

KĀVYAMĀLĀ. 47.

THE
SETUBANDHA
OF
PRAVARASENA.

With the Commentary of S'rīrāmdāsa Bhūpati.

EDITED BY
PAṆḌIT S'IVADATTA

Head Paṇḍit and Superintendent, Sanskrit Department,
Oriental College, Lahore.

AND
KĀS'INĀTH PĀṆḌURANG PARAB.

REVISED BY
WĀSUDEV LAXMAN S'ĀSTRĪ PAṆS'ĪKAR.

Second Edition.

प्राचार्य श्री विनयचन्द्र शान भण्डार, बयपूर
PUBLISHED

BY
PĀṆḌURANG JĀWAJĪ,
PROPRIETOR OF THE 'NIRNAYA SĀGAR' PRESS,
BOMBAY.

1935.

[All rights reserved by the publisher.]

Publisher:-Pandurang Jawaji, } Nirnaya Sagar Press,
Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, } 28-28, Kelbhat Lane, Bombay.

काव्यमाला ४७
श्रीप्रवरसेनविरचित

सेतुबन्धम् ।

श्रीरामदासभूपतिप्रणीतया टीकया समेतम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन सहामहोपाध्यायपण्डितशिवदत्तशर्मणा,
मुम्बापुरवासिपरबोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथशर्मणा,
पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मात्मजवासुदेवशर्मणा
च संशोधितम् ।

(द्वितीयावृत्तिः ।)

तच्च

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी इत्येतैः,

सीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतम् ।

शाकः १/५१० वि० ००११

मूल्यं ३ रूप्यकैश्चैस् ।

सेतुबन्धमहाकाव्यस्य भूमिका ।

शरत्—

‘एतद्य रामप्पद् एवं सीआलम्भेण जणिअरामन्भुअजम् ।
रावणवद् इति कव्वं अणुरावद्दं समत्थजणिव्वेसम् ॥
[अत्र समाप्पत्त एतत्सीतालम्भेण जनितरामाभ्युदयम् ।
रावणवध इति काव्यमनुराणाद्दं समत्तजननिर्व्वेपम् ॥]’

इति रामाहिस्तकन्धक (१५, १९५) कथितरावणवधेतिनामकाव्यस्यैव प्रत्याधासरा-
माप्तिखेत्तनिर्व्विद्वद्दहमुहवहे (दशमुखवधे) तिनामकस्यैव

‘महाराष्ट्राभ्यां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।
सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि शन्मयम् ॥’

इति कान्यादर्श (११३४) आचार्यदण्डमुक्तं ‘सेतुबन्धम्’ इति नामान्तरम्.

कर्ता चास्य—

‘अहिणवराभारत्ता सुमाकखलिण्णु विद्विअपरिट्टविआ ।
मेत्ति व्व पसुहरण्णिआ विव्वोद्धं होइ दुघारं कव्वकदा ॥
[अभिनवराजारब्धा च्युतस्त्रलितेषु विघटितपरिस्थापिता ।
मैत्रीव प्रसुत्तरसिका निर्व्वोद्धं भवति दुष्करं काव्यकथा ॥]

इति (११९) स्कन्धकेन, ‘इअ तिरिपवरसेणविरट्टए (इति श्रीप्रवरसेनविर-
चिते)’ इतिप्रत्याधाससमाप्तिखेत्तेन,

‘कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला ।
सागरस्य परं पारं कपिलेनेव सेतुना ॥’

इति हर्षचरिते किल्लाब्दसप्तमशतश्लोत्पद्यमहाकवियाणभट्टोक्तया,

‘यथा (चेतुषन्धे १।३) प्रवरसेनस्य—

‘दण्डन्ददृहिरलम्गे जस्य फरन्ते णहृप्पहाविच्छेद्वे ।

गुपन्ती विवलाधा गलितञ्चन्यणसुए महामुलच्छी ॥

[एगुजेप्रराधिरलम्गे यस्य सफुरति नलप्रभाधमूहे ।

व्यापुलीमयन्ती विपलविता गलितस्रनांशुका महामुलक्ष्मी. ॥]’

इति काव्यमालाप्रथमगुच्छत्रमुद्रिनौचित्यविचारचर्चायां विलाब्दैकदशानत-
पोत्पन्नमार्गमीरिकमहाकविक्षेमेन्द्रवचनेन च प्रवरसेनमहाराजोऽभूत्—इति
प्रतीयते.

प्रवरसेननाम्ना विख्याताश्च राजानश्चत्वारः श्रूयन्ते. तत्र द्वौ तु काश्मीरेण
राजतरङ्गिणीतृतीयतरङ्गे कल्हणेन वर्णितौ. तयोः समयस्तु—

‘शतेषु पद्मसु सार्वेषु ध्यधिकेषु च भूतले ।

वर्त्मतेषु वर्षाणामभवन्कुरुपाण्डवा. ॥’

इति (राज० १।५१) कल्हणोक्तया ६५३ मितकल्याणवर्षे—

‘वर्षाणां द्वादशमती पट्टिः पद्मिश्च सप्तुता ।

भूभुजा बालखंड्याया तद्वापय्यासतो मता ॥’

इति (राज० १।५४) वाक्यतोऽन्नतर्गतविस्मृतनामकृत्यरूपवर्षिणशृपावलिः—
पञ्चाशत्प्रपाणं १२६६ मितवर्षाणाम्

‘चतुर्दशाधिकं वर्षेसहस्रं नव वासरः ।

नामाथ विगता ह्यस्मिन्नेकविंशतिरात्रम् ॥’

इति प्रथमतरङ्गसमाप्तिगारवाक्यतः (राज० १।८४) श्रीऋषिर्णितराज्यप्रारम्भ-
लयमहाराजराज्यात् १०१४ मितवर्षाणाम्

‘शतद्वये वासरानामष्टभिः परिवर्जिते ।

अस्मिन्द्वितीये व्याख्याताः पद्मप्रख्यातशुण्यं वृषाः ॥’

इति द्वितीयतरङ्गसमाप्तिगारवाक्यतः ११२ मितवर्षाणाम्

‘तस्मिन्नक्षत्रे भुक्त्वा क्षमां चतुर्दशसप्तं समाः ।

अनादित्यमिवाशेषं निरालोकमभूत्तदा ॥ ३१९६ ॥’

इत्युक्त्या ३४ मितानां मेघवाहनराज्यावदानाम्

‘अथ क्षमान्दरक्ष क्षमां श्रेष्ठसेनस्तदात्मजः ।

आहुः प्रघरसेनं चं तुञ्जीनं वाजसा जनाः ॥ ३१९७ ॥

ईशो नृपाणां निःशेषदमाकेदारकुटुम्बिनाम् ।

स समर्क्षिपातं भूनुदनिर्क्षिपाशयोऽभवत् ॥ ३१९०१ ॥’

इत्युक्त्या ३० मितानां प्रथमप्रवरसेनराज्यावदानां योगेन ३१५९-८९ मितक-
ल्यावन्दिषु ५,८-८८ ख्रिस्ताब्दत्तरेषु प्रथमप्रवरसेनः काश्मीरमण्डले राज्यं चकार.

‘पौत्रः प्रघरसेनस्य गिरा मातुर्वृषात्मजः ।

पैतामहेन नात्रैव कुलाल्या रूपापितोऽभवत् ॥ ३१९०९ ॥

निवार्य मरणोद्योगं मातुर्निर्दिदखेदितः ।

यथी प्रघरसेनोऽथ तीर्थोत्सुक्यादिगन्तरम् ॥ ३१९२३ ॥

रक्षित्वा दशमातोनाः क्षमामेकशिखां समाः ।

तस्मिन्क्षणे हिरण्योऽपि क्षान्तिं निःसंततिर्वयौ ॥ ३१९२४ ॥

तत्रानेहस्युज्जयिन्यां धीमान्हर्षापरामिधः ।

एकच्छत्रधकवतीं विक्रमादित्य इत्यभूत् ॥ ३१९२५ ॥’

इत्युक्त्या प्रथमप्रवरसेनज्येष्ठपुत्रहिरण्यराज्यवर्षाणां ३१ मितानां योजनेन
३२९० मितकल्यावद्दत्तप्रमोव प्रघरसेनकनिष्ठसुततोरमाणकुतप्रघरसेनस्य जन्म.
एवं च ख्रिस्ताब्दद्वितीयशतके काश्मीरकद्वितीयप्रघरसेनस्य राज्यं तिथीयते
सारवाचयानां प्रामाणिकत्वे.

‘चाकाटकवंशे द्वौ प्रघरसेनौ समुद्भूतौ’ इति Dr. G. Bühler, Ph.
D., C. I. E., महाशयैः “खलि प्रघरपुरादग्निद्योमासोर्दामोक्थवपोऽद्य-
तिरात्रवाजपेयवृहस्पतिसवसायस्कचतुरश्वमेधदाक्षिनो विष्णुवृद्धसगोत्रस्य स

(स)म्राजो चाक्राटकानां महाराजप्रवरसेनस्य सूनोः सूनोः^(१) ध्वलन्तस्वामि-
महाभैरवभक्तस्य अंसमारनिवेशितशिवलिङ्गोद्भूतशिवसुपरितुष्टसमुत्पादितराजवं-
शानां पराकामाधिगतभागीरथ्यमलजलमूर्धाभिपिक्तानां दशाश्वमेधावभुधन्नातानां
भारशिवाना महाराजभञ्जनागदंहित्रस्य गौतमीपुत्रस्य चाक्राटकाना महाराज-
श्रीरुद्रसेनस्य सूनोरत्नन्तमाहेश्वरस्य सत्यार्जवकारुण्यशौर्यविक्रमनयविनयम(मा)
हात्म्यविधि(धी)मत्त्वहा(पा)प्रागतभक्तिविविजयिवननोतैर्नन्यादिगुणैः समुपेतस्य व-
पेशतमभिवर्धमानशोभदण्डसाधनसंतानपुत्रपौत्रिणो युधिष्ठिरवृत्तेर्वाक्राटकानां महा-
राजश्रीपृथिवि(वी)पेण^(१)स्य सूनोर्भगवतश्चक्रपाणं, प्रमादोपाजितश्रीसमुदायस्य
चाक्राटकानां महाराजश्रीरुद्रसेनसूनोर्महापञ्जाधिराजश्रीदेवगुप्तसुताया प्रभावती
गुनायामुपजस्य शभोः प्रसादधृति(त)कार्ययुगस्य चाक्राटकानां परममाहेश्वरमहा-
राजश्रीप्रवरसेनस्य वचनान्—” इति प्राचीनलेखव्याख्यावमरे (Indian
Antiquary, Vol. XII P. 243) दर्शितम्. तत्रापि ‘प्रथमप्रवर-
सेनमहापञ्जः त्रिम्बाव्दचतुर्षशतके राज्यं चकार. द्वितीयप्रवरसेनमहाराजस्तु-
त्रिम्बाव्दपञ्चमशतके’ इत्यपि तत्रैव तैर्निर्णीतम्.

एवं चत्वार प्रवरसेनमहाराजाः श्रुत्वा परस्वेतज्ञैः लिखितम्—कस्य प्रवर-
सेनस्य कृति — इति.

‘प्रवरसेनो भोजदेवः’ इति कश्चित्—इति प्रवृत्तमाच्यनवमसंस्कृतव्या-
ख्येयवमरे रामसेतुप्रदीप एव यद्यप्युक्तम्, तथापि भोजदेवस्य महाकविवा-
णजः पूर्वमनुत्तरान्वाङ्मयचरिते प्रवरसेनमेतुनामग्रहणानुपपत्तिः.

रामसेतुप्रदीपे तु—

‘धीराणां वाग्दन्तर्वाचानुरिमविपने विक्रमादित्यकाया

यं चक्रे कालिदासः कविमुदविधुः सेतुनामग्रन्थम् ।

तथास्मिन्मौष्ठकारं परिपदि ब्रुवने रामदासः स एव

ग्रन्थं जह्वाल्दीन्द्रक्षितीपनिवचना रामसेतुप्रदीपम् ॥’

इति प्रारम्भ एव श्लोकोक्त्या “इह तावन्महाराजप्रवरसेननिमित्तं महाराजाधिराज-

विक्रमादित्याज्ञया निखिलकविचक्रचूडामणिः कालिदासमहाशयः सेतुबन्धप्रबन्धं
 विकीर्णुनिर्विघ्नसमात्थर्थं रामचन्द्रात्मकमधुमथनरूपानीष्टदेवतानमस्कारोपदेशमुत्तेन
 मञ्जलमाचरन्नाह—” इति प्रथमस्कन्धकावतरणिकया च प्रकृतग्रन्थे प्रत्याश्वासकं
 ‘इत्थं सित्तिपवरसेणविरहए कालिदासकए दहसुहवहे महाकव्ये’ इति लेखेन ‘प्रव-
 रसेनकारितं कालिदासकृतमेतत्काव्यम्’ इति प्रतीयते. तत्र कश्मीरिकद्वितीयप्रव-
 रसेनविक्रमादित्ययोः समानकालकत्वेऽपि विक्रमादित्यसमये द्वितीयप्रव-
 रसेनस्य राज्यप्राप्तेः प्रागेव तीर्थयात्रार्थं कश्मीरमण्डलेभ्यो निर्गतत्वात्. विक्रमा-
 दित्यस्य परलोकप्रस्थानोत्तरमेव मातृगुप्तेन कश्मीरमण्डले लक्ष एव द्वितीय-
 प्रवसेनस्य कश्मीरराज्यप्राप्तेः कदा विक्रमादित्यप्रवरसेनयोः राज्ये समक-
 लकत्वम्. राजतरङ्गिण्यां कालिदासस्य सेतुबन्धस्य च नाममात्रमपि न दृश्यते.
 किंच कालिदासकृतत्वे भाषादिभिः कुतो न कालिदासग्रन्थेष्वेवास्य नाम लिखि-
 तम्. मातृगुप्तस्यैव कालिदास इति नामान्तरं यदि भवेत्, तदा तु मातृगुप्तस्य राज्यं
 लभत्वा कश्मीरं तिष्ठतोऽस्ति स द्वितीयप्रवरसेनेन नैश्री. संभवति च तदा तत्रान्ना
 निर्माणमेतद्ग्रन्थस्येति. परं च तदपि न विचारसहम्. यतः— शौचित्यविचारचर्चा-
 दिषु ‘यथा मातृगुप्तस्य, यथा कालिदासस्य’ इति पृथक्पृथक्भाषोपलम्भात्. इति
 विरम्यतेऽनिश्चितपदार्थे याथातथ्याप्रहेण.

अस्य च महाकविवाणादिप्रशस्तस्य महाकाव्यस्य—

१ कुलनाथकृता

२ रामदासकृता

३ श्रीकृष्णकृता

इति लिखो व्याख्याः Catalogue Catalogum ग्रन्थे Dr. Theodor
 Aufrecht महाशयैर्लिखिताः. तासु च महामहोपाध्यायपण्डितवरश्रीदुर्गा-
 प्रसादैः डॉक्टर पी. पीटर्सन्महाशयैर्मधुरायां क्रीतेषु पुस्तकेषु रामदास-

१. अत एव द्वितीयप्रवरसेनपितृव्यहिरण्यमहाराजमरणोत्तरं कश्मीरेषु नीराजकेषु
 विक्रमादित्यो मातृगुप्तं राजानं प्रखट्टापयत्.

विक्रमादिसाक्ष्या निखिलकविचक्रचूडामणिः कालिदासमहाशयः सेतुबन्धप्रयन्धं चिकीर्षुर्निर्विघ्नसमाप्त्यर्थं रामचन्द्रात्मकमधुमधनरुधाभीष्टदेवतानमस्कारोपदेशमुखेन मङ्गलमाचरन्नाह—” इति प्रथमस्कन्धकावतरणिकया च प्रकृतग्रन्थे प्रत्याशासकं ‘इमं सिरिपवरसेनविरद्दं कालिदासकए दहसुहवदे महाकव्ये’ इति लेखेन ‘प्रवरसेनकारितं कालिदासकृतमेतत्काव्यम्’ इति प्रतीयते. तत्र कादमीरेकद्वितीयप्रवरसेनविक्रमादित्ययोः समानकालकत्वेऽपि विक्रमादित्यसमये द्वितीयप्रवरसेनस्य राज्यप्राप्तेः प्रागेव तीर्थयात्रार्थं कदमीरमण्डलेभ्यो निर्गतत्वात्. विक्रमादित्यस्य परलोकप्रस्थानोत्तरमेव मातृगुप्तेन कदमीरमण्डले स्वका एव द्वितीयप्रवरसेनस्य कदमीरराज्यप्राप्तेः कदा विक्रमादित्यप्रवरसेनयोः राज्ये समकालकत्वम्. राजतरङ्गिण्यां कालिदासस्य सेतुबन्धस्य च नाममात्रमपि न दृश्यते. किंच कालिदासकृतत्वे वाण्यादिभिः कुतो न कालिदासग्रन्थेष्वेवास्य नाम लिखितम्. मातृगुप्तस्यैव कालिदास इति नामान्तरं यदि भवेत्, तदा तु मातृगुप्तस्य राज्यं स्वत्वा काद्यां तिष्ठतोऽस्ति स द्वितीयप्रवरसेनेन भैत्री. संभवति च तदा तन्नाम्ना निर्माणमेतद्ग्रन्थस्येति. परं च तदपि न विचारसहम्. यतः—औखिलविचारचर्चादियु ‘यथा मातृगुप्तस्य, यथा कालिदासस्य’ इति पृथक्पृथक्द्वामोपलम्भात्. इति विरम्यतेऽभिहितपदार्थे वायातभ्याग्रहेण.

अस्य च महाकविवाणादिप्रशस्तस्य महाशब्दस्य—

१ कुम्भायकृता

२ रामदासकृता

३ श्रीकृष्णकृता

इति तिस्रो व्याख्याः Catalogue, Catalogum ग्रन्थे Dr. Theodor Aufrecht महाशब्दलिखिताः. तासु च महामहोपाध्यायपण्डितवरश्रीदुर्गाप्रसादः डॉक्टर पी. पीटर्सन्महाशयैर्मधुरायां क्रीतेषु पुस्तकेषु रामदास-

१. अत्र एव द्वितीयप्रवरसेनपितृव्यहिरण्यमहाराजमरणोत्तरं कदमीरेषु नीरावकेषु विक्रमादिलो मातृगुप्तं राजानं प्रलयापयत्.

विरचिता रामसेतुप्रदीपाख्या व्याख्यैव समुपलब्धा. अत एवैव टीका तैरेव सुदयितुमारब्धा.

एतद्विक्रानेर्माता रामदासभूपतिस्तु संप्रति सकलभूमण्डलप्रख्यातसौन्दर्यमवा-
इंजयपुराधीशपूर्वपुरुषमानसिंहमहाराजानां सतुल्य आसीदिति प्रकृतटीका-
प्रारम्भपर्यन्तं प्रतीयते अतस्तत्समयश्च जह्वालदीन्द्रापरनामकाकव्यरपातिसा-
हिना ४० मिलाब्दसमय एव

‘वश्रुर्भूतारिशीताशु(१६५२)निरभिगणिते साहसार्द्धस्य वर्षे
वर्षे जह्वालदीन्द्राक्षितिसुबुटमणेरप्यनन्तागमा(४०)भ्याम् ।
पद्म्यां शुक्रपक्षे नभति गुरुदिने रामदासेन राज्ञा
विज्ञेनापूरितोऽयं तिथितुलितशिलो रामसेतुप्रदीपः ॥’

इति समाप्तिश्लोकेन स्वयमेव स्फुटमेव विक्रमसंवत् १६५२ (खिलसंवत्
१५९५) उक्तः

अयं रामदासश्च जयपुरराज्यान्तर्गतबोलीनगराधीश आसीत्. एतद्वंशी-
याधाधुना ‘धीरावत्’ शब्देन प्रसिद्धा धाणक्याग्रामाधीश वर्तन्ते—इति
जयपुरराजकीयवंशगायकेभ्योऽवगतम्.

राजतरत्रिण्याम्—

‘जह्वालदीनभूपालनिलयसेवनतत्परः ।
बभूव रामदासाख्यो विश्रामामुपचारकः ॥
तादृशान्त्राह्मणान्दृष्ट्वा रामदासो महायशाः ।
वितीर्णस्वर्णदुर्वर्णो बभौ कर्ण इवापरः ॥

यद्रूपेणैरमृतमेव ददाति मेघस्तद्भजितेन स विकरवत् एतदेव ।
दानं सदैव ददतो न बभूव तस्य श्रीरामदासतृपतेर्हृदयेऽभिमानः ॥
मांघातर्मन्ददाता भवसि गुणगणैः कर्ण कर्ण पिपेहि

मीडा जीमूतवाह त्वयि भवति न वा किं बळे त्वं बर्धयान् ।

सत्यं वा वैश्वि नित्यं किमु तव वक्त्रसा विक्रमादित्य कृत्यं
दानं सम्यग्विधानं वितरति चतुरं रामदासः सदासः ॥'

इत्यादिश्लोकैः प्राज्यभट्टेन वर्णितोऽपि रामदासोऽसावेव प्रतीयते.

एतदाश्रितेन रामज्योतिर्विदा रामचिनोदाख्यः करणग्रन्थो निर्मायते स्म,
यदाधारगणितेनैवावापि सवाईजयपुरराजधान्यां निर्मायमाणे रामचिनोदीयाख्ये
पञ्चाङ्गे ग्रहस्पष्टीकरणं जायते.

अनेन रामज्योतिर्विदेवेयं रामसेतुप्रदीपाख्या व्याख्यापि रचिता मघेदित्यपि
रूपनं संभवत्येव.

एवं चास्य शोधनेऽस्मद्दोषादक्षरयोजकदोषाद्वा कचिदशुद्धिः स्थिता जाता वा
तत्र सन्त एव समाधास्यन्ति. यतः—

गच्छतः स्वलनं कापि भवत्येव प्रभादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥ इति.

कलियुगमहिमापचीयमानश्रुतिमुरभिद्विजधर्मरक्षणाय ।
 धृतमगुणनतुं तमप्रमेयं पुरुषमरुन्वरशाहमानतोऽस्मि ॥
 अञ्जे रथोरुष्णकरस्य वंशं बभूव राजा कुलदेव एकः ।
 श्रीमानमिहप्रमुखा जयन्ति यदन्वये संप्रति कच्छवाहाः ॥

सुनुस्तस्य विरोधिवारणमदाकूपारकालानलो

जह्वालो रणरत्नभूमिषु बली यः क्षेमराजोऽभवत् ।

वीरो रीतयश कदम्बतुलितक्षीरोदनीरोदर-

स्यस्याजायत पञ्चसायकैरुचिर्माणिक्यरायः सुतः ॥

एतस्त्रापि सुकुन्दवन्दनबलतुण्यो वदान्यो जग-

न्नान्यो मोकलरायभूपतिरभूदाकान्तभूषान्तरः ।

तस्मादप्यत्रनिष्ठ बाहुजकुलक्षीराब्धिहीराशितो

धीरारायमहीमहेन्द्रतिलको वीरावलीभिः सुत ॥

नापारायनृपः कृपानिविरभूदस्यापि सुनुर्महा-

नुदामप्रतिपक्षकुञ्जरघटासपट्टकण्ठीरवः ।

एष प्रेङ्खदशेषशत्रुविजयव्यापारपारंगमं

पुत्र पातलरायमावतभुजादण्डोद्गुर लब्धवान् ॥

स्नानारायस्ततोऽभूदरिदहनघनः प्रौढनाराचधार-

पातासाणभिवर्षां समरभुवि लसत्कर्मुक्त्रो गाढगर्जः ।

सूनुन्तेनारिनेनाम्बुधिकलशभवोऽलम्भि कंदर्पनाय-

श्चन्द्रारायकिल्लोकीतलविशदयशोवीचिनीचीकृतेन्दुः ॥

अभवदुदयराजः प्रौढभूसूतसमाजप्रथितगुणगरेष्ठस्तन्सुतो धर्मनिष्ठः ।

समरभुवि न के वा निर्जिता येन देवाष्पतिपुरपुरंद्मोगीतदोर्विक्रमेण ॥

दिनेशमश्रुत्या जगति प्रशासस्तः सुतोऽजायत रामदासः ।

आसेवते जिष्णुमिव क्षितीन्द्रं यः सर्वभावेन जलालदीन्द्रम् ॥

धीराणां काव्यचर्चाचतुरिमविश्वं विक्रमादित्यवाचा

यं चक्रे कालिदामः षविकुमुदविधुः मेतुनामप्रबन्धम् ।

तद्गारुड्या सौष्टवार्थं परिपदि कुरुते रामदामः स एव

ग्रन्थं जह्वालदीन्द्रक्षितिपतिवचसा रामसेतुप्रवीपम् ॥

इह गविर्धे माधूना भविता न कदापि दुर्जनप्रसरः ।

गहडोद्गारमगोपे न भवति गरलोद्गमः कापि ॥

व्याख्यालवसनसंगर्घं द्योपसर्षीन्लानमाचरन्ति खलः ।

क्षालयति सपदि साधुः साधुसमाधानदुग्धेन ॥

उद्विरति रसमुदारे दुर्जनदलित्वापि मामकी व्याख्या ।

इक्षुलता माधुर्यं शतशस्त्रिचाधिकं धत्ते ॥

सेती दुर्गं यदि विचरितुं वर्तते धः समीहा

दत्तं स्नेहं तदिह कवयो रमसेतुप्रदीपे ।

मोहध्वान्ते सपदि शमिते यद्गताभिः शिखाभिः

का वं भावानधिगमकया का च भीः क्षणकेभ्यः ॥

राजाहमायुधविलासवशीकृतोऽहमिल्लभ मा कृतधियः कुरुतावहेलाम् ।

मद्गोत्र एव जगतीपतिरस्त्रशिक्षादसौ मनीषिसुकुटं मनुराविरासीत् ॥

इह तावन्महाराजप्रवरसेननिमित्तं महाराजाधिराजविक्रमादिलेनाज्ञतो निखिल-
कविचक्रचूडामणिः कालिदासमहाशयः सेतुबन्धप्रबन्धं चिकीर्षुर्निर्विघ्नसमाप्त्यर्थं
रामचन्द्रात्मकमधुमयनरूपानीष्टदेवतानमस्कारोपदेशमुत्प्रेन मन्त्रलमाचरन्नाह—

धमह् अवष्टुभुतुङ्गं अवसारिधवित्थञं अणोणञगरद्विरम् ।

अप्पलहुअपरिसण्हं अणाअपरमत्त्वपाअढं महुमहणम् ॥ १ ॥

[नमतावर्धिततुङ्गमप्रसारितविस्तृतमनवनतगभीरम् ।

अप्रलघुकपरिच्छक्षणमज्ञातपरमार्थप्रकटं मधुमयनम् ॥]

हे जनाः, मधुमयने विष्णुं नमस्त नमस्कुरुत । तथा चाहमपि तं प्रवृत्ति-
प्रणत इत्याक्षेपलम्बम् । मधुं मध्नातीति मधुमयनन्तमिति कर्तरि ल्युट् । तेन तथा-
विषदुष्टदैतेयदमनहेतुनामुना विष्णुना सुदमा विप्रवरका इति ध्वनितम् । कीदृशं
तम् । अवर्धितश्चासौ तुङ्गश्चेत्यवर्धिततुङ्गस्त्वम् । अज्ञानार्थितस्योर्ध्वदेशालच्छिन्नतास्-
पतुङ्गताया असंभवेनाभासमानो विरोधः परमेश्वरस्याजन्वतयेतरकर्तृकवर्धितत्वा-
भावेन परिह्रियते । तथा च विरोधवदाभासते न तु विरोध इति विरोधाभासना-
गत्यनल्लेखरः । किं नैतन्मूला विभावनापि संभाव्यते । तदुक्तं दृष्टिना—‘प्रसि-
द्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित्प्रणान्तरम् । यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभा-
यना ॥’ तथा च तुङ्गस्य कार्ये वर्धितत्वस्य प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या कृत्स्नभावत्वं विभो-
रुचयन्त्यते । एवमन्यत्रापि विशेषणे । तथाहि पुनः कीदृशम् । अप्रसारितश्चासौ
विस्तृतश्चेति तम् । एवगनवनतश्चासौ यभीरश्चेति तथाविधम् । तथा च तुङ्गत्व-

विस्तृतत्वागभीरत्वरूपविशेषणत्रयेणोर्ध्वमध्याध भकलदेशव्यापकत्वमुक्तम् । नन्वी-
 श्वरस्य व्यापकैक्यत्वे 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इत्यादि प्रतिपन्नजगद्रूपत्वविरोध इत्यत
 आह—अप्रलघुवो महाश्वानी परिभ्रष्टणः कृशश्चेति तथा । तथा च स्थूलषटा-
 काशादिसूक्ष्मपरमाण्वादिसत्तारूपमित्यर्थः । तथा च श्रुतेरपि ब्रह्मसत्त्वं सर्वेषां
 सत्तेष्वत्र तात्पर्यमिति भावः । एवं सति ब्रह्मणः स्थूलसूक्ष्मसकलसत्तात्मकत्वमेव
 सर्वान्मकत्वमिति स्थिते व्यक्ताव्यक्तत्वविरोधगन्धोऽपि नेत्याह—अज्ञातः परमार्थ-
 न्मत्त्वं यस्य तथाविधध्यासौ प्रकटश्चेति तथा । तथा चातीन्द्रियवर्गमत्तारूपत्वेना-
 प्रत्यक्षपरमार्थमयैन्द्रिकघटपटादिमत्तारूपत्वेन प्रकटं प्रत्यक्षमित्यर्थः । यद्वा तत्त्व-
 मस्यादिवान्यजन्यप्रज्ञाकारवृत्तिरहिताना पूर्णानन्दस्वरूपेण प्रत्यक्षपरमार्थमपि चैत-
 न्यासेन प्रकटमित्यर्थः । तद्दृष्टिमतां तद्रूपेण प्रकटमिति वा । एवं पूर्ववद्विस्तृत-
 त्वारीनामप्रसारितत्वादिभिर्विरोधस्य मत्त्वेऽप्यजन्यतया तत्तदर्थविशेषेण च परि-
 हारश्विन्ननीय । 'श्रृणुं दंष्ट्रं कृशं तनु' तथा 'निम्नं गभीर गम्भीरम्' इत्यमरः ।
 गभीरं दुराकलनीयमिति केचित् । 'ओदवापयो' इत्यवशब्दस्योकारदेशेन 'अणो
 ण भ' इति । एवं च तुल्यविस्तृतत्वगभीरत्वश्रृङ्खणत्वप्रकटत्वैस्तत्तदर्थविशेषेणा-
 वाशपृथिवीजलानिलतेज स्वरूपोपस्थापकैस्तद्रूपतया पद्मभूतात्मकशरीरयोगित्व-
 मप्यस्योक्तम् । तथा च भगवद्गोता—'यदा यदा हि धर्मस्य गत्यानिर्भवति भारत ।
 अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥' इति । प्रकृते कर्तव्यग्रन्थनायको
 नानुपशरीरः श्रीरामावतार एवोक्त इति वस्तुनिर्देशः कृतः । तदुक्तं भरतेन—
 'सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् । आशीर्नमस्त्रिकया वस्तुनिर्देशो वापि
 तन्मुलम् ॥' इति सूत्रेणः ॥ ॥ अयं तु—'मधुमथनपदश्लेषेणाग्नेवर्णनीययो समुद्र-
 सेत्वोर्नेतिरूपमल्लमुलेन वस्तुनिर्देशमेव कदाश्च्यति—तथा हि हे सन्ने, मधुमथनं
 समुद्रं नम नमस्तुद । मधुमथनं मधुजनकं मथनं यस्य तमिति मध्यमपदलोपी
 समासः । वादण्याः समुद्रमथनदिवोत्पत्तेरिति भावः । अपवादा मधुना दानवेन चरण-
 विक्षेपादिना मथनं यस्य तम् । तथा कीदृशम् । हस्तवर्धकतुल्यम् । हतं च तद्वर्धि
 वृद्धिशाक्ति क जलं क्लोलरूपं भङ्गुरत्वेन सश्वशारावृद्धिशाक्तित्वात्तेन तुल्यमूर्ध्वावा-
 शव्यापकम् । पुन कीदृशम् । अवशार्थविस्तृतम् । अनोऽध्याप्ति भक्षयतीत्यच्यत्वा-
 येनाचशो षट्त्वानलः स एवारिः शत्रुस्तेनाविस्तृतमवृद्धिशीलम् । वैत्यनतिकामक-

१. समुद्रपक्षे छाया—'नम हस्तवर्धकतुल्यमवशार्थविस्तृतं च नो न च गभीरम् ।
 अप्रश्वपरिहृणमनाकपरमासप्रसट मधुमथनम् ॥'

त्वात् । अथवा अवसारितविस्तृतम् । अकारो विष्णुव्यवरो वरुणस्वाभ्यां सारितं सारिष्ठमितरविलक्षणौकृतम् । तनोस्तत्राधिष्ठानात् । सारितमिति सारशब्दात् 'दत्ततोति-' इति णिच् । विस्तृतमिति विभिः पक्षिभिः स्तृतं गतम् । जरुप-
 स्त्रिवहुलत्वात् । अथवा अवसारिकविस्तृतम् । अकारवकारसारप्रदानां विष्णुवरु-
 णस्वाविवाचकत्वात् द्विशिष्टत्वेभावसारी यासी कविस्तृतो जल्पपक्षिव्याप्तयेति तम् ।
 यद्वा अपसारितवित्तकम् । अपसारित आकृष्टो विस्तः भुवर्णो यस्मत्ताम् । तथा
 समुद्रस्य भुवर्णोवाकरत्वेन बहुधास्तदाहरणात् । अ णो ष अ बहिरम् । च नो न
 च गरीरम् । अकारवकारविकारः समुधये । नो न च गभीरमर्थानुक्तिविशेषेण-
 स्तिगभीरम् । निषेधद्वयस्य प्रकृतार्थव्यवहारात् । एवमप्रलम्बपरिच्छेदं कर्मधार-
 येण । यत् एवाप्रलम्बमस्तिमहान्तमस्य एवापरिच्छेदमन्वेषाम् । एवमनाकपरमात्रप्रक-
 टम् । अनाके मर्त्ये एव परमात्रेण एतस्यामेयसारेण प्रकटमध्यस्त्रीभूतमिति समुद्र-
 पक्षः ॥ ॥ सेतुपक्षे द्व द्वे जनाः, भद्रु जलं मप्रत्यवष्टभासीति मद्रुमथनः सेतुस्तं
 नमत । विशेषणमहिष्ठा एतसेतोर्त्रभातत्वंबन्धेन च तस्य चमसत्वम् । 'मधु क्षीरे
 चले क्षीरे मधे पुण्यसेऽपि च' इति विश्वः । क्षीरशम् । भवर्षिततुभ्रमंवाण्डितोश्चम् ।
 अतिसाप्रमित्यर्थः । बौदादिकस्य वर्धंभातोः खण्डनार्थत्वात् । एवमनसार्थविस्तृतम् ।
 अवशोऽनधीनोऽरिः सानुर्वैश्वकण्ठो यस्य तादृगकारो विष्णुरूपो रामस्तेन विस्तृतं
 घटितम् । अथवा असारितापम् । प्राकृते पूर्वनिपातानियमादसारितो अश्वली-
 क्ता आपो येन तं प्रतिरुद्धजलमत्र च विस्तृतम् । पर्वतपक्षिव्याप्तमित्यर्थः ।
 अणोपभगहिरम् । अरुन्दस्य निषेधवाचकत्वपक्षे अनोतिषेधद्वयेनोक्तिविशेषेण
 नगगभीरं नगैः पर्वतैर्गभीरम् । ह्रस्वादिवाहुल्येन दुराकलनीयमित्यर्थः । पर्वतमय-
 त्वात् । निषेधावाचकत्वेऽकारवकारविकार एव । नो इति शिरश्वाकनेन पूर्वबदेव
 नगगभीरमिति बोध्यम् । एवमप्रलम्बपरिच्छेदम् । अप्रलम्बुनि महति के समुद्र-
 जले परिच्छेदं कृतम् । सूत्रावभाषणात् । तथा अज्ञातपरमस्यप्रकटम् । अज्ञातं
 परं परदिशवर्ति यस्मादेतादृशं यन्मस्तं मस्तकं तेन प्रकटं दूरत एव दृश्यम् ।
 इति श्रुतः । स्कन्धकं नाम शकन्दः । तदुक्तम्—'चैतमस्या अट्टगणा पुण्यदे-उत्स-
 रद होइ सकत्या । सो सन्धया विशाण्णहृ पिन्नरु पमणेइ सुदि बहुसंमेव' ॥

१. 'चतुर्मात्रा अष्टगणाः पूर्विं उत्तरार्धे भवन्ति सक्रमाः । तं स्कन्धकं विजानीत
 पिन्नरुः प्रमणति भुगपे बहुसंमेव ॥' इति पञ्जाया. 'स्कन्धकमपि तत्कथितं यत्र चतु-
 र्मात्रगणान्येनार्थं स्यात् । तन्तुत्पमधिभदकं भवति चतुःपदिनाधिकशरीरमित्यम् ॥'
 एतदपि स्कन्धकलक्षणम्.

मधुमथनस्य हिरण्यकशिपुविदारणवर्णनेन प्रकृतग्रन्थविघ्नविघातसामर्थ्यमाह—
 दणुपन्दरुहिरलमो जस्त फुरन्ते णहृप्पहाविच्छेद्रे । ॥ २६ ॥
 गुप्पन्ती विपलाआ गल्लिअ व्व थणंसुए महासुरलच्छी ॥ २ ॥

[दनुजेन्द्ररुधिरलम्ने यस्य स्फुरति नखप्रभाविच्छेदे ।

व्याकुला विगलायिता गल्लि अ इव स्तनांशुके महामुरलक्ष्मीः ॥]

यस्य नखसिंहरूपिणो मधुमथनस्य प्रभायाः स्तनाभाविक्या- श्वेताया विच्छेदः-
 समूहो यत्र तथाभूते नखे स्फुरत्युरोविदारणसमये प्रकाशमाने सति महामुरस्य
 हिरण्यकशिपो- धीर्ब्याकुला सती विगलायिता तस्योपगर्दे विपर्यास प्राप्ता । अप-
 गतेत्यर्थः । विद्वानखदर्शनजन्यभयादिनि भावः । यत्पदस्योत्तरखान्यगतत्वान्न
 पूर्वैरग्रन्थके तत्पदापेक्षा । कथंभूते प्रभाविच्छेदनखे । लक्ष्मदनुजेन्द्ररुधिरै । लभयत्र
 प्राकृतान्तात्पूर्वनिधातानियमः । लक्ष्म दनुजेन्द्रस्य रुधिरं यत्र तादृशे । कस्मिंश्चिद्व
 सति । स्तनाशुके गल्लि अ इव स्तल्लि अ इव । नखानां महत्त्वादसृग्भिरन्यापनात्तदे-
 कदेशलप्ररुधिरतया लक्ष्म्या अर्धरक्तश्वेतवस्त्रान्वेनोत्प्रेक्षा कृता । अन्यापि स्त्री स्तन-
 वमनविपर्यासे सत्रीया पलायत इति ध्वनिः । तथा च म्रियमाणो दानवेन्द्रो
 नि-धीवो वृत्त इति तात्पर्यम् । 'न्यानुत्सपि पलायिता' इत्यपि व्याख्यानम् । तत्र
 न्यानुत्सप्यापयानमशक्यमित्यपेक्षार्थः । 'विच्छेदस्तु समूहे स्याद्दान्तौ विच्छेदमेदयोः' ॥
 जन्मान्तरेऽपि दुष्टदंत्यनिवर्हणक्षमता विभोएह—

पीणत्तणदुग्गोऽशं जस्म भुआअन्तणिट्ठुरपरिग्गहिअम् ।

रिट्ठस्स विसमवलिअं कण्ठं दुक्खेण जीविअं द्योलीणम् ॥ ३ ॥

[पीनत्वदुर्ग्राशं यस्य भुजान्तनिष्ठुरपरिगृहीतम् ।

अरिष्टस्य विपमत्रन्त्रिं कण्ठं दुःखेन जीवितं व्यतिक्रान्तम् ॥]

यस्य कृणारूपिणो मधुमथनस्य भुजान्तौ हस्तौ तान्या निष्ठुरं यथा स्यादेवं परि-
 सर्वेनोभावेन गृहीतं श्वेतमरिष्टस्य रुधिररूपिणोऽसुरविशेषस्य कण्ठं कर्म जीवितं कर्तुं
 [दुःखेन] व्यतिक्रान्तम् । अपगतमित्यर्थः । 'भुजायत्र' इति प्रकृतौ मिव सवद्ध-
 भुजायुगलरूपयत्रपरिगृहीतमिति वा । कण्ठं कीदृशम् । पीनत्वेन दुर्ग्राशम् । अत
 एव विपमं विपर्यस्तं यथा स्यादेवं बलितं बलीकृतम् । आमोदितमिति यावत् ।
 पीनत्वेन सम्यग्कर्तुंमशक्यत्वात् । अत्र जीवितस्य दुःखव्यतिक्रमणे विपमबलनं हेतुः ।

तस्य च निष्ठुरपरिग्रहणम् । तस्य च दुर्घातत्वम् । इत्युत्तरोत्तरं प्रति पूर्वंपूर्वस्य हेतुत्वमिति हेतुपरम्परालंकारः । किं च, विषमवलनाहजुर्गार्वालाभेन जीवितस्य कण्ठादुःखेन निर्गमो वृत्त इति वस्तुना निजभाषतनभरिष्टशरीरं खड्गुमशङ्कततोऽपि जीवितस्य परमेस्वरहस्तेन वहिर्गमनं पुण्यहेतुरित्याशयेनेव सद्दुःखं निष्कमणमार्ती-
दित्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥

मधुमथनस्य रामावतारे सीतां प्रत्यनुरागप्रतिशयवर्धनोपकोमित्वेन कृष्णावतारेऽपि सख्यभामां प्रत्यनुरागप्रकर्ममाह—

ओआह्विभमहिवेष्टो जेण प्ररुद्धगुणमूललब्धस्थामो ।

उन्मूल्यतेण दुमं प्ररोहो च खण्डितो महेन्द्रस्य यशः ॥ ४ ॥

(आदिकुलभम्)

[अवगाहितमहीवेष्टं येन प्ररुद्धगुणमूललब्धस्थाम ।

उन्मूल्यता दुमं प्ररोह इव खण्डितं महेन्द्रस्य यशः ॥]

(आदिकुलभम्)

येन कृष्णरूपिणा दुमं पारिजातमुन्मूल्यतोरथाटयता महेन्द्रस्य यशः खण्डितम् । कृष्णकृत्वा पारिजातस्य मूर्खलोत्सर्गमनेन महेन्द्रस्यैवायमिति प्रकरो गतो युद्धे च पराजयो वृत्त इति भावः । यतः कीदृशम् । अवगाहितं त्वार्थं महीवेष्टं येन तत्तथा । एवं प्ररुद्धा उपनिता ये युष्मा दानधीर्यादयस्त एव मूलं कर्तव्यं तेन लब्धं स्थाम स्वैर्य येन तत् । यत्सो दानाद्विगूलकत्वात् । फीरमिव । प्ररोह इव । प्ररोहः शिफा । तथा च पारिजातस्य महेन्द्रयश एव प्ररोह इति भावः । अन्यैस्तपि दुमोत्पादने प्ररोहः सम्भवते । प्ररोहोऽपि कीदृहः । अवगाहितमहीवेष्टः । मूमिनिष्ठत्वात् । एवं प्ररुद्धा ये गुणाः प्ररोहतन्तत्त्वस्यैः [मूले] लब्धं स्थाम येन तत्तथा । वस्तुवस्तु यथा द्रुममुत्पादयता कृष्णेन प्ररोहः खण्डितस्तथा महेन्द्रयशोऽपि खण्डितमित्यन्ततगानभिरिति सहोपमा । चतुःस्कन्धकीयमादिकुलकल्पमा । तदुक्तम्—'कुलकं बहुभिः श्लोकैः सावधैरैक्यव्यक्तता । द्वाभ्यां तु शुभमकं नाम तुत्सार्थान्भ्यां तु पुन्वकम् ॥' इति ॥

अथ ज्ञानप्रदत्वेन शिवं स्तौति—

णमह अ जस्य फुडरवं कण्ठच्छाआघडन्तणअणग्गिसिहम् ।
फुरइ फुरिअट्टहासं उड्डपडित्तिमिरं विश्र दित्ताअक्कम् ॥ ५ ॥

[नमत च यस्य स्फुटरवं कण्ठच्छायाघटमाननयनाग्निशिखम् ।
स्फुरति स्फुरिताट्टहासमूर्ध्वप्रदीप्ततिमिरमिव दिक्चक्रम् ॥]

तं च शिवं नमत । विशेषणमहिम्ना तज्ज्ञातः । यच्छब्दयोगात्तच्छब्दाध्याहारोऽपि । त वम् । यस्य कण्ठच्छायाया घटमाना संवध्यमाना नयनाग्नेः शिखा यत्र तथाभूतं दिक्चक्रं स्फुरति शोभते । विचित्ररूपवत्त्वात् । नृत्यकालीनभ्रमणेन कण्ठकान्तिलोचनाग्निशिखयोरभिरुद्धेरिति भावः । दिक्चक्रं कीदृशम् । स्फुरितोऽट्टहासो यत्र तत् । कान्तिप्रसरणात् । एवं स्फुटो रवो हासकालीनः शब्दो यत्र तथा । उत्प्रेक्षते—कीदृशमिव । ऊर्ध्वं उपरिभागे प्रदीप्त दग्धं भवतिमिरं यत्र तादृशमिव । कण्ठच्छायाया. श्यामत्वेन निमिरेण, अट्टहासस्य कण्ठच्छायासंबन्धेन शबलतया धूमेन, रवस्य दाहकालीनशब्देन च सान्धं गम्यते । यद्वा ऊर्ध्वप्रदीप्ततिमिरमिव स्फुरति भासते । प्रेक्षराणामर्थादिति समन्वयः । अर्थान्तर ममानमेव । केचित्तु—‘दिशा चक्रं चक्राकारता यत्र तादृशं मण्डलीशूलं यस्य स्फुरति । नृत्यस्य विज्ञेपणमन्यन्मर्धम्’ इति वदन्ति ॥

पुनन्तोदेवाह—

वेवइ जस्य सविट्ठिअं वल्लिउं महइ पुलआइअत्थणअलसम् ।

पेम्मसहावविमुहिअं वीआवासगमणूसुअं वामद्धम् ॥ ६ ॥

[वेपते यस्य सत्रीडं वलितुं महति पुलकाचितस्तनकलशम् ।

प्रेमस्वभावविमुपितं द्वितीयानकाशगमनोत्सुकं वामार्धम् ॥]

यस्यार्धनारीश्वरमूर्तेर्वामार्धं गौरीशरीर वामभागो वेपते । वलितुं वक्त्रीभवितु महति वाञ्छति । नृत्यभ्रमि कुर्वति महेशे स्त्रीस्वभावेन भयादिति भावः । किंभूतं वामार्धम् । सत्रीडं सलज्जम् । एवं पुलकेनाचिनः स्तनकलशो यत्र तत् । तथा च भयोत्पन्ने पुलके प्रेक्षकाणा मात्स्विकविभारशङ्का स्यादिति लज्जा । वक्त्रीभवनं प्रति हेतुमाह—द्वितीयावकाशं दक्षिणार्धं प्रति गमने उत्सुकमुत्कण्ठितम् । स्त्रीणा भवेन स्वाभिपरिरम्भणमिति स्वभावः । पुनः कीदृशम् । प्रेमस्वभावेन प्रियं प्रत्यनुपगोण

विमुषितं किंकर्तव्यतामूढम् । तत्र गमने लज्जा अगमने भयमिति दोलायमानम् । अत एव गमनेच्छामात्रं न तु कृतिरिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु भर्तृर्त्तल्यकालीनकटाक्षमुज्ज्वेपादिभिरुत्पन्नसात्त्विकविकारम् । अत एव सलज्जं कामोत्पत्त्या दक्षिणार्धमालिङ्गितुमुत्कण्ठितमपि लज्जया निवर्तमानं वैपते । पुरः पश्चात्संचारशीलमित्यर्थः । तदुक्तं प्रेमस्वभावेति । प्रियानुरागेण गन्तुकं लज्जया किंकर्तव्यतामूढतया विमुषितम् । अत एवोक्तं बलितुनाकाङ्क्षति न तु बलते इति सारम् ॥

शिवस्याटहासमानन्दमूलकत्वेन वर्णयति—

जस्स विलगन्ति ण्हं फुडपडिसदा दिसाअलपडिक्खलिआ ।

जोण्हाकळोला विअ ससिधवलासु रअणीसु हसिअच्छेआ ॥ ७ ॥

[यस्य विलगन्ति नभः स्फुटप्रतिशब्दा दिक्कलप्रतिस्खलिताः ।

ज्योत्स्नाकळोला इव शशिवललासु रजनीषु हसितच्छेदाः ॥]

यस्य हतितैकदेशा ज्योत्स्नीषु रात्रिषु नभो विलगन्ति विषयापका भवन्ति । अन्तरान्तरा विच्छिद्य विच्छिद्योत्पत्त्या लण्डा इत्युक्तमिति वा । कथंभूताः । स्फुटः प्रतिरवो येषां ते । एवं दिक्कलेषु प्रतिस्खलिता वनीभूय पराकृताः । पुनः कथंभूता इव । ज्योत्स्नायाः कळोला इव । श्वेतत्वात् । शिरःस्थितचन्द्रकलाया वा । अन्येऽपि कळोलाः पर्वदादिषु स्खलिताः सन्तः ऊर्ध्वं दिशश्च व्याप्नुवन्ति प्रतिशब्दहेतुशालिसश्च भवन्ति । एतेन हसितस्य व्यापकत्वमुक्तम् । ज्योत्स्नाकळोला इवेति सहोपमा वा । यथा ते दिक्कलस्खलिता इव नभो विगलन्ति तथैतेऽपीत्युल्लेखामूलम् ॥

नृत्से सत्त्वोद्रेकमाह—

णट्टारम्भक्खुहिआ जस्स भडव्वन्तमच्छपहअजलरथा ।

होन्ति सलिलुद्धुमाइअधूमाअन्तवडवामुहा मअरहरा ॥ ८ ॥

(आइकुलअम्)

[नृत्यारम्भक्षुभिता यस्य भयोद्भ्रान्तमत्स्यप्रहतजलरथाः ।

भवन्ति सलिलोद्धूमापितधूमायमानवडवामुखा मकरगृहाः ॥]

(आइकुलअम्)

मकरगृहः सप्तपि समुद्रा यस्य नृत्यारम्भ एव क्षुभिताः सन्त इदया भवन्ति ।

कीदृशाः । भयेनोद्गन्ता मूर्च्छिता इतरुतश्चारिणो वा ये मत्स्वार्सैः प्रहतः प्रतिरुद्धो जलस्य रयो वेगो येषु ते । तथा मत्स्वार्सना महत्त्वेन सति संचारे समुद्रसेतुभावा-
दिति भाव । पुनः कीदृशाः । सलिलेनोद्भ्राम्यपितमुद्भ्राम्यपितु निर्वाणीकर्तुमार-
ब्धमन एव धूमायमान धूममुद्गमद्रुवामुखं वडवानजो येषु ते । चरणक्षेपेण धर-
णिक्षोभे अलधिजलशोभादारैन्धनसंबन्धादनलस्य धूमायमानत्वम् । उद्भ्राम्यपित
इत्यादिरुमेणि क्तः । उच्छब्दोऽत्राभाववाची । तेनाग्निदीपनाभावो लभ्यते । उत्कृ-
तिरुद्गम इत्याद्यै दृष्टयान् । इत्यपि चतुर्भिरदिकुलम् ॥

अथ स्नानवधानपरिजिहीर्षया काव्यस्य दुष्करत्वमाह—

अहिणवराआरद्धा चुक्कखलिष्मु विहडिअपरिट्टविआ ।

मेत्ति व्व पमुहरसिआ णिव्वोहुं होइ दुक्करं कव्वकहा ॥ ९ ॥

[अभिनवराजारब्धा च्युतस्खलितेषु विघटितपरिस्थापिता ।

मैत्रीर प्रमुखरसिका निर्बोद्धं भवति दुष्करं काव्यकथा ॥]

काव्यकथा निर्बोद्धमायन्तं यावत्तुल्यतया निष्पादयितुं दुष्करं यथा स्यादेवं
भवति । दु खनिर्वाण्येत्थं । केव । मैत्रीव । साप्याद्योपान्तं यावत्समतया निर्बोह-
यितुं दुष्करं भवति । काव्यकथा कीदृशी । अभिनवेन राज्ञा प्रवरसेनेनारब्धा ।
कालिदासद्वारा तस्यैव वृत्तिरियमित्याशय । प्रवरसेनो भोजदेव इति केचित् । पुनः
कीदृशी । च्युतोऽनवहित कविस्य स्खलितेषु च्छन्दोभङ्गादिगानवधानेषु विघ-
टिता मतीं परिस्थापिता परिष्कार प्राप्तिना । एवं प्रमुखो रक्षितो यत्र तादृशी ।
मैत्र्यप्यभिनवेन रागेणानुबन्धेनारब्धा । एवं च्युतोऽनवहितो यो जनस्वस्य
स्खलितेष्वपराधेषु विघटिता तत्र पुनरपराधमार्जनादिना परिस्थापिता प्रथमावस्थां
प्राप्तिना । एवं प्रमुखरसिका च । तथा च मैत्रीव काव्यं महदयनिर्बोध्यमिति भावः ।
काव्यवधापक्षे प्रमुखरस शृङ्गारिन्मुक्ता । 'चुक्कखन्द-प्रमादे देखी' इति केचित् ॥

काव्यानामुपदेयताप्रयोक्तृकं रूपमाह—

परिवद्दुइ विण्णाणं संभाविज्जइ जसो विट्ठप्पन्ति गुणा ।

सुखइ सुउरिमवरिअं किं तं जेण ण हरन्ति कव्वालावा ॥१०॥

[परिवर्तते विज्ञान संभाष्यते यदोऽर्घ्यन्ते गुणाः ।

श्रूयते सुपुरुषचरितं किं तद्येन न हरन्ति काव्यालयाः ॥]

काव्यानामाख्या येन न हरन्ति न मनोहारिणे भवन्ति । किं तत् । अपि तु न किमपीत्यर्थः । तदाह—यतः काव्याद्विज्ञानं विशिष्टज्ञानं वर्धते । तथा यज्ञः संभाव्यते । गुणा विवेकादयोऽर्प्यन्ते । सुपुरुषस्य रामादेश्चरितं श्रूयते । अत एत-
स्योपादेयत्वम् । तदुक्तम्—‘काव्यं यशसेऽर्प्यते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये’
इत्यादि । परिवर्षत इति वा । ‘अर्जेर्विहृषिः’ इति विठ्ठपिरादेशः ॥

निर्दोषकाव्यस्यातिदुष्करत्वमाह—

इच्छा इ व धणरिद्धी जोब्बणलद्ध व्व आहिआईअ सिरी ।

दुःखं संभाव्यते वन्धच्छाआइ अहिणवा अत्थगई ॥ ११ ॥

[इच्छयेव धनशुद्धिर्यौवनलब्धेवाभिजात्या श्रीः ।

दुःखं संभाव्यते वन्धच्छाययाभिनवार्धगतिः ॥]

वन्धः काव्यक्षरीरं छन्दो वा तस्य च्छाया कान्तिस्तया वन्धरन्धतया अभिनवा
अर्थगतिरर्थप्रकारो दुःखं यथा स्यादेवं संभाव्यते संबध्यते । गतिविधाप्रकारास्तु-
त्यार्थाः । कदा केव । इच्छया धनशुद्धिरिव । यथेच्छया धनद्विर्दुःखं संबध्यते ।
इच्छानुरुपा धनसमृद्धिर्दुःखसाध्येत्यर्थः । अभिजात्या यौवनलब्धा श्रीरिव । यथा
कुलीनतया यौवनलब्धा श्रीर्दुःखं संबध्यते । यौवनोद्भूतया श्रिया अकर्तव्यमपि
क्रियते । तत्र कुलीनता न तिष्ठतीत्यर्थः । तथा चापूर्वार्धघटनं वन्धच्छाया च
द्वयमपि तिथो योजयितुं दुष्करमिति तात्पर्यम् ॥

कर्तव्यभावनाह—

तं तिअसवन्दिमोक्खं समत्थतेल्लोक्खहिअअसहुद्धरणम् ।

सुणह अणुराअण्हं सीआदुक्खक्खअं दहमुहस्त वहम् ॥ १२ ॥

[तं त्रिदशवन्दिमोक्षं समस्तत्रैलोक्यहृदयशल्योद्धरणम् ।

शृणुतानुरागचिह्नं सीतादुःखक्षयं दशमुखस्य वधम् ॥]

तं प्रतिदं दशमुखवधं शृणुत । एतद्बन्धश्रयणेनैव तच्छ्रवणोपपत्तेः । अत्र
प्राधान्यतत्त्वस्यैव वर्णितत्वात् । साब्दज्ञानविषयत्वेनार्थेऽपि भ्रयणार्थकशब्दप्रयोगः
‘युद्धं श्रुतम्’ इतिवत् । प्रतिद्वार्थकत्वेन तच्छब्दस्य न यच्छब्दापेक्षा । तं कथंभूतम् ।
त्रिदशवन्दीनां मोक्षः परित्यागो वस्मात् । समस्तत्रैलोक्यस्य हृदयस्थशल्यानामु-

कीदृशाः । भयेनोद्धान्ता मूर्च्छिता इतस्तत्कारिणो वा ये मत्स्याक्षाः प्रहतः प्रतिरुद्धो जलस्य रयो वेगो येषु ते । तथा मत्स्याना महस्वेन सति संचारे समुद्रमेतुभावा-
दिति भावः । पुन कीदृशाः । सलिलेनोद्ध्मापितमुद्ध्मापयितुं निर्वाणीकर्तुमार-
ब्धमत एव धूमायमानं धूममुद्गतद्रव्यामुख वडवानलो येषु ते । चरणक्षेपेण धर-
णितोमे जलधिजलशोभादात्रैन्धनसबन्धादनलस्य धूमायमानत्वम् । उद्ध्मापित
श्लादिर्मणि क् । उच्छब्दोऽत्राभाववाची । तेनाग्निदीपनाभावो लभ्यते । उक्त्-
तिच्छास श्लाशौ दृष्टवान् । इत्यपि चतुर्भिरदिकुलकम् ॥

अथ खानवधानपरिजिहीषया काव्यस्य दुःखरत्नमाह—

अहिणवराआरद्धा चुक्कखलिण्मु चिहडिअपरिड्विधा ।

मेत्ति व्व पमुहरसिआ णिव्वोडुं होइ दुक्करं कव्वकहा ॥ ९ ॥

[अभिनवराजारब्धा च्युतस्खलितेषु विघटितपरिस्थापिता ।

मैत्रीव प्रमुखरसिका निर्वाहुं भवति दुष्करं काव्यकथा ॥]

काव्यकथा निर्वाहुमाद्यन्तं यावत्तुल्यतया निष्पादयितुं दुष्करं यथा स्यादेवं
भवति । दुःखनिर्वाणेत्यर्थः । केव । मैत्रीव । साप्याशोपान्तं यावत्तमनया निर्वाह-
यितुं दुष्करं भवति । काव्यकथा कीदृशी । अभिनवेन राजा प्रवरसेनेनारब्धा ।
कान्दिदासद्वारा तस्यैव इतिरियमित्याशय । प्रवरसेनो भोजदेव इति केचित् । पुनः
कीदृशी । च्युतोऽनवहित क्वचित्स्व स्खलितेषु च्छन्दोभङ्गादिनानवधानेषु विघ-
टिता भती परिस्थापिता परिष्कार प्रापिता । एव प्रमुखो रन्विवो यत्र तादृशी ।
मैत्र्यप्यभिनवेन रागेणानुबन्धेनारब्धा । एवं च्युतोऽनवहितो यो जनस्तस्य
स्खलितेष्वपराधेषु विघटिता तत्र पुनरपराधनाशनादिना परिस्थापिता प्रथमावस्थां
प्रापिता । एवं प्रमुखरसिका च । तथा च मैत्रीव काव्यं सहृदयनिर्वाह्यमिति भावः ।
काव्यकथापक्षे प्रमुखरसम् । शृङ्गारादिस्तपुका । 'चुक्कशब्द प्रमादे देशी' इति केचित् ॥

काव्यानामुपादेयताप्रयोजकं रूपमाह—

परिवडुइ विण्णार्णं संभाविज्जइ जसो विडप्पन्ति गुणा ।

सुव्वइ सुउरिअचरिअं किं तं जेण ण हरन्ति कव्वालाया ॥१०॥

[परिवर्धते विज्ञानं संभाष्यते यशोऽर्ज्यन्ते गुणाः ।

श्रूयते सुपुरुषचरितं किं तद्येन न हरन्ति काव्यालायाः ॥]

काव्यानामाल्पया येन न हरन्ति न मनोहारिणो भवन्ति । किं तत् । अपि तु न किमपीत्यर्थः । तदाह—यतः काव्यादिज्ञानं विशिष्टज्ञानं वर्धते । तथा यज्ञः संभाव्यते । गुणा निवेकादयोऽर्ज्यन्ते । सुपुरुषस्य रामादेश्वरितं श्रूयते । अत एतस्मोपादेयत्वम् । तदुक्तम्—‘काव्यं यज्ञसेऽर्धकृते व्यवहारविदे शिवेतरस्तये’ इत्यादि । परिवर्धत इति वा । ‘अर्जेद्विद्विष्यः’ इति विद्विष्यरादेशः ॥

निर्दोषकाव्यस्यातिदुष्करत्वमाह—

इच्छाद् व घणरिद्धी जोव्वणलद्ध ज्व आहिआईअ सिरी ।

दुःखं संभाविज्जद् वन्धच्छाआद् अहिणवा अत्थगई ॥ ११ ॥

[इच्छयेव धनऋद्धिर्यौवनलब्धेवाभिजात्या श्रीः ।

दुःखं संभाव्यते वन्धच्छाययाभिनयार्थगतिः ॥]

वन्धः काव्यशरीरं छन्दो वा तस्य च्छया कान्तिस्तया वन्धरम्यतया अभिनया अर्थगतिरर्थप्रकारो दुःखं यथा स्यादेवं संभाव्यते संबध्यते । गतिविधाप्रकारास्तु-
त्वार्थाः । कथा केव । इच्छया धनऋद्धिरिव । यथेच्छया धनर्द्धिर्दुःखं संबध्यते । इच्छानुरूपा धनसन्धुर्द्धिर्दुःखसाध्येत्यर्थः । अभिजात्या यौवनलब्धा श्रीरिव । यथा कुलीनतया यौवनलब्धा श्रीर्दुःखं संबध्यते । यौवनोद्भूतया त्रिवा अकर्तव्यमपि कियते । तत्र कुलीनता न तिष्ठतीत्यर्थः । तथा चापूर्वार्थघटनं वन्धच्छाया च द्वयमपि भ्रियो योजयितुं दुष्करमिति तात्पर्यम् ॥

कर्तव्यकाव्यमाह—

तं विअसवन्दिमोक्खं समत्थतेल्लोक्कहिअअसल्लुद्धरणम् ।

सुणह् अणुराअइण्हं सीआदुक्खक्खअं दहमुहस्स वहम् ॥ १२ ॥

[तं त्रिदशवन्दिमोक्षं समस्तत्रैलोक्यहृदयशाल्योद्धरणम् ।

शृणुतानुरागचिह्नं सीतादुःखक्षयं दशमुखस्य वधम् ॥]

तं प्रतिदं दशमुखवधं शृणुत । एतद्बन्धध्वणेनैव तच्छ्रवणोपपत्तेः । अत्र प्राधान्यसम्बन्धैव वर्णितत्वात् । काव्यज्ञानविषयत्वेनार्थेऽपि श्रवणार्थकशब्दप्रयोगः-
‘दुःखं ध्रुतम्’ इतिवत् । प्रतिद्वयार्थकत्वेन तच्छब्दस्य न यच्छब्दापेक्षा । तं कथंभूतम् । त्रिदशवन्धिनां भोक्तः परित्यागो वस्मात् । समस्तत्रैलोक्यस्य हृदयस्पर्शाल्यानामु-

द्वारथ यस्माद् । अनुरागस्य प्रेम्णाश्चिह्नं ज्ञापकं च यत् । सीता प्रति रामानुरागस्य रावणवधावधिरुत्वात् सीताया दुःस्य क्षयश्च येन तथाभूतम् । रावणवधानन्तर वन्दीकृतदेवस्त्रीणां परित्यागो लोहनाश्च रावणभयैनाप्रमत्तशनाद्दुःखस्थानाश्च शल्यानामुद्धारः सीताया अशोकवनिकानिवासादिहेतुशान्तिरित्यर्थः । अथ च दश-सुखवधनामानं ग्रन्थं शृणुत । तमधिकृत्य प्रवृत्तत्वात्तनामकत्वम् । किंभूतम् । त्रिदशवन्दीनां मोक्षो वर्णितो यत्र तथाभूतम् । अनुरागचिह्नमित्यनुरागपदचिह्नितम् । प्रत्याश्रागकान्तस्कन्धकेऽनुरागपदमत्त्वादिति भावः ॥

अथ प्रकृतग्रन्थकथा प्रन्याति—

अहं पडिवण्णविरोहे राहववम्महसरेण माणब्भहिए ।

विद्धाइ वालिहिएए राअसिरीअ अहिसारिए सुग्गीवे ॥ १३ ॥

चवसाअरइपओसो रोसगइन्दविडसिङ्खलापडिवन्धो ।

कह कइ वि दासरह्णिणो जअकेसरिपञ्जरो गओ घणसमओ ॥ १४ ॥

(जुग्गअम्)

[अथ प्रतिपन्नविरोधे राघवमन्मयशरेण मानाभ्यधिके ।

विद्धया वालिहृदये राजश्रियाभिसारिते सुग्रीवे ॥

व्यवसायरविप्रदोषो रोपगजेन्द्रदृढशृङ्खलाप्रतिबन्धः ।

कर्थकथमपि दाशरथेर्जयकेसरिपञ्जरो गतो घनसमयः ॥] (युग्मकम्)

अथ वर्षेर्तुप्रभूतसीताविरहदुःखानुभवानन्तरं कथंरुधमपि सीतानुद्धारजन्ये सीताया स्वस्य च दुःखे मत्वेन प्राणत्याग इत्यपौरुषमकीर्तिकरं चेति दुःखविरह-कष्टेऽपि प्राणधारणपूर्वं दाशरथे रामस्य गतो घनसमयो वर्षा इत्युत्तरस्कन्धकेन समन्वयः । अदशब्दस्य प्रन्वारम्भे महत्त्वं च । तदुक्तम्—‘अकारश्चाथशब्दश्च द्वापेतौ ब्रह्मणः पुणः । ऋषं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन मातृलिकाबुधौ ॥’ कस्मिन्सति । राजश्रिया वालिहृदया सुग्रीवेऽभिसारिते स्वपदमानीते सति । कथंभूतया । राघवो रामः स एव मन्मथस्तदीयशरेण वालिरूपे हृदये विद्धया जातप्रहारया । किंभूते वालि-हृदये । प्रतिपन्नः प्राप्तो विरोधो यत्र तथाभूते । एवं मानेन चित्तममुनत्याभ्यधिके । अयं भावः—राजश्रियो नायिकाया नायकः सुग्रीवः । हृदयं वाली । परमप्रियत्वात् । तत्र

राज्यादिनिमित्तं विरोधोत्पत्तावहंकाराधिके बालिनि रामेण हते सुग्रीवेण राजलक्ष्मी-
 लब्धा । तथा सतीत्यर्थः । एवं रागस्यानुरागस्य श्रौर्यत्र सा रागधीर्नायिका तथा
 प्रतिपक्षः प्राप्तो विरोधो नायकापराधजन्या यत्र तादृशि । वल्लभं वक्रीभवनं बाल-
 साह्वति बालिनि हृदये मानाम्यधिके महत्तरे च । राधं वैशाखं वसन्तं पातीति
 राधपो वसन्तसहचरो यो मन्मथस्तस्य शरेण विद्वया सत्या सुग्रीवः सुकण्ठो नाय-
 कोऽभिस्वार्थते स्वपदमानीयत इति ध्वनिः । घनसमयः कीदृशः । व्यवसायः
 सीताप्रत्युद्धारहेतुर्व्यापारः स एव रविः । असंपद्यमानत्वेन संतापकत्वात् । तस्य
 प्रदोषस्तिरोधानकालः । एवं रोष एव राजेन्द्रः । परोपमर्दकत्वात् । तस्य दृढश्र-
 द्धल्या प्रतिबन्धो बन्धनं तद्रूपः । प्रसरणप्रतिबन्धकत्वात् । तथा जय एव
 केसरी । प्रतिपक्षशून्यत्वात् । तस्य पञ्जरो बन्धनस्थानम् । अवरोधकत्वादित्यर्थः ।
 रूपकमत्रालंकारः । तथा च दण्डी—‘उपमैव क्षिरोभूतमेदा रूपकमिष्यते’
 इति ॥ युग्मकम् ॥

अथ राघवस्यावस्थामाह—

गमिशा कलम्बवाता दिष्टं मेघान्धकारिअं गगनअलम् ।
 सहिओ गज्जिअसहो तह वि हु से णत्थि जीविए आसहो ॥१५॥

[गमिताः कदम्बवाता दृष्टं मेघान्धकारितं गगनतलम् ।

सोढो गर्जितशब्दस्तथापि खल्वस्या नास्तिजीविते आसङ्गः ॥]

सीताविरहविधुरेण रामेण वर्षती सीतामुद्दल्य पुनर्दक्ष्यामीति प्रत्याशया कथं क-
 थमपि धैर्यमवलम्ब्य कदम्बवाता गमिताः दुःखैकहेतवोऽप्यतिवाहिताः । मेघान्ध-
 कारितं गगनतलं च दृष्टम् । न तु चक्षुःसुसहेतुत्वेनावलितम् । गर्जितशब्दश्च
 सोढो न तु श्रुतिमुक्तमधिगतमिति यद्यपि तथाप्यस्य रामस्य शरदि कथं कुमुदवन-
 वाता गमयितव्याः कथं च शरच्चन्द्रिकाश्वलं नभो द्रष्टव्यं कथं वा कलहंसध्वनिः
 सोढव्य इति लक्ष्मणः श्रवणव्यापारेण वैश्रव्यशब्दया पुनर्जावितव्यं मयैत्यासङ्गोऽप्य-
 वसायो नाभूदिति भाव इति संप्रदायः । वस्तुतस्तु—कदम्बवातादिव्यतिकरे कथं-
 चिन्मया जीवितमपि महियोगिन्या सीतया कथं जीवितव्यं कथं च वा तद्विपत्तौ
 मया जीवितव्यमिति संदिग्धानस नाप्यवसायोऽभूदिति बहुजीतः पन्थाः ॥

अथ यात्रानुकूलवेने शरदं प्रस्ताति—

तो हरिविजसवन्धो राहवजीअस्स पढमहत्थालम्बो ।

सीथाबाहविहाओ दहमुदधज्जदिअहो उवगओ सरओ ॥ १६ ॥

[ततो हरिपनियशःपथो राधवजीवस्य प्रथमहस्तालम्बः ।

सीताबाष्पविघातो दशमुखवध्यदिवस उपगता शरत् ॥]

ततो वर्षानन्तर शरदुपगता । कीदृशी । हरिपतेः सुप्रीवस्य यशोमार्गः । शर-
दमालम्ब्य तस्य सेतुबन्धनादियशःप्रादुर्भावात् । एव राधवजीवस्य प्रथमो हस्ता-
लम्ब्य । सेतुबन्धरावणवधसीतासम्भ्रगमना द्वितीयतृतीयचतुर्थानामपेक्षया शर-
देव प्रथमो हस्तालम्ब्य । शरत्प्राप्तिरेव तस्य दुष्करसीत् । तस्या तु सखा सर्वमि-
दगोपतकरमिति भाव । एवं सीताया बाष्पाणामश्रूणा विघातोऽवमानम् । राम-
मागमाप्यनगायात् । वधमहंतीति यत्प्रत्ययेन वध्यमिति साधु । तथा च दशमु-
खस्य वधाहो दिवस इति सर्वत्र रूपम् । पूर्वनिपातानियमाद्बन्धो दशमुखो यत्र
एनादशो दिवस इति वा । रावणवधस्य दिवस एव वृत्तत्वादित्यर्थं ॥

अथ सप्तदशभि स्फन्धकै शरदमाह—

रइअरकेसरणिवहं सोहइ धवलअभदलसहस्सपरिगअम् ।

मधुमहदंसणजोगं पिआमहुत्तिपङ्कअं व णहअलम् ॥ १७ ॥

[रविकरकेसरनिवहं शोभते धवलाभ्रदलसहस्रपरिगतम् ।

मधुमथनदर्शनयोग्यं पितामहोत्पत्तिपङ्कजमिव नभस्तलम् ॥]

नभस्तल शोभते । कीदृशमिव । पितामहस्य वद्वान् उत्पत्तिपङ्कजमिव । नभः
कीदृक् । केसरनिवह इव रविकरा यत्र तथाभूतम् । एवं दलसहस्राणीव सभङ्गि-
धलाभ्रानि तं परिगतं व्याप्तम् । एवं मधुमथनस्य नारायणस्य दर्शनयोग्यम् ।
उत्तानमुत्तम्य तस्योत्थाने गति तत्रैव दृष्टिपातसंभावनासत्त्वान् । अथवा मधुमथ-
नस्य रामस्य दर्शनयोग्यम् । जलद्विगमेन सादृक्त्वाभावात्प्रयाणतमश्रयभावात् ।
कमलमपि रविकरमदशकेसरनिवहं धवलाभ्रमदलसहस्रपरिगतं मधु मध्नातीति
मधुमथनस्य भ्रमरस्य दर्शनं दर्शनक्रिया तद्योग्यं भवति । यद्वा मधुमथनस्य नारा-
यणस्य दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं चक्षुस्नयोग्यम् । तस्य पुण्डरीकाश्रित्वात् । यद्वा मधु-
मथेन मधुत्तवेन दर्शनयोग्यम् । केचित्तु पङ्कजमिवेति पृथक्पृथक् । प्रियायाः

सीताया महोत्पत्तिरुत्सवोत्पत्तिर्यस्मात् । मेघाद्यपगमेन मुखदत्त्वादिति चभोविशेषणम् । पितामहस्योत्पत्तिर्यत्रेति पद्मविशेषणमिति व्याचक्षते । 'साधर्म्यमुपमा मेदे' इत्युपमालंकारः ॥

अथेन्द्रधनुराह—

दिग्मणिमोहपफुरिअं गलिअं घणलच्छिरअणरसणादामम् ।

उदुमअणवाणवत्तं णहमन्दारणवकेसरं इन्दधणुम् ॥ १८ ॥

[दिग्मणिमयूखस्फुरितं गलितं घनलक्ष्मीरत्नरशनादाम ।

ऋतुमदनवाणवत्तं नभोमन्दारनवकेसरमिन्द्रधनुः ॥]

इन्द्रधनुर्गलितमपगतम् । कीदृशम् । दिग्मणिः सूर्यस्तन्मयूखैः स्फुरितं प्रकाशितम् । मेघाद्यन्तरेततिर्व्यगतरविकिरणा एव साक्रधनुर्भवन्तीति प्रतिदिदिः । तथा च मेघाद्यपगमे धनुरव्यपगतमिति भावः । दिग्मणिकिरणवत्स्फुरितमिति वा । नानात्पत्वाद् । दिग्मणिः सूर्यस्तस्य गोघे मेघाद्यन्तर्धाने सति स्फुरितमिति वा । दिग्मेव मणिस्तन्मयूखैः स्फुरितमित्यन्ये । एवं 'घनलक्ष्म्या वषट्प्रियो गलितं पतितं रजघटितं रशनादामेति रूपकम् । धनुषो हरिहोहितत्वेन विश्वरूपरशनासाम्यम् । तथा च घने गते तदनुगामिन्यास्तल्लक्ष्म्या अपि हठादपसरन्त्या मेखलस्त्वलनमिति भावः । पुनः कीदृशम् । ऋतुवर्षासमयः स एव मादकत्वान्मदनस्तद्धर्षेचन्द्रवाणस्य वषट् मुखम् । तस्य धनुराकारत्वात् । ऋतुमदनवाणपात्रं वा । ऋतोर्मेदनस्य घाणपात्रं तूपीरः । ऋतुमतनवाशापात्रं वा । ऋतोर्वर्षाकालस्य मते संमते नवभाशापत्रम् । आहालिखनमित्यर्थः । वर्षेर्तोरेव राजायमानत्वात् । ऋतुमतनवातपत्रं वा । वर्षेर्तोरेव मत्तं संमत्तं नवभाशापत्रं छत्रम् । वस्तुतस्तु—ऋतुमदनवाणपात्रम् । मायसीलर्थे त्युद् । ऋतुरेव मदनो मत्तस्य पानपात्रं चषकः । तथा च मत्तेन तेन अगदेव मादितमिति भावः । एवं नभ एव मन्दारो वृक्षविशेषस्तस्य नवं केसरम् । चक्रलोहितत्वाद् ॥

पुनस्तदेवाह—

धुअमेहमहुअराओ घणसमआञ्छिओणअविमुक्काओ ।

णहपाअवसाहाओ णिअअट्टापं व पडिगआओ दिसाओ ॥१९॥

[धुतमेघमधुकरा घनसमपाकृष्टावनतविमुक्ताः ।

नभःपादपशाखा निजकस्थानमिव प्रतिगता दिशः ॥]

दिशो निजकस्थानमिव प्रतिगता व्याधुव्य पूर्वस्थानं गता इवेत्युपप्रेषा । किंभूता । नभ एव पादपक्षास्य शाखा इति रूपकम् । पुनः किंभूताः । धुता इतस्ततो गता मेघा एव मधुकरा याम्यस्ता । एवं घनसमयो वर्षर्तुस्तेनाकृष्टा अथावनता अथ विमुक्ताः । तथा च वर्षर्तौह्यकमे दिशो मेघसंभारेणाकृष्टा निकटवर्तिन्य इव, मध्ये गगनदिग्ब्यापिमेघबाहुल्येनावनता अधो वर्तुलीकृता इव, वर्षान्ते मेघापगमेन विमुक्ताः प्रमारिष्य इव ज्ञाना इति भावः । शरदि तथाभूतमेघसंबन्धस्त्वक इति तात्पर्यम् । अन्धा अपि पादपक्षाः केनचित्प्रथममाकृष्यन्ते । पश्चादवनमग्न्य विमुच्यन्ते तदानीमुपमर्देन धुता इतस्ततः संचारिणो मेघतुल्या मधुकरा याम्यस्तथाभूता भवन्ति । स्थितिस्थापनसंस्कारेण च निजकस्थानमेव प्रतिगच्छन्तीति ध्वनिः । यद्वा 'दिश अतिमर्जने' [इति] धातुमहिम्ना दिश्यन्तेऽनिसर्ज्यन्त उपदिश्यन्ते वा सुग्नकार्याण्याभिरिति दिशः प्रौढाङ्गनास्ता निजकस्थानं प्रति गता शरदि रात्रौ नायकमभिमृल्य प्रभाते स्व स्वं गृहं गता इत्यर्थः । कीदृश्यः । धुता विपर्यामिता मेघा बुद्धिर्येन तद्भुतमेधं मधु । तत्करे यामा ताः । पीतावशिष्टं मधु करे कृत्वा प्रतिनिवर्तन्त इत्यभिसारिकसंप्रदायः । ता अपि घनो निविडः समयः संकेतो यस्य तादृशेन घनं यथा स्यादेव समदेन मदसहितेन वा नायकेन संभोगार्थमाकृष्टा कराभ्यामङ्गुमानीतास्तदुत्तरमवनमिता उपमर्दविपर्याकृता अधोपभोगानन्तरे विमुक्तास्त्यक्ताः । एवमिवशब्दस्याकषेणाभ्रखपातप्रसाधा इव नखपातो नखक्षतं तदेव प्रसाधा प्रसाधनमिव यामा ताः । तथा च नखक्षतालंकृता इवेत्यर्थः ॥

अथ दिवममाह—

अहिणवणिद्वालोभा उद्देशासारदीसमाणजललवा ।

णिम्माअमज्जणसुहा दरवसुआअच्छविं वहन्ति व दिअहा ॥२०॥

[अभिनवस्त्रिग्वालोका उद्देशासारदृश्यमानजललवाः ।

निर्मितमज्जनसुखा दरशुष्कच्छविं वहन्तीव दिवसाः ॥]

दिवसा ईपच्छुष्कच्छविं वहन्ति धारयन्ति । वसुआअशब्दः शुष्कवाची । कीदृशा । स्त्रिग्व आलोको रवितेजो येषु ते । आकस्मिकमेघापायादान्नेकानामभिनवचैङ्गव्यप्रतिभासनात् । एवं चोद्देश एकदेशस्तत्रामारो वेगवर्षणं तेन दृश्यमाना जलखण्डा यत्र । अत्रोत्प्रेक्षते—निर्मितं मज्जनसुखमर्याज्वलेषु रसे कृतमज्जना इव । तथा च शरदि वासरे कदाचिद्वर्षणं कदाचिन्नेलेकदेगे जलसंबन्धः परत्र

शुक्ता । अत एव कृतमजना इवेत्युक्तम् । अन्येऽपि कृतमजनाः क्षिप्र आलोच्ये दर्शनं येषां तेषामिधा दरशुक्ततद्वासां क्वचित्कचिद्दृश्यमानजलविन्दवथ भवन्ति ।
‘आसारः स्यात्प्रसरणे वेणुहर्षे सुहृद्वले’ इति शेषः ॥

मगधदुत्थानमाह—

सुहसंमागिअग्निदो विरहालुह्मिअसमुद्दिण्णुक्कण्ठो ।

असुबन्तो वि विबुद्धो पडमविबुद्धसिरिसेविओ महुमहणो ॥ २१ ॥

[सुखसंमानितनिद्रो विरहस्पृष्टसमुद्रदत्तोत्कण्ठः ।

अस्वपनपि विबुद्धः प्रथमविबुद्धश्रीसेवितो मधुमथनः ॥]

मधुमथनो विबुद्ध उत्पितः । उर्यानैकादशी बभूवेत्यर्थः । अस्वपनपि निद्राम-
ल्भमानोऽपि । देवानामस्वप्नत्वात् । अतः सुखं यथा स्यादेवं संमानिता आहता
निद्रा येन तादृक् । आलस्यादिना निद्राया आदरमात्रं न तु पारमार्थिकत्वमपीति
भावः । पुनः कीदृक् । विरहस्पृष्टाय समुद्राय दत्ता उत्कण्ठा येन तादृक् । जागर-
णोत्तरं परमेश्वरस्यान्यत्र गमनशङ्कया विरहिणः समुद्रस्य कदा पुनरवमजायास्याति
लक्ष्म्या च सर्वं मन्दिरे शब्धिप्यत इत्युत्कण्ठादानं तदानीमेवेति सुमगत्वमुक्तम् ।
एवं प्रथमविबुद्धया श्रिया चरणसंवाहनादिना सेवितः । पञ्चम्यामेव लक्ष्म्युत्थानात् ।
अथ च नाशयणे जाग्रति मधुमथनो रामरूपो विबुद्धः । तदात्मकरवात् । वर्षाभेषा-
पगमे लक्ष्म्येष्टो बभूवेत्यर्थः । कीदृक् । विरहवैकल्येनास्वपनपि निद्रामनासाद्य-
न्नपि । एवं च विरहस्पृष्टधर्मा समुद्रेण मुद्रासहितेन हनूनात् दत्ता उत्कण्ठा यस्यै
तादृशश्च । जानकीविद्योगिनोऽभिज्ञानमुद्रामादाय गर्तं हनूमन्तं प्रति जानकीवार्ता-
लाभाशोत्पत्तेरित्यर्थः । एवं प्रथमोबुद्धया श्रिया कान्छा सेवित आश्रितः । शरदा-
गमेनाग्रिमव्यापारं प्रति साध्यवसायत्वेन सुखादिश्रीसमुद्वेरेति भावः ॥

तारामाह—

सोहइ विमुद्धकिरणो गअणसमुद्धम्मि रअणिवेलालग्नो ।

तारामुत्तावअरो फुडविहडिअमेहसिप्पिसंपुडमुक्को ॥ २२ ॥

[शोभते विशुद्धकिरणो गगनसमुद्रे रजनिवेलालग्नः ।

तारामुक्ताप्रकरः स्फुटविघटितमेवशुक्तिसंपुटमुक्तः ॥]

गगनरूपे समुद्रे तारारूपमुक्ताप्रकरः शोभते । कीदृक् । विशुद्धः शुभ्रः किरणो
२ सेतु०

वम्य तथा । एवं रज्ज्विरेव वेला तीरे तत्र लग्नः । शर्वरीसमयलग्न इत्यपि । एवं स्फुटं यथा स्यात्तथा विघटिता ये मेघास्त एव शुक्तिसंपुटान्मेघो मुक्त इत्यस्तः प्रकीर्णः । शरदि मेघानां नानावर्णधरेण शुभ्रतया च विघटितशुक्तिसाम्यम् । अन्यत्रापि समुद्रे शुक्तिमुक्ता विशुद्धचाक्चकया मुक्तास्तारलग्ना धीष्यन्त इति सर्वत्र रूपकम् ॥

शरत्प्रौढिमाह—

सत्तच्छआणं गन्धो लग्गइ हिअए खलइ कलम्बामोओ ।

कलहंमाणं कलरओ ठाइ ण सठाइ परिणअं सिहिविठअम् ॥२३॥

[सत्तच्छदानां गन्धो लगति हृदये स्वलति कदम्बामोदः ।

कलहंसानां कलरवस्तिष्ठति न संतिष्ठते परिणतं शिखिविरुतम् ॥]

सत्तच्छदाना गन्धो हृदये लगति मनोहारीभवति । सामायिकत्वात् । कदम्बामोदः स्वलति हृदयग्राहो न भवति । अमामयिकत्वादित्यर्थः । लग्नपूर्वत्वादन्यतः संबध्यते स्तत्रत्यतिपरिचितत्वात्सालारमणीवत्वाच्च संबद्धोऽपि न खदत इति भावः । एवं कलहंसानां कलरवो हृदये तिष्ठति । सामयिकत्वादेव । न संतिष्ठते शिखिनां विरतं ध्वनिः । असामयिकत्वादेवेत्यर्थः । अनवस्थाने हेतुमाह—परिणतं विरमम् । कदम्बामोदेऽपीदं विभक्तिविपरिणामेन योज्यम् । तथा च परिणामप्राप्तं सर्वमेव स्थलति न संतिष्ठते चेति ध्वनिः । समयत्रं सर्वमेव मनोहरमिति तात्पर्यम् ॥

पुनरपि सिंहावलोकितेनेन्द्रधनुराह—

पीणपओहरलग्गं दिसाणं पवसन्तज्जलअसमधविइण्णम् ।

सोहग्गपढमइण्हं पम्माअइ सरसणह्वअं इन्दधणुम् ॥ २४ ॥

[पीणपयोधरलग्नं दिशां प्रवसज्जलदसमयवितिर्णम् ।

सौभाग्यप्रथमचिह्नं प्रभ्रमयति सरसनखपदमिन्द्रधनुः ॥]

इन्द्रधनुरेव सरस तात्कालिकं नखपदमिति रूपकम् । प्रभ्रमयति प्रकंपेण भ्रान्तिमाप्नोति । विगलतीति यावत् । सरमन्वेन लौहित्यात्सपदमिन्द्रधनुस्तौल्यम् । कीदृशम् । दिक्षु पीणो यः पयोधरो मेघस्तत्र लग्नम् । पुनः कीदृक् । प्रवसता गच्छता जलदकल्पेन वितीर्णं दत्तम् । सौभाग्यस्य सौन्दर्यस्य प्रथमं चिह्नं लक्षणम् । तथा च शरदि दिशां मांसलमेघमिन्द्रधनुषः सौन्दर्यमासीत् । अथ शरदि यथा-

यथा मेघापगमस्तथा तथा तदविनाभावेन तदभ्यपगतमिति भावः । नक्षत्रतमपि दिशां प्रौढाङ्गानां पीनस्तनलम् सत्कमेग म्लायति । नक्षत्रं कीदृक् । प्रवसता प्रकासस्त्रीलेन कामचेष्टया जलं जायं ददातीति व्युत्पत्त्या जलदेन नायकेन समये प्रस्थानकाले वितीर्णं दत्तम् । अत एव सौभाग्यस्थानुरागस्य प्रथमं ज्ञापकम् । वर्षासु गृहे स्थित्वा शरदि प्रवासीभवता नायकेन प्रियास्तने सततस्मरणाय नक्षत्रं कृत्वा गम्यत इति अमशास्त्रम् ॥

चन्द्रमण्डलमाह—

पञ्चतसलिलधोए दूरालोकन्तणिम्बले गअणजले ।

अचासण्णं व ठिअं विमुक्कपरभाअपाअडं ससिदिम्बम् ॥ २५ ॥

[पर्याप्तसलिलधौते दूरालोक्यमाननिर्मले गगनतले ।

अत्यासन्नमिव स्थितं विमुक्तपरभागप्रकटं शशिविम्बम् ॥]

गगने शशिविम्बमतिनिकटवर्तीव स्थितम् । किंभूतम् । विमुक्तः परभागोऽन्य-
भागो मेघादिसंबन्धस्तेन प्रकटमतिव्यक्तम् । गगने कीदृशि । पर्याप्तं बहुतरं
यत्सलिलं वर्षर्तुसंभवं तेन धौते प्रकाशिते । एवं दूरदालोक्यमानं सशिमलं यत्ता-
दृशि । अयं भावः—यथा वखादौ क्षालिते मालिन्यापगमेन स्थितं रूपान्तरवद्भवं
स्फुटं प्रकाशते तथा वृष्टिजलक्षालिते विवति मेघरूपमालिन्यापगमादत्युज्वले तथा
समावतः स्वच्छस्वामले धवलं विधुमण्डलमतिप्रकटमालोकितं लोकैः । तदुक्तं
श्रीहर्षेण—‘सिते हि जायेत गितेः सुलक्ष्यता’ इति । वस्तुतस्तु विश्वन्दस्याभाव-
वाचितया विमुक्तोऽल्लङ्घः परभागोऽन्यतः शोभा नीलकाशकृतकान्तविशेषस्तेन
प्रकटं शुभ्रत्वादित्युत्थयामः । अत्रोद्देशः ॥

हंसागमनमाह—

चिरआलपडिणिउत्तं विसासु घोळन्तकुमुअरअवेह्वविअम् ।

भमइ अलद्धासाअं कमलाअरइंसणूसुअं हंसडळम् ॥ २६ ॥

[चिरकालप्रतिनिवृत्तं दिक्षु घूर्णमानकुमुदरजोविलिप्तम् ।

भ्रमत्यलब्धास्वादं कमलाकरदर्शनोत्सुकं हंसकुडम् ॥]

दिक्षु हंसानां कुलं सन्नुहो भ्रमति घूर्णते । किंभूतम् । चिरकालेन परावृत्तम् ।
प्राग्भि मानसं यत्ता हंसाः शरदि पुनरागताः । कुव । कमनीये जलाशये स्थातव्यमित्यु-

रामेनाभित उद्भयन्त इत्यर्थं । एवं धूर्णमाननिशि मन्दानिलप्रेरितैः कुमुदरजोभिर्विलिप्तम् । मरमि सरनि स्थितेरित्यर्थात् । एवमलब्ध आस्वादस्तृप्तियेन तथा । अग्निमाग्निवासनया क्वचिदपि स्थैर्याभावात् । अलब्धाशाकं वा । अलब्धा आशा आवाह्वा येन तत्तथा । नानासर सौभाग्यसौकर्येणैकत्र मनोहरयभावात् । एवं कमलाकरस्याभिप्रेतमरसो दर्शने उत्सुकम् । वस्तुतस्तु निशि कुमुदाकरे कुमुदसौभाग्यसौकर्येण कुमुदवनवानमनुभूय तदुपमर्देन तत्परागानुलिप्त मन्प्रभाते कमलाकरस्य कमलाविष्टानमरसो दिदृक्षया भ्रमति । तदुक्तमलब्धास्वादम् । कुमुदकोपभोजनजन्यवृक्षावपि कमलाकोपभोजनजन्यवृक्षार्थित्वादिन्युज्यामः ॥ ध्वनिपक्षे हंसः सन्यासविशेषस्तत्पुलं भ्रमति । कीदृक् । चिरकालेन वषंती क्वचिदप्युपित्वा शरदि प्रतिनिवृत्त पूर्वस्थानमागतम् । दिक्षु धूर्णमानम् । कौ पृथिव्या मोदते कुमुदं तद्रजस्तेन विलिप्तम् । धूर्णीधूसरमित्यर्थं । यद्वा दिक्षु धूर्णमानं सत्कुत्सिता मुत्प्रीतिर्यस्मादेतादृशो यो रजोगुणस्तेन वैलितं प्रेरितम् । रजोगुणमहिम्ना भक्ष्यार्थितया भ्रमतीति भावः । एवमलब्ध अशाकः शाकभिन्नो येन तत् । अन एव कमलाया लक्ष्म्या आकरस्य धनिकस्य दर्शने भोजनार्थितयोत्कण्ठितम् । तथा च स्वप्रयुक्त्या शाकमात्रलाभादतृप्ता मन्यासिनः समीहितभिश्चार्थितया धनिकमान्वेष्यन्तीति भावः ॥

अहोरात्रशोभानाह—

चन्द्रावधवल्लो फुरन्तदिसरअणन्तरिसोहाओ ।

सोम्भे सरअस्स उरे मुक्तावलिबिभ्रमं वहन्ति गिसाओ ॥ २७ ॥

[चन्द्रावधवल्लोः स्फुरदिसरत्नान्तरितशोभाः ।

सौम्ये शरद उरसि मुक्तावलिबिभ्रमं वहन्ति निशाः ॥]

निशाः सौम्ये रमणीये शरद उरसि मुक्तावलिबिभ्रमं वहन्ति । मुक्ताहारायन्त इत्यर्थं । हारतौन्यमाह—किभूताः । चन्द्रावधवल्लो धवल्लो । स्फुरन्मेघादिशून्यतया शीयमानं दिवसमेव रत्नं पुष्परागादिकं पिञ्जरत्वात्तरन्तरिता व्यवहिता शोभा यामा ताः । स्फुरता दिवसरत्नेनादिलेनान्तरिता शोभा यासामिति ध्वन्यर्थः । दिवसरत्नान्तरप्राप्तशोभा इति वा । इतच् ॥ अन्यस्या अपि नायिकया उरस्यन्तरान्तरा रत्नान्तरविशिष्टो हार शोभते । शरदस्तु निशादिवसरत्नरत्नघटितो हारोऽभूदिति निगर्व । सरअस्स मरतस्य रत्नान्तस्य पुष्पस्योरसि या मुक्तावलिस्तस्या विशिष्टभ्रमं धारयन्ति निशा इत्यपि केचिद्याचक्षते ॥

कमलमाला—

भ्रमरहृदयविषयसर्षपं घणरोहविमुक्तदिग्भरभरालिट्टम् ।
फरिसमुद्राभ्रन्तं विभ्रं पठितुज्ज्वइ जलनिहितनालं नलिनम् ॥२८॥

[भ्रमररुतदत्तसंज्ञं घनरोधविमुक्तदिग्भरभरालिट्टम् ।
सर्षपसुगन्धायमानमिधं प्रतिबुध्यते जलनिहितनालं नलिनम् ॥]

जले सरोवरविषयसि निहितं नालं घेत । शरबीपजलापयमान् । तद्वत् नलिनं प्रतिबुध्यते विकल्पति । प्रभत इत्यर्थात् । भ्रमरै रतेन दत्ता संज्ञा संकेतो यस्य तादृशमिदं । कुमुदपत्रस्य सुश्रितात्वात्प्रभतमपुत्रस्य भ्रमरैः शब्दव्याजाव्याप्यहोरु-
काभिवेत्यर्थः । घनो मेघस्तद्वरोधविमुक्ता ये दिनकरस्य करालैरभ्रिभ्रं स्पृष्टम् ।
सन्धोऽपि निद्राणः केनचिदुतेन सन्धेन दत्ता संज्ञा अनुक्त, पारुहीत्यादिरुपा यस्यै
तद्वत्भूतः करतलपरास्पृश्यमानस्य तात्पर्यमुक्तं तद्व्या जागर्ति । जले जायते निहिता
यास्य नाम्बो यस्य तादृशो भवति । निद्रया पालीकृतश्लेबस्त्वपिच्छमिप्रायः ॥ अत्र
केचिद्—'सन्धोऽपि दुर्गते घनरोधविमुक्तो देग्धकरः करस्पृष्टवेति घनरोधवि-
मुक्तदिग्भरभरालिट्टः सन् करो राधप्राश्रप्रन्नाविस्तारुत्तदुत्तरं जडेन मूलैण
विहितो नालो बन्धनरसुर्यासिधितभूतस्य दैन्यं लाग्यर्थं त्रैव्यां तत्करध मूलैनि-
हितगन्धवत्कल्लेन मूलैश्चलत्वाद्दन्धनरोधादिमुक्तो भवति प्राणवीत्याशङ्क्या लाग्यते ।
तदवस्थायां भ्रमरेण निजमूलप्रेषितपूतेन जिज्ञासुताया दत्तसंज्ञः संज्ञया किंपिद्धो-
ध्यामानः प्रतिबुध्यतेऽनगच्छति' इति ध्वन्यर्थेनाहुः ॥ अपरे तु—'भ्रमरेण विद-
म्बमिन्नेन दत्तेन दत्तसंज्ञो मिशि निरद एव प्रभते स्वकमिरीधो दिने संवारीति
दिग्भरः करालिभ्रः प्रतिबुध्यते' इति व्याचछते ॥

हंसवनिमाल—

भ्रमरहृदयविषयोसो कमलवपवन्नलिच्छणोवरसद्दो ।
सुवइ कलहंसरज्यो महुभरिवाहित्ताणल्लिणपिधिसंकावो ॥ २९ ॥

[भ्रमरहृदयविषयोसोः कमलवनस्वलित्तलक्ष्मीनूपुरशब्दः ।

श्रूयते कलहंसरज्यो महुभरिवाहित्ताणल्लिणपिधिसंकावः ॥]

कलहंसरां रजः श्रूयते । नकमित्थर्थात् । कल्यो हंसरज इति वा । फीटक् ।

भ्रमरहृदयविषयो विषोपष्टांभरः । मादकत्वात् । ज्योत्स्नाध्वन्यर्थ्या रजन्म्या विश्वमेव
जेतन्प्रमिति भयुधर्शंभरः । एवं कमलवनस्तद्विस्तारया लक्ष्म्या नूपुरशब्दः । तथा

च रात्रौ मंडुचत्कमलवनमुपहृतं परिलजन्त्या हठात्संचार. स्थलने बीजम् । तथा निमीलनरूपविभङ्गायां मधुकरीभिर्बाह्याया नलिनि, काचि किं करोषीत्येवं पृथया नलिन्या इहास्मि संनिहिता भवत इत्येवंरूपः प्रतिसंलापः प्रयुत्तरम् । लोकेश्येको विपद्गन्तं वादयति सपुन प्रत्युत्तरयतीति ॥ दिवातनध्वनिपक्षे तु व्याख्या— कीदृक्कल्हंमरव । मदनधनुर्ध्वनिस्तथाभूतलक्ष्मीनूपुरशब्दश्च । अत्र पक्षे कमलमुच्चित्रमुद्गीक्ष्य निजावाग्ब्रह्मणायोगसेन हठाद्भजनं स्थलने बीजम् । मधुकरीभिर्नलिनि, जानार्थं मया मधुपानमागत्य कर्तव्यं न वेति पृथया नलिन्या मधुकरि, जानार्थं मधु समागत्य पीयतामित्येवंरूपं प्रतिसंलाप इति पक्षद्वयेऽपि रूपकम् ॥

नलिनीमाह—

खुडिङ्गप्पइअमुणालं दहूण पिअं व मिडिलवलअं णलिणिम् ।

महुअरिमहुरुह्णायं महूमअतम्बं मुहं व घेप्पइ कमलम् ॥ ३० ॥

[सण्डितोत्पाटितमृणालां दृष्ट्वा प्रियामिव शिथिलवल्यां नलिनीम् ।

मधुकरीमधुरोह्णायं मधुमयाताम्रं मुखमिव गृह्यते कमलम् ॥]

कमलं गृह्यते हस्तेनासीयते । लोकैरित्यर्थात् । अनोत्प्रेक्षते—सण्डितमथोत्पाटितमुत्पापितं मृणालं यस्यास्ता नलिनीं शिथिला रतिकालीनकरपरामर्शेन विपर्यस्ता वलया यस्यास्ता प्रियामिव दृष्ट्वा । अयं भावः—शरदि लोका जलन्यूनतायां कमलमृणालाद्यवचिन्वन्ति । तन्नोत्पाटितमृणाले विललितवलयभ्रमेण पश्चिन्या पश्चिनीबुद्ध्या पद्ममपि मुखविषणया सुम्बनाद्यर्थमिवाकृष्टवन्तः । कीदृक्कमलम् । मधुमयमत एजानाम् । एवं मधुकरीया मधुर उह्णायो यत्र तत्तथा । कमलोपमर्देन मधुरादिध्वनिमन्त्रात् । सुप्तमपि मधुमदैनाताम्रभीषलोहितं मधुकरीवन्मधुर उह्णायो यत्र (तादृशं च) । सुम्बनादियमये मधुकरादिध्वनिकरणात् । तदुक्तम्—‘हारीतपारावतभोक्तिलादिनादं विदध्यात्सुरतवतारे’ इति ॥ केचित्तु—‘नलिनीं प्रियामिव दृष्ट्वा कमलं मुखमिव गृह्यते ज्ञायते लोकैरिति सर्वमन्यत्तुल्यम्’ इत्याहुः ॥

पवनमाह—

पञ्जत्तकमलगन्धो महत्तण्णाओसरन्तणवकुमुअरओ ।

अभिरभमरोअइच्चो संचरइ सदाणसीअरो वणवाओ ॥ ३१ ॥

[पर्याप्तकमलगन्धो मध्वार्द्रापरजवजुमुदरजाः ।

ध्रमद्भमरोपजीव्यः संचरति सदानशीकरो वनवातः ॥]

दानशीकरसहितो वनपवनः संचरति । करिणामुत्सर्गतः शरदि मदीद्रेद् इति प्रसिद्धिः । कीदृक् । चिरनिददस्यैकत्र संचितस्याकस्मिकवह्निर्भावे बाहुत्वात्पर्याप्तः परिपूर्णः कमलगन्धो यत्र । एवं विकासप्रकर्षेण मधुप्रकर्षोदारं सदर्पसरत्पवनसंबन्धादधः स्तलसर्वं कुमुदरजो यत्र । तथा च वायोरुपःकालीनत्वात्कमलकुमुदयोर्मुकुलरूपयोरगन्धस्य रजसध्व संबन्ध इति भावः । पुनः कीदृक् । कमलकुमुदमद-
नजादिजिज्ञासया भ्रमणशीलनां भ्रमराणामुपजीव्यो गन्धरजोमदलोभात्सेध्वः । कमलकुमुदमदसंबन्धात्सौरभम् । मधुमदवनसरःसंबन्धाच्छैत्यम् । सामयिकत्वात्पमान्धम् । एवं संघाकालीनत्वेऽपि । 'तण्णापसरन्त' इति पाठे आर्द्रप्रसरदित्यर्थः ॥

पुनर्नलिनीमाह—

कण्टकैश्चण्डमिजङ्गी शोअत्थोओसरन्तमुद्धसहावा ।

रइअरचुम्बिज्जन्तं ण पिअत्तेइ णलिणी मुहं विअ कमलम् ॥३२॥

[कण्टकितगोपिताङ्गी स्लोकस्तोकापसरन्मुग्धस्वभावा ।

रविकरचुम्ब्यमानं न निवर्तयति नलिनी मुखमिव कमलम् ॥]

नलिनी कमलं न निवर्तयत्यूर्ध्वं प्रापयति । प्रकाशयतीति यावत् । कीदृशम् । रविकरेण चुम्ब्यमानं संबन्ध्यमानम् । प्रभातवशात् । नलिनी कीदृशी । कण्टकितं जलकण्टकं गोपितं जलन्तःस्थापितमङ्गं नालो यथा । जलस्य किञ्चिन्वूनतया नालं पयसि नभसि कमलमिति भावः । पुनः कीदृशी । स्लोकस्तोकमीपदीपदर्पसरन्मुग्धस्वभावः कलिकाभावा यस्याः । क्रमेण थिकारादिति भावः । उत्प्रेक्षते—मुखमिव । यथा पद्मिनी भयिका रतिकरो नायकत्वेन चुम्ब्यमानं, रविणः संगमकाले कृतशब्दविशेषस्य नायकस्य करेण चुम्ब्यमानं वा मुखं न निवर्तयति किं तु संमुखमेव स्थापयति शयेयमपीत्यर्थः । सापि कीदृशी । कण्टकितं रोमाक्षितं भावोद-
यात्, अथ च गोपितं लज्जया सिन्ध्यादलेनावृतमङ्गं हृदयादि यथा । एवं स्लोक-
स्तोके क्रमेणापसरन्मुग्धस्वभावो बाल्यं लज्जा वा यस्यास्तवाभूत् । यथायथा नाय-
कविलम्बसंघातया लज्जाविगम इति भावः ॥

पुनर्भ्रमरमाह—

परिघोलन्तक्खलित्तं सत्तच्छअकुसुमधवलरेणुक्खइअम् ।

उप्पुसइ दाणवक्कं मुहुत्तगअकण्णचामरं भनरउलम् ॥ ३३ ॥

च रामो संकुचन्वमलवनमुपद्रुत परित्वजन्त्या हठात्संचार स्वल्पे वीजम् । तथा
निमीलनरूपविपद्शाया मधुकरीभिर्व्याहताया नलिनि, हासि कि करोपील्वं
पृथया नलिन्या इहास्मि सनिहिता भवत इत्येवंरूपः प्रतिसंलाप. प्रत्युत्तरम् । लोके-
ऽपेको विपद्भ्रमं वादयति स पुन प्रत्युत्तरयतीति ॥ दिवातनध्वनिपक्षे तु व्याख्या—
कीदृक्कलहंसरव । मदनधनुर्ध्वनिस्तथाभूतलक्ष्मीनूपुरशब्दश्च । अत्र पक्षे कम-
लमुचिद्रनुद्वीक्ष्य निजावासप्रहृणायोगसेन दृढाङ्गनं स्वल्पे वीजम् । मधुकरीभि-
र्नलिनि, जागर्षि मया मधुपानमागम्य कर्तव्यं न वेति पृथया नलिन्या मधुकरी,
जागर्षि मधु समागम्य पीयतामित्येवंरूप प्रतिसंलाप इति पक्षद्वयेऽपि रूपकम् ॥

नलिनीमाह—

खुडिडप्पइअमुणालं दट्टुण पिअं च सिद्धिलवलअं णलिणिभू ।

महुअरिमहुरुह्णवं महुमअत्तम्भं मुहं व चेप्पइ कमलम् ॥ ३० ॥

[खण्डितोत्पाटितमृणालां दृष्ट्वा प्रियामिव शिथिलवलय्यां नलिनीम् ।

मधुकरीमधुरोह्लापं मधुमयाताम्रं मुखमिव गृह्यते कमलम् ॥]

कमलं गृह्यते हस्तेनावीयते । लोकैरित्यर्थान् । अत्रोत्प्रेक्षते—खण्डितमथोत्पा-
टितमुत्थापितं मृणालं यस्यास्ता नलिनीं शिथिला रतिकालीनकरपरामर्शेन विपर्यस्ता
वलय्या यस्यास्ता प्रियामिव दृष्ट्वा । अयं भावः—शरदि लोका जलन्यूनतायां कम-
लमृणालाशयचिन्वन्ति । तत्रोत्पाटितमृणाले विलुलितवलयध्रुनेण पद्मिन्यां पद्मि-
नीबुद्ध्या पद्ममपि मुखविषयया चुम्बनाद्यर्थमिवाकृष्टवन्तः । कीदृक्कमलम् । मधुम-
यमत एवाताम्रम् । एवं मधुकरीया मधुर उह्लापो यत्र तत्तथा । कमलोपमर्देन
मधुकरीदिव्वनिसम्भवात् । सुपमपि मधुनदेनात्ताम्रमीपहोहितं मधुकरीवन्मपु-
र उह्लापो यत्र (तादृशं च) । चुम्बनादिसमये मधुहरादिव्वनिकरणान् । तदुक्तम्—
'हारीनपारावतबोफिलादिनादं विदध्यात्सुरतावतारे' इति ॥ केचित्तु—'नलिनी
प्रियामिव दृष्ट्वा कमलं मुखमिव गृह्यते ज्ञायते लोकैरिति सर्वमन्यतुल्यम्' इत्याहुः ॥

पवनमाह—

पञ्चसकमलगन्धो महुतण्णाओसरन्तणवकुमुअरओ ।

भनिरभमरोअइव्यो संचरइ सदाणसीअरो वणवाओ ॥ ३१ ॥

[पर्याप्तकमलगन्धो मध्वार्द्रापसरन्नवकुमुदरजाः ।

अमङ्गमरोपजीव्यः संचरति सदानशीकरो वनवातः ॥]

दानशीकरसहितो वनपवनः संचरति । करिणामुत्सर्गतः शरदि मदोद्भेद इति प्रसिद्धिः । कीदृक् । चिरनिरुद्धसैकत्र संचितस्याकस्मिकबद्धिर्भावे बाहुल्यात्पर्याप्तः परिपूर्णः कमलगन्धो यत्र । एवं विकसतप्रकर्षेण मधुप्रकर्षादाद्द्रं सदपसरत्पवनसंबन्धादथः स्वलक्षणं कुमुदरजो यत्र । तथा च वायोः रूपः कालीनत्वात्कमलकुमुदयोर्भुक्त्वरूपयोगेऽन्धस्य रजसश्च संबन्ध इति भावः । पुनः कीदृक् । कमलकुमुदमदनादिजिज्ञासवा भ्रमणशीलानां भ्रमराणामुपजीव्यो गन्धरजोमदलोभास्तेष्व्यः । कमलकुमुदमदसंबन्धात्तौरभम् । मधुमदवनसरः संबन्धाच्चैतन्मम् । सामयिकत्वाच्च मान्धम् । एवं संघाकालीनस्तेऽपि । 'तण्णापसरन्त' इति पाठे आर्द्रपसरदित्यर्थः ॥

पुनर्नलिनीमाह—

कण्टकैश्चण्डमिअङ्गी थोअत्थोओसरन्तमुद्धसहावा ।

रद्धअरचुम्बिअन्तं ण णिअत्तेइ णलिणी मुहं विअ कमलम् ॥ ३२ ॥

[कण्टकितगोपिताङ्गी स्तोक्स्तोकापसरन्मुग्धस्वभावा ।

रविकरचुम्ब्यमानं न निवर्तयति नलिनी मुखमिव कमलम् ॥]

नलिनी कमलं न निवर्तयत्यूर्ध्वं प्रापयति । प्रकशयतीति यावत् । कीदृशम् । रविकरेण चुम्ब्यमानं संबन्ध्यमानम् । प्रभातवशात् । नलिनी कीदृशी । कण्टकितं जलकण्टकं गोपितं कलन्तःस्थापितमङ्गं नालो यथा । जलस्य किञ्चिन्मूतया नांठं पवति नभसि कमलमिति भावः । पुनः कीदृशी । स्तोक्स्तोकमीधरीपदपसरन्मुग्धस्वभावः कलिकाभावो वसाः । क्रमेण विकसतिदिति भावः । उत्प्रेक्षते—मुखमिव । यथा पद्मिनी नायिका रतिकरे नायकस्तेन चुम्ब्यमानं, रविणः संगमकाले कृतशब्दविशेषस्य नायकस्य करेण चुम्ब्यमानं वा मुखं न निवर्तयति किं तु संमुखमेव स्थापयति तथेयमपीत्यर्थः । सापि कीदृशी । कण्टकितं रोमाञ्चितं भावोदयत्, अथ च गोपितं लब्धा सिचयादलेवापृतमङ्गं हृदयादि यथा । एवं स्तोक्स्तोक् क्रमेणापसरन्मुग्धस्वभावो वात्यं लब्धा वा यस्मात्प्रयाभूता । यथायथा नायकविसृम्भस्तथा लब्धाविवगम इति भावः ॥

पुनर्भ्रमरमाह—

परिधोलन्तक्खलिअं सत्तच्छअकुसुमधवलरेणुक्खइअम् ।

उत्पुसइ दाणवङ्कं मुहुत्तगअकण्णचामरं भमरउल्लम् ॥ ३३ ॥

[परिघूर्णमानस्खलितं सत्तच्छदकुसुमधवलरेणूत्खचितम् ।
उत्प्रोञ्छति दानपङ्कं मुहूर्तगजकर्णचामरं भ्रमरकुलम् ॥]

मुहूर्तं व्याप्य गजस्य कर्णचामरं भ्रमरकुलं दानपङ्कमर्थाद्रजस्यैवोत्प्रोञ्छति उद्-
यनप्रयत्नेनोर्ध्वं प्रोञ्छति । दानपङ्कगतानन्तरमुद्दयनासंभवान्मुहूर्तमित्युक्तम् । कीदृशं
भ्रमरकुलम् । परिघूर्णमानं सत्स्खलितम् । प्रथमं गण्डयोरुपरि भ्रमित्वा पतितमिति-
त्यर्थः । चामरमपि परिघूर्णमानं सत्स्खलितं भवति । पुनः कीदृक् । सत्तच्छद-
कुसुमानां धवलरेणुभिरुत्खचितम् । अत एव शैलाचामरतौल्यम् । तथा च सत्-
च्छदकुसुमेभ्यो दानस्य पद्मीभावान्माधुर्यमधिगत्यागतमिति भावः ॥

अथ रामस्य विरहावस्थामाह—

इअ पहसिअकुमुअसरे भडिमुहपङ्कअविरुद्धचन्द्रालोए ।
जाए फुरन्ततारे लच्छिसअंगाहणवपओसे सरए ॥ ३४ ॥

[इति प्रहसितकुमुदसरसि भटीमुखपङ्कजविरुद्धचन्द्रालोकायाम् ।
जातायां स्फुरत्तारायां लक्ष्मीस्वयंप्राहनवप्रदोषे शरदि ॥]

रामस्य क्षीणापि तनुः शीयत इत्युत्तरस्कन्धकेनान्वयः । सीताया विभेदाद्भर्ता-
नुपलम्भाच्च । वस्या सत्याम् । इत्युक्तप्रकारेण शरदि जातायाम् । किंरूपायाम् ।
लक्ष्म्याः स्वयंप्राहस्तस्य नवप्रदोषे रजनीमुख इति स्वरूपम् । शरत्पक्षे लक्ष्मी रिपु-
राजश्रीलास्या स्वयंप्राहोऽनेकम्य प्रहणम् । प्रशेषपक्षे लक्ष्मीर्नाविरा तस्याः स्वयं-
प्राहो विवाहविशेषः । तस्य प्रदोषकर्तव्यत्वादित्यवसेयम् । शरदि किंभूतायाम् ।
प्रहमितं विकसितं कुमुदं यत्र तादृक्सरो यत्र तस्याम् । एवं भटी शरवधूखन्मुख-
कमलस्य विरुद्धो मालिन्यहेतुश्चन्द्रस्यालोको ज्योत्स्ना दर्शनं वा वस्याम् । शरदि
शरणा रणयात्रया तद्रधूना विरहोत्रेकादिति भावः । एवं स्फुरन्त्यस्तारा यस्यां
तस्याम् । प्रदोषेऽपि कीदृशि । प्रहसितकुमुदसरसि भटीमुखतुल्यं यत्पङ्कजं तद्वि-
रुद्धचन्द्रालोके स्फुरत्तारे चेति योज्यम् । केचित्तु—‘शरदि बधंभूतायाम् । प्रह-
सितस्य कुमुदनाम्नो वानरस्य स्वर’ शब्दविशेषो यत्र तथा प्रहसितकुमुदस्वरायाम् ।
एवं भटी राक्षसवधूखन्मुखपङ्कजविरुद्धचन्द्रस्य रामचन्द्रस्यालोको दर्शनं तेजो वा
यत्र तथा तद्विरुद्धचन्द्रालोक्याम् । स्फुरन्ती तारा सुश्रीकवधूर्यत्र । तारो
वानरविशेषो वा । लक्ष्मीः सीता तत्स्वयंप्राहस्य प्रदोषे’ इति व्याचक्षते ॥

छिञ्जइ क्षिण्णावि तणू अट्टिअवाहं पुणो परुण्णं व सुहम् ।
रामस्स अईसन्ते आसाबन्धे इव चिरगए हणुमन्ते ॥ ३५ ॥

(जुरगधम्)

[क्षीयते क्षीणापि तनुरास्थितवाप्यं पुनः प्ररुदितमित मुखम् ।

रामस्यादृश्यमाने आशाबन्ध इव चिरगते हनूमति ॥]

(युग्मकम्)

एवमास्थितो वाप्यो कश्चैवं सत्युनः प्ररुदितमिव मुखम् । रोदनोन्मुखमित्यर्थः ।
अतिरोदनेन वाप्यशून्यतायामपि दैन्योद्रेकादिति भावः । धीरोदात्तवादा । कस्मि-
न्सति । चिरगते हनूमत्प्रदृश्यमाने सति । कस्मिन्निव । आशाबन्ध इव । सीतां
प्रति पुनः प्राप्तिप्रत्याशाबन्धोऽप्यदृश्यमान इत्यर्थः । तथा च यथा सीताप्राप्ता-
शाबन्धो न दृश्यते तथा हनूमानपि न दृश्यत इति चिन्ताधिकवादिबन्धवस्थाभूदिति
भावः । सहोपमा । यद्वा हनूमति कर्मभूते । सीतां प्रत्याशाबन्ध इव । सीता-
प्राप्त्याशाबन्धस्य हनूमदागमनावधिकत्वादिति भावः । यद्वा परुण्णं व प्ररुदितं वा ।
पुनः प्ररुदितं चेत्यर्थः । वाच्यः समुच्चये ॥

अथ हनूमदागमनमाह—

णवरि अ जहासमत्थिअणिवत्तिअकञ्जणिइवलन्तच्छाअम् ।

पेच्छइ मारुअतणअं मणोरहं चेअ चिन्तिअसुहोवणअम् ॥ ३६ ॥

[अनन्तरं च यथासमर्थितनिर्वर्तितकार्यनिर्वलच्छायम् ।

प्रेक्षते मारुततनयं मनोरथमेव चिन्तितसुखोपनतम् ॥]

णवर-णवरि केवलानन्तरे । एतद्वान्तरं च स रामो मारुततनयं हनूमन्तं प्रेक्षते ।
कीदृशम् । यथा समर्थितं रामेन यथाश्वसितं तथा निर्वर्तितं निष्पादितं यत्कार्यं
सीतावार्ताहरणादि तेन निर्वहन्ती इतरवानरणपेक्षया प्रथमभवन्ती ध्याया सुखादि-
कान्तित्यस्य तम् । दूतस्य सुखश्रीरेव सदसन्निवेश्यतीति मुखाधीसत्त्वात्तरवाम्ब्या-
कार्यसिद्धवन्निष्कानुमित्तस्य तद्दर्शनं कृतवानिति भावः । पुनः कीदृशम् । चिन्तितः
स्मृतः सन्सुखागोपनतत्त्वम् । चिन्तितः सन्त्यः समागच्छति स कार्यसिद्धिर्शासितया
सुखयो भवति । तदुक्तम्—‘अव्याहोपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम्’ इति ।

पुनः कीदृशमेव । मनोरथमेव मनोरथस्वरूपमेव । सोऽपि चिन्तितः सन्मुग्धो-
पनत उपगतो भवति । मनोरथेन सुखं लभ्यत इत्यर्थं ॥

अथ हनुमच्छेष्टमाह—

पटमं विअ मारुइणा हरिसभरिउज्जन्तलोअणेण मुहेण ।

जणअतणआपउत्ती पच्छा वाआइ गिरवसेसं सिट्ठा ॥ ३७ ॥

प्रथममेव मारुतिना हर्षभ्रियमाणलोचनेन मुत्तेन ।

जनकतनयाप्रवृत्तिः पश्चाद्वाचा निरवशेषं शिष्टा ॥

धीरोदात्तस्य जिज्ञासो रामस्य प्रेक्षणमेतत्प्रार्थक्यमित्युत्तरीय कर्मिन्वर्णसमुदाय-
रूपवाक्यतदर्थपर्यालोचनापर्यन्तं सीतावृत्तविषयकसंशयेन क्लेशः स्यादस्येति वचना-
पेक्षया चेष्टयैव ह्यष्टद्वार्ताप्रतिपत्तिर्भवेदित्यभिप्रेक्ष्य परमचतुरेण मारुतिना सीता
दृष्टा जीवति चेति वार्ता हर्षसूचकप्रस्तादविशेषविशिष्टबधुमुखबन्धुकारेण प्रथममेव
प्रेक्षणसमकाल एव शिष्टा निरगादि । पश्चात्पुनरस्य सीताकुशलमधिगममुत्थम्या-
द्याह्लाक्येण गतागनप्रपञ्चभेदद्वन्द्वस्य कथनपर्यन्तमुक्त्वा । तथा च मुखदर्शनेन
सीता कुशलवती दृष्टा चामुनेति रामस्त्वर्क्यत्कारेति भावः ॥

अथ हनुमन्त प्रति रामव्यापारमाह—

दिट्ठ त्ति ण सदहिअं शीण त्ति सवाहमन्थरं णीससिअम् ।

सोअइ तुमं ति रुण्णं पट्टुणा जिअइ त्ति मारुई उवऊढो ॥३८॥

[दृष्टेति न श्रद्धितं क्षीणेति सवाप्यमन्थरं निःश्वसितम् ।

शोचति त्वामिति रुदितं प्रभुणा जीवतीति मारुतिरुपगूढः ॥]

अत्र राम प्रश्रक्ता हनुमानुत्तरयिता । तथा च सीता दृष्टेति प्रश्ने दृष्टेत्युत्तरम् ।
तत्र प्रभुणा रामेण न श्रद्धितं श्रद्धाप्रलयो न कृतः । रावणान्त पुरवर्तिन्या राक्षसी-
लक्षपरिवृताया सीताया कथमस्य वानरस्य दर्शनं स्यादिति भावः । कीदृशीत्य-
वस्थाप्रश्ने क्षीणेत्युत्तरम् । तत्र सवाप्य सोच्छ्वास च तन्मन्थरं यथा स्यात् । अथ
वा बापोऽशु तन्मान्थर्यसहितं यथा स्यादेवं निःश्वसितम् । मद्विश्लेषेण क्षीण्यमस्या
सुज्यत एवेति प्रतीतेन मयि जीवत्येव मत्प्रेयसी ईदृशीमवस्थामयासीदित्यन्त-
सेदान्निश्वास इति भावः । तन्मान्थर्यं च तथा कृत्वपि रावणो प्रियत इत्यन्त-

सैन्यतृपीडात् । अश्रुपक्षे तु धीरोदात्तत्वात्सदसि तन्निर्गमनिरोधादिति भावः । किं करोतीति प्रश्ने रामो मां विना वने वसञ्जेकाकी कीदृक् स्यादिति त्वां शोचतीत्युत्तरम् । तत्र प्रभुणा रुदितम् । निजदुःखनगणयित्वैव मामेव शोचतीत्यहो पातितल्यमस्या राक्षसकरे संदिग्धमिति भावः । कुलकलङ्कशङ्कया धैर्यदाप्यश्रुनिरोधो मा भूदिति तात्पर्यम् । शोचतीति लक्ष्मणस्येव सीतावर्तमानत्वमवधृत्य जीवतीति विहाय जीविष्यतीति प्रश्ने जीवतीत्युत्तरम् । तत्र वर्तमानसामीप्यार्थकलङ्कप्रत्ययमहिम्ना भवदानामनप्रत्याशया मदनुद्धारनिबन्धनः कलङ्कः प्रभोर्मा प्रसाह्नीदिति किञ्चित्कालं प्राणान्धारयति । न तु चिरं जीविष्यतीत्यभिप्रायस्य विदित्वा मारुतिरालङ्कितः । किदृक्कालमेव चेजीविष्यति तदा वार्ताज्ञानमेव दुःशकमासीदथ तत्रत्युद्धारो हठादेव मया करिष्यत इत्युत्साहात् । अथवा यद्यमस्तत्त्वादेदयति तदा क्षोभतः सकम्पहृदयः स्यादिति जिज्ञासावशात् । यद्वा महत्कार्यमयमकार्षीत्तद्धनमस्त्येव न, परिरम्भणेनापि सति क्रियतामिस्त्राशयादिति भावः । उत्तरनामाय-मूलंकारः । तथा च वामनः (खटः)—‘उत्तरवचनश्रवणादुभयनं प्रशवचनानाम् । उत्तरमिति तं प्राहुः प्रश्नादप्युत्तरं यत्र ॥’ ‘प्रश्नं विनैव हनूमता दृष्टेत्यादि सीता-वृत्तचतुष्टयमुदगारं । तत्र न श्रद्धितमित्यादि रामावस्थान्तुष्टयमुक्तं पूर्वोक्ततत्तदभिप्रायेण’ इत्यपि केचिदाचक्षते । परे तु—‘उत्तरालंकारमहिम्नैव दृष्टेत्युपनायकस्य सुप्रीवस्य प्रश्नः । तस्य तावन्मात्रप्रयोजनकत्वात् । कीदृशीत्यनुनायकस्य लक्ष्मणस्य प्रश्नः । तस्य रोहवशाद्बन्धाजिज्ञासुत्वात् । किं करोतीति नायकस्य रामस्य प्रश्नः । तस्य पक्षभेदेन बलभागतराक्षसोपकल्पितविभीषाहेतुकम्यभिचारबद्धित्वात् । अत एव त्वमेव शोचतीति कुलक्षीत्वव्याजकमुत्तरम् । जीवतीति नानापरिजनप्रश्नः । तेषां तावन्मात्रोद्देश्यकत्वात् । एषु दृष्टेत्याद्युत्तरेषु प्रभुणा न श्रद्धितमिति संबन्धानामवस्थान्तुष्टयं प्रभोरेव पूर्वोक्ततत्तदभिप्रायेणोक्तम्’ इत्याहुः । इतरे तु—‘हे क्षीणतृड्वाधमन्थ, क्षीणा तृद तृया तेषां ते क्षीणतृपां देवास्तान्वाधन्ते पीडयन्तीति क्षीणतृड्वाधा राक्षसास्तान्मभ्रातीति क्षीणतृड्वाधमन्थेति रामसंबोधनम् । ‘क्षीणतृड्वाधमन्थ इति’ वा । ‘व्यथ तावने’ धात्वनुसारात् । सीता मया दृष्टेति न शब्दहितं शब्दमन्त्रेण हितमिति न किं त्वर्थेनापि हितम् । सीता मया दृष्टे-त्वेत्यर्थः । अरण्येक्षाश्रितं त्वामरण्येशः सुप्रीवस्तमाश्रितं त्वां पृथ्वीपतित्वाद्यादिषो रामः संप्रति मर्कटमाश्रित इति शोचतीति मारुतिनोपेक्षे प्रभुणा रुदितम् । जीव-तीत्युक्ते मारुतिरुपगूढ इत्युक्तिद्वयेऽपि रामस्य रोदनालङ्कनोपवर्णनं पूर्वोक्ततत्तदभिप्रायद्वयेन’ इति प्रश्नाप्रश्नसाधारणमर्थमुपवर्णयान्कुरुः । अत्रैव ‘त्वामित्यस्य

विशेषणं दृष्टार्तिनशब्दहितं दृष्टा धार्तिर्नैषां ते दृष्टार्तयस्तेषु न शब्दहितं किं त्वर्थहितमपि' इत्यपि वदन्ति ॥

अथ सीतामणिमाह—

चिन्ताहअप्पहं मिव तं च करे खेअणीसहं व णिसण्णम् ।

वेणीवन्धणमइलं सोअकिलन्तं व से पणामेइ मणिम् ॥ ३९ ॥

[चिन्ताहतप्रभमिव तं च करे खेदनिःसहमिव निपण्णम् ।

वेणीवन्धमलिनं शोकात्काम्यन्तमिवास्य प्रणयति मणिम् ॥]

माश्रितरस्य रामस्य तं च मणिं प्रणयति । उपनीतवानित्यर्थः । किंभूतम् । वेणीवन्धने मति मलिनम् । पूर्वं प्रलहमेव चिपुरपरिष्कारममये मार्जनादिनोम्बवल्मासीत् । सप्रति तदभावाद्द्विरहिष्या वेणीवन्धः स्थिर इति भावः । मालिन्यमुत्प्रेक्षते—पुनः कीदृशमिव । शोकेन सीताविश्लेषदुःखेन काम्यन्तमिव । अन्योऽपि विरहकान्तो वपुरपरिष्कारेण मालिन्यमात्सादयतीति भावः । मालिन्यहेतुकं तेजोविरहमप्युत्प्रेक्षते—राक्षसपरितृता सीता सप्रति किं च्चादित्यादिक्रिया चिन्तया ह्यराप्रभमिव । पुनः कीदृशम् । हनुमन् करे निपण्णं स्थिरम् । स्वयमुत्प्रेक्षते—खेदेन विदूरागमनश्रमेण नि महमिव । तथा च करे कृत्वा दर्शयामासेति भावः ॥

अथ मणिग्रहणमाह—

सो करअलञ्जलिगओ वाहत्थवअपहओसिहन्तमऊहो ।

णअणेहिं दासरहिणा दिट्ठो पीओ णु पुच्छिओ णु पउत्तिम् ॥४०॥

[स करतल्यञ्जलिगतो वाप्यस्तवकप्रहतावसीदन्मयूखः ।

नयनाभ्यां दाशरथिना दृष्टः पीतो नु पृथो नु प्रवृत्तिम् ॥]

स मणिं करतल्यद्भनमत्कारण्णाञ्जलिगतो रामेण नयनाभ्यां दृष्टः । कीदृक् । आनन्दवाप्यस्तवकेन ग्रहतोऽन एवावसीदत्किरणः । विच्छविरित्यर्थः । दर्शनमुत्प्रेक्षते—पीतो नु नयनयोनिमेषराहित्येन मणेश्च सीतासबन्धादतिप्रियत्वेन पीत इव । अञ्जलिगतवाप्यसमत्वेनादृश्यत्वात् । तदुक्तमश्रित्यत इति । अन्यदप्यञ्जलिस्थं जलादि पीयत इति । मन्वेन्तनयनरूपस्य पानस्य द्रवद्रव्यमाप्यत्वाद्गत् तदसंभव इत्यत्र आह—प्रवृत्तिं पृथो नु सीतोद्देशाप्रतिजनितानन्वोरुत्तमनयनत्वाविक्रया चेष्टया नित्यं तत्सनिहितत्वेन सीता कान्ति कीदृशीत्यादि वार्ता पृष्ठ इव । तदुक्त-

भवसीदन्मयूख इति । अन्योऽपि केनचित्संगोप्यवृत्तं नयनादिचेष्टया पृष्टः स्वचेष्ट-
यैव निवेदयति । प्रकृते किरणान्तरादरूपमालिन्वेन सीताकेशनावेदयामासेवेत्यर्थः ।
नुशब्दो धितर्कं ॥

अथ मणिशोचनमाह—

सोअइ अ णं रहुवई विरलङ्गुलिगलिअकिरणधारावअरम् ।

वअणे विमलुज्जोअं दररोत्तूण सलिलज्जलिं व णिमेन्तो ॥ ४१ ॥

[शोचति चैनं रघुपतिर्विरलङ्गुलिगलितकिरणधाराप्रवरम् ।

वदने विमलोद्घोतं दररुदित्वा सलिलाञ्जलिमिव नियोजयन् ॥]

सीतामपहाय कुन्वागतः कीदृग्वा वृत्तोऽसीत्वादि क्रमेण रघुपतिरेनं मणिं शोचति
च । कीदृशम् । विरलङ्गुलिभ्यो गलितकिरणधारातमूहम् । विरइदौर्बल्यहेतुकाङ्ग-
लिंसंधिभ्यो धाराकारकिरणनिर्गमादिति भावः । 'महारूपपलक्षणमङ्गुलिसंधिः'
इत्यपि कश्चित् । ङि कुर्वन् । दरेत्यव्ययम् । ईपद्गदित्वा विमलमुद्घोत मणितेजः
प्रक्षालनसलिलाञ्जलिमिव वदने निवेदयन् । अन्योऽपि रुदित्वा मुखं प्रक्षालयति ।
'बहुश्रीहिणा विमलोद्घोतं मणिमेव मुखे नियोजयन् प्रियं वस्तु मुखादावर्ष्यते'
इत्यपि कश्चित् । तथा च रामस्य चार्ताज्ञानानन्तरमध्यवसायेन रोदनशेषो वृत्त इति
मुग्धक्षालनमिति भावः ॥

अथ रामावस्थामाह—

तं दइआहिण्णाणं जम्मि वि अङ्गम्मि राहवेण ण णिमिअम् ।

सीआपरिमट्टेण व वूढो तेण वि णिरन्तरं रोमाञ्चो ॥ ४२ ॥

[तद्व्यतितामिज्ञानं यस्मिन्नप्यङ्गे राधवेण न नियोजितम् ।

सीतापरिमृष्टेनेव व्यूढसोनापि निरन्तरं रोमाञ्चः ॥]

अमिज्ञानं संदेशो मणिरूपः । दयितं प्रीतिषण्णम् । दयिताया इति वा । तद्रा-
धवेण यस्मिन्नप्यङ्गेन न निवेशितं तेनाप्यङ्गेन सीतया परि सर्वतोभावेन मृष्टेनेव
न तु मृष्टमात्रेण । निरन्तरं रोमाञ्चो व्यूढः । तथा च यथा सीतापरिमृष्टेनाङ्गेन
रोमाञ्चो धिद्यते तथा मणिमृष्टेनाप्यङ्गेन धिद्योपतः कूटः । सीतासंबन्धिमणिसंब-
न्धादिति भावः । तथा च नित्यसंचिहितसीतास्पर्शपेक्षया विरहकाशीनसीतापर-
म्परसंबन्धोऽप्यधिक इति तात्पर्यम् ॥

अथ सीतापहारमूलकत्वेनाधिकबलमपि शङ्कारमुपसृद्योत्पद्यमानं रामव्योपमाह—
बाह्मइलं पि तो से दहमुहचिन्ताविअम्भमाणामरिसम् ।

जाअं दुःखालोकं जरढाअन्तरविमण्डलं विअ वअणम् ॥ ४३ ॥

[बाष्पमलिनमपि ततोऽस्य दशमुखचिन्ताविजृम्भमाणामर्षम् ।

जानं दुःखालोकं जरठायमानरविमण्डलमिव वदनम् ॥]

ततो मणिमर्षणान्तरमस्य रामस्य बाष्पेण मलिनमपि वदनं दुःखालोकं दुःखेन दर्शनीयं जातम् । तत्र हेतुमाह—कीदृक् । दशमुखविरयिणी या वधादिचिन्ता तथा विजृम्भमाणोऽमर्षो यत्र तत् । यथायथा चिन्तोदयस्तथा तथामर्षोदय इति भावः । तदनिव्यक्तिस्तु ताम्रत्वादिना । अत एव मलिनस्यापि दुःखालोकत्वम् । तथा च ताम्रत्वादिना मालिन्यमपहसितमेवेति भावः । अत एव जरठायमानं प्राटं मध्याह्नकानीनं रविमण्डलमिवेत्युपमा तदपि दुर्निरीक्षमेवेति भावः ॥

अथ रामस्य धनुर्दर्शनमाह—

तो से चिरमञ्जरथे कुविअकअन्तभुमआलआपडिरूप ।

दिट्ठी दिट्ठत्थामे कज्जधुरव्व णिअए धणुम्मि णिसण्णा ॥ ४४ ॥

[ततोऽस्य चिरमध्यस्थे कुपितकृतान्तभ्रूलताप्रतिरूपे ।

दृष्टिर्दृष्टस्थान्नि कार्यधुरेव निजके धनुषि निषण्णा ॥]

ततः क्रोधान्तरमस्य दृष्टिर्निजे स्थायते धनुषि निषण्णा । कीदृशे । वाग्विषये दृष्टं स्थान बलं दाढ्यं यस्य तस्मिन् । एवम्, चिर व्याप्य मध्यस्थे उदासीने । कार्यानुसुक इति यावत् । तथा च बहुदिनमारभ्य लब्धविधामममि वाली च त्वयैव हतमन्तदभिभूतो रावणस्तै कियानितीह निजस्य भवत एव प्रत्याशा ममेति रामेण धनुर्दृष्टमिति भावः । तथा च तदुक्तकार्यधुरेव दृष्टिर्नार्पिता किं तु रावणवधरूपस्य प्रकृतकार्यस्य भार एवार्पित इत्युत्प्रेष । भारसमर्पण हेतुमाह—कुपितस्य यमस्य भ्रूलतायाः प्रतिरूपे । प्रतिविम्बस्य प्रकृतिसमानशीलत्वात् । यथा कुपितयमभ्रूषिषयो न जीवति तथैव धनुर्विषयोऽपीति भावः । प्रतिरूपे सादृश इति वा । 'निजुअकअन्त' इति पाठे निभृता निर्व्यापारेत्यर्थः । धनुरपि तदानीं निर्व्यापारमेवेति तात्पर्यम् ॥

तदेवाह—

खणमूलावद्धाए णिव्यण्णन्तमसिणं समारूढाए ।

सज्जीअं विअ जाअं अणोणमन्तं पि रामदिट्ठीअ धणुम् ॥ ४५ ॥

[क्षणमूलावद्धया निर्वर्ण्यमानमसृणं समारूढया ।

सजीवमिव जातमनवनतमपि रामदृष्ट्या धनुः ॥]

क्षणं व्याप्य मूलात्संबद्धया निर्वर्ण्यमाने सति धनुर्गुणकार्यविचारे सति मसृणं मन्दं यथा स्यादेवं परामदनिमारूढया रामदृष्ट्या धनुर्जोवा ज्या तत्सहितमिव कृतम् । कीदृक् । अनवनतमभ्रमपि । अन्यत्र ज्यासमर्पणे धनुर्नञ्जं भवति, प्रकृते धनुरनवनतमेव स्थितम् । दृष्टिः पतञ्जिका भूत् । तथा च मूलादग्रपर्यन्तं दृष्टमिति भावः । 'ज्या जीवा जीवनं जीवो जीवौ कर्णवृहस्पती' इति शाश्वतः । सजीवमिव सद्यपामिव । निधीयमानप्राणमिवेति यावत् । तथा च रामदृष्ट्या सप्राणीकृतं धनुरिति रामदृष्टिरेव धनुषः प्राणा इव लम्बास्तेन चेतनतुल्यरिपुहननादिव्यापार-योगित्वमस्य व्यज्यत इति वचम् ॥

अथ सुग्रीवहर्षसाह—

सुग्रीअस्स वि हिअअं राहवसुकअपडिमोअणासत्तण्हम् ।

अराणिअदहमुहदुदुपं णिव्यूढभरं च तक्खणं ऊससिअम् ॥ ४६ ॥

[सुग्रीवस्यापि हृदयं राघवसुकृतप्रतिमोचनासत्तृष्णम् ।

अगणितदशमुखदर्पं निर्व्यूढभरमिव तत्क्षणमुच्छ्रंसितम् ॥]

अपिना रामस्य हृदयमुच्छ्रंसितमेव । सुग्रीवस्यापि हृदयं राघवस्य सुकृतसुपकारो चाखिवधरूपस्य प्रतिमोचना तत्प्रसुपकारः सीतोद्धाररूपस्य च सत्तृष्णं साकारं सञ्चि-
व्यूढो निष्पादितो राघवधरूपो भरः कार्यगौरवं येन तादृशमिवोच्छ्रंसितम् । रामप्रसुपकारो दशमुखधारायत्तः । स चोपकार एवेत्यर्थः । अत्र हेतुः—अगणितो राघवदर्पो येन तथा । राघवस्य तद्भ्रातृकक्षानिस्त्रिप्तत्वादिति भावः । अन्यस्यापि सुहृद्वन्धमारपणमे उद्वुद्धतरूपः श्वसोद्भसरूपो वा उच्छ्वासो भवतीति ध्वनिः ॥

अथ रामस्य लङ्कागमनच्छ्लामाह—

चिन्तितलब्धार्थं विअ भुमआविवखेवसूइआमरिसरसम् ।

गमणं राहवहिअए रक्खसजीविअहरं विसं व णिहित्तम् ॥४७॥

[चिन्तितलब्धार्थमिव भ्रूविक्षेपसञ्चितामपरसम् ।

गमनं राघवहृदये राक्षसजीवितहरं विपमिव निहितम् ॥]

राघवमनसि गमनं निहितं सबद्धम् । लङ्कागमनाभिमुपरापवचित्तमासीदित्यर्थः । गमनं कीदृक् । भ्रूविक्षेपेण लङ्काभिमुखभ्रूसूचारेण मृत्चिनोऽमपरसो यत्र तथा । तथा च रामस्य धीरोदात्तत्वालङ्काभिमुखभ्रूमिहारेणैवामप्यं ज्ञात इत्यर्थः । उत्प्रेषते— चिन्तितः संलब्धोऽर्थः प्रकृतोपलुप्तो येन तादृगस्मिन् । गमनेन चिन्तितं यदि हनूमानायास्यति तदा मया राघवमनसि संबद्धव्यमिति तस्मिन्नागते तत्र सबद्धमित्युत्प्रेषाशरीरम् । पुनः कीदृक् । राक्षसजीवितहरं विपमिव । यथा विपं प्राणापहारकं तथा राक्षसानां प्राणापहारकं तदेव गमनमासीत् । तेनैव ते मृता इति भावः ॥

अथ रामस्य लक्ष्मणाघबलोकनमाह—

सोइ व्व लक्खणमुहं वणमालं व्व विअडं हरिवइस्स उरम् ।

कित्ति व्व पवणतणअं आण व्व बलाइँ से विलगइ दिट्ठी ॥४८॥

[शोभेव लक्ष्मणमुखं वनमालेव विकटं हरिपतेरुरः ।

कीर्तिरिव पवननयमाज्ञेव बलान्यस्य विलगति दृष्टिः ॥]

अयं बालो दुर्दमश्चतुसमुगगमनाय मोत्ताहो न वेति प्रथममतिनिहितमबन्धनं प्रियतमस्य लक्ष्मणस्य मुद्यमस्य रामस्य दृष्टिः शोभेव लग्ना । यथा शोभा लग्ना तथेत्यर्थः । तथा च लक्ष्मणमुखं तदानीमतिसश्रीकमासीदिति भावः । एवमचिरादेवामुप्योपकारं कृतं न तूरमि वर्तते न वेति निरूपणाय तन्पश्चादुदासीनप्रियतरस्य सुप्रीवस्य विकटं विस्तारशालिहृदयं यथा वनमाला लग्ना तथेयमपीत्यर्थः । रक्षनीलश्वेताकारत्वान्मालासाम्यम् । सुप्रीवस्य माला स्वाभाविकमलंकरणमिति प्रतिदि । अयमिदानीमेव लङ्कान्तः समागतो राक्षसवल्गवल्गो भद्रमने नाध्यवभावो न वेति जिज्ञासया शरीरचेष्टया शोभाजोभनिहणाय तत्पश्चात्प्रिय पवनमुत्तं यथा समुद्रलङ्घनादि कीर्तिरग्रा तथेयमपि । एत एव सप्रति सहायान्दमीपा चेष्टा कीदृशीति ततोऽपि पश्चात्परिवारतापत्रानि वानरबलानि । यथा तत्क्षण एव सुप्रीव-

द्वारा कृता छद्मगमनाज्ञा लम्बा तथेयमपि दृष्टिलभेति सर्वत्र सहोपमा । तथा च रामेण सर्वेऽप्यालोकिता इत्यर्थः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्ततत्तदभिप्रायेणैव । तत्र तत्र यथा शोभादिकं लगति तथा दृष्टिरपि लभेति सर्वत्र साधर्म्योपमा । परमार्थतस्तु पूर्वोक्ततत्तदभिप्रायेणैव तत्र तत्र लम्बा दृष्टिर्यथासंख्यं शोभादित्वेनोत्प्रेक्षिता । तथा हि प्रथमं लक्ष्मणमुखं रामदृष्टिः शोभेव लम्बा । दृष्टिरेव तत्र शोभाभूदित्यर्थः । एवं सुग्रीवदृग्दयं वनमालेव पवनतनयं कीर्तिरिवाज्ञेव बलानीत्युज्यामः ॥

रामप्रयाणमाह—

संखोहिअमहिबेदो तो सो कइसेणविलुलिअवणाहोओ ।

सुहिअसमुदाहिमुहो महणारम्भम्मि मन्दरो विअ चलिओ ॥४९॥

[संक्षोभितमहीवेष्टस्ततः स कपिसैन्यविलुलितवनाभोगः ।

क्षुभितसमुद्राभिमुखो मथनारम्भे मन्दर इव चलितः ॥]

ततः स रामश्चलितः । कीदृक्सन् । क्षुभितो यः समुद्रस्तदभिमुखः सन् । तथा च रामे चलति कपिसैन्यचङ्कभेज परमार्थतो वृत्तः समुद्रक्षोभो भविष्यद्रामशरानलदाहसेतूपमर्वादिहेतुकत्वेनोत्प्रेक्षितः । क्षुभितपदेन इवार्थस्य गम्यमानत्वात् क इव । समुद्रमथनोपक्रमे मन्दरपर्वत इव । प्रकृतेऽपि समुद्रमथनोपक्रम एवायमिति भावः । रामः कीदृक् । संक्षोभितं चालितं महोवेष्टं येन । एवम्, कपिसैन्यद्वारा विलुलितो वनाभोगश्चेन । एतावता वानरानां संख्यादलोत्पणत्वप्रकर्षः सूचितः । तथा । मन्दरोऽप्युत्पाटनसमये क्षोभितभूवलवः स्वभावादेव सेनाकारस्थितकपिविलुलितवनाभोगो जलप्रवेशसमये क्षुभितसमुद्राभिमुखश्चेति साम्यम् ॥

अथ वानरवलसंचारमाह—

चलिअं च वाणरवलं चलिए तम्मि चलकेसरसहुज्जोअम् ।

गहिअदिसापरिणाहं मऊहजालं व दिणअरस्स फुरन्तम् ॥ ५० ॥

[चलितं च वानरवलं चलिते तस्मिंश्चलकेसरसटोक्ष्योत्तम् ।

गृहीतदिकपरिणाहं मयूखजालमिव दिनकरस्य स्फुरत् ॥]

तस्मिन्नामे चलिते वानरवलं च चलितम् । कीदृक् । चलानां चबलानां केसरसटानामुक्षोतो यत्र । सूर्यकिरणसंघ्नादिति भावः । एवम्, गृहीता अत्रान्ता ३ सेतुः

दिशां परिणाहा येन तत्तथा । एवम्, स्फुरणमुन्माहावस्था तद्वत् । किमिव । दिन-
 फरस्य मयूगजालमिव । तदपि सकलदिग्भ्यापि स्फुरत्स्मबलति । तथा च यथा
 दिनकरकिरणानामुदयसामेव शंभ्रवात्मकलदिग्भ्यापकत्वं तथा कपीनां प्रस्थितानामेव
 'तत्रामीदिति भावः' । अत्र यद्यपि केसरशब्दस्यैव स्फुन्धवाल्वाचकत्वमिति सटेल-
 'धिकं तथापि करिवृंहितादिपदवन्मार्थकत्वम् । वस्तुतस्तु किञ्चित्तोषत्वप्रतिपादनाय
 केसरवत्किञ्चलकत्वमिति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्योक्तमिति सारम् ॥

अथ कपीना वृद्धिमाह—

वेरारणिंपञ्जलिओ तो सो रोसपवणाहउद्धअमुहलो ।

। वञ्चइ मग्गाणुगओ लङ्कावणराइवणदओ कइलोओ ॥ ५१ ॥

[वैरारणिंप्रज्वलितस्ततः स रोपपवनाहतोद्धतमुखरः ।

वर्धते मार्गानुगतो लङ्कावनराजिपनदवः कपिलोकः ॥]

तत स कपिलोको वर्धते । स स्वनाकार गृहीतवानित्यर्थः । कीटक । मार्गो
 रामस्य पथात्तमनुगतः । मार्गशब्दः पथादर्थे निरातिव । पुन कीटक । लङ्का
 वनराजिनस्या वनदव कपिशब्दाद्वाहकत्वादिति रूपकम् । एवं वैरमेवारणिर्वञ्चकाष्टं
 तथा प्रज्वलितः । वीर इत्यर्थः । एवम्, रोप एव पवनसंज्ञाहृतः सञ्चुद्धतो मुखरः
 शब्दायमानः । तथा च वैरेण प्रीता क्रोधेन कृन्कोलाहृतः कपयो रामपृष्ठलगा-
 श्चेतुरिति भावः । वञ्चिरपि काष्ठसवन्धात्प्रज्वलितो वायुमवन्धाद्दहतं रसन्वर्धते
 गगनव्यापी च भवति ॥

अथ रामप्रस्थानावस्थामाह—

वञ्चइ अ चहुलकेमरसहुज्जलालोअवाणरपरिक्खित्तो ।

सब्बदिमाआअङ्घिअपलअपलित्तगिरिमंकुलो व्व समुदो ॥५२॥

[व्रजति च चटुलकेसरसटोब्बलालोकवानरपरिक्षित्तः ।

सर्वदिगाकृष्टप्रलयप्रदीप्तगिरिसंकुल इव समुद्रः ॥]

व्रजति च राम इत्यर्थात् । किंभूत । चटुला संचारे सति चर्चलां वाः केसरस-
 टान्तासामालोकनैजो यत्र तथाभूता ये वानरसमैः परिक्षित्तो वेष्टिनः । संचारे सति
 'रक्षितेज्जट्टासपर्कासटानामपि तेजोविशेषप्रतीतिरिति भावः' । क इव । समुद्र
 'इव । सोऽपि कीटक । सर्वदिग्भ्य आकृष्टा प्रचण्डानिलेन वर्तुलीकृताः प्रलये दख-

माना ये निरयस्यैः संकुलो ज्वात्तः । तथा स्वभावतो निधत्त एव समुद्रः प्रलयव-
शान्भवादात्मतिक्रम्य जगदाक्रम्यति तथा धीरोऽपि रामो रावणप्रलयमिव बहुमु-
त्पथचरो निखिलमाचक्रमेति भावः । कपीनां पिङ्गलत्वात्कोपवशादुष्णत्वाच्च
दग्धमानमिरिसाम्बम् । यद्वा समुद्रक्षलतीति योजनीयम् । कीदृक् । तथाभूतवान-
रवेष्टितः । तेषु चलत्सु भूमेरवचमनात्समुद्रस्योत्पथगामित्वेन तज्जलनामत्रैवागम-
नात्कपिवेष्टितत्वमिति भावः । एतदेवोत्प्रेक्षते—तथाभूतनिरिसंकुल इव ।
शेषं समानम् ॥

अथ रामस्य दिशोऽहमाह—

घोलन्ति णिम्ललाओ फुरन्तदिसअसरपाअडिअरुआओ ।

दाविअमग्गम्मि वि से हिअए सोअन्धआरिअम्मि दिसाओ ५३

[घूर्णन्ते निर्मलः स्फुरदिवसकरप्रकटितरूपाः ।

दर्शितमार्ग इव यस्य हृदये शोकान्धकारिते दिशः ॥]

यस्य रामस्य हृदये सीताविच्छेदजशोकरूपान्धकारविशिष्टे दिशो घूर्णन्ते इयं
प्राचीवं प्रतीचीति स्वैर्यं न लभन्ते । भ्रमविषया भवन्तीति यावत् । किभूता
दिशः । निर्मल मेघाद्यच्छायाः । अत एव स्फुरता दिवसकरेण प्रकटितं ध्यक्षी-
कृतं रूपं प्राचीप्रतीचीत्वनिर्णायकविह्वं यालां ताः । हृदये कीदृशे । दर्शित उप-
न्यस्तः कपिमिरशात्पन्था यस्मै तथाभूते । तथा च सूर्यप्रकाशमार्गोपदर्शनादिप्र-
भासामश्रीसत्त्वेऽपि दिग्भ्रम इति शोकस्याधिक्यम् । विशेषोक्तिरलंकारः । तदु-
क्तम्—‘विशेषोक्तिररण्डेषु कारणेषु फलवचः’ इति । अन्वोऽपि दर्शितवर्त्म-
न्यपि तिमिरे चलन्ध्राम्यतीति ध्वनिः ॥

अथ विन्ध्यप्राप्तिमाह—

आलोपइ अ विन्ध्यं धणुसंठाणस्त साअरस्त भरसहम् ।

संधिअणइसोत्तसरं अवहोवासघडिअं व जीआबन्धम् ॥ ५४ ॥

[आलोकते च विन्ध्यं धनु संस्थानस्य सागरस्य भरसहम् ।

संहितनदीस्रोतःशरमुभयावकाशघटितमिव जीवाबन्धम् ॥]

रामो धनुशकारस्य सागरस्य भरसहं कल्लोलतटपातावनुपमदर्शनीयं विन्ध्यं नाम
पर्वतमालोकते च । क्रमिव । संहितो नदीस्रोतोरूपः शरो यत्र तथाभूतसुभवाव-

काशः प्रान्तभागद्वयमटनी तत्र घटितमारोपितं जीवाबन्धमिव । जीवा ज्या ।
तथा च चक्राकार समुद्रो धनुः । ऋजुः पर्वतस्तप्रान्तद्वयलप्र पतञ्जो । विन्ध्य-
मध्याधिर्गम्य तत्र समुद्रे पतन्वीप्रवाहः शर इति तत्पर्यम् ॥

अथ वानराणामुन्वणत्वमाह—

ममिगिअसिहरुच्छङ्गो विहुअणिअम्बवणपाअडिअतुङ्गअडो ।
विञ्ज्ञेण भरिअकुहरो हेलावाओ वि वाणरणेण सहिओ ॥५५॥

[मसृणितशिखरोत्सङ्गो विधुतनितम्बवनप्रकटिततुङ्गतटः ।

विन्ध्येन भृतकुहरो हेलपाताऽपि वानराणां न सोढः ॥]

विन्ध्येन वानराणां हेलयाऽनास्थयापि पातो गमनम्, 'पल्ल पतनगतौ' इति
धात्वनुभारादुत्पल्लादवपतनं वा न सोढः । तदुपमदितोऽभवदित्यर्थः । तदेवाह—
पातः कीदृक् । मसृणितो विलुलितः शिखरकोडो यस्मात्तादृक् । एवम्, विधुतर-
न्मूर्लितनिर्नितम्बवनः प्रकटितस्तुङ्गस्तटो यस्मात् । तथा च वनवृक्षाणामुन्मूलनेना-
वरत्नाभावात्तदनुत्तिमा परं प्रकटोऽभूदिति भावः । पुनः कीदृक् । भृतं पूर्णमर्था-
त्वपिभिरेव कुहर वन्दरादिप्रदेशो येन तत्तथा । तथा च मूलमप्यशिर प्रदेशावच्छे-
देन कपिभिस्तथोपमर्दः कृतो यथा क्रियानप्यवकाशो न स्थित इति भावः । 'हेला-
वातो हेलया वातः पवनो जहादिसमुत्थो न सोढः । तद्विशेषणं सर्वम्'
इत्यपि कथित् ॥

अथ सद्यगमनमाह—

पत्ता अ मीअराहअथाअसिलाअलणिसण्णराइअजलअम् ।

सङ्गं ओङ्गअरपहसिअदरिमुहणिअन्तवअलमइरामोअम् ॥ ५६ ॥

[प्राप्ताश्च शीकराहतधातुशिलातलनिषण्णराजितजलदम् ।

सद्यं निर्झरप्रहसितदरीमुखनिष्क्रान्तबकुलमदिरामोदम् ॥]

ते सद्यं गिरिं प्राप्ताश्च । कीदृशम् । शीकरैराहतं यद्वैरिकादिशिलातलं तत्र
निषण्णा अत एव राजिताः शोभिता रागप्राप्तत्वाजलदा यत्र तथाभूतम् । निज-
शीकरेण धातूना पद्मीभावात्तत्त्वंबन्धेन मेघाना लौहित्यमिति भावः । एतावता
उचत्वमुक्तम् । एवम्, निर्झर एव प्रहसितं यत्र तादृशी या दरी सैव मुखं तस्मा-
द्विष्मन्तो बकुलमेव मदिण तदामोदो यत्र तादृशम्, तथा च कन्दाररूपमुत्वाभि-

स्ररखरूपहास्योद्गमसमये वकुलपुष्परूपमदिरागानामोदो निर्याति निरन्तरमित्यर्थः ।
इति विफोटोदरत्वमुक्तम् । अन्यस्यापि हास्यसमये मदिरामोदो निर्यातीति ध्वनिः ॥

अथ गिरिनदीलङ्घनमाह—

बोलन्ति अ पेच्छन्ता पढिमासंकन्तधवलघनसंधाए ।

फुडफडिअसिलासंकुलखलिओवारिपत्थिए विअ णइप्पवहे ॥५७॥

[व्यतिक्रामन्ति च पश्यन्त प्रतिमासंक्रान्तधवलघनसंधातान् ।

स्फुटस्फटिकशिलासंकुलखलितोपरिप्रस्थितानिव नदीप्रवाहान् ॥]

ते नदीनां प्रवाहान्पश्यन्तः सन्तो व्यतिक्रामन्ति । उल्लङ्घन्त इत्यर्थः । किंभू-
तान् । प्रतिमया प्रतिविम्बेन संक्रान्ता धवलघनानां संधाता यत्र तथाभूतानिति
नदीनामच्छत्वमतिमहत्त्वं चोक्तम् । उत्प्रेक्षते—स्फुटा व्यक्ता या स्फटिकशिला
तसंकुले । स्फटिकभूनावित्यर्थः । तत्र स्खलितान् । अत एवोपरि प्रस्थितानिव ।
जलानां क्वचित्स्खलनादुपरि प्रस्थानं भवति । तथा च द्युत्रशरदजलदानां प्रति-
विम्बाजलं स्फटिकोपरि तिष्ठतीति प्रतिभाति । तत एवोक्तं पश्यन्त इति । कपी-
नामपि स्फटिकादिसंवेहादिति भावः ॥

अथ कपीनामुद्धतसंचारमाह—

तडपद्मारभरन्ता दलन्तपाआलगलिअजलपइरिक्ता ।

आवाए च्चिअ जाआ पइअमहावह्णिहा महाणइसोत्ता ॥ ५८ ॥

[तटप्राग्भारत्रियमाणानि दलत्पातालगलितजलप्रतिरिक्तानि ।

आपात एव जातानि प्रहतमहापथनिभानि महानदीस्रोतांसि ॥]

महानदीनामपि क्षोवांसि अपात एव तदानीमेव प्रहतो जनसंचारदृष्ट्यो यो महा-
पथः प्रसारी पन्थास्तत्संनिभानि जातानि । क्षीदधानि । तटयोः प्राग्भारैरेकदेशैर्भृ-
तानि पूर्णानि । एवम्, दलत्पातालेषु गलितैर्जलैः प्रतिरिक्तानि तुच्छानि । तथा च
जलानां दलत्पातालप्रविष्टत्वात्तद्योश्च पदाहस्ता दुटित्वा स्वात एव निविष्टत्वात्सै-
न्यसंचारेण समीकृतत्वान्च नित्यसंचारत्यधिकः पन्था इव नदीनां प्रवाहोऽभूदिति
तात्पर्यम् । महापथशब्दश्च तु स्मरानवाचकत्वे न सङ्गनीयम् । प्रहतपदसंनिधा-
नाद् । नहि स्मरानां जनसंचारदृष्टं भवतीति भावः ॥

अथ मलयप्राप्तिमाह—

जलहरगिदाअन्तं पाअवगहणेसु मिसिरगिदाअन्तम् ।

सइ दुदिणसामलअं पत्ता भग्गधुअचन्दणरसा मलयम् ॥५९॥

[जलधरनिर्दावान्तं पादपगहनेषु शिशिरनिद्रापन्तम् ।

सदा दुर्दिनश्यामलतं प्राप्ता भग्गधुतचन्दनरसा मलयम् ॥]

ते मलयं प्राप्ताः । किंभूताः । भग्गा धुतस्य चन्द्रस्य रसा भूमिवन्ते । कपिभि
स्वभावाच्चन्दनान्दोलने कृते तत्तटभूमिर्भेदोऽर्थः । मलयं किंभूतम् । जलधरेण
निर्दावोऽन्तः स्वर्गं यस्य तम् । नित्यं मेघाधिष्ठानात्तज्जलेन दावनाशादिति भावः ।
यद्वा जलगृहनिर्दावान्तं जलगृहेण समुद्रेण निर्दावोऽन्तः प्रान्तो यस्य समुद्रसनिहि-
तदेशस्य नित्यं जलसंबन्धेन नष्टदावकत्वात् । यद्वा पूर्वनिपानानियमेन निद्रायमाण-
जलधर निद्रायमाणा जलधरा यत्र । महोत्सवेन जतमचाराभावात् । अथवा जल-
धरनिद्रावन्तं जलधराणां निद्राविशिष्टम् । एवं च मलयं प्राप्ता इति समन्वये
जलधरणिद्रायम् । जलविशिष्टा या धरणिस्ता द्राववतीत्यर्थः । जलसंबन्धादरण्या
द्रवीभावादिति भावः । एवं जलगृहनिर्दायं जलगृहेण दायशून्यम् । समुद्रकटोलेन
सनिस्वरवादीनामाकर्षणात् । एवं जलधरनिद्राकं जलगृहनिद्राकं वा तयोर्निद्रा
यत्र तम् । अनष्टम्भूतत्वात् । एवं निद्रालजलधरे निद्रालजलधरगृहं वा बहुव्रीहिः ।
जलधरनिर्दावं वा तृतीयान्तपुरणः । एवं पादपगहनेषु शिशिरेण शैलेन निद्रा
कारयन्तम् । अर्थात्तन्त्याजनात् । यद्वा शिशिरनिद्राकान्तम् । शिशिरेण निद्रया
कान्तं शैलहेतुकनिद्राकारकत्वेन कगनीयमीत्यर्थः । एवं सदा दुर्दिनेन मेघच्छन्नतया
श्यामलता यत्र तम् । आतपाभावेन जलसंबन्धेन च लज्जाना श्यामत्वमित्यर्थः ।
यद्वा सदा दुर्दिनश्यामलकम् । स्वार्थे कन् । सदा दुर्दिनेन मेघच्छन्नत्वेन श्याम-
मित्यर्थः । यद्वा सदा दुर्दिनेन श्यामलं कं जलं यत्र तत्तथा । यद्वा सदादुर्दिनसाम-
लकम् । सदा दुर्दिनं यत्रेति बहुव्रीहिणा सदा दुर्दिनं च तत्सामलकम्भूमलकम्बृक्ष-
सहितं चेत्यर्थः । एवं सदादुर्दिनं च लच्छयामालयं श्यामाना नारीणामालयं च ।
श्यामा रात्रिन्नास्या लयो लीनता यत्र तमिति वा । सदा दुर्दिने कुञ्जमवप्रदेशे ।
दिनरात्रिबिभागाभावादिति भावः । श्यामा सोमलता तदाद्यमिति वा । 'श्याम
स्यान्मेचके वृद्धदारके हरिते षने । श्यामा स्यात्कृन्ना रम्या तथा सोमलतौषधिः ॥'
इति कोषः ॥

अथ चन्दनवृक्षालोकनमाह—

चन्दणपाञ्चलग्गे सुडिउव्वेलिअलआपरिमलच्छाप ।
संदाणिअणिम्मोए पेच्छन्ति महाभुअङ्गवेढणमग्गे ॥ ६० ॥

[चन्दनपादपलग्गान्खण्डितोद्वेष्टितलतापरिमलच्छायान् ।
संदानितनिर्मोकान्पश्यन्ति महाभुजंगवेष्टनमार्गान् ॥]

ते चन्दनवृक्षसंबन्धान्महाभुजंगानां वेष्टनस्य मार्गान्वलयाकारस्थितिर्येन यथा-
सीत्तास्त्रिसं सर्वसंबन्धास्त्रिभूय स्थितान्पश्यन्ति । किंभूतान् । संदानितो मिश्रितो
निर्मोको यत्र । लग्गक्युक्तमित्यर्थः । अपिसंक्षोभेण सर्पाणां पलायितत्वास्त्रिर्मोको-
ऽत्रैव स्थित इति भावः । अहो एतादृशाः सर्पा इह स्थिता इत्याश्चर्येण पश्यन्तीति
तात्पर्यम् । पुनः किंभूतान् । खण्डिता अधोद्वेष्टिता उद्धाटिता । स्फोटितेति यावत् ।
एवंभूता या लता तस्याः परिमलो विमर्दस्तच्छायान् । तदाकृतीनित्यर्थः । वृक्ष-
संबद्धलतोद्धाटनानन्तरं यथा तन्निर्गमं वलयाकृतिं जायते तथेदमपीत्यर्थः ।
तथा चेहगुग्मवस्थानं कृपिभिराक्रान्तमिति भावः ॥

अथ गिरिनदीप्रवेशमाह—

सेवन्ति तीरवड्ढिअणिअअभरोव्वत्तचन्दणलआलिद्धे ।
रम्मत्तणदिप्पवहे वणगअदानकड्डुए गिरिणईप्पवहे ॥ ६१ ॥

[सेवन्ते तीरवर्धितनिजकभरापवृत्तचन्दनलतालीढान् ।
रम्यतृणदीप्रपथान्वनगजदानकट्टुगिरिनदीप्रवाहान् ॥]

ते गिरिनदीप्रवाहान्सेवन्ते । दर्शनस्पर्शनमाज्जनादिभिरित्यर्थः । 'असए' इत्ये-
कारादेशेन 'गिरिणदिप्पवहे' इति द्वितीयावहुवचनम् । किंभूतान् । तीरे वर्धिता
अत एव निजकभरैर्गैवापवृत्ता विपरीत्य स्थिता याश्चन्दनलतास्ताभिराच्छिद्यन्ति
चन्दनसंबन्धात्सुरमितया पेयजलवमुक्तम् । एवं खलसंबन्धाद्गम्याणि तटयोर्गानि
तृणानि तैर्दोषो दूरदृश्यः पन्था निःसरणमार्गो येषां तान् । हरिद्वर्णतृणरेवोभयतटो-
द्भूतैर्दूरत एव ज्ञायते प्रवाहपयोऽवमिति भावः । तथा जलगजदानजलेन कट्टुन् ।
एतावता तासंबन्धेन स्वादस्य हृद्यत्वमुक्तम् ॥

अथ स्तम्भकचतुष्टयेन समुद्रतीरप्राप्तिमाह—

तो तरुणमिपिसंपुडदरदाविजलणिहित्तमुक्तावअरम् ।

पत्ता पत्तलवडलं गअदाणसुअन्धिरअणवेळं वेळाम् ॥ ६२ ॥

[ततस्तारुणशुक्तिमंपुटदरदर्शितजलनिहित्तमुक्ताप्रकराम् ।

प्राप्ता पत्तलवकुलां गजदानसुगन्धिरजोनवैव्यां वेळाम् ॥]

तलस्ते वेलां समुद्रस्य तीरं प्राप्ता । कीदृशीम् । तरुणेषु भिदेलिमेपु शुक्ति-
संपुटेषु दरदर्शित किञ्चिप्रकाशितो जलनिहितो जलस्थितो मुक्ताप्रकरो यत्र
ताम् । भिदुरशुक्तिनिर्गत्वरीणां मुक्ताना तीरजलेषु किञ्चियक्तीभूय स्थितत्वा-
दित्यर्थः । एवं पत्तला बहुलपत्रयुक्ता बकुलवृक्षा यत्र ताम् । पुनः कीदृशीम् ।
गजानां दानं मदभद्रमुगन्धिर रजः परागो यस्या एतादृशी नवा एषा यत्र ताद-
ृशीम् । एतेन भैमिसान्प्रति हृद्यत्वमुक्तमिति भावः ॥

अथ स्तम्भकत्रयेण वेळमेव वर्णयति—

विअसिअतमालणीलं पुणो पुणो चलतरङ्गकरपरिमड्डम् ।

फुडैलावणमुराहि उअहिगइन्दस्स दाणलेहं व ठिअम् ॥ ६३ ॥

[विःसिततमालनीला पुनः पुनश्चलतरङ्गकरपरिमृष्टाम् ।

फुडैलावनसुरभिमुदधिगजेन्द्रस्य दानलेखामिव स्थिताम् ॥]

पुनः कीदृशीम् । उदधिरेव गजेन्द्र इति रूपकम् । तस्य दानलेखामिव मद-
धारामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । मदलेखानौत्यमाह—पुनः कीदृशीम् । विकर्मितं
यत्तमालपुष्पं तेन नीलाम् । तमालस्य इयामत्वान् । एवं वारदार चञ्चलकण्ठोरूपेण
करेण परिमृष्टाम् । मृगोन्मयस्तरङ्गसवन्धात् । एवं फुडं यदेलावनं तेन मुरभिम् ।
मदलेखापि तमालवच्छायामा चञ्चलतरङ्गवद्य कर शुण्डा तथा परामृष्टा फुडैलावन-
वसुरभिश्च भवतीत्यर्थः ॥

फेणविसमङ्गराअं विदुमदन्तव्वणाणिअमुहच्छाअम् ।

मलिअवणफेमकुसुमं परिहुत्तसमुदपरिमळं व वहन्तिम् ॥ ६४ ॥

[फेनविपमाङ्गराणां विदुमदन्तव्रणानीतमुखच्छायाम् ।

मृदितवनकेशकुसुमां परिभुक्तसमुदपरिमलमिव वहन्तीम् ॥'

एवं परिमुक्त उपभुक्तो यः समुद्रस्य परिमलः संभोगरूपसंबन्धस्य विह्वं तदिव धारयन्तीम् । तद्विह्वमेवाह—कीदृशीम् । फेन एव विषमः परिरम्भणादिना क्वचित्क्वद्विह्वलितोऽङ्गरागो यस्यास्ताम् । एवं विह्वम एव दन्तवणः । लोहित-त्वात् । तेनानीता प्रापितातीव प्रौढा वा मुखे नदीप्रवेशस्थाने छाया कान्तिर्वस्या-स्ताम् । नदीसमुद्रयोः संघटेन विह्वमाणं प्रकटत्वादिति भावः । एवं च मृदितानि वनान्येव केशस्रोषो कुसुमानि यत्र । तथा च समासोक्त्या समुद्रस्य नायकत्वं वेलायाश्च नायिकात्वं प्रतीयते । सापि नायकोपमर्देन क्वचित्क्वद्विह्वमितफेनतुल्य-चन्दनाद्यङ्गरागो विह्वमप्रायरक्तदन्तक्षतानीताननकान्तिः करार्कर्षणादिना मृदित-केशकुसुमा च भवतीति साम्यम् ॥

सिप्पिडमडलिअच्छि लभाहरुभन्तरेसु परिवड्ढन्तम् ।

अपुराअपरिड्ढविअं आअण्णन्ति व किणरुग्गीअरवम् ॥ ६५ ॥

इअ सिरिपवरसेणविरइए दसमुहवहे महाकव्वे
पढमो आसासओ समत्तो ।

[शुक्तिपुटमुकुलिताक्षीं लतागृहाम्यन्तरेषु परिवर्धमानम् ।

अनुरागपरिस्थापितमाकर्णयन्तीमिव किंनरोद्गीतरवम् ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते दशमुखवधे महाकाव्ये प्रथम आश्वासकः समाप्तः ।

किंनराणामुद्गीतरूपं स्वमाकर्णयन्तीमिव । पुनः कीदृशीम् । शुक्तिपुट एव मुकु-
लितमक्षि यस्यास्ताम् । पूर्वोक्तभिदुरशुक्तिपुटानां मुकुलितनवनतुल्यत्वादित्यर्थः ।
गीतरुवं कीदृशम् । स्तत्पृच्छाणामभ्यन्तरेषु परिवर्धमानम् । अतिशब्दोपचयादिति
भावः । एवमनु रागं प्रति नाटकार्णाटादिरागं परि सर्वतोभावेन स्थापितं मूर्च्छनां
प्रापितम् । अनुरागेण गीतप्रोखा वा परिस्थापितं यथोचितश्रुतिप्रामाद्विषु प्रापितम् ।
अन्योऽपि गीतश्रवणकाले मुकुलितचक्षुर्भवतीति ध्वनिः । अथ ज्ञानुरगमपदचिह्नि-
तत्वादाश्वासकविच्छित्तिरप्युक्ता ॥

रामप्रस्थानदेशया रामदासप्रकाशिता ।

रामसेतुप्रदीपस्य पूर्णाभूत्प्रथमा शिक्षा ॥

द्वितीय भाष्यम् ।

अथ षट्त्रिंशत्ता स्कन्धकैरादिकुलकेन समुद्रमाह—

अह पेच्छइ रहुतणओ चहुलं दोससअदुक्खवोलेअब्बम् ।

अमअरससारगरुअं कज्जारम्भस्स जोब्बणं व समुद्दम् ॥ १ ॥

[अथ पश्यति रघुतनयश्चटुलं दोषशतदुःखव्यतिक्रमणीयम् ।

अमृतरससारगुरुकं कार्यारम्भस्य यौवनमिव समुद्रम् ॥]

अथ वेलप्राप्त्युत्तरं रघुतनवो रामः समुद्रं पश्यति । कीदृशम् । चटुलं चञ्चलम् । एवं दोषो मङ्गरफलोलादित्ताद्वाहुल्येन दुःखलक्षणीयम् । शतशब्दस्याधिकवार्थत्वात् । दो शतदुःखव्यतिक्रमणीयं वा । दो अनेन बाहुशतेनापि दुर्लक्ष्यमित्यर्थः । एवममृतरसेन क्षारेण रक्षादिनां च गुरुकं गौरवयुक्तम् । यद्वाऽमृतरस एव सारो धनं वेन गुह्यमतिशयितम् । उत्प्रेक्षते—किमिव । कार्यारम्भस्यारम्भमाण्यकार्यस्य । कृदभिहित इति न्यायात् । यौवनं मध्यभागमिव । कार्यं भाष्यन्तभागौ मुकरौ मध्यभागस्य परं दुष्करत्वमित्यर्थः । तदपि दोषशतेन भिन्नशतेन दुःखनिष्पादनीयम् । एवममृतरसप्रायं यत्सारं फलभागस्तेन गुह्यमादरणीयमिति साम्यम् । आश्चर्यरूपत्वमधिनाकार्यप्रत्यूहरत्वेन पारस्वारजिज्ञासा च वर्धने तात्पर्यम् ॥

गअणस्स व पडिविम्भं धरणीअ व णिग्गमं दिसाण व णिलअम् ।

भुअणस्स व मणितडिमं पलअस्स व सावसेसजलविच्छइम् ॥२॥

[गगनस्येव प्रतिविम्बं धरण्या इव निर्गमं दिशामिव निलयम् ।

भुवनस्येव मणितडिमं प्रलयस्येव सावशेषजलविच्छर्दम् ॥]

पुनः कीदृशम् । गगनस्य प्रतिविम्बमिव । एतेन प्रतिविम्बस्य प्रकृतिसमानाकारत्वादाकाशतौल्यम् । धरण्या निर्गममिव । निर्गम्यतेऽनेनेति निर्गमो द्वारम् । येन धरणी निर्गता । तथा च निर्गमखालत्वेन गाम्भीर्यं भूम्यधिकपरिमाणवत्त्वं च । दिशा निलयो गृहमिव । तथा च दिग्पेक्षयान्यतिव्यापकत्वम् । भुवनस्य मणितडितमितिमिव । तडिममवच्छेदकमितिभागः । तथा च स्वभावान्महत्पातुल्यव्यापिनोऽपि बहोलाद्वारा गगनव्यापकत्वं चतुर्दिगवस्थितस्य कोरीकृतात्रिभुवनत्वं च । 'तडिमं कुटिममिवेति त्रिभुवनार्थप्रदानत्वम्' इति कश्चित् । प्रलयस्य साव-

शेषजलविच्छर्दमिव । विच्छर्दः समूहः । तावता विश्वश्रवकत्वं समुद्रस्य प्रतीयते ।
सर्वत्रोत्प्रेक्षा 'तद्विभं कुड्मि भित्तौ' इति कोषः ॥

भगिरुद्धभङ्गकल्लोलं थोरकराहदिसामुद्रोत्थअसलिलम् ।

सासअमएण बहुसो खोहिज्जन्तं विसागएण व ससिणा ॥ ३ ॥

[भ्रमणशीलोद्भूटकल्लोलं स्थूलकराहतदिश्रुखावस्तुतसलिलम् ।

स्वाश्रयमृगेण(पक्षे-शाश्वतमदेन)बहुशः क्षोभ्यमाणं दिग्गजेनेव शशिना]

पुनः कीदृशम् । स्वमाश्रयो यस्य स स्वाश्रयस्तादृशो मृगे यस्य तेन शशिना
बहुशः क्षोभ्यमाणम् । चन्द्रोदयेन तरङ्गोत्थानात् । केनेव । दिग्गजेनेव । यथा
दिग्गजेन श्वेतत्वादैरावतेन बहुधा क्षोभ्यते । दिग्गजेन कीदृशेन । शाश्वतः सार्व-
दिशो मदो यस्य तेन । एवं भ्रमणशीला आवर्ताभूता उद्भटाः कल्लोला यस्य तम् ।
एवं स्थूलो विस्तीर्णः करः किरणस्तेनाहतानि स्पृष्टानि अत एव दिश्रुखेष्ववस्तु-
तानि सलिलानि यस्य तम् । चन्द्रोदयेन सावर्तगगनदिग्भ्यापिजलशालित्वादित्यर्थः ।
भजपक्षे करः श्रुण्वा तथाहतानि ताडितानीति व्याख्येयम् । अन्यत्तुल्यम् । श्रुण्वा-
हतजलानां भ्रमणशीलत्वादिगामित्वाचेति भावः ॥

कल्लोलानाह—

अप्फुण्णविद्दुमवणे गुपपन्तपद्विस्थिरे सलिलकल्लोले ।

मन्दरगूढप्पहरे अज वि संखाअलोहिए व्व वहन्तम् ॥ ४ ॥

[आक्रान्तविद्दुमवनान्व्याकुलपरिस्थिरान्सलिलकल्लोलान् ।

मन्दरगूढप्रहारानघापि संस्त्यानलोहितानिव वहन्तम् ॥]

एवं सलिलकल्लोलेन वहन्तम् । कीदृशान् । आक्रान्तमाकृष्टमाच्छादितं वा विद्दु-
मवनं यैस्तान् । एवं व्याकुलमितस्ततोवर्तिनः सतः परिस्थिरान् । कदाचित्स्थिरतया
भासमानानित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—कानिव । अद्यापि संस्त्यानं विद्भन्धं लोहितं हधिरं
यत्र तान् । मन्दरस्य गूढानभ्यन्तरवर्तिनः प्रहारानिव । प्रहारस्तस्थानम् । तथा च
लोहितेन विद्भगवनस्य हधिरैणोच्छ्रनतया प्रसारितया च प्रहारस्थातस्य कल्लोलेन
साम्यम् । व्याकुले पुरुषे परिस्थिरावित्यत्रान्वभ्यन्तरप्रहारे शोणितं वर्तुलीभूय
तिष्ठतीति स्वभावः ॥

अथ नदीजलप्रवेशमाह—

मुहलघणविष्पङ्गं जलणिवहं भरिअमअलणहमहिविवरम् ।

णइमुहपहत्थन्तं अप्पाण विणिग्गअं जसं च पिअन्तम् ॥ ५ ॥

[मुखरघनविप्रकीर्णं जलनिवहं मृतसकलनभोमहीविवरम् ।

नदीमुखपर्यस्यन्तमात्मनो विनिर्गतं यश इव पिवन्तम् ॥]

आत्मनो विनिर्गतं बहिर्भूतं जलममहं पिवन्तं क्रोडीदुर्वन्तम् । आत्मनिर्गतं पय स्वेदप्रायमपेयमपीत्यपेरर्थं । यद्वा आत्मनिर्गतमपि पातालजलं पिवन्तमित्य-
पिना मन्वितमनुक्तम् । तथा च सकलजलविध्रामभूमिमिति भावः । तदुक्तम्—
'पयमामणैव इव' इति । जलनिवहं किंभूतम् । मुखरा शब्दायमाना ये घना
नेघास्तैर्विप्रकीर्णमितस्त्वतो विक्षिप्तम् । अत एव मृते व्याप्तो महीनभोविवरे येन ।
शृष्टिगले भूम्याकाशव्यापनादित्यर्थः । एवं नदीमुखेन नदीप्रवेशस्थानेन पर्यस्यन्त-
मितस्त्वतो गच्छन्तम् । समुद्रतरङ्गाभिघातादिति भावः । अथ च समासोक्त्या
समुद्रस्य नायकत्वं नदीनां च नायिकत्वं प्रतीयते । यथा ह्यन्योऽपि नायको
नायिकामुलेन विक्षिप्यमाणमात्मन एव निर्गतं जलं मधु तश्चिवहं पिवति । तदपि
मुखरेण रतिकालीनशब्दं कुर्वता नायकेनैव विप्रकीर्णं भवति । एव पानकाले स्त
लनाद्भूम्याकाशव्यापि च । तथा च यथा नायको नायिकामुले गण्डपित मधु
दत्त्वा पुनस्तथा दीयमानं पिवति तथा समुद्रोऽपि मेघद्वारा नदीमुखे समापितं निज
पयस्तैरेव प्रत्यर्च्यमाणं पुनर्गृह्णातीत्यर्थः । तथा च जलव्ययनभयोरपि हासशृङ्गि-
शून्यत्वमस्येति ध्वनितम् । उत्प्रेक्षते—जलनिवहं किमिव । यश इव । समुद्रस्य-
वेदं जलमिति कीर्तिरूपमिव । अन्योऽपि यशः पिवत्यास्वाद्यति । भीदशम् ।
मुखरा मागपास्तैर्विप्रकीर्णमितस्त्वतः प्रकाशितम् । एवं व्यासाकाशमहीपातालम् ।
विवर पातालम् । एवं नदिमुखेन नायकेन पर्यस्यद्दिशि दिशि गच्छत् । अथ
चात्मन एव निर्गतम् । स्वयशः स्वस्मादेव निर्गच्छतीति भावः ॥

अथ सदा शोभासंबन्धमाह—

जोहाण व्व मिअङ्कं कित्तीअ व सुउरिसं पहाए ठ्व रविम् ।

सेलं महाणईअ व सिरीअ चिरणिग्गाआइ वि अमुञ्जन्तम् ॥६॥

[ज्योत्स्नयेव मृगाङ्कं कीर्त्येव सुपुरुषं प्रभवेव रविम् ।

शैलं महानद्यैर श्रिया चिरनिर्गतयाप्यमुच्यमानम् ॥]

अपिर्विरोधाभाससूचनात् । तथा च तद्व्याधिरनिर्गतत्वादसंबन्धेन प्रसज्य-
मानो विरोधः श्रीशब्दश्लेषेण शोभया अमुच्यमानत्वेन परिह्रियते । यद्वा चिरे
निर्गतया बहिर्भूतया कान्क्षा अमुच्यमानम् । उभयपक्षेऽपि सधीकमित्यर्थः ।
उभयसाधारणीमुपगमात्—कया कमित् । ज्योत्स्नया मृगाङ्गमिव । कीर्त्या सुपु-
ष्यमिव । प्रभया रथिमिव । महानद्या शैलमिव । तथा च यथा ज्योत्स्नाकीर्तिप्रभा-
हानवीभिस्तत्स्वतधिरं निर्गताभिरपि मृगाङ्गसुपुरुपरविशला न परित्यज्यन्ते
मूलेऽविच्छेदात्तथा शोभया समुद्रोऽपीति भावः ॥

अथ बडवानलमाह—

कालन्तरजीवहरं गओणिअत्तन्तपवणरअघट्टिञ्जन्तम् ।

सहं व देहलगां विअब्बं बडवामुहाणलं वहमाणम् ॥ ७ ॥

[कालान्तरजीवहरं गतापनिवर्तमानपवनरयघट्यमानम् ।

शल्यमिव देहलग्नं विकटं बडवामुखानलं वहमानम् ॥]

पुनः किंभूतम् । विकटं बडवामुखानलं वहमानम् । मुखानलं कीदृशम् । देहे
लग्नम् । अन्तःस्थितमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । कालान्तरे प्रलये जीवो जलं तस्य
संदारकम् । प्रलये समुद्रजलं बाढवेन ध्वयत इति पुराणवार्ता । एवं गतप्रत्याग-
तस्य पवनस्य रयेण घट्यमानं संबन्धमानम् । प्रत्यवायुना बडवानलस्योदीपनमि-
त्यर्थः । उत्प्रेक्षते—बडवानलं किमिव । शल्यमिव । यथा देहान्तर्लग्नं (शल्यं)
कालान्तरे कतिपयसमयमपेक्ष्य प्राणहरम् । गतप्रत्यागतश्वत्सरूपपवनवेगेन घट्य-
मानं चाल्यमानं विकटं कर्णिकादिविशिष्टं च शल्यं शरफलादिरूपं प्रियते तथा
बाढवोऽपि दुःखदत्वादित्यर्थः ॥

भूम्युपमर्दकत्वमाह—

धुअवणराइकरअलं मलअमहिन्दत्यणोरसोहणसुहिअम् ।

वेलालिङ्गनमुक्कं छिविओसरियहि वेलयन्तं व सहिम् ॥ ८ ॥

।धुतचनराजिकरतलं मलयनहेन्द्रंस्तानोरआर्द्राकरणसुखिताम्

(पक्षे—सुहिताम्) ।

वेलालिङ्गनमुक्तां स्पृष्टापसृतकैर्वैपयन्तमिव (पक्षे—व्याकुलयन्तमिव)

महीम् ॥]

सृष्टं स्पर्शः । अपसृतं स्पर्शान्तरमपमरणमस्पर्शः । प्रशंसायां क्व । तेन प्रौढं सृष्टापसृतकव्यापारैर्वेत्वा ममुद्रतीरं तदवच्छेदेनालिङ्गने सति मुक्तां त्यक्त्वा महीं कम्पयन्तम् । तथा च तरङ्गगतागताभ्या सृष्टे सति वेलावच्छेदेनालिङ्गनमपसृते सति विमुक्तिर्मया इत्यर्थः । तेन भूम्यान्दोलनशमतरङ्गमहत्त्वेन सिन्धोरधिकपरिमाणवत्त्वमुक्तम् । एवं समासोक्त्या ममुद्रस्य नायकत्वं भूमेर्नायिकात्वं च लभ्यते । नायिकापि नायकेन सृष्टापसृतकैरालिङ्गनविशेषव्यापारैर्वेत्वायां सुरतसमये आलिङ्ग्यालिङ्ग्य रमणेन मुच्यमाना व्याकुलतामाप्नोतीति ध्वनिः । किंभृतां महीम् । धुनं स्वस्म्पेन कम्पितं वनराजिरूपं करतलं यथा ताम् । एवं मलयमहेन्द्रावेव स्वर्गं यत्र तादृशं स्रुतः स्वमध्यदेशम्बरद्वेण तदादीकरणेन सुखिता शैल्यमासादयन्तीम् । नायिकापि नायकालिङ्गने हावेन विधुतपाणि स्वदेनाद्रितमल्लयमहेन्द्रप्रायस्तनहृदया मांहिल्यमाप्नोतीति साम्यम् ॥

धैर्यमाह—

ठाणे वि ठिइपहुत्तं पलग् महिमण्डलमि वि अमाअन्तम् ।
पणअन्तं वामणतणुं कमन्तदेहभरभरिअल्लेअं व हरिम् ॥ ९ ॥

[स्थानेऽपि स्थितिप्रभूतं प्रलये महीमण्डलेऽप्यमान्तम् ।

प्रणयद्वामनतनुं क्रममाणदेहभरभृतलोकमिय हरिम् ॥]

स्थाने स्वातेऽपि स्थित्वा मर्यादया प्रभूतं मान्तम् । प्रलये महीमण्डलेऽप्यमान्तमुद्भूतजलम् । त्रिजगत्प्रावरत्वादित्यर्थः । कमिव । प्रणयन्ती बलिं याचमाना वामनरूपा तनुर्यस्य तम् । कममाणं पादविज्ञेयशालिं यदेहं तस्य भरेण प्राचुर्येण मृता व्यासा लोका भुवनानि येन तथाविधं च हरिभिः । तथा च यथा हरिर्वलिहरणे कार्यवशाद्दामनी तनुमास्थाय क्रमेण त्रैलोक्यमाचक्राम तथायमपि मर्यादया प्रवाहप्रभृत काले स्वा त्रैलोक्यप्राधिनीं मूर्तिनादात्म्यं इति भावः । वामन. पादविज्ञेयेण ब्रह्माण्डमस्फोटयदिति पुराणवार्ता ॥

अथ लोकांतरत्वमाह—

दीसन्तं अहिरामं सुव्यन्तं पि अविइहसोअव्वगुणम् ।

मुकअस्स व परिणामं उअहुअन्तं पि साम्असुहफ्फलअम् ॥१०

[हृदयमानमभिरामं श्रूयमाणमप्यवितृष्णश्रोतव्यगुणम् ।

(सुकृतस्येव परिणाममुपभुज्यमानमपि स्वाश्रयशुभ-

(पक्षे—शाश्वतसुख) फलदम् ॥]

द्विविधयः सन्पोतमकरकम्बुकल्लादिभिर्तिरसेणीयः । श्रुतिविषयः सन्नवितृष्णं
श्रोतव्या बृहत्त्वसूचकाः पूर्वोक्ता एव गुणा यस्य तादृक् । तथा स्नानपानावगाहना-
दिभिरुपभुज्यमानः सन्स्वमाश्रयो यस्य तादृक् शुभं श्वेतं फलं मुक्तादि तदंतां यस्त-
मित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—कमिव । मुकृतस्य पुण्यस्य परिणामगन्त्यभावात्मेव । सोऽपि
कारितुरग्निदिसंभृद्विद्वारां दृश्यमानो रमणीयः षष्टिवर्षाद्यवच्छिन्नफलजनकत्वेन
श्रूयमाणः सन्सञ्चाधश्रोतव्यतथाविधसर्गादिगुणः । एवमुपभोगविषयीक्रियमाणः
सञ्ज्ञाश्वतं सार्वदिकं सुखस्वरूपं यत्फलं तदप्रद इत्यर्थः । मुकृतपरिणामेनैव समुद्र-
दर्शनं भवतीति भावः ॥

अथ नानागुणानाह—

उक्त्वअदुमं व सेलं हिमहअकमलाअरं व लच्छिविमुक्तम् ।

पीअमइरं व चसअं बहुलपओसं व मुद्धचन्द्रविरहिअम् ॥११॥

[उत्खातद्रुममिव शैलं हिमहतकमलाकरमिव लक्ष्मीविमुक्तम् ।

पीतमदिरमिव चपकं बहुलप्रदोषमिध मुग्धचन्द्रविरहितम् ॥]

उत्खात उत्पाटितो द्रुमो यस्य तं शैलमिव । शैले सामान्यद्रुमस्योच्छेदादितः
पारिजातस्याकर्षणात् । हिमेन हतानां कमलानामाकरः सर इव लक्ष्म्या विमुक्तं
सफम् । लक्ष्मीपदस्य लिष्टत्वेन सरसि शोभाया विगमादितस्तु हरिप्रियाया उद्ध-
तत्वात् । पीता मदिरा यस्य तादृशं चपकमिव । मदिराश्न्यमित्यर्थः । चपके
मदिरायाः पीतत्वादितस्तुद्धारात् । बहुलः कृष्णपक्षस्तत्प्रदोषमिव मुग्धचन्द्रेण विर-
हितं शन्यन् । तत्संख्याकाले मनोहरचन्द्रानुदयादितस्तु शालचन्द्रस्योत्थापनात्तु-
ल्यत्वम् । तथा च पारिजातादीनामुत्पत्तिस्थानमित्यर्थः । केचित्तूद्धतसारत्वं दोष-
मुद्भाव्य प्रकारान्तरेण व्याचक्षते । तथा हि—

[उत्खातद्रुमं प्रशैलं हिमहयकमलाकरं बलच्छिद्रिमुक्तम् ।

पीतमदिरं वचाशयं बहुलप्रदोषं वमुग्धचन्द्रविरहितम् ॥]

उत्खाता द्रुमा यस्मात्तम् । वचा आयता इव पृथिवी यस्य तम् । समुद्रादुत्-
त्वात् हिमं चन्द्रं धोषण्डम्, हय उच्येःश्रवाः, कमला लक्ष्मीलोषामाकरम् ।
बलं सामर्थ्यं छिनतीति बलच्छिद्रिपं तेन विमुक्तम् । बलकूटस्योद्धारात् ।
पीता मदिरा यस्य तम् । वचा पृथिवी तत्र शैले यस्तम् । बहुलाः प्रकृत्य दोषं
प्राहादयो यत्र तम् । इत्युक्त्यर्थस्यमेवेति भावः । वकारो दक्ष्यः स एव मुग्ध-

चन्द्रस्तेन विरहितं विशिष्टम् । विशब्दयोरहितशब्दयोरभाववाचकत्वेन निषेधद्वयस्य प्रकृतार्थगमकत्वादित्यर्थः । 'हिमश्वन्त्रे तुषारे च चन्दनेऽपि हिमं मतम्' । एवं 'पृथिवी स्यादित्य वचा' ॥

अथ रत्नान्याह—

निष्फणसुखालोकं विमलजलभ्यन्तरद्विअं बहमाणम् ।

दरकट्टिअं च रङ्गणा करावलम्बितकरं रत्नसंघातम् ॥ १२ ॥

[निष्पन्नसुखालोकं विमलजलभ्यन्तरस्थितं बहमाणम् ।

दरकट्टिमिव रविणा करावलम्बितकरं रत्नसंघातम् ॥]

एवं विमलानां जलानामभ्यन्तरे स्थितं रत्नसमूहं बहमानम् । कीदृशम् । निष्पन्नं निष्पादितं सुखं यैस्तादृशा आलोकान्तेनास्ति यस्य तम् । जलभ्यन्तरस्वर्तिरत्नादि-
चाकचकयं दृष्ट्वा लोकानामानन्दो जायत इति दृष्टमेव । सूर्यतेजःसंबन्धादत्यच्छ-
जलभ्यन्तरस्वर्तिरत्नादीनां व्यवहितानामपि सान्निध्यमधिगम्यते । तदुत्प्रेक्षते—
किंमूर्तं रत्नसंघातम् । रविणा करेण तेजसावलम्बितः करस्तेजो यस्य तथाविधम् ।
अत एव दरकट्टिमौपदाकट्टिमिव । तथा च सूर्यतेजसा रत्नतेज संबन्धे सान्निध्य-
मानादाकट्टिमिव रत्नादि भासत इति भावः । अन्योऽपि लोक्ये जलभ्यन्तरे मज्ज-
धन्येन ममुत्पादितमुखदर्शनं करे करेणालम्ब्याकृत्यत इति ध्वनिः । एतेनाच्छ-
जलत्वमुक्तम् ॥

पुनर्वाटवानलमाह—

महणासाविमुक्तं उच्छिस्तामविसङ्कलणलणिवहम् ।

वासुद्रमुहणीसन्दं बडवामुखकुहरपुञ्जिअं बहमाणम् ॥ १३ ॥

[मथनायासविमुक्तमुत्क्षिप्तामृतविशङ्कलणलणिवहम् ।

वासुकिमुखनिःस्यन्दं बडवामुखकुहरपुञ्जितं बहमाणम् ॥]

एवं वासुकिमुखस्य निःस्यन्दं विषक्षरणरूपम् । बडवामुखकुहरे पुञ्जितं वर्तुली-
भूतं बडवानलतया व्यवस्थितं धारयन्तम् । कीदृशं मुखनिःस्यन्दम् । मथने
आयासेन विमुक्तं त्यक्तम् । एवमुत्क्षिप्तमुत्थितं यदमूर्तं तेन विशङ्कल इत्यतधारी
धनलनिवहो यत्र तथाभूतम् । मुधानामुत्थितत्वेन तत्सान्निध्याभावाद्दिषाप्रोनां
विशङ्कत्वम् । मुधासंनिधौ गरलप्रदुर्भावाभावात् । तथा च समुद्रमथनकालीन-
मन्दरपरीषटनतमुत्थयन्तमसमुद्रतनेत्रीभूतवासुकिमुखविषस्तोम इव बडवामितिलुप्ते-

क्षितम् । इत्यर्थस्यैव्यङ्ग्यत्वात् । यद्यपि विषयं स्वभावतः श्यामत्वं तथापि ज्वल-
द्रूपस्य बहिसाम्यमिति भावः ॥

अथ गुणान्तरमाह—

धीरं व जलसमूहं तिमिनिवहं विअ सपक्षपर्वतलोअम् ।

णइसोत्ते व्व तरङ्गे रअणाइ व गरुअगुणसआइँ वहन्तम् ॥ १४ ॥

[धैर्यमिव जलसमूहं तिमिनिवहमिव सपक्षपर्वतलोकम् ।

नदीस्रोतांसीव तरङ्गान्तराणीव गुरुकगुणशतानि वहन्तम् ॥]

यथा धैर्यतिमिनिवहनदीस्रोतोरानि वहन्तां तथैव जलसमूहपर्वतलोकतरङ्ग-
परोपकारित्वादिगुरुकगुणशतान्यपि वहन्तमित्यर्थः । तिमिवत्संचारित्वलाभाय सपक्ष-
पर्वतं पर्वते । धैर्यादीनामच्छत्वमहत्त्वप्रौढिदैर्घ्यनिर्मलत्वैर्यथासंख्यं जलसमूहादिभि-
सौत्यमिति सहोपमालंकारः ॥

अथ गाम्भीर्यादिगुणानाह—

पाआलोअरगहिरे महिपइरिक्कविअडे णहणिरालम्बे ।

तेल्लोके व्व महुमहं अप्पाण चिअ गआगआइँ करेन्तम् ॥ १५ ॥

[पातालोदरगभीरे महीप्रतिरिक्तविकटे नमोनिरालम्बे ।

त्रैलोक्य इव मधुमयनमात्मन्येव गतागतानि कुर्वन्तम् ॥]

पातालोदरपर्यन्तं गभीरे महीप्रतिरिक्ते भूमिशून्ये स्नाते विकटे भयानके नमसि
निरालम्बे । तरङ्गादिना नभःस्पर्शेऽपि स्वैर्याभावात् । अत एवावलम्बशून्ये आत्म-
न्येव स्वज्ञाताभ्यन्तर एव गतागतानि प्रवाहरूपेण कुर्वन्तम् । एतेन धैर्यमुक्तम् ।
कुत्र कसिच । त्रैलोक्ये मधुमयनमिव । यथा मधुमयनत्रैलोक्ये गतागतान्यात्मन्येव
करोति तद्वद्वर्षतिस्वाब्जगतस्तथा समुद्रोऽपीत्यर्थः । इीनपि लोकान्क्रमेणाह—
कीदृशि त्रैलोक्ये-। पातालोदरे गभीरे । महीप्रतिरिक्ते मद्या व्यतिरिक्ते । कंदरादी
विकटे शून्ये । नमसि निरालम्बे तदवच्छेदेनाकलम्यशून्य इत्यर्थः ॥

अथ पुनर्नदीसंगममाह—

अहिलीअ परसुहीहिं छिविओसरिणहिं अणुसुअविलोलाहिं ।

अणुणिज्जमाणमग्गं वेचन्तण्णिअत्तपत्थिआहिं णईहिं ॥ १६ ॥

[अमिलीय पराब्मुखीभिः स्पृष्टापसूताभिरनुशयत्रिलोलाभिः ।

अनुगम्य(नीय)मानसार्गं वेपमाननिवृत्तप्रस्थिताभिर्नदीभिः ॥]

स्पृष्टापसृतकरुणव्यापारैरभिलीय मिलनं कृत्वा पराङ्मुखीभिर्नदीभिरनुगम्यमान-
मार्गम् । कीदृशीभिर्नदीभिः । वेपमानाभिरथ च निवृत्तं समुद्राभिमुखीकृतं प्रस्थितं
प्रतीपगमनं याभित्ताभिः । तथा चायमर्थः—समुद्रं प्रति प्रस्थाने तरङ्गाभिहता नद्यः
प्रतीपं गत्वापि तरङ्गशान्तौ मरुम्पसलिल्य पुनः परावृत्त्य समुद्रमेव निवृत्ततरङ्गं
पथाद्भ्रष्टा प्रविशन्तीति । तत्रोत्प्रेक्षते—समानोक्त्वा समुद्रेण समं नदीनां नायक-
नायिकावृत्तान्ते परावृत्त्य यन्मया गम्यते तदनुचितं क्रियत इत्येवंहृद्प्रदुशयेन
क्षयलाभिरिव । इवार्थस्य गम्यमानत्वात् । अन्यत्रापि नायिकाभिः स्पृष्टापसृतकेन
नायकमालिङ्ग्य केनापि हेतुना पुनः पराङ्मुखीभिरथ किमिलेवं क्रियत इत्यनुशयेन
गन्तव्यं न वेति दोषायमानाभिरनौचित्यप्रतिसंधानेन कम्पवतीभिरथ च निर्वर्तित-
विप्रतीपगमनाभिर्नायकोऽनुगम्यत इति ध्वनिः ॥

अथ मदिरादियोगमाह—

जीअगरुडंहि अज्ज वि इच्छापज्जत्तसुहरसाहि मदएन्तम् ।

धणारिद्धीअ सिरिअ अ सलिलुप्पण्णाइ वारुणीअ अ लोअम् ॥१७

[जीवगुर्वीभिरद्यापीच्छापयाप्तसुखरसाभिर्मदयन्तम् ।

धनऋद्ध्या श्रिया च सलिलोत्पन्नया वारुण्या च लोकम् ॥]

प्राग्नेभ्योऽपि गुर्वीभिराहताभिः । इच्छापयाप्तौ यावदिच्छं सक्चन्दनवनितादि-
सुखरसो याभ्यस्ताभिः । सलिलानुत्पन्नया रत्नादिधनमृच्छा लक्ष्म्या मदिरया च
लोकं मदयन्तम् । मत्तं पुर्वेन्नमित्यर्थः । लोके रत्नादीनामतिगादकत्वात् । तथा
चायमाकरो रत्नादीनामिति भावः । 'महणुप्पण्णाइ' इति फले मधनोत्पन्नयैत्यर्थः ॥

अथ गुणान्तरमाह—

५११ ५११ ५११ ५११

चटुलं पि थिईअ थिरं तिअसुक्खित्तरअणं पि सारुच्चहिअम् ।

महिअं पि अणोलुगं असाडसलिलं पि अमअरसणीसन्दम् ॥१८॥

[चटुलमपि स्थित्वा स्थिरं त्रिदशोन्निक्षिप्ततरङ्गमपि साराभ्यधिकम् ।

मथितमप्यनवरुणमस्त्रादुसलिलमप्यमृतरसनिःस्यन्दम् ॥]

तरङ्गादिना चबलमपि स्थित्वा मर्यादया स्थिरं वेदानतिक्रामकम् । त्रिदशौ-
हत्क्षिप्तं मथनादुद्धृतं रत्नं यस्मात्तादृशमपि सारेण धनेनाभ्यधिकं पूर्णम् । नाना-
रक्षणा सत्त्वादेव मन्दरेण मथितमप्यक्षीणम् । लवणाकरत्वादस्त्रादुसलिलमपि

निःस्यन्दमानामृतरसम् । कृदभिहितत्वात् । अत्र चटुल्लवस्थिरत्वयोरेणमुत्क्षिप्त-
रत्नत्वादिभिः साराभ्यधिकत्वादीनां प्रतीयमानो विरोधस्तत्तदर्थेनापाक्रियते । अत
एवापिर्विरोधाभाससूचनाय ॥

निधिशैलमाह—

पञ्चत्तरअणगब्धे गहअरुपल्हत्थचन्द्रअरपारोहे ।

उअरउभन्तरसेले सुरवडडिम्बुणिहिण्णिहि व्व वहन्तम् ॥ १९ ॥

[पर्याप्तरत्नगर्भान्नभस्तरुपर्यस्तचन्द्रकरप्ररोहान् ।

उदराभ्यन्तरशैलान्धुरपतिडिम्बनिहितान्निधीनिव वहन्तम् ॥]

उदराभ्यन्तरशैलान्वहन्तम् । कानिव । सुरपतेरिन्द्राङ्गिम्बो भयं तेन निहिता-
नर्पिताग्निधीनिव । तथा च तद्भिया जलाभ्यन्तरे वर्तमाना मैनात्वादयस्त्रासनिखात-
निधिलेनोत्प्रेक्षिता इत्याशयः । अन्योऽपीश्वरत्रासाद्गतानि गर्भे गोपयतीति ध्वनिः ।
निधिलक्षणमाह—किंभूतान् । पर्याप्तानि पूर्णानि रत्नानि गर्भे येषां तान् । रत्न-
शिखरत्वात् । एवं नम एव तरुस्तस्मात्पर्यस्ता इतस्ततोवर्तिनश्चन्द्रकर एव प्ररोहा
यत्र तान् । एवं भर्तृस्था निधयोऽपि पर्याप्तरत्नगर्भा उपरिरोपितचिह्नवृक्षप्ररोहपरि-
युता भवन्ति । प्रकृते समुद्रो भूमिस्तदन्तर्गताः पर्वता निधयस्तदुपरि चिह्नवृक्षो
यगलं तत्प्ररोहाश्चन्द्रकर इति भावः । यद्वा असुरादिभिः [सह] सुररतित्रासनिहिता-
ग्निधीन्वथा बहति तथा शैलानपीति सहोपमा । विशेषणद्वयं तुल्यम् । वस्तुदस्तत्तदरा-
भ्यन्तरशैलाग्निधीन्धुरपतिडिम्बनिहितानिव वहन्तमित्यन्वयः । तथा च वस्तुतः
पर्वता रत्नगर्भत्वाग्निधय एव । इन्द्रत्रासनिहितत्वं परमुत्प्रेक्षितम् । अन्यत्तमानम् ।
प्ररोहः क्षिपा । 'तत्र पद्ममद्युपयौ तथा मकरकच्छपौ । सुकुन्द्रकुन्दौ नीलश्च
शङ्खश्चैवाष्टमो निधिः' ॥

चन्द्रोदये स्वभावमाह—

परिअम्भित्तं उवगए वोलीणम्मिअ णिअत्तचडुलसहावम् ।

णवजोञ्चणे व्व कामं दइअसभागमसुहम्मि चन्दुज्जोए ॥ २० ॥

[परिजृम्भितमुपगते व्यतिक्रान्ते निवृत्तचटुल्लसभावम् ।

नवयौवन इव कामं दयितसमागमसुखे चन्द्रोद्द्योते ॥]

चन्द्रोद्द्योत उपगते सति परिजृम्भितं वर्धितम् । व्यतिक्रान्तेऽपगते च सति

निवृत्तचोदन्त्यम् । तरङ्गद्वन्द्वद्विभ्यामित्यर्थः । जन्द्रोद्योते कीदृशि । परितः
 प्रीतिविषयो य समागमस्तेन सुखं यस्मात्तादृशि । कस्मिन्दमिव । नवयौवने कम-
 भिव । यथा कामो नवयौवने उपगते परिजृम्भते व्यतिक्रान्ते तु निवृत्तचोदन्त्य-
 स्वभावस्तथायमपीत्यर्थः । नवयौवनेऽपि कीदृशि । बलभस्य-दयितस्य समागमेन
 सुखं यत्र तादृशि ॥ ।

अथ शङ्खादिमत्तामाह—

दरफुडिअसिप्पिसंपुडपलोद्वसह्वमुहभरिअमुत्ताणिअरम् ।

मारुअदूरुच्छालिअजलभरिअद्वयहपडिणिअत्तजलहरम् ॥ २१ ॥

[दरस्फुटितशुकिसंपुटप्रलुठितशङ्खमुखभृतमुक्तानिकरम् ।

मारुतदूरोच्छालितजलभृतार्धपथप्रतिनिवृत्तजलधरम् ॥]

' परिणतमुक्ताभरादीषस्फुटिते शुकिसंपुटे मुक्तावुभुक्षया प्रलुठितं यच्छङ्खमुखं
 तेन भृतो भृतो मुक्तानिकरो यत्र तम् । शुकिसंपुटाच्छङ्खेनाकृष्टा मुक्तास्तदभ्यन्तरे
 प्रविशन्तीत्यर्थः । एवं मारुतेन दूर व्याप्योत्थापितैर्जलैर्भृता पूर्णा अत एव कृत-
 कार्यत्वादर्थपथात्रभन् एव परावृत्ता जलधरा यस्मात्तमिति जलबाहुल्येन स्वातन्त्र्य-
 नयोरपि समानाकारत्वमुक्तम् ॥

मरकतादीनाह—

मरगअमणिप्पहाहअहरिआअन्तजरठप्पवालकिसलअम् ।

सुरगअगन्धुद्धाइअकरिमअरामण्णविण्णमेहमुह्वडम् ॥ २२ ॥

[मरकतमणिप्रभाहतहरितायमानजरठप्रवालकिसलयम् ।

सुरगजगन्धोद्धानितकारिमरुगसिन्नदत्तमेवमुखपटम् ॥]

मरकतमणीना प्रभाभिराहता संवदा अत एव हरितायमाना जरठाश्चिरंतनाः
 प्रवालस्य विद्रुमस्य पद्मा यत्र तम् । मरकतक्रान्तिसुवन्धात्प्रवालकिसलयानामपि
 हरिद्वर्णत्वमित्यर्थः । एवं जलमज्जनार्धमागच्छता सुरगजानामैरावतादीनां गन्धा-
 दर्धनो मदस्योद्धानितेभ्यो गगनमार्ग एवागच्छत एतानाकच्छयोर्ध्वं नभति गच्छन्नः
 करिमकरेभ्यो जलहस्तिभ्य आसन्ने निवृत्त एव दत्ता मेघा एव मुखपटा येन तम् ।
 तथा च सुरगजयुक्तयोद्धानितकरिमरुगसिन्नदत्तमेव मुखपटत्वेन जलपानार्धमागच्छन्तो
 नभन्ति वर्तमाना मेघा मुखपटत्वेनोत्प्रेक्षिताः । मुखपटो मुखवरणपटः । अन्य-

त्रापि गजयोः संनिपाते दर्पोद्धताय मुखपटो दीयत—इति समाचारः । तथा च करिमकरणां युयुत्सया निरालम्बे व्योम्नि धावनेन तेजःशालित्वं सुरगजान्विहाय मुखपटदानेन तदपेक्षया दर्पोद्धतत्वं च सूचितम् । केचित्तु 'पूर्वनिपातानियमेनासन्नमेघदत्तमुखपटं निकटवर्तिभिर्मैघैर्दत्ता मुखपटा येन' इति योजयन्ति ॥

अथ सर्पादिसंबन्धमाह—

मणिपालकं तीरलआघरंपहोहांसिअरम्मणिपालअम् ।

घणवारिअं वेलालिङ्गणेण चट्टुलं महिलह्वणंवारिअम् ॥ २३ ॥

[मणिपालकं तीरलतागृहप्रभाद्वभासितरम्यनृपालयम् ।

घनवारिदं वेलालिङ्गनेन चट्टुलं महिलह्वनवारितम् ॥]

मणीन्पान्तीति मणिपाः सर्पा रक्षा वा तेषामालयं गृहम् । यद्वा मणिपालकं मणीनां पालकमित्यर्थः । मणिपालकं वा । मणीन्संवृणोत्याश्रयत्वेन धारयतीत्यर्थः । 'बलञ्च संवरणे' इति धातुः । ष्युलप्रत्ययः । एवं तीरे लतागृहाणां प्रभाभिरवभासिता उपद्रवि(भासि)ता नृपालयाः सौधादयो येन तम् । सौधापेक्षया लतागृहाणामुत्तमत्वादित्यर्थः । एवं घना वहवो वारिदा यत्र तम् । घनेभ्यो वारिदं जलधरं वा । मेधानां समुद्रजलप्राहकत्वात् । यद्वा घनवारितं घनैर्वारितं वेष्टितम् । अथवा घनवारिकं घनं वारि यत्र तम् । प्राशस्त्ये कन् । एवं वेलालिङ्गनेन वेलातिक्रमेण हेतुना यन्महीच्छने तत्र वारितं निषिद्धम् । मर्यादाशीलत्वात् । महीच्छनेच्छुरिति कुतो 'शायते तत्राह—चट्टुलं चघलम् । कण्ठोलशालित्वात् । वस्तुतस्तु वेलालिङ्गनेन चट्टुलं चघलम् । अत एव महीच्छने वारितम् । वेलावैव निषिद्धप्रसरत्वात् । तथा च सर्वीलभावा वेलाया आलिङ्गनेन तरलत्वान्मुख्यनायिकारूपाया महता लङ्घनेऽतिक्रम्योपमर्दं वारितमेति समासोक्त्वा लभ्यते । अन्यत्रापि सखीसंभोगशीलं नायकं नाविका परिहरतीति ध्वनिः ।

अथ चन्द्रोदये जलवृद्धिमाह—

ससिमऊहपडिपेट्टणपक्खुब्भन्तअं

संचरन्तधरणीहरपक्खुब्भन्तअम् ।

धीरअं सइमुहलघणपअविजन्तअं

अट्टिअं च बलवाणलपअविजन्तअम् ॥ २४ ॥

[शशिमयूखपरिप्रेरणप्रक्षुभ्यत्कं
 संचरद्दरणीधरप्रक्षोभ्यमाणम् ।
 धैर्यकं सदामुखरघनपीयमान-
 मस्थितं च वडवानलप्रताप्यमानम् ॥]

चन्द्रकिरणपरिप्रेरणेन प्रक्षुभ्यद्वर्धमानं कं जलं यस्य तम् । एवं संचरद्भिर्धर-
 णीधरैः प्रक्षोभ्यमाणमितस्ततश्चाल्यमानम् । पर्वते चलति जलशोभादिति पर्वताना
 महत्त्वमुक्तम् । 'संचरद्दरणीधरप्रक्षोद्धान्तम्' इति वा । तत्र संचरता धरणीधर-
 पक्षेजोद्धान्तम् । तथा चैकपक्षचलनेन समुद्र क्षुभ्यतीति शैल्यनामतिमहत्त्वमु-
 क्तम् । एवं धैर्यकं धैर्यस्वरूपम् । वेल्लनतिक्रमशीलत्वात् । तथा च धैर्यरूपधर्माभेदे-
 नातिधीरत्वमुक्तम् । प्राशस्त्रे कन् । 'धीरकम्' इति वा । एवं सदा मुखरं सस-
 र्द्धैर्यैः पीयमानम् । विहगादयोऽपि भक्ष्यादिलभ्ये शब्दायन्त इति ध्वनिः ।
 अस्थितं च कज्जोलशालितया चञ्चलमित्यर्थः । एवं वडवानलेन प्रताप्यमानं न तु
 शोष्यमाणमिति अलयाहुत्यमुक्तम् । अत्र प्रथमेन द्वितीयेन च पादेन शशिरूप-
 सुतल्लहः शरणागतपर्वतादिवात्पत्यं च, तृतीयेन धैर्यं जलदादिभिर्भुञ्जोपकारित्वं
 च, तुर्येण भीषणत्वमङ्गीकृतवडवानलधारणजन्यदुःखसहिष्णुत्वं चोक्तम् । 'को
 ब्रह्मपवनार्केषु समरे सर्वनाम्नि च । पानीये च मयूरे च मुखशीर्षमुखेषु कम्' ॥

अथ मर्पसंचारमाह—

णिअअविसाणलपअविअमुत्ताणिअरपरिघोलमाणविसहरम् ।
 मीणगइमग्गपाअडसेआलोमइलमणिसिलासंधाअम् ॥ २५ ॥

[निजकविपानलप्रतापितमुक्तानिकरपरिघूर्णमानविषधरम् ।

मीनगतिमार्गप्रकटशेणालावमलिनमणिशिलासंधानम् ॥]

निजकविपानलप्रतापितैर्मुक्तानिकरैरर्थान्स्फुटित्वा देहे लक्ष्मैः परिघूर्णमाना विष-
 धरा यत्र तम् । तथा च निजनि श्वासविपानलसबन्धस्फुटितवपुर्निपतितमुक्तमिता-
 पहेतुकपरिभ्रमणेन सर्वत्र मुक्तागत्वेन तथैव पुनस्तथाविधमुक्तासबन्धनिग्न्धनो-
 ऽभिनाप इत्यस्यैरण भुर्जगता समुद्रस्य मुक्तानवच्छिन्नदेशराहित्यमुक्तम् । वस्तु-
 तस्तु निजकविपानलप्रतापिता अत एव शीतलतया मुक्तानिकरे परिघूर्णमाना विष-
 धरा यत्र तमित्यर्थः । तेन तथाविधप्रौढविषमहासर्पगत्वं तदभिनापनिवर्तनज्ञन-

मुक्तासत्त्वं च सूचितम् । एवं पूर्वनिपातानियमेन प्रकटो व्यचो यो भीनानां गति-
मार्गस्तत्र शेवालैरर्थादितस्ततः पत्तितैरवमलिनः श्यामीकृतः । छत्र इति यावत् ।
मणिरूपशिलानां संघातो यत्र तम् । अत्र समुद्रशेवालानां प्रान्तद्वये पातान्मत्स्या-
धीनां संघारपथस्य प्रकटत्वेनाकारस्य महत्त्वमुक्तम् ॥

लक्ष्मीसंबन्धमाह—

सरिसंकुलं महुमहबलहाइ लक्ष्मीअ सारसरिसं कुलम् ।

महिलाइअं णइमुहपत्थिओणिअत्तिअवेलामहिलाइअम् ॥ २६ ॥

[सरित्संकुलं मधुमथनवल्लभाया लक्ष्म्याः सारसदृशं कुलम् ।

महीलालितं नदीमुखप्रस्थितापनिवृत्तवेलामहिलायितम् ॥]

सरिद्धिः संकुलं व्याप्तम् । नदीनां तत्रैव प्रवेशादित्यर्थः । एवं हरिप्रियाया
लक्ष्म्याः सारं श्रेष्ठं सदृशं हरिप्रियायोग्यम् । अथवा सारो धनं तेन सदृशं योग्यम् ।
लक्ष्म्या धनवत्त्वेन तत्पितुरपि तथैवौचित्यादिति भावः । एवंभूतं कुलं वंशम् ।
पितृरूपत्वादित्यर्थः । एवं मह्यां लालितं पृष्टम् । तदधिष्ठितत्वात् । 'महीलानितं'
इति वा । मह्यां लानितं योगितमर्थाद्रीश्वरेण । एवं नदीमुखेन प्रस्थिता समुद्रामि-
मुखी अथापनिवृत्ता तत्तरङ्गभिघातेन पश्चादभिमुखी वेला जलं महिलायिता महि-
लावदाचरन्ती यत्र तम् । तथा च स्पृष्टापसृतकव्यापारेण नायकमालिङ्ग्यापसरन्ती
नायिकेव वेलापि समुद्रमभिलोयापसरतीति कल्लोलप्रकर्षः । यद्वा तथाभूतवेलाम-
हिलाजितं तथाभूता वेलैव महिला तथा जितं पुनरतिक्रान्तम् । तत्रैव तज्जलप्रवे-
शादित्यर्थः । 'वेला तत्तीरनीरयोः' इति कोषः ॥

पुनर्नदीसंघट्टमाह—

णइसहस्रपडिउम्बणणाअरसन्तुअं

पलअमेहसमदूसइणाअरसन्तअम् ।

पेलवेण पवणेण महुरसंचारिअं

मउअमअखलन्तं व महुरसं चारिअम् ॥ २७ ॥

[नदीसहस्रपरिचुम्बनज्ञातरसान्तरं

प्रलयमेघसमदुःसहनादरसन्तम् ।

पेलवेन पवनेन महुरसंचारितं

मृदुमदस्खलन्तमिव महुरसं चारितम् ॥]

नदीसहस्रपरिचुम्बनेन ज्ञातं रसान्तरं जलान्तरे यत्र तम् । नदीसंगमेन शायते
 नदीं जलमिदमित्यर्थः । यद्वा नदीसहस्रस्य परिचुम्बने संगमे ज्ञातो रसो जलं यस्य
 तम् । इदं समुद्रस्य जलमिति बुद्धिविषय इत्यर्थः । एवं तत् विशीर्णम् । एवं प्रल-
 यमेघसदृशेन नादेन रसन्तं शब्दायमानम् । 'सुवर्णेन धनी' इतिवत् । प्रलयमेघ-
 ध्वनितुल्यजलध्वनितमित्यर्थः । यद्वा प्रलयमेघसमनादेन रसत्वं जलं यस्य तं प्रलय-
 मेघसमनादरसत्तम् । एवं कोमलेन पवनेन मधुरं यथा स्वतथा सचार्चितम् ।
 कमिवे । मधुरसं मदिरारसं चारितं भोजितं पुरुषमिव । पुरुषं किभूतम् । मृदुना
 मदेन स्खलन्तं पतन्तम् । 'वर गतौ भक्षणे च' इति धातुः । तथा च यथा
 निपीतमयो मदमार्दवे मन्दं स्खलति तथा समुद्रोऽपि मन्दानिले मन्दं चलतीत्यु-
 प्रमा । एवं मत्तोऽपि नदीसहस्रप्रायसतरङ्गकामिनीसदृमपरिचुम्बनेन ज्ञातं शृङ्गारा-
 दिरसान्तरं येन तादृशः प्रलयमेधतुल्यशब्दश्च भवन्त्युच्चैः शब्दायमानत्वादिति
 भावः । वस्तुतस्तु मन्दसंचारे परमुपेक्षेयम् । तथा हि कमिव । मधुरसं भोजित-
 मिव । अत एव मृदुमदेन स्खलन्तमिव । काकाक्षिगोलकन्यायादिवशब्दसोभय-
 त्रान्वय । तथा च पवनेन मधुरं चलतीति नार्थः । किं तु मदिरारसं पीतवानतो
 मृदुमदेन मन्दं स्खलतीति । सर्वमन्यत्समानम् । 'मधु क्षांदि जले क्षीरे मघे पुष्प-
 रसेऽपि च' इति विश्व ॥

शेषनागमाह—

कमणमणिच्छाआरसरज्जन्तोवरिपरिपवन्तफेणम् ।

हरिण।हिपङ्कअखलिअसेसणीसासजणिअविअडावत्तम् ॥ २८ ॥

[कृष्णमणिच्छाआरसरज्यमानोपरिप्लवमानफेणम् ।

हरिनाभिपङ्कजस्खलितशेषनिःश्वासजनितविकटावर्तम् ॥]

कृष्णमणीनामिन्द्रनीलवरीना छाया कान्ति सैव रसो नीलिकादिद्रवस्रोत रज्य-
 माना वर्णान्तरं प्राप्ता उपरिप्लवमानाः संचरन्तः फेना यत्र । तथा च गभीरजलमू-
 लस्थमणिच्छायानामतिदूरोपरिस्थफेणसंबन्धेन मणीनामुद्गमतेजस्वित्वं जलस्य च
 स्वच्छमिति भावः । एवं हरिनाभिपङ्कजे स्खलितेन शेषनिःश्वासेन जनितो विक-
 टावर्तो यत्र तम् । तथा व्याधोमुखस्य शेषस्य भ्रौडैशयोत्तानहरिनाभिक्रमले दलव-
 र्तिनि स्खलितो निःश्वासः ऋष्वं धावनुपरि जलावर्तं जनयतीत्यर्थः । तेनाशेषनिःश्वा-
 सावरोधकत्वेन कमलस्य मूले स्खलितस्योपरि विकटावर्तं जनकत्वेन निःश्वासस्य
 तादृशावर्णादिकरणत्वेन समुद्रस्य च महत्त्वमुक्तम् ॥

सअरङ्गञ्च विद्रुमपल्लवप्पहाघोलिरसासअरङ्गअम् । २९ ।

रविराइञ्च धरणिअलं व मन्दराअङ्गुणदूरविराइअम् ॥ २९ ॥

[सतरङ्गकं विद्रुमपल्लवप्रभापूर्णमानशाश्वतरङ्गकम् । २९ ।

रविराजितं धरणीतलमिव मन्दराकर्षणदूरविराविकम् ॥]

सह तरङ्गेण वर्तते यस्तम् । यद्वा सगराङ्गकं सगरं विषसहितमङ्गकं यस्य तम् । सगराङ्गञ्च वा सगरस्याङ्गञ्च पुत्रमिव । तत्त्वानितित्वादित्यर्थः । एवं विद्रुमस्य पत्राणां प्रभाभिर्पूर्णमानं शाश्वतं सार्वदिकं रङ्गकं लौहित्यं यत्र तम् । विद्रुमलौहित्यस्य जले संक्रमात् । यद्वा विद्रुमपल्लवेषु पूर्णमानप्रभाः संचरत्कान्तयः शाश्वता रङ्गका धातु-
मिशेषा यत्र तम् । पूर्वनिपातानियमात् । एवं रवः शब्दस्तद्विशिष्टा रविणो हंसा-
इत्यसौ राजितं शोभितम् । एवं मन्दरपर्वतस्य मधनसमयं आकर्षणेन परितश्चालनेन दूरं व्याप्य विराजि शब्दयुक्तं कं जलं यस्य तम् । मन्दरभ्रमणेन ध्वनिगाम्भीर्यादस्य महत्त्वमुक्तम् । अथवा दूरविराजिकं मन्दरचालनेन दूरं व्याप्य विराजि समुच्छ-
लत्कं जलं यस्येत्यर्थः । किमिव । धरणीतलमिव । कीदृशं भूतलम् । सगराङ्गकं सह करेण राजप्राक्षेण वर्ततेऽङ्गं शरीरं यस्य तत् । तथा भूमौ करसत्त्वात् । विशिष्टो द्रुमो विद्रुमस्तत्पल्लवप्रभाभिर्पूर्णमानः संवध्यमानः स्वाधयः स्वनिष्ठो रङ्गो यत्र तत् । तल्लौहित्यसंक्रमात् । प्रशंसायां कन् । एवं रविणा सूर्येण राजितं दीपि-
तम् । मन्दराकर्षणेन दूरं व्याप्य विदारितम् । तदुत्पादनेन भूमेर्विदीर्णत्वादित्यर्थः ॥

मुत्तालञ्च तिसविइण्णजीविअसुहामअजन्मुत्तालअम् ।

वित्थिण्णञ्च पल्लवेलसलिलहेलामलिलच्चित्थिण्णअम् ॥ ३० ॥

[मुत्तालयं त्रिदशवितीर्णजीवितसुखाभृतजन्मोत्तालयम् ।

विस्तीर्णकं प्रलयोद्देलसलिलहेलामृदितोर्वीरस्थानकम् ॥]

मुत्तानां मौक्तिकानां जीवन्मुत्तानां बालयम् । त्रिदशेभ्यो वितीर्ण जीवितंमुत्तं येन तद्दशसामृतस्य जन्मोत्तालयकमुद्भूटम् । तथा च त्रिदशश्लाघ्यामृतस्याकरोऽय-
मित्यर्थः । एवं विस्तारशीलम् । प्रशंसायां कन् । विस्तीर्णजलं वा । एवं प्रलये
उद्देलमुच्छलितं यस्तलिलं तस्य हेलयः संचारेण मृदितया उर्व्याः स्थानं काटिप्या-
त्कर्दनीभूतम् । तथा च प्रलयहेतुत्वमस्येति सूचितम् ॥ ३० ॥

चिरप्रसूढसेवालशिलाहरिअन्तअं
 पवनभिष्णरवदारुणणीहरिअन्तअम् ।
 महुमहस्स णिदासमए वीसामअं
 पलअडडुविब्झाअतलुव्वीसामअम् ॥ ३१ ॥
 [चिरप्रसूढशेवालशिलाहरितापितं
 पवनभिष्णरवदारुणनिर्हृदत्कम् ।
 मधुमथनस्य निद्रासमये विश्रामदं
 प्रलयदग्धविष्माततलोर्वीदयामकम् ॥]

चिरप्रसूढानि शेवालानि यत्र तादृशीभिः शिलाभिर्हरिद्वर्णम् । शेवालकान्ति-
 संकमान् । तथा च तादृशमपि स्थलं वर्तते यत्र मकराद्यगम्यत्वेन शेवालानीनाम-
 भङ्गुरत्वमिति भावः । यद्वा तथाविधशिलाभिर्हरिणं हरिद्वर्णम् । तर्तं विस्तीर्णम् ।
 तान्तं म्लानं वटवानलसद्यन्धात्कं जलं यस्य तं शिलाहरितान्तकम् । एवं पवनेन
 भिन्नं धुमितमत् एव क्षोभजेन रवेण दारुणं कठिनं निर्हृदच्छब्दान्तरोत्पादि कं
 जलं यस्य तम् । एवं मधुमथनस्य निद्रासमये विश्रामदम् । प्रलये दग्धं पश्चाद्दि-
 ष्मानं निर्वाणं यदुर्वीतलम् । पूर्वनिपातानियमात्तलशब्दस्योर्वीसंगतत्वम् । तद्व-
 च्छपामम् । तथा च पृथ्वीसमानपरिमाणत्वमस्येति भावः ॥

असुरोवडणविहृद्विअजलविवरुद्विअरसाअलुन्हाणिवहम् ।
 महणवसभिष्णभामिअदीवन्तरलग्गमन्दरअडकखण्डम् ॥ ३२ ॥
 [असुरावपतनविघटितजलविवरोन्धितरसातलोष्मनिवहम् ।
 मथनवशभिन्नभ्रामितद्वीपान्तरलद्गमन्दरतटखण्डम् ॥]

असुराणां हिरण्याक्षप्रभृतीनामवपतनेन क्षम्पेन विघटितं द्विषाभूतं यज्जलं तस्य
 विवरेणोत्थितो रसातलोष्मनिवहो यस्मात्तम् । तथा च चिरसंचितानामपि पातालो-
 ष्मणामुत्थानप्रतिग्रन्थस्त्वेनातिगभीरत्वमुक्तम् । एवं मथनवशेन भिन्नं लुटितमत्
 एव तत्काले भ्रामितं मन्दरभ्रमणाकृष्ट्या चववद्विघूर्णितं पश्चाद्द्वीपान्तरे लम् मन्दर-
 तटस्य खण्डं यत्र तत् । तथा च तादृकममुदस्य महत्त्वं येन मन्दरस्तजो द्वीप-
 वद्भ्रामत इति भावः ॥

एत अमअरससंभवो त्ति संभाविअं
णहण्हतमेण व चउद्दिअं भाविअम् ।

गुणमहग्घसारं वसुहारक्खाणिअं
णिअअजसणिहाणं विअ सअरक्खाणिअम् ॥ ३३ ॥

[एधोऽमृतरससंभव इति संभावितं
नभोनिभतमसेव चतुर्दिशं भावितम् ।

गुणमहार्घसारं वसुधारक्षानीतं
निजकयशोनिधानमिव सगरखानितम् ॥]

एवमेव सुधारसोत्पत्तिस्थानमिति संभावनायुक्तम् । महत्त्वाच्चोत्त्वाच्च नभस-
स्तुत्यम् । नीलिमानमस्योत्प्रेक्षते—किंभूतम् । चतुर्दिशं तमसा तिमिरेण भावि-
तमुत्पादितमिव । अत एव श्याममित्यर्थः । एवं स्वस्य गुणैर्महाघातं बहुमूल्यः सारो
रक्षादिर्यत्र तम् । एवं वसुधायाः पृथिव्या रक्षायै आनीतमुत्पादितम् । समुद्रावष्टब्धा
पृथिवी तिष्ठतीति पुराणवार्ता । तथा च स्वाधिकारत्वरक्षा भवतीति पृथिव्यधिक-
परिमाणवत्त्वं समुद्रस्योक्तम् । एवं सत्युत्प्रेक्षते—कीदृशमिव । सगरेण राज्ञा
खानितं निजकयशोनिधानमिव । निधानं निधिधारणस्थानम् । तथा च यशोरूप-
द्रव्यं निधिस्तद्धारणगर्तः समुद्र एव । सगरस्य प्रतिष्ठाहेतुत्वादिति भावः । निधि-
स्थानमप्यमृतरसोत्पत्तिस्थानमिवाहृतं विस्तीर्णत्वाच्चभोनिभमावरणीयत्वाच्चतुर्दिश-
मन्धकारेण भावितमिव गुणमहार्घहिरण्यादिसारयुक्तं वसुधायां निधिरक्षायै आनी-
तमुत्पादितं भवति । निधिगर्तस्य क्षितावेवोत्पत्तेरिति साम्यम् ॥

पवणुग्गाहिअजललवणिवहपहम्मन्तमुहलतीरतलवणम् ।

ससिसेलमऊहोअरपरिवद्धिअसलिलमलिअपवणुच्छङ्गम् ॥ ३४ ॥

[पवनोद्गाहितजललवणिवहप्रहन्यमानमुखरतीरतलयनम् ।

शशिशैलमयूखनिर्झरपरिवर्धितसलिलमृदितपुलिनोत्सङ्गम् ॥]

पवनोत्थापितेन जललवणिवहेन प्रहन्यमानान्यत एव मुखराणि शब्दायमा-
नानि तीरतले वनानि यस्य तम् । तीरे तालवनानि यस्येति केचित् । एवं शशिशै-
लचन्द्रकान्तमणिपर्वतस्वस्य मयूखप्रवाहेण परिवर्धितैः सलिलैर्मृदिताः पुलिनोत्सङ्गा
यस्य तम् । चन्द्रशैलानां चन्द्रकान्तमणिमयत्वेन तत्किरणेषु ज्योत्स्नाद्युज्या समुद्र-

जलवृद्धिर्बालवी मयूखनिर्झरसंबन्धमूलकत्वेनोत्प्रेक्षिता । शशयेव शैलस्तस्य मयूखा
एव निरंतरास्त्रं परिवर्धितं यत्सलिलं तेन मृदितः पुलिनोद्यमज्ञो यस्य तमिति वा ।
अन्यदपि जलं निर्झरन्तरसंबन्धेन वर्धत इति ध्वनिः ॥

मन्दरमेघखोहिअसत्तिकलहंसपरिमुक्तसलिलुच्छङ्गम् ।

मरगअसेवालोवरि णिसण्णतुण्हिकमीणचकाअजुअम् ॥ ३५ ॥

[मन्दरमेघक्षोभितशशिकलहंसपरिमुक्तसलिलोत्सङ्गम् ।

मरकतशेवालीपरि निपण्णतूष्णीकमीनचक्रवाक्युगम् ॥]

मन्दर एव मेघलेन क्षोभित आन्दोलितः शशयेव कलहंसलेन परिमुक्तः सलि-
लोत्सङ्गो यस्य तम् । अन्यत्रापि मेघमालोक्य हंसा अपगच्छन्तीति ध्वनिः । तथा
च मन्दरान्दोलनेनामुष्मान्चन्द्र उक्थित इत्यर्थः । एवं मरकत एव शेवालं मत्त नि-

मुचितमेवेति कश्चिन् ॥

पुण्णणइसोत्तसंगिहजलमन्हामुणिज्जमाणचलतिमिणिबहम् ।

चलआमुहमूलसमीसरन्तमसिरासिकज्जलिअपाआलम् ॥ ३६ ॥

(आइकुलअम्)

[पुण्यनदीस्रोतःसंनिभजलमध्यज्ञायमानचलतिमिनिबहम् ।

वडवामुखमूलसमवसरन्मपीराशिकज्जलितपातालम् ॥]

(आडिकुलकम्)

पुण्यनदीनां गङ्गादीनां प्रवाहस्य तुल्यं वज्रजमध्यं तेन ज्ञायमानधलश्चित-
स्तिमिनिबहो यत्र तम् । तिमिषु चलितेषु जलमध्ये प्रवाहा भवन्ति नैरजुमीयते
निमयधलन्तीत्यर्थः । तेन प्रवाहाणां गङ्गादिप्रवाहत्वात्त्वेन तिमिना उक्तमध्ये एवो-
त्पत्त्या समुद्रस्य च महत्त्वमुक्तम् । अथवा पुण्यनदीस्रोतः सन्निभा जलमध्ये ज्ञाय-
मानाश्चिततिमिनिबहा यत्र । तथा च गङ्गादिप्रवाहानुल्यास्तिमय इति भावः ।
पूर्वनदीस्रोतः सन्निभेति वा । एवं वडवामुखमूलसमवसरन्मपीरा-
शिकः कज्जलित पातालं येन तम् । अयमर्थः — अधोमुख्या वडवायां सुयानल-

स्योर्ध्वज्वलनतया तन्मुख एव शिखासंबन्धाद्दुत्पन्नैः कज्जलैः कण्ठाः कण्ठो निपत्य पातालं श्यामीकृतमिति पातालमालिन्यसमर्थकज्जलोत्पत्तिहेतुवडवानलमंह-
त्वेन समुद्रस्य महत्त्वमिति भावः । वडवानलोऽप्यधोगत इति कथित् । कुल्लुङ्गम् ॥

अथ समुद्रदर्शने रामस्याप्यवसायमाह—

तो उग्घाडिअमूलो पवअबलकन्तमहिअलुद्धुच्छलिओ ।

दिट्ठीअ दिट्ठसारो णज्जइ तुलिओ त्ति राहवेण समुहो ॥ ३७ ॥

[तत उद्घाटितमूलः प्लवगबलाक्रान्तमहीतलोर्ध्वोच्छलितः ।

दृष्ट्या दृष्टसारो णज्जइ तुलित इति राववेण समुद्रः ॥]

ततस्वदनन्तरं राववेण दृष्ट्या नयनेन समुद्रस्तुलित एतावदस्य बलं सुखेन लङ्घनीय इत्यप्यवसित इति ज्ञायते । ज्ञातं सर्वैरित्यर्थः । कीदृक् । प्लवगबलेन वान-
रसैन्येनाक्रान्तान्महीतलादूर्ध्वभाकाशं प्रत्युच्छलितः । अत एवोद्घाटितं पवःशून्य-
त्वाद्यचीकृतं तलं यस्य । तथा च प्लवगेनोत्फालेन गच्छतां भारेण महीतलवदनमने
समुद्रस्य जलमाश्रित्ये लयं मूलमुद्घाटितमित्यर्थः । तदुक्तं दृष्टं प्रत्याक्षीकृतं सारं व्यं
यस्य । तथा च प्लवगबलनामनास्थयैव चलने चेदस्य जातेयमवस्था तदा का कथा
व्यवसाये सतीत्ववजाविषयीकृत इति भावः ॥

अथ रामस्य लक्ष्मीस्मरणमाह—

कालन्तरपरिहुत्तं द्दहूण वि अप्पणो महोअहिसअणम् ।

जणअसुआबद्धमणो रामो पलअघरिणिं ण संभरइ सिरिम् ॥ ३८ ॥

[कालान्तरपरिमुक्तं दृष्ट्वाप्यात्मनो महोदधिंशयनम् ।

जनवस्तुतावद्धमना रामः प्रलयगृहिणीं न स्मरति श्रियम् ॥]

कालान्तरे देहान्तरेण परिमुक्तमुपमुक्तनात्मनः स्वस्य महोदधिरूपं तल्पं शयनं
दृष्ट्वापि रामः प्रलये गृहिणीं प्रलयसहचरीं श्रियं लक्ष्मीं न संस्मरति । तत्र हेतु-
माह—जनवस्तुतायां नूतनभार्यायां वद्धमनाः । सानुराग इत्यर्थः । तथा च यदेक-
संबन्धिमहोदधिरूपसत्ततोपभुक्तनिजशयनदर्शने रामस्यापरसंबन्धिन्याः सहसा-
यिन्या लक्ष्म्याः स्मरणं स्यात्तदा तत्पित्तुः समुद्रस्य घर्षणं न स्यादिति भावः ।
अन्योऽपि नूतनभार्यासानुरक्तः पुरातनभार्यां न स्मरतीति ध्रुविः ॥

अत्र लक्ष्मणधैर्यमाह—

ईत्सिजलपेसिअच्छं विहसन्तविष्णुगपवअवइसंलापम् ।

अहिष्टे व्व ण मुक्तं दिष्टे उअहिन्मि लकखणेण वि धीरम् ॥३९॥

[ईपज्जलप्रेक्षिताक्षं विहसद्वितीर्णप्लवगपतिमंलापम् ।

अदृष्ट इव न मुक्तं दृष्टे उदधौ लक्ष्मणेनापि धैर्यम् ॥]

अदृष्ट इव दृष्टेऽयुदधौ सति लक्ष्मणेनापि धैर्यं न मुक्तम् । पूर्वमदृष्ट उदधौ यथा धैर्यं न त्यक्तं तथा दृष्टेऽपीत्यर्थः । यद्वा दृष्टेऽयुदवावदृष्ट इव सत्यवज्ञावशा-
द्धैर्यं न त्यक्तमित्यर्थः । वैर्यं कीदृक् । ईपज्जले प्रेषितमक्षि यत्र तत् । भयाभावेन
सपूर्णेदृष्टानर्पणादिलवज्ञा सूचिता क्षोभेऽपि संवरणं वा । तदेवाह—विहमता
अर्थात्प्रेनेन वितीर्णो दत्तः प्लवगपतये सलाप परस्परभाषणं यत्र तत् । नस्मितं
सुग्रीवेण सह कथा कुर्वाणेन हृदि जागरूकं कदाचित्समुद्रेऽपि कटाक्षित इत्यव-
ज्ञासवरणमाधारणम् ॥

अथ सुग्रीवस्य समुद्रदर्शनमाह—

हरिसणिराउण्णामिअपीणअरालोअपाअडोवरिभाअम् ।

पवआहिवो वि पेक्खइ अद्धुप्पइअं व रुन्भि(न्धि)ऊण सरीरम् ४०

[हर्षनिगयतोन्नामितपीनतरालोरुप्रकटोपरिभागम् ।

प्लवगाधिपोऽपि प्रेक्षते अर्धोत्पतितमिव रुद्धा शरीरम् ॥]

हर्षेण समुद्रदर्शनोत्साहेन निरायतो धीर्घोरुतस्त्वयैवोन्नामित उत्थापितः पीन-
तरो मासल- अत एवालोकं शरीरदर्शने प्रकटो व्यक्त उपरिभागे हृदयाद्यङ्गं यस्य
एतादृशं शरीरमर्धेनोपरिभागेनोत्पतितं समुद्रलङ्घनाय कृतोत्कालमिव रुद्धा अद्धो
ममैव धाष्टं प्रथमतः कथं स्वादित्युत्पलादिव निवर्त्य सुग्रीवोऽपि प्रेक्षते । समुद्र-
मित्यर्थान् । त्रियदस्य मानं कथं वा लङ्घनीय इत्याशयार्थितं समुद्रदर्शनाद्योत्थापित-
पूर्वकायस्येयमु प्रेक्षते ॥

अथ सुग्रीवस्य कपियैन्यदर्शनमाह—

गरुडेण व जलणणिहं समुद्रलङ्घणमणेण वाणरखइणा ।

अवहोवामपसग्गिअं पक्खविष्ठाणं व पुलइअं कइसेण्णम् ॥४१॥

[गरुडेनेव ज्वलननिभं समुद्रलङ्घनमनसा वानरपतिना ।

उभयावस्त्रप्रसृतं पक्षनितानमिव प्रलोकितं कपिसैन्यम् ॥]

गरुहेनेव सुग्रीवेण पक्षवितानमिष कपिसैन्यं प्रलोकितम् । कपीनां कीदृशी
मुखश्रीः को वा व्यवसाय इति दर्शने तारपर्यम् । समुद्रलङ्घनचित्तेनेति गरुड-
सुग्रीवयोर्विशेषणम् । ज्वलनो बद्धिस्तत्संनिभं कपिशत्वादिति । उभयावकाशयोः
पार्श्वयोः प्रसृतं विस्तीर्णमिति च पक्षवितानकपिसैन्ययोर्विशेषणम् । उट्टयनकाले
पक्षिणः पक्षौ प्रसार्य पश्यन्तीति स्वभावः ॥

अथ कपीनां क्षोभमाह—

साअरदंसणहित्था अक्खित्तोसरिअवेवमाणसरीरा ।

सहसा लिहिअव्व ठिआ णिप्पन्दणिराअलोअणा कइणिवहा ४२

[सागरदर्शनत्रस्ता आक्षिप्तापसृतवेपमानशरीराः ।

सहसा लिखिता इव स्थिता निःस्पन्दनिरायतलोचनाः कपिनिवहाः॥]

समुद्रदर्शनत्रस्ताः कपिनिवहाः सहसा समुद्रं दृष्ट्वैव लिखिताधिग्रन्थस्ता इव
दिशताः । आसाद्भुतयोस्तत्पत्या जन्मीभावादिति भावः । तदेवाह—कीदृशाः ।
आक्षिप्तानि दृष्टादेव लक्ष्यतामयमित्वाशया पारावारदर्शनयोस्तोलितानि अधाप-
सृतानि अहो कष्टमलङ्घनीयोऽसाविति मामेष लङ्घनाय यदि प्रभुः प्रेरयेत्तदामर्थं
आपत्तेदित्यप्रतिभयापसृतान्ययोगतानि सन्ति वेपमानानि लङ्घने समुद्रपतनमलङ्घने
सुग्रीवस्ताडयेदित्युभयथापि संकटमिति कम्पमानानि शरीराणि येषां ते । एवं
निरायते समुद्रदिदृक्ष्या विस्फारिते पथादाद्यर्थेण निःस्पन्दे लोचने येषां ते । तथा
च किकर्तव्यमिन्द्र आस्तथिति भावः ॥

अथ कपीनां हनूमदर्शनमाह—

पेच्छन्ताण समुद्धं चट्टलो वि अचञ्चविम्हअरसत्थिमिओ ।

हणुमन्तन्नि णिवडिओ सगौरवं वानराण लोअणणिवहो ॥४३॥

[पश्यतां समुद्रं चट्टलोऽप्यपूर्वविस्मयरसस्तिमितः ।

हनूमति निपतितः सगौरवं वानराणां लोचननिवहः ॥]

समुद्रं पश्यतां वानराणां तत्काल एव लोचननिवहो हनूमति सगौरवं पतितः ।
साधुस्त्वं धन्यवन्मा माता च ते पुत्रप्रसूर्भवतीत्याश्रयादिति भावः । लोचननिवहः
कीदृक् । चट्टलोऽपि मर्कटस्वभाव्याचक्षलोऽपि तदानीमपूर्वः प्राथमिको यो
विस्मयरसो हनूमत्कृतसमुद्रलङ्घनोत्पत्तेन स्तिमितो निश्चलः । समुद्रदर्शनाद्यर्थेण

अत्र लक्ष्मणधैर्यमाह—

ईसिजलपेसिअच्छं विहसन्तविड्ण्णपवअवइसंलावम् ।

अदिट्ठे व्व ण मुक्कं दिट्ठे उअहिम्मि लक्खणेण वि धीरम् ॥३९॥

[ईपज्जलप्रेक्षिताक्षं विहसद्वितीर्णप्लवगपतिसंलापम् ।

अदृष्ट इव न मुक्तं दृष्टे उदधौ लक्ष्मणेनापि धैर्यम् ॥]

अदृष्ट इव दृष्टेऽप्युदधौ सति लक्ष्मणेनापि धैर्यं न मुक्तम् । पूर्वमदृष्ट उदधौ यथा धैर्यं न त्यक्तं तथा दृष्टेऽपीत्यर्थः । यद्वा दृष्टेऽप्युदधावदृष्ट इव सत्यवशावशा-
द्धैर्यं न त्यक्तमित्यर्थः । धैर्यं कीदृक् । ईपज्जले प्रेषितमक्षि यत्र तत् । भयाभावेन
संपूर्णदृष्ट्यनर्पणादित्यत्रज्ञा सूचिता क्षोभेऽपि संवरणं वा । तदेवाह—विहसता
अर्थात्खेन वितीर्णो दत्त प्लवगपतये संलापः परस्परभाषणं यत्र तत् । सस्मितं
सुग्रीवेण मह कथां कुर्वाणेन हृदि जागरूकः कदाचित्समुद्रोऽपि कटाक्षित इत्यव-
ज्ञासवरणसाधारणम् ॥

अथ सुग्रीवस्य समुद्रदर्शनमाह—

हरिसगिराउण्णामिअपीणअरालोअपाअडोवरिभाअम् ।

पवआहिबो वि पेक्खइ अद्धुप्पइअं व रुन्धि(न्धि)ऊण सरीरम् ४०

[हर्षनिरायतोन्नामितपीनतरालोकप्रकटोपरिभागम् ।

प्लवगाधिपोऽपि प्रेक्षते अधोत्पतितमिव रुद्धा शरीरम् ॥]

हर्षेण समुद्रदर्शनोन्साहेन निरायतो धीर्घोक्तस्तथैवोन्नामित उत्थापितः पीन-
त्तरो मासलः अत एवालोकं शरीरदर्शने प्रकटो व्यक्त उपरिभागो हृदयाद्यङ्गं यस्य
एतादृशं शरीरमधेनोपरिभागेनोत्पतितं समुद्रलङ्घनाय कृतोत्कालमिव रुद्धा अहो
ममैव धार्यं प्रथमतः कथं स्यादित्युन्फालादिव निर्वर्त्य सुग्रीवोऽपि प्रेक्षते । समुद्र-
मित्यर्थात् । कियदस्य मानं कथं वा लङ्घनीय इत्याशयादिति समुद्रदर्शनायोत्थापित-
पूर्वकावस्थेयमुपदेशः ॥

अथ सुग्रीवस्य कपिसैन्यदर्शनमाह—

गरुडेण व जलणणिहं समुदलङ्घणमणेण धाणरवइणा ।

अवहोवासपसग्गिअं पक्खविआणं व पुलइअं कइसेण्णम् ॥४१॥

[गरुडेनेव ज्वलननिभं समुद्रलङ्घनमनसा धानरपतिना ।

उभयावक्रशप्रसृतं पक्षवितानमिव प्रलोकितं कपिसैन्यम् ॥]

गरुडेनेव सुग्रीवेण पक्षवितानमिव कपिसैन्यं प्रलोकितम् । कपीनां कीदृशी सुखधोः को वा न्यवसाय इति दर्शने तात्पर्यम् । समुद्रलहृन्चित्तेनेति गरुड-सुग्रीवयोर्विशेषणम् । ज्वलनो वह्निस्तत्संनिभं कपिशत्वादिति । उभवावकाशयोः पार्श्वयोः प्रसृतं विस्तीर्णमिति च पक्षवितानकपिसैन्ययोर्विशेषणम् । उट्टयनकाले पक्षिणः पक्षी प्रसार्य पश्यन्तीति स्वभावः ॥

अथ कपीनां शोभमाह—

साअरदंसणहित्या अक्खित्तोसरिअवेवमाणसरीरा ।

सहसा लिहिअव्व ठिआ णिप्पन्दणिराअलोअणा कइणिवहा ४२

[सागरदर्शनत्रस्ता आक्षिप्तापसृतवेपमानशरीराः ।

सहसा लिखिता इव स्थिता निःस्पन्दनिरायतलोचनाः कपिनिवहाः ॥]

समुद्रदर्शनत्रस्ताः कपिनिवहाः सहसा समुद्रं हृष्ट्व लिखिताधिन्न्यस्ता इव स्थिताः । त्रासाद्भ्रतयोरुत्पत्त्या जबीभावादिति भावः । तदेवाह—कीदृशाः । आक्षिप्तानि हृष्टदेव लङ्घयतामयमित्याशया पारावारदर्शनायोत्तोक्तितानि अथाप-सृतानि अहो कष्टमलहृन्नीयोऽसाविति मामेव लङ्घनाय यदि प्रभुः प्रेरयेत्तदन्तर्ध आपतेदित्यप्रतिभयापसृतान्वधोगतानि सन्ति वेपमानानि लङ्घने समुद्रपतनमलङ्घने सुग्रीवस्ताडयेदित्युभयथापि संकटमिति कल्पमानानि शरीराणि येषां ते । एवं निरायते समुद्रदिदृक्ष्वा विस्फारिते पश्चादाध्वर्येण निःस्पन्दे लोचने येषां ते । तथा च किंकर्तव्यमिन्डा आसन्निति भावः ॥

अथ कपीनां हनूमदर्शनमाह—

पेच्छन्ताण समुद्धं चट्टलो वि अउव्वविम्हअरसत्थिमिओ ।

हणुमन्तन्मि णिषड्ढिओ सगौरवं वाणराण लोअणणिवहो ॥४३॥

[पश्यतां समुद्रं चट्टलोऽप्यपूर्वैस्मयरसस्तिमितः ।

हनूमति निपतितः सगौरवं वानराणां लोचननिवहः ॥]

समुद्रं पश्यतां वानराणां तत्काल एव लोचननिवहो हनूमति सगौरवं पतितः । साधुस्त्वं धन्यजन्मा माता च ते पुत्रप्रसूर्भवतीत्याशयादिति भावः । लोचननिवहः कीदृक् । चट्टलोऽपि मर्कटस्त्राभावाच्चबलोऽपि तदानीमपूर्वैः प्राथमिको यो विस्मयरतो हनूमत्कृतसमुद्रलहृनोत्पत्तेन स्तिमितो निवहः । समुद्रदर्शनम् ।

वा । पश्यतामिति अनुद्दर्शनस्य वर्तमानत्वेऽपि हनूमति-दृष्टिगतेन समुद्रापेक्ष-
यापि तल्लहनादाश्चर्यभूमित्वं हनूमतं इति व्याजि ॥

अथ वानराणां मोहमाह—

उअहिं-अलङ्घनिजं दृष्ट्वा गतागर्भं च मारुततण्डलम् ।

मोहन्धआरिणसु वि गूढो भ्रमइ हिअणसु सि उच्छाहो ॥ ४४ ॥

[उदधिमलङ्घनीयं दृष्ट्वा गतागतं च-मारुततनयम् ।

मोहान्धकारितेष्वपि-गूढो भ्रमति हृदयेष्वेवामुत्साहः ॥]

अलङ्घयं समुद्रं लङ्घयित्वा गतमागतं च मारुततनयं दृष्ट्वा तत्र स्थितानामेषां वा-
नराणां हृदयेष्वुत्साहो गूढ-सन्गुप्तो भ्रमति । अस्मज्जानीयेन हनूमता लङ्घितोऽय-
मिति हनूमदर्शनादुत्साह उद्भवति अस्माभिर्न लङ्घयत इति लज्जया न धर्हिर्भवतीति
गूढभ्रमणपदयोस्तान्पर्यम् । भ्रमणवीजमुत्प्रेक्षते—कीदृशेषु । समुद्रं दृष्ट्वाऽज्ञानं मो-
हस्तद्रूपान्धकारविशिष्टेषु । तथा च मोहच्छन्नन्वादुत्साहो न प्रसूशित इति भावः ।
अन्योऽयन्धकारे पतन्ध्राम्यतीति ध्वनिः । 'मूढः' इति पाठे जडीभूत इत्यर्थः ॥

अथ कपीनां जडीभावमाह—

तो ताण हअच्छाअं णिच्चललोअणसिहं पउत्थपआवम् ।

आलेक्खपईवाण च णिअअं पइइचडुलत्तणं पि विअलिअम् ४५

[ततस्तेषां हतच्छायां निश्चललोचनशिखं प्रोषितप्रतापम् ।

आलेख्यप्रदीपानामिव निजकं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितम् ॥]

ततस्तेषां वानराणां निजकं स्थाविकं-प्रकृतीनामाकृतीनाम् । शरीराणामिति
यावत् । चटुलत्वमपि विगलितम् । अप्रतिमया व्यवसायो गत एव शरीरचाञ्चल्य-
मपि न स्थितमित्यर्थः । एव हता छाया कान्तिर्यत्र तत् । निश्चला लोचनरूपा
शिरसा यत्र तत् । कपिलोचनानामग्निशिखाकारत्वाग्निश्चलदृश्यमिति वा । प्रोषितो
नष्ट-प्रतापस्तेषो यत्र तद्यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणत्रयम् । तथा च तेषां देह-
कान्तिनेयनचाद्यप्रतापानां चाञ्चल्यरूपस्वभावस्य चापगम-समञ्जसमेव वृत्त
इति तात्पर्यम् । केषामिव । आलेख्यानां प्रदीपानामिव । यथा चित्रनिष्ठितानां
दीपानां दीपस्वभावसिद्धमपि चाद्यत्यं न तिष्ठति । तथापि कान्तिर्हन्ता भवति ।
लोचनं ज्ञानम् । तथा च चञ्चलत्वज्ञानशून्या शिरसा भवति । लिखितशिक्षाया

निश्चलत्वात् । प्रतापश्च प्रोषितः स्वत एव निस्तेजस्वात्, तथा च वानराः प्रकृला
चञ्चला अपि मोहहृदप्रतिभया च समुद्रं दृष्ट्वा निश्चला बभूवुरित्यर्थः । प्रकृतिशब्दः
स्वभावाद्यो वा । तेन चट्टलत्वं स्वभाव इत्यर्थः ॥

अथ वानराणां भाषाकारसंवरणमाह—

कह वि ठवेन्ति पवङ्गा समुद्रदंसणविसाअविमुह्विज्जन्तम् ।

गलिअगमणाणुराअं पडिवन्थणिवत्तलोअणं अप्पाणम् ॥ ४६ ॥

इअ सिरिपवरसेणविरइए दसमुह्ववहे महाकव्वे
विइओ आसासओ समसो ॥

[कथमपि स्थापयन्ति पवङ्गाः समुद्रदर्शनविपादविमुह्यमानम् ।

गलितगमनानुरागं प्रतिपथनिवृत्तलोचनमात्मानम् ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते दशमुखवधे महाकाव्ये द्वितीय आश्वासकः समाप्तः ।

पवङ्गाः कथमप्यात्मानं स्थापयन्ति । परावृत्त्य गमने सुभीवः शास्त्रिमाचरेद-
पकीर्तिश्च भवेदित्यालोच्य परावर्तनेच्छुमपि निवर्तयति । किंभूतमात्मानम् । समु-
द्रदर्शनजन्यविपादेन मोहमापन्नमिति परावृत्ता हेतुः । एवं गलितः शास्त्रिदुष्की-
र्तिभिया नष्टो गृहाम्बिसुखगमनेऽनुरागो यस्य तमिति स्थापने हेतुः । अत एव
प्रतिपथादपसरणपथाधिगृप्ते लोचने यस्य तम् । तथा चापसरणेच्छया प्रतिपथयते
अपि लोचने परमर्शादपवर्तितामिति भावः ॥

समुद्रोत्कर्षदशया रामदासप्रकाशिता ।

रामसेतुप्रदीपस्य द्वितीयाभूदिवं शिखा ॥

तृतीय आश्वासः ।

अथ कपीन्प्रति सुभीवस्योत्तेजनवधनमाह—

सो ते कइमाअङ्गे रुडविसाअमअभाविओमीळन्ते ।

आलाणवन्धन्मेसु व वाहसु सिलाअलट्टिएसु गिसण्णे ॥ १ ॥

आहासइ सुगगीवो गिअअरवाहि कुडणिन्तजसणिन्धोसम् ।

धीराहि सारगरुअं दन्तुओआहि गिन्मलत्वं वअणम् ॥ २ ॥

(जुगगम्)

[ततस्तान्कपिमातङ्गान्रूढनिपादभावितानवर्मालतः ।

आलानस्तम्भेष्विव बाहुषु शिलातलस्थितेषु निपण्णान् ॥

आभापते सुग्रीवो निजकरवात्स्फुटनिर्यद्यशोनिर्घोषम् ।

धैर्यान्सारगुरुकं दन्तोद्ध्योतान्निर्मलार्थं वचनम् ॥]

(युगमकम्)

ततस्तेषामप्रतिभादर्शनानन्तरं तान्स्लम्भितान्कपीनेव मातङ्गान्दृष्ट्वा सुग्रीवो वचनमाभाषत इत्यादिमस्करन्धकेनान्वयः । कथंभूतान् । रुढ समुद्रलङ्घनं कथं म्यादिति विषाद एव भदन्तेन भाषितान्मस्यदान् । अन एवावनीलौ मुकुलितलोचनान् एवं शिलातलस्थितेष्वालानस्तम्भेष्विव बाहुषु निपण्णान् । विपण्णा कपयो बाहू पश्चाद्गुण्डयित्वा तदवष्टम्भेन दृष्टी मुकुलयित्वा तिष्ठन्तीति स्वभावः । तत्र बाहोः स्तम्भत्वमुपेक्ष्य कपीना मातङ्गत्वमुक्तमिति रूपकम् । मानङ्गोऽपि भदोत्पत्तिदशाया मीलदृष्टिरालानस्तम्भे निपण्णः कियत् इत्यर्थः । वचनं कीरुक् । वदतः सुग्रीवस्य निजको रव एव स्फुटस्तनोऽपि स्फुटं निर्यय 'माधु सुग्रीव, स त्व सम्यगभिधन्से' इतिहपो निर्घोषो यत्र तत् । तथा च कपीन्प्रत्युत्तेजनवचने सुग्रीवस्यैव यशः प्रशस्त इत्यर्थः । एवं धैर्यमेव तस्य वलेन सारेण गुरुकं यथा बलप्रकर्षस्थथानुद्धर्ता धैर्यस्यैव प्रकर्षः । तथा च तनोऽपि सारेण मत्त्वेन गुरुकमादरणीयम् । एवं च दन्तोद्ध्योत एव तस्य निर्मलस्ततोऽपि निर्मल सुभिद्योऽर्थो वाच्यो यत्र तत् । तथा च गमीर नर्धैर्यमतिव्यक्तमूचिवा नित्यर्थः ॥ युगमकम् ॥

प्रथमं कर्तव्यकार्यानुकूला वपिस्तुतिमाह—

धरणिधरणे भुज अश्नि महणम्मि सुरासुरा खअम्मि समुद्रा ।

हन्तव्वम्मि दहमुद्दे एण्हि तुम्हे त्थ मधुमहस्स सहाआ ॥ ३ ॥

[धरणिधरणे भुजा एव मथने सुरासुराः क्षये समुद्राः ।

हन्तव्ये दशमुखे इदानीं यूयं स्थ मधुमथनस्य सहायाः ॥]

मधुमथनस्य बराहमूर्त्या भूमिधारणे बाहव एव महाया वृत्ता न परापेक्षाभूत् । समुद्रमथने सुरा असुराश्च सर्व एव प्रलये कार्ये समुद्रा एव । जगत्प्रवृत्तात् । इदानीं सीतोद्दारे दशमुखे हन्तव्ये यूयमेव सहकारिणः स्थ वर्तन्वमित्यर्थः । तथा च तत्तत्कार्यं तत्तत्कार्ययोग्यसहकारिभिः साधितमिदं तु समुद्रबन्धनानुकूलपर्वताहरणममर्धभवदावत्तमेवेति भावः । तथा च भवद्विरौदास्यमाचरणीयं चेत्तदा

तत्तत्कठिनकर्मशास्त्रसारभुजादिद्वारैव साधयेत् । भवतां लब्धामात्रं स्यात् । कार्यमपि तत्तत्सकलसाधारणमासीत् । इदं तु रावणवधरूपत्वेन साधारणमसाधारणं तु सीतलाभरूपत्वेन प्रभोरिति तात्पर्यम् ॥

वनेचराणामस्वाकं किमत्र प्रयोजनमित्यमीषामुत्तरमावाह्यं यशोवाचनं यावदभ-
रक्षणीयमित्याह—

मा सासञ्जसोडीरं क्व वि णिअत्तन्तसँमुइसँठविअपअम् ।

आअअवित्यङ्गन्तं पणअन्तं व सुअणं परुह्हाह जसम् ॥ ४ ॥

[मा शाश्वतशौटीर्यं कथमपि निवर्तमानसंमुखसंस्थापितपदम् ।

आगतवितिष्ठमानं प्रणयन्तमिव सुजनं प्रम्लापयत यशः ॥]

हे कपवः, यूयं यशो मा प्रम्लापयत मा मलिनयत । यशः कीदृक् । शाश्वतं सार्वदिकं शौटीर्यमहंकारो यस्मात् । तथा च यथाश्रुतावहंकारश्चयत इति भावः । एवं भवतामौदास्येन निवर्तमानं सत्कष्टच्छ्वा भववीर्ययोगसंशयेन संमुखे संस्थापितं पदं स्थानं येन । अत एवागतं सद्वितिष्ठमानं स्थिरम् । तथा च भवद्भिः समीपवर्ति यशो नोपेक्षणीयमिति भावः । कमिव । प्रणयन्तं किमपि याचमानं सुजनमिव । यथा याचमानः सुजनो न म्तानीकियते किं तु तदभ्यर्थितं संपाद्यते तथा यशो-
ऽश्रुपस्थितकार्यापेक्षया न म्लापनीयमिति भावः । सुजनमपि कीदृशम् । स्वभावतः साधताहंकारम् । एवं प्रार्थनामद्भिः कथमपि निवर्तमानं पुनर्लाभसंशयेन कथमपि संमुख-
संस्थापितचरणम् । अथागते सति वितिष्ठमानमप्रतिभया किमपि न श्रुवायं तथा चैवंमिथः सुजनः प्रहृते राम एवेति न म्लापनीय इति भावः । प्रणयं कुर्वन्तं सुजनमिवेति केचित् । वस्तुतस्तु प्रणयन्तमभ्यर्थयन्तं सुजनं राममिव यशो न म्लापयतेति सहोपमा । तथा चौदासे सति रामो यथा म्त्वयेदित्यनुचितमिति भावः ॥

कर्मदमसदन्वेषामसाध्यमेष, राघवस्त्वेकाकी न शक्युयादिति कथं यशो म्त्वये-
दित्युत्तरमावाह्यं शुष्मानपि विना राम एव कर्तुं समर्थः कुर्यादित्याह—

रक्खसवहदुव्वोव्वो कज्जारम्भो समुदलङ्घणगरुओ ।

पदुमं चिअ रहुवइणा उवरिं हिअअ तुलिओ भरो व्व विलइओ ५

[राक्षसवधदुर्घासः(पक्षे-रक्ष्यशपथदुर्घासः)कार्यारम्भः समुदलङ्घनगुरुः ।

प्रथममेव रघुपतिना उपरि हृदये तुलितो भर इव विगलितः ॥]

रघुपतिना कार्यारम्भः प्रस्तुतसारम्भमाणकार्यमुपर्यर्थात्त्वस्य प्रथममेव विगलितो

नियोजितः । कीदृक् । हृदयेन तुलितो मयेदमित्थं कर्मव्यमित्थव्यवसितः । एवं
 राजसवधेन द्वारेण दुर्घालो दुःखनिर्घाल्य । राजसवधस्यैव दुःसाध्यत्वादिति भावः ।
 एव समुद्रलङ्घनेन गुरुरतिशयितः । तस्मान्निदुष्करत्वान् । तथा च युष्माकमुपेक्षा-
 यामपि समुद्रलङ्घनराक्षसवधयोः स्वकर्मव्यवसायव्यवसितत्वेन सीतामप्युद्धरेत् । तत-
 सुतर्ग भवतामपकीर्तिरिति भावः । क इव । भर इव । यथा केनापि प्रथमं हृदये
 तुलितो मयेदमित्थमुद्धरणीयमित्थव्यवसितो भारः पश्चादुपरि स्फन्धादावारो वते
 तथेदमपीत्यर्थः । भरोऽपि कीदृक् । रक्षेणालङ्घनीयेन राजादिशपथेन दुर्वहनीयः ।
 अपथभङ्गस्य दोषवद्भवान् । यथा मरक्षपददुर्वाद्यः मरक्षे दानप्राहृकादियुक्ते पथि
 दुर्वहनीयः । पूर्वनिपातानियमात्सञ्चन्दस्य परनिपातः । एवं समुद्रस्य मुद्रा राज-
 विहविशेषनात्महितस्य लङ्घने देशादेशान्तरप्रापणे गुरुगौरवयुक्तः । स्वयं हृदयेन
 तुलितः कार्यारम्भो योग्यत्वाद्भवतामुपरि नियोजित इत्यर्थ इति चेच्चिन् ।

स्वयमेव चेदध्यवसितं रामेण तर्हि करोतु, भवानपि ममर्थं किमस्मान्प्रेरयती-
 त्यशङ्काह—

तुम्हं चिअ एस भरो आणामेत्तफलो पहुत्तणसहो ।

अरुणो छाथावहणो विसअं विअसन्ति अप्पणा कमलसरा ॥६॥

[युष्माकमेवैव भर आज्ञामात्रफलः प्रमुत्त्वशब्दः ।

अरुणश्छायावहनो विशदं विरसन्त्यात्मना कमलसरांसि ॥]

हे वानरा . एष प्रन्तुतकार्यभरो युष्माकमेव । साध्य इत्यर्थः । परंपराममर्थ-
 त्वान् । तर्हि भवतो रामस्य च कुत्रोपयोग इत्यत्र आह—आज्ञामात्रं फलं यद्य
 तादृक्प्रभुशब्दः । तथा चाह रामश्च प्रभुरित्याजामात्रोपशीणौ कार्यं तु भवदधीन-
 मेवेत्यर्थः । अर्वान्तर न्यस्तानि—अरुणः सूर्यश्छाया काञ्चित्कल्पितापः पर सरःक-
 मलानि विशदं यथा स्यादेवमात्मनैव विक्रमन्ति । तथा च सूर्यप्रायः प्रभु । छाया-
 प्राया आज्ञा । कमलप्राया प्रेक्ष्या । विक्रमप्रायं प्रेक्ष्यकार्यमिति । 'अरुणः स्यात्स्फुटे
 रागे सूर्ये सूर्यस्य सारथी ॥'

वर्यंतु समुद्रमेवोत्तरीतुं न शक्नुम किं पुनः कार्यान्तरं कर्तुमित्युत्तरमाशङ्काह—

तरिडं णहु णवर इमं वेलावणवउलकुसुमवासिअसुरहिम् ।

हत्थउडेहि समत्था तुम्हे पाडं पि फलरसं व समुद्रम् ॥ ७ ॥

[तारितुं न खलु केवलमिमं वेलावनवकुलकुसुमवासिनसुरभिम् ।

हस्तापुटान्यां समर्था यूयं पातुमपि फलरसमिव समुद्रम् ॥]

यूयमिदं समुद्रं केवलं तरितुं न खलु समर्था अपि तु हस्तपुटाभ्यामञ्जलिना फलानाम्नादीनां रसमिव पातुगपि समर्थाः । कीदृशम् । वेलावर्तिवन्बकुलपुष्पैर्वांसितमतः सुरभिम् । फलरसोऽपि कुसुमवास्तितः करपुटाभ्यां पीयते । तथा च गमुद्रपानसमर्थत्वेन तदधिकपरिमाणवतां भवतामनायासलङ्घनीयोऽद्विधरिति भावः ॥

समर्थासमर्थसाधारणसुण्डनेलके कृतमपि कार्यं न विशेष्येदिति यदि कश्चिद्भूयात्तत्राह—

चिरआलकङ्घ्रिआणं धुआवमाणणिअलुण्णमन्तमुहाणम् ।

एसो णवर अवसरो असरिससमसीसवन्धणविमोक्खाणम् ॥८॥

[चिरकालकाङ्घ्रितानां धुतापमाननिगलोनमन्मुखानाम् ।

एष केवलमवसरोऽसदृशसमशीर्षवन्धनविमोक्षाणाम् ॥]

असदृशेनावोग्येन कृतं यत्समशीर्षं स्पर्शा तदेव बन्धनमवशारूपत्वात्तस्य विमोक्षाणां त्यागानभेष केवलमवसरः । अत्रासमर्थाः पलायिष्यन्ते समर्थाः साधयिष्यन्तीति तत्कृतसादृश्यरूपबन्धनत्यागो हठादेव स्यादिति भावः । कीदृशानाम् । तादृकार्यं कदापि लप्स्येत यतोऽवमपकर्षो गच्छेदिति चिरकालं व्याप्य काङ्घ्रितानाम् । एवं धुतस्त्रक्कोऽपमान एव निगलस्तेनोन्नमन्मुखं येभ्यस्तेषाम् । तथा च यावदबोग्यस्पर्शरूपविबन्धनं तावदपमानरूपनिगलसत्त्वे लज्जया मुखं नमति तद्बन्धनत्यागे त्वपमाननिगलशान्तौ सुखमुन्नमतीत्यर्थः । तथा चासमर्थाः कतिकपयो न स्पर्शमाचरन्ति तेभ्यो विशेषं प्रतिपादयितुमयमेव काल इति भावः । अयोग्येन सह समशीर्षं समानशिरस्कत्वेन सभायासुपवेशनं तद्रूपबन्धनत्यागानाम् । अन्यत्समानम् । इति केचित् ॥

प्रेथ्या वर्यं प्रभोराज्ञामपेक्षाम् इत्याशङ्क्याह—

ते विरला सत्पुरिसा जे अभणन्ता घडेन्ति कज्जालावे ।

थोअ चिअ ते वि दुमा जे अमुणिअकुसुमणिगमा देन्ति फलम् ९

[ते विरलाः सत्पुरिया येऽभण्यमाना घटयन्ति कार्यालापान् ।

स्तोका एव तेऽपि दुमा येऽज्ञातकुसुमनिर्गमा ददति फलम् ॥]

कार्यालापानालपितकार्याणि । कृदभिहितत्वात् । तथा चाभण्यमाना उक्तिमनपेक्ष ये कार्याणि घटयन्ति ते सत्पुरिया विरलास्त्रिचतुरा एव । भवन्तस्तुक्तिम-

पेशमाणाः कापुरा इति भावः । अर्थान्तरं न्यस्यति—अज्ञातं बुभुमनिर्गमो येषां तथाविधा ये द्रुमाः फलं ददति तेऽपि वनस्पतयः श्लोका एव । तथा च द्रुमप्रायाः मत्पुराणां कुमुमनिर्गमप्रायाणि वचनानि फलप्रायं कार्यमिति । अभयन्त इति केचित् 'कञ्जअलावे' इति पाठे कार्यकलापान् ॥

इदमर्थं विना का क्षतिरस्माकमित्यत आह—

खिण्णं चावग्मि करं चिरकालुकण्ठिअं अमरिसग्मि मणम् ।

मा दा देउ रहुवई वाणाहिमुहिं च वाहगरुडं दिट्ठिम् ॥ १० ॥

[खिण्णं चापे करं चिरकालोकण्ठितममर्षे मनः ।

मा तावद्दातु रघुपतिर्वाणाभिमुखी च वाष्पगुर्वी दृष्टिम् ॥]

रघुपतिं विजित् सीताविलेपदुर्बलं करं चापे, सीतादर्शनाय चिरकालमुत्कण्ठितं मनोऽमर्षं चिरहृत्त्रयवाष्पच्छन्ना वाणाभिमुखी दृष्टिं च तावन्मा ददातु मा विधत्ताम् । यावद्भवद्भिर्व्यवसायो न क्रियत इत्यर्थः । तथा च प्रियानुरागप्रागल्भ्येन तत्प्राप्तिप्रतिबन्धस्ममुद्भिर्जिघामया रोषोत्कर्षेण धनुर्गृहीत्वा शरं सदधानो वाष्पच्छन्नदृष्टित्वेन रक्षणीयमपि न लक्षयेत् । अतस्त्रैलोक्यमपि निर्दहेत् । तद्विज्ञेयतः क्रोधवीजत्वेन भवन्नो न तिष्ठेत्पुनरिति भावः । एव च रामस्यातिखिन्नकरस्य चापार्पणे उत्कण्ठितमनसोऽमर्षसंबन्धे वाष्पगुर्व्यां दशो वाणाभिमुखीकरणे महद्वैकृत्यं स्यादित्यधिकमनिष्टमिति तात्पर्यम् ॥

अत्र व्यवसाये सति न केवलं भवतामनिष्टनिवृत्तिरपि त्वभीष्टोत्पत्तिरपीत्याह—

ओवग्गउ तुम्ह जसो दहवअणपआवपत्थिवपरिग्गहिअम् ।

विलुलिअममुद्दरसनं णहभवणन्तेउरं दिसावहुणिवहम् ॥ ११ ॥

[अवक्रामतु युष्माकं यशो दशवदनप्रतापपार्ष्विवपरिगृहीतम् ।

विलुलितसमुद्गरमनं नभोभवनान्तःपुरं दिग्बधूनिवहम् ॥]

दिश एव बधूनिवहन्तं युष्माकं यशोऽवक्रामतु । किभूतम् । रावणप्रताप एव पार्श्वो राजा तेन परिगृहीतमाक्रान्तम् । अथ च परिग्रहं करग्रहणं नद्विपयीकृतम् । एवं विलुलिता समुद्र एव मञ्जला यस्य तम् । नभ एव गृहं तदेवान्तःपुरमवस्थितिस्थानं यस्य तमिति रूपरूपकम् । 'सुखपङ्कजरत्नेऽस्मिन्भूलान्तर्तकी तव' इति-वन् । प्रकृते रावणप्रतापो राजा तस्य बध्वो दिशस्तानामन्तःपुरं नभोगृहम् ।

समुद्रो रसना । तथा च भवद्विर्व्यवसाये कृते समुद्रलहनादिसमुत्थं चशो रावण-
प्रतापमपहस्तयित्वा तदाकान्तानि दिक्भूतःसमुद्रादीनि व्याप्नुयादित्यर्थः । अन्योऽपि
राजा शत्रुपरिग्रहस्त्रीनिवृत्तमन्तःपुरमतिक्रम्य रसनादिविपर्यासं कृत्वा रमणं करो-
तीति ध्वनिः । नभोगृहस्थान्तःपुरं राजस्त्रीरूपमिति वा ॥

प्राणिनां प्राणाः सर्वतोऽपि रक्षणीया व्यवसाये क्रियमाणे तत्संशय इत्याश-
ङ्गाह—

जं साहसं ण कीरइ तं दअमाणेण जीविअं किर दइअम् ।

जो अपडिमुक्कसुकओ सो वि गणज्जइ जगम्मि जीअन्तमुओ १२

[यत्साहसं न क्रियते तदयमानेन जीवितं किल दयितम् ।

योऽप्रतिमुक्तमुद्धतः सोऽपि गण्यते जगति जीवन्मृतः ॥]

किल निश्चये । यत्साहसं न क्रियत इति तज्जोवितं दयमानेन दयितं प्रीति-
विषयीकृतम् । साहसकरणाभावः साहसकरणे प्राणानां कुश्लेषः स्यादिति शङ्कया
दयापानीकृतजीवितस्य पुरुषस्य दयित इत्यर्थः । एवं योऽप्रतिमुक्तमप्रत्युद्धतं सुकृ-
तमुपन्यसो येन तादृक् सोऽपि संसारे जीवन्नेव मृतो गण्यते । तथा च रामेण
वाखिवधरूप उपकारः कृतः । तत्प्रत्युपकारस्य प्राणविगमसंदेहादकरणेऽपि मरण-
मिति वास्तविकमरणापेक्षया जीवतो मरणगणनाल्पं मरणं महत्कदर्थनमिति भावः ॥

कार्यमिदमतिशूल्यं किं तु 'महसा विदधीत न क्रियाम्' इति विचारः क्रिय-
ताम् । तथा सति यत्स्यात्तत्कर्तव्यमित्याशङ्गाह—

किं व ण आणह् एअं कज्जं परिपेलवं पि जह् परिणामे ।

देइ परं संमोहं कुसुमं विसपाअवस्स व मलिअन्तम् ॥ १३ ॥

[किं वा न जानीतैतत्कार्यं परिपेलवमपि यथा परिणामे ।

ददाति परं संमोहं कुसुमं विषपादपस्येव मृद्यमानम् ॥]

किं वा पक्षान्तरे । सूयमेतन्न जानीत यथा परिपेलवं सुकरमपि कार्यं क्रिय-
माणं सत्परिणामे उत्तरकाले विघ्नसंतापे सति परं क्लेशं ददाति । दृष्टान्तवति—
विषवृक्षस्य मृद्यमानं कुसुममिव । यथा विषपुष्पं पेलवत्वात्सुखस्पर्शमपि करतलघृ-
ष्यमाणं सत्पथान्मूर्च्छयति तथा सुकरमपि समुद्रबन्धनरूपं कार्यमवसाने रावणकृत-
प्रतिक्रियापराहतं क्लेशयेदिति चिरं विचारो न घटते । तदुक्तम्—'क्षिप्रमक्रिय-
माणस्य कालः पियति तद्रसम्' इति भावः ॥

रक्षणकृतप्रतिक्रियाविघटमानमिदमतिदुर्घटं स्यादिति शङ्क्यैव नारभ्यत इत्या-
शङ्काह—

विहङ्गन्तं पि समस्था ववसाअं पुरिसदुग्गमं गेन्ति वहम् ।

भुवणन्तरविक्खम्भं द्विअसअरो विहडिएक्कचक्कं व रहम् ॥१४॥

[विघटमानमपि समर्था व्यवसायं पुरुषदुर्गमं नयन्ति पन्थानम् ।

भुवनान्तरविष्कम्भं दिवसकरो विघटितैकचक्रमिव रथम् ॥]

समर्था आरभ्यमाणं व्यवसायमन्तरा विघटमानमपि पुरुषदुर्गमं दुःसचारे
पन्थानं प्रापयन्ति । सुघटितं बुवेन्नीत्यर्थं । दृष्टान्तपति—यथा भुवनान्तर नभ-
स्वदेव विष्कम्भं विवर विघटितमेकं चक्र यस्य तादृशं रथं दिवमकर प्रापयति ।
तथा च द्विचक्रस्यापि दुःसचारे नभमि यथा रविरेकचक्रमपि रथं सामर्थ्येन चार-
यति तथा भवन्तोऽपि विघटितमपि कर्म सामर्थ्येन घटविष्यन्तीति भावः ।
'विष्कम्भो योगभेदे च विस्तारप्रतिबन्धयो । विष्कम्भो विवरं देय्याम्' इत्यादि ॥

समुद्रलङ्घनोत्तरमपि युद्धोपयुक्तज्ञादिविरहादनर्थकरं भवेदिति क्लिम्बिता
वयमित्याशङ्काह—

कअकजे तालसमे अइरा पेच्छह भुए अणुत्तालसमे ।

णिहुथो राअसहाओ पडिवक्खस्स अ अवेउ राअसहाओ ॥१५॥

[कृतकार्यास्तालसमानचिरान्पश्यत मुजाननुत्तालसमान् ।

निभृतो राजस्वभावः प्रतिपक्षस्य चापैतु राजस्वभावः ॥]

कृतं कार्यं युद्धादि यैस्तान् गृहीतमहचारान् तालवृक्षसमानाम्बुदाकारान्मुजान्ने-
क्ष्वम् । कीदृशान् । अनुत्ता अप्रेरिता अलसैर्मा लक्ष्मीर्येषाम् । अथवा अनुत्ता
अनुत्तिक्ष्ण परैरित्यर्थोत् । अत एवालसा स्थिरा मा लक्ष्मीर्येषाम् । यद्वा न उत्ताला
उद्धृता अपि समास्तुल्या येषा तान् । तथा मति भवता निभृतः परैरगम्बो राजतो
भावो रजोगुणविभूम्भिलं मरणादिभयमपैतु । ततः प्रतिपक्षस्य राक्षस्य च राज-
स्वभावो राजत्वमपैतु गच्छतु । तथा च भवता भुजा एव मामग्री । तदवलोकने
सति बलमृत्वा मरणभयनिवृत्तौ रावणवधः स्यादेवेति दृष्ट्या क्लिम्ब्य इति भावः ॥

समुद्रलङ्घनमशक्यमेवेति तदकरणेनाप्रकर्ष इत्याशङ्क्याह—

संखोहिअमअरहरो संभन्तुव्वत्तदिट्ठरक्खसलोओ ।

वेलाअडमुब्बन्ते अह णे हसइ हिअएण मारुअतणओ ॥ १६ ॥

[संक्षोभितमकरगृहः संभ्रान्तोद्धृतदृष्टराक्षसलोकः ।

वेलातटमुद्धृतोऽथास्मान्हसति हृदयेन मारुततनयः ॥]

लङ्घनसमये चरणसंकषणदिना संक्षोभितमान्दोलितं मकराणां गृहं समुद्रे येन । लङ्कादाहसमये संभ्रान्ताः कृत्यमूढा उद्धृता इतस्ततो यामिनो दृष्टा राक्षसलोकश्च येन तादृशो मारुतिर्वैलसट एव नुद्यती मोहापधानस्मान् अथ मोहोत्तरं हृदयेनोपहसति । तथा च मया समुद्रमुद्धृत्य राक्षसानाकुलीकृत्य समागतम् । एते वेलाया एव तटे नुद्यन्ति न तु समुद्रस्य तटमप्यागता इति गूढाहंकारेण सगोत्रेण कृत उपहासो मरणादप्यतिरिच्यत इति भावः ॥

मयहेतुसमुद्रप्रतिहतत्वादुत्साह एव नोवेति कुतस्तत्प्रकृतिको वीरो रस इत्याशङ्क्याह—

खब्बोच्छिण्णपसरिओ अहिअं उद्धाइ फुरिअसूरच्छाओ ।

उच्छाहो सुभडाणं विसमक्खलिओ महाणईण व सोत्तो ॥ १७ ॥

[अव्यवच्छिन्नप्रसारितोऽधिकमुद्गावति स्फुरितसूर(सूर्य)च्छायः ।

उत्साहः सुभटानां विपमस्खलितो महानदीनामिव स्रोतः ॥]

सुभटानामुत्साहो वीररसस्थायी विपमे संकटे स्थलितः परैः प्रतिहतः सन्नधिकमुद्गावति वर्धते । कीदृक् । अव्यवच्छिन्नः सन्प्रसृतः । परैरनाकान्तत्वात् । एवं स्फुरिता शरस्य छाया कान्तिर्वस्मात् । शरणागमेवोत्साह उत्पद्यत इति भावः । दृष्टान्तवृत्ति—यथा महानदीनां स्रोतोऽव्यवच्छिन्नप्रसृतं स्फुरिता सूरस्य सूर्यस्य च्छाया प्रतिविम्बो यत्र तथाभूतं सत्पर्वतादिनिम्नोन्नतप्रदेशे स्थलितमधिदमुद्गावत्सूर्यैरुत्तिष्ठति । तथा वीराणां सुत्साहो यथा यथा विषमभूमिलभस्ताथा तथा प्रौढमालम्ब्यत इति तात्पर्यम् । 'छाया स्यादात्पानानां प्रतिविम्बेऽर्चयोरिति ।' इति ॥

यमनप्रतिबन्धकममुद्राकान्ता भवतां शोभा समुद्रमुद्गह्व हनुमतायाक्रम्यत
इति नोचितमित्याह—

माणेण परिद्विधा कुलपरिवाडिघडिआ अणोणअपुब्बा ।

चिन्तेउं पि ण तीरइ ओहुण्णन्ती परेण णिअअच्छाआ ॥१८॥

[मानेन परिस्थापिता कुलपरिपाटिघटिता अनवनतपूर्वा ।

चिन्तयितुमपि न तीर्यते आक्रम्यमाणा परेण निजकच्छाया ॥]

निजकच्छाया निजप्रतिष्ठा परेणाक्रम्यमाणा चिन्तयितुमपि न तीर्यते न
शक्यते । किं पुन मोदुमित्यर्थः । कीदृशी । मानेन मनस्वितया परिस्थापिता । एवं
कुलपरिपाट्या वशानुक्रमेण घटिता । यथा पूर्वपुरुषैरर्जिता तथेत्यर्थः । तदुक्तम्—
'निजवंशोचितपरिपग्रहः' । एवमनवनतपूर्वा पूर्वं नवनता । अधुणेत्यर्थः । तथा
च भवतामीदृशप्रतिष्ठाक्षणं समुद्रलङ्घनादेवेति भावः । अथ च निजकच्छाया
आतपाभाव परेणोद्गह्वमाना चिन्तयितुमपि न शक्यते । छायालहने दोषो-
त्पत्तेः । सापि कीदृशी । मानेन पुरुषपरिमाणेन स्थापिता । यावत्परिमाणं पुरुषस्य
तदनुस्थापिता एतानीत्यर्थः । एवं क्वं पृथ्वीं लाल्यादने तत्र लीयत इति कुलं शरीर
रूपपरिपाट्या तदक्रमेण घटिता मन्वजा । शरीरोत्थापनोपवेशनचलनक्रमेणोत्तिष्ठन्ती
उपविशन्ती चलन्ती लक्ष्यत इत्यर्थः । एवं न अवनतो नम्र पूर्वं पूर्वभागो यस्याः
सा तथा छाया । पूर्वभागस्य सर्वोच्छिन्नत्वमिति भावः ॥

क्लेशविनाशमेव यशोऽपि श्लाघनीयं न तु क्लेशबहुलमित्याशङ्क्याह—

परिवद्वन्तुच्छाहो विअलिअरणमच्छरेहिं अप्पत्तगुणो ।

अअमकन्तोसरिओ कड्डिज्जइ दुक्करं भइत्तणमहो ॥ १९ ॥

[परिवर्धमानोऽसाहो विगलितरणमात्सर्षैरप्राप्तगुणः ।

अयशःकान्तापसतः कृष्यते दुष्करं भटत्वशब्दः ॥]

भटत्वशब्दो भटोऽयमिति शब्दो दुष्करं कृष्यते दुस्वेन परत समानीयते ।
भटान्तरं जिह्वा स्वनिष्ठं क्रियत इति यन्वन् । तथा चोत्कटमुद्राहेतुदुःखे द्वेष-
कर्तुं न युज्यत इति भावः । कीदृग्भटत्वशब्दः । परिवर्धमानः उःसाहो यस्मान् ।
आभिमानिकमुल्लहेतुरित्यर्थः । एवं विगलितं रणमात्सर्षैः येषां तैरप्राप्तो गुणः पुल-
कादिव्यङ्ग्य आस्वादो यस्य । तथा च भारत्यं विना तत्तथाविधं साहसमेव नोद्रेणीति

भवद्भिरपि मात्सर्यमवलम्ब्यतामिति भावः । एवमयशोभिः क्रान्तो यः पुरुषस्त-
स्मादपस्तुतः पृथग्भूतः । तथा च 'खड्गादिजनितं यशः' इति यशोविनाभूत इति
तात्पर्यम् ॥

अस्माकं वस्तुतोऽनध्यवसाय एव । स चेत्सुश्रीवादिभिरवगतस्तदावगत एवेति
कषयशेदोदात्तमात्मन्त्रेरस्तदानर्थः स्यादिति मनसिकृत्य भवन्तो विचारेण धिल-
म्बिता न त्वनध्यवसायेनेति प्रवृत्तयौषधिकत्वेन प्रस्तुतञ्चाह—

आहिअसमराअमणा वसणम्मि अ उच्छवे अ समराअमणा ।

अवसाअअविसमत्था धीरच्चिअ होन्ति संसए वि समत्था ॥२०

[आहितसमरागमना व्यसने चोत्सवे च समरागमनसः ।

अवशागतविषमार्था धीरा एव भवन्ति संशयेऽपि समर्थाः ॥]

समर्थाः प्राणानां फलस्य वा संशयेऽपि धीरा एव भवन्ति । सामर्थ्यवत्तमस्य
विचार्य व्यवहरन्तीत्यर्थः । कीदृशाः । आहितं समर्पितमर्थस्वस्मिन्समरस्य सद्भा-
मस्यागमनं ये । सद्भामोऽपि कर्तव्य इति कृतनिश्चयाः । एवं विपत्तो संपत्ता च
तुल्यो रागो यस्य तादृशं मनो येषां ते । व्यसनमिति न दुःखीयन्ति उत्सव इति न
दुःखीयन्तीति भावः । एवमवशोऽस्वायत्त आगत उपस्थितो विषमः संकटरूपोऽर्थो येषां
ते । विषमदशायामप्यविमृश्यकारितां नाचरन्ति । तथा चेष्टकालं विचारितमतः परं
यथोचितमाचरन्ति भावः । अवसादं द्यति खण्डयति विषमोऽर्थो येषां ते अव-
साददविषमार्था इति वा । 'अवसादश्च' इति पाठे अवसादितविषमार्था इति बहुव्रीहिः ॥

संप्रति व्यवसायेनापि फलनिर्णयो नेत्याज्ञाह—

ववसाअसप्पिवासा क्ख ते हत्थद्धिअं ण पाहेन्ति जसम् ।

जे जीविअसंदेहे विसं भुजंगं व्व उच्चमन्ति अमरिसम् ॥२१॥

[व्यवसायसपिपासाः कथं ते हस्तस्थितं न पास्यन्ति यशः ।

ये जीवितसंदेहे विषं भुजंगा इवोद्धमन्त्यमर्षम् ॥]

व्यवसायेन सपिपासाः पिपासाउहितास्ते करवर्तिवशं कथं न पास्यन्ति नास्वा-
दयिष्यन्ति । अपि त्वास्वादयिष्यन्त्येव । तथा च यशःस्वादसोषामेवेति भावः ।
अन्योऽपि व्यवसायजन्यपिपासया करवर्तिजलादिकं पिबतीति ध्वनिः । ते के । ये
जीवितसंदेहे अमर्षमुद्धमन्ति । क इव । भुजंगा इव । यथा प्राणसंदेहे भुजंगा

विषमुत्सृजन्ति तेन च प्रतीक्षारोऽपि जायते तथा ये संशयेऽमर्षमाचरन्ति तेन
तेषां व्यवसायोत्पत्तो कार्यनिद्धिर्बुक्वथिवेति भवन्तोऽप्यमर्षमाचरन्त्विति भावः ॥

व्यवसायं विना यशो मास्तु क्षतिरपि नाम्नीत्यत आह—

सीहा सहन्ति बन्धं उक्त्वअदाहा चिरं धरेन्ति विमहरा ।

ण क्षण जिअन्ति पडिह्आ अक्खण्डिअववसिआ खणं पि समत्था ॥

[सिहाः महन्ते बन्धं उक्त्वा तदग्राधिरं धियन्ते विपधराः ।

न पुनर्जीवन्ति प्रतिहता अवण्डितव्यवसिताः क्षणमपि समर्थाः ॥]

सिहा अपि बन्धनं गच्छन्ते । उक्त्वा तदंशु अपि सर्पाधिरं धियन्ते जीवन्ति ।
समर्था पुनः परं प्रतिहता वृत्ताभिधाता अवण्डितं व्यवसितं परेषामेव वैः ।
सुख्यवर्त्मनेन परम्यवर्तितमगण्डितवन्तः सन्तो न जीवन्ति । जीवनमपि तेषां
मरणमेवेति भावः । यद्वा व्यवसायप्रणयनमेकदेशकरणम् । तथा च किञ्चिदपि
व्यवसितमकृतवन्तः मन्त इत्यर्थः । तदुक्तम्—‘यज्ञे कृते यद्वि न सिध्यति कोऽत्र
दोषः’ इति । प्रकृते समुद्रेण प्रतिहता भवन्तः कमपि व्यापारमाचरन्त्विति निगमः ॥

इदानीमुत्पाहोदीपमत्वेनानिष्टाप्रतिसुम्नेन ननुद्धारामनुष्मारयवाह—

अकअत्यपडिणिअत्ता कह सँमुहालोअमेत्तपडिमंक्कन्तम् ।

दप्पणअलेसु व टिअं पिअअं देच्छिह पिआसुहेसु विमाअम् २३

[अकृतार्थप्रतिनिवृत्ताः कथं संसृजालोकमात्रप्रतिमंक्रान्तम् ।

दर्पणतलेष्वथ स्थितं निजकं द्रक्ष्यथ प्रियामुत्प्लेषु विपादम् ॥]

अकृतार्थाः मन्त प्रतिनिवृत्ता यूयं म्थितं विद्यमानं समुद्रालङ्घनसमुत्थं निजकं
स्वनिष्ठं विपाद निर्मलत्वेन दर्पणतलेष्वथ वधूमुत्प्लेषु संसृजालोकेनमात्रादेव प्रति-
संक्रान्तं सवद्ध कथं द्रक्ष्यथ । अप्रतिभया द्रष्टुं न पारयिष्यथेत्यर्थः । अन्यत्रा-
प्यादमेत् सुखादिमलिन्या म्मुमदर्शनादेव प्रतिवृत्तामिति प्रतिविम्बात् । तथा चाकृत-
कार्यत्वेन विपणेषु भवन्तु दर्पणवदम्लानं वधूमुत्प्लेषु विपादादतिम्लानं भविष्यति ।
ततस्तु ‘श्रायो वीररताः स्त्रियः’ इति ता अपि विरज्येयुः । तदुक्तम्—‘अकृतार्थो
दृष्टं गच्छन्दारिरप्यवमन्वते’ इति भावः ॥

अत्र बहूनां बहवः क्षतिलभभागिनस्ते निवर्तयन्तीति व्यवसायो न क्रियत इत्यत आह—

गिज्जन्ति चिरपअत्ता समुद्गहिरा व पडिपहं णइसोत्ता ।

तीरेन्ति गिअत्तेडं असमाणिअपेसणा ण उण सत्पुरिसा ॥२४॥

[नीयन्ते चिरप्रवृत्तानि समुद्रगम्भीराण्यपि प्रतिपथं नदीन्त्रोतांसि ।

तीर्यन्ते निवर्तयितुमसंमानितप्रेषणा न पुनः सत्पुरुपाः ॥]

चिरं व्याप्य प्रवृत्तानि वहद्रूपाणीत्याभ्यस्तिकवेगवत्त्वम् । समुद्रबद्धमीराणीत्स-
साध्यसेतुकात्वम् । एवंभूतान्वपि नदीन्त्रोतांसि प्रतिपथं विपरीतमार्गं पश्चान्नीयन्ते
उपायेन नेतुं शक्यन्ते । सत्पुरुपाः पुनरनिष्पादितप्रेषणाः सन्तः परावर्तयितुं न
शक्यन्ते । प्रेषणमीश्वराज्ञा । तथा च जलस्याचेतनस्य स्वाभाविकक्रमतः परावृत्ति-
रुपायसाध्या न त्वजडानां चेतनानामिति राज्ञाज्ञानिष्पत्तिरेव पुरुषार्थं इति भावः ॥

समुद्रधिमर्दः कदापि केनापि न कृत इति कपिभिः कथं कर्तुं शक्यत इत्यत आह—

जो लङ्घिज्जइ रइणा जो वि खविज्जइ खआणलेण वि बहुसो ।

कह सो उइअपरिहओ दुत्तारो त्ति पवथाण भण्णउ उअही २५

[यो लङ्घयते रविणा योऽपि क्षप्यते क्षयानलेनापि बहुशः ।

कथं स उदितपरिभवो दुस्तार इति प्लवगानां भण्यतामुदधिः ॥]

रविलङ्घितत्वाक्षयानलेनापि बहुशः क्षपितस्वाश्वोदितो जातः पराभवो यस्य
तादृगप्युदधिः प्लवगानां दुस्तरणीय इति कथं भण्यताम् । भणितुमप्ययोग्यमिद-
मित्यर्थः । प्लवेन शच्छन्तीति प्लवगाः । उदकं निधीयतेऽत्रेत्युदधिरिति च समुद्र-
गहनसामग्रीकथनम् । तथा च वानरा अलङ्घयन्पि लङ्घन्ते, अदाह्यमपि दहन्ति,
किं पुनस्तरणिलङ्घितमनलदर्शं वा समुद्रम् । यथादृष्टपरकृतकार्यानुष्कारित्वादिति
भावः । उचितपरिभवो योग्यपरिभव इति वा ॥

तथापि समुद्रलहनमतिदुष्करमिति न तथा कर्तव्यमित्यत आह—

चिन्तिज्जउ दाव इमं कुलववएसक्खमं वहन्ताण जसम् ।

लज्जाइ समुइस्स वि दोण्ह वि किं होइ दुक्करं बोलेउम् ॥ २६ ॥

[चिन्त्यतां तावदिदं कुलव्यपदेशक्षमं यशो बहताम् ।

लज्जायाः समुद्रस्यापि द्वयोरपि किं भवति दुष्करं व्यतिक्रमितुम् ॥]

युष्माभिरिदं तावच्चिन्त्यताम् । किं तत् । कुलस्य वंशस्य व्यपदेशोऽस्मिन्कुले इदमनु-
रूपमिति कथने क्षम योग्यं यशो बहताम् । युष्माकं लज्जाया नमुद्रस्यापि द्वयोरपि
मध्ये किं वस्तु व्यतिव्रमितुं लडितुं दुष्कर भवति । शतयोजनावच्छिन्नस्य समुद्रस्य
लङ्घनं सुकरमनवच्छिन्नाया लज्जायास्तु दुष्करमन एवाभ्यर्हितत्वेन प्रथमं तदुप-
न्याग इति भावः ॥

दुष्करमपि लज्जाया एव लङ्घनं धर्तव्यं न तु समुद्रस्येत्यत आह—

किरणासणिं रहसुण सुहस्स किर णासणिं विमुञ्चउ मा दा ।
सेलससारअमे हो तुम्हे जेरुण चन्दसारअमेहो ॥ २७ ॥

[किरणाशनिं रघुमुते सुखस्य किल नाशनीं विमुञ्चतु मा तावत् ।
शैलससारतमान्गो युष्माञ्जित्वा चन्द्रशारदमेघः ॥]

भो इति संबोधनम् । किल सभावनायाम् । शुभ्रनया चन्द्र इव शारदो मेघ इति
रूपम् । शरन्मेघा बहुधा वज्रं त्यजन्तीत्याशयात् । रघुमुते किरणरूपमशनिं वज्रं
मा तावच्चिन्त्यतु । किंभूताम् । मुखस्य नाशनीं नाशिकाम् । किं कृत्वा । शैलादपि
ससारतमान्वलवत्तमान् । यदा शैलं स्यति सण्डयतीति शैलस वज्रं तद्वत्सार स्थि-
राशो येषा तेषु श्रेष्ठतमान् वज्रसमस्थिरांशान्युष्माञ्जित्वा । रामरक्षोद्युक्तानतिक-
म्येत्यर्थः । मेघो वज्रेण शैलादीनतिक्रम्य तालादीन्प्रहरति । तथा च भवति समु-
द्रेऽनुलङ्घिते जानकी प्रायभावेन मया गृह्याय न गन्तव्यमथ भवन्तोऽपि न गमिष्य-
न्तीति चन्द्रः किरणवज्रपातेन विरहिणो युष्मानभिभूयातिवियोगिनं रामचन्द्रमभि-
भविष्यतीति सर्वतोऽनुचितमिति भावः । 'सरो बले स्थिराजे च' इति कोपः ॥

समुद्रस्य लङ्घने सलभीष्टमिति दर्शयन्नलङ्घनं महदनिष्टमित्याह—

बन्धवणेहृव्महिओ होइ परो वि विणएण सेविज्जन्तो ।
किं उण कओवआरो णिकारणिद्धबन्धवो दासरही ॥ २८ ॥

[बान्धवमेहाम्यधिको भवति परोऽपि विनयेन सेव्यमानः ।

किं पुनः कृतोपकारो निष्कारणस्त्रिबन्धवान्धवो दाशरथिः ॥]

परोऽपि शत्रुरपि विनयेन सेव्यमान सन्बान्धवादपि स्नेहेनाभ्यधिको भवति ।
बान्धवादप्यधिकं स्नेहमाचरतीत्यर्थः । कृतवानिव वरूपोपकारोऽत एव निरुपधिस्ने-
हलिशिष्टा बान्धवो मित्रं दाशरथिः । किं पुनः । तथा च स्वभावतो मित्रमेवायं

सेव्यमानः सेव्यमानशत्रुकृतस्नेहादप्यधिकं स्नेहमाचरिष्यतीत्यभीष्टम् । अनभीष्टक्षेप
तु बान्धवः सन्स्नेहाभ्यधिकोऽपि पुरुषो विगतनयेन दुर्नीत्या सेव्यमानः पर उदा-
सीनो रिपुर्वा भवति । किं पुनरुक्तविशेषणविशिष्टो दाशरथिः । तथा च यत्र
भ्रात्रादयोऽप्यन्यथा भवन्ति तत्र मित्रमयमन्यथा स्यादिति किमाश्चर्यम् । अतो
महती क्षतिः स्यादित्यत्र बालिविरुद्धोऽहमेव निदर्शनमिति भावः । 'बान्धवो भ्रातृ-
मित्रयोः' इति कोपः ॥

रामानुरागवैराग्ययोरस्माकं को लभः का च क्षतिरित्यत आह—

अद्रपरुढ व्व लता समरुच्छाहे उदुम्भि व विलम्बन्ते ।

अज्ज वि दाव मह इमा मडलेइ च्चिअ फलं ण दावेइ सिरी २९

[अचिरप्ररुढेव लता समरोत्साहे ऋताविव विलम्बमाने ।

अद्यापि तावन्ममेयं मुकुलायत एव फलं न दर्शयति श्रीः ॥]

अचिरप्ररुढा लतेषु ममेयं राज्यधीः ऋताविव भवतां समरोत्साहे विलम्बमाने
सलयापि तावन्मुकुलायत एव संकुचत्येव । न तु विकाससाध्यं राज्यभोगरूपं फलं
दर्शयति । जनयतीत्यर्थः । यथा वसन्तादावनागच्छति लता मुकुलायत एव सुद्रण-
मेव धत्ते तत्तत्समयजपुष्पसाध्यं फलं न दर्शयति तथा भवदुत्साहे शिथिलीभवति
राज्यलक्ष्मीरपीत्यर्थः । अचिरप्ररुढेति लताविशेषणमुपमेयत्रियो नूतनत्वेनानुप-
भुक्तत्वं द्योतयति । तथा च मुकुलायत इति संकोचविकासोभयात्मकमुकुलनरूप-
मध्यमानस्थाकथनेन भवव्यवसायाधीनरामानुरागसंशयाद्राज्यधीरपि संशयदोलामा-
रोहतीति फलतो ममेवोपकारापकाराविति भावः । लता नाम नायिकाविशेषस्तेना-
किरोदापि ऋतुविलम्बेन स्त्रीत्वव्यञ्जकशरीरविशेषे मुकुलायमाना सती गर्भात्मकं
फलं न दर्शयतीति ध्वनिः ॥

धीरोदात्तो रामः कथमस्मात्तु कोपं करिष्यतीत्यत आह—

केच्चिरमेत्तं व ठिई एअ विसंवाइजा ण मोच्छिहि रामम् ।

कमलम्भि समुत्पण्णा तं चिअ रअणीसु किं ण मुञ्चइ लच्छी ३०

[कियच्चिरमात्रं वा स्थितिरेवं विसंवादिता न मोक्षयति रामम् ।

कमले समुत्पन्ना तदेव रजनीषु किं न मुञ्चति लक्ष्मीः ॥]

स्थितिर्धर्ममेवं भवतामव्यवसायेन विसंवादिता विचालिता सती कियच्चिरमात्रं वा

क्रियदविक्रमो वा । अयमेवाधिकः कालो वृत्त इत्यर्थः । रामं न मोक्षयति । अतः परं मोक्षयत्येव । निदर्शयति—कमलोत्पत्तापि लक्ष्मी रजनीपु तदेव कमलं किं न मुञ्चति अपि तु मुञ्चत्येव । तत एव निश्चि कमलमधोक् भवतीत्यर्थः । तथा च कमलमवकोमलत्वेन प्रतीयमानो रामो लक्ष्मीवचबलया खोत्पन्नयापि स्थित्वा रजनी-
यद्रागजनकविमवाद्दशायामवश्यं मोक्षय्यः । तथा सत्यधीरो भवन्वालिबधदृष्ट-
गार सर्वानपि नो निहन्निष्यतीति भावः । सवादेो विचलत्वम् ॥

यथेव समर्थो रामस्तत्कथमिन्धमप्रतिभो लक्ष्यत इत्यत आह—

सअलुज्जोडअवसुहे समत्थजिअलोअवित्थरन्तपआवे ।

ठाइ ण चिरं रविम्मि व विहाणपडिआ वि मइलदा सप्पुरिसे ३ १

[सकलोद्द्योतितवमुधे समस्तजीवलोकविस्तीर्यमाणप्रतापे ।

तिष्ठति न चिरं रवाविव विधान(विभात)पतितापि मलिनता सत्पुरुपे]

सकला उद्द्योतिता अर्थाकीर्त्या वमुधा येन । समस्तजीवलोके विस्तीर्यमाण-
प्रतापध येन । तादृशे कीर्तिप्रतापमालिनि सत्पुरुपे विधान प्रकृतसंयानुद्धूल-
प्रकारस्त्रिन्तापतितापि मलिनता चिरं न तिष्ठति । रवाविव । अत्र पक्षे उद्द्योत-
किरणस्तच्छालित्वमुद्द्योतिन्त्वम् । प्रताप औष्ण्यम् । विहाणशब्दो देश्या प्रमा-
तवाची । तथा च यथोक्तविशेषणद्वयवन्ति रवां विभातपतिता मलिनता प्रकाशवि-
शेषणनावधिरं न तिष्ठति तथा सत्पुरुपेऽपि । तथा च विशेषणद्वयविशिष्टो राम-
प्रकार चिन्तयन्नित्यमान्ने । तत्सकृतीं मालिन्यमपि जगत्स्वकार्यं च कुर्यादपरूपे-
मात्रमस्माकं स्यादिति भावः ॥

उपहारिणामुक्तरं कर्तव्य एवेत्याह—

सत्पुरिमपाअडवहं पढमं जं राहवेण अम्हासु कअम् ।

होज्ज व ण होज्ज व समं अम्हेहिं कअं पि कि उण अकीरन्तम् ३ २

[सत्पुरुपप्रकटपथं प्रथमं यद्राघवेणास्मासु कृतम् ।

भवेद्वा न भवेद्वा सममस्माभिः कृतमपि कि पुनरक्रियमाणम् ॥]

राघवेण प्रथमं यदुपकारस्वरूपमस्मासु कृतं तदस्माभी राघवे कृतमपि तत्कृ-
तेन समं भवेद्वा न वा भवेत्, कि पुनरक्रियमाणम् । तथा च राघवेण कृतो
वालिबधरूप उपकारः कृतेनापि सीतोद्वारेणाम्माभिः सदृशीकर्तुं न शक्यते, कि

पुनरुक्तेनेत्यर्थः । यत्किंभूतम् । सत्पुरुष एव प्रकटः पन्था अवतरणमार्गो यस्य तत् । सत्पुरुषादेवोपकार आयातीत्यर्थः । यद्वा सत्पुरुषप्रकटपथ इत्यनुकरणीयम् । सत्पुरुषस्य प्रकटः पन्था यत्तत्पुरुषानुपकारस्वरूपेणैव पन्था चलतीत्यर्थः । प्राकृते लिङ्गवचनमत्प्रमिति पथमिति नपुंसकनिर्देशः । राघवेण सत्पुरुषस्य वालिनः प्रकटो बधो यत्र तादृशं यत्कृतमित्यर्थो वा ॥

रावणवधार्थमयमुपायः स तु दुष्कर इत्यत आह—

राहवपत्थिज्वन्तो उद्धो दीसिहृद् केचिरं व दहमुहो ।

दूरन्तपेच्छिअब्धो सिहरपडन्तविअडासणि व्व वणदुमो ॥३३॥

[राघवप्रार्थमान ऊर्ध्वो द्रक्ष्यते कियच्चिरं वा दशमुखः ।

दूरान्तप्रेक्षितव्यः शिखरपतद्विकटाशनिरिव धनद्रुमः ॥]

राघवेण प्रार्थमानोऽवहृथमानो दशमुखः किञ्चिरं वा ऊर्ध्वो वृद्धिशीलो द्रक्ष्यते नातः परं द्रष्टव्यः । क एव । दूरान्तमतिदूरं ततः प्रेक्षितव्यः । ऊर्ध्वत्वात् । एवं शिखरे शिरसि पतन्विकटाशनिर्वस्य तादृशो वनद्रुम इव । यथा द्रुमेषु सत्सु वज्र-
बोधो वृक्षः पात्यत एवं राक्षसेषु सत्सुपि राघवेण रावणः पातनीय इति भावः ।
'प्राथितः शत्रुसंघदे यन्वितेऽमिहितेऽपि च' इति विश्वः ॥

राक्षसास्तावदतिवला वानरानभिभवेसुर्वरे रावण इत्यत आह—

वालाअवं व एत्तं धुअअम्बालाअवंसुणिवहृच्छाअम् ।

कइसेणं रअणिअरा तमरअणिअर अत्र पेच्छिअं पि अओग्गा ३४

[वालातपमिवायद्भुतातात्रालातपांसुनिवहृच्छायम् ।

कपिसैन्यं रजनिचरास्तमोरजोनिकरा इव प्रेक्षितुमप्ययोग्याः ॥]

तमसोऽन्धकारस्य रजो धूलिः । सूक्ष्मभाग इति यावत् । तत्समूहा इव रज-
निचराः श्यामत्वात् वालातपमिव कपिसैन्यं कपिभत्वादागच्छत्सत्प्रेक्षितुमप्ययोग्याः
किं पुनर्योद्धुम् । तथा च यथा वालातपेनान्धकारो नाश्यते तथा कपिसैन्येन
राक्षसा नाशनीया इति भावः । कीदृशं कपिसैन्यम्, वालातपं वा । ध्रुतस्य कम्पि-
तस्य तत्रालातस्य ज्वलद्गारस्य ये पांसवः स्फुल्लिगास्तच्छायां तत्तुल्यरूपं पिहल-
त्वात् । कम्पने सत्यज्ञारास्तुल्लिगा निर्गच्छन्ति । ध्रुतस्फुल्लिगसाम्येन कपीनां
चादत्यं बाहुत्यं च सूचितम् ॥

राक्षसा यथा तथा सन्तु रावणस्तु गुदः प्रतिपक्षस्वत्कथमिदमित्यत आह—
गुरुभूमि वि पडिवक्त्रे होन्ति भङ्गा अहिअवारिअप्पडिउला ।
पडिगअगन्धा इद्धा उद्धङ्कुसरुद्धमत्थअ च्व गइन्दा ॥ ३५ ॥

[गुरावपि प्रतिपक्षे भवन्ति भटा अधिकवारितप्रतिकूलाः ।

प्रतिगजगन्धाविद्धा ऊर्ध्वाङ्कुशरुद्धमस्तका इव गजेन्द्राः ॥]

मह्यपि शत्रौ सन्ति भटा अधिकं वारिताः प्रतिकूला विपशा यैस्तथा भवन्ति ।
यथा प्रतिगजगन्धेनाविद्धाः सृष्ट्या एवमूर्ध्वेनोत्थापितेनाङ्कुशेन रवे गसकं येषां
तादृशा गजेन्द्राः । तथा च यथा यथा निवर्तनायाविरुमङ्कुशप्रहारस्तथातथाधिकं
प्रतिगजाभिभवाय चलन्तीत्यर्थः । तेन गजेन्द्रप्राया भवन्तो वीरा गुरुप्रतिपक्षरा-
वणसत्त्वेऽपि प्रतिगजप्रायराक्षसवल्लोपगर्दका अधिकं भविष्यथेति भावः । अधिकं
वारिता अपि प्रतिकूला विपक्षसमुत्ता भवन्तीत्यर्थो वा ॥

अस्मदतिरिक्ता कति न सन्ति त एव सहायकमाचरन्तिवत्यत आह—

विसमम्मि वि अविस्सण्णो धारेइ धुरं धुरंधरो शिअ णवरम् ।

किं दिणअरोवराए दिणस्त होइ अवलम्बणं ससिदिम्बम् ॥३६॥

[विपमेऽप्यविपण्णो धारयति धुरं धुरंधर एव केवलम् ।

किं दिनकरोपरागे दिनस्य भवत्यवलम्बनं शशिविम्बम् ॥]

प्राणसकटहृपविपमेऽप्यविपण्ण माध्यवमायो धुरंधर एव भारतमर्थ एव
केवलं धुरं धारयति । तथा च प्रकृतकर्मणि भवन्त एव धुरंधरा नान्य इत्याशयः ।
एतदेव द्रष्टव्यम्—दिनकरस्य ग्रामे दिनस्यावलम्बनं प्रकाशमप्यन्वारिसांभाम्यरक्षकं
किं विश्रमानमपि विधुविम्बं भवति । अपि तु न भवतीत्यर्थः । तथा च दिनकर-
प्रायाणा भवतामनभ्यवसायच्छप्रत्वम्पे ग्रामे उज्वलत्वेन दिनप्रायस्य प्रकृतकार्यस्या-
वलम्बनं निष्पादकाः शीतलतेजस्त्वेन विधुविम्बप्राया भवदन्त्ये न भवेयुः । तेन
यथोद्गासदद्यायां रावेरेवावलम्बनं दिनस्य तथा प्रकृतेऽप्यनभ्यवसायमपहाय भवन्त
एव भवेदुरिति भावः ॥

यावदेव कार्यासिद्धिस्तावदेव गौरवमसङ्गजानां तस्मिन्नु तु लघुत्वमेव स्यादित्यत आह—

मुक्तसलिला जलहरा अहिणवदिष्णफला अ पाअवणिवहा ।

लहुआ वि होन्ति गरुआ समरमुहोहरिमण्डलगा अ भुआ ॥३७

[मुक्तसलिला जलधरा अभिनवदत्तफलाश्च पादपनिवहाः ॥]

लघवोऽपि भवन्ति गुरवः समरमुखावहृतमण्डलाप्राश्च भुजाः ॥

मुक्तं सलिलं यैस्तादृशा मेघाः, अभिनवानि दत्तानि फलानि यैः, अथवा तत्काल-
दत्तानि फलानि यैस्तादृशा वृक्षसमूहाः, समरमुखावहृता अवपातिता मण्डलाप्राः
खन्ना येभ्यस्तादृशा भुजा लघवोऽपि गुरवो भवन्ति । अयं भावः—मेघवृक्षभुजा
जलवृक्षस्तादृशायां गौरवयुक्ताः स्थिताः अथ जलदीनां मुक्तिदानत्यागदृशायां
लघुभूता अपि सन्तः सस्योत्पत्तिवृत्तिशत्रुक्षयादिरूपकार्यकारित्वेनादरणीयतारूप-
गौरवयुक्ता एव भवन्ति । तथा च भवद्भुजा अपि कृतकार्या गुरु भवेद्युः, अन्यथा
तु लघव एव स्युरिति भावः । विरोधाभाससूचनायापिशब्दः ॥

अस्माकं गुदसामभ्येव नास्तीत्यत आह—

दर्पं ण सहन्ति भुआ प्रहरणकज्जसुलहा धरेन्ति महीहरा ।

विस्तिष्णो गअणवहो णिज्जइ कीस गुरुअत्तणं पडिवक्खो ॥३८

[दर्पं न सहन्ते भुजाः प्रहरणकार्यसुलभा ध्रियन्ते महीधराः ।

विस्तीर्णो गगनपथो नीयते किमिति गुरुत्वं प्रतिपक्षः ॥]

शुभाकं भुजाः परेषां दर्पं न सहन्ते तथा च परमेत एव निघ्नन्ति न तु
व्यापार्य इति शीघ्रकारिण इत्युक्तम् । एतद्व्यापार्यानाह—प्रहरणमत्रं प्रहारक्रिया वा
तत्कार्यं सुखलभ्या उत्पादनोद्बहनदुःखनिरपेक्षा महीधरा ध्रियन्ते तिष्ठन्ति । तथा
च खड्गादिषु च्छेदभेदशङ्कापीति तच्छून्या इत्यर्थः । पर्वताहरणमार्गो नास्तीत्यत
आह—विस्तीर्णो गगनमेव पन्थाः । गतागतसंकोचश्च इति भावः । तथापि विपक्षः
किमिति गुरुत्वं नीयते । स्वानध्यवसायेन सर्वेषामादरविषयीक्रियत इति भावः ॥

तर्हि रामलक्ष्मणावप्यपहाय समुद्रमुल्लङ्घ्य गृहीतमहीधरा लङ्कामिदानीमेवावरो-
त्स्याम इत्याशङ्क्य निवारयति—

धीरं परिरक्खन्ता गरुअं पि भरं धरेन्ति णवर सुउरिसा ।

ठाणं चिअ अमुअन्ता णीसेसं तिहुअणं खवेन्ति रविअरा ॥३९॥

[धैर्यं परिरक्षन्तो गुरुमपि भरं धारयन्ति केवलं सुपुरुषाः ।

स्थानमेवामुञ्चन्तो निःशेषं त्रिभुवनं क्षपयन्ति रविकराः ॥]

धैर्यं रक्षन्त. सुपुरुषा गुरुमपि भरं धारयन्ति निर्वाहयन्ति । अर्थान्तरं न्यम्यति—
स्थानं रविमण्डलममुञ्चन्त एव रविकरास्त्रिभुवनं क्षपयन्ति निर्दहन्ति । तथा च यथा
रविकरा रविमण्डलत्यागेनोष्मादिरूपतया निशि व्यवच्छिद्य वर्तमाना अकिञ्चित्करा-
स्तथा भवन्तोऽपि रविकरप्राया रविमण्डलप्रायर्धैर्यत्यागेन रामलक्ष्मणहपनायकानव-
ष्टब्धा अकिञ्चित्करा एव स्युरिति धैर्यरक्षया तत्साविध्येन सर्वं साधयन्तिवति भावः ॥

अत्रैतत्कार्यं केचिन्मन्यन्ते केचिन्नेति सकलसंमत्यभावात् कुर्म इत्यत आह—

काभरपडिमुक्कधुरं जिणन्ति पत्थागलङ्घिअगकखन्धा ।

पढमं ता णिअअबलं पच्छा पदरेहिं सुउरिसा पडिवकखम् ॥४०॥

[कातरप्रतिमुक्कधुरं जयन्ति प्रस्थानलङ्घिताप्रस्कन्धाः ।

प्रथमं तावन्निककवलं पश्चात्प्रहरणैः सुपुरपाः प्रतिपक्षम् ॥]

प्रस्थानेन लङ्घिताप्रस्कन्धा अग्रस्कन्धं सैन्याग्रं नदप्युत्तुङ्गय गच्छन्त सुपुरपा.
कातरेण प्रतिमुक्का धुरा यत्र तादृशं निकक बल तावत्प्रथमं जयन्ति । पृष्ठतः
पुरोगमनरूपलङ्घनेनेत्यर्थः । पश्चात्प्रहरणैरत्र प्रतिपक्षं जयन्तीत्यनुपपन्नः । तथा च
यथा विपक्षजयेन यशोव्यभक्त्या सजातीयोदप्युत्कर्षणेति शूराणामितरनैरपेक्षमेव
सम्यगिति ये न मन्यन्ते ते कातरा इति भावः ॥

अन्माकं दृष्टमामप्रीसाविध्येऽप्यदृष्टसानप्रीवैकल्यशङ्कया शैथिल्यमित्यत आह—

अण्णेन्ति मङ्गलाइं अल्लिअइ सिरी जसो पवड्डुइ पुरओ ।

पडिवण्णरणुच्छाहे पडिवक्खुद्धरणपत्थिअम्मि सुउरिसे ॥ ४१ ॥

[अनुगच्छन्ति मङ्गलान्यालीयते श्रीर्यशः प्रवर्धते पुरतः ।

प्रतिपन्नरणोत्साहे प्रतिपक्षोद्धरणप्रस्थिते सुपुरुषे ॥]

प्रतिपक्षस्योद्धरणं विनाशस्तदर्थं प्रस्थिते सुपुरुषे शत्रुनाशजन्यानि मङ्गलान्यनु-
गच्छन्ति संबन्धन्ते जयधीरालीयते मिलति यशश्च खडादिजनितं प्रवर्धते । तथा
च सत्पुरुष एव रामस्वददृष्टेनैव सर्वं सपटनीयमित्यर्थः । कुतो ज्ञायत इत्यत
आह—कीदृशे । पुरतः प्रस्थानपूर्वं प्रतिपन्न- प्राप्तो रणोत्साहो येन, ज्ञातो रणोत्साहो
यस्येति वा तादृशि । तथा च मनोविशुद्धिरूपयात्रासाहृष्यसूचकणोत्साहेनैव सर्व-

मिदमुशीतमिति भावः । अथ वा पुरतो नगरतः । प्रस्थानस्थानादिति यावत् । अनुगच्छन्ति मङ्गलनीखादि योज्यम् । तथा च रामेण सीतामुद्दिश्य चलितेन सीतावार्तालाभनिरङ्गशहन्मत्समागमादिरूपमङ्गलं बालिवधेन जयलक्ष्मीरत एव प्रौढं यशश्च लब्धमित एवाभिमकार्येतिद्विरपि ज्ञातव्येति भावः । 'पुरतो यशो वर्धते' इति केचित् ॥

रावणेन समं रामस्य वैरमस्तीति स तथा कुर्यादस्माभिस्तु निर्वाहं तत्कृतः कर्तव्यमित्यत आह—

वचन्ता अहभूमिं कञ्चिअसुहृदासिवत्तवन्धावडिआ ।

पावर ण चलन्ति वीअं लुअवक्खा महिहर व्व वैराबन्धा ॥४२॥

[व्रजतोऽतिभूमिं कृष्टसुभटासिपन्नपथापतिताः ।

केवलं न चलन्ति द्वितीयं लूनपक्षा महीधरा इव वैराबन्धाः ॥]

केवलमावप्यमानवैराणि द्वितीयं पुरुषं न चलन्ति तत्र न संक्रामन्ति । अन्यद-
न्यत्र निमित्तवशात्संक्रामत्यपि वैरं तु स्वासाधारणसंबन्धिपुरुष एव तिष्ठतीति
केवलपदार्थः । कीदृशा वैराबन्धाः । अतिभूमिं प्रकर्षकाष्ठां व्रजन्तः । यथावथा
वैरनिमित्तस्मरणं तथातथा तद्दृष्टिः । तथा च तथा तद्दर्धते यदुपरि प्रकर्षो न
संभवतीत्यतिगौरवमेकमचलननिमित्तमित्यभिप्रायः । एवं पूर्वनिपातानियमात्सुभटेन
वैरिणा मारणाय कोपादाकृष्टं यदसिपन्नं तदेव पन्था मार्गस्तेनापतिता आगताः ।
सङ्गादिकमुद्यम्य जिघांसुना पुरुषेण सहोत्पन्नस्य वैरस्य खड्गरूपवर्त्मागतत्वमुत्प्रेक्षि-
तमनेन । तथा च खड्गेत्युपलक्षणम् । किं तु यदेव यत्र वैरनिमित्तं तदेव तत्र
वैरपथ इति प्रकृते वधहृरणरूपं वैरवर्त्मं रामसंबन्धमेवेति द्वितीयमचलनवीजमिति
वैरं सुष्मानु कथं गच्छेत्तथाप्येकस्य वैरे तदनुयायिनः सर्वे एव परम्परासंबन्धवै-
रास्तत्रत्युद्धारमाचरन्तीति भवन्तोऽपि तथा कुर्वन्त्विति प्रष्टव्यार्थः । अत्र दृष्टा-
न्तमाह— महीधरा इव । यथा छिन्नपक्षाः शैला यत्र पतितास्ततो द्वितीयस्थानं
न गच्छन्तीत्यर्थः । तेऽप्यतिशयितां यद्गीं भूमिसुद्धीय व्रजन्तः कृष्टसुभटासिपत्रेण
पक्षच्छेदहेतुना पथ उड्यनमार्गादापतिताः । भृगावित्यर्थात् । केचित्तु—'वैरा-
बन्धा द्वितीयं न चलन्तीति प्रत्येकमेव वैरिणः प्रत्येकमेव तदुद्धारमाचरन्तीति
रामसंबन्धेन रावणेन समं जातवैरा वयं सर्वे एव तथा कर्त्तव्येति भावः' इत्याहुः ॥

राघवेण यदि वैरं स्थातदा शोचनामपदाय कार्यमेव घटयेत्तत्कथमस्माभिरेव
तथा कर्तव्यमित्यत आह—

ता सोअइ रहुतणओ ताव अ सीआ वि हत्थपत्तइत्थमुही ।

ताव अ धरइ दहमुहो जाव विसाएण वो तुलिज्जइ धीरम् ॥ ४३ ॥

[तावच्छोचते रघुतनयस्तावच्च सीतापि हस्तपर्यस्तामुखी ।

तावच्च ध्रियते दशमुखो यावद्विपादेन वस्तुल्यते धैर्यम् ॥

रामन्नावदेव सीतानिमित्तं शोचते तावत्सीतापि चिन्तया हस्तविन्यस्तमुखी ।
विरहिणी हस्ते मुखमारोग्य चिन्तयतीति समाचारः । तावच्च रावणो ध्रियते जी-
वति यावद्युष्माकं धैर्यं सीतोद्धाराय स्थिरताहं विपादेनानध्यवसायमूलकमनस्तापेन
तुल्यते महशीक्रियते । तथा च युष्मद्भैर्यविपादाविदानीं मत्प्रतिपक्षिताविनि
प्रवृत्तिनिवृत्त्योरेकमपि न जनयत । यदेव त्वधिक्यत्वं स्थातदेव स्वकार्यं जनयेत् ।
तथा गति यदि विपादं जित्वा धैर्यं वर्नेन तदा रामशोचनसीतासंतापरावणजीवितान-
नामभावोऽपि भवेदिति भावः । तुल्यते उत्तिक्ष्यते वा ॥

प्रकृतकार्धोन्मुखा अपि वयं यदि विपण्णत्वेन ज्ञातास्तदा तथैवास्तु दृश्यतामितर-
कतरस्तत्कुर्यादित्यत आह—

अण्णो अण्णस्स मणो तुम्ह ण आणे अणाहिओ मह् अप्पा ।

णिव्वण्णन्तस्स इमं दरूढवणप्पसाहणं हणुमन्तम् ॥ ४४ ॥

अन्यदन्यस्य मनो युष्माकं न जानेऽनाधिर्ममात्मा ।

निर्वर्णयत इमं दरूढव्रणप्रसाधनं हनूमन्तम् ॥]

अन्यस्य मनोऽन्यत् स्वमनसो भिन्नम् । अतो युष्माकं मनो न जाने । स्वचि-
त्तसाक्षिकमेव स्वयं ज्ञायते । ततो युद्धादिकं कर्तुमकर्तुं वा युष्माकं चित्ते किमस्ती-
ति न जानामि । किं तु भवन्त एव जानन्ति । मम पुनरात्मा अनाधिर्भवद्भिर्विना
कार्यं कथं सिद्धेदित्यन्तर्ध्वंशाश्चक्षुः । वुत् इत्यत आह—मम किंभूतस्य । दरूढः
किञ्चित्संभुञ्जितोऽक्षयुद्धकालीनो व्रण एव प्रसाधनमलंकरणस्य निर्जितविपक्षत्वात् ।
एतादृशं हनूमन्तं निर्वर्णयत, पश्यत । तथा च भवतामौदास्येऽपि ज्ञातप्रकृतका-
र्यसामर्थ्यो वचनस्यो हनूमानेव साधयेदित्यध्यवसायवानसि । ततस्तमेव मानयि-

प्यामीति भावः । भवन्तस्त्वत्कृतकार्यत्वादक्षतत्वात् निर्भूषणा एव स्युरिति तात्पर्यम् । यद्वा सङ्गाद्यभिघातेन वपुरिदं वैह्वव्यमासादयेदित्यत आह—अण्णो अण्णस्सेति । अयमर्थः—बुभ्भाकं मनो न जाने क्षतादिशङ्कया युद्धं प्रत्याधिविशिष्टमाधिद्वन्द्वं चेति विशिष्टं न जानामीत्यर्थः । अन्यदन्यस्य मनः । यतः मम पुनरात्मा युद्धं प्रत्यानाधिस्त्वन्व्यथाशन्यः । किंभूतस्य । तथाभूतं हनूमन्तं निर्वर्णयतः । तथा च युद्धे शीर्यन्निहं क्षतमदृष्टलभ्यमिति तदेवाकाङ्क्षामीति भावः ॥

तर्ह्यस्माकमसमानेन का क्षतिरित्यत आह—

पडिचक्खस्स अ लच्छिअं आसाएन्तएणं

णिअअकुलस्स अ कित्तिअं आसाएन्तएणम् ।

मरणं पि वरं लद्धअं णअणिम्माणएणं

पुरिसेण चिरं जीविअं ण अ णिम्माणएणम् ॥ ४५ ॥

[प्रतिपक्षस्य च लक्ष्मीमास्त्रादयता

निजकुलस्य च कीर्तिमासादयता ।

मरणमपि वरं लब्धकं नयनिर्मापकेण

पुरुषेण चिरं जीवितं न च निर्मानकेन ॥]

प्रतिपक्षस्य लक्ष्मीमास्त्रादयता हठादाच्छिद्योपभुजानेन । एतेन बाहुबलमुक्तम् । एवं निजकुलकमागतां कीर्तिमासादयता लभमानेन । एतेनाभिजनशालित्वम् । एवं नयस्य नीतेनिर्मापकेण । अनेनोत्पथगामित्वविरहः । एवंभूतवहुगुणेनापि पुरुषेण दैवाङ्घ्रिर्मानकेन प्रशस्तमानशून्येन सता लब्धम् । स्वार्थं कर्त्तुं । मरणमपि वरं श्लाघनीयम् । चस्त्वर्थं । न तु चिरं व्याप्य लब्धं जीवितं वरम् । न श्लाघनीयमित्यर्थः । तथाच तथाविधस्य पुरुषस्य मानयिरहे जीवितान्मरणमेव गरिष्ठमिति भवन्तोऽपि तथाविधा मानरक्षणाय यतन्तामिति भावः ॥

भवदसंमानादनिष्टशङ्काशून्यैरस्माभिरुपेक्षयानपितचिरैरतिगम्भीरं भवदुक्तं न बुध्यत इत्यत आह—

एअ वि सिरीअ दिट्ठआ के सरलच्छिआए

करकमलस्स अ छिआ केसरलच्छिआए ।

मुञ्चन्ति सविण्णाणआ समरसंमाणअम्मि

एअ ममम्मि भणन्तए समरसामणअम्मि ॥ ४६ ॥

[एवमपि श्रिया दृष्टकाः के सरलाक्ष्याः
करकमलस्य च स्पृष्टया केसरलक्ष्म्या ।
मुह्यन्ति सविज्ञानकाः समरसमानदे
एवमपि भणति समरसमापके ॥]

एवमनेन प्रकारेण मयि भणति सति के सविज्ञानका । प्रशंसायां क्व । के प्रशस्तविज्ञानविशिष्टाः पुरया मुह्यन्ति मोहं गच्छन्ति उक्तमर्थं नावगच्छन्ति । अपि तु न केऽपीत्यर्थः । तथा च तथा मया स्फुटीकृत्योक्तं यथा सर्वं एवावगन्-
वन्त इति भावः । सविज्ञानकाः कीदृशाः । सरले संमुखस्थे अक्षिणी यस्यास्तया सरलाक्ष्या श्रिया लक्ष्म्या दृष्टा अपि । कीदृश्या । कर एव कमलं तस्य केसरवल-
क्ष्मीर्यस्य तेन केसरलक्ष्म्या करतलभागेन स्पृष्टया । करतलवर्निन्येत्यर्थः । एतावता लक्ष्म्यनुराग उक्तः । तथा च मोहकारणलक्ष्मीसत्त्वेऽपि ज्ञानवन्तस्तल्लक्ष्मीहरण-
नन्मत्त शङ्कमाना नोपेक्षा वुर्यु । किं तु मदुक्तमाचरेयुरिति भावः । मयि कीदृशे । समरे समानं ददातीति समरसमानदस्तास्मिन् । तथा च न केवलं पूर्वलक्ष्मीरशा-
मात्रमेतत्कर्मणा किं त्वग्रे लक्ष्मीलब्धिरपीत्याशयः । पुनः कीदृशे । समरस्य समापके निर्वाहके । तथा चाक्षमयता मया नोच्यते किं तु निर्दोषतासूचनाय । यद्वा समरसमानके समरे साहंकारे । यद्वा समौ युद्धे रसमानौ यस्य तस्मिन्समर-
समानके । मानोऽहंकारः । यद्वा समरध्रमानते समरध्रमेण अनतेऽनाकुले । तथा नानुजीविषु सत्सु स्वामिना वार्यं क्रियत इत्यर्नाचित्वेऽपि मयैव सर्वं निर्वाहणीयमथ च भवन्तः शासनीया इति भावः ॥

रावणरणे पराजय औत्सर्गिक इति मयैव सर्वं निर्वाह्यमिति कथमुच्यत इत्यन-
आह—

मा सोइज्जउ दुहिआ सीआ लोअएणं
णलिणि व्व समोलुगगआ सीआलोअएणम् ।
दुहिए राहवहिअए कामइलन्तअम्मि
जीविअम्मि अहिलोहिआ का मइलन्तअम्मि ॥ ४७ ॥

[मा शोच्यतां दुःखिता सीता लोकेन
नलिनीव समवरुग्णा शीतालोकेन ।

दुःखिते राघवहृदये कामक्लाम्यमाने
जीवितकेऽभिलोभिका का मलिनायमाने ॥]

सीता लोकेन राक्षसवसती कथं स्थास्यति किं वा भविष्यतीति मा शोच्यताम् ।
रावणो मया मारणीय एवेति भावः । किंभूता । राघवहृदये दुःखिते सति
दुःखिता । मद्बिभ्रेषेण रामहृदि दुःखं भवतीति कृत्वा दुःखवतीत्यर्थः । केव । शीत
आलोकः किरणो यस्य तेन शीतालोकेन चन्द्रमसा । यद्वा शीतस्य हिमस्यालोको
दर्शनं यस्मिन्नेन हिमर्तुना समवरुग्णा म्लानीकृता नलिनीव । यथेत्यंभूता पद्मिनी
लोकेन शोच्यते तथा सीतापि मा शोच्यतामिति व्यतिरेके दृष्टान्तः । यद्वा
नलिनीव दुःखितेत्वन्ययः । अथाग्रिमगलितके दुहिण राहवहिअए इति प्रतीकेन
सह योजना । तथा हि सीतोद्धारव्यग्रतया राघवहृदये दुःखिते सत्यस्माकं जीविते
कामिलोभिकामिलोभः । भावे षुल् । तथा च यदि राघवहृदयं दुःखितं तदास्मा-
भिर्जावितव्यमेव न । रणे तु यदि मरणं तदा परार्थमिति यशो रामदुःखदर्शना-
भावश्च । यदि तु जयस्तदा रामदुःखत्यागः प्रत्युपकारः स्वजीवनं च सिद्धमेवेति
तदेव कर्तुमुचितमिति भावः । राघवहृदये किंभूते । सीताविभ्रेषेण कामक्लाम्यमाने
कामेन क्लान्ति नीयमाने । अत एव मलिनायमाने प्रकाशाभावादिति भावः ॥

चन्द्रश्च मेहमङ्गलं रजनीसारजम्भि

कमलजम्भि च हिमदङ्घ्रि रजनीसारजम्भि ।

दुहिण राहवहिअए भमरोअत्तजम्भि

कुसुमजम्भि च पन्वाअए भमरोअत्तजम्भि ॥ ४८ ॥

[चन्द्र इव मेघमलिनिते रजनीसारके

कमल इव हिमदङ्घ्रे रजोनिःसारके ।

दुःखिते राघवहृदये भमरोदितव्ये

कुसुम इव प्रवाणे भमरापवर्तितव्ये ॥]

राघवहृदये पुनः किभूते । भ्रमरोदितव्ये धीरोदात्तत्वेन रोदनाभावनिधयेऽपि मोहदशायामाकस्मिकेन भ्रमेण सीते कासीत्यादि रोदितव्यं रोदनं यत्र तादृशे । सक-
 टोत्तीर्णविक्षिप्यन्धुप्राप्तिकानीनरोदनकद्रावनावशोपस्थापितसीताप्रातिभ्रमेण रोदि-
 तव्यं यत्रेति वा । हृदये कस्मिन्निव । मेघमलिनिते मेघच्छले चन्द्र इव । सीता-
 पहराचिन्ताकलङ्कितत्वात् । चन्द्रे वीदशि । रजनीमारके रजनी सारयति ज्योत्स्नया
 श्रेष्ठीकरोतीति रजनीमारकस्मिन् । रजनीसारं सुरतं ददातीति रजनीसारदस्-
 म्मिन्वा । चन्द्रोदये सुरतोद्रेकात् । तथा च तथाविधोज्ज्वलं चन्द्रवन्निर्मल राघव-
 हृदयं सत्त्वप्रधानमपि मेघतुर्यचिन्तया तिरोहितमभूदिति भावः । एवं हिमेन
 दग्धे कमले इव सौरभादिवर्द्ध्यादिगुणविरहादिवसे यथाकथञ्चिन्नोकलज्जया प्रकृत-
 काय्योद्योगेन च मनस प्रमत्तेऽपि निशि प्रहृदजानकीविरहेण निरुद्धवृत्तिकृतया
 सञ्चुचितत्वाच्च । कमले किभूते । रजोनि सारके रज. परागस्तत्रि सरणहेनौ ।
 हिमदग्धतया पत्राद्यभावेन परागस्खलनात् । अथवा रजो धूलिस्तद्भिः सारोऽप्रयो-
 जने । मकरन्दादिशयत्वान् । निन्दार्या कम् । एवं च प्रवाणे शुष्के कुमुम इव
 नीरसत्वाद्दन्धेन म्लानत्वाच्च । किभूते कुमुमे । भ्रमरापवर्तितव्ये भ्रमराणामपवर्ति-
 तव्यमपवर्तने यस्मात्तत्र । भ्रमरलक्ष्य इत्यर्थः ॥ युग्मकम् ॥

यदि व्यवसायो न कर्तव्यस्तदा वीररताः भ्रियोऽपि विरज्येयुरिति प्रवृत्तिहेतु-
 त्वेन सारयितुं गृह्यमनप्रसावेन भार्यागृहान्तमुपदर्शयन्प्रकृतमुपसंहरति—

कइआ पु विरहविरइअदोच्चलपसाहणुज्जिआहरणाइं ।

णीसासवसपहोरिलरमशालअमलिअपमहलकओलाइं ॥ ४९ ॥

पिहुलपिअम्बअलखलिअसिडिलवलअविचइणवाहुलआइं ।

दइछाम परिअणत्थुअकअपेसणलज्जिआ पिअकलत्ताइं ॥ ५० ॥

(जुग्मअम्)

[कदा नु विरहविरचितद्वैर्वन्यप्रसाधनोज्जिताभरणानि ।

निःश्वासवशप्रपूर्णनिशीललम्बालकमृदितपद्मलकपोलानि ॥

पृथुलनितम्बतलस्खलितशिथिलदलयविप्रकीर्णवाहुलतानि ।

इक्ष्यामः परिजनस्तुतकृतप्रेपणलज्जिताः प्रियकलत्राणि ॥]

(युग्मकम्)

नु संबोधने । हे वानराः, यदि भवद्भिश्चिरमत्रैव विलम्बः क्रियते तदा वयं प्रियकलत्राणि कदा द्रक्ष्याम इत्युत्तरस्कन्धकेनान्वयः । कीदृशानि । विरहेण विरचितं यद्दीर्घल्यमत्राकार्यं तद्रूपं यत्प्रसाधनमलंकारस्तेनोज्जितानि त्यक्तान्याभरणानि यैस्तानि । दीर्घल्यनिबन्धने आभरणत्यागे स्वस्त्रीणां कार्याद्यवस्थान्तराद्या शोभाविशेषो जायत इति दीर्घल्यरूपांलंकरणकृतपुनरुक्तिनिबन्धनत्वेनोत्प्रेक्षाव्यञ्जितानेन । एवं तिःश्वासस्यास्मदादिहेतुकेन प्राक्कालीनदुःखानुभवनिबन्धनेनेदानीमप्येते दृष्टा इति मनःसंवेगविशेषणजनितस्य वशा आयत्ता अनुवर्तिनः अत एव प्रधूपनशीला दिशिदिशि गामिनोऽसंयतत्वेन लम्बा येऽलकाः कुन्तलास्तैर्गृदितौ स्पृष्टौ पद्मलौ बलमागमनेन भावोदयाज्जातपुलकौ कपोलौ येषां तानीति साध्वीत्वमासासुक्तम् । पुनः किंभूतानि । नितम्बे वाहू विष्टभ्य तिष्ठतीति वानरजातिस्वाम्याव्यम् । तथा च पृथुलनितम्बतलास्त्रलिते दीर्घत्याग्रशिथिला विरलीभूता बलया यत्र तथाभूते । परिरम्भणाय विप्रकीर्णे उत्क्षिप्ते वाहुस्रते लताकारौ वाहू यैस्तानि । वयं किंभूताः । परिजनैः स्तुतं तासामग्रे प्रकाशितं कृतमस्माभिर्निष्पादितं यत्रेपणमाज्ञा तैर्न लज्जिताः । स्वप्रकर्षस्तुतौ स्वस्य लज्जा भवतीति भावः ॥ युग्मकम् ॥

अथ सुग्रीवप्रतिश्रावणनाथ प्रस्तौति—

इत्थ जाहे भण्णन्तं ञ चलइ चिन्ताभरोसिअन्तसरीरम् ।

आअङ्गुणणिचेट्टं पङ्कक्खुत्तं व गअकुलं कइसेण्णम् ॥ ५१ ॥

तो फुडसहुद्धाइअवणदवभरिअगिरिकंदराआरमुहो ।

रिउविक्रममसहन्तो जन्पइ वाणरवई पुणो वि हसन्तो ॥५२॥

(जुग्मकम्)

[इति यदा प्रभण्यमानं न चलति चिन्ताभरावसीदच्छरीरम् ।

आकर्षणनिश्चेष्टं पङ्कमममिव गजकुलं कपिसैन्यम् ॥

ततः स्फुटशब्दोद्धावितवनदवभृतगिरिकंदराकारमुखः ।

रिपुविक्रममसहमानो अल्पति वानरपतिः पुनरपि हसन् ॥]

(युग्मकम्)

इत्यनेन प्रकारेण प्रभण्यमानं कपिसैन्यं यदा न चलति न स्पन्दतेऽपि तदा वान-

रपतिः सुग्रीवो ह्यमन्नर्थात्क्रोधेन पुनरपि जल्पतीत्यग्निमस्कन्धकेन समन्वयः ।
 कपिसंन्यं कीदृक् । किं म्यादिति चिन्ताभरेणावसीदन्कृशीभवच्छरीरं यस्य तत् ।
 एवमाकपणे समुद्रलङ्घनायाह्वाने निधेष्टं किंकर्तव्यविमूढम् । किमिव । गजकुल-
 मिव । यथा पङ्कममं गजकुलं न चलति तदपि चिन्तावमन्नवपुराकपणे गति
 नि स्पन्दं महाकायत्वादित्यर्थः । वानरपति कीदृक् । स्पुटः शब्दो यस्य तादृगुद्वा-
 वितः प्रसरणशीलो यो वनदवस्त्रेण भृता पूर्णा या गिरिकंदरा तदाकारमुखो मुख-
 व्यादानाम्बलान् । पाञ्ज(१)शब्दयोर्मुखाभ्यन्तरलौहिल्यवनदवयोर्मुखकंदरयोश्च
 साम्यम् ॥ युग्मकम् ॥

अथैकादशभिः कपीनामुत्तेजकं सुग्रीवप्रतिज्ञावचनमाह—

इअ अस्थिरसामर्थ्ये अण्णस्स वि परिअणम्मि को आसज्जो ।
 तत्थ विणाम दहमुहो तस्स ठिओ एस पडिहहो मज्झ सुओ ॥५३॥

[इत्यम्भिरसामर्थ्येऽन्यस्यापि परिजने कोऽध्यवसायः(आसङ्गः) ।

तत्रापिनाम दशमुन्त्रस्तस्य स्थित एव प्रतिमटो मम भुजः ॥]

इत्यनेन प्रकारेणास्थिर सामर्थ्यं यस्य तस्मिन्परिजनेऽन्यस्यापि शत्रोरपि
 कोऽध्यवसायः । अपि तु न वोऽपि । यथा मम परिजनो गृहं गत्वा सामर्थ्यं
 प्रकाशयति बुद्धभूमावनध्यवसायवांस्तथा रावणस्यापीत्यर्थः । तेन किं स्यादित्यत
 आह—तत्रापि शत्रो परिजनेष्वनध्यवसायेऽपिनाम संभाव्यते शङ्कते । म
 रावणो भदान्धो दर्पशीलश्च तथा च परिजनानस्मद्दृष्टान्तेनाध्यवसायादुपेक्ष्यास्मानु-
 पगतानवेत्य स्वयमागच्छेदतस्तस्य प्रतिभट एव मम भुज इति बाहुमुपम्य दर्श-
 यति । तथा चान पर भवन्तो मयाप्युपेक्षिताः तेन नु ममं भुजमात्रमहायेन मयैव
 योद्धव्यमिति भावः ॥

अथ च भवद्यवसायं विनापि मद्यवसायैव समुद्रलङ्घनं स्यादित्याह—

अवहोआसम्मि महं हत्थअलाहअदलन्तपत्थिअसलिलो ।
 जा ण णिअत्तइ उअही बोलीणं ताव होउ वाणरसेण्णम् ॥५४॥

[उभयावकाशे मम हस्ततलाहतदलप्रस्थितसलिलः ।

यावन्न निर्वर्तते उदधिर्व्यतिस्नन्तं तावद्भवति वानरसैन्यम् ॥]

उभयावकाशे उभयपार्श्वे मम हस्ततलेन चपेटेनाहतं सादितं सद्बद्धिधा भवत्

अत एव प्रस्थितं गतं सलिलं यस्य तादृश उदधिर्यावन्न निवर्तते भिन्नमुभयजलं
न निमीलति तावद्दानरसैर्न्यं जलशून्यजलधिवर्मेना व्यतिक्रान्तं पारमुत्तीर्णं भवतु ।
एतावता विलम्बसाध्यस्य पारगमनस्य द्विषाभूतजलमिलनपूर्वकालीनत्वोक्तिर्जलयो-
रतिदूरगमनं विना नोपपद्यत इति प्रहारप्रकर्षः किं वा कपीनामेव संचारशैथिल्यमिति
ध्येयम् ॥

प्रकारान्तरमाह—

अहिजाणं तोसहरे धरिअं मलयगिरिणो हसन्तो सिहरे ।

गुरुभरविसअंसेणं णेज्जामि भुएण जोअणसअं सेणम् ॥ ५५ ॥

[अहितानां तोषहरे धृतां मलयगिरेर्हसञ्चिखरे ।

गुरुभरविषमासेन नयामि भुजेन योजनशतं सेनाम् ॥]

अहं सेनां भुजेन योजनशतं नयामि । बाहुनैवोत्तोल्य समुद्रपारमुत्तारयामी-
त्यर्थः । भुजेन क्रीडशेन । गुरुणा भरेण सेनोद्ग्रहनर्गारवेण विषम ईषभ्रतोन्नतोऽसौ
मूलं यस्य तेन । विषदो निर्मल इति विषदां सेनां वा । एतेन स्वबलाधिक्यमुक्तम् ।
सेनां क्रीडशीम् । अहितानां रक्षसां तोषहरे भयहेतुवानरसञ्जावात्संतोषहारिणि
मलयगिरिशिखरे धृतां स्थापिताम् । अथवा मलयशिखरे धृतां पारनयनाय
गृहीतामित्यर्थः ॥

स्वकार्यं स्वेनैव साधयितुमर्हमित्याह—

समुद्धमिलिएकमेके को इर आसण्णसंसअम्मि सहाओ ।

जाव ण दिअइ दिट्ठी काअअं दाव होइ चिरणिव्वूडम् ॥ ५६ ॥

[संमुखमिलितैकैकस्मिन्कः किलासन्नसंशये सहायः ।

यावन्न दीयते दृष्टिः कर्तव्यं तावद्भवति चिरनिर्व्यूडम् ॥]

भयेन संमुखं मिलितमैकैकं परस्परं यत्र तादृशि प्राणसंशये कः किल सहायो
द्वितीयः अपि । तु न कोऽपि । तत्र सर्वमात्मनैव प्रतिकर्तव्यमित्यर्थः । अत्रोपप-
त्तिमाह—यावत्कार्ये आत्मना दृष्टिर्न दीयते तावत्कर्तव्यं कार्यं चिरं व्याप्य निर्व्यूढं
निर्वृत्तं भवति । अपि तु न भवतीति काका लभ्यते । तथा च मत्कार्ये रावणवधे
मदैव दृष्टिर्देया न भवन्तोऽभियोज्या इति भावः ॥

अथ प्रद्यरान्तरेप स्वपौरुषमाह—

अह व महण्णवहुत्तं पत्थन्तस्स गअणं मह ण बहुत्तम् ।

रुधिरवसामिसवत्तं हन्तूण व णिव्वुओ वसामि सवत्तम् ॥५७॥

[अथवा महार्णवाभिमुखं प्रतिष्ठमानस्य गगनं मम न प्रभूतम् ।

रुधिरवसामिपपात्रं हत्वेव निर्वृतो वसामि सपत्नम् ॥]

अथवा पश्चान्तरे । महार्णवः समुद्रत्वादभिमुखं प्रस्थितस्य मम गगनं न प्रभूतं न महत् । मत्संचारे तदपि स्वल्पमित्यर्थः । अथाहं सपत्नं खणं हत्वा निर्वृत इव सुखित इव वसामि । कीदृशं खणम् । रुधिर च वसा क्षामिपं च तेषा यात्रमाश्रयम् । कोमलदेहं न तु वज्रदेहमित्यर्थः । यद्वा रुधिरवसामिपपात्रं पिपन्तीति रुधिरवसामिपपात्रास्त्रायते रक्षति तं रुधिरवसामिपपात्रम् । केचित्तु—अथवा महार्णवाभिमुखं प्रार्थयतो गगनं मम न प्रभुत्वमिति सस्कृत्य अपि तु प्रभुत्वमेवेत्यर्थमाहुः ॥

अथ धरीरस्य लघवमुक्त्वा गौरवमाह—

णिसुद्धिज्जन्तभुअंगं मा मुज्झह मह सरोसचलणकन्तम् ।

जत्तो णमइ महिअलं तत्तो णाम सअलो पअट्टउ उअही ॥ ५८ ॥

[निपाल्यमानभुजंगं मा मुह्यत मम सरोपचरणाक्रान्तम् ।

यतो नमति महीतलं ततो नाम सकलः प्रवर्ततामुदधिः ॥]

हे वानरा , मा मुह्यत समुद्रः कथं संतरणीय इति मोहं मा गच्छत । यद्वा मदुक्तां मोहं मशयं मा कुह्यत । मयोच्यमानं सत्यमेवेति भावः । मम सरोपं यथा स्यादेवं चरणाभ्या चलनेन संचारेण वा आक्रान्तं भवत्यतो यत्र महीतलं नमत्यधो गच्छति । नाम संभावनायाम् । ततस्तत्र सकलः समुद्रः प्रवर्तताम् । भमने हेतुमाह—महीतलं कीदृक् । निपाल्यमानो भुजंग शेषो यस्मात्तम् । अयं भावः—मयि सक्नोषं चलति चरणभरादवनमन्त्या भूमौ शेषो महीमपहायाधो गच्छेदथ मही तदुपरि पतेदेवमुत्तरोत्तरमिति वर्तमानार्थेक्षणचप्रत्ययेन चोच्यते । तथा च तथा पृथिवी नमेयथा निम्नतोत्कर्षेण सकलजलप्रवेणात्तत्रैव समुद्रः स्यात् । अथोन्नम्य तुच्छीभूतेन समुद्रपातेन कपयः पारमुत्तरन्विति भावः ॥

शरीरबलमुक्त्वा भुजाबलमाह—

ओ जमलक्खम्भेहिँ व धरिएण मुहिँँ मह महोअहिमञ्जे ।

उन्मूलिआइएणं समइञ्जुड विञ्जसंकमेण कइवलम् ॥ ५९ ॥

[उत युगलस्तम्भाभ्यामिव धृतेन भुजाभ्यां मम महोदधिमध्ये ।

उन्मूलितानीतेन समतिक्रामतु विन्ध्यसंक्रमेण कपिवलम् ॥]

उत पक्षान्तरे । उन्मूलितेनोत्पाटितेन अधानीतेन विन्ध्यरूपसंक्रमेण कपिवलं समतिक्रामतु । समुद्रमित्यर्थः । संक्रमघटनप्रकारमाह—कथंभूतेन संक्रमेण । युगलस्तम्भाभ्यामिव मम भुजाभ्यां महोदधिमध्ये धृतेन । तथा च जलमध्यनिखातस्तम्भद्वयाकारौ मद्वाहू भविष्यत्स्तदुपरि जलयन्त्रविशेषप्रायो विन्ध्यस्तेन समुद्राधिकमानविन्ध्योत्पादनधारणसमर्थत्वेन भुजयोरतिमहत्त्वमुक्तम् । ‘महोदधिपृष्ठे (महोअहिबट्टे)’ इति पाठे मन्वरणद्वयावष्टम्भदक्षिणोत्तरतीरद्वयोपरि तिर्यक्पातितस्तम्भद्वयाकारौ मद्वाहू तदुपरि तिर्यक्पातितो विन्ध्यः संक्रम इत्यर्थः । ‘संक्रमः क्रमणे सन्त्यग्वारिसंचारयन्त्रके’ ॥

अथ फूत्कारप्रकर्षमाह—

विषलाअन्तभुअंगं उञ्चत्तिअजलअरं विहिण्णमहिहरम् ।

मुहनारुअविट्ठुअजलं पेञ्जह रअणाअरं करेमि थलवहम् ॥ ६० ॥

[विपलायमानमुजंगमुद्वर्तितजलचरं विभिन्नमहीधरम् ।

मुखमारुतविधुतजलं पश्यत रत्नाकरं करोमि स्थलपथम् ॥]

हे कपयः, पश्यत । तथा च शब्दमात्रेणोच्यत इति न किं त्वर्थतोऽपीति भावः । मुखमारुतेन फूत्कारेण विधुतं जलं चस्मात्तथाभूतं रत्नाकरं स्थलपथं करोमि । जलस्य विक्षिप्तत्वेन बुच्छीभावात्ततः पारमुत्तरतेति भावः । फूत्कारश्रुतामवस्थामाह । किंभूतम् । कुतः किं वृत्तमिति संच्रमेण विपलायमाना इत्येततो गामिनः दोषादयो भुजंगा यत्र एवमुद्वर्तिता विपरीत्य स्थिताः । उपरिगतोदरमाणा इति यावत् । सादृशा जलचरमकरादयो यत्र । एवं विभिन्नाः खण्डखण्डीभूता महीधरा मैनाकादयो यत्र तम् ॥

अथ स्वस्य रावणविहारभूमिसुवेलातिक्रमसामर्थ्येन लङ्घोपनर्दसामर्थ्यं कटाक्ष-
यच्चाह—

मञ्जवग्बुद्धि उन्मूलितभुआभमाइअविमुक्तसेसद्वन्तम् ।

एत्तोद्दुत्तसुवेलं तत्तोद्दुत्तमलयं करोमि समुद्रम् ॥ ६१ ॥

[मध्यखण्डितोन्मूलितभुजाधामितविमुक्तशोपार्धान्तम् ।

इतोऽभिमुखसुवेलं ततोऽभिमुखमलयं करोमि समुद्रम् ॥]

अहं समुद्रमीदृशं करोमि । एतदभिमुखः सुवेलो यत्रेत्युत्तराभिमुखसुवेलम् ।
तदभिमुखो मलयो यत्रेति सुवेलाभिमुखमलयमित्यर्थः । तथा च मलयसुवेलाभ्या
सकर्मं बध्नामि तेन शरं गच्छतेति भावः । संक्रमप्रकारमाह—मध्ये खण्डितौ
उपरिशृङ्गादिविषमभागापमारणेन समतानिख्यर्थमुन्नेध एवोपरि दृष्टितौ अथोन्मू-
लिनापुत्पाटितौ ततश्च भुजाभ्या धामितां पूर्वपश्चिमादक्षिणोत्तरायतीकृतौ तथा
विमुक्तौ स्वर्गौ शोपौ संक्रमोद्दुत्तभागां ययोस्तां । विमुक्तशोपावर्धान्तां संक्रमघटकी-
भूतौ मूलार्थभागां यत्र तमिति समुद्रविशेषणम्, उच्यथा स्वादिति क्रियाविशेषणं वा ।
तथा च द्वयोरुत्सेधेनोपरिभागं दैर्घ्येण शोपभागं च निरस्य सक्रमो घटनीय इत्यर्थः ॥

अथाशयस्थं लङ्घोपनर्दमुद्गाहयच्चाह—

अह व सुवेलालगं पेच्छह अजेअ भग्गरवखसविडवम् ।

सीआकिसलयसेसं मञ्ज भुआअद्विअं लअं विअ लङ्कम् ॥ ६२ ॥

[अथवा सुवेलालग्रां पश्यताचैव भग्गराक्षसविटपाम् ।

सीताकिसलयशोपा मम भुजाकृष्टां स्तामिव लङ्काम् ॥]

अथवा सुवेलालग्रां स्तामिव लङ्कामिवैव मम भुजाकृष्टां पश्यत । यथा सुवेला-
सवद्धा काचिल्लता आकृष्यते तथा तन्नुवद्धा लङ्कामिव मया भुजेनैवात्राकर्षणीया ततः
पारगमनव्यापृतिरपि न स्वादिति भावः । आकर्षणे सति स्तायाः शास्तापन्नभङ्गो
भवतीत्याह—कीदृशीम् । भग्ना पतिता राक्षसा एव विटपा यस्यास्ताम् । राक्षसा
अपि हन्तव्या इत्यर्थः । एवं सीतारूपकिमलयवशोधम् । पश्चन्तराशयराक्षसीना-
मपि निपातनादिति भावः । वस्तुनास्तु सुवेलामप्याकृष्यान्वयामि तदाकर्षणे तास्ता
स्तामिव लङ्कामप्यन्वयामीति गूढो वाक्यार्थः ॥

अथाश्वासकविच्छित्तिमुखेन विशिष्य रावणबुधनाह—

ओभग्गरक्खसदुमं णिहअदसाणजमइन्दसुहसंचारम् ।

रामाणुरावमत्तो मलेमि लङ्कां वणत्थालिं व वणगओ ॥ ६३ ॥

इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे

महाकव्वे तइओ आसासओ परिस्समत्तो ।

[उत भद्र ('अवभद्र'वा) राक्षसद्रुमां निहतदशाननमृगेन्द्रसुख-
संचाराम् ।

रामानुरागमत्तो मृद्रामि लङ्कां वनस्थलीमिव वनगजः ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये

तृतीय आश्वासः परिसमाप्तः ॥

उत पक्षान्तरे । रामानुरागेण मत्तः साहंकारोऽहं लङ्कां मृद्रामि । तत्रैव गत्वा
मर्दयामीत्यर्थः । क इव । वनस्थलीं वनभूमिं मत्तो वनगज इव । लङ्कां कीदृशीम् ।
भमा हतत्वात्पातिता अवभमा इति वा राक्षसा एव द्रुमा यत्र । एवं निहतो दशा-
नन एव मृगेन्द्रस्तेन सुखसंचाराम् । वनभूमावपि गजेन्द्रप्रवेशाद्बुभभज्ञो मृगेन्द्र-
हननाव्य संचारसौख्यं भवतीत्यर्थः । अत्र वनगजेन मृगेन्द्रहनने जातिविरोधदोष
इति न देशम् । कालवशेन कदाचित्प्रथाभावादिति केचित् । दशाननुवधस्य रामक-
र्तृकत्वादन्यकर्तृको मृगेन्द्रवध इत्यपरे । अस्तुतस्तु मइन्द इत्यत्र मयी इति प्रकृतिः ।
तथा च मदविक्षिप्तो मयी मत्तगजस्तदिन्द्र इत्यर्थः । तेन मत्तगजयोः सङ्ग्रामे एके-
नापरस्य हननं संभवत्येवेति न जातिविरोधः, न वा मृगेन्द्रापेक्षया वनगजस्य
न्यूनजातित्वात्स्य रावणादपकर्षः प्रतीयत इति दूषणमिति तु वचम् ॥

सुग्रीवप्रौढिदशया रामदासप्रकाशिता ।

रामसेतुप्रवीपस्य तृतीयाभूदिवं शिखा ॥ ।

चतुर्थ आद्यासः ।

अथ वानराणामुनेजनादवस्थान्तरमाह—

अह पृथमवचणणिहुअं पच्छा उम्हइभलज्जिअं कइसेण्णम् ।
ससिदंसणवासुत्तं कमलवणं व दिअसागमेण विबुद्धम् ॥ १ ॥

[अथ प्रथमवचननिमृतं पश्चाद्दूष्पायितलज्जितं कपिसैन्यम् ।
शशिदर्शनप्रसुप्तं कमलवनमित्र दिवसागमेन विबुद्धम् ॥]

अथ सुग्रीवस्याहंकारानन्तरं कपिसैन्यं विबुद्धं सचेष्टमासीत् । कीदृशम् । प्रथमवचनेन सुग्रीवस्य प्रबोधवाक्येन निमृतं निधेष्टम् । प्रेरणामविगत्य सचिन्तित्वात् । पश्चाद्वितीयवचनेनोपायितं परहंकारसहिष्णुतया सतेजः । तत एव ममानप्यवसावः परैरवसितः सजातीयस्य च सुग्रीवस्याध्यवसाय इति लज्जितम् । अत्रोपमायाह—कमलवनमित्र । यथा कमलवनं दिवसागमेन बुभुक्षते विकसति । कीदृह् । शशिदर्शनेन रात्रौ प्रसुप्तं मुद्रितम् । अत्र शशिदर्शनप्रार्थं सुग्रीवस्य प्रथमवचनम् । प्रभातप्राय द्वितीयवचनम् । कमलवनप्रार्थं कपिसैन्यम् । अन्यदपि सुप्तं जागर्तति ष्वनिः ॥

अथ कपीनामैकमलमाह—

णवरि अ कइहिअआइं धुअन्धआरविअडाइँ गमणुच्छाहो ।
एको बहुआइ समं गिरिसिहराइँ अरुणाअवो व विलगो ॥२॥

[अनन्तरं च कपिहृदयानि धुतान्धकारविकटानि गमनोत्साहः ।
एको बहूनि समं गिरिशिखराण्यरुणातप इव विलग्नः ॥]

प्रबोधान्तरं च एक एकाकारो लक्षं प्रति गमनोत्साहो बहूनि कपीनां हृदयानि सममेकदैव विलग्नः । सर्वेऽपि लङ्गागमनसामिलापा वभूवुरित्यर्थः । हृदयानि किंभूतानि । धुतेनान्धकारेणानप्यवसायसमुत्थेन मोहेन विकटानि व्यक्तानि । उत्साहप्रकाशादिति भावः । दृष्टान्तमाह—यैको बालातपस्त्रिभिरविरहेण प्रकटानि बहूनि गिरिशिखराण्येकदैव लगति । अत्रोत्साहस्य तदानीमुपनम्रात्रत्वेन भेदमलत्वाद्भेदे दुःसहीभविष्णुत्वाच्चारुणातपसाम्यम् ॥

अथ तेषामुत्साहाधिक्यमाह—

तो दप्पमुहपसाओ आढचो ताण हिअअहसिउज्जोओ ।

रणविक्रमग्गहत्थो णिअअसहाओ व पहरिसो वित्थरिउम् ॥ ३ ॥

[ततो दर्पमुखप्रसाद आरब्धस्तेषां हृदयहसितोद्भूतः ।

रणविक्रमाग्रहस्तो निजकस्त्रभाव इव प्रहर्षो विस्तरितुम् ॥]

तत उत्साहानन्तरं तेषां प्रहर्ष आनन्दो विस्तरितुं विस्तारं गन्तुमारब्धः । निज-
कस्त्रभाव इव प्रकृतिचाञ्चल्यमिवेति सहोपमा । चाञ्चल्यहर्षावुभावपि विस्तरितुमार-
ब्धावित्यर्थः । प्रहर्षः क्रीहक् । दर्पेण मुखस्य प्रसादो यस्मात्सः । पूर्वमप्रसादः स्थित
इति भावः । एवं हृदयाद्यद्वसितं तेनोद्भूतः प्रकाशो यस्य । हास्यवैलक्षण्येन हर्षस्य
पारमार्थिकत्वं ज्ञातमिति भावः । एवं रणविक्रमस्याग्रहस्तो हस्तात्मन्वः । हर्षेण विक्रमो
वर्धित इति भावः । चाञ्चल्यमपि दर्पस्य बलस्य मुखप्रसादो मुखप्रसन्नता तद्रूप
इति रूपकम् । यथा मुखप्रसादेन हृदयं ज्ञायते तथा चाञ्चल्येन दर्प इति भावः ।
एवं हृदयहास्यस्योद्भूतो यस्मादिति हास्यप्रकाशकारणम् । रणविक्रमस्य हस्ता-
त्मन्वो वृद्धिहेतुत्वादित्यर्थः । 'मनःप्रसादो हर्षः स्यादमीष्टास्तित्वादिभिः' । 'दर्पोऽहं-
कारसौर्ययोः' इति विश्वः ॥

अथैकादशभिस्तेषां प्रत्येकमुत्साहचेष्टामाह—

बहुलुद्धअघाउरअं रिसहेण धुओज्जराहअकओलअलम् ।

भिण्णं वामभुअसिरे उम्मूलिअवलिअपण्णअं गिरिसिहरम् ॥४॥

[बहुलोद्धतधातुरज ऋषमेण धुतनिर्झराहतकपोलतलम् ।

भिन्नं वामभुजशिरस्युन्मूलितवलितपन्नगं गिरिशिखरम् ॥]

ऋषमनाशा वानरेण गिरिशिखरमेकं दक्षिणहल्लेनोत्पाद्य वामभुजस्य शिर-
स्यंसे भिन्नं विशिष्टं सन्नूर्णितमित्यर्थः । सुभीवो मदप्रेऽप्यहंकारमाचरतीति क्रोधः ।
प्रमुत्वादस्य किमपि कर्तुं न शक्यते इति शिखरः प्रहारेण स्ववपुषि निपातित
इति भावः । प्रकृतिचाञ्चल्यमेवेदमिति वा । क्रीहक् शिखरम् । बहुलान्युद्धतानि
'गानोर्गौरिकस्य रजांसि यस्मात्' । लघुत्वाद्भूलिङ्गत्विता गुरुत्वाच्छिला निपातित इति
भावः । एवं धुतेनोच्छलितेन निर्झरेणाहतं क्षालितं कपोलतलं येन । प्रहारस-
मये भीवावल्लेन वामकपोलस्य वामांसोपरिगतत्वादिति भावः । एवमुन्मूलिता,

स्थानादुत्थापिता अत एव बलिता बक्रोभूय स्थिताः पन्नगा यत्र तदिति प्रहारप्र-
कर्षं उक्तः । 'भृवादिस्तरचादिःश्लेष्मादिवसुधारिणु । वर्तते धातुशब्दोऽयं विशेष-
दर्शनैरिके ॥'

नीलचेष्टामाह—

पुलउच्चभेजांअन्धं नीलो परिपुंसइ विसमकसणच्छाअम् ॥

हिअअणिहत्तपहरिसं समिपडिभिण्णघणसंगिहं यच्छअडम् ॥५॥

[पुलकोद्भेदात्तमं नीलः परिप्रोञ्छति विषमकृष्णच्छायम् ।

हृदयनिहितप्रहर्षं शशिप्रतिभिन्नघनसंनिभं वक्षस्तटम् ॥]

नीलो वक्षस्तट परिप्रोञ्छति वारंवारं पाणिनामृशति । पूर्ववदेव सुप्रीवोन्त्या
क्रोधादुत्साहाशेति भावः । वक्ष कीदृशम् । पुलकोद्भेदेन रणोत्साहसमुत्थरोमाञ्चन
किंचित्ताम्रम् । बालनां नीलत्वेऽयमे किंचिल्लौहित्यमेव तत्र पुलकोद्भेदेन लक्ष्यते ।
तदुक्तम्—विषमं यथा स्यात्तथा कृष्णच्छायं श्यामम् । किंचिल्लौहित्यमत्वेन
कृष्णताया वैषम्यमिति केचित् । वस्तुतस्तु लोभां श्यामत्वेऽप्यन्तस्त्वगवच्छिन्न-
देशस्य लौहित्यमेव तदुत्फुल्लतया पुलकेन लक्ष्यते । विषमं निम्नोन्नतं कृष्णच्छाय
चेत्यर्थं । एवं हृदये मनसि निहितं प्रहर्षो यत्र तत् । तदधिष्ठानत्वात्तस्य । तत
एव वक्षोमर्शनम् । यथा मनसि वर्तते तथा करिष्याम्येवेति भावः । दृष्टान्त-
माह—पुनः कीदृक् । शशिना प्रतिभिन्नं सबद्धो यो घनस्तत्तुल्यम् । हृदयस्थ-
प्रहर्षस्य मत्त्वसमुत्थत्वेन श्वेतत्वाच्चन्द्रतौन्यम् । वक्षसः कृष्णत्वान्मेषतौल्यम् ।
अन्योऽपि कुद्धो हृदयं सृशतीति ध्वनिः ॥

कुमुदस्य चेष्टामाह—

विहृडन्तोद्वडददलं फुरन्तदन्तअरवहलकेसरवअरम् ।

पहरिसचन्द्रालोए हसितं कुमुएण सुरहिगन्धुगारम् ॥ ६ ॥

[विघटमानौष्ठपुटदलं स्फुरदन्तकरवहलकेसरप्रकरम् ।

प्रहर्षचन्द्रालोके हसितं कुमुदेन सुरभिगन्धोद्गारम् ॥]

सुप्रीवोक्त्या क्रोधाच्चत्त्याश्च कुमुदेन हसितं हास्यं कृतम् । विघटमानौ विभि-
न्नानौष्ठपुटौ दलं यत्र तद्यथा स्यात्तथा स्फुरन्तो दन्तकरा एव केसरप्रकरो यत्र
तद्यथा स्यात्तथा सुरभिगन्धस्योद्गारो यस्मात्तद्यथा स्वादिति च क्रियाविशेषणम् ।

तस्मिन्सति प्रहर्षे एव चन्द्रस्तस्यालोके प्रकाशे सति । तथा च प्रहर्षोद्भवेन कुमुद-
व्यापि हास्योद्भवाद्येष्टपुटयोर्विभागो दन्तकान्तिप्रकाशो मुखाम्बुलदिसौरभनिर्ग-
मश्च बभूवेति चावयार्थः । ध्वन्यर्थस्तु—प्रकृत्यो हर्षो बस्मादेतादृशस्य चन्द्रस्या-
लोके तेजसि सति कुमुदं हसति विकसति । तेन तस्यौष्टपुटप्रत्यदलानां विभागो
दन्तरुचिप्रायकेसराणां स्फुरणं सौरभस्य चोद्भूतो भवतीति सारम् ॥

मैन्दस्यं चेष्टामाह—

विहङ्गन्तधरणिबन्धो उहृत्प्रभुश्लेषेवमुहलवेविरविडवो ।

विसमपडन्तविसहरो वेल्लचन्दपद्मो मइन्देण धुओ ॥ ७ ॥

[विघटमानधरणिबन्ध उभयभुजक्षेपमुखरवेपनशीलविटपः ।

विपमपतद्विपधरो वेल्लचन्दनद्रुमो मैन्देन धुतः ॥]

मैन्देन वेल्ल समुद्रतीरे तद्गतीं चन्दनवृक्षो धुतः कम्पितः । कीदृक् । विघटमानो
धरणिबन्धो यस्य । आन्दोलनेन मूलशैथिल्यात् । एवमुभयभुजाभ्यां क्षेप उत्पा-
टनोद्यमनं तेन मुखराः परस्परसंघट्टेन शब्दायमाना अथ च वेपमानाः शाखा यस्य
एवं कम्पनेन विषमाः स्थाने स्थाने पतन्तो विपधरा यस्तास्तादृक् । क्रोधेन प्रहा-
रयोत्पाटितुमारब्धोऽपि तरुः प्रहर्तव्याभावात्पुनरान्दोलित एव न तुत्पाटित इति
शयः । चाबलत्वेन घोरपात्र्येवान्दोलित इति केचित् ॥

द्विविदस्य चेष्टामाह—

दिप्यन्तदुरालोका दिविअस्स सधूमसिहिसिहावत्तणिहा ।

सोम्मत्तणं ण पत्ता हरिसभरेन्ती धि विसहरस्स व दिट्ठी ॥८॥

[दीप्यमानदुरालोका द्विविदस्य सधूमशिखिशिखावर्तनिभा ।

सौम्यत्वं न प्राप्ता हर्षभ्रियमाणापि विपधरस्येव दृष्टिः ॥]

द्विविदस्य दृष्टिर्हर्षेण भ्रियमाणापि सौम्यतासान्प्रतीत्सत्त्वेऽपि सौम्यत्वं न प्राप्ता ।
सुधीवोक्त्वा रोपेण दुर्निरीक्ष्यत्वात् । तदुक्तम्—दीप्यमाना रोषोद्भूततेजोविशेषमयी
यत एव दुरालोका दुर्निरीक्ष्या । पुनः कीदृशी । सधूमशिखिनो यः शिखावर्तस्त-
निभा तदुक्त्या । अत्र वह्निप्राया दीप्ता दृष्टिर्धूमप्रायस्त्वसौम्यताहेतुद्वत्तत्तारेकादि-
च्छदिविशेषः । केव । विपधरस्य दृष्टिरिव । यथा सर्पस्य दृष्टिः । सौम्यत्वं न
प्राप्नोति । अत्रापि दीप्यमानेत्यादि पूर्ववदेव योज्यम् । इयामारुणयोर्विपतब्धाल-

योर्दृष्टौ संक्रमात्सधूमवहितुल्यत्वम् । यथा सापराधं द्रष्टुमुद्यतः कालमर्षः प्रति-
बन्धकमद्भावे दूरादपि सक्रोधमालोकते तथायमपि सुप्रीवं प्रभुरिति द्विमध्यजन्प-
शुद्धतं ददर्शेति भावः । उरगाहादेव दृष्टेरियं चेषेति केचित् ॥

शरभचेष्टामाह—

सरहो वि दरिमुहृगभपडिमदण्डुडिअमलअअडपडभारम् ।

मुञ्चइ विसअं णाअं मलेइ अङ्गं च रोसविसअण्णाअम् ॥ ९ ॥

[शरभोऽपि दरिमुहृगतप्रतिशब्दस्फुटितमलयतटप्रागभारम् ।

मुञ्चति विशदं नादं मृद्वालङ्गं च रोपविगार्दम् ॥]

शरभोऽपि विशदं नादं मुञ्चति । उर्ध्वनेनादेत्यर्थः । अङ्गं च मृद्वति । पाणिना
दृढं ममदैत्यर्थः । नादं कीदृचम् । दरिमुखादुद्गत उल्लिखितो यः प्रतिशब्दस्तेन
स्फुटितो भिन्नो मलयतटस्य प्रागभार एकदेशो यस्मात् । प्रतिशब्दः बृहस्पते
प्रविद्यावकाशेनोर्ध्वमुच्छलतीति मलयस्फुटनेन शब्दोत्कर्षे उक्तः । अङ्गं च कीदृक् ।
रोप एव विषं व्याकुलीकारसमर्थत्वात्तेनार्द्रं तदानींमेव व्याप्तम् । अन्वोऽपि विप-
स्पृष्टं वपुः कण्डूयमानो मृद्वतीति प्रकृते सुधीवोक्त्वा रोपात्कृतस्वाङ्गमर्दनस्य रोप-
रूपविपस्पर्शजन्याङ्गद्वयाकृतत्वमुत्प्रेक्षितम् ॥

निपधस्य चेष्टामाह—

अरुणाअम्बच्छाए तक्खणमेत्तपडिबुद्धपड्ढअसोहे ।

फुरइ णिसढस्स वि फुडं दिअसस्स मुहम्मि दिणअरो व अमरिसो १०

[अरुणाताम्रच्छाये तत्क्षणमात्रप्रतिबुद्धपङ्कजशोभे ।

स्फुरति निपधस्यापि स्फुटं दिवसस्य मुग्धे दिनकर इवामर्षः ॥]

निपधस्यापि मुखे स्फुटमर्षः स्फुरति प्रकाशते । दिवनस्य मुखे प्रार्तादिनकर
इदं कथंभूते । अरण्ये सूर्यमारभित्वाद्दत्तात्मा छाया कान्तिर्वस्य तत्र । पङ्के
अरुणोद्भवेनात्मा छाया यस्य तादृशि । एवं तत्क्षणमात्रे प्रतिबुद्ध विकीर्षि यन्वद्भज
तत्तून्यशोभे । तदानींमेव निषेधतापगमे सति प्रकाशोद्वात् । पङ्के तत्कालप्रति-
बुद्धा पङ्कजाना शोभा यत्रैतमर्षस्य प्रागः सूर्यसाम्येनोत्तरवाले तु सहस्रं सूच्यते ॥

सुषेणस्य चेष्टामाह—

विअडाहरन्तरालं कअं सुसेणस्स रोसहसिएण फुडम् ।

उप्पाअरुद्धिरअम्बं मज्झफुडिअरइमण्डलं विअ वअणम् ॥११॥

[विकटाधरान्तरालं कृतं सुषेणस्य रोषहसितेन स्फुटम् ।

उत्पातरुधिराताम्रं मध्यस्फुटितरविमण्डलमिव वदनम् ॥]

रोषहसितेन सुषेणस्य मुखं स्फुटं विकसि कृतम् । अत्युद्धटं जातमित्यर्थः । कीदृक् । विकटो भयानकोऽधरोष्ठस्यान्तरालो मध्यभागो यत्र । हास्यकृतविभागात् । एवमुत्पातरुधिरमाकाशादावकस्याद्दृश्यते तद्वदाताम्रं क्रोधात् । किमिव । मध्ये स्फुटितं द्विधाभूतं यद्विमण्डलं तद्विव । तद्वन्मुत्पातरुधिरैणाताम्रम् । कदाचित्प्रापि तद्दर्शनात् । उत्पातरूपरविमण्डलखण्डद्वयसाम्येनाधरोष्ठस्योत्पातरुधिरोपमया लौहिलस्य च भयानकत्वेन दर्शकानामतिदुःखदत्वं सूचितम् ॥

अङ्गदस्य चेष्टामाह—

हरिसपरिअम्भिएण अ अद्दुल्लसिअरइविम्बअम्बच्छविणा ।

पुरओहुत्तारम्भो मुहेण दिअसो व पाअडो वालिसुओ ॥ १२ ॥

[हर्षपरिजृम्भितेन चार्धोल्लसितरविविम्बताम्रच्छविना ।

पुरतोऽभिमुखारम्भो मुखेन दिवस इव प्रकटो वालिसुतः ॥]

वालिसुतोऽङ्गदो मुखेन प्रकटो व्यजितहृदय आसीत् । न तु वाञ्छत्येनेत्यर्थः । किंभूतेन । हर्षेणोत्साहेन परिजृम्भितेन प्रौढिमागतेन । एवमर्धोल्लसितमर्धोदितं यद्विमण्डलं तद्वत्ताम्रच्छविना । क्रोधजन्यारम्यप्रकर्षात् । तदेवाह—कीदृक् । पुरतोऽभिमुखोऽप्रतोवर्ती आरम्भ उद्यमो यस्य सः । तथा च पितृव्यस्य गुरोः सुप्रीवस्य वचसि किमपि कर्तुं न युज्यत इत्यनुद्धत एव यन्मवा कर्तव्यं तद्ग्रे द्रष्टव्यमेव सर्वैरिति मुखारूप्येनैव प्रकाशितवानिति भावः । क इव । दिवस इव । यथा दिवसो मुखेन प्रभातेन तिमिरमपास्य प्रकटो भवति तद्वत् । मुखेनापि कीदृशेन । लोकानां हर्षाय जृम्भितेनार्धोदितसूर्येण ताम्रच्छविना च । दिवसश्च कीदृक् । पुरतोऽभिमुखः प्राच्यभिमुख आरम्भ उपक्रमो यस्य तादृश इति । इदानीं क्रोम-रुच्येऽप्यग्रे दिवसवहुःसहत्वं वालिसुतत्वेन रावणोपमर्दक्षमत्वं च तस्य सूचितम् ॥

हनूमदवस्थामाह—

नेच्छति निर्व्यूढभरो लघुं दपोद्धतत्वं पवनसुतो ।

। कअपेसणस्स सोहइ धीरं चिअ महइ रक्खिउं वअणिज्जम् ॥ १३ ॥

[नेच्छति निर्व्यूढभरो लघुं दपोद्धतत्वं पवनसुतः । . . .]

कृतप्रेषणस्य शोभते धैर्यमेव महति रक्षितुं वचनीयम् ॥ . . .]

पवनसुतो दपोद्धतत्वं नेच्छति । लघुं यतः । अन्यवानखंचाश्वर्यं न चकार किंतु यथास्थित एव तस्यावित्यर्थः । कीदृक् । निर्व्यूढभरः । निर्वाहितकार्य इत्यर्थः । मया समुद्रलङ्घनादिगुरुकार्यं कृतं सर्वं जानन्त्येव लघु हास्यादिकं किमिति कर्तव्यमित्याशयः । कृतकार्योऽपि तदानीं पुनः स्वदलाविष्कारं कुतो न कृतवानित्यत आह—कृतं प्रेषणमीश्वराज्ञा येन तस्य धैर्यमेव शोभते । तदर्थं तस्य पुरुषस्य वचनीयं वाच्यतामयं स्वगुणाविष्कारं करोतीति लोकापवादरूपां रक्षितुमेतत्पुरुषं प्रयत्नागन्तु महति वाञ्छति । धैर्यं सति सा वाच्यता नायात्यधैर्यं सत्यायातीति भावः ॥

मुप्रीथस्य चेष्टामाह—

णिट्भच्छिओअहिरवं फुडिआहरणिव्वडन्तदाढाहीरम् ।

हसइ, कइदप्पपसमिअरोसविरज्जन्तलोअणो सुग्गीवो ॥ १४ ॥

[निर्मसितोदधिरवं स्फुरिताधरनिर्वलदंष्ट्राहीरम् ।

हसति कपिदर्पप्रशमितरोपविरज्यमानलोचनः सुग्रीवः ॥]

सुग्रीवो हसति । कपिचेष्टादर्शनेनोन्साहात् । एतदर्थमेव मयोक्तमिति निद्व-
कार्यन्वादिति भावः । किमित्यकृतकार्यैराम्फोट. क्रियत इत्याशयाद्वा । एतेषां
कोपेन भग किं स्वादित्याशयाद्वा । निर्मसितो ह्यास्यशब्देन तिरोहितः समुद्ररवो
येन तद्यथा स्यात् । एवं स्फुरिताधरोऽष्टानिर्वलपृथग्भवद्दंष्ट्राहीरकं दंष्ट्राप्रं यत्र तद्यथा
स्यादिति च । क्रियाविशेषणम् । सुग्रीव कीदृक् । कपिदर्पेणं प्रशमितो यो रोप-
नेन विरज्यमाने विशब्दस्याभाववाचकत्वेन रागो लोहित्वं तच्छून्ये लोचने यस्य
तदाभूत् । 'सूच्यप्रपदशं शब्दणं दंष्ट्राप्रं हीरकं विदुः' । दंष्ट्राप्रं हीरं रत्नविशेषो
यत्रेति वा ॥

अथ लक्ष्मणस्यावस्थामाह—

गवरी सुमित्रातण्यो आसङ्गन्तो गुरुस्स णिअर्थं च बलम् ।

ण अ चिन्तेइ ण जम्पइ उअहिं सदसाणं तणं व गणेन्तो ॥१५॥

[अनन्तरं सुमित्रातनयोऽप्यवस्यन्गुरोर्निजकं च बलम् ।

न च चिन्तयति न जल्पत्युदधिं सदज्ञानं तृणमिव गणयन् ॥]

अनन्तरं सुमित्रातनयो लक्ष्मणो न च चिन्तयति न च जल्पति । किं कुर्वन् ।
दज्ञानसहितमुदधिं तृणमिव गणयन् । यथा तृणभेदे न भ्रमस्तथा समुद्रतरण-
शक्यत्ववशोरपीति मन्यमान इत्यर्थः । एवं गुरो रामस्य निजकं च बलमप्यवस्यन् ।
न तु चानराधामिति भावः । तथा च पराधीनकार्ये चिन्ता जल्पनव्याघातितर्भवति
स्वाधीनकार्ये स्वायत्तिरेवेति तात्पर्यम् ॥

अथ रामस्य चेष्टामाह—

रहुणाहस्स वि दिट्ठी वाणरवइणो फुरन्तविहुमअम्भम् ।

वअणं वअणाहि चला कमलं कमलाहि भमरपन्ति इ गता ॥१६॥

[रघुनाथस्यापि दृष्टिर्वानरपतेः स्फुरद्विद्रुमताम्रम् ।

चदनं वदनाच्चला कमलं कमलाद्भ्रमरपङ्क्तिरिव गता ॥]

रघुनाथस्यापि सुखादृष्टिर्वानरपतेः सुग्रीवस्य मुखं यता । कपिचोरां दृष्ट्वा कीदृशी
मुखधीरस्येति जिज्ञासया रामेण सुग्रीवमुखं दृष्टमित्यर्थः । मुक्तं किंमूत्रम् । स्फुर-
द्विद्रुमवदाताम्रम् । स्वभावात्कीमात्र । दृष्टिः कीदृशी । चला चञ्चला । केव ।
भ्रमरपङ्क्तिरिव । शयैकस्मात्कमलादपरं विद्रुमवत्ताम्रं कमलं भ्रमरपङ्क्तिवत्तया सती
गच्छतीति पङ्क्तिपदेन वारंवारं गतेत्यर्थो गम्यते । रामस्य मुखमेकं कमलगंपरं
सुग्रीवस्येत्यर्थः ॥

अथान्यदुल्लकीकृतस्फुरद्वत्तयेण जाम्बवहचनं प्रतीति—

तो वअपरिणामोणअमुमआवलिहवभमाणदिट्ठिच्छेहो ।

आसण्णावबलमिहिआपरिवखलन्तोसहिप्पहो व्व सहिहरो ॥१७॥

करवारिकइलोओ सुग्रीवविहणभासुरच्छिच्छेहो ।

जलाहअहुमणिवहो फुलिङ्गपिङ्गलिअसहिहरो इ वणदवो ॥१८॥

जम्पइ रिच्छाद्विवई उण्णामेऊण महिअलद्धन्तणिहम् ।

खलिअवलिभङ्गदाविअवित्थअवहलवणकंदरं वच्छभट्टम् ॥१९॥

(अन्त्यकुलअम्)

[ततो वयःपरिणामावनतभ्रूवल्लिरुध्यमानदृष्टिक्षेपः ।

आसन्नधवलमेधिकापरिस्वलदोषधिप्रभ इव महीधरः ॥]

[करवारितकपिलोकः सुग्रीववितीर्णभास्वराक्षिक्षेपः ।

ज्वालाहतद्रुमनिबहः स्फुलिङ्गपिङ्गलितमहीधर इव वनदवः ॥]

[जल्पति ऋक्षाधिपतिरुन्नमय्य महीतलार्धान्तनिभम् ।

स्खलितवलिभङ्गदर्शितविस्तृतवहलवणकंदरं वक्षस्तटम् ॥]

(अन्त्यकुलकम्)

ततस्तदनन्तरनृक्षाधिपतिर्जाम्बवान् जल्पतीति तृतीयस्कन्धकेन सह योज्यम् । कीदृक् । वय परिणामेन वार्धकेनावनताभ्या भ्रूवल्लिभ्यां रुध्यमानो दृष्टिक्षेपो यस्य सः । वार्धकान्मामलया भ्रुवा प्रच्छन्नदृष्टिपात । तमुप्रेक्षते—क इव । महीधर इव । सोऽपि कीदृक् । आसन्नया निकटवर्तिन्या मेधिकया स्वल्पमेधेन परिस्वलन्ती छन्नतया यथावदप्रकाशमाना ओषधिप्रभा यत्र सः । वार्धकालोमपाकेन धवलमेधिकासाम्यं भ्रुवोः, ओषधिप्रभासाम्यं पिङ्गलतया दृशो, उच्चन्वेन इयामत्वेन चानलसाम्यं जाम्बवतः ॥ पुनः कीदृक् । करान्या वारिता औदल्याधिर्वान्ताः कपिलोका येन । एवं सुग्रीवे वितीर्णोऽर्पितो भास्वरयोरङ्गोः क्षेपो येन तादृक् । तमेवंभूतं पुनरुप्रेक्षते—ज्वालाया आहतः स्पृष्टो द्रुमनिबहो एवं स्फुलिङ्गः पिङ्गलीकृतो महीधरो येन । एवंभूतो वनदव इव । ज्वालाप्रायौ हस्तौ, वृक्षप्रायाः कपयः, स्फुलिङ्गप्राया दृष्टिक्षेपाः, महीधरप्राय सुग्रीवः, क्रोधजन्यकरमुत्साधारण्येन वृक्षादिसन्धनिबन्धनश्यामरक्तदावानलप्रायो जाम्बवान् । किं कृत्वा । महीतलस्यार्धान्त एकदेशस्तनिभम् । महत्त्वान् । एव स्खलिता उन्नमनेन विगलिता वलिभङ्गा वार्धकादधोलम्बिनो भासगङ्गा यत्र एवंभूतम् । अत एव वलिभङ्गापगमेन दर्शिता नयनगोचरीकृता विस्तृता व्यापका वहल्या घना । निरन्तरा इति यावत् । यथा एव गमीरत्वात्कंदरा यत्र तादृशं वृक्षस्तटमुच्यते । तथा च हृदयोन्नत्या तादृगहृदयत्रणोद्घाटनेन स्वस्य बाहुबुद्धन्मरित्वं शूरत्वं च प्रकाशितमग्रे वक्तव्योपयोगित्वेनेति भावः ॥

वक्ष्यमाणोपयोगित्वेन बहुदर्शित्वमात्मनः प्रकाशयन्नाह—
सर्गं अपारिजातं कोत्थुहलच्छिरहिअं महुमहस्स उरम् ।
सुमिरामि महणपुरओ अमुद्धअन्दं च हरजडापन्भारम् ॥ २० ॥

[स्वर्गमपारिजातं कौस्तुभलक्ष्मीरहितं मधुमथनस्योरः ।
स्मरामि मथनपुरतोऽमुग्धचन्द्रं च हरजटाप्राग्भारम् ॥]

अहं समुद्रमथनपूर्वं पारिजातशून्यं स्वर्गम् । कौस्तुभेन लक्ष्म्या च कौस्तुभस्य
लक्ष्म्या वा रहितं मधुमथनस्योरः । मुग्धो बालः । तथा च चन्द्रलण्डशून्यं च
हरजटायाः प्राग्भारमुपरिभागं संग्रहं वा स्मरामि । तथा च पारिजाताद्युत्पादकस-
मुद्रमथनसंभ्रमेऽप्यहं स्थित इति भावः ॥

अथ नरसिंहावतारमपि दृष्टवानसीत्याह—

महुमहहत्थम्मि मए णक्खुक्खुडिअसरसं महासुरहिअअम् ।
दिट्ठा अनुधावन्ती अक्खित्तं णिअअहत्थकमलं व सिरी ॥ २१ ॥

[मधुमथनहस्ते मया नखोत्खण्डितसरसं महासुरहृदयम् ।
दृष्टा अनुधावती आक्षिप्तं निजकहस्तकमलमिव श्रीः ॥]

मधुमथनस्य हस्ते मया धीर्दृष्टा । हिरण्यकशिपोरित्यर्थात् । किंभूता । नखैरुत्ख-
ण्डितमतः सरसं लोहितं महासुरस्य तस्यैव हृदयं बुक्करूपं मांसखण्डमनुधावती ।
हृदयमुप्रेक्षते—आक्षिप्तं परमेश्वरेणाकन्य गृहीतं निजकहस्तकमलमिव । तथा च
यथा कोऽपि करास्केनापि गृहीतं किमप्याहर्तुं पृष्ठलम् एवानुगच्छति तथा हिरण्य-
कशिपोर्हृत्पुण्डरीकरूपं कव्यखण्डं हृदयस्थायास्त्रालक्ष्म्या लोहितं हस्तकमलमेव तन्न-
रसिंहो नखेनोत्खायाकृष्टवानिति तत्प्रत्याहर्तुमनुगम्य संवदा दैत्यलक्ष्मीरेव तात्का-
लिकनृसिंहकरलक्ष्मीरित्युप्रेक्षालभ्यम् । तत्तद्वैमपि मया दृष्टमिति स्वस्य तत्पूर्वकाल-
नीनत्वमुक्तम् । 'हृदयं मानसे बुक्के' इति विश्वः ॥

अथ सृष्टुषुपकममपि जानामीत्याह—

ते च हिरण्णक्खस्स वि सुमिरामि महावराहदाढाभिण्णम् ।
महिमण्डलं व तुल्लिअं उक्खअहिअअगिरिबन्धणं वच्छअडम् ॥ २२ ॥

[तच्च हिरण्याक्षस्यापि स्मरामि महावराहदंष्ट्राभिन्नम् ।
महीमण्डलमिव तुल्लितमुत्वातहृदयगिरिवन्धनं वक्षस्तटम् ॥]

अहं तत्र हिरण्याक्षस्यापि दैत्यस्य वक्षस्तटं महावराहदंष्ट्राभिन्नं विदारितं सत्तु-
 लितमुत्तोलितं स्मरामि । महीमण्डलमिवेति सहोपमा । यथा तदंष्ट्रया तुलितं मही-
 मण्डलं स्मरामि तथेदमपीति । द्वयमपि मदग्रे वृत्तमिति भावः । वक्षस्तटं कीदृशम् ।
 उत्प्लातमुन्मूलितं हृदयं युक्तरूपं वशोवर्ति मामखण्डं तदेव महत्त्वाद्गिरिस्तस्य व-
 न्धनमवष्टम्भो यत्र । तद्रक्षति दंष्ट्राभिजे हत्युण्डरीकखण्डमपि वहिर्गतमित्यर्थः ।
 महीमण्डलमपि दंष्ट्रयोत्थापनदशाया गिरीणामिनस्वतो विस्तीर्य पतितत्वादुत्प्लात-
 गिरिवन्धनमभूदिति साम्यम् ॥

बृद्धोक्तं परिणामसुरममतस्वदेवाचरणीयमित्याह—

धीरं हरइ विसाओ विणअं जोब्बणमओ अणङ्गो लज्जम् ।

एकान्तगहिअवक्खो किं सीसउ जं ठवेइ वअपरिणामो ॥ २३ ॥

[धैर्यं हरति विपादो विनयं यौवनमदोऽनङ्गो लज्जाम् ।

एकान्तगृहीतपक्षः किं शिष्यतां यन्स्थापयति वयःपरिणामः ॥]

एकान्तनस्तस्वतो गृहीतः पक्षः सिद्धान्त इदमित्थमेवेति निर्णयहृपो येन ताह-
 नो वयःपरिणामो वार्धकं कर्तुं विपादो धैर्यं, यौवनमदो विनयमनङ्गो लज्जा हर-
 तीत्येवमादिप्रकारेण यन्स्थापयति स्थिरीकरोति । निर्धारयतीति यावत् । तर्हि
 शिष्यता कथ्यताम् । एतावदेवैवशिश्यता परिशिष्यता वा । वार्धके बहुविषय-
 जानेन बहुषु परिच्छेद इति बहुतरत्वादुपदेष्टुमशक्यत्वाच्चेति भावः । तथा च मम

हरति वयःपरिणामनेषु यत्स्थापयति तर्हि शिष्यता परिशिष्यता वा । अपि
 तु न किमपि स्थापयति । तथा च विपादादिप्रयमेकमेव धैर्यादिकं हरति
 वयःपरिणामस्तु त्रितयमपि हरतीति गूढाभिर्षविरयमित्यर्थमाहुः ॥

बृद्धोपहाम. कर्तुं न युज्यत इत्याह—

अणुहूअमुणेअव विहडिअविसमक्खरे वि संघडिअत्थे ।

जोड्ढमूडपहसिए मा अवमण्णह जरापरिणउड्ढाणे ॥ २४ ॥

[अनुभूतज्ञातव्यान्विघटितविषमाक्षरानपि संधटितार्थान् ।

यौवनमूढप्रहसितान्मावमन्यध्वं जरापरिणतोह्लापान् ॥]

जरया परिणतान् गलद्गुणस्त्वेनाहवान् । उपहसनीयताप्रयोजकं रूपमिदम् । अथ च परिणतान्हापोद्गसमर्थानुह्लापान्मां वषमन्यध्वं मा अनास्वाविषयीकुरुत । जरापरिणतस्योह्लापानिति वा । कीदृशान् । अनुभूतो ज्ञातव्यभागो येषु तान् । मया सर्वमिदमनुभूयोच्चत इति भावः । अथ चानुभूते सति ज्ञातव्यान् । वृद्धवचनमनुभवानन्तरं ज्ञायत इति भवद्विरप्यनुभूय ज्ञातव्यं चन्मयोक्तमिति तात्पर्यम् । एवं विघटितानि विषमाक्षराण्यपसिद्धान्तवचनानि येषु । सिद्धान्तसहितानीत्यर्थः । एवं संधटितोऽर्थो वाच्यो येषां तान् । यद्वा विघटितमेकदेशरहितमनभिष्यक्तं विषमाक्षरं कठिनाक्षरं येषु तथाभूतानपि संधटितार्थान् संधटितवक्तव्यान् । तथा च दन्तादिवैकृत्येन विषमवर्णानां सम्यगुच्चारणाभावेऽपि वक्तव्यार्थमुक्त्वादवमानना कर्तुं न युज्यत इत्यर्थः । अत एव यौवनमूढैरुपहसितान् । वृद्धवचनं वर्णविकलत्वेन युवान एवोपहसन्तीत्यर्थः ॥

वानराणां जिगीषावृद्धये मुश्रीवोत्कषमुखेन तदपकर्षमाह—

तुञ्ज भुआसु णिसण्णो हरिसत्थो पव्वलो सुराण वि समरे ।

मारुअलद्धत्थामो ओवग्गइ महिरजो वि ता दिअसअरम् ॥ २५ ॥

[तव भुजयोर्निषण्णो हरिसार्थः प्रवळः सुराणामपि समरे ।

मारुतलब्धस्थामोऽवक्रामति महीरजोऽपि तावदिवसकरम् ॥]

तव भुजयोर्निषण्णः कृताश्रयो हरिसार्थः सुराणामपि समरे प्रवळः । सुरानपि जेतुं समर्थ इत्यर्थः । अर्थान्तरं न्यस्यति—मारुतालब्धं स्थानं स्वैर्येन तथाभूते महीरजो धूलिरपि दिवसकरसर्वकामिलाच्छादयति । समर्थावलम्बेनासमर्था अप्युत्तिसमर्थानभिभवन्तीत्यर्थः । प्रकृते मारुतप्रायो भवान् धूलिप्रायाः कपयः रक्षिप्रायो रावणः । तथा चेत्यं चाश्वत्वमाचरन्तु कपयः कार्यं तु भवदवष्टम्भावीनमेवेति भावः ॥

येन प्रकारेण कथं भवद्भिः कर्तुमारभ्यते तेन किमपि न सेत्स्यतीत्याह—
किं उण दुप्परिअद्वा मज्जाआइकमुप्पहवलिज्जन्ता ।

उअहिंस्व सारगरुआ घट्टिआ वि विसंघटन्ति कज्जालावा ॥ २६ ॥

[किं पुनर्दुप्परिकलनीया मर्यादातिक्रमोत्पथवत्यमानाः ।

उदधय इव सारगुरवो घटिता अपि विसंघटन्ते कार्यालपाः ॥]

किं पुनः । किमधिकं वाच्यमित्यर्थः । मर्यादातिक्रमेणासत्प्रकारेणोत्पथेन अवर्त्मना
वत्यमानाः साध्यमानाः कार्यालपा घटिता अपि सिद्धा अपि विसंघटन्ते असिद्धा
भवन्ति । तथा चासिद्धाः सेत्स्यन्तीति का प्रत्याशेति भावः । किंभूताः । दुप्परि-
कलनीयाः विसंघटनानन्तरं दुर्घटनीयाः इत्थं कर्तव्यतया दुरवधारणीया वा । एवं
सारेण प्रयोजनेन गुरवः । दृष्टान्तयति—उदधय इव । यथा समुद्रा मर्या-
दातिक्रमेण वेलात्तुनेनोत्पथे वत्यमानाः प्राप्यभाणाः सन्तो घटिता ऋजुप्रवाहप्र-
वृत्ता अपि विसंघटन्ते इतस्तन्धारिणो भवन्ति तेषु दुप्परिकलनीया दुरवगाह-
नीयाः । सारेण रत्नादिना गुरवः । तथा च 'सुखिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतं' इत्य-
नुसारेण व्यवहर्तव्यम् ॥

युष्माकं ज्ञानान्मदीयं ज्ञानमधिकमिति मत्परामर्शेण व्यवहर्तव्यमित्याह—

पञ्चक्खा हि परोक्खं कह वि तुलभगवडिआहि आगमसुद्धम् ।

संचालिअणिक्कम्पं अणुहुआहि वि मह सुअं चिअ गरुअम् ॥ २७ ॥

[प्रत्यक्षात्परोक्षं कथमपि तुलाप्रघटितादागमशुद्धम् ।

संचालितनिष्कम्पमनुभूतादपि मम श्रुतमेव गुरु ॥]

युष्माकमनुभूतादनुभवादपि । भावे क्तः । मम श्रुतमेव श्रुतमध्ययनं शालं वा
तत्कन्यज्ञानमेव गुरु अधिकम् । अनुभूतात्कीदृशात् । प्रत्यक्षात् इन्द्रियप्रत्यासत्ति-
जन्यात् । श्रुतं कीदृशम् । परोक्षं इन्द्रियप्रत्यासत्त्यजन्यम् । एवं कथमपि वादाच्चि-
त्वतया तुलाप्रं काकतालीयसंवादस्त्रेण तन्भावेन घटितादुत्पन्नसंवादात् । आगमेन
वेदपुराणादिना शुद्धमविसंवादिनिर्धारणरूपम् । तथा च संचालितम् । अहार्थाप्रा-
माण्यशङ्कादोत्वमितमपि निष्कम्पमस्रकृन्संवादेन गृहीतप्रामाण्यमिति यथायोग्यमुभ-
यविशेषम् । तथा च तादृशानुभवस्यानुमानादिजन्यपरोक्षज्ञानापेक्षयान्तरद्वेन्द्रिय-

प्रत्यासत्तिजन्यत्वेनौत्सर्गिकगौरवसान्प्रोत्तत्त्वेऽपि सदोषपुरुषसंबन्धित्वेनौत्सर्गिकप्र-
मत्त्वेन कादानित्कसंवाहित्वम् अतस्तदपेक्षया मदीयश्रुतजन्यज्ञानस्य परोक्षरूपत्वेऽपि
निर्दोषपुरुषप्रणीतागमसाक्षेपत्वेन सर्वथासंवाहित्वमिति महुकल्पनुसारेण व्यवहर्त्त-
व्यमिति समस्ताखण्डलकार्यः ॥

दशकंधरे वैरिणि परस्परनिरपेक्षं सामर्थ्यमप्रयोजकमिति 'संहतिः कार्यसाधिका'
इति मदीयश्रुतानुसारेण सर्वे मिलित्वा व्यवहरन्तु न पृथक्पृथगित्याह—

जं साहेन्ति समत्था समसारपरक्रमा ण तं णिवडिआ ।

एको पअवेज्ज दढं मिलिआ चण दिणअरा खवेन्ति तिहुअणम् २८

[यत्साधयन्ति समस्ताः समसारपराक्रमा न तं निर्वलिताः ।

एकः प्रतपेदुढं मिलिताः पुनर्दिनकराः क्षपयन्ति त्रिभुवनम् ॥]

समौ तुल्यौ बलपराक्रमौ येषां ते समस्ता मिलिताः सन्तो यत्कार्यं साधयन्ति
निर्वाहयन्ति अत एव निर्वलिताः परस्परं पृथक्पृथग्भूता एकाकिनः सन्तस्तदेव
कार्यं न साधयन्ति । न साधयितुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—एको दिन-
करत्रिभुवनं दढं प्रतपेत् प्रतापयेत् परं मिलिताः पुनः समानशीला द्वादशदिनकराः
प्रत्ये त्रैलोक्यमपि क्षपयन्ति भस्मसात्कुर्वन्ति । तथा चैकस्मात्संतापमात्रं मिलिते-
भ्यस्तु भस्मीभाव एवेत्येकाकिनैव भया साध्यमिति सुश्रीवोक्तमनुष्येण दूषितवान् ॥

उत्साहोऽपि देशकालानुसारी फलं जनयतीत्याह—

ओवग्गइ अहिमाणं पडिबक्खस्स वि ण तारिसं देइ भअम् ।

अमरिसग्गहिओ व सरो विहाइ अभाअसंधिओ उच्छाहो ॥२९॥

[अवश्रामत्यभिमानं प्रतिपक्षस्यापि न तादृशं ददाति भयम् ।

अमर्षगृहीत इव शरो विद्राल्यभागसंहित उत्साहः ॥]

अभागे अस्थाने संहितो नियोजित उत्साहो विद्राति कुत्सितो भवति । 'श्रु-
त्सायाम्' धातुः । एवमभिमानं गर्वमास्कन्दति । शत्रोरपि तादृशं भयं न जन-
यति । तथा च स्वाहंकारवर्धकः शत्रुभयजनकश्च फलाविसंवादी उत्साहो विधातव्य-
इत्यर्थः । क इव । शर इव । यथामर्षेण गृहीतः शरोऽभागेऽनर्पणीयस्थाने संहितः
सन्विद्राति । लक्षं न विध्यतीत्यर्थः । सोऽपि लक्ष्मविध्यन्प्रहर्तुरभिमानास्कन्दी-
शत्रुभयाजनकश्च भवति । अत एव निष्कल इति भावः ॥

अत पर स्फुटीकृत्य सुग्रीवं प्रत्याशयमुद्राटयति—

ःणेअ तुमे मोक्तव्वं सुद्दु वि तुरिएण धीर पत्थिवचरिअम् ।

तुरवन्तस्स रविस्स वि मडइज्जइ दक्खिणाअणम्मि पआओ ॥३०॥

[नैव त्वया मोक्तव्यं सुष्ठुपि त्वरितेन धीर पार्थिवचरितम् ।

त्वरमाणस्य रवेरपि मृदूयते दक्षिणायने प्रतापः ॥]

हे धीर सुग्रीव, इतरजनवत्त्वरितेन त्वया सुष्ठु अपि शोभनमपि पार्थिवचरितं नैव मोक्तव्यम् । राजानः प्रकृत्या धीरा भवन्तीति राजनीतिर्न स्याज्या । त्वरामहं चेत्करोमि तदा किं स्यादित्याशङ्काह—दक्षिणायने त्वरमाणस्य त्वरितगमनस्य रवेरपि प्रतापमेवो मृदूयते नार्दवं याति । सहिष्णुताविषयो भवतीति यावत् । तथा च यत्र मत्वरतया भवतिपतुरेव गतिरीदृशी तत्र का वार्ता तथेति धीरतामवलम्ब्येति भावः ॥

शत्रुजिगीषया केवलमियमधीरतावलम्ब्यत इत्याशङ्क निराकरोति—

किं अइराएण इमा अमग्गसमरसुहचिन्तिअकहाहि कया ।

पहरिसपणामिअमुही गोत्तकखलणविमण व्व दे जअलच्छी ॥३१॥

[किमतिरागेणेयममार्गसमरमुखचिन्तितकथाभिः कृता ।

प्रहर्षप्रणामितमुखी गोत्रस्खलनविमना इव ते जयलक्ष्मीः ॥]

किं वितर्कं । राग इच्छा द्वेषो वा । तथा च ते त्वया इयं जयलक्ष्मीरतिरागेणाल्पन्तयुद्धेच्छया शत्रावनिद्वेषेण वा निमित्तेन अमार्गेणावर्त्मना यदा यत्कृतं न युज्यते तदा तदाद्वल्यकरणरूपेण नमरमुख्याय चिन्तितभिर्बुद्धिविषयीकृताभिरिदानीमाचरिताहंकारप्रकाशरूपाभिः कथाभिः करणभूताभिर्गोत्रस्खलनेन विमना विमनस्कां या कामिनी तादृशीव कृता मा यथा समीपमागच्छन्त्यपि नायकस्य प्रतीपनायिकावानत्यनुरागेणामार्गे आगन्तुकनायिकासानिध्यादस्थाने-सुरतसङ्ग्राम-मुखात् पूर्वात्पञ्चाचिन्तितानिस्तरकथाभिः यद्वा अमार्गेण परस्त्रीविषयकत्वादवर्त्मना यस्सुरतमुखं तेन चिन्तितकथाभिर्जातं गोत्रस्खलनं श्रुत्वा नायकदर्शनोत्प्रेणामित-मुखी व्रीडया मुखनेमनान् पुनर्नायाति तथेवमपि प्रहर्षेण भवदीदृशलोत्साहरूपेण प्रणामितमवन्तीकृतं मुखमुपक्रमो यस्यास्तथाभूता स्वल्पदिनेसाध्यतया निकटवर्ति-न्यपि नागमिष्यतीत्यर्थः । तस्माद्यदि जयश्रीदेइया तदासागेकमादित्यं नाचरणी-यमिति भावः ॥

औदत्यमात्रैकरसता संप्रति न युज्यत इत्याह—

मा रज्जह रहस च्चिअ चन्दस्स वि दाव कुमुअवणणिप्फण्णो ।

दूरं निव्वलिअगुणो एकरसस्स कमलेसु विदाइ जसो ॥ ३२ ॥

[मा रज्यत रभस एव चन्द्रस्यापि तावत्कुमुदवननिष्पन्नम् ।

दूरं निर्वलितगुणो एकरसस्य कमलेषु विद्राति यशः ॥]

हे वानराः, रभस एव सद्भामोत्कलिकायामेव मानुरक्ता भवत तदुत्थामौदत्यै-
करसतामपहाय विचारपरा भवतेति भावः । एकरसतया को दोष इत्यत आह—
चन्द्रस्याप्येकरसस्य कुमुदमात्रप्रकाशतैकस्वभावस्य तावत्कुमुदवनेषु निष्पन्नं तत्प्रका-
शकत्वेनास्त्रिभूतम्, एवं दूरं व्याप्य निर्वलितः पृथग्भूय प्रकाशितः शैलशैल्यसुधा-
मयत्वादिसुणो यत्र तथाभूतं यशो जगदाह्लादत्वादिरहस्यातिः कमलेषु विद्राति कुत्सितं
भवति । तदप्रकाशकत्वेन लोकनिन्दाविषयो भवतीत्यर्थः । तथा च भवतामप्यौ-
दत्यैकरसताया अपरित्यागेऽविभूश्यकारितया रावणरणे यशो विद्रास्यतीति भावः ॥

रावणस्य परिजना बलीयांस इति स्वयमेव योद्धुमयमुपक्रमः कियत इति
सुप्रीवचनमाशङ्क्याह—

किं अप्पणा परिअणो परस्स ओ परिअणेण दे पडिबक्खो ।

सोहइ पत्थिज्जन्तो जिआहिमाणस्स किं जअम्मि वि गहणम् ॥३३॥

[किमात्मना परिजनः परस्य उत परिजनेन ते प्रतिपक्षः ।

शोभते प्रार्थ्यमानो जिताभिमानस्य किं जयेऽपि ग्रहणम् ॥]

आत्मना स्वेन परस्य शत्रोः परिजनः प्रार्थ्यमानोऽवहृष्यमानः किं शोभते ।
उत पक्षान्तरे । तव परिजनेनानुचरेण प्रार्थ्यमानोऽवहृष्यमानः प्रतिपक्षः शोभते ।
यदि शत्रुपरिजनो मयावरुद्धस्तदा को दोष इत्यत आह—जिताभिमानस्य असनेन
समं साम्येनाधःकृताहंकारस्य पुरुषस्य जयेऽपि जाते किं ग्रहणं परेषां क आदरः ।
न्यूनकक्षजयेन प्रकर्षाभावात् । यद्वा जयेऽपि वस्तुनि क आदरः श्लाघा । स्वस्य
यथाहंकारे उपेक्षा तथा जयेऽपीति जयोत्पत्तिर्न स्यादेवेति भावः । तथा च स्वेन
शत्रुपरिजनावरोधे तेन जिते स्वस्य क्षतिरपकर्षश्च । स्वेन तु जिते उत्कर्षाभाव-
स्तत्प्रभुमत्त्वे लामाभावश्च । स्वपरिजने तु शत्रुसंरोधे शत्रुणा जिते परिजनभङ्गे

नापकर्षाभावः समत्तया क्षत्रभावश्च । परिजनैस्तु जिते तैरेव प्रतिपक्षो जित इति
महाजुक्त्यां लाभश्चेति स्वयमर्हकारमवलम्ब्य स्वीयताम् परिजना एव सर्वं करिष्य-
न्तीति समसाखण्डलकार्ये । 'प्रार्थिता शत्रुसंहदे वाचितेऽभिहितेऽपि च ।' 'ग्रहणं
श्रयमिच्छन्ति ज्ञानमादानमादरम् ॥'

उत्कर्षमुखेनापकर्षं प्रदर्शयन्मुश्रीवं निवर्तयन्नाह—

ह्युमन्ताइसएणं ह्युमन्तमुहाप्य वाणराण अ वइणा ।

धीर अपिध्वलिअजसं काअव्वं किं तुमे वि मारुइसरिसम् ॥३४॥

[हनुमदतिशयितेन हनुमन्मुखानां वानराणां च पत्न्या ।

धीर अनिर्वलितयशः कर्तव्यं किं त्वयापि मारुतिसदृशम् ॥]

हे धीर पण्डित धैर्यशीलवन्, त्वयापि किं मारुतिसदृशं कर्तव्यं समुद्रलङ्घनादि ।
हनुमत्सदृशं त्वया कर्तुं न युज्यत इत्यर्थः । कथं न युज्यत इत्यत आह—त्वया
कीदृशेन । हनुमतोऽधिकेन । कुत इत्यत आह—हनुमात्प्रमुखानां कपीनामीश्वरेण ।
मारुतिसदृशं कीदृक् । अनिर्वलितमष्टभूतं यत्रो यस्मात् । तथा च प्रभो. परिजन-
कृतस्य करणे प्रकर्षाभावः । प्रत्युत्कर्षेऽपकर्ष एव । अत एव त्वया मारुतिसदृशं

कार्यं तथा व्यवसीयते यथा निष्पत्तेवेत्याह—

कहं तम्मि वि लाइजइ जम्मि अइण्णफला अदूरपसरिआ ।

पडिअम्मि तुमे व्व लआ स धिअ अण्णं पुणो वि लभाइ आणा ३५

[कथं तस्मिन्नपि न्यायते यस्मिन्नदत्तफला अदूरप्रसूता ।

पतिते द्रुम इव लता सैवान्यं पुनरपि लगत्याज्ञा ('पुनर्विलगति' वा)]

तस्मिन्नपि विशये आज्ञा कथं लाग्यते नित्युज्यते । नियोजयितुं न युक्तेत्यर्थः ।
यस्मिन्निवारेण न दत्तं फलं कार्यसिद्धिर्यथा तथाभूता सती न दूरं व्याप्य प्रसूता
ख्यातिमुपागता । एवं सति सैव पुनरन्यं पुरुषं लगति । केव । लतेव । यथा लता
प्रथमाश्रयीभूतद्रुमे पतिते सति यस्मिन्द्रुमे आरोपिता अदत्तफला अदूरप्रसूता च

सती पुनरन्यद्दमे आरोपणीया भवति । तस्मिन्दमे प्रथमत एव नारोप्यते । यद्वा यथा प्रथमं यस्मिन्नारोपिता अथ पतिते तस्मिन्नदत्तफला अप्रसरणशीला च भवति तथा सति पुनरन्यत्रारोपणीया भवतीत्यर्थः । तथा च यत्पुरुषेऽर्पिताज्ञा कार्य-
प्रसरण्यधभावेन पुनरन्यत्रार्पणीया भवति तत्पुरुषे नार्थत एवेति । त्वय्यप्येवम-
विमृश्यकारितया रामाज्ञा तथैव सादिति भावः ॥

रावणवधे प्रति निजसामर्थ्यसिद्धेहमपाकरिणुः पुनरयमौद्धत्यमाचरेदित्याशङ्क
प्रकारान्तरेण निवर्तयति—

हन्तुं विमग्गमाणो हन्तुं तुरिअस्स अप्पणा दहवअणम् ।

किं इच्छसि काळं जे पवअवइ पिअं ति विप्पिअं रहुवइणो ॥ ३६ ॥

[हन्तुं विमृग्यन् हन्तुं त्वरितस्यात्मना दशवदनम् ।

किमिच्छसि कर्तुं यत्पृक्वगपते प्रियमिति विप्रियं रघुपतेः ॥]

हे हृदयगपते, रघुपतेः प्रियमिदमिति कृत्वा विप्रियं कर्तुं किमिच्छसि । किं कुर्वन् । दशवदनं हन्तुं विमृग्यन्निच्छन् । रघुपतेः कीदृशस्य । आत्मना स्वयमेव दशवदनं हन्तुं सत्वरस्य । तथा च त्वत्कर्तृकरावणवधस्य प्रियत्वेऽपि मयैव रावणो हन्तव्य इति प्रतिज्ञामङ्गरूपत्वेन विप्रियत्वम् । एवं च तव रावणवधे सामर्थ्यमेव किं तु रामप्रतिज्ञाभङ्गरूपत्वेनाकर्तव्यमिति भावः ॥

अथ रामं प्रति जान्मववापारेण प्रकृतमुपसंहरति—

इअ णिअमिअसुग्गीवो रामन्तेण वल्लिओ पिआमहतणओ ।

परिमट्टमेरुसिहरो सूर्याहिमुहो व पलअधूसुप्पीडो ॥ ३७ ॥

[इति नियमितसुग्रीवो रामान्तेन वलितः पितामहतनयः ।

परिमृष्टमेरुशिखरः सूर्याभिमुख इव प्रलयधूमोत्पीडः ॥]

इत्यनेन प्रकारेण नियमितो नियञ्जितः सुग्रीवो येन स पितामहतनयो ब्रह्मणः पुत्रो जान्मवान् रामान्तेन वलितः । रामपार्श्वेन वकीभूयाभिमुखीभूत इत्यर्थः । प्रलयधूमोत्पीड इव यथा प्रलयधूमसमूहः परिमृष्टमात्फालितं मेरुशिखरं येन तथा-
भूतः सन्सूर्यस्याभिमुखो भवति । शिखरत्वादुत्तुङ्गत्वात्कपिलत्वाच्च शिखरप्रायः सुग्रीवः । तेनोभयत्वात्सूर्यप्रायो रामः । इयाम्त्वादुत्थितत्वाच्च धूमप्रायो जान्मवान् ॥

अथ रामं प्रति जाम्बवद्वाक्यमाह—

जम्पइ अ किरणपम्हलफुरन्तदन्तप्पहाणिहाओत्थइअम् ।

विणअपणअं वहन्तो समुहागअधवलकेसरसडं व मुहम् ॥ ३८ ॥

[जल्पति च किरणपक्ष्मलस्फुरदन्तप्रभानिघातावस्तृतम् ।

विनयप्रणतं वहन्संमुखागतधवलकेसरसटमिव मुखम् ॥]

जाम्बवान् जल्पति च । रामं प्रतीत्यर्थात् । मुखं वहन् । कीदृशम् । किरणेन तेजसा पक्ष्मला जातपक्ष्मेव पुष्टा अत एव स्फुरन्ती या दन्तप्रभा तस्या निघा-
तेन समूहेन व्याप्तम् । जल्पनसमये दन्तवान्तीनां प्रसरणादिति नि शोभत्वमुक्तम् ।
पुनः कीदृक् । विनयेन प्रणतं नम्रम् । अनुजीवित्वात् । संमुखागता बलनसमये
विपर्यस्य पतिता धवला केसरसटा यत्र तादृशमिव । दन्तप्रभाणां शोभत्यात्केसरस-
टात्वेनोत्प्रेक्षणम् ॥

अथ त्रिभिर्वाक्यस्वरूपमाह—

रक्खिज्जइ तेज्जेकं पलअसमुद्विहुरा धरिज्जइ वसुधा ।

उअरद्धन्तपहुत्ते विमुहज्जइ साअरे त्ति विम्हअणिज्जम् ॥ ३९ ॥

[रक्ष्यते त्रैलोक्यं प्रलयसमुद्रविधुरा ध्रियते वसुधा ।

उदरार्धान्तप्रभूते विमुह्यते सागर इति विस्मयनीयम् ॥]

हे राम, त्वया त्रैलोक्यं रक्ष्यते । बराहमूर्त्या प्रलयोद्वेलममुद्रमत्रा वसुधापि
ध्रियते । विश्वभरमूर्तेः सम्योदरैकदेश एव प्रभूते सावकाशं स्थिते समुद्रे पारग-
मनं कथं श्लादिति मोहः प्राप्यत इति विस्मयविषयः । तथा च स्वापकृष्टपरिमा-
णस्य समुद्रस्य पारगमनमीपत्करमेव भक्ता किं त्वात्मा परं न स्मर्यत इति भावः ॥

इत्यन्करत्वेव स्फुटयति—

धणुवावारस्स रणे कुविअकअन्तणिमिसन्तरणिहस्स तुहम् ।

फुडविज्जुविलसिअस्स व आरम्भो च्चिअ ण होइ किं अवसाणम् ४०

[धनुर्व्यापारस्य रणे कुपितकृतान्तनिमेपान्तरनिभस्य तव ।

स्फुटविधुद्विलसितस्येवारम्भ एव न भवति किमवसानम् ॥]

तव धनुर्व्यापारस्य रणे आरम्भ उद्यम एव न भवति । प्रतिपशभावात् । तद-
भ्यन्तर एव शत्रुशयाद्धा । किं पुनरवसानं समाप्तिः । कीदृशस्य तव । कुदस्य

यमस्य निमेषान्तरं द्वितीयनिमेषस्तुल्यस्य । एकनिमेषान्तरं यावत्परो निमेषो भवति तावदभ्यन्तर एव सकलशत्रुनाशादिकार्यनिर्वाहकत्वात् । शत्रुनाशावश्यंभावलाभाय कुपितपदम् । कसेव । स्फुटं यद्विद्युद्विलसितं तस्येव । शत्रुसाधने स्वल्पकाले व्याप्यत्वात् । देवानां निमेषाभावात् । समाधिरलंकारः ॥

अध्यवसायमुत्पादयति—

णिन्नुन्भइ पलअभरो तीरइ वडवामुहाणलो वि विसहिउम् ।

द्विष्णं जेणेअ तुमे कह काहिइ साअरो ताहिं चिअ धीरम् ॥४१॥

[निरुह्यते प्रलयभरस्तीर्यते वडवामुखानलोऽपि विसोढुम् ।

दत्तं येनैव त्वया कथं करिष्यति सागरस्तस्मिन्नेव धैर्यम् ॥]

यतो धैर्यात्सागरेण प्रलयभरो निःशेष उह्यते संपाद्यते । एवं वडवावहिरपि विसोढुं शक्यते तदर्थं येनैव त्वया सागराय दत्तं तस्मिन्नेव त्वयि रामे सागरः कथं करिष्यति येनागधतया लद्धिं न शक्यते । तथा च यथा तुष्टेन त्वया धैर्यं दत्तमिति सागरस्यैते गुणा वृत्तास्तथा धैर्यधारणतुष्टेन तदपहारोऽपि कर्तुं शक्यत इति विपरीता दोषाः स्युरिति सर्वथा धैर्यमपहास्यतीति भावः ॥

अथ रामस्य कार्यानुकूलं विनयवचनमाह—

तो पाअडदोन्वळं पन्हट्टुपिआपहोहरफरिससुहम् ।

चच्छं तमालणीलं पुणो पुणो वामकरअलेन मलेन्तो ॥ ४२ ॥

उअहिस्स जसेण जसं धीरं धीरेण गरुअआइ गरुअअम् ।

रामो वि थिईअ ठिई भणइ रवेण अ रवं समुफुन्दन्तो ॥४३॥

(जुगअम्)

[ततः प्रकटदौर्बल्यं प्ररमृतप्रियापयोधरत्वर्शसुखम् ।

वक्षस्तमालनीलं पुनः पुनर्वामकरतलेन मृद्वन् ॥]

[उदधैर्यशसा यशो धैर्यं धैर्येण गुरुतया गुरुताम् ।

रामोऽपि स्थित्वा स्थितिं भणति रवेण च रवं समाक्रामन्]

(युग्मकम्)

ततो रामोऽपि भणतीत्युत्तरस्कन्धकेन समन्वयः । किं कुर्वन् । शार्वारं वाम-

करत्नेन वक्षो मृद्रमृपन् । वक्षः कीदृशम् । प्रकटे दौर्बर्यं यत्र तत् । चिरविर-
हात् । एवं प्रस्मृतं विस्मृतं प्रकटे वा प्रियापयोधरयोः स्पर्शसुखं यत्र तादृक् । एवं
तमालवञ्जीलम् परिष्काराभावात् । तथा च हे हृदय, समाश्रयिहि जातप्रायस्तवापि
दु रोच्छेद इत्यामर्शने तात्पर्यम् । पुनः किं कुर्वन् । स्त्रीयेन धीरोदात्तत्वादिगुणप्रसूतेन
वशना उदधेस्तथाविधमेव वश, स्त्रीयेन च मर्यादानतिक्रमलक्षणेन धैर्येण तथा-
विधमेव तस्य वैर्यम्, परानतिक्रमणीयतालक्षणया च निजया गुरतया तादृशीमेव
तस्य गुरताम्, उच्चावचत्वशून्यतास्पर्शयावस्थित्या तद्रूपामेव तस्य स्थितिं समाक्रा-
मंश्चकुर्वन्नित्यर्थः । तथा नातीव धैर्यादिगुणसंबलितमुक्तवानिति भावः ॥ युग्मकम् ॥

किं तद्वाक्यं तदाह—

दुत्तारम्भि समुद्रे कइलोए विमुहिप ममम्भि विसण्णे ।

हरिवइ तुमे खिअ इमा दुब्बोज्झा वि अबलम्बिआ कज्जधुरा ४४

[दुस्तारे समुद्रे कपिलोके विमुग्धे गयि विपण्णे ।

हरिपते त्वय्येवेयं दुर्वाह्याप्यवलम्बिता कार्यधुरा ॥]

हे हरिपते सुग्रीव, इयं समुद्रलङ्घनरुजा कार्यधुरा दुर्वाह्यापि बोद्धुमशक्यापि
त्वय्येवावलम्बिता त्वन्मायैव । तदुद्यमः क्रियतामित्यर्थः । तद्रूपपादकमाह—
कम्बिन्सति । समुद्रे दुम्भरे दुस्तरणीये सति । अत एव कपिलोके विमुग्धे पारगमनं
कथं म्यादिति मोहमापन्ने सति । तत एव च गयि विपण्णे कपिसाध्यमिदं कार्यं
कथं म्यादिति विपण्णे सतीत्यर्थः ॥

अथ पुनरपि जाम्बवानुक्तवानित्याह—

धीराहि सारगरुअं अलङ्घणिज्जाहि सासअममुज्जोअम् ।

रिच्छाहिवाहि वअणं रअणं रअणाअराहि व समुच्छलिअम् ॥४५॥

[धीरात्सागरगुरुकमलङ्घनीयाच्छाश्रतिकयश उह्योतम् ।

ऋक्षाधिपाद्वचनं ग्लं रक्षाकरादिव समुच्छलितम् ॥]

ऋक्षाधिपाद्वचनं वचनं समुच्छलितमाधिर्भूतम् । कीदृशान् । धीराद्धैर्य-
शालिनः । एवमलङ्घनीयात्परानतिक्रमणीयात् । वचनं कीदृक् । सारेणार्थेन गुरु
अतिशयितम् । एवं शाश्वतिकः सार्वदिको वशस उह्योतः प्रकाशो यस्मात् ।
वन्मतिरमिव । रक्षाकररत्नमिव । यथा समुद्रादलमुच्छलनीत्यर्थः । रक्षाकरा-

दपि कीदृशात् । धीरादलङ्घनीयाच्च । रत्नमपि कीदृशम् । सारेभ्यो धनान्तरेभ्यो
मुख्यं महत् । विशेषणान्तरं पूर्ववत् राजानामपि यशःप्रकाशकत्वात् । उपदेयत्वम-
हाशयत्वाभ्यां वचनजाम्बवतो रत्नसागराभ्यां साम्यम् ॥

अथ पञ्चमित्च्छलितवचनस्वरूपमाह—

तत्थ परमत्थगरुआ ण होन्ति तुम्हारिसा थिरववंदुम्भा ।

महिहरमुक्क व्व मही अत्थाअइ तत्थ वित्थरा कज्जधुरा ॥४६॥

[यत्र परमार्थगुरवो न भवन्ति युष्मादृशाः स्थिरव्यवष्टम्भाः ।

महीधरमुक्तेव मही अस्तायते तत्र विस्तृता कार्यधुरा ॥]

परमार्थतः स्वरूपतो गुरवो महान्तो युष्मादृशा वत्र स्थले स्थिरव्यवष्टम्भाः
स्थिराधरा न भवन्ति तत्र विस्तीर्णा कार्यधुरा अस्तायते । कार्यभारो नश्यती-
त्युचितमित्यर्थः । महीव महीधरमुक्ता यथा महीधरेण मुक्ता लज्जा विस्तृता मही
अस्तायते । वासुकिप्रभृतिनिःश्वासनिर्धूता दिग्गजचरणसंक्रमणतिर्यग्मता च क्वचि-
द्वच्छतीत्यर्थः । तथा च तथा यतनीयं यथा कार्यं न नश्यति । प्रकृते भवन्तः
स्थिरव्यवष्टम्भा एवेति भावः ॥

कार्यस्य सुखसाध्यतामाह—

पडिबत्तिमेत्तसारं कज्जं थोआवसेसिअं मारुडिणा ।

संपइ जो खेअ उरं देइ पवङ्गाण पिअइ सो खेअ जसम् ॥४७॥

[प्रतिपत्तिमात्रसारं कार्यं स्तोकावशेषितं मारुतिना ।

संप्रति य एव उरो ददाति प्लवगानां पिबति स एव यशः ॥]

मारुतिना कार्यं स्तोकेनाल्पेनावशेषितमीपत्समाप्तव्यं कृतम् । कीदृशम् । प्रति-
पत्तिः सीतानार्ताज्ञानं तन्मात्रं सारं मुख्यं प्रयोजनं यत्र । संप्रति वार्ताज्ञाने सति
प्लवगानां मध्ये य एव उरो हृदयं ददाति कर्तव्यमिदमिति प्रतिबंधते स एव यशः
पिबत्साहादयति । यशोभाजनं भवतीत्यर्थः । तथा च वार्ताज्ञानमेव दुःशकमा-
सीत् तत्प्रकृते हनूमता निष्पादितमेव । अतःपरं वानराणां चिकीर्षामात्रमपेक्षित-
मिति भावः । य इत्यनिर्धारितविशेषनिर्देशेन सर्वेषामेव सामर्थ्यमुक्तम् । हृदयं
भूर्गो दत्त्वा जलं पीयत इति कपिलाभाव्यमुक्तम् । 'प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ स्वीकारे
गारवेऽपि च । प्रारम्भे च प्रबोधे च प्रतिपत्तिः प्रयुज्यते ॥' इति विश्वः ॥

इतिकर्तव्यमाह—

ता सद्ये चिअ समअं दुत्तारं पि हणुमन्तसुहवोलीणम् ।

अब्भत्थेम्ह सुरासुरणिब्बूढब्भत्थणाअरं मअरहरम् ॥ ४८ ॥

[तावत्सर्व एव समं दुस्तारमपि हनूमत्सुखव्यतिक्रान्तम् ।

अभ्यर्थयामः सुरासुरनिर्व्यूढाभ्यर्थनादरं मकरगृहम् ॥]

सर्व एव वयं सममेकदैव तावन्मकरगृहं समुद्रमभ्यर्थयामः । पारगमनोपाय-
मर्थात् । नन्वलक्ष्मीय एवायमिति कथमिदमित्यत आह—दुस्तारमपि हनूमता
मुखेन व्यतिक्रान्तं लक्षितम् । तथा चास्मज्जातिलह्वयः स्यादेवेति भावः । नन्वस्मा-
भिर्महद्भिः समुद्रस्याभ्यर्थना कर्तव्येत्युक्तमत आह—पुनः कीदृशम् । सुरासु-
राभ्या निर्व्यूढो निष्पादिनस्तत्कार्यनिमित्तमभ्यर्थनारूप आदरो यस्य तम् । तथा
चास्मदपेक्षयापि महत्तरं कृतमिदमिति भावः । यद्वास्माभिरभ्यर्थितोऽपि कथं
कुर्यादित्यत आह—सुरासुरयोर्निर्व्यूढो निष्पादितोऽभ्यर्थनाया आदरो येन तत् ।
तत्कार्यनिष्पादनात् । इदमपि तथैवेति भावः ॥

एतद्वैपरीत्ये वैपरीत्यमेव स्यादित्याह—

अह णिक्कारणगहिअं मए वि अब्भत्थिओ ण मोच्छिहि धीरम् ।

ता पेच्छह धोलीणं विहुओअहिजन्तणं थलेण कइवलम् ॥४९॥

[अथ निष्कारणगृहीतं मयाप्यभ्यर्थितो न मोक्ष्यति धैर्यम् ।

तत्पश्यत व्यतिक्रान्तं विधुतोदधिपङ्कणं स्थलेन कपिवलम् ॥]

अथ पश्चान्तरे । नयाप्यभ्यर्थितं समुद्रे निष्कारणं गृहीतं धैर्यं पारगमनव्य-
त्कीकरूपं न मोक्ष्यति तत स्थलेन व्यतिक्रान्तं समुद्रमुत्तीर्णं कपिवलं पश्यत ।
कीदृशम् । विधुतमुदधिरूपं यन्मयं प्रतिरोधकं यस्य तत् । तथा च मत्स्यम्भि-
रेव समुद्र दौघणीयः क्षेपणीयो वेति भावः ॥

अवन्ध्यकोपता दर्शयति—

जत्थ महं पडिउत्थो वसिहिइ अण्णस्स कह तहिं चिअ रोसो ।

दिट्ठिं पाडेइ जहिं दिट्ठिविसो तं पुणो ण पेच्छइ विइओ ॥५०॥

[यत्र मम पर्युपितो वस्यत्यन्यस्य कथं तस्मिन्नेव रोषः ।

दृष्टिं पातयति यत्र दृष्टिविपस्तं पुनर्न पश्यति द्वितीयः ॥]

इतिकर्तव्यमाह—

ता सध्वे चिअ समअं दुत्तारं पि हणुमन्तसुहवोलीणम् ।

अवभत्थेह् मुरासुरणिव्वूढवभत्थणाअरं मअरहरम् ॥ ४८ ॥

[तावत्सर्व एव समं दुस्तारमपि हनूमत्सुखव्यतिक्रान्तम् ।

अभ्यर्थयामः मुरासुरनिर्व्यूढाभ्यर्थनादरं मकरगृहम् ॥]

सर्वे एव वयं समनेकदैव तावन्मकरगृहं समुद्रमभ्यर्थयामः । पारगमनोपाय-
मर्थात् । नन्वउद्दानीय एवावमिति कथमिदमित्यत आह—दुस्तारमपि हनूमता
शुखेन व्यतिक्रान्तं लक्षितम् । तथा चास्मद्वाखिलक्ष्यः स्यादेवेति भावः । नन्वस्मा-
भिर्महद्भिः समुद्रस्याभ्यर्थना कर्तव्येत्युक्तमत आह—पुनः कीदृशम् । मुरासु-
राभ्यां निर्व्यूढो निष्पादितस्वत्तत्कार्यनिमित्तमभ्यर्थनारूप आदरो यस्य तम् । तथा
चास्मदपेक्षयापि महत्तरैः कृतमिदमिति भावः । यद्वास्माभिरभ्यर्थितोऽपि कथं
कुर्यादित्यत आह—मुरासुरयोनिर्व्यूढो निष्पादितोऽभ्यर्थनाया आदरो येन तन् ।
तत्कार्यनिष्पादनात् । इदमपि तथैवेति भावः ॥

एतद्वैपरीत्ये वैपरीत्यमेव स्यादित्याह—

अह् णिक्कारणगद्धिअं मए वि अवभत्थिओ ण मोच्छिहि धीरम् ।

ता पेच्छह् वोलीणं विहुओअहिजन्तणं थलेण कइवलम् ॥४९॥

[अथ निष्कारणगृहीतं मयाप्यभ्यर्थितो न मोक्षयति धैर्यम् ।

तत्पश्यत व्यतिक्रान्तं विधुतोदधिवन्नणं स्थलेन कपिवलम् ॥]

अथ पश्चान्तरे । मयाप्यभ्यर्थितं समुद्रे निष्कारणं गृहीतं धैर्यं पारगमनव्य-
क्तीरूपं न मोक्षयति तत् स्थलेन व्यतिक्रान्तं समुद्रमुत्तीर्णं कपिवलं पश्यत ।
कीदृशम् । विधुतमुदधिर्न्यं यन्नणं प्रतिरोवकं यस्य तन् । तथा च नखम्भ्राभि-
रेव समुद्र- शोषणीय क्षेपणीयो वेति भावः ॥

अवन्धकोप्ता दर्शयति—

जत्थ महं पडिउत्थो वसिद्धिइ अण्णस्स कह् तहिं चिअ रोसो ।

दिट्ठि पाडेइ जहिं दिट्ठिविमो तं पुणो ण पेच्छइ विइओ ॥५०॥

[यत्र मम पर्युषितो वत्स्यत्यन्यस्य कथं तस्मिन्नेव रोषः ।

दृष्टिं पातयति यत्र दृष्टिविपत्तां पुनर्न पश्यति द्वितीयः ॥]

यत्र विषये मम रोपः परि सर्वतोभावेनोपितोऽत्रस्थितस्तत्रैवान्यस्य जनस्य रोपः कथं वरस्यति । अपि तु न वरस्यतीत्यर्थः । मयैव तस्य नाशनीयत्वादिति भावः । अर्धान्तरं न्यस्यति—यत्र जने दृष्टिविधो दृष्टाद्येव विषयं यस्य तादृक्सर्पो दृष्टिं पातयति तं जनं पुनर्द्वितीयो दृष्टिविधो न पश्यति । प्रथमेनैव प्रथमदर्शनात्तस्य भस्मीकृतत्वादित्यर्थः । तथा च प्रतिकूलमाचरन्समुद्रो ममैव क्रोधाज्जहुयतीति रग्नादिरोषापेक्षापि न स्यात् । तथा सति सुखेन पारमुत्तरिष्याम इति भावः ॥

अथ विभीषणागमनेन प्रकृतमुपसंहरन्नाह—

ताव अ सहसुप्पण्णा णवाअबालिद्धकसणमिहिआअम्बा ।

मडलप्पहाणुविद्धा आढत्ता दीसिउं णिसिअरच्छाया ॥ ५१ ॥

[तावच्च सहसोत्पन्ना नवातपाश्लिष्टकृष्णमेघिकाताम्रा ।

मुकुटप्रभानुविद्धा आरब्धा द्रष्टुं निशिचरच्छाया ॥]

तावदभ्यन्तरे सहसा अतर्कितमुत्पन्ना निशिचराणां विभीषणादीनां छाया नभःस्थितानामेव कान्तिविशेषस्तैर्दृष्टुमारब्धा । यद्वा छाया समुद्रे प्रतिबिम्बो भूमावातपाभाषो वा किमेतदिति जिज्ञासावशादित्यर्थः । छाया कीदृशी । मुकुटस्य प्रभाभिरनुविद्धा संबद्धा । अत एव नवातपेन प्रातःकालीनरविकान्त्या आश्लिष्टा संबद्धा या कृष्णमेघिका नीलमेघखण्डस्तद्वदाताम्रा । तथा च निशाचरच्छायायाः श्वामत्वेन पद्मरागादिपिशिष्टमुकुटसंबन्धात्त्रैहिल्येन च बालातपसंबद्धनीलमेघतौल्यं प्रतिबिम्बातपाभावयोरपि तत एव मुकुटप्रभासंपर्कादिति भावः । 'छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बोऽर्कयोपिति ॥'

अथ तेषामेव दर्शनमाह—

तो गमणवेअमारुअमुह्लपडद्धन्तणहणिराइअजलए ।

पेच्छन्ति रविअरन्तरपोलाविअपिहुलविज्जुले रअणिअरे ॥ ५२ ॥

[ततो गमनवेगमारुतमुखरपटार्धान्तनभोनिरायतजलदान् ।

प्रेक्षन्ते रविकरान्तरधूर्णितपृथुलत्रिद्युतो रजनीचरान् ॥]

ततस्ते वानरा रजनीचरान्प्रेक्षन्ते । कीदृशान् । गमनवेगमारुतेन मुखरैः सशब्दैः पटार्धान्तैर्नभसि निरायता दीर्घाकृता जलदा यैस्तान् । मेषानामकठिनद्रव्यतया पवनदीर्घाकृतपटार्धान्तात्तुस्यूतगतिकरत्वादिति भावः । यद्वा तारुणैः पटा-

धन्तैर्नभसि निराकृता बहिःस्फोटिता जलदा येभ्यस्तान् । बह्वैरेव मेघानामपाकृ-
तत्वादित्यर्थः । पुनः कीदृशान् । रविकरान्तरे रविकिरणमध्ये घूर्णिताः सजातीय-
संबलनेन संसर्गिद्रव्यतया मिथो विमिश्रीकृताः पृथुल्य विद्युतो यैस्तान् । पदार्था-
न्तप्रेरितजलदपृथग्भावेन विद्युत्ता रविकिरणमिश्रणमित्यर्थः ॥

अथ वानराणां संभ्रममाह—

तो णहअलावडन्ते पलउप्पाअ व्व णिसिअरे अहिलेउम् ।

उण्णामिअगिरिसिहरं चलिअं महीमण्डलं व वाणरसेण्णम् ॥५३॥

[ततो नभस्तलावपततः प्रलयोत्पातानिव निशिचरानभिलवितुम् ।

उन्नामितगिरिशिखरं चलितं महीमण्डलमिव वानरसैन्यम् ॥]

ततो निशाचरदर्शनानन्तरं निशाचरानभिलवितुं च्छेत्तुं उन्नामितमुत्तोलितं
गिरिशिखरं येन तद्धानरसैन्यं चलितमुत्थितम् । किभूतान् । नभस्तलावपतनः ।
कानिव । प्रलयकालोत्पातानादस्मिन्नधूमकेन्वादीनिव । तेऽपि नभस्तलावपतन्ति ।
प्रकृते चोत्पानायमानविभीषणादिभ्यो राक्षसाक्षयं स्वादिनि भाव । किमिव ।
महीमण्डलमिव । यथा कुतश्चित्कारणान्महीमण्डलं स्वचलनादुन्नामितगिरिशिखरं
सचलतीत्यर्थः ॥

अथ विभीषणादीनाभवतरणमाह—

ओसुम्मन्तजलहरं विसमट्टिअकइबलवलन्तालोअम् ।

दीसइ भमन्तविहडं थाण्णिकिडिअमिडिलं पडन्तं व णहम् ॥५४॥

[अवपाल्यमानजलधरं विपमस्थितकपिवलयलदालोकम् ।

दृश्यते भ्रमद्विह्वलं स्थानस्फोटितशिथिलं पतदिव नभः ॥]

तदानीं नभः पतदिव दृश्यते । तैरित्यर्थान् । कीदृशम् । अवपाल्यमाना निशि-
चरावतरणानुसारेणाथ क्रियमाणा जलधरा यस्मान् । तथा चावपततोर्निशाचरमेघ-
यो. द्यामत्वेन घाहुल्येन च नभः पतनमिव लक्ष्यत इति भावः । एवं विपमस्थितमुप-
रिपतनभिया बहिर्बहिरवस्थितं यत्कपिवलं तस्य बलभ्रालोको दर्शनं यत्र । एवं
स्थानादवस्थितिप्रदेशास्फोटितमवक्षिप्तं सच्चिद्यिलमदृढमूलम् अत एव भ्रमरसद्वि-
ह्वलं विपर्यस्तम् । सर्वमिदमौत्प्रेक्षितम् । अन्यदपि स्थानान्प्रेरितं शिथिलमूलतया
भ्रमिन्वा पततीति ध्वनिः ॥

अथ हनुमत्पापारमाह—

णवरि अ लङ्कादिष्टो दिद्वसहाओ विहीसणो मारुङ्गा ।

जिअमेऊण कइवलं वीओदन्तो व राहवस्त उवणिओ ॥ ५५ ॥

[अनन्तरं च लङ्कादिष्टो दृष्टस्त्रभावो विभीषणो मारुतिना ।

नियम्य कपिवलं द्वितीयोदन्त इव राघवस्योपनीतः ॥]

तेषामागमनोत्तरं मारुतिना विभीषणो राघवस्योपनीतश्च । कुलं नाम च निरु-
च्य साधुरयं भवदीय इत्युक्त्वा निकटं प्रापित इत्यर्थः । कीदृक् लङ्कायां दृष्टः ।
एवं दृष्टः स्त्रभावः प्रकृतिः स्त्रीयताभावो वा यस्य तथाभूतश्च । एतेन सम्यक् ज्ञा-
तरामभक्तिरित्युक्तम् । किं कृत्वा । राक्षस इति हन्तुमुद्यतं कपिवलं निवार्य । क
इव । सीताया द्वितीय उदन्त इव । एक उदन्तः पूर्वं प्रापितस्तस्मिन्निगते यथा-
नन्दोऽभूत्तथासुमित्रप्यधिगत इति भावः ॥

अथ विभीषणस्य रामचरणप्रणाममाह—

चरणोणअणिहुअस्त अ माणेण व करअलेन से रहवङ्गा ।

उण्णामिअं णणु सिरं जाअं रक्खसउलाहि दूरव्भहिअम् ॥ ५६ ॥

[चरणावनतनिभृतस्य च मानेनेव करतलेनास्य रघुपतिना ।

उन्नामितं ननु शिरो जातं राक्षसकुलादूराभ्यधिकम् ॥]

चरणावनतस्य निभृतस्य विनयशीलतयानुद्धतस्यास्य विभीषणस्य शिरो रघुप-
तिना मानेन संमानेनेव करतलेनोन्नामितं चरणद्वयादुत्थापितं सद्राक्षसकुलादूराभ्य-
धिकं भहोन्नतं जातम् । यद्वा मानेनाहंकारेणैव । तथा च यथा मानेनोन्नामितं तथा
करतलेनापीति सहोपमा । सर्वराक्षसापेक्षया तस्यैव तथाविधरामादरविषयत्वादिति
भावः । ननुशब्दोऽवधारणे । अन्यदपि परिमाणेनोन्नामितमभ्यधिकमेव भवतीति
वृत्तिः ॥

अथ सुग्रीवस्य विभीषणालिङ्गनमाह—

ववसिअणिवेइअत्थो सो मारुइलद्धपच्चआगअहरिसम् ।

सुग्गीवेण उरत्थलवणमालामलिअमहुअरं उवऊढो ॥ ५७ ॥

[व्यवसितनिवेदितार्थः स मारुतिलब्धप्रत्ययागतहर्षम् ।

सुग्रीवणोरःस्थलवनमालामृदितमधुकरमुपगूढः ॥]

स विभीषणः सुग्रीवेण मारुतेर्हनुमत्तो लब्धो यः प्रलयो रावणात्पृथग्भूतः स्वी-
योऽयमिति विश्वात्सलेनागतहर्षं यथा स्यादेवमुपगूढं आलिङ्गितः । शत्रुघ्नहर्षेण
कार्यसिद्धिनिर्णयादिति भावः । उरःस्थलवनमालाया मिथो बभ्रुर्मिलनान्मृदिताः पी-
डिता मधुकण यत्र तद्यथा स्यादित्यपि क्रियाविशेषणम् । विभीषणः किंभूतः ।
व्यवसितेनागमनेन निवेदितोऽर्थः प्रयोजनं येन । यद्वा व्यवसितस्य रामागमनरूपस्य
निवेदितोऽर्थो लङ्काग्रहणोपायो येन तथाभूतः ॥

अथ वाचिकं प्रयादमाह—

तो जम्पइ रहुतणओ समअं दससु वि दिसामुहेसु किरन्तो ।

पअइसुकअस्स धवलं णीसन्दं व हिअअरस दन्तुज्जोअम् ॥ ५८ ॥

[ततो जल्पति रघुतनयः समकं दशस्वपि दिङ्मुखेषु किरन् ।

प्रकृतिसुकृतस्य धवलं निःस्यन्दमिव हृदयस्य दन्तोद्घोतम् ॥]

ततस्तदनन्तरं रघुतनयो जल्पति । किं कुर्वन् । समकमेकदैव दशस्वपि दिङ्मु-
खेषु दन्तानामुद्घोतं किरणं किरन्प्रमारयन् । किंभूतमिव । प्रकृतिशुद्धस्य हृदयस्य
धवलं निःस्यन्दमभिप्रायप्रवाहमिव । हृदयस्य शुद्धनया तदुद्भवाभिप्रायस्याप्युज्ज्व-
लत्वेन धवलत्वम् । कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त इत्यभिप्रायः ॥

अथ तद्वचनस्वरूपमाह—

ठावं दवगिगीमीआ वणम्मि वणहत्थिणि व्व परिमग्गन्ती ।

पेच्छह लद्धासाआ मोत्तुं रक्खसडलं ण इच्छइ लच्छी ॥ ५९ ॥

[स्थानं दवाग्निमीता वने वनहस्तिनीय परिमृग्यन्ती ।

पश्यत लब्धास्वादा मोक्तुं राक्षसकुलं नेच्छति लक्ष्मीः ॥]

हे लोका, पश्यत । रात्रलक्ष्मी राक्षसवंशं मोक्तुं नेच्छति । अत्र हेतुमाह—
कीदृशी । लब्धः प्राप्त आन्वाशे वागनुज्ञानुभवो यथा । तथा च विभीषणधेदिहा-
गतस्तदा रावणं हत्वा राज्यमस्य समर्पणीयमिति भावः । केव । वनहस्तिनीव । वने
दवानलक्ष्मीता वनहस्तिनी दानानतिक्रमणीयं स्थानं परिमृग्यन्ती वनं मोक्तुं नेच्छति
किं तु वन एव तथाभूतस्यने तिष्ठति तथेयमपीत्यर्थः । वनहस्तिनी कीदृशी । लब्ध-
स्वेच्छालम्भनृणाद्याहारनय आन्वाशे यथा सा । तथा च दानाभिप्रायो रवणो

लोकतापकत्वात् तद्धीता वनहस्तिनीप्राया लक्ष्मीर्वनप्राये राक्षसकुले सुखहेतुस्थान-
न्तरप्रायं विभीषणमाश्रयिष्यतीत्याशयः ॥

अथ विभीषणाश्वासनाह—

णज्जइ विहीसण तुहं सोम्मसहावपरिवद्धिअं विण्णाणम् ।

दिट्ठिविसेहि व अमअं उअहिस्स णिसाअरेहि वि अविद्विअम् ६०

[ज्ञायते विभीषण तव सौम्यस्वभावपरिवर्धितं विज्ञानम् ।

दृष्टिविषैरिवामृतमुदधेर्निशाचरैरप्यविद्रावितम् ॥]

हे विभीषण, तव सौम्यस्वभावेन सत्त्वप्रकृत्या परिवर्धितं विज्ञानं विशिष्टज्ञानं
निशाचरैस्तामोगुणप्रधानैरप्यविद्रावितं सहसादिनापि न विद्रावितमिति विश्रयते ।
तथा च नात्रा जाला च विभीषणः स्वभावेन सौम्यो यन्मामुपागतोऽसीति भावः ।
किमिव । उदधेरमृतमिव । यथा सौम्यस्वभावपरिवर्धितमुदधेरमृतं दृष्टिविषैः
सर्वैर्न विद्राव्यते सहस्रिभ्योऽपि न कालकूटीक्रियते न वा दह्यते किं त्वमृतमेव
तिष्ठतीत्यर्थः । तथा चामृतप्रायं तव ज्ञानमतः सुखमवाप्स्यसि दृष्टिविषप्राया अन्ये
राक्षसा धर्मद्वेषाद्दुःखं लप्स्यन्त इति भावः ॥

विभीषणस्तुतिमाह—

सुदसहावेण फुडं फुरन्तपज्जत्तगुणमऊहेण तुमे ।

चन्द्रेण व णिअअमओ कल्लुसो वि पसाहिओ णिसाअरवंसो ॥६१॥

[शुद्धस्वभावेन स्फुटे स्फुरत्पर्याप्तगुणमयूखेन त्वया ।

चन्द्रेणैव निजकमृगः कल्लुपोऽपि प्रसाधितो निशाचरवंशः ॥]

हे विभीषण, त्वया कल्लुपोऽपि काल्पव्ययुक्तोऽपि निशाचरवंशः स्फुटं व्यक्तं
प्रसाधितोऽलंकृतः चन्द्रेण निजकमृग इव । यथा चन्द्रेण कल्लुपोऽपि कल्लुसंपोऽपि
निजको मृगः प्रसाध्यते । आश्रयसौन्दर्येण मृगस्यैव शोभा भवतीत्यर्थः । तथा
राक्षसकुले भवानुत्पन्न इति भवदुत्कर्षेण तस्योत्कर्ष इति भावः । त्वया चन्द्रेण वा
किंभूतेन । शुद्धो निर्मलः स्वभावः प्रकृतिर्यस्य । पक्षे शुद्धः श्वेतः स्वभावः स्वरूपं
यस्य तेन । एवं स्फुरन्तः पर्याप्ता बहवो गुणाः शौर्यादयस्त एव मयूखा यस्य
प्रकाशकत्वाद् । तेन । मयूखः प्रतापो वा । पक्षे स्फुरन्तो बहवः शैलादयो गुणा
येषामेतादृशा मयूखा यस्य तेन ॥

अथ विभीषणस्य कृत्यकौशलमाह—

कह इर सकज्जकुसला कज्जगइं मइगुणेहि अवलम्बन्ता ।
कुलमाणववट्टम्भा ण होन्ति राअसिरिभाअणं सपपुरिसा ॥ ६२ ॥

[कथं किल स्वकार्यकुशलाः कार्यगतिं मतिगुणैरवलम्बमानाः ।

कुलमानव्यवष्टम्भा न भवन्ति राजश्रीभाजनं सपुरुषाः ॥]

किल निर्णये । सपुरुषां कथं राजश्रियो भाजनं न भवन्ति अपि तु मव-
न्त्वेव । स्वकार्ये कुशला दक्षाः । मतिर्बुद्धिस्तद्गुणैः शुश्रूषादिभिः कार्यगतिं कर्त-
व्यकर्मप्रकारमवलम्बमानाः । बुद्ध्या कार्यसौष्टवं चिन्तयन्त इत्यर्थः । एवं कुलम-
भिजनो मानोऽहंकारस्ती व्यवष्टम्भ आश्रयो येषां ते । तदनुसारेण व्यवहरन्त-
इत्यर्थः । तथा च पुलस्त्यसंततिस्त्व कुलं तदनुसारेण वर्तसे अंतरमपि मुक्तवा-
नसीति मानी च मलिकटमागतोऽसीति कार्यानुकूलबुद्धिरसीत्युचितमेव राजश्री-
भाजनं भवति । रावणस्तु पुलस्त्यबुलविस्मृचरित्र इति विनद्धयतीति भावः ।
'शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहोऽर्धविज्ञानं पशुणा धीः प्रकीर्तिता' ॥

रावणानिष्टं व्यञ्जयति—

लद्धासाएणं चिरं सुरवन्दिपरिग्गहे णिसाअरवइणा ।

सीआ रक्खसवसहिं दिट्ठिविसधरं विसोसहिं ब्व उवणिआ ॥ ६३ ॥

[लब्धाखादेन चिरं सुरवन्दिपरिग्रहे निशाचरपतिना ।

सीता राक्षसवसतिं दृष्टिविपगृहं विपौषधिरिषोपनीता ॥]

निशाचरपतिना रावणेन दृष्टिविषयाः सर्पास्त्रेषां गृहं पत्तालं विवर वा विपौषधि-
रिव विपनाशकमौषधमिव सीता राक्षसवसतिं लद्धामुपनीता । यथा सर्पगृहे गद्य-

दुष्कलयोगेनोपसहरन्नाह—

फिडिआ सुरसंखोदा वन्दिअणकन्दिअं गअं परिणामम् ।

जाआ दहमुहगदिआ तिहुवणडिम्बस्स जाणई अवसाणम् ॥ ६४ ॥

[स्फेदिताः सुरसंक्षोभा वन्दीजनान्क्रन्दितं गतं परिणामम् ।

जाता दशमुखगृहीता त्रिभुवनडिम्बस्य जानकी अवसानम् ॥]

अतः परं सुराणां संक्षोभाः स्फेदिता अपगताः । सुरवन्दीजनानामाक्रन्दितमपि परिणामगन्धदशां गतं प्राप्तम् । अतः परं न भविष्यति । दशमुखेन गृहीता अपहृता जानकी त्रिभुवनडिम्बस्य त्रैलोक्यत्रासस्वावसानमन्तभागो विरामो वा जाता । यतः सीतायां रावणावरोध एव त्रिभुवनडिम्बस्यावधिरित्यर्थः । रावणनाशस्य सिद्धप्रायत्वादिति भावः । 'डिम्बो भये कलकले पुष्पुत्सेऽपि च कीर्त्तते' ॥

अथ विभीषणस्याभिषेकमाह—

अह णअणेषु पहरिसं कण्णेषु पवङ्गवद्धिअं जअसद्दम् ।

सीसम्मि अ अहिसेअं पल्हत्थइ अ हिअअम्मि से अणुराअम् ६५

इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे महाकव्वे

चउट्ठो आत्तासओ परिसमत्तो ।

[अथ नयनयोः प्रहर्ष कर्णयोः प्लवंगवर्धितं जयशब्दम् ।

शीर्षे चाभिषेकं पर्यस्यति च हृदयेऽस्त्यानुरागम् ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये चतुर्थ आश्वासः-
परिसमाप्तः ।

अथ पूर्वोक्तानन्तरं रामोऽस्य विभीषणस्य नयनयोः प्रहर्षमानन्दं पर्यस्यति विस्तारयति । अभिषेकसामग्रीदर्शनात् । अथ कर्णयोः प्लवंगवर्धितं जयशब्दम् । ततश्च शीर्षे शिरस्यभिषेकं पश्चाद्दृश्येऽनुरागं प्रेम पर्यस्यतीति सर्वत्र संबन्धा-
दिक्यासीपकमिदम् । विभीषणोऽलन्तमनुरजोऽभूदिति वाक्यार्थः ॥

रामपाहुप्पदक्षया रामदासप्रकायिता ।

रामसेतुप्रदीपस्य तुरीयाभूदियं शिखा ॥

पञ्चम आश्रयः ।

अथ रामस्य विप्रलम्भावस्था प्रस्ताति—

अहं जलनिहिन्मि अहिभं मअणे अ मिअङ्कदंसणविअम्भन्ते ।

विरहविहुरस्स णज्जइ णिसा वि रामस्स वड्ढिअं आठत्ता ॥ १ ॥

[अथ जलनिधावधिकं मदने च मृगाङ्कदर्शनविनृम्भमाणे ।

विरहविधुरस्य ज्ञायते निशापि रामस्य वर्धितुमारब्धा ॥]

अथ विनीषणाभिषेकोत्तर सीताविरहेण विधुरः क्लेशो यस्य तस्य रामस्य निशापि वर्धितुमारब्धा इति ज्ञायते । कस्मिन्मति । जलनिधौ मदने चाधिकं यथा स्यादेवं विनृम्भमाणे वर्धमाने सति । तथा च मृगाङ्कोदयेन स्वभावनः रामु-द्रवृद्धिर्मादकत्वेन रामस्य कामवृद्धिरित्युभयथापि वेदनातुभवाद्बुजागरेण रजनिवृ-द्धिराभासत इत्यर्थः । यद्वा चन्द्रोदयेन समुद्रवृद्धिस्तथा च सर्वथा पारगमनव्यति-रेकज्ञानं तेन च विरहिणस्तस्य कामवृद्धिस्तथा च वेदनाधिक्यं तस्माद्बुजागरणं तेन च रजनिवृद्धिभ्रम इति हेतुपरम्परालंकारः । निद्राच्छेदः कामवस्था । तदु-क्तम्—‘निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिभ्रपानाश’ इति । अथ च शरदवमाने निशावृत्त्युपक्रम इत्युक्तम् ॥

अथ रामस्य प्रायोपवेशनमाह—

उड्अमिअङ्कं च णहं णिअमद्विअराहवं च साअरपुलिणम् ।

णेन्ति परं परिवाड्ढिं आलिङ्गिअचन्दिअं महोअहिसलिलम् ॥ २ ॥

[उदितमृगाङ्कं च नमो नियमस्थितराघवं च सागरपुलिनम् ।

नयतः परां परिवृद्धिमालिङ्गितचन्द्रिकं महोदविसलिलम् ॥]

उदितचन्द्रो यत्र तत्रभः, नियमे प्रायोपवेशने स्थितो राघवो यत्र तत्र साग-रपुलिनं द्वावप्याच्छिष्टचन्द्रिकं महोदधिमलिलं परां परिवृद्धिं महत्त्वं नयतः प्राप-यतः । गगनस्योदितमृगाङ्कत्वेन स्वभावादेव वृद्धिजनकत्वाच्चक्ष्य महत्त्वे हेतुत्वम्, पुलिनस्य तु नियमस्थितराघवत्वेन । एतावज्जलस्य महत्त्वं यदुद्दिश्य राघवोऽपि प्रायोपवेशनमावरतीत्यर्थापत्त्या गौरवप्रयोजकत्वात्, कल्पे रामः किं करिष्यतीति क्षोभजन्यान्दोलनतो वृद्धिमेव प्रति निदानत्वाद्देत्यर्थः । ‘चन्द्रिकाया म.’ ॥

अथ रामस्योत्कण्ठामाह—

तो से विओअसुलहा णिअमविइण्हिअअक्खिखवणसोडीरा ।

खउरेन्ति धिइग्गहणं जाअं जाअं विसूरणाविक्खेवा ॥ ३ ॥

[ततस्तस्य वियोगसुलभा नियमवितीर्णहृदयक्षेपणशौटीर्याः ।

कलुषयन्ति धृतिग्रहणं जातं जातं खेदविक्षेपाः ॥]

तदनन्तरं तस्य रामस्य खेदैर्विरहजन्यदुःखैरेव विक्षेपा उच्चाटनास्ते जातं जातं धीरोदात्तत्वादुत्पन्नमुत्पन्नं धृतिग्रहणं धैर्यादानं कलुषयन्ति । मध्ये मध्ये विच्छेदादनुज्वल्यन्तीत्यर्थः । कीदृशाः । नियमे प्रायोपवेशने वितीर्णस्वार्पितस्य हृदयस्य क्षेपणे इतस्ततः संचारणे शौटीर्यं गर्बो बलवत्त्वं वा येषां ते । एवं वियोगे सति सुलभा निरन्तरमुत्पद्यमाना इति विषयनिवृत्तिरूपा कामावस्था । 'ग्रहणं त्रयमिच्छन्ति ज्ञानमादानमादरम्' । 'खिदेर्जूरविसूरी' ॥

अथ रामस्य चिन्तावस्थामाह—

काहिइ पिअं समुदो गलिहिइ चन्दाअवो समप्पिहिइ णिसा ।

अधि णाम धरेज्ज पिआ ओ णे विरहेज्ज जीविअं तिविसण्णो ॥४॥

[करिष्यति प्रियं समुद्रो गलिष्यति चन्द्रात्तपः समाप्स्यति निशा ।

अपि नाम ध्रियेत प्रिया उत नो विरहयेज्जीवितमिति विषण्णः ॥]

अपिः प्रधे । हनुमन्तं प्रतीत्यर्थात् । नाम संभावनायाम् । समुद्रः पारगमनानुकूलं मे मम प्रियं करिष्यति । सन्तापकश्चन्द्रात्तपो गलिष्यति । विरहवेदनाहेतुनिशा च समाप्स्यति समाप्तिं गमिष्यति । प्रिया सीता ध्रियेत जीवेत । उत पश्चान्तरे । प्रियैव नोऽस्मान् जीवितं विरहयेच्याजयेत् । चन्द्रात्तपादिव्यतिकरे विरहवैरुष्येन तज्जीवनत्यागे सति मज्जीवनत्यागादि नानावितर्कमाचरन् रामो विषण्णः । इतिशब्दो हेतौ । सीताजीवनत्यागस्तु साक्षादमङ्गलत्वाच्चोक्तः किं तु स्वजीवनत्याजनप्रश्नमुखेनेति भावः । 'अपिः संभावनाप्रश्नगर्हाशङ्कामुच्चये' इति विश्वः ॥

अथ रामस्योन्मादावस्थामाह—

णिन्दइ मिअङ्ककिरणे खिज्जइ कुसुमाउहे जुउच्छइ रअणिम् ।

झीणो वि णवर झिज्जइ जीवेज्ज पिएत्ति मारुइं पुच्छन्तो ॥५॥

[निन्दति मृगाङ्ककिरणान्ब्रियते कुसुमायुधे जुगुप्तते रजनीम् ।
क्षीणोऽपि केवलं क्षीयते जीवेत् प्रियेति मारुतिं पृच्छन् ॥]

रामो मृगाङ्ककिरणान् कलङ्किसबन्धितया निन्दति । कुसुमायुधे खिद्यते कुसु-
मयाणोऽपि कुलिशेनेव निहन्तीति मनोदु खं लभते । रागजनिकेयमिति रजनीं
जुगुप्तते निन्दति । अथ प्रिया सीता जीवेदिति मारुतिं पृच्छन् विरहजन्यवैह्व्येन
सहजतः, क्षीणोऽपि केवलमल्पधनं क्षीयते । सीताजीवनसदेहादिनि भावः । अत्रा-
प्यमङ्गलपरिहाराय जीवेदिति भावमुखेन प्रथः । 'क्षीणो णवर वरिञ्चइ' इति पाठे
क्षीणोऽपि केवलं प्रियते जीवति । प्रिया जीवेदिति मारुतिं पृच्छन् । तथा च
प्रिया यदि जीवेत्तदा मम जीवनत्यागस्तदु-खाय स्यादिति जीवतीत्यभिप्रायः ॥

पुनस्वामेवावस्थामाह—

एतो वसइत्ति दिसा एणं सा णूण णिन्दइ त्ति मिअङ्को ।

एत्त णिसण्णेत्ति मही एएण णिअ त्ति से णहं पि बहुमअम् ॥ ६ ॥

[इतो वसतीति दिक् एनं सा नूनं निन्दतीति मृगाङ्कः ।

अत्र निपण्णोति मही एतेन नीतेत्यस्य नभोऽपि बहुमतम् ॥]

अस्य रामस्य इतः सीता वसतीति दिशा मध्ये दक्षिणा दिक् बहुमता सीता-
धिष्ठानतया धन्या त्वमसीत्यादता । तामेव भूयो राम पश्यतीति भावः । एवं
सा दुःखहेतुमेनं निन्दतीति मृगाङ्को बहुमतः । धन्योऽयं यः सीतानिन्दाया अपि
विषय इति निन्दाश्लीलेतदृष्टिविषयं चन्द्र खदष्टेभ्यः इष्टिगामानाधिकरण्याय पुनः-
पुनरीक्यते । अत्र सीता निपण्णोति मही धन्या त्वमसीति बहुमता । तथा च तत्र
परम्परासबन्धविशेषाय शतशः परामर्शमाचरति । एतेन सा नीतेति नभोऽपि
बहुमतम् । गगन, धन्यमपि येन त्वया सीताशरीररूपशो लब्ध इति नभः समा-
लिङ्गतीति भावः । बहुमनमिति यथायोग्यं लिङ्गविपरिणामः । वस्तुनस्तु 'नपुंसक-
मनपुंसकेन' इति नानालिङ्गकशेषैकवद्भाव इति मारम् ॥

अथोद्देश्यावस्थामाह—

धीरेण णिसाआमा द्विअएण समं अणिट्ठिआ उवएसा ।

उच्छाहेण सह भुआ वाहेण समं गलन्ति से उल्लावा ॥ ७ ॥

[धैर्येण निशायामा हृदयेन समनिष्ठिता उपदेशाः ।

उत्साहेन सह भुजौ वाप्येण समं गलन्त्यस्योद्धाराः ॥]

अस्य रामस्य धैर्येण समं निशायामा गलन्ति । धैर्यमपि व्यतिक्रान्ति निशायामा अपि व्यतिक्रान्तीत्यर्थः । एवमनिष्ठिता अस्थिरा उपदेशा बन्धुजनवचांसि हृदयेन समं गलन्ति । हृदयोपदेशयोः स्थैर्यं न भवतीत्यर्थः । उत्साहेन सह भुजौ गलतः । उत्साहो हसते भुजावपि दिशिदिशि स्खलतः । वाष्पेण समं उल्लापा गलन्ति प्रलापा अपि मुखद्वहिर्भवन्तीत्यर्थः । सहोक्तिरलंकारः ॥

अथ स्मृतिगुणकथनतनुतारूपमवस्थात्रयमाह—

धीरेत्ति संठविज्जइ मुच्छिज्जइ भअणपेलवेत्ति गणेन्सो ।

धरइ पिअ त्ति धरिज्जइ विओअतणुए त्ति आमुअइ अङ्गाई ॥ ८ ॥

[धीरेति संस्थाप्यते नूच्छेते मदनपेलवेति गणयन् ।

धियते प्रियेति धियते वियोगतनुकेत्यामुञ्जत्वङ्गानि ॥]

सीता धीरा मदागमं जानती शकस्माज्जीवितं त्यजेदिति गणयन् रामः संस्थाप्यते । स्वयमित्यर्थाद् । आत्मनैवाश्वासत इत्यर्थः । एवं मदमे सति पेलवा मृद्नीति मदनवेदनां सोढुं न शक्नुवादिति गणयन् विनाशमाशङ्कमानः स्वयमेव पुनर्मूच्छते । मूच्छतश्चेत्तदा कथं जीवतीत्यत आह—प्रिया धियते यदि मृता स्यात्तदा रामोऽपि प्राणांस्त्यजेदिति जीवति । यदि न जीवति तदा मम प्राणाः स्वयमेव गच्छेयुरिति गणयन् प्रियते जीवति । स्वयं प्राणाश्च त्यजति । मत्प्राणत्यागे सीतायाः प्राणत्यागः स्यादित्यनिष्टशङ्कित्वावित्यर्थः । प्रिया वियोगेन तनुका दुर्बलेति गणयन्नान्यामुञ्चति दुर्बले भवतीत्यर्थः । तथा च संगीतसारे—‘अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्देगसंलापाः । उन्मादोऽथ व्याधिर्विहता मृतिरिति दशात्र कामदशाः’ ॥

अथ प्रभातकालोपक्रममाह—

उठमडहरिणकलङ्को मलअलआपहनुव्वभन्तमङ्गहो ।

अरुणाहअविच्छाओ जाओ सुहदंसणो णवर तस्स ससी ॥ ९ ॥

[उठ्ठहरिणकलङ्को मलयलतापल्लवोद्गमनमयूखः ।

अरुणाहतविच्छायो जातः सुखदर्शनः केवलं तस्य शशी ॥]

तस्य रामस्य केवलं शशी चन्द्र एव सुखदर्शनो जातः । विरहिणां शत्रुश्चन्द्रस्य विपदर्शनं सुखहेतुरभूदन्वेषां तु मादकत्वमेव स्थितमिति भावः । चन्द्रविपत्तिमेव प्रकटयति—कीदृक् । उठ्ठयो हरिणहृत्पः कलङ्को यस्य । प्रातःकालोपक-

मेघ कान्तीनामभावात् । तर्हि कान्तयः क्व गता इत्यत आह—मलयलतापल्लवे-
प्रदमनुद्धान्तो भवन्मयूखो वस्य स तथा । प्रभाते विधुरोपधीषु कान्तिमर्पयतीति
प्रसिद्धिः । वस्तुतस्तु मलयलतापल्लवेषुद्भ्यमान उद्गीर्णमाणो मयूखो येन न तथे-
त्यर्थः । केचित्तु निलोजस्तवेन रात्रिनाशकालीनतया च मादकत्वाभावात्पुत्रदर्श-
नोऽभूदित्यर्थमाहुः ॥

अथ प्रभातोपक्रमेण समुद्रशोभनाह—

जह जह गिसा समप्पइ तह तह वेविरतरङ्गपडिमावडिअम् ।

किकाअव्वविमूढं घोडइ हिअअं व्व उअहिणो ससिविन्वम् ॥१०॥

[यथा यथा निशा समाप्यते तथा तथा वेपमाननरङ्गप्रतिमापतितम् ।

किकर्तव्यविमूढं घूर्णते हृदयमिवोदधेः शशिविन्वम् ॥]

वेपमानेषु तरङ्गेषु प्रतिमया प्रतिविन्वेन पतितं संक्रान्तं शशिविन्वं घूर्णते
वेपते । समुद्रे चन्द्रविन्वन्नरङ्गकम्पेन कम्पित इव भासते । किमिव । उदधेर्हृदय-
मिव । चन्द्रस्य प्रतिविन्वो न भवति किं तु समुद्रस्य हृदयं तत्कम्पत इत्यर्थः ।
कम्पे हेतुमाह—हृदयं कीदृक् । यथा यथा निशा समाप्यते समाप्तिं गच्छति तथा
तथा अनिष्टकालमानिष्येन किंकर्तव्यविमूढं उपोषितो रामः कुप्यन् प्रातः किं
करिष्यतीति क्षोभादेकतो रामप्रायोपवेशनमात्मोपमर्दः परतो लषवन् तन्मया
किं कर्तव्यमिति कर्तव्यतामूढमित्युपप्रेक्षा ॥

अथ प्राभातिकं पवनमाह—

णवरि अ मलयगुहामुहभरिउवरिअफुडणीहरन्तपडिरवम् ।

पवणेण उअहिसलिलं पहाअतूरं व आहअं रहुवइणो ॥ ११ ॥

[अनन्तरं च मलयगुहामुखभृतोद्धृतस्फुटनिर्हृदप्रतिरवम् ।

पवनेनोदधिसलिलं प्रभातूर्यमिवाहतं रघुपतेः ॥]

पवनेन उदधिसलिलमाहनं रघुपतेः प्रातःकालीनवाचरूपतूर्यमिव । राज्ञः प्रभाते
वाचं ध्वनतीति प्रकृते रामस्य तदभावात्पवनाहतसमुद्रसलिलशब्द एव प्रभात-
सूचकस्तूर्यध्वनिरासीदित्युपप्रेक्षा । उदधिसलिलं तूर्यं वा कीदृक् । मलयगुहामुख-
मृतात्तदन्तः समितात्प्रतिरवाद्दुद्धृतो बहिर्भूय स्थितः स्फुटस्तारोऽत एव निर्हृदन्
शब्दान्तरोत्पादी प्रतिरवो वस्य तादृक् । यथा च प्रतिरवस्यापि प्रतिरवजनकत्वेन
मूलशब्दस्यातिगभीरत्वमुक्तम् ॥

अथ प्रभातकालमाह—

हंसउलसद्मुहलं उन्धाडिज्जन्तदसदिसावित्थारम् ।

ओसरिअतिमिरसलिलं जाअं पुलिणं व पाअडं दिअसमुहम् ॥१२॥

[हंसकुलशब्दमुखरमुद्गाव्यमानदशदिग्बिस्तारम् ।

अपसृततिमिरसलिलं जातं पुलिनमिव प्रकटं दिवसमुखम् ॥]

दिवसमुखं प्रभातं पुलिनमिव प्रकटं जातमिति सहोपमा । प्रभातं पुलिनं च द्वयमपि व्यक्तं जातमित्यर्थः । प्रकटत्वे हेतुमाह—पुलिनं क्रीहक् । अपसृतं तिमिरमिव सलिलं यस्मात् । चन्द्रज्योत्स्नाविरहेण समुद्रजलानां प्रतिनिवृत्त्य गतत्वात् । प्रभातपक्षे तु तिमिरं सलिलमिव तिमिरसलिलं तदपसृतं यत्रेत्यर्थः । यद्वा अपसृतं तिमिरमेव सलिलं यत्र । समुद्रजलस्य इयामत्वादिति भावः । एवं हंसकुलस्य भ्रालसमूहस्य स्तोत्रादिपाठशीलसिद्धासुसंन्यासिकुलस्य वा शब्देन मुखरमित्युभयत्र प्राक्तः पुलिने च शशब्दहंसप्रगणात् । एवमुद्गाव्यमानो व्यक्तीकियमाणो दशदिग्बिस्तारो यत्रेत्युभयत्र तुल्यम् ॥

अथ रामस्य रोपमाह—

अह गमिअणिसासमअं गम्भीरत्तणदढडिअन्मि समुहे ।

रोसो राहववअणं उप्पाओ चन्द्रमण्डलं व विलगो ॥ १३ ॥

[अथ गमितनिशासमयं गम्भीरत्वदृढस्थिते समुद्रे ।

रोषो राघववदनमुत्पातश्चन्द्रमण्डलमिव विलग्नः ॥]

अथ प्रभातानन्तरं गमितः समापितो निशैव समबोऽवधिर्यत्रेति क्रियाविशेषणं गमितनिशाकालं वा । समुद्रे गम्भीरत्वे दृढस्थिते गाघतामनागच्छति सति रोषो राघववदनं विलग्नः । एतन्निशायामप्यगाध एव समुद्रः स्थित इति क्रोधसूचकविच्छायात्वादिधर्मविक्षिप्तं राघवमुखमासीदित्यर्थः । क इव । चन्द्रमण्डलमुत्पातो राहुः सैव । यथोत्पातश्चन्द्रमण्डलं लगति । राक्षसनाशसूचकत्वेन रोषस्य प्रजानांशसूचकचन्द्रोत्पाततुल्यत्वम् ॥

अथ रोपस्य प्रादुर्भावमाह—

तो से तमालणीलं णिडालवट्टं पलोदृसेअजललअम् ।

भिडडी थिरवित्थिण्णं कडअं विञ्जसस विसलअ व्व विलगगा १४

[ततोऽस्य तमालनीलं ललाटपट्टं प्रलुठितस्नेदजललवम् ।

भ्रुकुटी स्थिरविस्तीर्णं कटकं विन्ध्यस्य विपलतेज विलग्न ॥]

ततः क्रोधानन्तरं रामस्य तमालवर्चीलं ललाटपट्टं भ्रुकुटी लम्बा । रामललाटे भ्रुकुटिरासीद्विषयः । क्रीडशम् । प्रलुठितं सचारि स्नेदजलं यत्र । एवं स्थिरं च तद्विस्तीर्णं च । क्रोधेन स्तम्भितत्वात् । दृष्टान्त्यति—विपलतेजः । यथा विन्ध्यस्य कटकं मूलदेशे विपलता लगति । राभ्रमनाशकत्वेन विपलतासाम्यं भ्रुकुट्याः । विन्ध्यकटकमपि तमालेन नीलं प्रलुठितस्नेदप्रादनिर्झरादिजललवं स्थिरं विन्तीर्णं च भवति ॥

अथ रामस्य धनुर्दर्शनमाह—

अहं जणिभ्रुकुटीभङ्गं जातं घणुहुत्तवलिअलोअणजुअलम् ।

अमरिसविइणकम्पं सिडिलजटाभारवन्धणं तस्स मुहम् ॥ १५ ॥

[अथ जनितभ्रुकुटीभङ्गं जातं धनुरभिमुखवल्लिलोचनयुगलम् ।

अमर्षवितीर्णकम्पं शिथिलजटाभारवन्धनं तस्य मुखम् ॥]

अथानन्तरं जनितो भ्रुकुटीभङ्गो यत्र तादृशं रामस्य मुखं धनुरभिमुखं वल्लितं वकीभूय वल्लितं लोचनयुगलं यत्र तथा जातम् । समुद्रजिघानया रामेण धनुर्दृष्ट-
मित्यर्थः । मुखं वीटक् । अमर्षेण वितीर्णं दत्तं कम्पो यस्य । सकम्पमित्यर्थः । अत एव शिथिलं जटाभारस्य वन्धनं यत्र । शरसंधानाय कृतेऽपि नियमनिर्मुक्त-
जटावन्धने कम्पादार्त्ता नाभूदित्यर्थः ॥

अथ रामस्य दुर्निरीक्ष्यतानाह—

पणअपडिभङ्गविमणो थोअत्थोअपडिवड्ढिआमरिसरसो ।

तह सोम्मो वि रहुसुओ जाओ पलअरइमण्डलदुरालोओ ॥ १६ ॥

[प्रणयप्रतिभङ्गविमनाः स्तोत्रस्तोत्रप्रतिवर्धितामर्षरसः ।

तथा सौम्योऽपि रघुसुतो जातः प्रलयरविमण्डलदुरालोकः ॥]

ततो जटावन्धनोत्तरं प्रणयस्य प्रतिभङ्गेन समुद्रकृतेन विमना विरुद्धचित्तः स्तो-
कम्नोकं धीरोदात्तत्वेन समुद्रस्य गवताशद्वया लघुलघुपरिवर्धितः क्रोधरमो यस्य ।
तथा सौम्योऽपि क्षीतलप्रकृतिरपि रामः प्रलयरविमण्डलवहुर्निरीक्ष्यो जातः । समु-
द्रोपश्रवितत्वेन रामस्य प्रलयरवितौल्यम् ॥

अथ धनुर्ग्रहणमाह—

तो साहसणिम्माणं अमित्तदीसन्तलच्छिसंकेअहरम् ।

संठिअरोसालाणं गेण्हइ भुअदप्पवीअलक्ष्वं चावम् ॥ १७ ॥

[ततः साहसनिर्माणमभिन्नदृश्यमानलक्ष्मीसंकेतगृहम् ।

संस्थितरोषालानं गृह्णाति भुजदर्पद्वितीयलक्ष्यं चापम् ॥]

ततः । राम इत्यर्थात् । चापं गृह्णाति । कीदृशम् । साहसस्य प्राणानपेक्षकर्मणो निर्माणं यस्मात् । निर्मावते अनेनेति साहसस्य निर्माणं करणमिति वा । तदनु-
भवसाधेन साहसमपि कियत् इत्यर्थः । एवमभिन्नेण शत्रुणा दृश्यमाना या स्व-
क्ष्मीस्तस्याः संकेतगृहम् । रिपोरप्यक्ष एव तल्लक्ष्या नायिकाया रामस्य च नायक-
स्य समागमस्थानकत्वात् । एवं संस्थितस्य रोपस्थालानमवष्टम्भस्तम्भः । एवं भुज-
दर्पस्य द्वितीयं लक्ष्यम् । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्ष्यं लक्षणं प्रकाशकम् । एको भुज
एव द्वितीयं धनुरित्यर्थः ॥

अथ धनुषि उदारोपणमाह—

अकन्दधणुभरोणअधरणिअलत्थलपलोहृजलपन्भारो ।

योअं पि अणारूढे उअही चावम्मि संसअं आरूढो ॥ १८ ॥

[आक्रान्तधनुर्भरावनतधरणितलत्थलप्रवृत्तजलप्राग्भारः ।

स्तोत्रमप्यनारूढे उदधिश्चापे संशयमारूढः ॥]

लोकमपि किञ्चिदप्यनारूढेऽसञ्जीकृते चापे । सञ्जीकर्तुमारब्ध एव सतीत्यर्थः ।
उदधिः संशयमारूढः रामः किं करिष्यतीति दोलयितचित्तोऽभूत् । अथवा स्था-
स्यति नवेति लोकानां संशयविषयोऽभूदित्यर्थः । कीदृक् । आक्रान्तं सञ्जीकर्तुमवष्ट-
म्भमर्याद्रूमौ यदनुस्तस्य भरेणावनतं यद्वरणितलं तस्य यत्स्थलं फलभूमिस्तत्र प्रवृत्तः
संगतः प्रलङ्घितो वा जलप्राग्भारो जलार्धं यस्य धनुर्वष्टम्भेन भूमेरवनतीतिर्यगु-
न्नतत्वात्स्य किंपजलानां स्थलभूमिप्रसृतत्वात् । अत एवारम्भ एवेयमवस्था पर्याप्तौ
किं स्यादिति संशय इत्यर्थः ॥

अथ धनुषि सधूमानलोद्गममाह—

धूमाइ धूमकलुसे जलइ जलन्वारुहन्तजीआयन्धे ।

पडिरवपडिउण्णदिसं रसइ रसन्तसिहरे धणुम्मि णहअलम् ॥१९॥

[धूमायते धूमकलुषे ज्वलति ज्वलन्नारोहजीमात्रन्धे ।

प्रतिरधप्रतिपूर्णेदिग्रसति रसच्छिञ्जरे धनुषि नभस्तलम् ॥]

धनुषि अर्थाद्रामस्य धूमेन कटुषे धूमे सति नभस्तल धूमायते । एवं ज्वलन्ना-
रोहजीवावन्धो यत्र तथाभूते बहिर्मयपतञ्जिहारोपणशालिनि सति ज्वलति । तथा
रसच्छब्दायमानं शिखर यस्य तथाभूते सति प्रतिरवेण प्रतिपूर्णा दिशो यत्र तथा-
भूतं सद्रमति शब्दायते । तथा च लक्ष्म्याग्नेयशरोपकरणत्वेन धनुरप्याग्नेयमिति
ततो गगनव्यापिनी धूमधोरणिरुदतिष्ठत् । पतञ्जिकायाग्नेयीति तदुत्थितो बह्विध्यो-
माञ्जिज्वलत्पराटनौ ज्याप्रान्तनिवेशनादुत्तिष्ठन्पाकजः शब्दो विधुं व्यानश इत्यर्थः ।
केचित्तु भविष्यत्समुद्रोपमर्दगूचको रामरोषाम्निजन्मायमुपात् एव जात इत्यभिप्रा-
यमाहुः ॥

अथ धनुर्वारणमाह—

भिञ्जउ महि त्ति व फुडं णत्थि समुदो त्ति दारुणं व पइण्णम् ।

णासउ जअं ति व मणे चिरं तुलेऊण विलइअं णेण धणुम् ॥ २० ॥

[भिद्यतां मही इतीव स्फुटं नास्ति समुद्र इति दारुणामिव प्रतिज्ञाम् ।

नश्यतु जगदितीव मनसि चिरं तुल्यित्वा विगलितमनेन धनुः ॥]

अनेन रामेण धनुर्विगलितमुत्तोल्य धृतम् । किं कृत्वा । सर्वाधारभूतापि मही-
भिद्यतामितीव, नास्ति समुद्र इतीव, जगद्दर्शान्वतीव दारुणा प्रतिज्ञा मनसि
;चिरं तुल्यित्वा सदृशीकृत्य । तथा च मनसि प्रतिज्ञा करे धनुरुभयमपि तु-य-
स्यथा विगलितमित्यर्थः । तेन क्रोधाच्छिखिलनिःप्रेक्षता कृतेति भावः । अन्यत्र
स्रोटादिनिर्देशादाशंसामात्रम् समुद्रे तु क्रोधप्रतियोगितया नास्तीति सिद्धवदभाव-
निर्देशादवश्यनाशयत्वमभिप्रेतमित्यवधेयम् । यद्वा मन्ये स्फुटं तर्कयामि । मही
भिद्यतामिति वा तुल्यित्वा विचार्य नास्ति समुद्र इति वा दारुणं प्रकीर्णं विश्वस्यापि
जातमिति वा जगद्दर्शनदिति वा विचार्य रामेण धनुर्विगलितम् । रामधनुरारोहणे
सर्वेभिर्दं सभावितमित्यभिप्रायदिति कश्चिदर्थमाह ॥

अथ वीररत्ताविर्भावमाह—

तो चिरविओअतणुओ सइ वाहोमड्डमउअजीआघाओ ।
जाओ अण्णो विअ से विलइअधणुमेत्तवावडो वामभुओ ॥२१॥

[ततश्चिरवियोगतनुकः सदा वाष्पावमृष्टमृदुकजीवाघातः ।

जातोऽन्य एवास्य विगलितधनुर्मात्रव्यापृतो वामभुजः ॥]

ततस्त्वदनन्तरमस्य रामस्य विगलितं धृतं यदनुस्तन्मात्रे व्यापृतः कृतमुष्टिपी-
डनादिव्यापारो वामभुजोऽन्य एव जातः । स्वाभाविकरूपातिरिफरौद्ररूपोदयात् ।
कीदृक् । चिरवियोगेण तनुकः कृशः । एवं सदा वाष्पेणवमृष्टस्त एव मृदुकः
स्नेमले जीवा ज्या तदाघातस्त्वद्धर्षेणकिणो यत्र । घीरोदात्तत्वाद्रात्रौ वामपार्श्वेन
शवानस्य रामस्योपधानाभावाद्दुष्णसंतापाशुसंघन्धान्मृदुकृतज्याकिण इत्यर्थः । तथा
च तनुत्वमृदुत्वाभ्यामनुकम्पनीयोऽपि वीररत्तोद्रेकादुत्पुलकत्वेन पुष्टः कठिनश्च
दृप्त इति भावः ॥

अथ धनुरास्फालनमाह—

अह वामभुअस्फालणपडिरवपडिउण्णदसदिसावित्थारम् ।

संभरइ जाअसङ्खं पलअघणअभहिअपेहणं तेहोक्कम् ॥ २२ ॥

[अथ वामभुजास्फालनप्रतिब्रप्रतिपूर्णदशदिविस्तारम् ।

संस्मरति जातशङ्कं प्रलयघनाम्यधिकप्रेरणं त्रैलोक्यम् ॥]

अथ धनुर्ग्रहणानन्तरं त्रैलोक्यं कर्तुं जातशङ्कं सत्प्रलयघनानामर्थाद्दर्जतामन्व-
थिकं यत्प्रेरणं संघट्टस्त्संस्मरति । कर्तव्यं त्रैलोक्यम् । वामभुजेन यदास्फालन-
मितस्वतश्चालनं तेन यः प्रतिरत्तोऽर्थहंकारस्तेन प्रतिपूर्णो दशदिविस्तारो यत्र ।
तथा चास्फालनत्वन्तौ धनगजिबुद्ध्या सर्वेषां प्रलयशङ्का जातेत्यर्थः ॥

अथ शरग्रहणमाह—

णेण्हइ अ सो अणाअरपरम्मुहपसारिअग्गहत्थावडिअम् ।

खअसूरमउहाण व एकं उअहिपरिवत्तणसहं वाणम् ॥ २३ ॥

[गृह्णाति च सोऽनादरपरास्सुखप्रसारितप्रहस्तापतितम् ।

शयसूर्यमयूखानामिवैकमुदधिपरिवर्तनसहं वाणम् ॥]

स रामो बाणं गृह्णाति च । किंभूतम् । अनादरेणानास्थया पराशुस्त्रप्रमारितः शरग्रहणाय पश्चात्कृतो योऽग्रहस्तो हस्ताग्रमशुन्यां तत्रापतितम् । उत्प्रेक्षते— शयसूर्यमयूखानामेवमिव । समुद्रदाहकत्वात् । अत एवोदधे परिवर्तने पार्श्वशयने महं योग्यम् । शराप्रातेन जलानामुच्छलनेनावशिष्टजलेन पार्श्वयित्तत्वात् । अत्र सर्वे एव शरा उदधिपरिवर्तनमहाः । अधवाधमोऽपि हस्ते य पतिष्यति स एव समुद्रं परिवर्तयेदिति विशेषजिहामा विनैव य एवाग्रहस्ते पतितः स एव गृहीत इत्यनादरपदयोर्लं वस्तु । 'सह. शक्ते क्षमायुक्ते तुल्यायै च सहाव्ययम्' ॥

अथ लक्ष्यसमुद्रप्रेक्षणमाह—

तो संधन्तेण शरं रसान्तरालुग्गभिडडिभङ्गेण चिरम् ।

णीससिऊण पुलइओ अणुअम्पादूमिआणणेण समुदो ॥ २४ ॥

[ततः संदधता शरं रसान्तरावरुणभ्रुकुटिभङ्गेन चिरम् ।

निःश्वस्य प्रलोकितोऽनुकम्पादुःखिताननेन समुद्रः ॥]

ततो बाणग्रहणोत्तर मम शरत्यागेन समुद्रस्य महती दुरवस्था स्यादथ च दुर्यज्ञः प्रसरेदिति कृत्वा चिर निःश्वस्य समुद्रं प्रलोकितः । रामेणैवर्थात् । महानर्थं किं वा क्रियतामित्याशयात्तदुक्तम् । अनुकम्पया दुःखितमग्रन्थादमानीतमाननं यस्य तेन । एतत्र समुद्रोपह्वय परत्र स्वकार्यहानिरित्युभयथापि क्षतिरिति परामर्शात् । किंभूतेन । धनुषि शरं संदधता । एव रसान्तरेणानुम्पाममुत्थेनावहम्णो निवर्तनोन्मुखीकृतो भ्रुकुटिभङ्गो यस्येति धूलमर्शभावयोः सधि ॥

अथ धनुराकर्षणमाह—

अहं कङ्कुं पउत्तो णिकम्पणिराअदिट्टिसच्चविअसरम् ।

वल्लिअभुअरुद्धमज्झं दडणिष्पीडिअगुणं धणुं रहुणाहो ॥ २५ ॥

[अथ कङ्कुं प्रवृत्तो निष्कम्पनिरायतदृष्टिसत्यापिनशरम् ।

वल्लितभुजरुद्धमध्यं दडनिष्पीडितगुणं धनू रघुनाथः ॥]

अथ लक्ष्यदर्शनानन्तर सीतास्तरणोद्दीप्तगेषो रघुनाथो धनुः कङ्कुं प्रवृत्तः । नीदृशम् । निष्कम्प्या स्थिरा निरायता शरानुकारेण वीर्यकृता या दृष्टिस्तया मत्यापितो लक्ष्म्याभिमुख्येन स्थिरीकृतः शरो यत्र तद् । तादृशसधानस्य अक्षयाव्यभिचारित्वादिति भावः । एवं वल्लितेन द्विचित्तिर्यक्तेन भुजेन रद्ध मध्यं यस्य ।

एवम् इदं निष्पीडितो दक्षिणहस्ताङ्गुलिभ्यां यन्त्रितो गुणः पतञ्जी यस्येति विशेष-
णाम्नां प्रहारदार्ढ्यं सूचितम् ॥

अथ शराकर्षणमाह—

सरमुहविसमफलिआ णमन्तघणुकोडिविफुरन्तच्छाआ ।

णज्जइ कड्डिज्जन्ता जीआसद्दगहिरं रसन्ति रविकरा ॥ २६ ॥

[शरमुखविपमफलिता नमद्भनुःकोटिकिस्फुरच्छायाः ।

ज्ञायते कृष्यमाणा जीवाशब्दगमीरं रसन्ति रविकराः ॥]

शराकर्षणे वह्निभयशरज्जशब्दोऽभूत् । तदुत्प्रेक्ष्यते—ज्याशब्दवद्गमीरं यथा
स्यदेवं कृष्यमाणा रविकरा इव रसन्ति शब्दायन्ते इति ज्ञायते । किंभूताः । शर-
मुखे फलभागे विषमं दुर्निरीक्ष्यं यथा स्यदेवं फलिताः प्रतिबिम्बिताः । एवं
नमन्तो धनुष्कोट्योर्विस्फुरन्त्यश्लाघाः कान्तयो वेपां ते । अयं भावः—फलभाग-
प्रतिबिम्बेन शराकर्षणेऽटनिहत्यसंक्रान्तकान्तितया च ज्यासमानाकारत्वेन ज्याक-
र्षणे रविकराकर्षणमिव प्रतीयते । अतः शब्दोऽपि तेषामयमिति प्रतीतिः ॥

अथाकर्षणं धनुःकर्षणमाह—

फुडजीआरवमुहलं तज्जेइ व वाणमुहज्वलन्तग्गिसिहम् ।

जलणिविहवपड्डिडडं आअण्णाअड्डिअं विज्जम्भइ व धणुम् ॥२७॥

[स्फुटजीवारवमुखरं तर्जयतीव वाणमुखज्वलदग्निशिखम् ।

जलनिधिवधप्रतिबुद्धमाकर्णाकृष्टं विजृम्भत इव धनुः ॥]

आ कर्णमाकृष्टं तद्भनुर्जलनिधिवधाय प्रतिबुद्धं सप्रकाशं सद्भिजृम्भत इव जृम्भं
करोतीव । आकर्षणे सति ज्याया धनुपथ्यं ध्यवहितविश्लेषान्मुखज्वादानमिव
प्रतीयत इत्यर्थः । अन्योऽपि प्रतिबुद्धो जाग्रजृम्भं करोतीति ध्वनिः । एवं
स्फुटज्यारवेण मुखरं सत्तर्जयतीव प्रासयतीव । अत्र हेतुमाह—वाणमुखे ज्वलन्ती
अग्निशिखा यत्र । तदाग्नेयशरसंधानात् । अन्योऽपि तर्जनकाले विनीषिकावचन-
माचरतीति ध्वनिः । प्रकृते तु समुद्र, तिष्ठ क ममिष्यतीत्यादि तर्जनशब्दो
ज्यारव एवेत्युभयप्रोत्प्रेक्षा ॥

अथ शरविस्कृतिमाह—

खुहिअजलसिद्धसारो मुहणिद्धाविअपसारिउष्काणिवहो ।
आअङ्घ्रिज्जन्तो च्चिअ णज्जइ पडिओ त्ति साअरे रामसरो ॥२८॥
[क्षुभितजलशिष्टसारो मुखनिर्धाकितप्रसारितोल्कानिवहः ।
आकृष्यमाण एव ज्ञायते पतित इति सागरे रामशरः ॥]

आकृष्यमाण एव रामशरः सागरे पतित इति ज्ञायते । अत्र हेतुमाह—सीदक् ।
मुक्तात्फल्गुभिर्धाकितो बहिःप्रसृत उल्कानिवहो यस्मात् । तथा च शिखान्विबहनि-
र्गमद्वारा समुद्रमंथनाद्वाणः सागरे पतित इति प्रतीतिरिति भावः । एवं पतनपूर्व-
मेव क्षुभितेन जलेन शिष्ट- सारो बलं यस्य । तथा च महाशयस्यापि समुद्रस्य
क्षौभोऽस्मादेवेत्यर्थापत्त्यापीति भावः ॥

अथ शरत्रिप्रमरणमाह—

धुअधिल्लुपिङ्गलाइं सरमुहणिगिगण्णहुअवहपलित्ताइं ।
उत्पाअलोअणाइं व फुट्टन्ति दिसामुहाण षणविन्दाइं ॥ २९ ॥
[धुतनिधुत्पिङ्गलानि शरमुखनिर्गीर्णहुतवहप्रदीप्तानि ।
उत्पातलोचनानीव स्फुटन्ति दिङ्मुखाना घनवृन्दानि ॥]

दिङ्मुखाना मेघवृन्दानि शरमुखेण रामशरप्रेण निर्गीर्णा उद्गन्ता ये हुतव-
हासौ प्रदीप्तानि ज्वलितानि सन्नि स्फुटन्ति उत्पातलोचनानीव । यथा राहुप्रभृ-
तीनामुत्पाताना लोचनानि बहिसबन्धात्स्फुटन्तीत्युपमा । वस्तुतस्तु मुखे लोचनं
भवति उत्पाता दिधु दृश्यन्त इति दिङ्मुखानि तेषां मुखान्देव । तत्रत्यानि घनवृ-
न्दान्येव लोचनानि । तानि स्फुटन्तीत्युपेक्षा । तथा चोत्पातनयनस्फुटनमप्युपात
एवेति भाविसमुद्रोपमर्द सूचिन । घनवृन्दानि किभूतानि । धुता उदरस्फुटना-
न्वयनीभूता या विद्युत्तथा पिङ्गलानि । उत्पातलोचनान्यपि स्वभावादेव धुनविद्यु-
त्पुस्यपिङ्गलानीति साम्यम् ॥

अथ शरत्वागमाह—

तो मुअरहसाअङ्घ्रिअधणुवट्टस्फुलिअवहलधूमुप्पीडम् ।
मुअइ मुहणिगगआणलसिहासमोलुगसूरकिरणं बाणम् ॥ ३० ॥
[ततो मुजरभसाकृष्टधनुःपृष्ठस्फुटितवहलधूमोत्पीडम् ।
मुञ्चति मुखनिर्गतानलशिखासमवरुणसूरकिरणं बाणम् ॥]

ततो वाणं मुञ्चति । राम इत्यर्थात् । कीदृशम् । भुजरभसेनाकृष्टं यद्वतुः ।
 अनायासकृष्टमित्यर्थः । तत्पृष्ठात्स्फुटितो व्यक्तीकृतः । 'स्फिडिअ' इति पाठे
 स्फोटितो निष्कलितो बहुलो धनो धूमोत्पीडो येन तम् । एवं मुञ्चाच्चिर्गता या
 अनलशिखा तथा समवरुणा निस्तेजसः कृताः सूरकिरणा येन तथाभूतम् । तथा
 च प्रथमं धूमायितस्तदनु ज्वलित इति दहनस्तभाव उक्तः । सूरकिरणाभिभाव-
 कत्वेन व्यापकत्वमतिद्वारुणत्वं च सूचितम् ॥

अथ शरपतनमाह—

सो जलिऊण णहअले सलिलद्धत्यमिअहुअवहाअन्वमुहो ।
 पडसोइण्णादिणअरो दीहो दिहओ व्व साअरम्मि णिवडिओ ३१
 [स ज्वलित्वा नभस्तले सलिलार्धास्तमितहुतवहाताम्रमुखः ।
 प्रथमावतीर्णदिनकरो दीर्घो दिवस इव सागरे निपतितः ॥]

स रामशरो नभस्तले ज्वलित्वा सागरे निपतितः । ऊर्ध्वं गत्वाधोमुखीभूय
 पततीति शरस्वभावः । तदेव स्फुटयति—कीदृक् । सलिलार्धेऽस्तमितं हुतवहेना-
 ताम्रं मुखं यस्य तथाभूतः । तेनास्तिगभीरसमुद्रसलिलार्धनिष्पाद्यास्तमनतया उल्का-
 मयस्य शरमुखस्य महत्त्वं लभ्यते । यद्वा सलिलेऽर्धास्तमितोऽर्धमम्र इति महत्त्व-
 मुक्तम् । हुतवहेनाताम्रमुखश्चेत्यर्थः । दीर्घो दिवस इव । यथा ऋज्ज्वाकारो दिवसो
 नभति ज्वलित्वा सागरे पतति । शरसाम्यत्वभाव दिवसे दीर्घत्वमुक्तम् । दिवसः
 कीदृक् । प्रथममवतीर्णः पतितो दिनकरो येन । तथा आकाशात्प्रथमं सूर्यः पतति
 पश्चाद्दिवसो यथा तथा । प्रथमं शरमुखं पतितं पश्चाच्छर इत्यरुणमण्डलकारत्वेन
 शरमुखसूर्ययोः, तेजोमयत्वेन शरदिवयोश्च तौत्यम् ॥

अथ शरस्य त्रैलोक्यव्यापकत्वमाह—

राअणे विज्जुणिहाओ खअन्तकालाणलो समुदुच्छङ्गे ।
 महिअम्पो पाआले होइ पडन्तपडिअ द्विओ रामसरो ॥ ३२ ॥
 [गगने विद्युन्निघातः क्षयान्तकालानलः समुद्रोत्सङ्गे ।
 महीकम्पः पाताले भवति पतन्पतितः स्थितो रामशरः ॥]

स रामशरो गगने पतन्नवतरन्विद्युन्निघातो विद्युत्तमद्गो वा भवति । व्यापकते-
 जोमयत्वान् । समुद्रोत्सङ्गे पतितः सन् क्षयः प्रलयस्तद्गोऽन्तकालो नाशकालस्त-

दीयोऽनलः कालानलः । शोषकत्वात् । यद्वा क्षयो नाशोऽन्तः पर्यन्तोऽवमानं
यस्य तादृशः कालः । प्रलय इत्यर्थः । क्षयान्तः क्षयावधिः कालः प्रलयकाल
इत्यर्थो वा । एवं पाताले स्थितः मन् महीकम्पो भवति । तस्य तत्रैवोत्पत्तेः ।
इत्युत्पातरूपत्वेन तत्तत्रोक्तवर्तिततद्भोक्तव्या शोभजनकतया स्थानत्रयेऽपि प्रति-
भाननयमुक्तम् ॥

अथ शरे शरान्तरनिर्गमनमाह—

तत्स अ मगालग्गा अइन्ति णिद्धूमज्जलणअम्बच्छाआ ।

उअहिं वाणणिहाआ अद्धत्थमिअस्स दिणअरस्स व किरणा ३३

[तस्य च मार्गालग्गा आयान्ति निर्धूमज्वलनानाम्बच्छायाः ।

उदधिं वाणनिघाता अर्धास्तमितस्य दिनकरस्येव किरणाः ॥]

समुद्रेऽर्धान्धमितस्य रामशरस्य । मार्गालग्गा पश्चादाहमा वाणाना निघाता उद-
धिमायान्ति च । समुद्रे प्रविशन्तीत्यर्थः । मार्गशब्दः पश्चादर्थे निपातितः । कीदृशाः ।
निर्धूमेन ज्वलनेनात्प्रा ह्याया कान्तिर्धेया ते । दिनकरस्य किरणा इव । यथार्धा-
न्धमितस्य दिनकरस्य किरणात्पश्चाद्गमाः सन्तः समुद्रमायान्ति । तेऽपि सार्यं
निर्धूमज्वलनवत्ताम्रद्युतयः । तथा च समुद्रे पतन्निविरिव रामशरः । किरणा इव
तदनुवर्तिनः शराः ॥

अथ समुद्रस्य शराभिधानमाह—

णवरि अ सरणिभिण्णो वलआमुहविहुअकेसरसडुग्घाओ ।

वद्धाइओ रसन्तो वीसत्थपसुत्तकेसरि व्व समुदो ॥ ३४ ॥

[अनन्तरं शरनिर्भिन्नो वडवामुखविद्युतकेसरसटोद्घातः ।

उद्घातितो रसन् विश्वस्तप्रसुतकेसरेव समुद्रः ॥]

शरपातादनन्तरं च रामशरेण निर्भिन्नो विद्धः समुद्रं रसन् शब्दावयमानः सञ्जु-
द्धावितः । शराभिघातेन समुद्रजलमूर्ध्वमुच्छलितमित्यर्थः । केमरीव । यथा
विश्वस्तः प्रसुप्तः केमरी कस्यचिच्छरेण निर्भिन्नस्त्यादितः सञ्जुद्धूतकेसरसटोद्घातो
रसञ्जुद्धावति सिंहनादं उर्वभ्रुत्कालमाचरति तथेत्यर्थः । समुद्रः कीदृक् । वडवामुखं
वडवानलस्तदेव विधुन कम्पितः केसरसटोममूहो यस्य तथा । तथा च प्रथमं
समुद्रस्य निथलत्वात्प्रसुप्तसिंहेन, शराभिहत्वा त्रिपर्वस्तस्य वडवानलस्योत्कालकान्ती-
नकम्पविशिष्टसटोद्घातेन, जलशोभजन्यशब्दस्य च सिंहनादेन साम्यम् ॥

अथ समुद्रैकदेशस्योच्छलनमाह—

दूराद्दृग्निघत्ते समुहागवहलसरणिहाअक्खुडिए ।

दोहाइइ व गहं टङ्कच्छेअरइसुट्टिअम्मि समुदे ॥ ३५ ॥

[दूराद्विद्वनिवृत्ते संमुखागतवहलशरनिघातोत्खण्डिते ।

द्विधा क्रियत इव नभश्छच्छेदरभसोत्थिते समुद्रे ॥]

संमुखागतेन बहुलेन शरनिघातेनोत्खण्डिते । मध्य इत्यर्थात् । अत एव टङ्क-
च्छेदरभसेन टङ्कच्छिन्नस्य वेगेनोत्थिते यथा टङ्कादिच्छिन्नं काष्ठादि हृद्यार्ध्वं
गच्छति तथैवोच्छलिते । टङ्कः पाषाणदारुणः । यद्वा टङ्कः कुठारः । तस्मिन्निव
च्छेदाय खण्डनाय रभसेनोत्थिते । यथा छेदनाय कुठार ऊर्ध्वमुत्तिष्ठतीत्यर्थः । तेन
समुद्रजलमेव कुठारप्रायगतभूदिलस्यो लभ्यते । एवंभूते समुद्रे दूरं व्याप्यादिके
प्रेरिते दूरमूर्ध्वं गतेऽप्यनिवृत्ते पुनः स्वातन्त्र्यगच्छति सति नभो द्विधा क्रियत इव ।
समुद्रेणैवेत्यर्थात् । यद्वा नभो द्विधावत इव द्विस्रज्जावत इव । शराभिघातोच्छ-
लितजलस्य निवृत्त्या तिरोहितमध्यभागस्य गगनस्य प्रान्तभागद्वयं खण्डद्वयमिव
कल्पत इत्यर्थः । तथा च पतनदशायां जलस्य लक्ष्यमागत्येन गगनस्य द्विधाभावः
प्रतीयते न तूच्छलनदशायामिति । नभस्तिरोधायकमहत्त्वोत्कर्षसहचरस्य गुरुत्वो-
त्कर्षस्य वैपरीत्यहेतोः सत्त्वेऽपि पतनादप्युच्छलने शैश्र्यमभूदिति प्रहारप्रकर्ष
उक्तः । कुठारोऽपि दूरप्रेरितनिवृत्तो भवतीत्याशयः ॥

अनुत्थितजलवस्थामाह—

रअणारपरभाए मज्झच्छिण्णम्मि वाणघाउक्खित्ते ।

णिवडइ वीअद्वन्तो फुडिओसरिओ व मलअअहपम्भारो ॥३६॥

[रत्नाकरपरभागे मध्यच्छिन्ने वाणघातोत्क्षिप्ते ।

निपतति द्वितीयार्धान्तः स्फुटितापसृत इव मलयतटप्राग्भारः ॥]

रत्नाकरस्य परभागे दक्षिणतटसंनिहितार्धे मध्यच्छिन्ने वाणघातेनोत्क्षिप्ते ऊर्ध्वं
नीते सति द्वितीयार्धान्त उत्तरतटसंनिहितार्धभागजलं निपतति । अयं भावः—यथा
खनित्रादिना तिर्यग्दार्यभागा भूमिस्तरभागेषोत्तिष्ठति न तु पूर्वभागेण तथा रामशरेण
मध्यच्छिन्नस्य समुद्रस्य द्वितीयार्धभागजलं तिर्यक्प्रहास्यतिशयादूर्ध्वं मुच्छलितम् । अथ
निःशेषशस्त्रै तज्जलस्थाने पूर्वार्धभागजलं वर्तुलीभूय हृद्यप्रविशतीत्यर्थः । क इव ।

प्रथमं स्फुटितस्ततो गुरुत्वाद्प्लुतः पतितो मलयतटस्य प्राग्भार एकदेश इव । एत-
जलवर्षस्य मलयसंनिहितत्वान्मलयखण्डस्तुटित्वा पततीति प्रतिभानमेत्युपदेश ॥

समुद्रोपमर्दमाह—

भिन्नगिरिधावअम्बा विसमच्छिण्णापवन्तमहिहरवक्त्रा ।

खुम्भन्ति खुद्दिअमअरा आवाआलगाहिरा समुद्रुदेशा ॥ ३७ ॥

[भिन्नगिरिधारगताम्ना विपमच्छिन्नप्लवमानमहीधरपक्षाः ।

क्षुम्भन्ति क्षुभितमकरा आपातालगभीराः समुद्रोदेशाः ॥]

आपातालगभीरा अपि समुद्रप्रदेशा क्षुम्भन्ति । कीदृशाः । शरेण भिन्नगिरि-
धातुभिस्तरवतिगिरीणा गैरिकैरताम्नाः । एवम् । विपमं तिर्यग्यथा भवति तथा
छिन्ना अत एव प्लवमाना महीधराणा पक्षा यत्र । तथा च शरच्छेदेन गुरुणामप्यु-
च्छस्ता गिरिपक्षाणा निजाभिघातोच्छलितजलावर्तपतितानामुपर्येव परिभ्रमणादाव-
र्तप्रकर्षेण प्रहारदार्व्यमुक्तम् । पुनः कीदृशाः । क्षुभिता मकरा येषु ते तथा तेषाम-
प्युच्छलनादिति भावः ॥

शङ्खानां स्फुटनमाह—

आअम्बरविधाराहअदरविहृडिअधवलकमलमउलच्छायम् ।

भमइ सरपूरिअगुहं उघाडिअपण्डुरोअरं शङ्खडलम् ॥ ३८ ॥

[आताम्रगविकराहतदरविधटितधवलकमलमुकुलच्छायम् ।

भ्रमति सरपूरितमुखमुद्गाटितपाण्डुरोदरं शङ्खकुलम् ॥]

शङ्खकुलं भ्रमति सर्वत्र शरानलदर्शनादितस्ततो गच्छति । कीदृक् । शरैः पूरि-
तं मुखं यस्य । अत एवोद्गाटितं ज्वालाम्भिरन्तः स्फुटित्वा बहिर्भूय प्रकाशितम् ।
अत एव पाण्डुरमुदरं यस्य । सतुपलाजवदित्तर्यः । उपमामाह—पुनः कीदृक् ।
प्रातःकालीनत्वादातामै रविकरैराहतं स्पृष्टम् । अत एव दरविधटितं लब्धद्वित्रपत्र-
विक्रसं यद्भवलमलमुकुलं तद्दृच्छया शोभा यस्य तथाभूतम् । अत्र कमलमुकुल-
प्रायं शङ्खकुलं ताभरविकरप्राया सानद्यः शरा विधटितपत्रप्रायं बहिर्भूतमुदरम् ॥

सर्पाणां फणस्तुटिमाह—

वेवन्ति विहुअमच्छा सरघाउक्खुडिअमअरदाढाधवला ।

मणिभरविसमोणामिअलुअविसहरघोलिरफ्फणा जलणिवहा ॥ ३९ ॥

[वेपन्ते विधुतमत्स्याः शरघातोत्खण्डितमकरदंष्ट्राववलाः ।

मणिभरविषमावनामितलूनत्रिषधरघूर्णितफणा जलनिवहाः ॥]

जलनिवहा वेपन्ते । शरवेगादावर्तमाना भवन्तीत्यर्थः । कीदृशाः । विधुताः स्वावतैपत्तादिघूर्णिता मत्स्या यैस्ते । एवं शरघातेनोत्खण्डिता या मकरदंष्ट्रास्ताभिर्धवत्यः उरक्षेपणात् । एवं मणिभरेण विषममवनामितान्तिर्यक्पातिता लूनाः कृत्वा विषधराणां घूर्णमानाः फणा येषु ते । तथा च शरनिकृत्तजलमूलवर्तिमकरभुजंगदंष्ट्राफणानां स्वाभिघातोच्छलितजलवर्तपतितानामुपरि परिभ्रमणात्प्रहारप्रकर्षः । अथवा जलनिवहाः शरानलसंबन्धादावर्तमाना भवन्ति । आवर्त्यमानदुग्धादिवदित्यर्थः । तथा च निजनिजस्थान एव व्रुटितानां मत्स्य(भुजंग)दंष्ट्राफणानां जलावर्तानुसारेणोपर्यवस्थितिर्यमग्रमणाजलवर्तनहेतुशरानलप्रकर्षः ॥

घाथप्रकर्षमाह—

फुटन्तविह्वमवणं संखोह्वत्तणिन्तरअणमऊहम् ।

घोलइ वेलावडिअं फेणणिहुच्छलिअमोत्तिअं उवहिजलम् ॥ ४० ॥

[स्फुटद्विद्वनवनं संक्षोभोद्वत्तनिर्यद्रत्तमयूखम् ।

यूर्णति वेलापतितं फेननिभोच्छलितमौक्तिकमुदधिजलम् ॥]

उदधिजलं वेलापतितं वेलापतिकम्य गतं सद्गुणंते । समविषमभूमौ दिशि दिशि गच्छतीत्यर्थः । कीदृशम् । स्फुटद्विद्यमानं विह्वमवनं यस्मात् । एतेन जलानामौष्ण्यप्रकर्षः । एवम् संक्षोभत्प्रहारवेगाद्दुत्तानामुपरिकृतभूमिष्ठभागानां निर्यर्ता मूलस्थानाजलोपरि गच्छतां रत्नानां मयूखा दीप्तयो येषु । जलान्तर्वर्तिवस्तूनामुपरि मालिन्यापततीति तलभागस्योज्वलत्वाद्दुत्ततया मयूखोद्गम इत्यर्थः । एतेन शरानामतिदूरवेधेऽपि वेगप्रकर्ष उक्तः । संक्षोभोद्वत्तरत्नानां निर्यन्तो मयूखा यस्मादिति वा । एवम् फेननिभानि फेनतुल्यान्युच्छलितान्युपरिस्थितानि मौक्तिकानि यत्र तथाभूतम् । यथा फेना उपरि तिष्ठन्ति तथा मौक्तिकान्यपीत्यर्थः । उच्छलितमौक्तिकान्येव फेनायन्त इत्यर्थ इति केचित् ॥

आवर्तानामवस्थमाह—

जलपद्माडिअमुक्का खणमेत्तरयइअपाअडिअविस्थारा ।

होन्ति पसण्णक्खुहिआ मूअहइअमुहला समुदावत्ता ॥ ४१ ॥

[जलप्लावितमुक्ताः क्षणमात्रस्थगितप्रकटितविस्ताराः ।

भवन्ति प्रसन्नक्षुभिता मूक्यायितमुखराः समुद्रावर्ताः ॥]

समुद्रावर्ताः कंदराक्षरभ्रमस्तमुद्रमल्लोलवीटा. शराभिघातोच्छलितेन प्लाविता अतिकान्ता अथ मुक्ताः पुनरन्यत्रगतेन तेन लक्ष्मा भवन्ति । अत एव क्षणमात्रं स्थगिताः प्रावनदशाया छन्ना क्षुभिता अथ प्रकटितविस्तारास्त्यागदशायां यथापूर्वं प्रवृत्ताः । प्राचीनसंस्कारस्वगादित्यर्थः । एवं प्रथमं प्रसन्ना जलान्तरसमानाकारत्वादथ क्षुभिताः । निश्रोमवीभूय भ्रमणशीलत्वात् । एवं च प्रथमं मूक्यायिता जलान्तरेणावर्तगतंपूरणे नि शब्दा अथ तदपगमे भ्रमणप्रवृत्तौ मुखराः सशब्दाः । कल्लोलवाहुस्यात् । यद्वा मूक्यायिता मन्तो मुखराः । यथा मूर्खो वक्तुमुद्यतो गुंगुं करोति तथा निम्नप्रदेशे जलान्तरप्रवेशात्कुम्भारिवदव्यक्तं ध्वनन्तीत्यर्थः । एतेनावर्ताना क्षणादेव पूर्ववत्प्रवृत्तौ श्लोकजलवेगोत्कर्षेण प्रवाहोत्कर्ष उक्त ॥

समुद्रपरिवर्तनमाह—

बलमाणुव्वत्तन्तो एकं चिरआलपीडितं सिधिलेन्तो ।

वीण्य च पाआले पासेण गिसम्मिडं पउचो उवही ॥ ४२ ॥

[बलमानोद्धर्तमान एकं चिरकालपीडितं शिथिलयन् ।

द्वितीयेनेव पानाले पार्श्वेन निपत्तुं प्रवृत्त उदधिः ॥]

शराभिघातेन समुद्रस्य तत्त्वर्ति जलमुपरिगतम् उपरिष्ठं च तले निविष्टम् । अप्रोत्प्रेक्षते—उदधि. पानालेऽर्थाच्छयनीकृते द्वितीयेन पार्श्वेन निपत्तुं शयितुमिव प्रवृत्तः । किं कुर्वन् । एकं पार्श्वं चिरकालपीडितमिव शिथिलयन् विधामं प्रापयन् । उपरि कुर्वन्निति यावन् । उपरि करोतीति कुतो ज्ञायते तत्राह—बलमानो बर्काभूतः समुद्धर्तमानः । अन्योऽपि चिरं शकानः पार्श्वान्तरेण शयितुं परिवर्तत इति ध्वनिः ॥

समुद्रस्य सुबेलमघटमाह—

सरवेअगलस्थङ्गिअसुबेलरुडभन्तसाअरद्धत्वइअम् ।

ओसरिअदाहिणदिसं दीसइ उक्खण्हिएकपासं व णहम् ॥४३॥

[शरवेगगलहस्तितासुबेलरुप्यमानसागरार्धस्थगितम् ।

अपसुतदक्षिणदिग्दश्यते उत्खण्डितैकपार्श्वमिव नमः॥]

शरवेगेण गलहस्तितं प्रेरितमथ सुवेलेन हृष्यमानं यत्सागरार्धं तेन स्थणितं
 छलं यद्वा तथाभूतसागरेणार्धवच्छेदेन स्थणितं छन्नम् । अतएवाप्युक्ता दूरीकृता
 दक्षिणा दिग्बन्ध एतादृशं नभ उत्सृष्टमेकं पार्श्वं यस्य तथाभूतमिव इदमथे ।
 अयमावायः— उत्तरतटस्थितरामशरप्रहारस्तमुद्रस्य दक्षिणभागबलं वेलाभक्तिकम्य
 गच्छत्सुबेलसंपट्टेनोर्ध्वमुच्छलितं गगनमाचक्रामेति दक्षिणाशातिरोधानात्खण्डित-
 दक्षिणपार्श्वताप्रतीतिरित्युपप्रेक्षा ॥

समुद्रमूलोपमर्दमाह—

आदिवराहेण वि जे अहिट्टा मन्दरेण वि अणालिद्धा ।

सुहिभा ते वि भअअरा आवाआलगहिरा समुदुहेसा ॥ ४४ ॥

[आदिवराहेणापि येऽदृष्टा मन्दरेणाप्यनाश्लिष्टाः ।

क्षुमितास्तेऽपि भयकरा आपातालगभीराः समुद्रादेशाः ॥]

आदिवराहेणापि ये भयकरत्वेनादृष्टा इति विकटत्वमुक्तम् । एवमापातालग-
 भीरत्वेन मन्दरेणाप्यसृष्टा इति देवप्रेरणवाप्यगम्यत्वम् । एवंभूता अपि ते
 समुद्रप्रदेशाः क्षुमिताः । रामशरैरित्यर्थात् । इति विदूरवेधित्वमुक्तम् ॥

अथ पातालवेधमाह—

एकैकस्मि वलन्तो वाणप्यहरविवरे णङ्गिरालम्बे ।

स्वअकालाणलभीओ पढइ रसन्तो रसाअले इव समुदो ॥४५॥

[एकैकस्मिन्वलन्वाणप्रहारविवरे नभोनिरालम्बे ।

क्षयकालानलभीतः पतति रसन्सातल इव समुद्रः ॥]

समुद्रस्य तलभूमौ यत्रयत्र रामशरा निपतन्ति तत्रतत्रैवाकाशानुत्यानि विव-
 राणि भवन्ति निम्नप्रवेशवशाच्छब्दं कूर्वाणानि तेनतेनैव अलानि गलन्ति । तत्रो-
 त्प्रेक्षा—क्षयकालानलभीत इव समुद्रो रसन् शब्दावमानो रसातले पतति ।
 शरानलेषु प्रलयत्रिभ्रमादिलयः । किंभूते । नभोवहिरालम्बे शून्ये । एकैक-
 स्मिन्वाणप्रहारविवरे वलन् वकीभूय पतन्तिलयः । अन्वोऽप्यप्रतो भयमा-
 लोक्य रसित्वा वकीभूय पश्चादपसरतीति ध्वनिः । इति विवरोत्कवेण शरोत्कर्षः ॥

मत्स्याणां विष्टवमाह—

दीसन्ति दिष्टमहणा पुष्टिपष्टिष्टिअपलोष्टमन्दरसिहरा ।

आसाह्आमअरसा बाणददप्रहरमुच्छिआ विमिमच्छा ॥ ४६ ॥

[दृश्यन्ते दृष्टमथनाः पृष्टपरिस्थितप्रलुठितमन्दरशिखराः ।

आस्त्रादितामृतरसा बाणददप्रहारमूर्च्छितास्तिमिमत्स्याः ॥]

तिमिनामानो मत्स्या बाणस्य ददप्रहारेण मूर्च्छिता दृश्यन्ते । किंभूताः । दृष्टं मथनमर्थान्मुद्रस्य यै । तदानीतनसंभ्रमेऽपि न भीता इत्यर्थः । एवं पृष्टोपरि-स्थितानि प्रलुठितानि मन्दरशिखराणि येषामिति । महान्तो बलवन्तश्चेत्यर्थः । एवं चास्त्रादिनोऽमृतरसो यैस्ते । तथा चामृतनिर्गमपूर्वकालीनाः । अथवा आस्त्रादि-तामृतरसात्वेन मूर्च्छिता न तु मृता इति भावः ॥

भुजंगानां क्षाममाह—

उक्खिखत्तमहायत्ता दरदद्विविणविहुमरअक्खउरा ।

आवाआलवलन्ता दीसन्ति महाभुअंगणीसासवहा ॥ ४७ ॥

[उक्खिखत्तमहावर्ता दरदग्धविवर्णविहुभरजःकलुपाः ।

आपातालवलमाना दृश्यन्ते महाभुजंगनिःश्वासपथाः ॥]

महाभुजंगाना नि क्षामपथा दृश्यन्ते । किंभूताः । आपातालाद्बलमाना उरपव-मानाः । अत एवोक्खिखत्ता जलमूलतो नभ पर्यन्तमुत्थापिता महावर्ता यैस्ते । एवं प्रथमतस्तजलसम्बन्धारीपदार्था अत एव विवर्णा ये विहुमास्तेषा रजोभिः कलुपा धूम्राः । पश्चान्मवियमर्पनि क्षतिसम्बन्धेन भस्मीभावादिल्यर्थः । तथा च पाताल-वधि नभःपर्यन्तावतैःप्रपंण जलप्रकर्षः । तेन निःश्वासप्रकर्षः । तेन भुजंगप्रकर्षः । तेन श्वासहेतुराहु सप्रर्षः । तेनानलप्रकर्षः । तेन रामसरप्रकर्ष इत्यवधेयम् ॥

मर्पमिथुनवैद्व्यमाह—

देवइ ऐम्मणिअड्डिअं सरसंददधणिओवऊहणमुहिअम् ।

जीएण एक्कमेकं परिरक्खन्तवलिअं भुअंगममिहुणम् ॥ ४८ ॥

[वेपते प्रेमनिगलितं शरसंददधन्पोपगूहनमुखितम् ।

जीवनेकैकं परिरक्षद्वलितं भुजंगममिथुनम् ॥]

एकेनैव शरेण विद्धं भुजंगममिथुनं भोगाभ्यां मिथो मिलदुःप्रेक्ष्यते—भुजंगम-
मिथुनं वेपन्ते । कीदृशम् । प्रेमरूपनिगटविशिष्टम् । अत एव विश्लिष्य गन्तुम-
पारयत् । एवं शरेण संदष्टं सद्गन्धोपगूहनेन दृढालिङ्गनेन सुरितम् । अलम्ब-
पूर्वमालिङ्गनं लब्धं मरणमपि सहैव स्यादिति वैधदुःरामप्यगणयत् । एवं जीवै-
कैकं परिरक्षद्भक्तितं मिथो वेष्टयत् । स्वस्वजीवितं दत्त्वापि स्वस्वदेहेन प्रक्षारान्तर-
नारणाय परस्परवपुर्न्यवधानं कुर्वत् । यद्वा परस्परं मरणमासाद्ग्नं तत्तदपुत्रि
स्वस्वदेहसमर्पणेन स्वस्वजीवनसमर्पणं कुर्वदिति भावः ॥

शरणां प्रसरणमाह—

मोटिअविद्दुमविडवा धावन्ति जलम्भि मणिणिहंसणणिसिआ ।

सिप्पिउडमग्गणिग्गअमुहलग्गत्थोरमुत्तिआ रामसरा ॥ ४९ ॥

[मोटितविद्दुमविटपा धावन्ति जले मणिनिर्घर्षणनिशिताः ।

शुक्तिपुटमध्यनिर्गतमुखलम्बस्थूलमौक्तिका रामशराः ॥]

रामशरा जले धावन्ति । निष्प्रत्यूहं संचरन्तीत्यर्थः । किंभूताः । मोटितानि
विद्दुमविटपानि यैः । अग्निसंबन्धात् । एवं मणिपु निर्घर्षणेन निशिताः शिताग्राः ।
अतएव शुक्तिपुटमध्यनिर्गताः सन्तो मुखे लम्बं विद्धत्वात्संबद्धं स्थूलं मौक्तिकं
येषां ते ॥

जलसंबन्धादुत्पन्नो घूमः प्रवालेषु लग्नस्तसुरप्रेक्ष्यते—

चिसचेओ व्व पसरिओ जं जं अहिलेइ वहलधूमुप्पीडो ।

कज्जलइज्जइ तं तं रुहिरं व महोअहिस्स विद्दुमवेडम् ॥ ५० ॥

[विपवेग इव प्रसृतो यं यमभिलीयते वहलधूमोत्पीडः ।

कज्जलयति तं तं रुधिरमिव महोदधेर्विद्दुमवेष्टम् ॥]

विपवेग इव प्रसृतो वहलो धूमोत्पीडो यं यं महोदधे रुधिरमिव विद्दुमवेष्टं
प्रवालमण्डलमभिलीयते मीलति तं तमेव कज्जलयति कज्जलमिव करोति । श्याम-
लयतीत्यर्थः । तथा न धूमो न भवति किं तु श्यामत्वाद्दुःखहेतुत्वात् विषम् ।
विद्दुममण्डलं न भवति किं तु रक्तत्वात्समुद्रस्य रुधिरमित्याशयः । अन्यथापि
सर्पादिविषं वपुषि प्रविशद्गुधिरं ग्नाप्य श्यामीकरोतीति ध्वनिः ॥

पर्वताना दोःस्थ्यमाह—

सुहिअसमुद्गुप्पइआ बाणुक्कित्तपडिएकवित्थअवक्खा ।

विसमभरोणअसिहरा णहद्धबन्धवलिआ पडन्ति महिहरा ॥५१॥

[क्षुभितसमुद्रोत्पतिना वाणोत्कृत्तपतिनैकवित्तृतपक्षाः ।

विषमभरावनतशिखरा नभोर्धपथवलिताः पतन्ति महीधराः ॥]

महीधरा नभोर्धपथाद्दलिना इकीभूता सन्तः पतन्ति । अर्धात्समुद्र एव । पतने हेतुमाह—कीदृशाः । क्षुभितात्समुद्रादुत्पतिना उद्गीना । अथ वाणेनोत्कृत्त-सन्पतित एकां विस्तृतः पक्षो येषां ते । एव विषमभरेणाधिङ्गौरवेण विषमं वक्रं मद्दरेण चावनतमेकं शिखर येषां ते । अयमर्थं—समुद्रे ह्रीताशनीं विपत्तिमधिवन्द्य गगनमुद्गीय गतानां महीधराणां विस्तार्यमाण एवैकस्मिन्पक्षे रामशरेणोत्कृत्त पतिते विश्रान्ततदपरपक्षगौरवेण तन्संनिहितशिखरावनतावर्धनमस्त एव ते निपेतुरिति नभस्यपि शरप्रसरणमिति सूचितम् ॥

सर्पाणां विपत्तिमाह—

छिण्णविवइण्णभोआ कण्ठपडिट्ठविअजीविभागअरोसा ।

दिट्ठीहि बाणलिवहे ड्हिऊण मुअन्ति जीविआइं मुअंगा ॥५२॥

[छिन्नविप्रकीर्णभोगाः कण्ठपरिस्थापितजीवितागतरोपाः ।

दृष्टिभ्यां बाणनिवहान्दग्ध्वा मुञ्चन्ति जीवितानि भुजंगाः ॥]

भुजगा जीवितानि मुञ्चन्ति । अत्र प्रकारमाह—कीदृशा । छिन्ना अथ विप्र-कीर्णा दिशि दिशि विभिन्ना भोगा येषाम् । एवं भोगानां छिन्नत्वादवस्थानाभावा-त्कण्ठ एव परिस्थापितजीविता अत एव केनेदं वपुः कृत्ताभिव्यागतकोधाः । अथ किं कृत्वा । दृष्टिभ्यां बाणनिवहान्दग्ध्वा प्रदीप्य । दृष्टिविपज्वालाशरज्वालयोः सन्नन्धात् । सकृत्पतिना सर्पा दग्ध्वा विपज्वालासुद्धमन्तीति प्रतिदिः । तथा च यथायथा दग्ध्वा विपज्वालासुञ्चन्ति तथा तथा शरानलोपचयान्मृता इति भावः । दृष्टिभ्यां बाणनिवहान्दग्ध्वा मृता इत्यर्थं इति केचित् । 'उद्दिऊण' इति पाठे दृष्टिभ्यां शरनिवहान्दग्ध्वा तर्कयित्वा । तथा च शरानानन्तर मृता इत्यर्थः ॥

गते शरानलोपचयमाह—

आऊरेइ रसन्तो उक्खडिखभुअंगभोअपट्ठाराइं ।

सरमुहगलत्थणुक्खअसेलट्ठाणविवरोअराइ हुअवहो ॥ ५३ ॥

[आपूरयति रसञ्ज्वलण्डितभुजंगभोगप्राग्भाराणि ।

शरमुखगलहस्तोत्खातशैलस्थानविवरोदराणि द्रुतवहः ॥]

द्रुतवहः शरणां मुखं शराग्रं तस्य गलहस्तः प्रेरणं तेनोत्खाता उत्थापिता ये शैलस्तेषां स्थानान्यैव शून्यत्वाद्विवराणि तेषामुदराणि पूरयति । उत्खातसमुद्रमध्यस्थशैलस्थानानि वाक्परितोषर्तानि जलानि पूरयन्ति तावच्छरान्निभिरेव पूरितानीति जलवेगपेक्षयानलवैगप्रकर्षः । तदुत्तरमपि शराग्रेः प्रौढत्वाज्जलप्रवेशो न वृत्त इति भावः । अत एवोक्तं रसन् । प्रान्तावच्छेदेन तज्जलदाहजन्यशब्दवानित्यर्थः । स्वभावतो वा । तानि किंभूतानि । उत्खण्डिता भुजंगानां भोगप्राग्भारा यत्र तानि । फणावष्टब्धपर्वतरक्षणाय पुच्छावष्टब्धभूमित्वेन बलरोपप्रकर्षादनुत्थितपुच्छत्वेन च शैलोत्थापनेन मध्य एव व्रुटिता भुजंगा इत्यर्थः ।

कारिमकरदन्तानाह—

भिण्णुव्वूढजलभरा दरदिण्णमहातरंगगिरिअडघाआ ।

छिण्णपडिउद्धविद्धा फुडन्ति माअङ्गमअरदन्तप्फडिहा ॥ ५४ ॥

[भिन्नोद्बुद्धजलचरा दरदत्तमहातरङ्गगिरितटघाताः ।

छिन्नपतितोर्ध्वनिद्धाः स्फुटन्ति मातङ्गमकरदन्तपरिघाः ॥]

मातङ्गमकराणां दन्ता एव परिघास्तदाकारत्वात् । ते रामशरेण च्छिन्नाः सन्तः पतिताः । अथोर्ध्वनिद्धाः शरानलज्वालासंबन्धादूर्ध्वं गतास्तत्रैव स्फुटन्ति । द्विधा भवन्तीत्यर्थः । यथा शृङ्गादिदाहे वंशादयो नभो गत्वा स्फुटन्ति । किंभूताः । भिन्नाः स्यूता अथोद्बुद्धा ऊर्ध्वं नीता जलचराः कारिमकरादयो यैः । स्वशिखाप्रोतजलचरसहिता एवोच्छलिता इत्यर्थः । एवं दरदत्तो महातरङ्गेण गिरितटाघातो वैस्ते । तथा च मलयसुवेलभिधातसमतरङ्गोत्थापकतया नक्रभेदकतया च दन्तानां प्रकर्षः । तेन च तदुच्छलनसमयंशरानलस्य कारिमकराणां चेत्यवधेयम् । दरदत्तो महातरङ्गा एव गिरयस्तेषां तटघातो वैरिति वा ॥

मीनानां संभ्रममाह—

जालालोअविमुहिअं सलिलतरङ्गपरिसक्कणपरिक्खलिअम् ।

परिहरइ विहुमवणं धूमाहअअम्बलोअणं मीणउलम् ॥ ५५ ॥

[ज्वालालोकाविमुग्धं सलिलतरङ्गपरिसर्पणपरिस्खलितम् ।

परिहरति विद्रुमवनं धूमाहतताम्रलोचनं मीनकुलम् ॥]

भीनकुलं कर्तुं विद्वमवनं परिहरति लजति । किभूतम् । उज्ज्वलानामालोकेन
विमुग्धं मोहमापन्नम् । एवं ललिततरङ्गेषु परिसर्पणेन परिभ्रमणेन परिस्वस्थितं स्था-
नान्तरं यतम् । एवं च धूमेनाहते सृष्टे अत्र एजातमे लोचने यस्य । तथा च
भीना. समुद्रमध्ये शरानलज्वालामवलोक्य भयात्कचिदन्यत्र गता । तत्रापि धू-
माकुलदृष्टितया सम्भ्रगनिभालयन्तो ज्वालानुदग्गा विद्वमवनमपि लजन्तीनि भय-
प्रकर्षः । भ्रान्तिमानलंकारः ॥

सर्पाणा वैकुण्ठ्यमाह—

उद्धृत्तोदरधवला दरणिगाअडड्डुजमलजीहाणिवहा ।

संधेन्ति उप्पअन्ता थोरतरङ्गविअडन्तराइ भुअंगा ॥ ५६ ॥

[उद्धृत्तोदरधवला दरनिर्गतदग्धयमलजिह्वानिवहाः ।

संदधत्युत्प्लवमानाः स्थूलतरङ्गत्रिवटान्तराणि भुजंगाः ॥]

भुजंगाः स्थूलाना समुद्रक्षोभेण महतां तरङ्गाणा विक्रान्ति महान्ति अन्तराणि
अन्तरालप्रदेशान्नुदधति । स्वशरीरेण पूरयित्वा समीपुर्वन्तीस्वर्ध. । अत्र हेतु-
माह—उदप्लवमाना उपरि सचरन्त. । एवं उद्धृतं शरानलदाहणो विपरीत्य स्थितं
यदुदरं तेन धवला. । तेन वीचीना श्वेत्येन संधानयोग्यत्वमुक्तम् । पुनः कीदृश्याः ।
दग्धा अत एव दरनिर्गता किञ्चिद्बहिर्भूता जिह्वायुगलनिवहा येषाम् । यमत्वं युग-
लपर्याय. । तथा च समुद्रस्य क्षोभप्रकर्षेण तरङ्गस्थौत्यप्रकर्ष. । तेन तदन्तरालप्र-
कर्ष. । तेन तत्पूरकसर्पप्रकर्ष. । तेन तदुद्धर्तनममर्धतया दाहप्रकर्ष. । तेन च
शरानलप्रकर्ष. । इत्यर्थेयम् ॥

करिमकराणा दौस्वप्माह—

दीसन्ति दरुत्तिण्णा हुआसणुत्तत्वाअमअणीसन्दा ।

पक्कग्गाहणहुहुसविमसमकन्तमत्थआ करिमअरा ॥ ५७ ॥

[दृश्यन्ते दरोत्तीर्णाहुनाशनोत्तप्तवानमदनिःस्यन्दाः ।

प्रमाहन्वाङ्कुशविपमसमाक्रान्तमस्तकाः करिमकराः ॥]

करिमकरो जलहस्तिनो दरोत्तीर्णाः समुद्रार्धनिर्गताः सन्त. प्रमाहो जलनिह-
स्तस्याङ्कुशाकारनखैर्विपमं यथा स्वादेवं यमाक्रान्तं मस्तकं येषामेवंभूता दृश्यन्ते ।
किभूता । हुताशनेनोत्ता अत एव वान. शुका मद्भि म्यन्दा येषां ते । बहिर्भावे-

जलसिंहातिक्रमं जानन्तोऽपि करिमकरा बहिर्भूता इति ज्वालाप्रकर्षः । किञ्चिन्नि-
र्गतानामेव-तोषामतिक्रमेण तज्ज्वालाविह्वलनामपि जलसिंहाणां तेजःप्रकर्ष इत्युक्ते-
यम् । पक्ष्मणाहो जलसिंहे देशी वा । दान इति 'ओ वै शोपणे' घातुः ॥

शङ्खानां वैह्वयमाह—

घोलइ गओणिअत्तं विसमट्ठिअमणिसिलाअलपलोट्टन्तम् ।

झिज्जन्तसलिलविह्वलं वेलापुलिणगमणूसुअं सङ्खउलम् ॥ ५८ ॥

[धूर्णते गतापनिवृत्तं विषमस्थितमणिशिलातलप्रलुठत् ।

क्षीयमाणसलिलविह्वलं वेलापुलिनगमनोत्सुकं शङ्खकुलम् ॥]

शङ्खकुलं धूर्णते । कीदृक् । क्षीयमाणे ज्वालाया शोप्यमाणे सलिले विह्वलं व्याकु-
लमौष्ण्यतिशयात् । अत एव वेद्यं च पुलिनं च तत्र गमने उत्सुकं जलस्यन्य-
त्वात् । एवं प्रस्थानोत्तरं विषमस्थितेषु नौचोच्चतया व्यवस्थितेषु मणिशिलातलेषु
प्रलुठत् । अत एव जले तापोदयादतम् । अथ मणिशिलानां वैषम्यादज्जुमार्गात्या-
भेन पतदुत्पतत् । अपनिवृत्तं परावृत्तम् । एवमन्यत्रापीति । दिशि दिशि अम-
तीत्यर्थः ॥

पर्वतानामुत्पत्तनमाह—

मुक्कसमुदुत्तङ्गा पक्खक्खेवेहिं संभमसमुप्पइआ ।

अम्भुत्तेन्ति महिहरा एक्कमसिहरसंठिअं सिहिणिवहम् ॥५९॥

[मुक्तसमुद्रोत्सङ्गाः पक्षक्षेपैः संभ्रमसमुत्पतिताः ।

अम्बुत्तेजयन्ति महीधरा एकैकशिखरसंस्थितं शिखिनिवहम् ॥]

महीधराः परस्परशिखरसंस्थितमग्निसमूहं पक्षक्षेपैस्त्वयनकालीनपक्षचालनैर-
भ्युत्तेजयन्ति उद्दोषयन्ति । वायुसंघन्धादित्यर्थः । किंभूताः । संभ्रमेण अराग्निसंघ-
क्षेभेणोत्पतिताः । अत एव मुक्कः समुद्रोत्सङ्गो वैरेवंभूताः । तथा च दाहभिया
समुद्रादुद्गीय गगनं गताः । तत्रापि परस्परपक्षपथनेनोत्तेजितशिखरानत्यद्वैह्वय-
मेव प्रापुरिति विषदि कापि न सौमनस्यमिति भावः । अन्यत्रापि वनादिदाहे
पक्षिभिर्दृश्य गगनमाश्रीयत इति ध्वनिः ॥

पातालजलोत्थानमाह—

विह्वलुवत्तमुअंरां छिण्णमहासुरसिरुप्पअणराम्भीरा ।

मूलुत्थङ्घिअरअणा णेन्ति रसन्ता रसाअलजलुप्पीडा ॥ ६० ॥

[विह्वलोद्धतभुजंगादिछन्नमहासुरशिरउत्प्लवगम्भीराः

मूलोत्तम्भितरत्ना निर्यन्ति रसन्तो रसातलजलोत्पीडाः ॥]

रसातलस्य जलोत्पीडा निर्यन्ति । रामशरेण पातालपर्यन्तमेदनास्तेनैव रन्ध्रेण तत्रत्यजलानि बहिर्भवन्तीत्यर्थ । वह्निसंबन्धात्पातालभूमेराद्रत्वेन वा । क्रीदशा । रसन्त शब्दायमानाः जलानामाकस्मिन्नाद्रमने शब्दो जायत इति स्वभावान् । एवं विह्वल्य सन्त उद्धृत्ता उत्ताना भुजंगा येषु ते एव छिन्नानि यानि महासुराणां मधुकैटभप्रभृतीनां शिरासि तेषामुत्प्लवनेन गम्भीरा भयानकाः । एवं मूलोद्धतम्भितान्युत्थापितानि रत्नानि च । तथा च जलवेगपलितानां पातालसर्पमहासुरमस्तकरत्नानामागच्छतामाहुलीकरणेन जलानामाविक्रय तेन च विवराणां तेन च शराणां शरानलानां वा ॥

कल्लोलानां शोषणमाह—

बाणणिहाउच्छिन्ना हुअवहजालाहउप्पवन्तफेणा ।

अट्टन्ति णहअले च्चिअ मारुअभिण्णलहुआ सलिलकल्लोला ॥६१॥

[बाणनिघातोक्षिप्ता हुतवहज्वालाहतोत्प्लवमानिफेनाः ।

शुष्यन्ति नभस्तल एव मारुतभिन्नलघुकाः सलिलकल्लोलाः ॥]

बाणनिघातेनोत्क्षिप्ता उत्थापिता सलिलकल्लोल नभस्तल एव शुष्यन्ति । अत्र हेतुमाह—हुतवहज्वालाभिराहताः सृष्टाः । अत एवोद्गतफेना एवं मारुतेन भिन्ना अत एव लघुकाः कम्पीभूता । अत्र गगन एवोच्छ्रितत्रलशोषकरत्वेन ज्वालानामाविक्रयम् ॥

पुनः सर्पाणां वैक्रव्यमाह—

णिट्ठवूढविसत्थवआ भोआअट्टणगलन्तगमणुच्छाहा ।

तुङ्गतरङ्गस्खलिआ विसमुवत्तोअरा वलन्ति भुअंगा ॥ ६२ ॥

[निर्व्यूढविपस्तत्रयत् भोगारुर्षणगलद्रमनोत्साहाः ।

तुङ्गतरङ्गस्खलिता विपमोद्धृत्तोदरा वलन्ति भुजंगाः ॥]

रामशरोत्थापितत्वेन तुङ्गसरङ्गैः स्खलिताः समुद्रात्प्रच्याविताः । तीरभूमावानीता इति यावत् । एवंभूता मुबद्धा वलन्ति सचाण्य वक्रीभवन्ति । किंभूताः । विपमं

यथा स्यादेवमुद्गतान्युत्तानानि उदराणि येषाम् । तरङ्गान्निघातादेव । एवं निर्व्यूहो
चान्तो विपस्त्रवक्रो वैः । क्रोधहेतूनालोक्य विषमुद्गमन्तीति सर्पस्वभावः । प्रकृते
ज्वालामेव दृष्ट्वा तदुपरि विषं त्यक्तवन्त इत्यर्थः । ज्वालान्यभिभवेन वा । एवं
भोगाकर्षणे शरीरसंचारणे गलन् गमनोत्साहो येषां ते । निर्विपतया दलाभावात् ।
तथा च रामशरोत्पन्नोल्लोसंस्कारेण तीरे पतिता भुजंगा निजमपि वपुराकण्ठं न
पारयन्तीति भुजंगाभिभवाधिक्येन क्षुब्धतरङ्गाधिक्यं तेन शरवेगसमुद्रयोः तेन
संधानस्य तेन च स्थुनाथवलसेत्युक्तम् ॥

नदीनामवस्थामाह—

वेवन्ति णिण्णआणं सरणिवहच्छिण्णसङ्घविहडिअवलआ ।

हत्थं व उअहिणिमिआ मुक्करवक्कन्दणिवडिआण तरङ्गा ॥ ६३ ॥

[वेपन्ते निम्नगानां शरनिवहच्छिन्नशङ्खविधटितवलयाः ।

हस्ता इवोदधिगियोजिता मुक्करवाक्कन्दनिपतितानां तरङ्गाः ॥]

निम्नगानां तरङ्गा वेपन्ते । समुद्रस्रोतेण तत्र प्रवेशे दिशिदिशि गच्छन्तीत्यर्थः ।
उत्प्रेक्षते—हस्ता इव । नदीनामेते तरङ्गा न भवन्ति किं तूदधौ नियोजिताः समा-
सोक्त्या स्वामिनस्तस्य रामशराभिघातवारणार्थमन्तरायीकर्तुंनुपरि समर्पिताः समुद्र-
वधूनाममूषां हस्ता भवन्तीत्यर्थः । किंभूतानाम् । मुक्कस्त्यक्तः । उच्चैरित्यर्थः ।
तथाभूतो यो रक्तरङ्गसंचट्टशब्दः स एवाक्कन्दो रोदनं तेन निपतितानाम् । समु-
द्रोपरि सशब्दं पतितानामित्यर्थः । अन्या अपि क्रियः स्वामिनस्ताडनवारणाय
हस्तां प्रसार्य साक्कन्दसुपरि पतन्तीति ध्वनिः । तरङ्गाः कीदृशाः । शरनिवहेन
च्छिन्नाः सण्टखण्डीकृताः शङ्खा एव विधटिता विपर्यस्ता वलया येषु ते । हस्तेष्वपि
तदानीं शङ्खवलया विपर्यस्य दिशिदिशि चलन्तीत्याशयः ॥

पुनः पर्वतानामुत्पत्तनाह—

हुअवहभरिअणिअम्भा जलअरसंदृवदक्खउहपटभारा ।

चिरसंणिरोहमसिणा दुक्खेण णहं समुत्पअन्ति महिहरा ॥ ६४ ॥

[हुतवहभृतनितम्बा जलचरसंदष्टपक्षपुटप्राग्भाराः ।

चिरसंनिरोधमसृणा दुःखेन नमः समुत्पत्तन्ति महीधराः ॥]

महीधरा दुःखेन नमः समुत्पत्तन्ति दुःखेनोद्दीयन्ते । उत्पत्तने हेतुमाह—हुत-
वहेन भृतः पूर्णं नितम्बो येषां ते । तथा च दाहदुःखासहिष्णुतया उत्पत्तिता

इत्यर्थः । इ खेनेत्यत्र हेतुमाह—विरसंनिरोधेन चिरं व्याप्य सचारनिरोधेन मसृणा मन्दगतयः । मत्वरसंचारेऽनभ्यासात् । अत एव वपु कर्पणे क्लेशः । एवं जलचरैः मद्दष्टै पक्षपुटयोः प्राग्भारौ येषां ते । दाहवारणाय मकरादयः पक्षपुटेषु निलीना इत्यर्थः । एतावता पर्वतानां महत्त्वम् । इदमपि देहगौरवहेतुत्वेनोत्पत्तन-
दु खे बीजम् ॥

समुद्रस्थोपमर्दप्रकरणमाह—

जलइ जलन्तजलअरं भमइ भमन्तमणिविहुमलआजालम् ।

रसइ रसन्तावत्तं भिज्जइ भिज्जन्तपव्वअं उअहिजलम् ॥ ६५ ॥

[ज्वलति ज्वलजलचरं भ्रमति भ्रमन्मणिविहुमलताजालम् ।

रसति रसदावर्तं भिद्यते भिद्यमानपर्वतमुदधिजलम् ॥]

उदधिजलं ज्वलन्तो जलचरा मकरादयो यत्र तथाभूतं सञ्चलति । एवं भ्रम-
न्मणिविहुमलतयोर्जालं यत्र तथा सञ्चमति । रसप्रावर्तो यत्र तथा सञ्चगति
शब्दायते । भिद्यमानाः पर्वता यत्र तथा सञ्चियेन द्विधा भवति । उच्छलितपर्व-
तखण्डेनाभिघातात् । अत्र सर्वत्र जलजलचरदाहयोर्जलमणिविहुमभ्रमणयोर्जल-
शब्दावर्तशब्दयोर्जलपर्वतभेदयो कार्यकारणयोरेककालत्वं शत्रुप्रख्येन बोध्यते ।
तेन च बह्विप्रकर्षाधीनकाथप्रकाशं गम्यते ॥

पुनस्तदेवाह—

आवत्तविवरभसिरो मलयमणिसिलाअलक्खलिअसंचारो ।

घोलिरत्तरद्दविसमो जह दीसइ साअरो तहेअ हुअवहो ॥ ६६ ॥

[आवर्तविवरभ्रमणशीलो मलयमणिशिलातलस्खलितसंचारः ।

धूर्णमानतरद्दविपमो यथा दृश्यते सागरस्तथैव हुतवहः ॥]

आवर्तविवरेषु भ्रमणशील आवर्तगत्वनुगारित्वान् । एवं मलयमणिशिलातलेषु
स्खलितसंचारः । भूमिवैद्यम्यानुसारित्वान् । एवं धूर्णमानतरद्देषु विपमस्तिर्यग्धूर्व-
गतिः तदनुगारित्वात् । समुद्रे हुतवहोऽपीति । यथा सागरस्तथा हुतवहोऽपि दृश्यत
इति सागरतुल्यसत्ताक्येन हुतवहस्य निखिलजलान्मकत्वमुक्ताम् ॥

मलयवनविष्ठवमाह—

रहसपलितुच्छलिओ जे चिअ पडिबेइ मलयवणवित्थारे ।

विज्झाअणिअत्तन्तो ते च्चैअ पुणो वि विज्झवेइ समुदो ॥ ६७ ॥

[रमसप्रदीप्तोच्छलितो यानेव प्रदीपयति मलयवनविस्तारान् ।

विध्मातनिवर्तमानस्तानेव पुनरपि विध्मापयति समुद्रः ॥]

रमसेन वेगेन प्रदीप्तो ज्वलितः सञ्चुच्छलितः शराभिघातात् । एवंभूतः समुद्रो यानेव मलयवनसमूहान्प्रदीपयति खनिष्ठवह्निना ज्वलयति । विध्मातो वह्निश्चान्यः । शीतल इति यावत् । तथाभूतः सन्निवर्तमानस्तेनैव पथा समागच्छन् । तानेव पुनरपि विध्मापयति । स्वजलैरग्निश्चान्योत्तीत्यर्थः । तथा च जलस्योच्छलनदशायाभियान्वेगो यद्गनेषु स्थितिः क्षणमपि नाभूत् । वनस्य तु स्पर्शमात्रेणैव ज्वलनमिति वह्निप्रकर्षः । पुनरावृत्तिदशायां तदग्निनिर्वापकरत्वेन तथाविधपावकानुच्छेद्यतया च बाहुल्यं तथाविधजलस्य । तथाविधवेगजनकत्वेन शराभिघातप्रकर्षत्वेन च संधानप्रकर्षत्वेन च रामस्य बलप्रकर्षः सूचितः । स्वविपत्तावपि परोपकारित्वेन समुद्रस्य च महालयत्वमुक्तम् ॥

ज्वालप्रधिव्यमाह—

उत्थम्भिमभरहरो मधरवसामिसविसङ्खलसिहाणिवहो ।

णिवहणिसुद्धमहिहरो महिहरकूडविअडो विअम्भइ जलणो ॥ ६८ ॥

[उत्तम्भितमकरगृहो मकरवसामिपविशङ्खलशिखानिवहः ।

निवहनिपातितमहीधरो महीधरकूटविकटो विजृम्भते ज्वलनः ॥]

एवंभूतो ज्वलनो विजृम्भते वर्धते । कीदृक् । उत्तम्भित उत्थापितो मकराणां गृहं यत्र स मकरगृहः समुद्रो येन । ज्वालप्रकर्षेण जलोत्फुल्लोभावात् । मकराणां पत्ताभिरानिवैध विश्दङ्खले वर्धमानः शिखानिवहो यस्य । घृतादिवत्लेहाधिक्यात् । निवहेन समुद्रेण निपातिता नाशिता महीधरा येन । इन्धनानामिव तेषामपि ज्वलनात् । निपातितमहीधरनिवहो वा । महीधराणां कूटेषु विकटस्तेषामुच्चत्वादयमप्युच्यः । महीधरकूटवद्विकट उच्चत्वादिरेभ्यश्चाकार इति वा ॥

जलस्योद्धतिमाह—

जलणुत्थङ्घ्रिअमूला चाणुक्खित्तपडिअत्तणणिसुम्भन्ता ।

णिवडन्ति जलुप्पीडा पडिलोमागअपडन्तविअडावत्ता ॥ ६९ ॥

[ज्वलनोत्तम्भितमूला वाणोत्क्षिप्तपरिवर्तननिपात्यमानाः ।

निपतन्ति जलोप्पीडाः प्रतिलोमागतपतद्विकटावर्ताः ॥]

जलोत्पीडा निपतन्ति । आकाशादित्यर्थात् । किंभूताः । ज्वलनेनोत्तम्भितमु-
त्थापितं मूलं येषां ते । दहनप्रेरितमूर्ध्वं गच्छतीति वनदाहादी दृष्टत्वादिति वह्निप्र-
कर्षः । एवं वाणेनोत्क्षिप्ताः सन्तः परिवर्तनेनाधोमुखीभावेन निपात्यमानाः । प्रथमं
वह्निभिरुत्थापितमूला पश्चाद्वाणेनोर्ध्वं नीताः । अनन्तरं यथोर्ध्वंक्षिप्तं वाणञ्चदि
फलभागेनापः पतति गुरद्रव्यस्त्राभाव्यास्तथा तद्वाणस्यानीभिर्मुखलगतया फलस्थानी-
यत्वेन परिवर्तने कृते स्वयमप्यधोमुखीभूय पतन्तीत्यर्थः । अत एव प्रतिलोमागता
विपरीतक्रमेणगताः । अधोमुखा इति यावत् । एवंभूता पतन्तो विकटावर्ता यत्र ।
तथा च जलस्योच्छलनकाले आवर्तस्तथैव स्थित इति शरवेगप्रकर्षः । पतनकालेऽपि
तथैव स्थित इति जलबाहुत्यम् । पातालं गता अपि शरा उन्विता इति रामप्रभा-
वप्रकर्षः । शरेणोत्क्षिप्ता शरं विनैव नभो गत्वा पतन्तीति केचित् ॥

मागरस्य महत्त्वमाह—

धूमाइ जलइ विहडइ ठाणं सिडिलेइ मलइ मलउच्छद्दम् ।

धीरस्स पढमइण्हं तह वि हु रअणाअरो ण भञ्जइ पसरम् ॥ ७० ॥

[धूमायते ज्वलति विघटते स्थानं शिथिलयति मृद्नाति मलयोत्सङ्गम् ।

धैर्यस्य प्रथमचिह्नं तथापि हि रत्नाकरो न भिनत्ति प्रसरम् ॥]

रत्नाकरः प्रथमं शरानलसम्बन्धाद्धूमायते धूममुद्गमति । अथ ज्वलति । अथ
विघटते कोटिधा स्फुटति । अथ स्थानं मूलं शिथिलयति स्वजति । जलस्योच्छ-
लनाज्ज्वलनाद्वा । अथ मलयकोटं मृद्नात्याकामति । दाहस्वभावोत्थिरियम् । एवं
यद्यपि भवति तथापि धैर्यस्य प्रथमज्ञापकं प्रसरं जलविस्तारगाम्भीर्यलक्षणं न भि-
नत्ति । न लज्जतीत्यर्थं इति मर्यादाधिक्यमुक्तम् ॥

पाकजशब्दप्रागल्भ्यमाह—

भुवइन्दलोअणार्णं कुट्टन्ताण अ तिमीण साअरमब्धे ।

संवत्तजलहराण व रामसराणलह्आण णीहरइ रओ ॥ ७१ ॥

[भुजगेन्द्रलोचनानां स्फुटतां च तिमीनां सागरमध्ये ।

संवर्तजलधराणामिव रामशरानलहतानां च निर्हृदति रवः ॥]

रामशरानलेनाहतानामत एव सागरमध्ये स्फुटतां भुजगेन्द्रलोचनानां तिमीनां च रवः स्फुटनजन्म्यः शब्दो निर्हृदति त्रैलोक्येऽपि प्रतिशब्दं जनयति । यथा संवर्तः प्रलयस्तत्कालीनमेघानां रवो निर्हाही भवतीत्यर्थः । अत्र सागरे स्फुटनमतिदूरे प्रतिरव इति तत्प्रकर्षेण मूलशब्दप्रकर्षत्वेन लोचनप्रकर्षत्वेन भुजंगप्रकर्षत्वेन तद्दृक्कशरानलप्रकर्षः ॥

नदीप्रवाहानाह—

मुहपुञ्जिअग्गिणिवहा धूमसिहाणिह्णिराअअड्ढिअसलिला ।

णिवडन्ति णहुक्खित्ता पलउक्कादण्डसंणिहा णइसोत्ता ॥ ७२ ॥

[मुखपुञ्जिताग्निनिवहानि धूमशिखानिभनिरायतकृष्टसलिलानि ।

निपतन्ति नभ उल्लिप्तानि प्रलयोत्कादण्डसंनिभानि नदीस्रोतांसि ॥]

नभस्वुल्लिप्तानि रामशरेण प्रेरितानि नदीस्रोतांसि निपतन्ति । आकाशस्वमुद्र इत्यर्थात् । कीदृशानि । मुखे पुञ्जितो वर्तुलीभूतोऽग्निनिवहो येषु तानि । एवं धूमशिखातुल्यानि निरयतानि दीर्घाण्यकृष्टानि सलिलानि यैः । अत एव प्रलयकालीना ये उल्कादण्डास्तसंनिभानि । उल्कादण्डा मुखप्रज्वलितामयः सधूना नभसः पतन्ति । अत्रोल्काप्रायो वद्धिः ऊर्ध्वगतिर्धूमप्राया वद्धिपृष्ठलम्बा विपर्वस्ता जलधरा दण्डप्रायाः शराभिघातोत्या नदीप्रवाहा इत्युपमा ॥

जलानां हासमाह—

अट्टन्तसलिलणिवहो थोअत्थोअपड्ढिमुक्कपुलिणुच्छङ्गो ।

दीसइ ओसकन्तो मग्गाहुत्तो पअं पअं व समुहो ॥ ७३ ॥

[शुष्यत्सलिलनिवहः स्रोक्तस्रोक्तप्रतिमुक्तपुलिनोत्सङ्गः ।

दृश्यतेऽपसरन्मार्गाभिमुखः पदं पदमिव समुद्रः ॥]

मार्गशब्द पश्चादर्थवाची । शुभ्यन् सलिलनिवहो यस्य तदहम् । अत एव
स्तोत्रस्तोक जलशोपक्रमेण किञ्चित्प्रतिमुकरत्यन्तः पुलिनोन्मत्तो येन तथाभूतश्च
समुद्र पश्चादभिमुखः पदं पदमपसरन्निव दृश्यते । यथा विश्वः किञ्चिद्भयहेतुमव-
लोक्य पदं पदं पश्चादपसरति तथा रामाद्भोतः समुद्रस्तरनिधानं ललुकामः कि-
ञ्चित्किञ्चित्पश्चादपसरतीति जलशोपणामुत्प्रेक्षा ॥

बहेरदामतामाह—

जलणनिवहम्मि सलिलं साणलणिवहुच्छलन्तमलिलम्मि णहम् ।

सलिलणिवहोत्थअम्मि अ अत्थाअइ णहअले दमदिसाअकम् ॥७४॥

[ज्वलननिवहे सलिलं सानलनिवहोच्छलसलिले नमः ।

सलिलनिवहावस्तृते चास्तायते नभस्तले दशदिक्चक्रम् ॥]

अग्निनिवहे सलिलमस्तायतेऽस्तं गच्छति । अलक्ष्यं भवतीत्यर्थः । एवं मानल-
निवहेऽग्निमनूहसहिते उच्छलसलिले नभोऽस्तायते । एवं सलिलनिवहेनावस्तृते
व्याप्ते नभस्तले सति दशदिक्चक्रमनायते । अग्निप्रेरितानां जलानां नभस्योऽपि
दिशि दिशि गमनात् । तथा च प्रथमं खात एव जलमाग्री मग्नम् । ततश्चाग्नेरितं
वियथानशे । ततश्च दिक्चक्रमाचक्रमेति विश्वव्यापकत्वमुक्तम् । अन्यदापि दुरधा-
रावर्तनादुत्थितं सच्चतुर्दिशि पततीति । क्रियादीपकम् ॥

आवर्तनाह—

सिहिणा पअविजन्ते आअट्टन्तम्मि वित्थए जलणिवहे ।

जाआ गिम्हविलम्बिअरविरहचक्रमसिणा समुदावत्ता ॥ ७५ ॥

[शिखिना प्रताप्यमाने आवर्तमाने विस्तृते जलनिवहे ।

जाता ग्रीष्मविलम्बितरविरथचक्रमसृणाः समुद्रावर्ताः ॥]

समुद्रावर्ता ग्रीष्मेण विलम्बितं विलम्बितगतीकृतं यद्रविरथचक्रं तद्वन्मसृणा
मन्दगतयो जाताः । ग्रीष्मे रविरथो मन्दं चलतीति लोकप्रतिरक्तिः । तस्मिन्सति
शिखिना प्रथमं प्रताप्यमानेऽप्यावर्तमाने ध्राम्यमाणे जलनिवहे पश्चाद्विस्तृते सति ।
तथा च यथा यथा जलस्य ज्वालया वैश्वविक्रमो जनितस्तथा तथा पूर्वप्रवृ-
त्तानामेवावर्तानां विस्तारे सति बहुदेशव्यापकत्वाद्गतिमान्यमिव प्रतिपन्नमासीदि-
त्यर्थः । क्षुद्रस्त्वावर्तस्त्वरया चलतीति वस्तुस्थितिः । आवर्तस्य वर्तुलत्वाद्गुणत्वाच्च
रविरथचक्रसाम्यम् ॥

मणिसंवलितमग्निमाह—

णिल्वट्टिअधूमणिवहो उद्धाइअमरगअप्पहामिलिअसिहो ।

वित्थिण्णम्मि समुद्रे सेआलोमइलिओ व घोळइ जलणो ॥७६॥

[निर्वलितधूमनिवह उद्धावितमरकतप्रभामिलितशिवः ।

विस्तीर्णो समुद्रे शेवालावमलिन इव घूर्णते ज्वलनः ॥]

ज्वलनः शेवालैरवमलिनः सर्वतः संवलित इव घूर्णते । कुत्र समुद्रे । कीदृशि ।
विस्तीर्णो । अग्नेरधिकव्यापकत्वत्वभायेदमुक्तम् । शेवालच्छत्रत्वे हेतुमाह—ज्वलनः
कीदृक् । निर्वलितः पृथग्भूतो धूमनिवहो यस्मात्तादृक् । एवमुद्धावितमग्निमरकतप्र-
भामिर्मिलिताः शिखा यस्य । तेषां च वह्निः संगते धूमेऽन्तःसंगतासु मरकतका-
न्तिषु वर्णसाम्येन शेवालत्वेनोत्प्रेक्षा ॥

समुद्रक्षोभातिशयमाह—

जळइ वळवाणलो विअ फुट्टइ सेलो व रामबाणाहिहओ ।

रसइ जळओ व उअही खुहिओ लह्वेइ मारुओ व णहळलम् ७७

[ज्वलति वडवानल इव स्फुटति शैल इव रामबाणामिहतः ।

रसति जलद इवोदधिः क्षुभितो लङ्घयति मारुत इव नभस्तलम् ॥]

रामबाणेनामिहतो यथा वडवानलो ज्वलति अग्निंसंवन्धादधिकं वर्धते तथो-
दधिरपि ज्वलति । एवं तत एव यथा तत्रत्वशैलः स्फुटति तथोदधिरपि स्फुटति ।
वदिसंवन्धात् । एवं रामशरामिहतो यथा जलपानार्थमागतो जलदः पीडया रसति
शब्दायते तथोदधिरपि रसति । शरानलसंचष्टात् । रामबाणेनामिहतः समुद्रोपरि
संचारी मारुतो येषां तीरं लङ्घयति तदतिक्रम्य गच्छति तथोदधिरपि तीरस्मि-
त्कामतीति सहोपमा । रामबाणामिहत उदधिविडवानल इव ज्वलतीति साधर्म्योप-
मंति कैचिद् ॥

जलानलयोच्छ्रित्यरूपतामाह—

होइ थिमिअम्मि थिमिओ बळइ वळन्तम्मि विहडइ विसंघडिण ।

परिवड्ढिअम्मि घड्ढुइ सळिले झीणम्मि णवरं झिज्जइ जळणो ॥७८॥

[भवति स्तिमिते स्तिमितो वलति चलमाने विघटते विसंघटिते ।

परिवर्धते वर्धते सळिले क्षीणे केवलं क्षीयते ज्वलनः ॥]

ज्वरः सति ते तिमिरे निधले सति तिमिरे निधने मरति । वल्गाने
आवर्तहन्तान्नस्ये बलति तदनुगारेण वरंते । विरंनटिते सगुखन्दीभूते विपटवे
परिचयिंते उज्ज्वलानुगते वरंते । आभरानुवर्तनत् । शीमे सति केवलं शीयते
मरति । क्षत्रयनःकारिणि भव । 'गवारे' इति पठेन्नन्तरलिलयः ॥

अन्वर्द्धपनाह—

रामसरानलपत्रविअक्षिन्नन्तोअहिविहत्तवडविच्छेभा ।

ते द्विअ तहंवित्थारा तुहा दीसन्ति दीवमण्डलिवन्था ॥ ७९ ॥

[रामसरानलप्रतापितशीपमापोरधिविभक्ततटनिच्छेदाः ।

त एव तथासिल्लायस्तुहा दृश्यन्ते द्वीपमण्डलीवन्थाः ॥]

त एव दाहदूरेच्छरीरा एव द्वीपमण्डलीवन्थाः पङ्क्तिरुमेन स्थित द्वीपा बल-
सन्तदशापां यथाविलारः स्थितस्तथाविलारः मन्तस्तुहा उवा दृश्यन्ते । तुहात्वे
हेतुनाह—कीदशाः । रामसरानलेन प्रदग्धिते अत एव शीपमणे शोच्यमानवले
उदधीं विभक्तः प्रवृत्तस्तटविच्छेदस्तटनिभगो येषां ते । तथा च पूर्वकमेन कृता
अपि द्वीपा दाहेन हसनानवलनया दृश्यमानस्तटत्वेन तुहा इत्यादि ॥

अधमिरादिदुलकेन सद्दुददाहमुद्वंहरति—

इअं दाविअपाआळं जलपसिहावट्टमागवलसंधाअम् ।

रामो दलिअमहिहरं खविअमुअंगनिवहं खवेइ समुदम् ॥ ८० ॥

[इति दार्शितपातालं ज्वरान्निजावर्तमानजलसंधातम् ।

रामो दलितमहीधरं क्षपितमुजंगानिवहं क्षपयति समुद्रम् ॥]

इत्यनेन प्रचारेण रामः समुद्रं क्षपयति नाशयति । प्रचरनेवह—दार्शितं स्प-
ष्टेह्यं फलं यत्र । जलपाशाज्वलनगिःखामिरावर्तमानो दृश्यमानो बलसंधातो
यत्र । दलितः सतखन्दीहेतु नदीधर यत्र । क्षपितो नाशितो मुजंगानां निवहो
यत्र तमिति समुद्रविशेषणम्, तदथा सन्ति किमविशेषां वा ॥

जलपवमारपलोद्विअममन्तसहृडलविहलमुक्ककन्दम् ।

फुडिअवडधामुहागलपलित्तरददुसंचरन्तविसहरम् ॥ ८१ ॥

[जलप्राम्भारप्रलुठितभ्रमच्छङ्खकुलविहलमुक्काकन्दम् ।

स्फुटितवडधामुजानलप्रदीतदग्धसंचरद्विधरम् ॥]

किंभूतं समुद्रम् । जलप्राग्भारे प्रलुठितं दाहेनापट्टशरीरतया विपर्यस्य पतितं सन्नमदनुष्णस्थानप्रत्याशया इतस्ततो गच्छथच्छङ्खकुलं तेन सुक्त आकन्दो यत्र । अनुष्णस्थानालाभेन दाहजन्यपीडाधिक्यात् । अन्योऽपि दक्षमानो विह्वलशरीरो भूतौ निपद्य लुठनाकन्दतीति च्वनिः । एवं स्फुटितः शरानलसंबन्धात्स्फुटीभूतो यो वडवानलत्लेन प्रवीप्ता ज्वलिताः प्रथमत एव दरदग्धाः सन्तः संचरन्तो विषधरा यत्र तम् । प्रथमं शरानलेन दग्धा अत एव प्लुष्टतया संचरन्तो विषधरा अकस्माद्गमशरानलमिलनवर्षमानेन वडवानलेन दूरादपि ज्वलिता इत्यर्थः ॥

सिञ्जन्तजलालोड्अकिरणमुणिज्जन्तरअणपव्वअसिहरम् ।

योरतरङ्गकराहअदिसालआभग्गपडिअजलहरविडवम् ॥८२॥

[क्षीयमाणजलालोकिताकिरणज्ञायमानरत्नपर्वतशिखरम् ।

स्थूलतरङ्गकराहतदिग्गताभग्नपतितजलधरविटपम् ॥]

एवं क्षीयमाणे जले आलोकितैः किरणैर्ज्ञायमानानि तर्क्यमाणानि रत्नपर्वतानां मेनाकादीनां शिखराणि यत्र तमिति भाम्नीर्यमुक्तम् । एवं स्थूलतरङ्गरूपेण करेणाहतास्ताडिता दिश एव लतास्ताभ्यो भग्नाः सन्तः पतिता जलधरा एव विटपा यत्र-तम् । धुमितसमुद्रतरङ्गाहता उपरितनमेषाः समुद्र एव पतिता इत्यर्थः । अन्यत्रापि हस्तताडितानां लतानां पत्राणि द्रुटित्वा भूमौ पतन्तीति च्वनिः ॥

साणलसरणिदारिअसकेसरुज्जलिअसीहमअरक्खन्धम् ।

आसण्णभीअविसहरवेडिअकरिमअरधवलदन्तप्फलिहम् ॥८३॥

[सानलशरनिर्दारितसकेसरोज्ज्वलितसिंहमकरस्कन्धम् ।

आसन्नभीतविषधरवेदितकरिमकरधवलदन्तपरिघम् ॥]

एवं सानलेन शरैश्च निर्दारितः खण्डितोऽत एव केसरसहितः सन्नूर्ध्वं ज्वलितः सिंहमकरस्य जलसिंहस्य स्कन्धो यत्र तम् । स्कन्धे शरसंबन्धेन केसराणामपि दाहात् । एवमासन्नैर्निकटवर्तिभिर्भीतैः शरानलत् विषधरैर्वेष्टिताः करिमकराणां जलहस्तिनां धवला दन्ता एव परिघा यत्र तम् । दाहपीडिताः सर्पाः किञ्चिदचष्टम्भेन वकीभवन्तीति लोके दृश्यम् । सम्भाकृतिरायुषविशेषः परिषः ॥

धुअपव्वअसिहरपडन्तमणिसिलाभग्गविहुमलआवेढम् ।

दरडडुविसहरुडिअधिसपडुक्खुत्तविहलकरिमअरडलम् ॥ ८४ ॥

[ध्रुतपर्यन्तशिखरपतन्मणिशिलाभ्रविन्दुमलंतावेष्टम् ।

दरदग्धविषधरोज्जितविषपङ्कमभ्रविन्दुलकरिमकरकुण्डम् ॥]

एवं ध्रुवाभिः शरानलसंबन्धान्स्वस्वानाच्युताभिरत एव पर्वतशिखरपतन्तीभिः
मणिशिलाभिर्भ्रान्ति विन्दुमलानामावेष्टान्याभोगा यत्र तम् । रम्यशरानलेनापि
दग्धं ये न फारिलास्ते एताभिर्भ्रान्ति इति समुद्रस्य गाम्भीर्यमुक्तम् । एवं दरदग्धेन
विषधरेणोज्जितास्त्यक्ता ये विषपङ्कान्तेषु भ्रान्त्यत एव विन्दुलानि उत्तरीतुमक्षमार्गि
करिमकरकुलानि यत्र तम् । तथा च किञ्चिद्दग्धेनैव सर्पेण तथा विषपङ्कान्युज्जि-
तानि यथा तत्र करिमकरा मन्ना इति विषपङ्कस्य प्रकर्षस्तस्य च किञ्चिद्दग्धेनैव
सर्पस्य प्रकर्षः ॥

रुन्दावत्तपहोलिरवेलावडि एकमेकमिष्णमहिहरम् ।

णहअरुविलगवेविरधूमलआविसमलङ्घिअदिंसाआळम् ॥ ८५ ॥

[स्थूलावर्तप्रघूर्णमानवेलापतितैकैकमिन्महीधरम् ।

नभस्तुरुचिलप्रवेपेनशीलधूमलताविषमलङ्घितदिग्जालम् ॥]

एवं स्थूले महेश्यावर्ते प्रघूर्णमाना अत एव क्रमिणे वेलयामोत्पतितौ अत एवैकैकं
परस्परं भिन्ना दलिता महीधरा यत्र तम् । आवर्तेन वेलयां सह पतितः पर्वतो
जलस्थालपतया भूमिसंबन्धात्परस्परसंबन्धेन शतखण्डा बभूवुरित्यर्थः । एकेनैवावर्तेन
शतशः पर्वता नीता इति समुद्रस्य, तादृशावर्तोत्पापिकंतयां रम्यशरस्य च प्रकर्षः ।
एवं नभं एव तरुस्तत्र मैलमाः संबद्धा वेपमाना धूमरूपा या रान्नाभिर्गतिरौटि-
स्याद्विषमं यथा स्वादेवं लङ्घनं दिग्जालं येसात्तम् । तथा च घूर्णकान्तं गगनम-
भूदित्यर्थः । अन्यापि क्ता तरुमवलम्ब्य वर्धमाना दिक्चक्रमाकामतीति ध्वनिः ॥

पक्खपरिरक्खणुट्टिअसरणिवहाहअदिसापइष्णमहिहरम् ।

फुट्टिअजलमब्हाणिगाअफुडरअणुजोअसंचिउन्मडविवरम् ॥ ८६ ॥

[पक्षपरिरक्षणोत्पितशरनिवहाहतदिकंप्रकीर्णमहीधरम् ।

स्फुटितजलमध्यनिर्गतस्फुटरत्नोद्भूतसहितोद्भूटविवरम् ॥]

एवमनन्वत्पक्षयोः परिरक्षणायां त्यक्ता ऊर्ध्वमुंशानास्तद्वश्यायामैव शरनिवहैना-
हताः खण्डखण्डकृता अत एव दिक्षु प्रकीर्णा विक्षिप्ता महीधरा येस्य तम् ।
अन्वोऽप्युन्मनः पक्षी शरेण खण्डितो दिक्षु पततीति ध्वनिः । एवं स्फुटितं

शरप्रतोक्ताङ्गैर्दुत्थासेन सरन्प्रीकृताजलमप्याभिर्गतो बहिर्भूतो यो रक्षोद्घोतस्तेन
संहितं श्रुतिमुद्धतं त्रिवरं होत तम् । खातवच्छिन्नो जलक्षयेण शन्प्रीकृतो विद्वा-
मानजलस्योपरि सन्नोभागो त्रिवरं तदन्तर्वर्तिमणिकिरणैरकस्मादुत्थितैरम्बुभिरिव
सूर्यत इति मणीनां तक्षुतीनां च महत्त्वमुक्तम् ॥

हुतवहप्रदीप्तगोविअणिअणअणुम्हाविसण्डुलमहाग्राहम् ।

परिवर्धिएकमेकाणुराअसरपहरणिवलिवसङ्खुलम् ॥ ८७ ॥

इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दसमुहवद्धे महाकाव्ये
पञ्चमो आसासभो परिसमत्तो ॥

[हुतवहप्रदीप्तगोपितनिजनयनोष्मविसंष्टुलमहाग्राहम् ।

परिवर्धितैकैकानुरागशरप्रहारनिर्वलितशङ्खकुलम् ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये पञ्चम आश्वासः
परिसमाप्तः ।

एवं हुतवहेन प्रदीप्तयोर्दग्धुमारब्धयोरत एव गोपितयोर्मुद्रितयोर्निजनयनयोरु-
ष्ण्णा औष्ण्येन विसंष्टुला दिशि दिशि घूर्णमाना महाप्रहा जलसिंहादयो यत्र
तम् । नयनमुद्रपातज्वालासंयन्धादुष्मेति भावः । एवं परिवर्धित एकैकस्य परस्प-
रस्नानुरागो येथामेतादृशानि सन्ति शरप्रहारेण निर्वलितानि दिशि दिशि विच्छि-
न्नानि शङ्खकुलानि यत्र तम् । शङ्खानां शरप्रहारेण विच्छिन्नानां सियोऽनुरागो-
प्रचय इति भावः ॥ कुलकम् ॥

समुद्रकाव्यदकया रामदासप्रकाशिता ।

रामसेतुप्रदीपस्य पूर्णाभूत्पद्यमी शिखा ॥

संष्ट आश्वासः ।

अथ समुद्रस्य निष्कमणमाह—

अह गिगगओ जलन्तं सरडडुसहाभुअंगपाअवणिवहम् ।

भोत्तूण धूमभरिअं पाआलव्रणं दिशागओ इ समुहो ॥ १ ॥

[अथ निर्गतो अलदरदग्धमहाभुजंगपादपनिब्रह्म ।

सुक्ता धूमभृतं पातालव्रणं दिग्गज इव समुद्रः ॥]

अथ विमर्दानन्तरं समुद्रो निर्गतो जलादुत्थितः । किं कृत्वा । धूमैर्मृतं व्याप्तं पातालमेव वनं त्यक्त्वा । कीदृशम् । ज्वलत् । रामशरानलेनेत्यर्थात् । एवं दर-
दग्धा महाभुजंगा एव पादपा- । महाभुजंगाश्च पादपाथेति द्वन्द्वो वा । समुद्रे
वृक्षाणामपि सत्त्वात् । तेषां निबद्ध- समूहो यत्र तथाभूतम् । क इव । दिग्गज
इव । यथा हस्ती दग्धसर्पवृक्षनिबहं धूमान्कान्तं ज्वलद्ग्नं तापासहिष्णुनया त्यक्त्वा
कृचिन्निर्गच्छतीत्युपमा । दिग्गजस्योपमानत्वेन समुद्रस्य क्षोभेऽपि साहंकारत्वं
सूचितम् । प्रायोपविष्टेऽपि रामेऽवधीरणया मत्तत्वं वा ॥

समुद्रस्य दीं स्थ्यमाह—

मन्दरदृढपरिमृष्टं पलअविअम्भिवराहदादुल्लिहिअम् ।

विसमं समुद्रहन्तो रामशराघाअदूमिअं वच्छअटम् ॥ २ ॥

[मन्दरदृढपरिमृष्टं प्रलयविजृम्भितवराहदंष्ट्रोल्लिखितम् ।

विपमं समुद्रहन्रामशराघातदुःखितं वक्षस्तटम् ॥]

इत स्कन्धकचतुष्टयं 'आलीनश्च रघुपति' इति पञ्चमस्कन्धकेनान्वयकुलकम् ।
'अथ निर्गतः' इति प्रथमस्कन्धकेनादिकुलकं वा । किं कुर्वन् । मन्दरेण मथन-
समये दृढं यथा स्यादेव परिमृष्टं निष्टृष्टम् । एतावता विस्तारबलवत्त्वे सूचिते ।
एवं प्रलये विजृम्भिते भूम्युद्धाराय कृतनमनोप्रमनव्यापारे ये वराहदंष्ट्रे ताभ्या-
मुल्लिखितं न तु खण्डितम् । इयता दार्व्यम् । एतादृशं वक्षस्तटं विपमं तिर्यग्-
नमितं समुद्रहन् मन् । तिर्यक्करणे हेतुमाह—कीदृशम् । रामशराघातेन दुःखितम् ।
तथा च तथाविधोपमदैर्निर्भरमपि वक्ष इदानीं यणपीडितमभूदिति रामशराघात-
प्रकर्षे ॥

समुद्रस्य भुजावाह—

गम्भीरवणाहोए दीहे देहसरिसे भुए वहमाणो ।

अह्निवचन्दणगन्धे अणहुक्खित्ते व मलयसरिआसोत्ते ॥ ३ ॥

[गम्भीरव्रणाभोगौ दीर्घौ देहसदृशौ भुजौ वहमानः ।

अभिनवचन्दनगन्धावनघोक्षिताविव मलयसरिरस्त्रोत्तसी ॥]

पक्षे सर्वमपि नपुंसकद्विवचनान्तम् । समुद्रः कीदृक् । भुजौ वहमानः ।
किंभूतौ । गम्भीराणां यणावामाभोगो विलासे यथोक्ती । एवं दीर्घौ प्रलम्बौ ।

देहसदृशौ देहानुमानेन पुष्टौ । अभिनवध्वन्दनस्य गन्धः सौरभं ययोस्तौ । अनघौ निर्दोषौ उल्लिखौ वेदनावशात्क्षणं क्षणमुत्तोलितौ । के इव । मलयसरित्तज्रोतसी इव । ते अपि किंभूते । गन्धीरो यनानामर्थोत्तद्यतिनामाभोगो ययोः । शीर्षे । देहसदृशे मलयाकारयोग्यविस्तारवती । अभिनवानि चन्दनानि गन्धे एकदेशे ययोः । अनभस्त्रनाकाशेऽर्थाद्गूमौ उल्लिखे पर्वताग्निपत्नोच्छलिते । तथा च चे अपि मलयात्समुद्रे पतत इति । यथा ते बहमानस्तथा भुजावपीति सहोपमा । य-
धोऽकगुणयोगात्साधन्योपमेयमित्यन्ये । देहसदृशौ शीर्षाविति समानाधिकरणं वा । यथा देहस्तदनुसारेण शीर्षावित्यर्थः । एवं पक्षेऽपि 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोः' इति कोषः । सान्ततान्तनान्ता भिन्नलिङ्गा अपि प्राकृते पुंलिङ्गाः ॥

समुद्रस्य हारमाह—

लघुह्रस्वकोत्थुहविरहं मन्दरगिरिमहणसंभमे वि अमुक्तम् ।

तारेकावलिरअपं ससिमइरामअसहोदरं ब्रह्माणो ॥ ४ ॥

[लघुह्रस्वकौस्तुभविरहं मन्दरगिरिमथनसंभ्रमेऽप्यमुक्तम् ।

तारैकावलिरत्नं शशिमदिरामृतसहोदरं ब्रह्माणः ॥]

पुनः कीदृक् । तारमुद्भटमेकावलीरत्नं हारस्वरूपं ब्रह्माणः । अस्योपादेयता-
माह—लघुह्रस्वः कौस्तुभस्य विरहो येन तम् । ततोऽप्युत्तमत्वात् । अत एव मन्द-
रगिरिणा यन्मथनं तत्संभ्रमेऽप्यमुक्तम् । कौस्तुभादिसर्वं दत्तमेव एतत्परं रक्षितमि-
त्यर्थः । पुनः कीदृकम् । शशिमदिरामृतानां सहोदरम् । शशिवन्निर्मलमाहादकं
शीतलं च, मदिरावन्मदाहंकारहेतुः, अमृतवन्निर्वृत्तिजनकं व्याधिहरं चेति सहोदर-
पदगम्यम् । तथा च त्रयाणामप्यन्यथासिद्धिरस्मादितीदं रक्षितम् । अमृतकार्य-
कारित्वेन च तदवस्थायां धारणाजीवनमभूदिति भावः । 'एकावल्येक्यष्टिका' इति
हारवली ॥

वामनाहुमत्याह—

गरुडं उच्चब्रह्माणो हृत्थप्फरिस्तपडिसिद्धवणवेअल्लम् ।

रुहिरारुणरोमश्च खलन्तगङ्गावल्भितं वाममुजम् ॥ ५ ॥

(आइकुलजम्)

[गुरुकसुद्वह्माणो हस्तस्पर्शप्रतिभिद्धवणवैकल्प्यम् ।

रुहिरारुणरोमाश्च खलद्गङ्गावल्भितं वाममुजम् ॥] (आदिकुलजम्)

सुनः किंयतः । धामभुजं ब्रह्मानः । क्रीडशाम् । सुदुर्कं मणितत्वाद्ब्रह्मून्म् ।
 एमं रस्वत्शरौन दक्षिणकरपरामर्शेण प्रतिपिदं मणवैकल्यं चत्र तम् । व्रथापार्श्वम-
 र्शनेन पीडाशान्तोरेख्यः । एवं भुजभारेण रामसंमुखमगतव्रीटया वा स्खलन्त्या
 तल्लीभवन्त्या गद्गायावलम्बितं स्नांसे समारोपितम् । एवं रुधिरैणारुणो रोमाश्लो चत्र
 तथाभूतम् । तदवस्थातामपि रोमाश्लोहयेन गद्गायाः शीभाम्यं सूत्रितम् । रामस्य
 हाहृण्योत्पत्तये व्राजायाः स्तहानमने तात्पर्यम् ॥

अथ रामविफटागमनमाह—

आलीणो अ रहुवई निअअच्छाआणुलित्तमलयमणिसिलम् ।

संसिअसुहोअइवं दुमं लआए व जाणईअ विरहिअम् ॥ ६ ॥

[आलीनश्च रघुपतिः निजकच्छात्रानुलिप्तमलयमणिसिलम् ।

संश्रितसुखोपजीव्यं दुमं ; लतमेव जानक्या विरहितम् ॥]

रघुपतिमालीनः सगतश्च । समुद्र इत्यर्थात् । किंभूतम् । निजकच्छायया निज-
 कान्त्या निजप्रतिबिम्बेन प्रानुलिप्ता व्याप्ता मलयमणिसिला येन तम् । समुद्रागमनज-
 न्यानन्देन शोभाधिक्यात् । तथा च विरलक्षणकान्तिभिरेव समुद्रेणापि इहात्मरचित
 इति भावः । एवं संश्रितैराभितैः सुखेनोपजीव्यं सेव्यम् । कस्मिन् । जानक्या लतया
 विरहितं दुममेव । शीताविशिष्टतया स्त्राशून्यद्वयसाम्यम् । दुममपि क्रीडशाम् । नि-
 ज्वातपामावरूपच्छात्रानुलिप्तमलयमणिसिलम् । संश्रितं प्रशंसितं वत्सुलं फलदाना-
 दिना तेनोपजीव्यमादरणीयम् । श्लक्ष्णतौल्येन रामस्योन्नतिः फलदत्वं च व्यज्यते ॥

अथ रामप्रणाममाह—

शरघाअरुहिरकुसुमो तिवहअवल्लीपिणद्धमणिरअणफलो ।

रामचरणेषु उअही दढपवणाइद्धपाअभो व णिवडिओ ॥ ७ ॥

[शरघानरुविरकुसुमद्विपमगावल्लीपिनद्धमणिरत्नफलः ।

रामचरणयोर्दधिर्द्विपवनाविद्धपादप इवः निपतितः ॥]

रामचरणयोर्दधिर्निपतितः । दढपवनेनाविद्ध प्रेरितः पादप इव । यथा वृक्षो
 निपततीत्यर्थः । उदधिः क्रीडकः । शरघातरुधिरण्येव कुसुमानि यत्र सः । द्विपव-
 न् (गारुषा न्ना वल्ली तथा पिनद्धानि मणिरत्नानि मणिश्रेष्ठान्येव फलानि चत्र तादृक् ।

गङ्गाया मणिमयालंकारसत्त्वात् । रामोपहाराय वा । वृक्षोऽपि कुसुमवान् लतासंग-
तफलश्च भवति । यत्रगप्राणितवृक्षतौल्येन समुद्रस्य श्रीदाशिकवसुकम् ॥

अथ गङ्गाया रामप्रणाममाह—

पच्छा अ हित्स्वहिअश्रा जज्ञो चिअ शिमगश्रा त्रिवल्हृत्प्रमुदी ।
हरिचरणमिमिःतहि चिअ कमलाअम्भमिमि तित्तहश्रा विःणिवडिआ ८
[प्रश्वाच्च त्रस्तहृदया यत एव निर्गता विपर्यस्तमुखी ।
हरिचरणे तत्रैव कमलाताम्रे त्रिप्रथगापि निपतिता ॥]

अ पुनः पश्चात्समुद्रकृतप्रणामोत्तरं त्रिप्रथगापि तत्रैव हरिचरणे निपतिता ।
रामप्रणामं इत्यतीत्यर्थः । तत्र कुत्र । यत एव निर्गता ज्ञाता । एतेन प्रस्रिया
अपि गङ्गाया । रामचरणपतने आर्ष्यशङ्का निराकृता । इत्यस्तिस्थानत्वात् । किंभूता ।
अत्र हृदयं तस्याः सा । रामः किं कुर्वदित्याशयात् । एवं विपर्यस्तमुखी तिर्यङ्मुखी ।
त्रासेन लज्जया वा । हरिचरणे कीदृशि कमलवदन्ताम्रे ॥

अथ समुद्रस्य वचनमाह—

अह मउअं पि भरसहं जम्पइ थोअं पि अत्थसारवमहिअम् ।
पणअं पि धीरगारुअं शुइसंबद्धं पि अणलिअं सलिलणिही ॥९॥
[अथ मृदुमपि भरसहं जल्पति स्तोकमभ्यर्थसाराभ्यधिकम् ।
प्रणतमपि धैर्यगुरुकं स्तुतिसंबद्धमप्यनलीकं सलिलनिधिः ॥]

अथ प्रणामोत्तरं सलिलनिधिर्जल्पति । अचनमिति शेष इति कश्चित् । तेन
विशेषणान्वयो भवतीत्याशयात् । तथाहि वचनं कीदृक् । समुद्रस्यावसादेन मृदुक-
मपि ध्वनेर्मादनेऽपि मरः कार्यगौरवं तत्सहम् । प्रयोजनस्य महत्त्वात् । एवं
महाशयत्वेन वाक्यस्य स्तोकत्वेऽप्यर्थो वाच्यभागस्तद्रूपसारेण अभ्यधिकम् । वाच्या-
र्थस्य निष्पन्नत्वात् । दिनयात्प्रणतत्वेऽपि धैर्येण गुरुकम् । कातरत्वाभावात् । मान-
नीयविषयतया स्तुतिमुक्तत्वेऽप्यनलीकम् । भगवद्विषयकत्वात् । यस्तुतस्तु मृदुक-
मपि भरसहं यथा स्मदिति सर्वं जल्पनरूपकियाविशेषणम् । मृदु भरसहं न भव-
ति, स्तोकमभ्यधिकं न भवति, प्रणतं गुरु न भवति, स्तुतिसंबद्धमनलीकं न भव-
तीति विरोधानाम्प्रभासत्वमिति शब्दगन्धम् । अन्यस्तु ब्रह्ममाणस्कन्धकचतुष्टयेषु
क्रमेण मृदुकमिलादि विशेषणचतुष्टयज्ञोचनमाह—

अथाष्टमित्यद्वयचरुपरिग्रहमाह—

दुत्तारत्तपगुरुं धिरधीरपरिग्रहं तुमे चिअ ठविअम् ।

अणुवालन्तेण ठिइं पिअं ति तुह विपिअं मए कह वि कअम् ॥१०॥

[दुस्तारत्वगुर्वी स्थिरधैर्यपरिग्रहां त्वयैव स्थापिताम् ।

अनुपालयताः स्थितिं प्रियमिति तव विप्रियं मया कथमपि कृतम् ॥]

हे राम, तव प्रियमिदमिति कृत्वा मया कथमपि विप्रियमसमीहितं कृतम् । मया किभूनेन । त्वयैव स्थापितां दत्ता स्थितिं स्वैर्यमनुपालयता रक्षता । कीदृशीम् । दुस्तारत्वेन गुर्वीमनिशयिताम् । दुस्तारोऽहमिति कृत्वा व्यवस्थितामित्यर्थः । अत एव स्थिरेण वैशेष्येण परिग्रहो धारणं यस्यास्ताम् । तथा च भवदत्तमेव स्थितिमनुपालयामीति भवदाज्ञामालनेन प्रियम्, तां स्थितिं न लजामीति प्रकृतकार्यविरोधित्वेन विप्रियमिति स्वभावं प्रकाशेन श्रद्धामपि स्वामीर्यस्थापनरूपत्वेन मरसहम् ॥

स्थितिभ्रदान्ती मयैव दत्ता इदानीमपि मयैव हियते वो दोष इत्याशङ्कनाह—

विअसन्तरअकळउरं मअरन्दरसुद्धुमाअमुहलमहुअरम् ।

उदुणा दुभाण दिज्जइ हीरइ ण उणो तमपण चिअ कुसुमम् ॥११॥

[विवासाद्रजःकलुषं मकरन्दरसाध्मातमुखरमधुकरम् ।

ऋतुना द्रुमाणां दीयते द्विपते न पुनस्तदालनैव कुसुमम् ॥]

ऋतुना वसन्तादिना द्रुमाणा इनेभ्यः महकारदिभ्यः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । कुसुमं दीयत उत्पाद्यते तत्पुनरात्मनैव न द्विपते । न नादयत इत्यर्थः । कीदृक् कुसुमम् । विरक्तम् । रजोभिः परागैः कलुषं व्याप्तम् । एवं मकरन्दरूपेण रसेनाधस्ता उन्मत्ता मधुकरा यत्र तत् । तथा च न केवलं पुष्पदानमात्रं किन्तु तस्य विवासादिमफलासाध्याज्यसप्ततिरपि ऋतुर्नैव कियत इति भावः । तथा च ऋतुस्य यो रिवावयोरपि भूष्यभूपकभाव इति । वनाचंननेनापि दत्तं न द्विपते तत्र भवतैव दत्ता मर्यादा स्वयमेव ह्युं न पुज्यत इति तात्पर्यम् । स्वस्य वृक्षगाम्येन स्थावरत्वं रामस्य ऋतुसान्धेनासाधारणोपचारित्वं मर्यादायाः कुसुमगाम्येनातिशोभलत्वमिति भवत्कौपेक्षणमपि न स्थास्यतीति श्लोकमप्यर्थसारं वचनम् ॥

मर्यादा महत्तव किं त्विदानीं त्वया न स्मर्यत इत्यत आह—

किं पम्हइ ण्हि अहं तुह चलणुपपणत्तिवहआपडिउण्णम् ।

स्वअकालाणलखविअं धरणिअलुद्धरणविलुलिअं अप्पाणम् ॥१२॥

[किं प्रस्मृतवानस्म्यहं तव चरणोत्पन्नत्रिपथगाप्रतिपूर्णम् ।
क्षयकालानलक्षपितं धरणितलोद्धरणविलुलितमात्मानम् ॥]

हे राम, अहमात्मानं किं विस्मृतवानस्मि, अपि तु न । किं तु सारामीत्यर्थः ।
कीदृशम् । प्रथमं प्रलयानलेन क्षपितं शोषितम् । अथ सृष्ट्युपक्रमे बराहमूर्तिना
भवतैव धरणितलोद्धरणे चरणश्लेषादिना विलुलितमुपमादितम् । तदनु वामननूर्ते-
स्त्वव चरणोत्पन्नया गङ्गया प्रतिपूर्णमतिसेनद्धम् । तथा च पूर्ववदपकारोपकारसमर्थे-
नेदानीमपि तथा कर्तुं शक्यत इति जानन्नपि मर्यादा न त्यजामीति प्रणतिरूपमप्य-
कतरतया धैर्यगुरुकम् ॥

इदानीं युगमाहात्म्येन मम पूर्ववत्सामर्थ्यं नास्तीति जानन्मर्यादां न त्यजसीत्या-
शङ्कनाह—

चलणेहिँ मधुविरोहे द्वाढाघाएहिँ धरणिवेदुद्धरणे ।
सोअकिलिन्तेण तुमे इण्हिँ दहमुहवहे सरेहिँ विलुलिओ ॥१३॥
[चरणाभ्यां(चलनैर्वा) मधुविरोधे दंष्ट्राघातैर्धरणिवेष्टोद्धरणे ।
शोकक्लान्तेन त्वया इदानीं दशमुखवधे शरैर्विलुलितः ॥]

हे राम, पूर्वं मधोर्द्वेषस्य विरोधो नाशस्तन्निमित्तं पद्मसहस्रवर्षपर्यन्तं चरणा-
भ्यां संचरद्भयामित्यर्थात् चलनैर्वा । तदनु धरणिवेष्टोद्धरणनिमित्तं बराहमूर्तिना
दंष्ट्राघातैः । एतत्कार्यद्वयस्य समुद्र एव वृत्तत्वात् । इदानीं सीताविलेपसमये शोक-
क्लान्तेन त्वया दशमुखवधनिमित्तं शरैरेहं विलुलितो विमर्दितोऽस्मि । सर्वत्र निमि-
त्तसप्तमी । तथा च तदानीमनुषङ्गेण यथासथा वृत्तमिदानीं तु भ्रोषपात्रमेवेति निर-
पेक्षं सीताविरहविलुलो भवानिति वृढतरं शरप्रहारेण पूर्वापेक्षयाप्यविकं कदर्थि-
नोऽस्तीति भावः । एवमियद्भिः कर्मभिर्न त्वं मानुष इति स्तुतिबंधमन्युपालम्भ-
वचनं प्रत्यक्षत एवावधृताथमित्यनलीकम् ॥

अथ सामवचनमाह—

णिअआवत्थाहि वि मे एअं धीरेण विग्णिअं धीर कअंम् ।
अं णेण पअइसोम्मा कह वि विसंवाइआ तुह मुहच्छाआ ॥१४॥
[निजकावस्थाया अपि मे एकं धैर्येण विप्रियं धीर कृतम् ।
यदनेन प्रकृतिसौम्या कथमपि विसंवादिता तव मुखच्छाया ॥]

हे धीर, मम निजकायस्यावा अपि विप्रियमेकं धैर्येण कृतम् । किं तदित्याह—
यन्प्रकृत्य स्वभावेन सौम्या तव मुखधोरनेन धैर्येण विस्वादिता न्यथा कृता ।
क्रोधवशादसौम्यैस्त्वर्थः । तथा च शरानलदाहरौस्व्यरूपमेकमप्रियं मम धैर्येण
कृतम्, एतदपेक्षयापि तव चित्तं क्रोधात्काम्यतीति विप्रियतरं कृतम् । यदहं
निजदुःसाहपि भवदुःखेन महदुःखमासादयामीति भावः । सदा भर्तव्ये प्रणते
च मयि किमिल्लेवं रोपरोद्रस्वमप्रीति तातार्यम् ॥

अथ प्रणतिवचनमाह—

एवं तुह एआरिससुरकजसहस्सखेअवीसामसहम् ।

जअप्रघ्वालणजोगं परिरक्खसु षलअरक्खिअं जलणित्तहम् ॥१५॥

[एवं (एतं वा) तवैतादृशसुरकार्यसहस्रखेदविश्रामसहम् ।

जगत्प्रावनयोम्यं परिरक्षस्व प्रलयरक्षितं जलनिवहम् ॥]

एवमनेन प्रकारेण एतं वा जलनिवहं परिरक्षस्व । बाणमुपसंहरेत्वर्यं । रक्षण-
प्रयोजनमाह—तर्जितादर्शं शवणवध्नादिरूपं मत्सुरकार्यसहस्रं तेन यः खेदस्तस्मि-
न्सति विश्रामसहं विश्रामक्षमम् । तथाच पूर्वं मधुकैदभादीन्द्रत्वा इहैव श्रुतवानसीति
पुनरपि शवणं हत्वा शशिष्यस इति भावः । ननु शवणवध एव जलशोषपातसा-
दित्याशङ्क्य प्रयोजनान्तरनप्यस्तीत्याह—जगत्प्रावनयोम्यं अत एव प्रलयार्थं
रक्षितम् । तथा चास्मिन्नाशिते तत्रैव सत्तन्मर्म ज्वाहत्तं स्वदिलोकं क्षपित्ततोऽपरं
प्रच्यवत् इति भावः ॥

जलदाहेन शुष्के खातवर्त्मनि पातालेन पारगमनमप्यनुपपत्तमित्याह—

अपरिद्धिअमूलअलं जत्तो गम्मइ तहिं दलन्तमहिअलम् ।

ण हु सल्लिणिभरं चिअ खविए वि ममम्मि दुग्गमं पाआलम् १६

[अपरिस्थितमूलतलं यतो गम्यते तत्र दलन्महीतलम् ।

न खलु सल्लिनिर्भरमेव क्षयितेऽपि मयि दुर्गमं पातालम् ॥]

सल्लिनिर्भरं सल्लिपूर्णमेव पातालं दुर्गममिति न खलु । येन संचाराय जलानि
दहसि । अपि तु क्षयिते शोषितेऽपि मयि दुर्गमम् । जलशोषेऽपि पारगमनम-
शक्यमित्यर्थः । 'सल्लिणिभरं चिअ' इति पाठे सल्लिनिर्भर एव मयि पातालं
दुर्गममिति न किं तु । क्षयितेऽपीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—पातालं कीदृक् । अपरि-

स्थितं न परि संवेतोभावेन स्थितम् । अदृढमित्यर्थः । एवमूर्तं मूलतले यस्य । जला-
द्रैत्वात् । अत एव यतो यत्र गम्यति चरणन्यासः क्रियते तत्रैव देलेद्विधाभवन्य-
ह्येतलं यत्र तथाभूतम् । तथा च जलशोषेऽपि खातोभ्यन्तरपाताले यत्रैव पदन्यासः
कर्तव्यस्तत्रैव प्रशियिलेत्वीत्संचारो न स्यादिति प्रकारान्तरमनुसंरणीयमिति भावः ॥

अथ सेतुरूपप्रकारोपन्यासमुखेन प्रकृतमुपसंहरति—

तं कालस्त गिसम्मउ कह. वि दुरुक्तिदसमकण्ठक्खलिअम् ।

घट्टिअगिरिसेउबन्धं चिरआस्सउच्चिअं दहमुहम्मि पअम् ॥ १७ ॥

[तत्कालस्य निधीदतु कथमपि दरोक्तदशमकण्ठस्खलितम् ।

घटितगिरिसेतुबन्धं चिरकालकुञ्चितं दशमुखे पदम् ॥]

यतो जलशोषादपि पास्मनं नास्ति ततो हेतोर्षटितो निर्मितो गिरिभिः सेतु-
बन्धः सेतुयोजनं यस्मै तद्यथा भवति तथा कालस्य यमस्य पदं दशमुखे कथमपि
येन तेन प्रकारेण निधीदतु । रमस्यं पारगमने सति दशमुखनाशः स्यादिति राव-
णशिरसि यमपदन्यासे सेतुबन्धस्य प्रयोजकत्वमिति तादर्थ्येन क्रियाविशेषणत्वम् ।
किंभूतं पदम् । ईषत्खण्डितदशमकण्ठात्स्खलितमपव्यस्तम् । अत एव चिरकालं
न्यायैककुञ्चितमुत्तोल्य धृतं न तु स्थापितम् । अयमोशयः—नवमुं निहृतेषु दशमं
कण्ठमुत्तं कण्ठवित्तुं प्रवृत्तौ रावणः शिवेन वरं दत्त्वा न्यवर्त्यत इति तत्कर्तृने रावण-
मृत्युस्तदकवेने नेति यमः किञ्चिन्निहृते कण्ठे पदमर्पयितुमुपक्रमते पश्चान्महेशं-
वरप्रदानेन पूर्वानस्थानुपेषुषि जीवितनिश्चयाजिवर्तयतीति स्खलितपदार्थः । अका-
रान्तरं लब्धमित्साशयाकुञ्च्य धारणम् । तथा च स प्रकारो नास्त्येवेत्यन्य एव
सेतुबन्धनरूपः प्रकारोऽयमास्तामिति समुद्रमन्त्रणा ॥

अथ सेतुबन्धनाहामाह—

अह जअदुप्परिअह्णे दहमुहकुविण्णं पवंअवंइपंक्खंस्सम् ।

रुण्णाहेण समुद्रे वालिम्मिं वं वाण्णिअम्मिअम्मिं पंसन्ते ॥ १८ ॥

[अथ जगदुप्परिकल्पनाये दशमुखकुपितेन ध्रुवगपतिप्रत्यक्षम् ॥]

रुणायेन समुद्रे वालिनीं वाणमियमिते प्रशान्ते ॥]

अथ सेतुबन्धमन्त्रणोत्तरं रामस्याज्ञप्तिराज्ञा ह्रवंगमेषु विलभेत्युतरस्कन्धकेना-
न्वयः । सेतुबन्धाय रामाज्ञा बभूवेत्यर्थः । कस्मिन्मति । ह्रवगपतेः प्रत्यक्षं सुग्री-
वस्याप्र इत्युभयत्र दक्षमुत्ते कुपितेन रघुनाथेन वालिनीय समुद्रे घाणेन नियमिते,
आयत्तीकृते प्रशान्ते सति । यथा घाणनियमितो वाली प्रशान्तस्तथा समुद्रोऽपि ।
सेतुबन्धप्रदृग्गोन्मुखत्वेन संप्राप्तवानित्यर्थः । समुद्रे वालिनि वा कथंभूते । जगता
दुष्पारिवलनीये दुस्तरणीये, पक्षे दुर्जये ॥

पवआहिवइविइण्णा रामाणन्ती पवंगमेसु विलग्गा ।

सेसफणाविच्छूढा तिहुअणसारगरुई महि व्व भुअंगे ॥ १९ ॥

(जुग्गअम्)

[ह्रवगाधिपतिवितीर्णा रामाज्ञप्तिः ह्रवंगमेषु विलग्ना ।

शेषफणाविक्षिप्ता त्रिभुवनसारगुर्वी महीव भुजंगेषु ॥]

(युग्मकम्)

रामाज्ञप्ति कीदृशी । ह्रवगाधिपतिना वितीर्णा दत्ता । सर्वत्र प्रकाशितेत्यर्थः ।
महीव । यथा शेषफणेन विशिप्तावतारिता मही भुजंगेषु विलगति । यदा शेषो
महीमवतारयति तदा भुजंगा एव धारयन्तीत्यर्थः । पुनः रामाज्ञप्तिर्मही वा किंभूता ।
त्रिभुवनस्य यत्सार प्रयोजनं उवणवधरूप तेन गुर्वी आदरणीया । पक्षे त्रिभुव-
नस्य मारेण बलेन धनेन वा गौरवयुक्ता । त्रैलोक्यस्यैव भारो धनानि च भूमादेव
तिष्ठन्तीत्यर्थः । महाराष्ट्रनापायां बहुवधनेऽप्येकवचनप्रयोगाद्भुजंग इत्युक्तम् ॥
युग्मकम् ॥

कपीना प्रस्थानमाह—

तो हरिसपढमतुल्लिए चलिआ फुट्टन्तपम्हविसमूससिए ।

वेउक्खअसीमन्ते पवआ धुणिरुण केसरसडुग्घाए ॥ २० ॥

[ततो हर्षप्रथमतुल्लितांश्चलिता स्फुटत्पक्षमविपमोच्छ्वसितान् ।

वेगोत्खातसीमन्तान्प्लवगा धूर्त्वा केसरसटोद्घातान् ॥]

ततो रामाज्ञानन्तरं ह्रवगाश्चलिताः । पर्वतानयनावेत्यर्थान् । किं कृत्वा । समु-
द्रेण सेतुः स्वीकृत इति हर्षेण प्रथमं तुल्लितानुत्थापितान्केसरसटानामुद्घातान्प्रमूहा-
न्धूर्त्वा कम्पयित्वा । धानन्द्रेण, मस्तकोच्चतौ सटानामुचति., अथ ज्ञाप्तिस्ताभाव्या-

त्कम्पनमित्यर्थः । कीदृशान् । स्फुटद्विर्मिथः पृथग्भवद्भिः पक्षमभिविधमं यथा
 स्यादेवमुच्छ्वसितानुस्फुल्लान् । कम्पने सति परस्परविभागादित्यर्थः । एवं वेगेनो-
 त्खातः प्रकटीकृतः सीमन्तो येषु तान् । धावनेन सदानां पार्श्वद्वये पातान्मध्ये
 रेखाभिव्यक्तिरिति भावः । केशाग्रं पक्षम् ॥

अथ कपिचलनात्समुद्रक्षोभमाह—

पवअक्खोहिअमहिअलधुअमलअपडन्तसिहरमुक्ककलअलो ।

उद्धाड्ओ अणागअधडन्तधरणिहरसंकमो व समुदो ॥ २१ ॥

[प्लवगक्षोभितमहीतलधूतमलयपतच्छिखरमुक्तकलकलः ।

उद्धावितोऽनागतघटमानधरणिधरसंक्रम इव समुद्रः ॥]

समुद्र उद्धावित उच्छलितः । कीदृक् । प्लवगैः क्षोभिते महीतले धुतस्य मलयस्य
 पतद्भिः शिखरैर्मुक्तः प्रक्षोभितः कलकलः कोलाहलो यत्र तादृक् । कपिचलने भूच-
 लनं तेन मलयकम्पस्तेन तच्छिखरपतनं तदभिघातेन च समुद्रे कोलाहलाकारः शब्दो
 जलानामुच्छलनं च वृत्तम् । अत्रोत्प्रेक्षते—अनागते भविष्यत्सेतुबन्धपूर्वकाल एव
 घटमानः संपद्यमानो धरणिधरैः संक्रमो जलवन्त्रपथो यत्र तथाभूत इव । सेतुब-
 न्धसमये पर्वतानामभिघातेन यः शब्दो यच्च वा जलोच्छलनादिकं भविष्यति तद्वि-
 दानीमेव मलयशिखरपतनाच्चायत इत्यर्थात् । अथवा मलयशिखरपतनं न भवति
 किं तु सेतुसंक्रमघटनमित्युत्प्रेक्ष्य पुनस्तज्जन्योपमर्दत्रासेन कलकलं कृत्वा कचिद-
 न्यत्र गन्तुं धावित्वा चलित इत्युद्धावितपदेन सशब्दजलोच्छलनं पलायनत्वेनोत्प्रे-
 क्षितम् । अन्योऽप्यकस्माद्भवहेतुभवलोकाय कोलाहलं कृत्वा धावित्वा गच्छतीति
 ध्वनिः । अनागतो भविष्यन्नैव घटमानो धरणीधरसंक्रमः स इवेति वा ॥

अथ कपिचलने भूपर्षतयोः क्षोभमाह—

कम्पइ महेन्द्रसेलो हरिसंखोहेण दलइ मेइणिवेदम् ।

सड्हुहिण्णतणाओ णवर ण उद्धाइ मलअवणकुसुमरओ ॥२२॥

[कम्पते महेन्द्रशैलो हरिसंक्षोभेण दलति मेदिनीवेष्टम् (पृष्ठं वा) ।

सदादुर्दिनार्द्रं केवलं नोद्धावति मलयवनकुसुमरजः ॥]

हृरयो वानरास्तेषां संक्षेमेण पर्वताहरणोयोगेनेतस्ततो गत्या सेभ्यः संक्षेमेण वा महेन्द्रप्रचलीनां शैलानां कम्पो भेदिनीमण्डलस्य च दत्तं सर्वमेव जायते । केवलं मत्प्रवचनकुसुमानां रजः परगो नोद्भासति नोर्ध्वं गच्छतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—
 कीदृशम् । यदा दुर्दिनेन मेघच्छन्नतया तञ्जलसर्ववन्धादाद्रम् । अतो लघुत्वाभावा-
 दिव्याशयः । तथा च महतां सभ्रमे महान्त एव खिद्यन्ते लघूनां किमपि नेति
 ध्वनिः । यदा मलयवनकुसुमरजस्तूर्ध्वं न गच्छति किं तु केवलं दुर्दिनाद्रमतो
 गुप्त्वादधः पततीत्यर्थः । तेन मलयोऽपि कम्पित इति ध्वनितम् ॥

अथ कपीनानुत्थलमाह—

तो संचालिजसेलं कंहं वि तुलर्गोणं समधडन्तकम्पम् ।

दूरं पवंगमबलं णहमुड्लगर्गवमुहं णह उप्पइअम् ॥ २३ ॥

[ततः संचालितशैलं कथमपि तुलाप्रेण समघटमानकम्पम् ।

दूरं पवंगमबलं नखमुखलघ्नवसुधं नम उत्पतितम् ॥]

ततस्त्रयुयोगानन्तरं नखानां मुखेषु लम्बा वसुधा यस्य । उल्लवनसमये कच-
 रणेन भूम्यवष्टम्भनात् । तथाभूतं सत्कपिवलं दूरं व्याप्य नम उत्पतितमूर्ध्वमुख्य
 गतम् । कीदृक् । संचालिताः शैला येन । भूम्येव्यवष्टम्भनाभ्यां नस्तोषमनात् ।
 एवं कथमपि येन तेन प्रचारेण तुलायं कंकितालीयसचादस्तेन सममेकदैव घट-
 मानः कम्पः स्पन्दो यस्य । आह्वानान्तरं परस्परमगपेक्षैव सर्वे उत्पतितुमारम्भा
 दैवादेकदैवोत्पतिता इत्युद्योगप्रकर्षः । संचालिताः शैला यत्र तथा यथा स्यादिति
 क्रमेण व्याख्याने त्रितयमपि क्रियाविशेषणं वा ॥

अथ कपीनां भ्रमेरवनतिमाह—

उत्पअणोणअमहिअलणइमुहपडिसोत्तपत्थिओ सलिलणिही ।

जलणिवहाहअसिदिले पवउच्छेवणमहे करेइ महिहरे ॥ २४ ॥

[उत्पतनावनतमहीतलनदीमुखप्रतिधौतः प्रस्थितः सलिलनिधिः ।

जलनिवहाहतशिथिलान्पूवर्गोर्ध्वेपणसहान्करोति महीधरान् ॥]

उत्पतनादवनतं यत्रणादधोनीवं यन्महीतलं तत्र नदीमुखेन नदीसगमस्था-
 नेन प्रतिधौतमा धौतःप्रतिलैमिन विपरीतक्रमेण प्रस्थितः सलिलनिधिर्महीधरान्
 प्रवगतानामुत्क्षेपणसहानुत्पापनयोर्व्यान्करोति । अत्र हेतुमाह—कीदृशान् । जल-

निवहेनाहतान् ताडितान् अथ शिथिलानदृढमूलान् । अयमर्थः—पर्वतानाहर्तुमुत्तराभाशामाश्रित्य प्लवगैरुल्लवनाय वरणरोपणे कृते यन्त्रणात्तद्विगभूनेरवनतौ समुद्रस्य चोन्नतौ तज्जलं विन्नीभवत्तत्प्रविष्टनदीमार्गेण विन्नीभवत्सु पर्वतेषु पतितं तत्संबन्धेन च पर्वतमूलमृत्तिकाणां पङ्गीभवनेन पर्वतोत्थापनत्तादृग्धमासीदिति यात्रासाद्गुण्य-सूचनम् । अन्यत्रापि दृढनिजातस्तम्भादिकं मूले जलं दत्त्वोद्ध्रियत इति ध्वनिः ॥

अथ कपिभिराकान्तं गगनमाह—

फुरमाणजलगपिङ्गलणिरन्तरुपपइअपवअ(वल)पेह्लिजन्तो ।

जत्तो दीसइ तत्तो णजइ धूमणिवहो त्ति गअणुहेसो ॥ २५ ॥

[स्फुरज्वलनपिङ्गलनिरन्तरोत्पतितप्लवग(वल)प्रेर्यमाणः ।

यतो दृश्यते ततो ज्ञायते धूमनिवह इति गगनोद्देशः ॥]

स्फुरज्वलनवत्पिङ्गलं कपिशं निरन्तरमन्तरशून्यं घनमुत्पतितं यत्प्लवगबलं तेन प्रेर्यमाण ऊर्ध्वं नीयमानः । यथा यथा प्लवगबलमूर्ध्वं गच्छति तथा तथा गगनम-प्यूर्ध्वं गच्छतीति बुद्धिविषयत्वात्पूर्वमाण इति वा । एवंभूतो गगनोद्देशो यत्र दृश्यते तत्र धूमनिवह इति ज्ञायते । धूमत्वेन प्रतीयत इत्यर्थः । अत्र पिङ्गलत्वात्तत्त्वर्तित्वाच्च कपीनामग्निना श्यामत्वादूर्ध्ववर्तित्वाच्च गगनस्य च धूमेन साम्यम् । प्लवगा-नामुल्लवने गगनमुपर्वेव दृष्टं परत्र सर्वत्र प्लवगा एवेति भावः ॥

अथ कपीनामन्वौ प्रतिविम्बमाह—

दीसइ दूरुपपइअं उअहिम्मि अहोमुहोसरन्तच्छाअम् ।

पाआलं व अइन्तं धरणिहरुद्धरणकह्लिअं कइस्सेणम् ॥ २६ ॥

[दृश्यते दूरोत्पतितमुदधावधोमुखापसरच्छायम् ।

पातालमिवायमानं धरणिधरोद्धरणकाह्लितं कपिसैन्यम् ॥]

दूरं व्याप्योत्पतितमतिदूरमूर्ध्वं गतं कपिसैन्यं दृश्यते । किंभूतम् । उदधौ समुद्रे अधोमुखी पातालाभिमुखी सती अपसरन्ती अथो गच्छन्ती छाया प्रतिविम्बो यस्य तथाभूतम् । अयमर्थः—सिन्धोरसंमुखेऽपि तीरे करचरणात्तद्वन्धमूमीनामपि कपीनामुद्देशोर्ध्वदेशत्वेनोर्ध्वमुखीभूय कृतोत्फालानां यथायथातिदूरमूर्ध्वगमनं तथा-तथा सिन्धुपयसि प्रकटीभूतस्याधोगुहस्य प्रतिविम्बस्यातिदूरमधोगमनं प्रतिभासते तदेतदुल्लेख्यते । पुनः किंभूतम् । धरणीधराणामर्पात्पातालवर्तिनामुद्धरणमूर्ध्वमाहरणं

काङ्क्षितं यस्य तत् । काङ्क्षितधरणावरोद्धरणमिति वा । प्राकृतत्वात् । एवंभूतं
मरुतात्कालमिवायमानं गच्छन् । तथा च प्रतिबिम्बव्यूहः पानालं न गच्छति किं तु
तत्रत्यपर्वतान्तरुं कपिव्यूह एवेत्याशयः । प्रतिबिम्बाधिकरणस्याधोवर्तित्वे ऊर्ध्व-
मुखस्याधोमुख एव प्रतिबिम्बो भवति प्रतिबिम्बप्रतिबोमिन्ध व्यवहितत्वेऽवति-
दूरूर्ध्वगमने प्रतिबिम्बः प्रकटीभवति अतिदूरं चाधो गच्छतीत्युक्तं दूरोपनित-
मित्यवधेयम् । 'अजइ' इति पाठे पानालमिवायमानमिति ज्ञायत इत्यर्थः ॥

अथ कपीनामाकाशव्यापकत्वमाह—

अदिदृदिसाणिवहं जातं पवभवलसंणिरुद्धालोअम् ।

विच्छिन्नाअवकसनं दिअसमुहे वि दिअसावसाने व गहम् ॥ २७ ॥

[अद्यदिद्विवहं जातं, पृथगवलमनिरुद्धालोअम् ।

विच्छिन्नातपकृष्णं दिवसमुखेऽपि दिवसावसान इव नमः ॥]

नमो दिवसावसान इव दिवसमुखेऽपि विच्छिन्नातपकृष्णं जातं विच्छिन्न
आतपो यत्र तद्विच्छिन्नातप अत एवातपाभावात्कृष्णं श्यामम् । यथा आतपाभावेन
नमः इदमं भवति तथा प्रातरप्यातपाभावात्कृष्णं जातमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—
वीहक् । अद्यो दिङ्निवहो यत्र तथा । एवं पृथगवलेन संनिरुद्धो व्यवहित
आलोकः सुरतेजो यत्र तत् । तथा च नीरालोकादिरोधात्तत्त्वश्लेऽपि नीलम-
भूदित्याशयः ॥

अथ कपीनामवपनमाह—

ओवइआ अ सरहमं तंसद्विअपुट्टिणीसरन्तरविअरा ।

सेलेसु मुक्ककलअलपरडिरवभरिअकुहरोअरेसु पवंगा ॥ २८ ॥

[अवपनिताश्च सरभमं तिर्यक्स्थितपृष्ठनिःसरद्रविकराः ।

शैलेषु मुक्ताकलकटप्रतिग्वभरितकुहरोदरेषु पृथंगाः ॥]

पृथंगाः शैलेषु सरभस यथा म्यातपा अवपनिताश्च । अवतीर्णा इत्यर्थः ।
किंभूता । तिर्यक्स्थितं यत्पृष्ठं तस्मान्निःसरन्तो रविकरा येभ्यस्ते । पृष्ठस्य तिर्य-
ग्भावंदावकाशलाभावः । शैलेषु कीदनेषु । मुक्तोऽप्रतिरुद्धः प्रकटीकृतो यः कलकल-
पर्वतलाभानन्दजन्मा तत्र्यतिरेकेण शून्यानि पूर्णानि कुहरणां कंदराणामुदरानि येषां
शेषः । तावताहसवानरकोप्यहसप्रतिरवपूरणीयत्वेन कंदरोत्कर्षात्पर्वतोत्कर्षः ।

वस्तुतस्तु मुक्त इति कप्रत्ययेन पूर्वमेव प्रस्थानसमये समुद्रतीरे कृतो यः कलक-
लस्तप्रतिरवेण भूतानि पूर्णाणीत्यर्थे पूर्णत्वस्य विद्यमानत्वेन प्रतिरवशान्तिर्वावज्ञा-
भूतावदेवावपतिता इति वेगस्यातिशयः सूचितः । घृत इत्यस्याधिकर्मकान्तात्वे
प्रियमाणानीत्यर्थेन समुद्रतीरमुक्तकलकलप्रतिरवेण कंदराभरणस्य वानरावपतनस्य
च तुल्यकालत्वे ततोऽप्यतिशयो लभ्यते वेगस्येति मदुद्धीतः पन्थाः ॥

अथ वानराणां पर्वतप्रवेशेऽपि कार्यसिद्धिसाद्बुध्यमाह—

वेशोवद्वाण अ सिं जाअं दलिअमहिसंधिवन्धनमुक्कम् ।

वक्खलिअतुलेअअं कह वि भुअंगधरिअद्धिअं गिरिआलम् ॥२९॥

[विगावपतितानां चैपां जातं दलितमहीसंधिवन्धनमुक्तम् ।

उत्खण्डिततुलयितव्यं कथमपि भुजंगधृतस्थितं गिरिजालम् ॥]

गिरिजालं वेगेनावपतितानामघः समागत्य शिखरस्थितानामेषां कपीनामुत्खण्डितं
सत्तुलयितव्यमुत्तोलनयोग्यं जातम् । अत्र हेतुमाह—कीदृक् । दलितं यन्माहा
समं संधिवन्धनं तेन मुक्तमुद्धीर्णम् । दलितया माहा संधिवन्धनेन मुक्तमिति वा ।
उद्धीर्णं चेत्कुतो न पतितमित्यत आह—कथमपि कष्टसृष्ट्या भुजंगेन मूलवर्तिना
धृतं सत्स्थितम् । शिरसि वेगोपगतवानराभिधातेन मूले विशीर्णभूमिकतया भूमिद-
यैतसंधिवन्धशैथिल्येन कपीनामुत्तोलनमात्रापेक्षि जातमित्यर्थः । एतेन वानराणां
वलवरवं तथाभूतवानरसहितनिरखलम्बपर्वतधारणेन भुजंगानां च महत्त्वं सूचितम् ॥

अथ पर्वतोत्पाटनारम्भमाह—

आढत्ता अ तुलेअं उरपडिअविसदृगण्डसेलद्धन्ते ।

कुविअमइन्दोवग्गिअसंखोहण्फिडिअवणगए धरणिहरे ॥ ३० ॥

[आरब्धाश्च तुलयितुमुरःपतितविशीर्णगण्डशैलार्धान्तान् ।

कुपितमृगेन्द्रावगृहीतसंक्षोभस्फेटितवनगजान्धरणीधरान् ॥]

धरणीधरान् तुलयितुमारब्धाश्च । पर्वणा इत्यर्थात् । कीदृशान् । उरसि कपीना-
मित्यर्थात् । पतिताः सन्तो विशीर्णाः खण्डखण्डीभूता गण्डशैलैकदेशा येषां तान् ।
शिखरादवतीर्य कपिभिरुत्पाटनाय तिर्यक्तानां गिरीणामूर्ध्वतः पततामवपतनदलि-
तगण्डशैलखण्डानां शतखण्डीकरणेन यक्षसो विस्तीर्णत्वं वलवरवं दृढत्वं च सूचि-
तम् । एवं कुपितमृगेन्द्रैरवगृहीता अवस्फण्डिताः सन्तः संक्षोभेण वानरागमनज-

न्यसंभ्रमेण स्फोटिताः सरशाकुलचित्ततया त्यक्तत्वेन बहिष्कृता वनगजा येषु तान् ।
सिंहानामवष्टहीतवनगजबहिर्गमने संशोभस्याधिक्यमुक्तम् ॥

अथ शैलेपूत्पाटनाय कपीनां हृदयावष्टम्भनमाह—

वच्छुत्थद्विअकडआ तो ते कडअपडिअट्टुलिअवच्छअडा ।

सेलेसु सेलगरुआ पवआ पवएसु महिहरा अ पडुत्ता ॥ ३१ ॥

[वक्षउत्तन्मितकटकस्ततस्ते कटकप्रतिघृष्टवक्षस्तटाः ।

शैलेषु शैलगुरवः प्लवगाः प्लवगेषु महीधराश्च प्रभूताः ॥]

ततः शैलानां स्तिर्यङ्करणादन्तरं प्लवगाः शैलेषु प्रभूताः समिता जाताः । परिमाणतौल्याच्च पुनः प्लवगेषु महीधराः प्रभूता सदृशा ज्ञाताः । अत्र हेतुनाह—की-
दृशाः प्लवगा महीधरा वा । शैलबद्धरवो बृहदाकारः । पक्षे शैलं शिलासमूहस्येन
गुरवो महान्तः । तथा च द्वयोरपि तुल्याकारत्वेन सपुटवत्संमितिर्जातेत्यर्थः ।
तदेव तुल्यतयोपपादयति—वक्षसा उत्तन्मितमुत्थापितं कटकं नितम्ब पर्वताना
वैस्ते प्रवगाः । कटकेन प्रतिघृष्टमुत्तम्भनानन्तरं घृष्टं वक्षस्तटं कपीनां वैस्ते मही-
धराः । तथा च वक्षकटकयोरपि तुल्याकारत्वं तुल्यव्यापारत्वं चेत्वेक्य मामकी
व्याख्यासरणिः । शैलेषु प्लवगा प्लवगेषु शैलः प्रभूतः सदृशा ज्ञाताः । तेन यावन्तः
पर्वतास्तावन्तः कपयो यावन्तश्च कपयस्तावन्तश्च पर्वता इत्युक्तिर्वचिन्नेण प्रत्ये-
कमेकैकेन संबद्धा इत्यन्यूनतिरिक्ता जातेत्यर्थः । श्लुत्तारार्थेन द्वयेषामपि संख्या-
साम्यम् । पूर्वार्थेन तु वक्षकटकयोस्तुल्यताप्रतिपादनमुत्तेन परिमाणत्वान्यमिति
श्लिष्टं प्रभूतपदमित्यपरा । साप्रदायिकास्तु प्लवगा इत्यस्यैव विशेषणत्रयमित्यर्था-
दाक्षरसाम्यमिति व्याचक्षते ॥

अथ कपीनां शैलेपूत्पाटनप्रकारमाह—

पवअभुअणोहिआणिअमहिहरपडिपेहणोणउण्णअविसमा ।

जाआ पलोट्टिओअहिवारंवारभरिआ महिअलद्धन्ता ॥ ३२ ॥

[प्लवगामुज्ज्वलितानीतमहीधरप्रतिप्रेरणावनतोन्नतविपमाः ।

जाता प्रलुठितोदधिवारंवारभृता महीतल्यर्धान्ताः ॥]

महीतल्लैरुदेशः प्रलुठितेन । मूमावित्यर्थात् । उच्छलितेनेत्यर्थः । तथाभूतेनो-

दधिना वारंवारं मृताः पूर्णा जाताः । कीदृशाः । प्लवगभुजान्यां नोदितः प्रेरितोऽधानीत आकृष्टो वो महीधरस्तेन यत्प्रतिप्रेरणं भूयोभूयः प्रेरणं तेन नत्ता नत्ता अयोधता उन्नत्ताः सन्तो विपन्नाः समताश्रय्याः । तथा च कपिभिर्वदा हृदयावष्टम्भेन भुजान्यां पर्वतानामुत्तरदिगभिमुखप्रेरणालक्षणं नोदनं क्रियते तदा प्लवगावष्टम्भपर्वतभरावभुजस्तदुत्तरभूमिभागः समुद्रतदक्षिणभूमिभागस्थसमुद्रवारिभिर्बुध्बलद्भिः पूर्यते यदा पुनर्दक्षिणदिगभिमुक्ताकर्षणलक्षणमानयनं क्रियते तदा पर्वतावष्टम्भप्लवगभरावभुजे दक्षिणभूमिभागे तानि जलानि पुनः समुद्र एव प्रविशन्तीति शैलानां दृढमूलत्वं कपीनामुद्योगशीलत्वं च वारंवारपदेन व्यज्यते । यद्वा ऊर्ध्वाधः क्रमेण पर्वतोत्पाटनप्रयत्ने यदा पर्वतानामधोयश्चलक्षणं नोदनं तदा तद्भरादवनतां भूमिरुन्नतसमुद्रजलेन परितः पूर्यते । यदा तुत्थापनलक्षणमानयनं तदा तदवष्टम्भभूमेरुन्नतत्वात्तज्जलमवनते समुद्र एव प्रविशतीति तात्पर्यम् । न चार्धान्तपद्मसंगतिः । समुद्रानवच्छिन्नस्य द्वीपान्तरस्य व्यावर्त्यत्वादिति भावः । अन्यदपि स्तम्भादि तिर्यक्क्रमेणोर्ध्वाधःक्रमेण वा संचार्धोत्पाट्यत इति ध्वनिः । पर्वतानां नोदनाकर्षणान्यां दक्षिणभूमिभाग एव नमशुभ्रमन्समुद्रजलेन पूर्यते परिहियते चेति ऋजवः । वारंवारशब्दोऽपि पीनःपुन्यवाचीत्यवधेयम् । तथाहि—‘वारंवारैरेण उन्धो जगदुपरि मया देवपादप्रसादः’ ॥

अथ कपीनामतिमहत्पर्वतोत्पाटनमाह—

विसहिअवज्जप्पहरा उक्खम्भन्ति खअमारुअडिक्खम्भा ।

अगणिअवराहणिहसा पलअजलुत्थक्कपच्चला धरणिहरा ॥ ३३ ॥

[विसोढवज्रप्रहारा उखायन्ते क्षयमारुतप्रतिस्तम्भाः ।

अगणितवराहनिघर्षाः प्रलयजलोत्तम्भप्रचला धरणीधराः ॥]

धरणीधरा उखायन्ते उत्पाद्यन्ते । कीदृशाः । विसोढा वज्रप्रहारा अर्थादिन्द्रकृता वैस्ते । एवं प्रलयमारुतानां प्रतिस्तम्भाः प्रतिरोधार्थतः । अर्गलया प्रतिरोधः क्रियत इति वस्तुगतिः । एवमगणिता वराहस्य भगवतो निघर्षाः क्षयकण्डूयनादिव्यापार यैः । एवं प्रलयजलानामुत्तम्भ ऊर्ध्वप्रसरणं तत्र प्रचलाः समर्थाः । दृढतरद्रव्यप्रतिहतं अलमूर्ध्वमुनिष्टतीति विशेषणचतुष्टयेन पर्वतानां दृढमूलत्वविलुप्तत्वतुल्यचिरस्त्रीनत्वानि व्यज्यन्ते ॥

अथ पर्वतानामुत्तोलने विशीर्षतामाह—

जलओवट्टविमुक्ता अणन्तरोद्गणसरथवन्यावडिआ ।

एककखेवुग्गाहिअदरवमुआअविसआ विसट्टन्ति गिरी ॥ ३४ ॥

[जलदानवृष्टविमुक्ता अनन्तरावतीर्णशरत्पथावपतिताः ।

एकक्षेपोद्गाहितदरशुष्कविशदा विशीर्यन्ति गिरयः ॥]

गिरयो विशीर्यन्ति । शतखण्डा भवन्तीत्यर्थः । किभूताः । एकक्षेपेणैकप्रयत्नेन । एकदेवेत्यर्थः । उद्गाहिता उत्तोलिता । अपिभिरित्यर्थात् । एवं किञ्चिच्छुष्काः सन्तो विशदा निर्मला । आर्द्रत्वेन कोमला इति यावत् । कर्मधारयः । तथा च सर्वे परस्परजिगीषया स्वस्वप्राप्त्यन्वयेषु हठाद्गुत्थापिता गिरयः कोमलत्वेन विशीर्णा इत्यर्थः । एतेन हवगाना भुव्वत्प्रधिक्यम् । ईपदारित्वे हेतुमाह—किभूताः । जलदेनाववृष्टा कृतवर्षणा, अथ विमुक्तास्त्वका । अनन्तरमवतीर्णा वा शरत्पथे तद्गोचरे आपतिताः । तथा च कर्णशरत्संबन्धेन अलानासंबन्धादीपदारित्वम् ॥

अथ शैलेष्व्याटने भूमिशोभमाह—

विहुणन्ति विहुहन्ता वलेन्ति सेला पवंगमवलिज्जन्ता ।

णामेन्ति णामिज्जन्ता उक्खिप्पन्ता अ उक्खिवेन्ति महिअलम् ॥ ३५ ॥

[विधूनयन्ति विधूयमाना कटयन्ति शैलाः प्रवंगमवल्यमानाः ।

नमयन्ति नाम्यमाना उक्खिप्यमाणाश्चोक्षेपयन्ति महीतलम् ॥]

शैलाः प्रवंगमैर्विधूयमानाश्चाल्यमानाः सन्तो महीतलं विधूनयन्ति चालयन्ति । एवं क्ल्यमाना वकीकियमाणाः सन्तो वलयन्ति वलयन्ति । यत्पार्श्वेन पर्वतानयनं सत्पार्श्वेन भूमेरपि वशीभवनमित्यर्थः । एवं नाम्यमाना अथ प्रवेगमाणाः सन्तो जमयन्ति । स्वभरेणाथ, प्रेरयन्तीत्यर्थः । उक्खिप्यमाणा उत्तोल्यमाना, सन्त उरक्षेपयन्ति । स्वावट्टम्भेनोत्तोलयन्तीत्यर्थः । तथा च या याम्बस्था पर्वता प्राप्नुवन्ति तां तामवनिरपीति पर्वताना दृढमूलत्वं महत्त्वं च सूचितम् । 'नभस्तलं' इति पाठे बुद्धिपरत्वेन सर्वमित्यमेव योज्यम् । 'उक्खिवन्ति' इति पाठे उक्खिपन्तीत्यर्थः ॥

अथ पर्वतानामुत्तोलने सपैराकर्षणमाह—

दलितमहीवेष्टशिथिला मूलालगमुअद्दकड्विज्जन्ता ।

संचालिज्जन्त चिअ अइन्ति गरुआ रसाअलं धरणिहरा ॥ ३६ ॥

[दलितमहीवेष्टशिथिला मूलालगमुअद्दकड्विज्जन्ताः ।

संचाल्यमाना एवायान्ति गुरवो रसातलं धरणिधराः ॥]

धरणिधराः संचाल्यमानाः एवं इवर्गरालोच्यमाना एव रसातलमायान्ति । गच्छन्तीत्यर्थः । किंभूताः । संचारेण दलितमहीवेष्टाः सन्तः शिथिलाः शिथिल-मूलाः । एवं मूलालगेन भुजगेन्द्रेण कूच्यमाणाः । अथ च गुरुत्वयुक्ताः । तथा च दलितमूलभूमित्वेनाहर्तुं सुकरत्वेऽपि कपिकरकृता अप्यालोडनसमकालमेव भवावाप्तः केनायमाकूच्यत इति रोपाविष्टभुजगेन फणसंदशकेनावष्टभ्य कूच्यमाणाः पातालमेव प्रविष्टा गिरय इति कपिभ्योऽपि सर्पाणां महरवमुक्तम् ॥

अथ मलयतिक्रममाह—

नवपल्लवसच्छाया जलदोअरशिशिरमारुअविइज्जन्ता ।

वाअन्ति तक्खणुक्खअहरिहत्थुक्खित्तभेम्मला मलयदुमा ॥३७॥

[नवपल्लवसच्छाया जलदोअरशिशिरमारुतवीज्यमानाः ।

वायन्ति तत्क्षणोत्खातहरिहस्तोत्क्षिप्तमविह्वला मलयद्रुमाः ॥]

मलयद्रुमा वायन्ति शुष्यन्ति । किंभूताः । नवपल्लवैः सच्छायाः छाया कान्ति-रातपाभावो वा तत्सहिताः । एवं जलदोअरस्य ये शिशिरा मारुतास्तवीज्यमानाः । एवं तत्क्षणे उत्प्राता अथ हरिहस्तोत्क्षिप्ता उत्तोलिताः सन्तो विह्वल्य व्याकुलाः । परस्परभिघातशिखापन्नकत्वाद् । तथा च नवदलमयत्वसजलजलदोअरपवनवी-जितत्वतत्क्षणोत्खातत्वरूपशोषणभावसामग्रीसत्त्वेऽपि हठादेव मलयतरुशोषणं कपिकरकृतोत्क्षेपणनिबन्धनमिधःशाखायभिघातमूलकत्वेन कपीनां बलवत्त्वमूर्ध्वक्षेपणहेतुकरविमण्डलयाविध्यनिबन्धनत्वेन वा महदाकारत्वं नमयति । मलयो-त्पादनसौकर्याय कृतीत्पादनम् ॥

अथ पर्वतोत्पादने तदाश्रितानां वैकल्यमाह—

कम्पिज्जन्तधराहरसिहरसमाइड्डुजलहररउत्पित्था ।

गभसुहवत्तणिसण्णा वेवइ हंसी सहस्सवत्तणिसण्णा ॥ ३८ ॥

[कम्प्यमानधराधरशिखरसमाविद्धजलधररवोद्विम्ना ।

गतसुखवर्त्मनिपण्णा वेपते हंसी सहस्रपत्रनिपण्णा ॥]

हंसी मरुती वेपते कम्पते । कम्पने हेतुमाह—कीदृशी । कम्प्यमानानां चान्य-
मानानां कपिभिरर्थात् धराधराणां शिखरैः समाविद्धानां वेधं नीतानां जलधराणा-
मर्थात्तदुपरि तिष्ठतां रवैर्वेधव्यथाजनितशन्दैरुद्विम्ना विपण्णचित्ता । वर्षासनयत्रमा-
द्रवस्य भैरवत्वेन क्षोभातिशयाच्च । अत एव हेतोरगतं प्रथमत एवोद्गीय पलायितं
यत्सुखपात्रं हंसस्तेन नि संज्ञा निश्चेष्टा । सुग्धेति यावत् । यद्वा गतसुखवार्तनि सज्ञ
गता मुखस्य वार्ता यस्याः सा गतसुखवार्ता सा चामौ नि संज्ञा चेति कर्मधारयात्पुं-
द्भावः । एवं सहस्रपत्रे कम्पले तत्रलसरोवरस्थे निपण्णा उपविष्टा । तथा च गिरि-
कम्पनस्य जलधरभेदहंसोद्देगहेतुत्वप्रतिपादनमुत्वेन विश्वशोभकरवसुक्तम् । अथ
वा हंसः परमात्मा तस्य स्त्री हंसी । 'पुंयोगात्-' इति स्त्रीप् । सा पृथिवी वेपते ।
किंभूता । कम्प्यमानस्य धराधरस्य शिखरेण । पतितेनेत्यर्थात् । समाविद्धस्य
प्रेरितस्य जलगृहस्य समुद्रस्य रवेण तटाभिघातजन्यशब्देन उद्विम्ना आवुल्ला । एवं
गता मुखस्य शुभस्य वा वर्तनी पदवी तस्याः संज्ञा नाम यस्याः । शिखराभिहत-
समुद्राघातनिर्घातन्याकुलाया यस्याः मुखस्य नामापि नास्तीत्यर्थः । एवं सहस्रवक्र-
निपण्णा सहस्रवक्रः शेषस्तत्र स्थिता । तदुपरीत्यर्थः । अथ च हंसी बल्यकाप्रसृ-
तिषु विशिष्टनायिकाजातिर्वेपते । कीदृशी । कं सुखं यथा स्यादेवं कं सुखं तेन वा
पीयमानोऽधरो यस्याः । नायकेनेत्यर्थात् । सा कंपीयमानाधरा । कंशब्दस्यान्य-
यत्वमपि । एवं धरशिखरसमाइड्डुजलभररतोद्विम्ना धरस्य पर्वतस्य शिखरेण समाः
कर्कशत्वाद्येऽऽदास्यरुणा जल(३)भरा मूर्त्तिसमूहास्त्रेया रतेन मुरतेनेद्विम्ना । कठि-
नत्वात्तरुणत्वान्मूर्त्तत्वाच्च तेषामुद्देगजनकत्वात् । रवेण मुरतकालीनप्रौढिव्यजक-
शब्दविशेषेणोद्विम्ना प्रख्या वा । जलं जात्र्यं धारयतीति जलधरो नायकस्य रते-
नेति वा । एवं गतसुखवर्त्मनिशज्ञा गतं सुखस्य वर्त्म द्वार यस्या तथा सा च निशा
चेति कर्मधारयः । तद्गतसुखवर्त्मनिशम् । 'विभाषा सेनासुराच्छायाशालामभानिशा-
नाम्' इत्येकवद्भावत् । तज्जीनातिताम् । रात्रि सुपशन्त्या मन्वत इति तथानर्थसद्देहा-

दिति भावः । गतसुखवार्तेति पूर्ववद्वा । एवं सहस्रपात्रनिषण्णा सहस्रं दातुं समर्थ इति सहस्रपात्रं धनिको नायकस्तत्र निषण्णा आसक्ता । गणिकेत्यर्थः । इति ध्वनिः । हंसो विहंगमेदे स्यादकं विष्णौ ह्यग्रन्तरे । योगिमन्त्रादिभेदे च परमात्मनि भेषजे ॥

अथ कपीनां वक्षसा गिरिनदीनां निरोधमाह—

पवओवऊढकङ्घ्रिअसेलब्भन्तरभमन्तविसमकखलिआ ।

गहिरं रसन्ति वित्थअवच्छत्थलरुद्धणिग्गमा णइसोत्ता ॥ ३९ ॥

[प्लवगोपगूढकृष्टशैलान्तरभ्रमद्विषमस्खलितानि ।

गम्भीरं रसन्ति विस्तृतवक्षःस्थलरुद्धनिर्गमानि नदीस्रोतांसि ॥]

विस्तृतं यद्वक्षःस्थलं कपीनामेव तेन रुद्धो निर्गमो बहिःप्रसरणं येषां तानि नदीस्रोतांसि गम्भीरं रसन्ति शब्दायन्ते । धीदशानि । प्लवगोपगूढ आलिङ्गितस्ततः कृष्ट आलिङ्गितपाटित इत्यर्थः । तथाभूतशैलान्तरभ्रमद्विषमस्खलितानि परावृत्तानि । अयमर्थः—ठवगैरालिङ्ग्याकृष्टानां पर्वतानां सरित्प्रवाहे वक्षःस्थलेन मुद्रितत्वाप्रति-रुद्धे तज्जलं वर्तमानमेव तत्रैव वप्राम । ततः कियदाधिक्ये उच्छलितमथ ततोऽ-प्याधिक्ये परावृत्तं सन्निक्रमकंदरादिप्रदेशे पतत्तत्पूरणाभिघाताभ्यां दध्वान । अन्य-त्रापि नद्यादिजलं पर्वतादिप्रतिरोधाद्भ्रमत्युत्तिष्ठति परावर्तते ध्वनति चेति ध्वनि-रिति नदीजलप्रतिरोधकत्वेन कपिधक्षसां विकटत्वं दृढत्वं दृढालिङ्गनवत्त्वं नदी-जलानां तु चिरनिर्गमाभावेन पूरणानन्तरं शब्दानुत्पत्तेरिति शब्दायमानत्वेन च दृढात्तज्जलापूरणीयकंदरादिशालित्वेन गिरिणां च महत्त्वं सूचितम् ॥

अथ सर्पाकृष्टपर्वतोद्धरणमाह—

अद्धुक्खित्तपसिडिले अद्धबहभुअंराकङ्घ्रिअद्धत्थमिए ।

उम्मूलेन्ति रसाअलपइक्खुत्तसरिआमुहे धरणिहरे ॥ ४० ॥

[अर्धोत्क्षिप्तप्रशियिलानर्धपथमुजंगकृष्टार्धास्तमितान् ।

उन्मूलयन्ति रसात्तल्पङ्कुमग्नसरिन्मुखान्धरणीधरान् ॥]

स्रवणा धरणीधरानुन्मूलयन्त्युत्पाटयन्ति । किंभूतान् । अर्धेन । भूमिस्थमूल-भागस्येत्यर्थात् । उत्क्षिप्तास्ततः प्रशियिलानदृढभूमिसंघनान् । एतेन सुस्रोत्पाट-नीयानित्यर्थः । अथ एवार्धपथाहुतियतमूलार्धभागवच्छिन्नोपरिदेशाद्भुजंगेन । कृष्ट-

रसन. अर्धेन मूलभागे परिभागार्धेनास्तमितान्भूम्यन्त प्रविष्टान् । अर्धेनप्रानिल्यर्थः । एवं रसातलपट्टे मग्नानि सरिन्मुखानि येषु तान् । अयमभिप्राय — कपिभिः प्रथममुत्क्षिप्त्वा गिरयो भूमिष्ठमूलभागार्धभागेनोत्थिता यावत्तावन्मूलवर्तिना भुज्जोनाकृष्टाः कपिहस्तादप्युपरिभागार्धभागेन रसातलं प्रविष्टा अथ पुनः कपिभिरुत्थाप्यन्ते । तथा च कपिहस्तादाकर्षणाद्भुज्जानां महत्त्वं, उपरिभागार्धभागस्योपरिस्थत्वेऽप्युपरिभागस्थनदीना रसातलपट्टमग्नत्वेन तावद्दूरव्यापन्नोपरिभागार्धकृतया गिरीणामुच्चत्वं च सूचितम् ॥

अथ पर्वतानामुत्पाटनप्रकारमाह—

उद्वेह्ये व गिराअं पासह्यन्तेसु सिहरपडिमुच्चन्तम् ।

उक्खिस्वप्पन्तेसु पुणो संवेह्यिज्जइ व महिहरेसु णहअलम् ॥ ४१ ॥

[उद्वेह्यत इव निरायतं पार्श्वायितेषु शिखरप्रतिमुच्यमानम् ।

उत्क्षिप्यमाणेषु पुनः संत्रियत इव महीधरेषु नभस्तलम् ॥]

महीधरेषु पार्श्वायमानेषु नमयितुं पार्श्वेन तिर्यगानीयमानेषु शिखरेण प्रतिमुच्यमानं नभस्तलमुद्वेह्यते प्रकाश्यते । कपिभिरित्यर्थान् । तिर्यगानयनेन गिरीणां शिखराणामिन एवागमनाच्छिखराच्छ्रानाशस्य प्रकाशो जायत इत्यर्थः । उक्खिस्वप्पमाणेषुत्थाप्यमानेषु पुनः संत्रियते विस्तृतदुश्चितवस्त्रादिवद्वर्तुलीक्रियत इव । उक्खिस्वपर्वतच्छन्नतया नभसः प्रकाशाभावादिनि भावः ॥

अथ पर्वताना स्फुन्धारोपणमाह—

सम्मूलेन्ति पर्वगा मुअसिहरारुहणनिच्चलपरिग्गहिण ।

कडआवइणुत्थिअविसमविवत्तविवरम्मुहा धरणिहरे ॥ ४२ ॥

[उन्मूलयन्ति पर्वगा भुजशिखरारोहणनिश्चलपारंगृहीतान् ।

कटकापतनोत्तम्भितविषमविवृत्तविपराद्भुखा धरणिधरान् ॥]

पर्वगा धरणिधरानुन्मूलयन्ति उत्थापयन्ति । तत्प्रकारमाह—कथमृतान् । भुजशिखरेषु बाहुमूलेषु स्फुन्धेषु वा यदारोपणमारोहणमार्थादेषामेव तेन निश्चलं स्थिरं परिगृहीतानुत्थापयितुं धृतान् । एवंप्रकारेण धृतोत्पाटयन्तीत्यर्थः । किमृता पर्वगाः । कटकस्य पूर्वविषटितस्य तन्नितम्भस्य पतनेनाद्य-स्फुल्लेनोत्तम्भितमुत्थापितं गिरयत्रितस्य ससर्वं पतनमयात् अथ च विषमं नतोन्नतं सद्विचनं तिर्यकृतं

अत एव विपराक् पश्चाद्गतं मुखं येषां ते । गिरीणामंसवर्तिनां श्रुटितो नितम्बो
मुख एव पतेदिति शङ्कया पश्चात्कृतमुखा इत्यर्थः । अन्योऽपि शुरुद्रव्योत्सोक्तो
मुखमन्यतः करोतीति ध्वनिः । एतावता व्यवसायबाहुल्यम् । 'कटकं बलये सार्जौ
राजसेनानितम्बयोः' इति विश्वः ॥

गिरिचन्दनशाखाभङ्गमाह—

हरिभुजकृष्टिअमुक्ता भुजङ्गदद्वेष्टणावलम्बणधरिआ ।

भिज्जन्ता वि महिअले ओअहन्ति ण पडन्ति चन्दणविहवा ॥४३॥

[हरिभुजकृष्टमुक्ता भुजंगदद्वेष्टनावलम्बनधृताः ।

भिद्यमाना अपि महीतलेऽवनमन्ति न पतन्ति चन्दनविटपाः ॥]

चन्दनविटपा भिद्यमाना अपि अवनमन्ति अन्तरिक्ष एव तिष्ठन्ति महीतले न
पतन्ति । कीदृशाः । हरीणां भुजेन हस्तेन कृष्टाः पुनर्मुक्तास्त्वक्ताः । एवं भुजंगानां
दृढं यद्वेष्टनं मदीयवृक्षस्य शाखा केनाकृष्यत इति स्या वृक्षमाश्रित्य शाखास्तु पुच्छस्य
कुण्डलीकरणं तदेवावलम्बनमवष्टम्भस्तेन धृताः । तथा च कपिभिरुद्धहनसौकर्याथा-
मोद्य भङ्गत्वा मुक्त्वा अपि चन्दनशाखाश्चन्दनवृक्षस्थकालसंपैरवलम्ब्य धृता
इति सर्पाणां तेजस्वित्वमुक्तम् । तेजस्विभिः स्वविपत्तापि स्वाश्रयरक्षा क्रियत
एवेति ध्वनिः ॥

गिरिशिखरभङ्गमाह—

पडिसमइ णहणिवद्धो चिरेण भरिअत्तमणाअगम्भीरअरो ।

हरिभुजविक्रमपिशुणो अण्णडभज्जन्तधरणिहरणिगोसो ॥ ४४ ॥

[प्रतिशाम्यति नभोनिबद्धक्षिरेण भृताभ्रनादगम्भीरतरः ।

हरिभुजविक्रमपिशुनोऽकाण्डभज्यमानधरणिधरनिर्घोषः ॥]

अकाण्डे ह्यद्भ्यमानस्य अनपेक्षितभागदूरीकरणाय क्वचित्खण्ड्यमानस्य धरणी-
धरस्य निर्घोषो विदलनजन्मा टात्कारक्षिरेण प्रतिशाम्यति धिरमति । कीदृक् । नभसि
निबद्धः संबद्धः । एवंभूतस्य जलपूर्णस्याध्रस्य नादवद्गम्भीरतरः । एवं कपीनां
भुजपराक्रमस्य पिशुनः कथकः । स एव शब्दः पराक्रमकथकत्वेनोत्प्रेक्षित इति
भावः । भृतेन धृतेन । मिथितेनेति यावद् । अध्रस्य नादेन गम्भीरः । तथा च
शिखरभङ्गभिभूतत्वात्तत्रत्यमेवेति ध्वनिः कृतः तत्संवलनाद्गम्भीरतरौ जात इत्यर्थः
इति मधुचीतः पन्थाः ॥

गिरिनदीतामवस्थामाह—

पासहन्ति महिहरा जत्तोहुत्ता पवंगममुअक्खत्ता ।

धुवन्तघाडअम्भा तत्तोहुत्ता वलन्ति सरिआसोत्ता ॥ ४५ ॥

[पार्श्वायन्ते महीधरा यतोऽभिमुखाः प्लवंगममुजक्षिताः ।

धाव्यमानधात्वाताम्राणि ततोऽभिमुखानि वलन्ति सरित्स्रोतांसि ॥]

प्लवंगममुजाभ्यां क्षिताः प्रेरिता महीधरा यदभिमुखा. पार्श्वायन्ते वक्रीभवन्ति सरित्स्रोतास्यपि तदभिमुखानि वलन्ति । यद्दिशा पर्वता नमन्ति तद्दिशैव निर्गता अपि पतन्तीत्यर्थः । कीदृशानि । धाव्यमानेन प्रशस्त्यमानेन धातुना गैरिकेणेषता-
म्राणि । प्रवाहाणामुपथगमनेन गैरिकमिश्रणादित्यर्थः ॥

अथ गिरिभ्रामणमाह—

दीसन्ति पवअवलिआ आवत्तेनु व महोअहिस्स वलन्ता ।

सरिआण घट्टिअपत्थिअवलन्तसलिलवलअन्तरेसु महिहरा ॥४६॥

[दृश्यन्ते प्लवगवलिता आवर्तेष्विव महोदधेर्वलन्तः ।

सरितां घटितप्रस्थितबलमानसलिलवलयान्तरेषु महीधराः ॥]

प्लवगवलिता उपाटनसार्क्याय चक्रवद्भ्रामिना महीधराः सरितामर्थास्त्राधितानां घटितानि भ्रमणवेगवशान्निभयः स्रवद्भ्रानि सन्ति प्रस्थितान्येकप्रवाहस्पतया संचर-
द्रूपाणि । अथ च भ्रमणवशाद्बलमानानि चक्राकाराणि यानि सलिलानि तान्येव बलयावारत्वद्वलयानि तदभ्यन्तरेषु दृश्यन्ते । उत्प्रेक्षते—केषु किंभूता इव । महोदधेरवर्तेषु पतन्त इव । भ्रमणवशीलत्ववस्थिता नैते किं तु समुद्रावर्तेषु पतन्त इत्यर्थः । तथा च भ्रामिताना गिरीणां चतुर्दिगन्तारिक्षे कटकलमपार्श्वचतुष्टये वा चक्रवद्भ्रमन्ति संस्कारवशात्प्रमथ भूसावापतन्ति सरिज्वलानि समुद्रावर्तवद्भासन्त इति तत्रलप्रकर्षेण गिरीणा महत्त्वेन च प्लवगाना बलवत्त्वं सूचितम् । घटित-
प्रस्थितानीति स्वारसिकक्रमेण सुघटितानि सन्ति प्रस्थितानि प्रवहद्रूपाणि अथ च गिरिभ्रमणवशाद्बलमानानि चक्रवद्भ्रमन्ति यानि सलिलानि तान्येव बलयानि तद-
भ्यन्तरेषु दृश्यन्त इति अन्त्यमर्षं पूर्ववदिति चेत्ति । तेन नानानदीनां स्रोतानि नानाबलयक्रमेणावर्तवद्भवन्तीति भावः ॥

अथ मधुकरमिथुनावस्थामाह—

मअरन्दगरुधवक्खं पासोअल्लन्तवणलआविच्छूढम् ।

ण मुअइ कुसुमग्गोच्छं आसाइअमहुरसं पि महुअरमिहुणम् ॥४७॥

[मकरन्दगुरुकपक्षं पार्श्वीयमानवनलताविक्षिप्तम् ।

न मुञ्चति कुसुमगुच्छमास्त्रादितमधुरसमपि मधुकरमिथुनम् ॥]

मधुकरमिथुनं कर्तृ पार्श्वीयमाना पर्वतानामितस्त्रातश्चलनेन वकीभवन्ती या वन-
लता तथा विक्षिप्तमपि त्यक्तमपि कुसुमगुच्छं न मुञ्चति । अत्र हेतुमाह—मधु-
करमिथुनं कीदृक् । मकरन्देन पुष्पस्यैव गुरुकौ क्षेपणाद्योग्यौ पक्षौ यस्य तथा ।
एवमास्त्रादितो मधुरसो येन तत्सूत्रमपि । तथा च पक्षवोरार्द्रतयोद्भयनासामध्येन
भूमावभिषातहेतोर्निजपतनावस्थप्रयोजनं विनापि वनलतानां वकीभावेन विस्ख-
लितानां पततामपि कुसुमानानवष्टम्भं न स्वञ्जतीत्यर्थः । आस्त्रादितो मधुरसो यस्येति
गुच्छविशेषणं वा ॥

सरःकमलशोभमाह—

उप्पुअसुरहिगन्धमअरन्दरञ्जिआई

ठिअपरिलेन्तभमरभमरोअरञ्जिआई ।

कमलवणाइँ सूरपरिमासविअसिआई

बंछलिए सराण सलिलम्मि विअसिआई ॥ ४८ ॥

[उत्प्लुतसुरभिगन्धमकरन्दरञ्जितानि

स्थितपरिलीयमानभ्रमद्भमरोदराञ्जितानि ।

कमलवनानि सूर्यपरिमर्शविकसितानि

उच्छलिते सरसां सलिले वियच्छित्तानि ॥]

कमलवनानि सरसां सलिले पर्वतोत्क्षेपणादिव्यापारेणोच्छलिते सति तेनैव सह
वियच्छित्तानि । गतानीत्यर्थः । कीदृशानि । अतिसंनिहितत्वात्सूर्यस्य परिमर्शो मर्श-
नम् । किरणस्पर्श इति यावत् । तेन विकसितानि । अत एवोद्धताः संचरिणः
सुरभयो गन्धा यस्य तादृशेन मकरन्देन रञ्जितानि सकलानुरागविपयीकृतानि रंजं
वर्णविशेषं प्रापितानि वा । एवं स्थिताः सन्तः प्रस्तुतक्षोभेणं लीयमाना एव भ्रमन्तो

ये भ्रमरस्तैरदरे वञ्चितानि अञ्जनरेखाविशिष्टानि । श्यामत्वदित्यर्थः । उदरे अञ्जि-
तानीत्यपव्याख्यानम् । यनकामावाप्तदप्रकृतिकत्वान् । एतेनोत्क्षेपणोत्कर्ष उक्तः ॥

सर्पन्यापारमाह—

ददसंदाणिअमूला बलन्ति वाणरभुआवलम्बिअसिहरा ।

रोमुप्पित्थमुअंगमविसमुद्धफणापणोद्धिआ धरणिहरा ॥ ४९ ॥

[ददसंदाणितमूला बलन्ति वानरभुजावलम्बितशिखराः ।

रोपोद्धिमभुजंगमविपमोर्ध्वफणाप्रणोदिता धरणीधराः ॥]

दृढं यथा स्यात्तथा संदानितं भूमिप्रथितं मूलं येषां ते महीधरा वानरभुजा-
भ्यामवलम्बितं शिखरं येषां तथाभूता बलन्ति । बन्धीभूय पतन्तीत्यर्थः । पतने
हेतुमाह—रोपेण ममावाम कुतः केन श्राव्यत इति क्रोधेनोद्धिमो व्याकुलो
यो भुजंगमस्तस्य विपमा विरुटा ऊर्ध्वा प्रकृतशोभजिज्ञासया आधापिता फणा तया
प्रणोदिता । ऊर्ध्वं प्रेरिता इत्यर्थः । तथा च संदानितमूल्भवेन येषामुत्थापनं
वपिभिः कर्तुं न पारितं किं तु करेण शिखरावलम्बनमात्रं कृतं त एव गिरयस्तल-
वर्तिभुजंगमेनाकस्मात्कोथतोऽनववानावुत्थापितया फणा प्रेर्यमाणा भूमेरुर्ध्वं गत्वा
पतिता इति सर्पाणां वानरेभ्योऽप्यतिवलवत्त्वं सूचितम् ॥

अथ गिरीणां तिर्यगान्दोलनमाह—

सरिआ सरन्तपवहा अण्णोणमहाणइप्पवहपल्हत्था ।

खोहिअपङ्कक्खउरा बलन्तसेलवलिआ मुहुत्तं वूढा ॥ ५० ॥

[सरितः सरत्प्रवाहा अन्योन्यमहानदीप्रवाहपर्यस्ताः ।

क्षोमितपङ्ककलुषा बलमानशैलवलिना मुहूर्तं व्यूढाः ॥]

संचरत्यवाहाः सरितो बलमाने जातवामदक्षिणपार्श्वान्दोलने शैले वलिताः
शैलान्दोलनक्रमेणान्दोलिताः मत्स्यो मुहूर्तं व्याप्य व्यूढा उपचिताः । अत्र हेतु-
माह—अन्योन्यमहानदीप्रवाहेषु पर्यस्त्रास्तिर्यग्भूय स्थलितः । अत एवोत्पथ-
गमनेन तदशोभादिना क्षोमितैस्तथापितैः पङ्कैः कलुषा वर्णान्तर प्राप्ता । तथा च
तिर्यक्पर्वतानामान्दोलने एका सरिदपरमरित्प्रवाहं प्रविष्टा तदैतच्चलेन तस्या उप-
चयः क्षणमेव जातः । पुनरपरदिक्चालने नैवेतत्प्रवाहं प्रविष्टा तदास्या एवोपचय-
इत्येवमन्यायामपीति नदीनामुपचयस्य मुहूर्तमात्रस्थायित्वेन कपीनामान्दोलने शीघ्र-

त्वमुत्तमम् । भुजाभ्यामेकमुखीकृत्य पर्वतयोरेवान्दोलनादन्वोन्यं सरित्सुगमः क्षणिकोऽभूदिति वचम् । कुटिलयोः कलुषयोश्च संगमः क्षणिक इति ध्वनिः ॥

अथ भुजंगाकर्षणमाह—

कङ्घ्रिजन्ति समन्ता विसमुवत्तन्तधवलकसणच्छाया ।

महिहरमूलाङ्गा रसाञ्जलद्विपडिधोलिरा भुजइन्दा ॥ ५१ ॥

[कृप्यन्ते समन्ताद्विपमोद्धर्तमानधवलकृष्णच्छायाः ।

महीधरमूलाङ्गा रसातलार्धप्रतिघूर्णनशीला भुजगेन्द्राः ॥]

महीधराणां मूलेष्वालगाः संबद्धा भुजगेन्द्राः समन्तादाकृष्यन्ते । वानरैरित्यर्थात् । 'समन्ता' इति पाठे समन्ता इत्यर्थः । किंभूताः । विषमं तिर्यग्यथा स्यादेवमुद्धर्तमानाः फणसंदर्शेन पर्वतं शृत्वा त्यक्तुमसमीहया विपरीत्य विद्यमानाः । अत एवोदरशृङ्खल तुल्यदृश्यत्वेन श्वेतश्यामच्छायाः । एवं रसातले अर्धेन पुच्छभागेन घूर्णनशीलाः । उपरिभागस्य पर्वतलम्बत्वाद्गैर्वागतत्वात् । सर्पाणां पुच्छावष्टम्भो दृढ इति तस्य ऋजुभावेनाकर्षणशक्त्या विदिकरणं घूर्णनपदयोस्तम् । अत्र सर्पाणां रसातलगतत्वेन दीर्घत्वं पीनस्य यथा यथा कर्षणं तथा तथा वृद्धिस्तथापि समन्तात्सर्वतोभावेनाकर्षणेन कपीनामुत्तलं बलवत्त्वं च सूचितम् ॥

अथ गिरौ वनदेवतापरित्यागमाह—

गलइ सरसं पि कुसुमं वाइ अणालिद्वबन्धणं पि किसलयम् ।

रहसुन्मूलिअमहिहरभयविपलाअवणदेवआण लआणम् ॥ ५२ ॥

[गलति सरसमपि कुसुमं वात्यनालीद्वबन्धनेमपि किसलयम् ।

रमसोन्मूलितमहीधरभयविपलापितयनदेवतानां लतानाम् ॥]

रमसेनावेगेनोन्मूलितो यो महीधरस्तस्माद्भवेन विपलायिता वनदेवता याम्बस्तास्तां लतानां सरसमपि कुसुमं गलति । असृष्टवृन्तमपि किसलयं वाति वृन्तादपगच्छति । वाइ वायति श्लेष्यतीति केचित् । वानरकनणादुत्पन्नमेतत्सर्वं रक्षक-वनदेवतासोनिधिविरहादुत्प्रेक्षितम् । इत्यर्थस्य गम्यमानत्वात् । यद्वा तत्सोनिधिविरहेण वास्तविकमेवैतद्रूपम् ॥

पर्वतानामुक्षेपणमाह—

उक्लिष्यन्ति जं दिसांसु धरा समत्ता

तेण खणेण णज्जइ वसुंधरा समत्ता ।

कीरइ महिहरेहि गअणं दिसालआणं

वड्डइ जलअसिहरपडणं दिसालआणम् ॥ ५३ ॥

[उक्लिष्यन्ते यदिशासु धरा समस्ता-

स्तेन क्षणेन ज्ञायते वसुंधरा समाप्ता ।

क्रियते महीधरैर्गगनं दिशालमानं

वर्धते जलदशिखरप्रगुणं दिशालतानाम् ॥]

यदिक्षु समस्ता आमूलं धराः पर्वता उक्लिष्यन्ते उखायन्ते । वानरैरित्यर्थात् । तेनोत्क्षेपणरूपेण हेतुना तदिक्षु वसुंधरा पृथिवी क्षणेन समाप्ता पर्वतोपमर्देन पर्वतावस्थितिभूभागस्य शून्यत्वेन वा नष्टेति ज्ञायते । एवं यदिक्षु महीधरैर्गगनं दिशालवृक्षप्रमाणं द्विवृक्षप्रमाणं वा क्रियते । गगनस्योत्क्षिप्तपर्वताकान्तत्वात् । तदिक्षु दिशा एव लतास्तामां जलदरुपं शिखरप्रगुणं शिखरोत्तमं वर्धते । गगन-
भागद्वयं वृक्षद्वयं तदाधिता दिशो लतास्तासामुचीतशैलशिखरस्योद्गतमेघरूपं शिरो
वर्धत इत्यर्थः । अन्या अपि लता वृक्षावलम्बेन गगनपर्वन्तं वर्धन्त इति ध्वनिः ।
'जलअसिहरपडणं' इति पाठे दिग्गलतानां जलदशिखरपतनं वर्धनं इत्यन्वयः ।
तेन शैलोत्क्षेपणे तदाधितदिग्गलतानां दिशि दिशि मेघरूपशिखरपतनं वर्धते ।
जायत इत्यर्थः ॥

अथ पर्वतोत्तोलनमाह—

एकेकेण अ सेलं करअलजुअलधरिअं तुलन्तेण कअम् ।

अद्धत्यमिअं च णहं अद्धुग्घाडिअरसाअलं च महिअलम् ॥५४॥

[एकैकेन च शैलं करतलयुगलघृतं तुलयता कृतम् ।

अर्धास्तमितं च नभोऽर्धोद्घाटितरसातलं च महीनलम् ॥]

वानरैरेकैकेण प्रलेकं करतलद्वयेन घृतं शैलं तुलयता उत्तोलयता नभोऽर्धास्त-
मितमर्धच्छर्धं च कृतम् । उदितशिखरव्याप्तत्वात् । महीतलमर्धमुद्घाटितं प्रका-

शितं रसातलं यस्य तथाभूतं च कृतम् । मूलभागपरिलक्षार्थकत्वात् । एतेन
गिरीणां दैर्घ्यमुक्तम् ॥

अथ गिरिमूलभूमिसमुत्तोलनमाह—

सेलणिअन्वालमगा पविरलणइमग्गपाअडतडच्छेआ ।

भुअइन्दप्फणधरिआ णहं विलगन्ति मेइणिअलद्धन्ता ॥ ५५ ॥

[शैलनितम्बालग्राः प्रविरलनदीमार्गप्रकटतटच्छेदाः ।

भुजगेन्द्रफणधृता नभो विलगन्ति मेदिनीतटार्धन्ताः ॥]

मेदिनीतटैकदेशा नभो विलगन्ति । गच्छन्तीत्यर्थः । कश्चिन्मिष्यत आह—किं-
भूताः । शैलानां नितम्बेष्वालग्रा बलदास्योद्य गृहीतत्वाज्जगद्गिरिधराः । एवं प्रविरलेन
भूमिप्रवाहविच्छेदात्पर्वतमूलस्थसृष्टिकाश्रमेषु प्रसरणार्थिकचिरिकचित्तनूभूतेन नदी-
सामेण प्रकटा दूरदृश्यास्तटच्छेदा येषु । एवं भुजगेन्द्रस्य शेषस्य फणेन धृता
अवष्टब्धाः । तथा च तावदूरादागता भूमिरिति गिरिमूलस्य महत्त्वं कपीनां च
बलवत्त्वमुक्तम् ॥

अथ गिरिसत्त्वक्षोभमाह—

धरणिहरेण अ चलिअं चलिअकंदरेण

पुट्टइ गअळलं अणालिद्धकं दरेण ।

गिरिसिहराइ सरसहरिआलवद्धिआइं

समविसमं णमन्ति हरिआलवद्धिआइं ॥ ५६ ॥

[धरणिधरेण च चलितं चलितकंदरेण

स्फुटति गजकुलमनालीढकं दरेण ।

गिरिशिखराणि सरसहरितालपद्धितानि

समविषमं नमन्ति हरिजालवक्रितानि ॥]

च पुनर्धरणिधरेण चलितम् । ह्यगकरामोटनादिव्यापारात् । किंभूतेन । चलिताः
कंदरा यत्र तेन । तस्मिन्चलति कंदरा अपि चलिता इत्यर्थः । यद्वा चलिताः
कंदरावर्तिन एषा यत्र तद्यथा स्यादिति चलितकंदरैणम्, चलिताः कंदराणामिना
इक्षरा गन्धर्वादयो यत्र तद्यथा स्यादिति चलितकंदरैरिति वा क्रियाविशेषणम्

गिरिवल्ले तेषामपि चञ्जत् । एवं गिरो चलति गजकुलं दरेण प्राप्तेन स्फुटति
 सपुष्पाङ्गुत्यति । कीदृक् । अनाशीढमनाम्नादिनां कं जलं येन तत् । तथा च प्राप्तेन
 ब्रूय्यभियोगेन च जलमपि न पिवतीत्यर्थः । एवं गिरिवल्ले सति गिरिशिखराणि
 समं च तद्विषमं चेति श्रमविषमं यथा स्यादेवं समन्ति । कीदृशाति । उच्छलित-
 नदीजलसंबन्धात्प्राप्तेन हरितालेन पङ्क्तानि पङ्कीकृतानि । पङ्क्तिविश्रान्तीत्यर्थः ।
 एवं हरेजालेन कपिसमूहेन वक्तितानि हस्तेनमोदितानि । यद्वा हरितालवक्तितानि
 हरीणां जालेन चपेटेन वक्तितानि अत एव समविषमं नमन्वीत्यर्थः । यद्वा हरिता-
 लवाङ्कितानि । हरिता दुर्वास्तामां लवैः खडैरङ्कितानि चिह्नितानीत्यर्थः । यद्वा
 हरिकालवक्तितानि । हरिः कपिः स एव श्लोपमस्त्रदुपद्रवकत्वात् तेन वक्तितानि ।
 यद्वा हरिजालवाङ्कितानि । हरिजालं पान्तीति हरिजालयाः कपिब्रेशा अङ्गदादयस्त्रै-
 रङ्कितानि क्रोडीकृतानि । आक्रान्तानीत्यर्थः ॥

अथ गिरिकुसुमरजोनिर्गममाह—

पादवसिह्ररुत्तिण्णो मलयवणपवित्तपवणरभवित्थरिओ ।

संधाराओ व णहं अण्णुन्दइ मल्लिअरविकरं कुसुमरओ ॥ ५७ ॥

[पादपशिखरोत्तीर्णं मलयवनप्रवृत्तपवनरयविस्तृतम् ।

संधाराग इव नभ आक्रामति श्रुतिरविकरं कुसुमरजः ॥]

गिरिसंधोनेण पादपशिखरादुत्तीर्णमुत्पिनं कुसुमरजो नभ आक्रामति । मल्ल-
 तीत्यर्थः । कीदृक् । मलयवनात्प्रवृत्त उद्गूनी यः पवनस्तस्य रयेण विस्तृतम् । एवं
 श्रुतिरा आक्रान्ता रविकरा येन तथाभूतम् । अत्यूष्वं गतमित्यर्थः । संधाराग
 इव । यथा संधारागो श्रुतिरविकरं यथा स्यादेवं नभ आक्रामतीति । लघुरपि
 महदानुहस्येन महत्पदमारोहतीति ध्वनि । ताश्रुतेन संधारागपरामयोस्तीरयम् ॥

अथ शैलमूलकर्दमोत्थानमाह—

कड्डिमूलणिरन्तररसाअलुक्खित्तसलिलकदमघडिआ ।

वड्डन्ति त्ति मुणिल्लइ णज्जइ ण मुअन्ति मद्दिअलं ति मद्दिहरा ५८

[कृष्टमूलनिरन्तररसातलोत्क्षिप्तसलिलकर्दमघटिताः ।

वर्धन्त इति शोयते शायते न मुञ्चन्ति महीतलमिति महीधराः ॥]

. कृष्टं बन्मूलमर्यापर्वतस्य तेन सह निरन्तरोऽनुस्यूतो रम्यतरादुरिषत्तनुरिषत्तं

यत्सलिलं तेन यः कर्दमः पातालमृत्तिकासंबन्धोरेण घटिताः संघटिता महीधरा
वर्धन्त इति ज्ञायते । ज्ञायते च महीतलं न मुञ्चन्तीति । यथा यथा पर्वत आकृष्यते
तथा तथा पातालकर्दमसंबन्धाद्बृद्धिरेव प्रतिभासते न तु मूले विच्छेद इति गिरी-
णामपातालमूलवसुक्तम् ॥

पर्वताहरणे कपीनामसंतुष्टत्वमाह—

सिहराइ णिआइ णहं महिन्दलद्धाई

मलयस्स अ अइणिआइ महीं दलद्धाई ।

विज्झणिअम्बाण कई वप्पुण्णामाणं

सज्जअडाण अ भरिआ धुअपुण्णामाणम् ॥ ५९ ॥

[शिखराणि नीतानि नमो महेन्द्रलब्धानि

मलयस्य चातिनीतानि महीं दलार्धानि ।

विन्ध्यनितम्बानां कपयो दर्पोन्नामानां

सह्यतटानां च भृता धुतपुंतागानाम् ॥]

कपयो विन्ध्यनितम्बैः सह्यतटैर्मृता भारवन्तो जाताः । अत एभिर्महेन्द्रपर्वता-
लब्धान्यानीतानि शिखराणि नमो नीतानि नमसि क्षिप्तानि । पुनर्विभ्रम्याकाश एव
पतन्ति धर्तव्यानीत्याशयात् । मलयस्य च दलार्धानि महीमतिनीतानि । मह्यां
क्षिप्तानीत्यर्थः । विन्ध्यनितम्बानामित्यादि श्लेषविवक्षायां करणे षष्ठी । 'नामित्स्व-
प्यति काष्ठानां न पुंसां वामलोचना' इत्यादिवत् । यद्वा भरिआ भरिताः । स्मृत-
वन्त इत्यर्थः । 'अधीगर्धदवेशां कर्मेणि' इति षष्ठी । विन्ध्यनितम्बान् सह्यतटान्
स्मृतवन्त इति समन्वयः । तेन एभिस्तानि तानि पूर्वार्धोक्तानि तत्र तत्र क्षिप्तानीति
पूर्ववत् । एतान्स्मृत्वा अत्युपादेयबुद्ध्या हर्तुं चलिता इति भावः । विन्ध्यनितम्बानां
सह्यतटानां वा किंभूतानाम् । दर्पस्वोन्नाम उन्नतिर्यस्मात्तेषामिति प्रथमे । द्वितीये
तु धुतः पुंतागे वृक्षविशेषो यत्र तेषामित्युपादेयताप्रयोजकं रूपमुभयमुभयत्र वा ।
कई इत्यत्र महाराष्ट्रमाचार्यां बहुवचनेऽप्येकवचनम् ॥

गिरिवानरपोराकारतौल्यमाह—

सिहराण सुअसिरेहिं कडआण अ माविअं उरेहि पमाणम् ।

वणविवरेहिं दरिणं तुलिआ पवआण अग्गहत्थेहि गिरी ॥ ६० ॥

[शिखराणां भुजशिरोभिः कटकानां च मापितमुरोभिः प्रमाणम् ।
त्रपविवरैर्दरीणां तुलिनाः प्लवगानामप्रहस्तैर्गिरयः ॥]

प्लवगानां भुजशिरोभिरसैः शिखराणामुरोभिः कटकानां च त्रपविवरैरङ्गगर्तैर्दरीणां प्रमाणं परिमाणं मापितं सदृशीकृतम् । अग्रहस्तैर्हस्ताभ्यां गिरयस्तुलिनाः सदृशीकृताः । तथा च स्वसमानरूपत्वेनोत्थापयितुमभ्यवसायः स्थिरीकृत इति भावः । वस्तुतस्तु तैस्त्रेपां प्रमाणं मापितमित्यभ्यवसायानन्तरमग्रहस्तैस्तुलिना उत्तोलिता इत्यर्थः ॥

हस्तिनामवस्थाभाह—

पडिसन्तकण्णआळं ओवत्तमुहं पसारिओलुग्गकरम् ।

झाइ णु सोअणिमिहं वीसमइ णु भमिअणीसहं हत्थिउळम् ॥६१॥

[प्रतिशान्तकर्णतालमपवृत्तमुखं प्रसारितावरुणकरम् ।

ध्यायति नु शोकनिमीलितं विश्राम्यति नु भ्रमितनिःसहं हस्तिकुलम् ॥]

प्रतिशान्त उपशमं प्राप्तं कर्णतालो यस्य । अपवृत्तं तिर्यङ्कृतं मुखं येन । प्रसारितोऽवरुणः करो येन । एतादृशं हस्तिकुलं क्षोभजेन प्रियाविरहजेन वा शोकेन निमीलितं मुद्रितचक्षुः सङ्क्राम्यति नु । कुत्र स्थातव्यं कुत्र गन्तव्यमिति । कुत्र वा लब्धव्या प्रिया कुत्र वा यूथं प्राप्तव्यमिति चिन्तावशात् । अस्मिन् प्रकृतसंभ्रमेण दिशि विदिशि गतं सञ्चि सहं विश्राम्यति नु । विश्राममाचरतीत्यर्थः । तथा च प्रकृतसंभ्रमाबाधमानपेन्द्रूपं करिणां संदेहमुखेन ध्यानविश्रामान्यतरजन्वत्वेनोत्प्रेक्षितम् ॥

पर्वतोपमर्दमाह—

पाअवा अ पासहसेलपिसमाणिआ

चुण्णिआ दडिअन्तदलुविसमाणिआ ।

जलहरा अ विहडन्तमहिन्द्रवाविआ

वणलआ अ घोलन्ति महिं दरवाविआ ॥ ६२ ॥

[पादपाथ पार्श्वयित्तौलवियमानीता-

धूर्णिता दल्यमानदलोर्वीसमापिताः ।

जलधराश्च विघटमानमहेन्द्रवावृता

वनलताश्च घूर्णन्ते महीं दरवापिताः ॥

पादपाशूर्णिताश्च । कीदृशाः । पार्श्वयिते वकीभूतशैले महेन्द्रनामनि विषमा-
नीता वैषम्यमायताः । स्वयमपि वकीभूता इत्यर्थः । अत एव दल्यमानः खण्ड्य-
मानो दल एकदेशो यस्यास्तथाभूता या उर्वी भूमिस्तया समापिताः समाप्तिं नीताः ।
शैले पार्श्वयिते वृक्षाः पार्श्वयितास्तत्तद्दूरेण तन्मूलभूमिस्तुटिता तथा सह भूमौ
पतित्वा चूर्णिता इत्यर्थः । यद्वा दल्यमानदलायामुर्वा सम्यक्प्रकारेणापिताः प्रापि-
ताः । कपिभिरेव भङ्क्त्वा क्षिप्त्वा इत्यर्थः । तदभिघातेन भूमिरपि खण्डितेति दल्य-
मानपदतात्पर्यम् । यद्वा पूर्वनिपातानियमाद्विषमानीतशैलपार्श्वयितास्तत्र विषमानीतो
वकीकृतो यः शैलस्तस्य पार्श्वयिताः पञ्जरायिताः । नतोन्नतत्वेन सान्तरालत्वादित्य-
र्थः । वस्तुतस्तु पादपाशूर्णिताश्च । कीदृशाः । पार्श्वयिते शैले विषमा नतोन्नतत्वेन
स्क्रन्धावारोपणप्रतिकूलः । अत एव नीता हस्तेनावचितास्त एव दल्यमानदलोर्वा
समापिताः । क्षेपणानन्तरं तवा सह भूमौ विशीर्णा इत्यर्थः । 'अलुब्धि' इति पाठे
दल्यमाना तलोर्वा वृक्षतलभूमिरिति व्याख्येयम् । जलधराश्च विघटमानस्य महेन्द्र-
पर्वतस्य रवेण दलनोत्थेनावृता आच्छन्नाः सन्तो घूर्णन्ते । शब्दभयेन तदनवच्छि-
न्नदेशगमनायेत्यर्थः । एवं शैले पार्श्वयिते वनलताश्च घूर्णन्ते । तदाश्रितत्वादुद्गल्य
पतन्तीत्यर्थः । किंभूताः । महीं पृथ्वी दरं ईषद्वापिताः प्रापिताः । उद्धर्तने सति
किमिद्गुसंबन्धात् । वापिता इति 'वा गतिगन्धनयोः' अस्य णिचि ॥

सर्पाणां दर्पानाह—

दुदृन्ता वि ससदं पवअभुअकत्तेवमूलवल्लिअद्धन्ता ।

भुअएहि भोजभारा सेलभरङ्कुसइअफणेहि ण जाआ ॥ ६३ ॥

[ब्रुव्यन्तोऽपि सशब्दं प्रवगभुजक्षेपमूलवल्लितार्धान्ताः ।

भुजगैर्भोगभाराः शैलभराङ्कुशाद्यितफणैर्न ज्ञाताः ॥

भुजगैः सशब्दं यथा स्यात्तथा ब्रुव्यन्तोऽपि भोगभाराः शरीरभारा न ज्ञाताः ।
कीदृशैः । शैलभरेऽङ्कुशाद्यितोऽङ्कुशाकारः फणो येषां तैः । भोगभाराः कीदृशाः ।
प्रवगभुजाभ्यां क्षेप उरक्षेपणं तेन हेतुना मूलेऽर्धाद्भूमेर्वलितो वकीभूतोऽर्धान्तो
ऽन्तार्थं पुच्छभागे येषां ते । तथा चाङ्गुष्ठाभागे शैलरक्षानिमित्तं शैलो मूले फणस्य

[शिखराणां भुजशिरोभिः कटकानां च मापितसुरोभिः प्रमाणम् ।
त्रणविवरैर्दरीणां तुलिताः प्रवगानामग्रहसंतीर्णरयः ॥]

श्वगाना भुजशिरोभिरसं. शिखराणासुरोभिः कटकानां च त्रणविवरैरुत्तरे-
रीणां प्रमाणं परिमाणं मापितं सदशीकृतम् । अग्रहसंतीर्णरयस्तुलिताः
सदशीकृताः । तथा च स्वसमानरूपत्वेनोत्थापयितुमध्यवगायः स्थिरीकृत इति
भावः । वस्तुतस्तु तैस्तेषां प्रमाणं मापितमित्यध्यवगायानन्तरमग्रहसंस्तुलिता
उत्तोलिता इत्यर्थः ॥

दृष्टिनामवस्थामाह—

पडिसन्तकण्णआलं ओवत्तमुहं पसारिओलुग्गकरम् ।

झाइ णु सोअजिमिहं वीसमइ णु भमिअणीसहं हदियउलम् ॥६१॥

[प्रतिशान्तकर्णतालमपवृत्तमुखं प्रसारितावरुणकरम् ।

ध्यायति नु शोकनिर्मोहितं विश्राम्यति नु भ्रमितनिःसहं हस्तिकुलम् ॥]

प्रतिशान्त उपशमं प्राप्तः कर्णतालो यस्य । अपवृत्तं निर्यकृतं मुखं येन । प्रसा-
रितोऽवरुणः करो येन । एतादृशं हस्तिकुलं क्षोभजेन प्रियाविरहजेन वा शोकेन
निर्मोहितं मुदितचक्षुः सज्जायति नु । पुत्र स्थानव्यं कुत्र गन्तव्यमिति । कुत्र
वा लब्धव्या प्रिया कुत्र वा मृत्युं प्राप्तव्यमिति चिन्तावशात् । भ्रमितं प्रकृतसंभ्र-
मेण द्विदिशि विदिशि गतं सद्यः सहं विश्राम्यति नु । विश्रान्तमाचरणीवेत्यर्थः । तथा
च प्रकृतसंभ्रमाज्जायमानमेतद्रूपं वरिणा सदेहमुखेन ध्यानविश्राम्यतरजन्यत्वे-
नोत्प्रेक्षितम् ॥

पर्वतोपमर्दमाह—

पाअवा अ पासइसेडविसमाणिआ

चुण्णिआ दल्लिज्जन्तदलुविसमाणिआ ।

जलहरा अ विहइन्तमहिन्दरवाविआ

वणलआ अ घोळन्ति महिं दरवाविआ ॥ ६२ ॥ .

[पादपाश्च पार्श्वामिनशैलविपमानीता-

धूर्णीता दल्यमानदलोर्वीसमापिताः ।

जलधराश्च विघटमानमहेन्द्ररवावृता

वनलताश्च घूर्णन्ते महीं दरवापिताः ॥]

पादपाशूर्णिताश्च । कीदृशाः । पार्श्वयिते वकीभूतशैले महेन्द्रनामनि विषमानीता वैषम्यमागताः । स्वयमपि वकीभूता इत्यर्थः । अत एव दल्यमानः खण्ड्यमानो दल एकदेशो यस्यास्तथाभूता या उर्वा भूमिस्तया समापिताः समाप्तिं नीताः । शैले पार्श्वयिते वृक्षाः पार्श्वयितास्ततस्तद्गरेण तन्मूलभूमिस्तुटिता तथा सह भूमौ पतित्वा चूर्णिता इत्यर्थः । यद्वा दल्यमानदलायामुर्वा सम्यक्प्रकारेणापिताः प्रापिताः । कपिभिरेव भङ्ग्या क्षिप्ता इत्यर्थः । तदभिवातेन भूमिरपि खण्डितेति दल्यमानपदतात्पर्यम् । यद्वा पूर्वनिपातानियमाद्विषमानीतशैलपार्श्वयितास्तत्र विषमानीतो वकीभूतो यः शैलस्तस्य पार्श्वयिताः पञ्जरायिताः । नतोन्नतत्वेन सान्तरालत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु पादपाशूर्णिताश्च । कीदृशाः । पार्श्वयिते शैले विषमा नतोन्नतत्वेन स्फुन्धावारोपप्रतिकूलाः । अत एव नीता हस्तेनाभचितास्त एव दल्यमानदलेर्वा समापिताः । क्षेपणानन्तरं तथा सह भूमौ विशीर्णा इत्यर्थः । 'अलुब्धि' इति पाठे दल्यमाना तलोर्वा वृक्षतलभूमिरिति व्याख्येयम् । जलधराश्च विघटमानस्य महेन्द्रपर्वतस्य रवेण दलनोत्थेनावृता आच्छन्नाः सन्तो घूर्णन्ते । शब्दभयेन तदनवच्छिन्नदेशगमनावेत्यर्थः । एवं शैले पार्श्वयिते वनलताश्च घूर्णन्ते । तदाभितत्वादुद्धृत्य पतन्तीत्यर्थः । किंभूताः । महीं पृथ्वीं दरं ईषद्वापिताः प्रापिताः । उद्धर्तने सति किञ्चिद्संयन्धात् । वापिता इति 'वा गतिगन्धनयोः' अस्य णिचि ॥

सर्पाणां दर्पणाद्—

दुदृन्ता वि सत्तदं पयअमुअक्खेवमूलवलिअद्धन्ता ।

मुअएहि भोगभारा सेलभरङ्कुसइअफ्फणेहि ण पाआ ॥ ६३ ॥

[त्रुव्यन्तोऽपि सशब्दं ह्रवगभुजक्षेपमूलवलितावर्णान्ताः ।

भुजगैर्भोगभाराः शैलभराङ्कुशायितफणैर्न ज्ञाताः ॥]

भुजगैः सशब्दं यथा स्यात्तथा त्रुव्यन्तोऽपि भोगभाराः शरीरभारा न ज्ञाताः । कीदृशैः । शैलभरेऽङ्कुशायितोऽङ्कुशाकारः फणो येषां तैः । भोगभाराः कीदृशाः । ह्रवगभुजान्वां क्षेप उत्क्षेपणं तेन हेतुना मूलेऽर्थाङ्गमेवैलितो वकीभूतोऽर्धान्तोऽन्तार्थं पुच्छभागो येषां तैः । तथा चाङ्गुष्ठ्यमाणशैलरक्षणमित्यं शैले मूले फणव्य

संदष्टः पुच्छभागस्तु स्त्राकरेणभगाद्गुमिमूले षष्ठीकृतः । तदवस्थायां शैत्यकरेणा-
दहिदेहो मध्ये छिन्नस्तथापि षणसंदंशनिश्चितेन जयवेत्सज्ञानेन योत्यत इति सर्पणां
तेजस्विन् कपीनां तु बलवत्त्वमुक्तम् ॥

अथ शैलोत्पाटनमाह—

दरदाविअपाआलं दरउक्खित्तविइलोसरन्तरभुअंगम् ।

दीसइ हीरन्तं निव कईहि दरतुलिअमहिहरं महिवेढम् ॥ ६४ ॥

[दरदर्शितपातालं दरोक्खित्तविह्वल्पसरद्भुजंगम् ।

दरपते हियमाणनिव कपिभिर्दरतुलितमहीधरं महीवेष्टम् ॥]

दर ईपतुलित उत्तोलितो महीधरो यस्मात्तथाभूतं महीवेष्टं कपिभिर्दियमाणनिव
दस्यते । पर्वतो यत्र किञ्चिदप्युवाचनेन नत्र महीमण्डलोत्थापनमेव प्रतीयत इति
पातालव्यापकमूलकत्वं महीनोऽप्यधिकपरिमाणत्वं च गीरीणामिति भावः । कीदृक् ।
ईपदर्शितं पातालं यत्र । एवं किञ्चिदुत्थित उत्थापिनोऽन एव विह्वलः सन्नपनरन्त्रयो
गच्छन्भुजंगो यस्मात् । तथा च महीमण्डलोत्तोलन इव पर्वतोत्तोलनेऽपि पाताल-
दर्शनं भुजंगपसरणमित्युपप्रेक्षानुगुणं विशेषणद्वयम् ॥

पर्वतीयगीचमहिषशोभमाह—

मीणउलाइ अविअ सिद्धिलेन्ति जीविअं ण अ नदीहराइं

विअसन्ते मुअन्ति धरणिहरसंभमे णअणदीहराइं ।

महिसउलाण (फलिह)मणिसिलावेडिआण वणचन्दणासिआणं

अवसेसो वि णत्थि तिमिइग्गमाण जइ चन्दणासिआणम् ॥ ६५ ॥

[मीनकुलान्यपि च शिथिलयन्ति जीविनं न च नदीगृहाणि (नदीहृदान्वा)

विकसति मुञ्चति धरणेधरसंभ्रमे नयनदीर्घाणि ।

महिषकुलानां (स्फटिक)मणिसिलाप्रेरितानां वनचन्दनाश्रिताना-

भवशेषोऽपि नास्ति निमिरोद्गमानां यथा चन्द्रमाश्रितानाम् ॥]

धरणिधरसंभ्रमे विकसति मीनकुलानि कर्तृणि जीवितमपि शिथिलयन्ति न च
नदीरूपाणि गृहाणि मुञ्चन्ति । अत्र वरस्यात्तत्सादिति कृत्वा तत्र स्थित्वा जीवितमपि
नाशयन्ति न तु भयादन्यत्र गच्छन्तीत्यर्थः । मीनकुलानि कीदृशानि । नयनव-

दीर्घाणि नद्येन दीर्घाणि दीर्घनयनानीति वा । एतेन तद्वापकमाकारमहत्त्वमायातीति
संप्रदायः । वयं तु—कीदृशानि । न च न दीर्घाणि अपि त्वतिदीर्घाणि । निषेध-
द्वयवलात् । यद्वा नतनदीभराणि नगनदीभराणि वा । नतानां निग्रानां गसीराणां
नदीनां नगनदीनां वा भरः पूर्णता येभ्यस्तानि । प्रवाहपूरणक्षमदेहत्वात् । यद्वा
नतनदीधराणि नगनदीधराणि वा । नता नदीर्नगनदीर्वा धारयन्ति स्वशरीरेण
सेतुवदवष्टभन्तीत्यर्थः । एतेन मीनानां महत्त्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु संध्रमे विकसति
सति मीनकुलानि नगनदीगृहाणि नतनदीगृहाणि वा न च न मुञ्चन्ति अपि तु मुञ्चन्ति ।
अत एव जीवितमपि क्षियित्यन्ति । संध्रमाचदीमपि ल्यक्त्वा यान्ति तत्र जलविरहा-
ज्जीवितमपि नाशयन्तीत्यर्थः । कीदृशानि । दीर्घाणि इति कर्मवर्त्रोरपि विशेषणमिति
ब्रूमः । एवं वनचन्दनाश्रितानां महिषकुलानां (स्फटिक)मणिशिलभिः प्रेरितानां
सतामवशेषोऽपि नास्ति । पर्वतानां वक्रभावे स्वभावपिच्छलस्फटिकभूमेः स्खलना-
त्सर्वमेव नश्यतीत्यर्थः । दृष्टान्तयति—यथा चन्द्रेण नाशितानां तिमिरोद्भूतानामव-
शेषोऽपि न तिष्ठतीति चन्द्रस्फटिकयोस्तिमिरमहिषयोः सितसिताभ्यां साम्यमिति
संप्रदायः । मम तु किञ्चिच्चमत्करोति—किंभूतानां महिषकुलानां वनचन्दनाशितानां
वनचन्दनेष्वशितानामुपविष्टानाम् । अथवा वनचन्दनेषु आ अस्यर्थेन अशितानां
श्यामानाम् । चन्दनात्तां शुभ्रत्वेन तन्मध्ये महिष्यामिकोद्रेकादित्यर्थः । यद्वा वन-
चन्दनाशिकानां वनचन्दने आसिका उपवेशनं येषाम् । यद्वा वनचन्दनमस्यति
क्षिपतीति वनचन्दनासि तारहं मस्तकं येषामिति वा । शृङ्गाभ्यां तत्क्षेपणात् ।
चन्दनस्य पत्रसत्त्वेन अशितं भुक्तं वनचन्दनं यैस्तेषामशितवनचन्दनानामिति वा ।
निगवैस्तु—महिषकुलानामवशेषोऽपि नास्ति । कीदृशानामिव । फटिहमणिसिला-
वेल्लिअमव स्फटिकमणिशिलप्रेरितानामिव । स्फटिकमणिशिलभिः प्रेरिताना-
मिवेत्यर्थः । पुनः कीदृशानाम् । निषेधद्वयेन न वनचन्दनमश्रितानामपि तु वन-
चन्दनं श्रितानाम् । तथा च वनचन्दनस्थितानां नाशप्रयोजकवास्तविकस्फटिक-
भूमिकर्तृकप्रेरणहेतुकत्वमुत्प्रेक्षितम् । अन्योऽपि कुतश्चित्कचित्प्रेरयति ततः स
पतित्वा नश्यतीति ध्वनिरिति विस्तरशिया संक्षेपः ॥

अधोत्तोलितपर्वतानां अंशमाह—

अद्वेअद्दस्फुडिआ अद्वेअद्दकहलकखअसिछावेढा ।

पवअभुआहअविसढा अद्वेअद्दसिहरा पढन्ति महिहरा ॥ ६६ ॥

[अर्धार्धस्फुटिना अर्धार्धकटकौत्खातशिलावेष्टाः ।

ह्रवगमुजाहनविशीर्णा अर्धार्धशिखराः पतन्ति महीधराः ॥]

ह्रवगभुजेनाहतास्त्राडिता अत एव विशीर्णाः स्रष्टखण्डीभूता महीधराः पतन्ति । विशीर्णताप्रकारमाह—कीदृशाः । अर्धं चार्धं चार्धार्धं तद्यथा भवति तथा स्फुटिताः । मध्ये द्विधाभूता इत्यर्थः । एवमर्धार्धं द्विखण्डीभूतं यत्कटकं तस्मादुत्खातं तुलित्वा पतितं शिलावेष्टं येषां ते । एवमर्धार्धमर्धद्वयीभूतं शिखरं येषां ते । तथा च गुरु द्रव्यमुत्तोलने मति बलादुपर्युपरि क्रियमाणं करतलाहनिविषयो भवतीति । तथा क्रियमाणे मध्ये नितम्बे श्ये च द्विधाभूय पतिता इत्याशयः । यद्वा अर्धं मध्येऽर्धस्फुटिता अर्धं समांशं यथा भवति तथा स्फुटिताः । अर्धार्धद्वयं वृत्तं तत्रैकस्मिन्नर्धे कटकभागीयेऽर्धे कटककटकार्धार्धदुत्खानशिलावेष्टा । एवमपरत्रार्धे शिखरभागीये अर्धशिखरा अर्धशिखरं येषां ते । तथा च स्थानत्रयेऽपि व्रुटिता इति वयमुजोक्तवन्तः ॥

कपीना कार्यपरतमाह—

जस्स सिहरं विवज्जइ पड्डिअं फुडिओ अ जो धरिज्जइ सेलो ।

सो षेअ विसज्जिज्जइ उक्खन्तूण वि अपूरमाणम्मि भरे ॥६७॥

[यस्य शिखरं विपद्यते पतितं स्फुटितश्च यो ध्रियते शैलः ।

स एव विसृज्यते उत्खायाप्यपूर्वमाणे भरे ॥]

यस्य शिखरं पतितं सविपद्यते स्फुटिति अदृढमित्यर्थः । स्फुटितश्च स्वभावात्स्फुटित एव । यश्च ध्रियते । यद्वा स्फुटितः सन् यश्च ध्रियते । ध्रियमाण एव स्फुटतीत्यर्थः । अत्यन्तादार्यादर्शनाय कार्यस्यापि स्फुटनस्य कारणद्वारणात्पूर्वकालत्वं तेन प्रतिपादितम् । तदुक्तम्—‘कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः’ इति । स एव शैल उत्खायाप्युत्पाद्यापि विसृज्यते त्यज्यते । क सति । भरे कार्ये कार्याध्यवसाये वा आपूर्वमाणे सति तथा च कार्याक्षमत्वेनादृढस्य त्यागादन्यस्य च दृढस्योत्पादने साक्षात्कारकपीना बलवन्मुद्योगशीलत्वं चोक्तम् । कार्योपयुक्ता एवादियन्त इति ध्वनिः । एकत्र शिखरस्य परत्र शिखरिणो दार्याभावात् उक्त इत्यपौनरुक्त्यम् ॥

गजवधूनामवस्थामाह—

लोअणवत्तन्तरिण कणे रुअन्तीओ

धारेन्ति चाहमइए कणेरुअन्तीओ ।

मण्यन्ति अ आसाअं विसं णवअणस्स

विरहम्मि जूहवइणो विसण्णवअणस्स ॥ ६८ ॥

[लोचनपत्रान्तरितान्कणान्कन्दस्यो

धारयन्ति वाष्पमयान्करेणुपङ्क्तयः ।

मन्यन्ते चास्वादं विषं नवतृणस्य

विरहे यूथपतेर्विषण्णवदनस्य (विसंज्ञवचनस्य वा) ॥]

यूथपतेर्गजराजस्य संभ्रमेण विच्छिद्यस्य विरहे सति करेणुपङ्क्तयो लोचनपत्रं पश्य तदन्तरितान्वाष्पमयान्कणान्धारयन्ति । अश्रुत्वागं कुर्वन्तीत्यर्थः । नवतृणस्य चास्वादं विषं मन्यन्ते । तं विना तमपि न कुर्वन्तीत्यर्थः । यूथपतेः किंभूतस्य । विषण्णं विषादशालि वदनं यस्य । यद्वा विसंज्ञं चैतन्यशून्यं वचनं यस्य । वयं तु— नवगणस्य यूथान्तरस्यात्वादं प्राप्तिं विषं मन्यन्ते । तत्रापि नातुरज्वन्तीत्यर्थ इति ॥

शेषनागस्यावस्थामाह—

सेल्लोद्धरणारोसिअमुअइन्दणिराअअप्फणिसम्मन्ती ।

जह जह संखोहिज्जइ तह तह कइदेहभरसहा होइ मही ॥ ६९ ॥

[शैलोद्धरणारोपितभुजगेन्द्रनिरायतफणनिपीदन्ती ।

यथा यथा संक्षोभ्यते तथा तथा कपिदेहभरसहा भवति मही ॥]

मही यथा यथा संक्षोभ्यते पर्वतोत्पाटनव्यापारेणान्दोल्यते तथा तथा कपीनां देहगौरवसहा भवति । अत्र हेतुमाह—कीदृशी । शैलोद्धरणारोपितस्य शेषस्य फणाभङ्गभीरुतया निरायतेषु शीर्षोच्छ्रोतथापितेषु फणेषु निपीदन्ती स्थिरीभवन्ती । तथा च पर्वतोपमर्देन भूम्बुपमर्दः । तेन शेषस्य भारगौरवम् । तेन फणोत्तोलनम् । तेन भूमेः स्थैर्यम् । तेन च कपिभारसहत्वमिति हेतुपरम्परा । विपदि महतामवलम्बनं महान्त एवेति ध्वनिः ॥

शुरुपर्वतखण्डनमाह—

संचालिअणिक्कम्पा भुआणिहाअविसमुक्खअसिलावेढा ।

सुड्डिआ सिहरद्धेसु अ पवएहि णिअन्ववन्धणेसु अ सेला ॥७०॥

[संचालितनिष्कम्पा भुजानिघातविषमोत्खातशिलावेष्टाः ।

खण्डिताः शिखरार्धेषु च पृथगैर्नितम्बवन्धनेषु च शैलाः ॥]

संचालिताः संचालयितुमारब्धाः सन्तो निष्कम्पाः शैलः ह्रवगैः शिखराधेष्व-
नपेक्षितशिखरभागसंधिषु नितम्बबन्धनेषु नितम्बस्यूतिसंधिषु च खण्डिताः ।
आमोघ्य त्रोटिता इत्यर्थः । क्रीटशाः । भुजानिघातेन भुजाभिहला उत्खानानि
स्कन्धारोपणसौकर्याय खण्डितानि धिपमाणि निम्नोन्नतानि शिखवेष्टानि येषां ते ।
निष्कम्पत्वेनोत्पाटने विलम्बः स्यादिति मूलभ्रमं च निरस्योपयुक्तमध्यभाग एव
सुसमीकृत्य गृहीत इत्याशयः ॥

गिरीणां महत्त्वमाह—

उष्णामिअं मिव णहं दूरं ओसारिआ विव दिसाहोआ ।

उम्मूलन्तेहि धरे पसारिअं मिव पवंगमेहि महिअलम् ॥ ७१ ॥

[उन्नामितमिव नभो दूरमपसारिता इव दिग्गभोगाः ।

उन्मूलयद्विर्धरान्प्रसारितमिव प्लवंगमैर्महीतलम् ॥]

धरान्पर्वतानुन्मूलयद्वि प्लवंगमैर्नभ उशामितमिव ऊर्ध्वं नीतमिव । पर्वतोन्न-
मनात् । एवं दिग्गभोगा दिग्विस्तारा दूरं व्याप्यापसारिता इव बहि कृता इव ।
पर्वतविस्ताराकान्तत्वात् । एव महीतलं प्रसारितमिव सावकाशीकृतमिव । पर्वत-
मूलोत्थापनेन सप्रकाशत्वादिति गिरीगामग्रमध्यमूलभागोत्कर्षे उक्तः ॥

गिरिमूलात्गाम्भीर्यमाह—

दीसइ कइणिवहुक्खअधराहरट्टाणगहिरविवरुत्तिण्णो ।

उत्पाआअवअम्भो सेसाहिप्फणमणिपहाविच्छट्टो ॥ ७२ ॥

[दृश्यते कपिनिवहोत्खातधराधरस्थानगभीरविवरोत्तीर्णः ।

उत्पातात्पाताश्रः शेषाहिफणमणिप्रभाविच्छर्दः ॥]

कपिनिवहोत्खातानां धराधराणां स्थानान्यवस्थितिप्रदेशालान्येव गभीरविव-
राणि तैरुत्तीर्णः पातालदूर्ध्वमुद्गत शेषरूपस्वाहेः सर्पस्य फणमणीनां प्रमाममूह
उत्पातात्पर्वदात्ताश्रो दृश्यते । गिरिविवरेषु पातालतिम्भिरसंक्रमाद्भूत्वेन मणिप्रभाणां
प्रातदृयात्तरूपधूमधूमतरणितेजोभिः साम्यम् । शेषस्य नानाफणानां नानामणीनां
नानाविवरवर्त्मना विनिर्गम इति । समृत्वाच्च विच्छर्दपदम् ॥

वानराणां बलवत्तामाह—

कैलासदृष्टसारं गरुडं पि भुजाबलं गिसाअरवइणो ।

पवएहि पाडिएकं एककरुक्खित्तमहिहरेहि लहुइअम् ॥ ७३ ॥

[कैलासदृष्टसारं गुरुकमपि भुजाबलं निशाचरपतेः ।

प्लवगैः प्रत्येकमेककरोत्क्षिप्तमहीधरैर्लघूकृतम् ॥]

प्लवगैर्विशाचरपते रावणस्य कैलासे दृष्टं सारमुत्कर्षो यस्य तादृशम् । अत एव गुरुकमपि भुजानां बलं लघूकृतम् । अत्र हेतुमाह—कीदृशैः । प्रत्येकं प्रतिव्यक्ति एककरोणोत्क्षिप्त उत्थाप्य प्रेरितो महीधरो यैस्तैः । तथा च रावणो विशाला भुजैः कैलासमान्दोलयामास कपयस्त्वैकैके एकैकेन करेण एकैकानपि गिरीनुत्क्षिपन्ति स्मेति बलं तस्यानादरविषयोऽभूदित्यर्थः ॥

उत्पाटितपर्वतमूलस्थानमाह—

उक्खअगिरिविवरोवइअदिणअराअवमिलन्तत्तमसंघातम् ।

जाअं पविरलतिमिरं आवण्डुरधूमधूसरं पाआलम् ॥ ७४ ॥

[उत्खातगिरिविवरावपतितदिनकरातपमिलत्तमःसंघातम् ।

जातं प्रविरलतिमिरनापाण्डुरधूमधूसरं पातालम् ॥]

उत्खातानां गिरीणां विवरेषु मूलस्थानेष्ववपतितैर्दिनकरातपैर्मिलंस्तमःसंघातो यत्र तादृशं पातालं प्रविरलं तिमिरं यत्र तथाभूतं सत् आपाण्डुरः शुभ्रश्यामो यो धूमस्तद्दूसरं जातम् । तथा चोत्पाटितगिरिविवरेण रविरश्मयः पातालं प्रविष्टास्वत्र च तैस्तिमिराणां नाशेऽपि कियतां क्वचित्कचिच्चित्रेषु सत्त्वेन तदुभयमिश्रणात्पाण्डुरधूमतुल्यत्वं पातालस्येति शैलानां महामूलत्वमुक्तम् । पिधानापगमे परप्रवेशो दुर्वार इति ध्वनिः ॥

कपीनां स्वामिभक्तिमाह—

पवएहि अ गिरिवेक्खं कओ करन्तेहि गिरिसवासुद्धरणम् ।

सामिअकजेकरसो अअसमुहे वि जसभाअणं अप्पाणो ॥ ७५ ॥

[प्लवगैश्च निरपेक्षं कृतः कुर्वद्भिर्गिरिशवासोद्धरणम् ।

स्वामिकार्यैकरसो यशोमुखेऽपि यशोभाजनमात्मा ॥]

ह्रवगैरयशोमुखेऽपि दुर्यश उपकमेऽपि यशोभाजनमात्मा कृतश्च । कीदृक् ।
स्वामिकार्ये एकस्मिन् रसो यत् तदाहक् । ह्रवगैः कीदृशैः । निरपेक्षमपेक्षाशून्यं यथा
भवत्येवं निरिशावासः कैलामस्तादुद्धरणं तदुत्पादनं कुर्वेद्भिः । तथा च पर्वतानुत्पाद-
यद्भिः कपिभिः प्रसङ्गात्कैलसोऽप्युत्पादित इति भग्नं भवनभङ्गादप्यशो यद्यपि
तथापि स्वामिकार्याय तथा कृतमतो यत् एवासीदिति स्वामिकार्यमकृत्यमपि कृत्वा
कुर्यादिति श्वनि ॥

अथ कपीना वेगमाह—

होन्ति गरुआ वि लहुआ पवंगभुअसिहरणिमिअविन्धअमूला ।

रहसुद्धाइअमारुअदूहक्खित्तोञ्जारा धराधरणिवहा ॥ ७६ ॥

[भवन्ति गुरुका अपि लघुकाः पृवंगभुजशिखरनिवेशितविस्तृतमूलाः ।

रभसोद्भामितमारुतदूरोत्क्षिप्तनिर्झरा धराधरनिवहा ॥]

गुरुका गुरुत्वयुक्ता अपि धराधरणं निवहा लघवो भवन्ति । तदानीमित्यर्थात् ।
किंभूताः । ह्रवगैर्भुजानां शिखरेष्वप्रेषु । ह्रन्नेष्वित्यर्थः । निवेशितं विस्तृतं मूलं
येषां ते । लाघवहेतुमाह—रभसेन वेगेन ह्रवंगमनामेव उद्धाशित उरिष्यतो यो
मारुतस्तेन, दूरमुत्क्षिप्ता उद्धूय पातिता निर्झरा येषां ते । अयमर्थः—कपिभिः
पर्वतानुत्पाद्य स्फुटभावदग्नेन वामकरतले तज्जितम्यमारोप्य वेगितम्, अथ वेगा-
दुत्क्षिप्तनिर्झरा इति निर्झरत-
... । सर्वस्वापगमे लघुत्व-

अथ कपीनामागमनायोत्फालमाह—

अह वेण्ण पवंगा सअलं आअद्धिऊण मद्दिहरणिवहम् ।

ओवअणाहि वि लहुअं वीमज्जिअकलअलं णहं उण्णइआ ॥७७॥

[अथ वेगेन पृवंगाः सकलमाकृष्य महीधरनिवहम् ।

अवपतनादपि लघुकं विसृष्टकलकलं नभ उत्पतिताः ॥]

अथ पर्वनोत्पादनानन्तरं ह्रवंगा अवपतनादपि लघुकं क्षिप्रं यथा स्याद्विसृष्टः
पर्वताहरणजन्योत्साहेन सकलसङ्गानिमित्तं वा कलकल- शब्दविशेषो यत्र तत्र यथा
स्यादेवं वेगेन नभो ख्ययीकृत्योत्पतिता उत्फालं कृतवन्तः । किं कृत्वा । सकलं
महीधराणां निवहमाकृत्य । इत्ये कृत्येत्यर्थः । तथा चागमनसमये आकाशादध-पतने

यद्वाघवं तदपेक्षयाप्युत्पत्ने ऊर्ध्वगमनव्यलीकपर्वतभारवत्त्वेऽपि महद्वाघवमाशी-
दिति कपीनामुस्ताहाधिक्यं बलवत्त्वं च सूचितम् । वस्तुतस्तु वेगेनाकृष्योत्सवः ।
वयं तु—वेगेनावपतनादपि लघुकमिति संबन्धः कर्तव्यस्तौन वेगपदमनर्थकं नाप-
तति । उत्पत्ने च लाघवोत्कर्षो व्यङ्ग्यो भवति । एवं नमः किंभूतम् । विस्मृतः ।
समाप्तः कलकले यत्र तत् । तथा च भूमाचारब्धस्य कलकलस्य नमसि स्वागेनो-
त्पतनस्थातिलघुत्वमवगम्यते तदव्याप्यत्वादित्यर्थं इति ब्रूमः ॥

अथ कपीनां गगनारोहणमाह—

चट्टुलेहि गिप्पअम्पा उत्पइअबलहुएहि वित्थअगरुआ ।

एक्कखेवेण जहं पक्खेहि व महिहरा कईहि विलइआ ॥ ७८ ॥

[चट्टुलैर्निष्प्रकम्पा उत्पतितव्यलघुकैर्विस्तृतगुरुकाः ।

एकक्षेपेण नमः पक्षैरिव महीधराः कपिभिर्विलगिताः ॥]

महीधराः पक्षैरिव कपिभिः करणभूतैरेकक्षेपेणैकप्रयत्नेन । समकालमित्यर्थः ।
नमो विलगिताः प्राप्तवन्तः । शैलाः स्वभावतः पक्षिण एव । तदानीं पक्षविरहा-
त्कथय एव पक्षवनेनोत्प्रेक्षिताः । अन्येऽपि पक्षिणः संभूय सहसैवोद्भयन्त इति ध्वनि-
मुखेन सपर्वताः कथयः सहसैव गगनं गता इत्यर्थेन सर्वेषां समानपराक्रमत्वमुक्तम् ।
पक्षतौल्यमाह—कपिभिः किंभूतैः । चट्टुलैर्नमसि चट्टुलैः एवमुत्पतितव्ये उत्पत्ने
लघुकैः क्षिप्रैः । उद्भवनकाले पक्षोऽप्येवमेव भवतीति भावः । महीधराः क्रीडयाः ।
निष्प्रकम्पाः । स्थिरा इत्यर्थः । एवं विस्तृताः सन्तो गुरुका गौरवबुद्धयः । पक्षिणो-
ऽप्येवमेव भवन्ति । न च प्रत्येकपर्वतस्य प्रत्येकवानरहरणीयत्वेन द्वितीयपक्षाभाव
इति वाच्यम् । मिथो विभिन्नत्वेन पर्वतान्तरलमकपिना परपार्श्वपक्षसत्त्वप्रतीतेः ।
एवं कपीनां पक्षत्वोत्प्रेक्षया तदपेक्षया गिरीणामतिमहत्त्वं तदाहरणेन च तेषां
बलवत्त्वमुक्तम् । कपिभिः कर्तृभूतैः पर्वता नमो नीता उत्पत्तनकारणत्वात्पक्षैरिवे-
सुकमिति केचित् ॥

अथ पर्वतलातपूरणमाह—

पवअकन्तविमुक्कं विसमुद्धरफुडिअपत्थिअणिअस्तन्तम् ।

घडिअं घडन्तणइसुहसंघाणिअसेलणिगगमं महिवेडम् ॥ ७९ ॥

[प्लवगाक्रान्तविमुक्तं विपमोर्ध्वस्कुटितप्रस्थितनिर्वर्तमानम् ।

घटितं घटमाननदीमुखसंदानितशैलनिर्गमं महीवेष्टम् ॥]

महीवेष्टं घटितं प्रागिव मिलित्वा समीभूतम् । कीदृक् । हवगानाभाकान्तोवाक-
 मनेन । भावे कः । विमुक्तं स्फुटितम् । पर्वतोत्पादनेन सखातीभूतमिति यावत् ।
 एवं घटमानेन मिळता नदीमुखेन नदीप्रवाहेण संदानितः संयोजितः शैलनिर्गमः
 शैलमूलरातो यत्र तत्तथा । एवं विपमं नदीचतं पूर्वपातानियमेनोर्ध्वप्रस्थितं सस्फु-
 टितं व्रुटितं पश्चाच्चिचूत्तं तत्त्वाते पतितम् । अयमर्थः—पर्वतोत्पादनेन कियत्सो
 मृत्तिका- खातपार्थ एव त्रिगूर्ध्वमुस्थिताः अधोत्तोलितगिरिनिर्झरपातपूरिते तत्त्वाते
 जलसंबन्धाद्ब्रुटित्वा पुनः पतिनालेन तद्विवरमुद्रणम् । यद्वा उत्तोलितपर्वतमूलप्रव
 मृत्तिका विपमा ऊर्ध्वप्रस्थिता अये निर्झरेण सह व्रुटित्वा निवृत्तय तत्त्वात एव प्रवि-
 श्तेति प्रकृतभूमितुल्यतेति संप्रदायः । वस्तुनस्तु हवगोनाकान्तमवपतनादधोत्पतनेन
 विमुक्तं स्वकमथ विपमं सदूर्ध्वेऽन्तरिक्षे पर्वतमूले लग्नमुन्धितं पुनः स्फुटितं व्रुटि-
 तमत एव प्रस्थितं शैलेन सहैवर्थात् पश्चाच्चिवर्तमानं व्रुटनानन्तरमथ एवागतं मही-
 वेष्टं घटितं प्रागिव संबद्धम् । तत्र हेतुमाह—घटमानेत्यादि । तथा च हवगेन
 केषिद्द्विरय उत्पतनकाल एवोत्थापितास्तेन तन्मूलभूमिरपि कियद्दूरमुत्थाय निजखात
 एव पतितेति सति भूमिपर्वतयोरन्तरा विच्छेदे पुनः पर्वतमूलेनोर्ध्वतः पतता निर्झ-
 रजलेन पर्वतसमानाकारेण भूमिपर्वतयोरन्तरादेश एकीकृत इति निर्झरमहत्त्वेन
 गिरिमहत्त्वमुक्तमिति महर्ज्ञातः पन्थाः ॥

मृगीणा वैयध्यमाह—

हीरन्तमहिहराहिं मईहि भअहित्थपत्थिअणिअत्ताहिं ।

सोहन्ति क्षणविवत्तिअससंभमुग्मुहपलोइआइ वणाइं ॥ ८० ॥

[हियमाणमहीधराभिर्मृगीभिर्भयोद्विग्नप्रस्थितनिवृत्ताभिः ।

शोभन्ते क्षणविवर्तितससंभ्रमोन्मुखप्रलोकितानि वनानि ॥]

वनानि शोभन्ते । हियमाणपर्वतानामित्यर्थात् । किंभूतानि । हियमाणो महीधरो
 यासां ताभिर्मृगीभिः क्षणं न्याप्य विवर्तितं किमिदमिति जिज्ञासया विलोकितं ससं-
 भ्रमं सन्नसमत एवोन्मुखं यथा स्वात्तया प्रलोकितानि । भेहविपयत्वात् । मृगीभिः
 कीदृशीभिः । भयेनोद्विग्नाभिः अत एवान्यत्र गन्तुं प्रस्थिताभिः अथ निवृत्ताभिः
 परावृत्त स्थिताभिः । मृगैः संभ्रमे सति कियद्दूरं गत्वोन्मुखीभूय परावृत्त विलो-
 क्यत इति जातिरलंकारः ॥

नदीनां प्रवाहमाह—

उन्मूलिभाण खण्डिआ उक्खिअपन्ताण उल्लुअं ओसरिआ ।
जिज्जन्ताण गिराआ गिरीण भग्गेण पत्थिआ णइसोत्ता ॥ ८१ ॥

[उन्मूलितानां खण्डितान्युत्क्षिप्यमाणामृजुकमपसृतानि ।

नीयमानानां निरायतानि गिरीणां मार्गेण प्रस्थितानि नदीस्रोतांसि ॥]

नदीस्रोतांसि गिरीणां मार्गेण प्रस्थितानि । गिरीणां यावस्था सा नदीनामपी-
त्यर्थः । तदेवाह—किंभूतानां सतां किंभूतानि । उन्मूलितानां खण्डितानि । यदा
गिरय उन्मूलितास्तदा यथा तेषां भूसंबन्धः खण्डितस्तथा स्रोतसामपीत्यर्थः । एव-
मन्यत्रापि । यदा गिरय उत्क्षिप्यमाणतया ऋजूकृतास्तदा तान्यपि ऋजुकमपसृ-
तानि । ऋजूभूय पतितानीत्यर्थः । अर्जवमात्रे तौल्यम् । एवं यदा गिरवस्तिर्य-
ङ्गमसि नीयमाता दीर्घा इव जातास्तदा सप्तप्लकाशदेशे ध्ववच्छिद्य पतितानि स्रो-
तांसि निरायतानि पवनवेगवशाच्चिरं दीर्घाणि जातानीत्यर्थः ॥

अथ गिरीणामुद्ग्रहणमाह—

उन्मुहसारङ्गअणं अफुन्दइ मलिअमेहसारं गअणम् ।
विबरअभ्यन्तरविहअं गिरिआलं शिखरपरिभमन्तरविहअम् ॥ ८२ ॥

[उन्मुखसारङ्गगणमाक्रामति मृदितमेघसारं गगनम् ।

विब्राम्यन्तरविहगं गिरिजालं शिखरपरिभ्रमद्रविहयम् ॥]

गिरिजालं ऋतुं गगनमाक्रामति । कीदृगिरिजालं गगनं वा । कुत्र गम्यते किं
स्यादिति कृत्वा उन्मुखः सारङ्गाणां कुरङ्गाणां गणो यत्र तत् । यद्वा उन्मुख ऊर्ध्व-
मुखः सारङ्गाणां चातकानां गणो-यस्मात् । पर्वतेषु मेघभ्रमादित्यर्थः । पुनः कीदृक् ।
मृदितं मेघसारं गगनवर्तिं मेघजलं येन । पक्षे यत्र गिरिशिखरोल्लेखनात्त्रलयमे-
घजलक्षरणमित्यर्थः । एवं विब्राम्यन्तरे विहगा यत्र । भयेन कंदराडीनपक्षिकृ-
त्वात् । एवं शिखरेषु परिभ्रमन्तो रविहया यत्र । एतत्प्रतिरोधेन वर्त्मान्नाभावित्यु-
भयसाधारणम् । कंदरा शिखरद्वारैव । 'सारङ्गव्यालके मृजे कुरङ्गेऽपि मत्तजे' ॥

अथ पर्वतोद्ग्रहणप्रकारमाह—

अंसहविजमदिहरा उच्चिअदाहिणकम्पावलम्बिअसिहरा ।

उत्ताणवामकरअलधरिअणिअम्बपसरा णिअत्तन्ति केई ॥ ८३ ॥

[अंसस्थापितमहीधरो उच्छ्रितदक्षिणकरावलम्बितशिखराः ।

उत्तानवामकरतलधृतनितम्बप्रसरा निवर्तन्ते कपयः ॥]

अने स्थापितो महीधरो यः । उच्छ्रितेन दक्षिणकरेणावलम्बितं शिखरं यैः । उत्तानेन वामकरतलेन धृतो नितम्बप्रसरो यैस्त्वयाम्भूताः कपयो निवर्तन्ते । परवर्तन्त इत्यर्थः ॥

अथ कपीना शक्तिवैचिष्यमाह—

पत्याणञ्चिअ पढमं भुअमेत्तपहाविआण जं ण पडुत्तम् ।

कह तं चिअ ताणं चिअ पहुप्पइ कईण महिहराण अ गअणम् ८४

[प्रस्थान एव प्रथमं भुजमात्रप्रभावितानां यत्र प्रभूतम् ।

कथं तदेव तेषामेव प्रभवति कपीनां महीधराणां च गगनम् ॥]

यद्गगनं प्रथमं प्रस्थानसमय एव भुजमात्रेण पर्वतश्चन्यभुजेन प्रभाविताना कपीना न प्रभूतं एतदाकारापेक्षया स्वल्पस्वान्नाद्गमानक्षममासीत्तदेव गगनं तेषामेव कपीना महीधराणां च कथं प्रभवति भानक्षमं जायते । यस्मिन्नेऽपि सपर्वतास्तत्र भ्रमन्वर्तन्तीत्यर्थः । तथा चेदानीमिच्छया लघुकृतदेहा अपि तथाविधपर्वतानुद्बहन्तीति शक्तिवैचिष्यम् ॥

अथ नभसि गिरीणा मिथः संघट्टमाह—

वहइ पवंगमलोओ समतुलिउक्खित्तमिलिअमूलद्धन्ते ।

एक्कमसिहरुगामणिहसुप्पुसिअसरिआभुहे धरणिहरे ॥ ८५ ॥

[वहति पृथ्वंगमलोकः समतुलितोत्क्षिप्तमिलितमूलार्धान्तान् ।

एक्कमशिखरोद्गमनिघर्षोऽभ्युच्छित्तसरिन्मुखान्धरणीधरान् ॥]

पृथ्वंगमलोको धरणीधरानुद्बहति । कीदृशान् । सममेकदैव तुलिता उत्तोलिता अधोत्क्षिप्ता ऊर्ध्वं नीता अथ मिलिताः परस्परसंबन्धा मूलैकदेशा येषां तान् । एवमेकक्रमेणैकरूपेणोद्गतशिखराणा निघर्षेण परस्परसघट्टेनोत्प्रेञ्चितानि सरिन्मुखानि येषु येषां वा । तथा च कपिभिस्तथा पर्वता नीयन्ते यथा नितम्बशिखरादीनां मिथो मिलने नदीस्रोतांनि परस्परप्रतिरोद्बद्भूमौ पतितुं न पारयन्तीत्यर्थः ॥

अथ कपीनामधोविलोकनमाह—

णिब्वणेरुण चिरं पवआ बोलेन्ति महिहरभरकन्ता ।

साअरपडिरुआइं पढमुक्खअविअडमहिहरट्टाणाइं ॥ ८६ ॥

[निर्वर्ण्य चिरं पृथगा व्यतिक्रामन्ति महीधरभराक्रान्ताः ।

सागरप्रतिरूपाणि प्रथमोत्खातविकटमहीधरस्थानानि ॥]

महीधराणां भारेणकान्ताः पृथगाः प्रथमोत्खातानां विकटमहीधराणां स्थानानि मूलखातान् चिरं व्यतिक्रामन्ति लङ्घन्ते । कीदृशानि । सागरस्य प्रतिरूपाणि प्रति-
विम्बानि । समानाकारत्वात् । किं कृत्वा । निर्वर्ण्य । निर्वर्णनमहो ईदृगस्य गौरवं
मूलविस्तारश्चायं तथा चामुनैव सेतुः स्यादिति निरूपणं कृत्वा । तथा चाकाशेनापि
संचरमाणस्तथाविधवेगवलशालिनोऽपि भूमिनिष्ठमपि तत्कालं चिरेण लङ्घन्त इति
खातविस्तारे गिरीणां महत्त्वमायाति । 'सागरपडिरुवा इव' इति पाठे सागरप्रति-
रूपाणीवेत्युत्प्रेक्षा ॥

अथ नभसि नदीप्रवाहमाह—

खणसंधिअमेहअडा वेडक्खिप्पन्तगिरिगिराअट्टविआ ।

परिवहुन्ताआमा वहन्ति व णहङ्गणे महाणइसोत्ता ॥ ८७ ॥

[क्षणसंहितमेघतटानि वेगोत्क्षिप्यमाणगिरिनिरायतस्थापितानि ।

परिवर्धमानायामानि वहन्तीव नभोङ्गणे महानदीस्रोतांसि ॥]

महानदीनां स्रोतांसि नभोङ्गणे प्रवहन्तीव । क्षणं व्याप्य संहिता मिलिता
मेघा एव तटानि येषां तानि । मेघा एव तटभूमयो भवन्तीत्यर्थः । एवं वेगोत्क्षि-
प्यमाणेन गिरिणा निरायतं दीर्घं यथा स्यादेवं स्थापितानि अथ परिवर्धमान आयामो
दैर्घ्यं येषां तानि । पवनवेगवशादित्यर्थः । तथा च पर्वतात्स्खलितानामपि नदीनां
निरखलम्बे नभसि प्रवाहदैर्घ्यं कपीनां वेगोत्कर्षं गमयति ॥

वनगजचेष्टामाह—

सेलेसु सेलतुङ्गा णहअलमिलिएसु मिलिअदन्तप्फलिहा ।

पवअविहुएसु विहुआ णिब्वडिएसु वि ण णिब्वलन्ति वणगआ ॥८८॥

[शैलेषु शैलतुङ्गा नभस्तलमिलितेषु मिलितदन्तपरिघाः ।

पृथगविधुतेषु विधुता निर्वलितेष्वपि न निर्वलन्ति वनगजाः ॥]

वनगजा निर्वलितेष्वपि भूमितः पृथग्भूतेष्वपि । उत्पादितेष्वपीति यावत् । एवंभूतेषु शैलेषु न निर्वलन्ति न पृथग्भवन्ति । शैलममानाकारत्वादित्यर्थः । तदे-
वाह—शैलवत्तुहा । एवं नभस्सले मिलितेषु तेषु मिलितौ निखानी दन्तपरिपौ
येषां ते । पतननयादित्याशयः । अत एव इवैवैर्विधुतेषु तेषु विधुताः सन्तो न
निर्वलन्ति न पृथग्भवन्ति । तथा च इदं निखातदन्तत्वात्कम्पते परं तु न पतन्ती-
त्यर्थः । तेन तथाविधगजमहितपर्वतोद्ग्रहनेन कर्पीनामतिथलयवसुकम् । विरक्षा-
वाश्रयत्यायः क्वमपि न कर्तव्य इति ध्वनिः ॥

दिशा उच्यतामाह—

बेविरपभोहराणं विसाण गिरिविषरदिद्वृत्तणुमञ्जाणम् ।

कुमुमरण सुरहिणा अग्घाण व निमीलिआइँ मुहाइँ ॥ ८९ ॥

[बेपनशालिपयोधराणां दिशां गिरिविषरद्वृत्तनुमध्यानाम् ।

कुमुमरजसा सुरभिणा आप्रातेनेव निर्मालितानि मुखानि ॥]

दिशा मुखानि सुगन्धना कुमुमरजसा निमीलितानि मुद्रितानि । तथा च पर्व-
तेभ्यस्त्वान्ति कुमुमरजास्युद्रलानि वावद्विरन्धकारोऽभूदित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—आ-
प्रातेनेव । अन्वयत्रापि लोकानां पद्भुजादिकुमुमरजसा आप्रातेन मुखानि निमीलन्ति
मुद्रितानि भवन्तीति ध्वनिः । समासोच्छ्लिन्धनायिवात्वप्रतिपादकं विशेषणमाह
—कीदृशीनाम् । पर्वताभिधातेन बेपनाणाः पयोधरा मेषां वासाम् । एवं निरीर्णां
मिलितानामप्यन्तरान्तरा विवरेण शून्यदेशेन दृष्टं तन्न कृतं मध्यं वासाम् । अन्त-
राल्देशव्यातिक्रमात्वादित्यर्थः । नाधिक्यपि भावेन कम्पनशीलप्रयोधरोत्तरीयापसार-
णेन दृष्टशीलमध्यां च सुरभिवुमुमाप्राणेन मीळितनवना भवतीत्यर्थः ॥

प्लवगानामनाथासमाह—

पवथा करअलधरिए णदमुहणिभिण्णवेवमाणविसहरे ।

गइवसविसट्टिसिहरे विइअकरेहि परिसंठवेन्ति महिहरे ॥ ९० ॥

[प्लवगाः करतलघृत्तान्नाखमुखनिर्मिन्नवेपमानविपधरान् ।

गतिवशविशीर्णशिखरान्द्वितीयकरैः परिसंस्थापयन्ति महीधरान् ॥]

प्लवगा एककरघृत्तान्महीधरान् द्वितीयकरेण परिसंस्थापयन्ति नभसि पतनञ्जड्या
स्थिरीकुर्वन्ति । कीदृशान् । नखसुखेन नखाश्रेण निर्मिन्ना अत एव वेपमाना

विषधरा येषु तान् । द्रष्टुमुद्यतः सर्पो तस्मिन् विद्ध इत्यर्थः । तथा च सर्पवेधकाले एककरतलधृतत्वेन विसंगुलः पर्वतः सर्पवेधोत्तरे द्वितीयकरणे स्थिरीकृत इति भावः । एवं गतिवशेन वेगवशेन विशीर्णानि शिखराणि येषां तान् ॥

कपीनां वेगोत्कर्षमाह—

णहअलवेअपहाविअपवंगहीरन्तसेलसिहरक्खलिआ ।

मग्गागअसेलाणं होन्ति मुहुत्तोञ्जारा महाणइसोत्ता ॥ ९१ ॥

[नभस्तलवेगप्रधावितप्लवंगह्वियमाणशैलशिखरस्खलितानि ।

मार्गागतशैलानां भवन्ति मुहूर्तं निर्झरा महानदीस्रोतांसि ॥]

महानदीनां स्रोतांसि मार्गेण पश्चादागतानां शैलानां मुहूर्तं निर्झरा भवन्ति । कीदृशानि । नभस्तले वेगेन प्रधावितेन प्लवगेन ह्वियमाणस्य शैलस्य शिखरे स्खलितानि । च्युतानीत्यर्थः । अयमाशयः—अग्रे गतस्य प्लवगस्य वेगपवनोत्थान-वशात्समधृतस्यप्रायमाणं निरिशिखराच्युतं स्रोतः स्फुटितुं नापत् तदानीमेव पश्चादागतनिरिशिखरे निर्झरायितं पुनरस्मिन्गतेऽपरश्रापि तथैव स्थितमिति शैलानामिति बहुवचनेन सूचितश्चिरं पतनाभावो मुहूर्तपदमहिम्ना पश्चादागतानामपि वेगातिशयं शोतयति ॥

पुनस्तदेवाह—

वेळक्खअद्दुमणिवहे तडपवभारणिहणिवलन्तजलहरे ।

णेन्ति जरहाअवाहअदरिविवरणिसण्णगअडले धरणिहरे ॥ ९२ ॥

[वेगोत्खातद्दुमणिवहांस्तटप्राग्भारनिभनिर्वलमानजलधरान् ।

नयन्ति जरठातपाहतदरीविवरनिषण्णगजकुलान्धरणीधरान् ॥]

वानरा धरणीधरात्रयन्ति प्रापयन्ति । कीदृशान् । वेगेनोत्खातो दुमणिवहो येभ्यस्तान् । एवं तटो नितम्बः । सटप्राग्भारतुल्या निर्वलमानाः पृथग्भूता जलधरा येभ्यस्तान् । वेगप्रेरितवाय्वभिषातेन वृक्षवन्मेषा अपि स्खलन्ति ते शुटितकट-कशुद्धि जनयन्तीत्यर्थः । एवं जरठैः श्रौंठैरातपैराहतं स्पृष्टं सूर्यसंनिहितत्वात् अत एव शैल्याय दरीविवरेषु निषण्णं गजकुलं येषु तान् । दरीविवरनिषण्णमेवातपैरा-हतमिति वा ॥

अथ मलयदर्शनमाह—

धावइ वेअपहाविअपवंगहीरन्तसेलसिहरन्तरिओ ।

छाआणुमगळगो तुरिअं छिण्णाअओ व मलउच्छङ्गो ॥ ९३ ॥

[धावति वेगप्रधावितप्लवंगहियमाणशैलशिखरान्तरितः ।

छायानुमार्गलग्रस्वरितं छिन्नातप इव मलयोत्सङ्गः ॥]

वेगेन गच्छन्त कपयो मलयोत्सङ्गमपि गच्छन्तमवगच्छन्ति । तदुन्मेषते—
मलयोत्सङ्गस्वरितं धावतीव । धावने बीजमाह—कीदृक् । वेगेन प्रधामितैः
प्लवंगैर्हियमाणानां शैलानां शिखरैरन्तरितो व्यवक्रितः सन् छिन्न आतपो यस्मात् ।
शिखरैरेव सच्छिन्नातपः । अत एव च्छयाया हियमाणपर्वतानामित्यर्थः । अनु-
मार्गलग्रः पश्चात्प्र. । अयमभिप्राय —उपरि हियमाणगिरिभिर्व्यवधाय निवारित-
सूर्यातपः पुनस्तस्पर्शमीदमलयोत्सङ्गो यथा यथा गिरयो धावन्ति तथा तथा
तच्छायामिवानुवर्तमानः स्वयमपि धावति । यद्वा अन्यत्तुल्यमेव । छायाया तद्गिरि-
स्फटिकभित्तिगतप्रतिबिम्बेनानुमार्गलग्र. पृष्ठलग्र. । तथा च तदातपमिवा तद्गिरिं
पृष्ठलग्रच्छायार्थमेव धावतीत्यर्थः । एवंविधप्रमस्य नौकादिगमने दृष्टत्वादिति भावः ॥

अथ कपीना कार्येसाहमाह—

आलोइआ ण दिट्ठा सच्चविआ ण गहिआ समोवइण्हिं ।

उम्मूलिआ वि जेहिं तेहिं ण उअहिं णिआ कईहि महिहरा ९४

[आलोकिता न दृष्टाः सत्यापिता न गृहीताः समवपतितैः ।

उन्मूलिता अपि यैस्तैर्नोदधि नीताः कपिभिर्महीधराः ॥]

महीधराः प्रथमं दूरादपि यैरालोकितान्तैः पुनर्न दृष्टाः । तदानीमेवान्यैस्तराटि-
तत्वादिति भावः । एवं यैः सत्यापिता गृहीतुं स्थिरीकृतान्तैर्न गृहीताः । कित्वन्वैरेवे-
त्यर्थः । वस्तुतस्तु दूरादात्सत्यापिता अपि पूर्ववेगवशादुत्सङ्गव गतैः पुनर्न
दृष्टा न च गृहीता इति भावः । एवं सममेकदैवावपतितैर्यैरुन्मूलिना उत्पाटिता अपि
तैर्दृष्टि न नीताः । किं तु भ्रिप्रकारिभिरन्वैरेवेत्यर्थः । एतेन त्वरातिशयः सूचितः ॥

अथ प्लवमाना गतिमार्गमाह—

भगादुमभङ्गभरिओ उक्खित्तविसट्टपडिअमहिहरविसमो ।

पवआण उअहिलगो लक्खिअइ विइअसंकमो व गइवहो ॥९५॥

[भद्रद्रुमभङ्गभृत उक्लितविशीर्णपतितमहीधरविषमः ।

प्लवगानामुदधिलग्नो लक्ष्यते द्वितीयसंक्रम इव गतिपथः ॥]

समुद्रलम्पः प्लवगानां गतिपथः संचारमार्गोऽधोवर्ती पथाकारे भूप्रदेशे द्वितीय-
संक्रम इव द्वितीयसेतुरिव लक्ष्यते । कीदृक् । संक्षोभाद्भद्रद्रुमाणां भङ्गैः खण्डैर्मृतो
व्याप्तः । एवं प्रथममुत्क्षिप्ताः सन्तो विशीर्णा उत्क्षेपणाभिघातेन खण्डशो भूता
अथ पतिताः । भूमाविलयार्थात् । एवंभूता ये महीधरास्त्रीर्यिषमो निम्नोन्नतः । संक्र-
मोऽप्येवमेव द्रुमशैलभङ्गपूर्णो भवतीत्यर्थः । पतत्पर्वतवृक्षखण्डपूर्णत्वात्समुद्रपर्यन्ता-
द्याशदेश एव गतिपथ इति केचित् ॥

अथाश्वासं विच्छिन्नन्दन्कपीनां समुद्रप्राप्तिमाह—

वेणु गहिअसेलं वेलाद्योलेन्तपडिणिअत्तोवइअम् ।

जाअं रामाहिमुहं अणुराठफुल्ललोअणं कइसेण्णम् ॥ ९६ ॥

इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे महाकव्वे
छड्डभो आसासओ ॥

[वेगेन गृहीतशैलं वेलाव्यतिक्रान्तप्रतिनिवृत्तावपतितम् ।

जातं रामाभिमुखमनुरागोत्फुल्ललोचनं कपिसैन्यम् ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये षष्ठ आश्वासः ।

कपिसैन्यं गृहीतशैलं सद्देगेन रामाभिमुखं जातम् । रामसंसुखे स्थितमित्यर्थः ।
अतः परमस्वामिः किं कर्तव्यमित्याशयात् । कीदृक् । अकारप्रच्छेदाद्वेलाव्यतिक्रान्तं
यथा स्यात्तथा पर्वताहरणात्प्रतिनिवृत्तं सदवपतितम् । वेलायामवतीर्णमित्यर्थः ।
अस्तुतस्तु गृहीतशैलं सद्देगेन वेलाव्यतिक्रान्तं वेलाव्यतिक्रान्तं कियदूरे समुद्रोपरि
गतम् । अथ तथाज्ञानात्प्रतिनिवृत्तं परावृत्तं सदवपतितं वेलायामेवेत्युच्यते ।
एवमनुरागोत्फुल्लनयनं सापितपर्वताहरणत्वादिति भावः ॥

पर्वतोद्धारदशया रामदासप्रकाशिता ।

रामसेतुप्रदीपस्य पूर्णा पद्यी शिखाभवत् ॥

अथ मलयदर्शनमाह—

धावइ वेअपहाविअपवंगहीरन्तसेलसिहरन्तरिओ ।

छाआणुमगलगगो तुरिअं छिण्णाअओ व मलउच्छङ्गो ॥ ९३ ॥

[धावति वेगप्रधावितप्लवंगहियमाणशैलशिखरान्तरितः ।

छापानुमार्गलमस्त्वरितं छिन्नातप इव मलयोत्सङ्गः ॥]

वेगेन गच्छन्त. कपयो मलयोत्सङ्गमपि गच्छन्तमवगच्छन्ति । तदुत्प्रेक्षते—
मलयोत्सङ्गस्त्वरितं धावतीव । धावने वीजमाह—कीटक् । वेगेन प्रधावितैः
प्लवंगैर्हियमाणानां शैलानां शिखरैरन्तरितो व्यवहित सन् छिन्न आतपो यस्मात् ।
शिखरैरेव सच्छिन्नातपः । अत एव च्छायायां हियमाणपर्वतानामित्यर्थः । अनु-
मार्गलमः पश्चालमः । अयमभिप्राय — उपरि हियमाणगिरिभिर्व्यवधाय निवारित-
सूर्यातपः पुनस्तत्स्पर्शमीदृमलयोत्सङ्गो यथा यथा विरयो धावन्ति तथा तथा
तच्छायाभिवानुवर्तमानः स्वयमपि धावति । यद्वा अन्यन्तुत्यमेव । छायायां तद्गिरि-
स्फटिकमित्तिगतप्रतिबिम्बेनानुमार्गलमः पृष्ठलमः । तथा च तदातपभियां तद्गिरि-
पृष्ठलमच्छायायार्थमेव धावतीत्यर्थः । एवंविधभ्रमस्य नौकादिगमने दृष्टत्वादिति भावः ॥

अथ कपीनां काव्योत्साहमाह—

आलोइआ ण दिट्ठा सच्चविआ ण गहिआ समोवइएहिं ।

उम्मूलिआ वि जेहिं तेहिं ण उअहिं णिआ कईहि महिहरा ९४

[आलोकिता न दृष्टाः सत्यापिता न गृहीताः समवपतितैः ।

उन्मूलिता अपि वैस्तैर्नोदधिं नीताः कपिभिर्महीधराः ॥]

महीधरा प्रथमं दूरादपि दैरालोकितास्तै पुनर्न दृष्टाः । तदानीमेवान्यैरत्याटि-
तत्वादिति भावः । एवं यैः सत्यापितां ग्रीहतुं स्थिरीकृतास्तैर्न गृहीताः । किन्तुन्यैरेवे-
त्यर्थः । वस्तुतस्तु दूरादालोकिताः सत्यापिता अपि पूर्ववेगवशादुद्बुद्ध गतैः पुनर्न
दृष्टा न च गृहीता इति भावः । एवं गममेकदैवावपतिनैर्वैरुन्मूलिताः उत्पाटिता अपि
तैरुदधिं न नीताः । किं तु क्षिप्रकारिभिरन्यैरेवेत्यर्थः । एतेन त्वरातिशयः नूषितः ॥

अथ प्लवगानां गतिमार्गमाह—

भगगहुमभङ्गभरिओ उक्खित्तविसट्टपडिअमहिहरविसमो ।

पवआण उअहिलगो लक्खिज्जइ विइअसंकमो व गइवहो ॥ ९५ ॥

[मद्गद्गमभङ्गभृत उल्लिख्यविशीर्णपतितमहीधरविषमः ।

ह्रवगानामुदधिलग्नो लक्ष्यते द्वितीयसंक्रम इव गतिपथः ॥]

समुद्रलमः ह्रवगानां गतिपथः संचारमार्गोऽधोवर्ती पथाकारो भूप्रदेशो द्वितीय-
संक्रम इव द्वितीयसेतुरिव लक्ष्यते । कीदृक् । संक्षोभाद्गुणद्रुमाणां भङ्गैः खण्डैर्भृतो
न्यासः । एवं प्रथमसुल्लिखिताः सन्तो विशीर्णा उत्क्षेपगामिघातेन खण्डशो भूता
अथ पतितः । भूमावित्यर्थात् । एवंभूता ये महीधरास्तौर्विषमो निशोन्नतः । संक्र-
मोऽप्येवमेव द्रुमशैलमङ्गपूर्णो भवतीत्यर्थः । पतत्पर्वतवृक्षखण्डपूर्णत्वात्समुद्रपर्वन्ता-
काशदेश एव गतिपथ इति केचित् ॥

अथाश्वासं विच्छिन्दन्कपीनां समुद्रप्राप्तिमाह—

वेणुण गृहीतशैलं वेलाव्यतिक्रान्तपडिणिअत्तोवइअम् ।

जाअं रामाहिमुहं अणुराडफुल्ललोअणं कइसेणम् ॥ ९६ ॥

इअ सिरिपवरसेणविरइण कालिदासकए दहमुहवहे महाकव्वे
छड्डओ आसासओ ॥

[विगेन गृहीतशैलं वेलाव्यतिक्रान्तप्रतिनिवृत्तावपतितम् ।

जातं रामाभिमुखमनुरागोत्फुल्ललोचनं कपिसैन्यम् ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये षष्ठ आश्वासः ।

कपिसैन्यं गृहीतशैलं सद्देगेन रामाभिमुखं जातम् । रामसंमुखे स्थितमित्यर्थः ।
अतः परमस्वामिः किं कर्तव्यमित्याशयात् । कीदृक् । अकारप्रक्षेपाद्द्वेलामप्यतिक्रान्तं
यथा म्यात्तथा पर्वताहरणात्प्रतिनिवृत्तं सदवपतितम् । वेलायामवतीर्णमित्यर्थः ।
चस्तुतस्तु गृहीतशैलं सद्देगेन वेलाव्यतिक्रान्तं वेलाव्यतिक्रान्तं क्रियदूरे समुद्रोपरि
गतम् । अथ तथाज्ञानात्प्रतिनिवृत्तं परावृत्तं सदवपतितं वेलायामेवेत्युच्यते ।
एवमनुरागोत्फुल्लनयनं साधितपर्वताहरणत्वादिति भावः ॥

पर्वतोद्धारदशया रामदासप्रकाशिता ।

रामसेतुप्रदीपस्य पूर्णा पट्टी विशाभवत् ॥

सप्तम आश्वासः ।

अथ सेतूपरुक्रममाह—

सह ते विक्रमणिहसं दहवअणपआवलङ्घणगाक्खन्धम् ।
आढत्ता विरएउं सासअरामजसलञ्छणं सेउवहम् ॥ १ ॥
[अथ ते विक्रमनिकपं दशवदनप्रतापलङ्घनाप्रस्कन्धम् ।
आरब्धा विरचयितुं शाश्वतरामयशोलञ्छनं सेतुपपम् ॥]

अथ पर्वतानयनानन्तरं ते वानरः सेतुपथं विरचयितुमारब्धवन्तः । कीदृशम् ।
विक्रमस्य तेजोहृत्पत्नेन सुवर्णरूपस्य निकपं कपपाषाणम् । पाषाणमयत्वात् । यथा
कपपरीक्षितं सुवर्णादि कुण्डलादिकर्मण्युपयुज्यते तथा सेतुपरीक्षितो वानरविक्रमौ
रावणवधादालुपयोक्ष्यत इत्याशयः । पुनः कीदृशम् । दशवदनप्रतापस्य यदङ्घन-
मतिक्रमस्त्राप्रस्कन्धमप्रेसरसैन्यरूपम् । सेतुसिद्धौ च तदङ्घनं तस्मिन्नसति सेतुरेव
न भवेदिति भावः । एवं शाश्वतं स्थिरं रामयशसो लञ्छनं चिह्नम् । तज्ज्ञाप-
कत्वात् । अथ च श्रद्धेन चन्द्ररूपस्य तस्य लञ्छनं द्यामत्वादिति शुभ्रश्यामयोः
संयुत्या शोभाविशेष एवेति न हीनोपमा । एतावता रामयशसोऽस्तिव्यापकत्वमुक्तम् ।
सर्वत्र रूपकम् ॥

अथ सिन्धुं शैलक्षेपणमाह—

णवरि अ महिअलधरिआ मुक्का उअहिम्मि वाणरोहिं महिहरा ।
आइवराहभुएहिं व पलउव्वहणदलिआ महिअलद्धन्ता ॥ २ ॥

[अनन्तरं च महीतलधृता मुक्का उदधौ वानरैर्महीधराः ।

आदिवराहभुजैरिव प्रलयोद्बहनदलिता महीतलार्धान्ताः ॥]

आरम्भानन्तरं वानरैर्महीधरा उदधौ मुक्काः शिखाश्च । कीदृशाः । महीतलेऽ-
र्थातीरे धृताः कथं वा कुत्र क्षेप्तव्या इति विचारेण क्षणं स्थापिता विश्रामाय वा ।
दृष्टान्तमाह—चतुर्भुजस्यादिवराहस्य भुजैः प्रलये बहुद्बहनमुदरणमर्थान्महीतलस्य
तेन दलिता अकस्माद्दुलिता महीतलकदेशा इव । यथा ते उदधौ मुक्कास्तथैतेऽ-
प्यमीभिरित्यर्थः । तथा च भूगण्डतौल्येन पर्वताना महत्त्वमुक्तम् ॥

अथ समुद्रसावस्थामाह—

णिवडन्ताम्म ण दिट्ठो दूरोवइअम्मि कम्मिओ गिरिणिवहे ।
खणपडिअम्मि विलुलिओ अत्थमिअम्मि परिवड्ढिओ सलिलणिही

[निपतति न दृष्टो दूरादवपतिते कम्पितो गिरिनिबहे ।

क्षणपतिते विललितोऽस्तमिते परिवर्धितः सलिलनिधिः ॥]

सलिलनिधिर्गिरिनिबहे निपतति सति न दृष्टः । छन्नत्वादिति गिरीणां महत्त्वं बहुत्वं चोक्तम् । दूरादवपतिते उपरितः संबन्धे सति कम्पितः । अभिहतत्वादिति दृढावयवत्वम् । क्षणं व्याप्य पतिते सति विललितः खण्डखण्डीभूतः । पर्वतैर्विदीर्णत्वात् । क्षणमेव पतितस्तदुत्तरं हठादेवास्तमितो गिरिनिबह इत्यर्थः । तदाह—
अस्तमिते जलाभ्यन्तरं गते सति परिवर्धित आक्रान्तपुलिनः । पर्वतपुरितजलत्वादिति गिरिसमुद्रयोरपि महत्त्वमुक्तम् ॥

अथ समुद्रस्य क्षोभमाह—

गिहउच्चत्तजलअरं कञ्चिअकाणणभमन्तभमिरुच्छङ्गम् ।

जाअं कल्लुसच्छाअं पट्टमुच्छलिआगअं महोअहिसलिलम् ॥ ४ ॥

[निहतोद्भूतजलचरं कृष्टकाननभ्रमणशीलोत्सङ्गम् ।

जातं कल्लुपच्छायं प्रथमोच्छलितागतं महोदधिसलिलम् ॥]

महोदधिसलिलं प्रथमं पर्वतपतनात्सर एवोच्छलितं सदागतं महीमाश्लष्य निवृत्तम् । अत एव कल्लुपच्छायं महीनिष्ठरजस्तृणादिसंबन्धादाविलं जातमित्यन्वयः । कौटुक् । निहताः पर्वतानामुच्छलितजलानां चाभिघाताद्गतप्राणा अत एवोद्भूता दक्षितोदरा जलचरा यत्र तथा । एवं पूर्वनिपातानियमात्कृष्टं कल्लोलाभिघातादाकृष्टं अथ च भ्रमदूर्णमात्रं काननं यत्र एतादृशो भ्रमणशील आवर्तरूपतामत्र उत्सङ्गो यस्य तत् । आकृष्टकारण(नन)स्य भूमौ पाताभ्रमणमित्यर्थः । वस्तुतस्तु कृष्टकाननं सद्भ्रमद्विसि दिशि गच्छत् सद्भ्रमणशीलमध्यं चेति कर्मधारयः । तथा आवर्तशीलमप्यजलस्य काननसंबन्धाद्विश्वरूपगतिक्त्वेन भ्रमणमिति भावः । यद्वा ऊर्ध्वदेशावच्छेदेनोच्छलनं विवक्षितम् । तत्र गिरिवर्तमानकाननस्य कल्लोलाभिघातादाकर्षणेन तन्मिश्रितगैरिकादिसंबन्धात्कल्लुपच्छायमित्यर्थः ॥

अथ समुद्रेपरि नभोभागमाह—

सलिलत्थमिअमहिहरो पुणो वि अहिद्धमिलिअगिरिसंधाओ ।

तह घट्टिअपबओ विअ दीसइ णहसाअरन्तरालुहेसो ॥ ५ ॥

[सलिलास्तमितमहीधरः पुनरप्यदृष्टमिलितगिरिसंधातः ।

तथा घटितपर्वत इव दृश्यते नभःसागरान्तरालोद्देशः ॥]

सलिलैर्यात्रप्रथमपतितपर्वताभिघातादूर्ध्वमुच्छलितैरस्तमिता भरश्यतां नीताः समुद्रे पतन्ते महीधरा यत्र तादृशो नभःसागरयोरन्तरालप्रदेशस्तथा पूर्वप्रकारेण घटिता योजिताः पर्वता यत्र तथाभूत इव दृश्यते । अत्र हेतुमाह—पुनरप्यदृष्ट-मनाकलितं यथा स्यादेवं मिलितः स्वसंबद्धो मिथःसंबद्धो वा गिरिसघातो यत्र तथा । तथा च प्रथममुच्छलितजलेन पतत्पर्वतानां तिरोधानेऽप्यन्यैर्बहुभिरापतिदैस्त्व-ञ्ज्वलनामेव तिरोधानादथ पतनाद्वा पूर्वपर्वतघटित एव लक्षित इत्युत्प्रेक्षा ॥

कपीनामारम्भोत्सर्पेमाह—

जणिअं पडिवक्खभअं तुलिआ सेला घुओ कईहिं समुदो ।

ण हु णवर हिअअसारा आरम्भा वि गरुआ महालक्खाणम् ॥६॥

[जमितं प्रतिपक्षभयं तुलिताः शैला धुतः कपिभिः समुद्रः ।

न खलु केवलं हृदयसारा आरम्भा अपि गुरवो महालक्ष्याणाम् ॥]

कपिभिः शैलाक्षुलिना उत्थाव्यानीताः । अथ तक्षेपेण समुद्रो धुत आन्दोलितः । तत एव प्रतिपक्षाणां रावणादीनां मयं जनितमित्युत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वस्य हेतुत्व-मिति हेतुपरम्परा । अर्थान्तरन्यासमाह—महत्त्वं लक्षणं येषां ते महालक्ष-महापुरुषालेपा न खलु केवलं हृदयस्य मारा अभिप्राया एव गुणव किं त्वारम्भा अपि गुरव एव ियस्मादारम्भादेवं प्रतिपक्षनरपर्यन्तं जातमित्यर्थः । महान् रावण-प्रमृति लक्ष्य उद्देशो येषां तेषामिति वा । सारो बलमभिप्राय उत्साहो वा ॥

अथ समुद्रे गिरीणा ममनामाह—

जो दीसइ धरणिहरो णज्जइ एएण वज्जइ त्ति समुदो ।

उअहिम्मि उण चडन्ता कत्थ गअ त्ति सलिले ण णज्जन्ति धरा ॥७॥

[यो दृश्यते धरणीधरो ज्ञायते एतेन बद्ध इति समुद्रः ।

उद्धर्षो पुनः पतन्तः कुत्र गता इति सलिले न ज्ञायन्ते धराः ॥]

समुद्रानवच्छिन्नदेशे यो धरणीधरो दृश्यते एतेनैव समुद्रे बद्ध इति ज्ञायते महत्त्वात् । उद्धर्षो पुन सलिले पतन्त एव धरा गिरयः कुत्र गता इति न ज्ञायन्ते । तथा च पूर्वाद्यं बद्ध इति भूतकप्रत्ययमहिम्ना वन्दनक्रियावश्यकत्वाद्धारणीधर इत्येकवचनेनैकस्यैव वन्दनकर्मत्वमुक्तमत्र तु धरा इति बहुवचनेन तथाविधानमेव बहूना सलिलपातसमकालमेवात्मनात्समुद्रस्यातिविस्तारित्वं गभीरत्वं चोक्तम् ॥

अथ तिगौनां मुखे गिरीणां मञ्जनमाह—

सञ्जलमहिषेडविअडो सिहरसहस्सपडिरुद्धरइरह्मग्गो ।

इअ तुङ्गो वि महिहरो तिमिङ्खिलस्स वअणे तणं व पणडो ॥८॥

[सकलमहीवेशविकटः शिखरसहस्रप्रतिरुद्धरविरथमार्गः ।

इति तुङ्गोऽपि महीधरस्तिर्भिंगिलस्य वदने तृणमिव प्रनष्टः ॥]

इत्यनेन प्रकारेण तुङ्गोऽपि महीधरस्तिर्भिंगिलस्य नक्तविक्षेपस्य स्वभावादेव व्यात्त-
मुखस्य मुखे तृणमिव प्रनष्टः । अदर्शनं गत इत्यर्थः । मह्ययुक्त्वा व्याप्ते वा ।
कीदृक् । सकलमहीमण्डलवद्विकट इति विस्तृतत्वं शिखरसहस्रेण प्रतिरुद्धरुद्धो
रविरथमार्गं वेनेति तुङ्गिमाधिक्यं चोक्तम् । 'पक्वियो' इति पाठे प्रविष्ट इत्यर्थः ॥

अथ रत्नानामुच्छलनमाह—

पञ्चअसिहरुच्छित्तं धावइ जं जं जलं पहङ्गणहुत्तम् ।

तं तं रअणोहिं समं दीसइ णक्खत्तमण्डलं व पडन्तम् ॥ ९ ॥

[पर्वतशिखरोत्क्षिप्तं धावति यद्यजलं नभोङ्गणामिसुखम् ।

तत्तद्रत्नैः समं दृश्यते नक्षत्रमण्डलमिव पतत् ॥]

पर्वतांशुखरेणाभिहत्या उत्क्षिप्तं यद्यजलं नभोङ्गणामिसुखं सदावति । नभोङ्गणं
व्याप्योत्तीक्ष्णैः । तत्तज्जलं मूलादुच्छलितै रत्नैः समं पतद्दृश्यते । रत्नानां जलवि-
न्दनां च नक्षत्रगुल्याकारत्वाच्चक्षत्रमण्डलमिवेत्युपमा । यथा नक्षत्रमण्डलं पतती-
त्यर्थः । तत्तदेव नक्षत्रमण्डलमित्युत्प्रेक्षा वा । एतेन समुद्रमूलक्षोभ उक्तः ॥

अथ शैलानां पतनप्रकारमाह—

त्राणरवेआइद्धा पिहुलवलन्तणिअओद्धरपरिक्खित्ता ।

अप्पत्त च्चिअ उअहिं भमन्ति आवत्तमण्डलेसु व सेला ॥ १० ॥

[वानरवेगाविद्धाः पृथुलवलमाननिजनिर्झरपरिक्षिप्ताः ।

अप्राप्ता एवोदधिं भ्रमन्त्यावर्तमण्डलेष्विव शैलाः ॥]

वानरैर्वेगेनाविद्धाः प्रेरिताः शैला उदधिमप्राप्ता एवावर्तमण्डलेष्वेव भ्रमन्ति ।
तथा च प्रेरणाविशेषवशाद्दृढद्रव्यसाम्राज्येन च भ्रमन्तः सन्तः पतन्तीत्याशयः ।
तदाह—कीदृशाः । पृथुलैर्वलमानैर्वैश्रीभूतैर्निजनिर्झरैः परिक्षिप्ता वेष्टिताः । अत
एव गिरित्रमण्डलाच्चतुर्दिशं भ्रमित्वा पतन्तु निर्झरजलेवावर्तत्वमुत्प्रेक्षितम् ॥

अथ कपीनां कार्ययोगमाह—

खगमेलिआपविद्धो सिहरन्तरगित्तरित्तवाणरलोओ ।

पच्छा पडइ समुदे अण्णो मिलइ पढमं णहे गिरिणिवहो ॥११॥

[क्षणमेलितापविद्धः शिखरान्तरनिर्यद्रिक्तवानरलोकः ।

पश्चात्पतति समुद्रेऽन्यो मिलति प्रथमं नभसि गिरिनिवहः ॥]

क्षणं व्याप्य क्षणेनोत्सवेन वा प्रथमं मेलितो योजितः । समुखीकृत इति यावत् । पश्चादपविद्धः प्रेरितो गिरिनिवहः समुदे पश्चात्पतति प्रथमं नभस्मन्तरालेऽन्यो गिरिनिवहो मिलति । तथा च पुरोनिक्षिप्तपर्वता यावत्समुद्रं न प्राप्नुवन्ति तावदेव पश्चादागच्छद्भिः कपिभिः स्वापकर्षशक्त्या तथा वेगः कृतस्तथा च निक्षिप्तः पर्वतो यथा तदुभयगिरिमिलनमन्तराल एव जातमिति कपीनां जिगीषा शीघ्रता च सूचिता । गिरिनिवहः कीदृक् । शिखरान्तराभिर्यन्वहिर्गच्छन् रिक्तस्वपर्वतस्य क्षिप्तत्वेन बोद्धव्याभावाच्छून्यहस्तो वानरलोको यस्मात् । तथा च शिखरान्तरावस्थित्या कपीनामुत्फालसौकर्याशमाकारलाघवेऽपि स्वाधिकशैलोद्बहनेन बलप्रकर्ष उक्तः ॥

समुद्रे गिरिप्रवेशमार्गमाह—

दीर्घा बलन्तविअडा रसन्ति उवहिम्भि मारुअभरिज्जन्ता ।

पाआलोअरगहिरा रहमोविद्धाण महिहराण गइवहा ॥ १२ ॥

[दीर्घा बलद्विकटा रसन्त्युदधौ मारुतभ्रियमाणाः ।

पातालोदरगभीरा रभसापविद्धानां महीधराणां गतिपथाः ॥]

रभसेन वेगेनापविद्धाना प्रेरिताना महीधराणासुदधौ गतिपथा प्रवेशमार्गं रमन्ति शब्दायन्ते । किंभूताः । पातालोदरपर्यन्तं गभीराः । एवं दीर्घा ऋज्वाकाराः । बलन्तो वितम्बशिखरवैषम्येण विषमीभूता विकटा विस्तीर्णाः । तथा मारुतैः कंदरानि, स्रुतैर्भ्रियमाणा पूर्यमाणाः । तथा च तन्मार्गस्य शून्यत्वेन प्रविशज्जलाना एवमसुबन्धाच्छब्दोत्पत्तिस्थानत्वमिति भावः । एवं च तस्य दीर्घत्वेनावर्ताद्यनुक्षेप्यतया गिरीणां गुरुत्वं विषमत्वेन च हृद्यज्जलनतिक्रमणेन महत्त्वं सूचितम् ॥

गिरीणां पतनसांकर्यमाह—

उक्लिप्तविमुक्ताइं णहम्मि एकेकमावडणभिण्णाइं ।

वज्जभउड्विण्णाइं व पडन्ति रअणाअरे गिरिसहस्साइं ॥ १३ ॥

[उक्लिप्तविमुक्तानि नभस्यैकैकक्रमावपतनभिन्नानि ।

वज्रभय द्विभ्रानीव पतन्ति रत्नाकरे गिरिसहस्राणि ॥]

उक्लिप्तान्यूर्ध्वं नीतानि सन्ति विमुक्ताम्यधःशिमानि गिरिसहस्राणि रत्नाकरे पतन्ति । कीदृशानि । नभस्यैकैकक्रमेण यदवपतनं तेन भिन्नानि । परस्परसंघटेन विशीर्णानीत्यर्थः । अत एवोत्प्रेक्षते—वज्रभयेनोद्विभ्रानीव । नीताः संगोपनस्थ-लमेकदैव प्रविशन्तीति पूर्वं भेनाकादयो वज्रभयायथैव प्रविष्टास्तथैव संप्रत्ये-तेऽपीत्याशयः ॥

गिरिपतने सत्वरतामाह—

भिण्णसिल्लाअलसिह्वरा णिअउदुमोसरिअकुसुमरअधूसरिआ ।

पढमं पडन्ति सेला पच्छा वाउड्ढुआ महाणइसोत्ता ॥ १४ ॥

[भिन्नशिलतलशिखराणि निजकद्रुमापसरत्कुसुमरजोधूसरिताः ।

प्रथमं पतन्ति शैलः पश्चाद्वातोद्धतानि महानदीस्रोतांसि ॥]

भिन्नानि विशीर्णानि शिलतलानि यत्र तादृशानि शिखराणि येषां ते शैलः प्रथमं गुरुत्वात्समुद्रे पतन्ति पश्चात्कंदरोद्धतेन अपिवेगोत्थितेन वा वातेनोद्धृतानि महानदीस्रोतांसि पतन्ति । तथा च शिलतलदलनाद्विच्छिद्य पतदपि नदीजलं कतोद्धृतत्वात्पश्चादेव पततीति भावः । शैलः कीदृशः । निजकद्रुमेभ्योऽपसरद्भिः कुसुमरजोभिर्धूसरिताः ॥

जलपतितानां गिरीणां अपिभिर्दसैवनाह—

णिम्मलसलिलठभन्तरविहत्तदीसःतविसमगइसंचारा ।

णस्सन्ति णिअलट्टिअपवंगमालोइआ चिरेण महिह्वरा ॥ १५ ॥

[निर्मलसलिलाभ्यन्तरविभक्तदृश्यमानविषमगतिसंचाराः ।

नश्यन्ति निश्चलस्थितप्लवंगमालोकिताधिरेण महीधराः ॥]

महीधराधिरेण नश्यन्ति जलान्तरितत्वेनादृशं भवन्ति । अत्र प्रकारमाह—

निर्मलं स्वच्छं यत्सलिलं तदभ्यन्तरे विभक्त्वा पृथग्भूता विभक्तं यथा स्यादिति वा दृश्यमाना विषमा भानापर्वतपतनोत्थापितजलवर्तवशातिर्दग्धलिना गतिः प्रसारो यस्य तथाभूत संचारो भ्रमणरूपो येषां ते । जले निक्षिप्तं गुह्यद्रव्यमावर्ते पतद्भ्रमदेवाधो गच्छतीत्याशयः । अत एव कौतुकेन पर्वताः कुत्र गच्छन्ति किं वा भवेदिति चिन्तया वा तीरे निश्चलस्थितेः प्लवंगमैराजेकताः । जलनेर्मह्यादिति भावः । गतिविधाप्रकारास्तुल्यार्थाः । संचर्यतेऽनेनेति संचारो वारं । तथाच विषमा गतिभ्रमणरूपा तस्या वत्नं येषामिति वा ॥

अथ मूलरत्नशोभमाह—

फेणकुसुमन्तरुत्तिष्णकेसराआरवेविरमऊहाइं ।

सूयन्ति पवत्ताइं मूलुक्स्वुहिअं महोअहिं रअणाइं ॥ १६ ॥

[फेणकुसुमान्तरोत्तीर्णकेसराकारवेपनशीलमयूखानि ।

सूचयन्ति प्लवमानानि मूलोत्क्षुभितं महोदधिं रत्नानि ॥]

इत्येतानि जलोपरि संचारीणि रत्नानि मूलाद्दुर्ध्रुभितं महोदधिं सूचयन्ति कथयन्ति । उपरिगतप्लवंगमैरनुमीयते समुद्रमूले पर्वनापातो वृत इति भावः । किंभूतानि । फेणरूपाणां कुसुमानामन्तरेण मध्येनोत्तीर्णा उद्वृता केसराकारा वेपनशीलाः केवचला चक्षुः नयूया येषां तानि । अन्यत्रापि कुसुमे केसरानि तिष्ठन्तीत्याशयः ॥

पुनः समुद्रशोभमाह—

विहुणइ वेळं व महिं भिन्दइ समअं व धरणिधरसंघाअम् ।

गेणइ अअं व गअणं सुअइ सहाअं व साअरो पाआलम् ॥ १७ ॥

[विपुनोति वेलागिव महीं भिनति समयमिव धरणीधरसंघातम् ।

गृह्णाति भयमिव गगनं सुञ्चति स्वभावमिव सागरः पानालम् ॥]

सागरो वेलागिव महीं विपुनोति । यथा जलं कम्पयति तथा जलशोभान्हीमनीत्यर्थः । अशोभ्यत्वात्साम्यम् । एवं समयं वेलाजलहनं न कर्तव्यमिति व्यवस्थामिव धरणीधरसमूहं भिनति खण्डयति । अनेयत्वात्साम्यम् । तथा च वेलागपि लब्धे परस्परविधातात्पर्वतानपि विशीर्णवशीलार्थः । एवं यथा भयं शङ्काति तथा गगनमपि कल्लोलद्वारेत्यर्थः । अप्राप्यत्वात्साम्यम् । एवं यथा स्वभावं प्रकृतिमशो-

भ्यस्त्वादिकां मुञ्चति क्षुभ्यति तथा पातालमपि । शैलाघातेनोच्छ्रालनादित्यर्थः ।
मभीरत्वात्सान्ध्यम् । सर्वत्र सहोपमा । 'बैला तत्तीरनीरयोः' इति कोषः ॥

पुनः पर्वतपतनप्रकारमाह—

पल्हत्थन्ति बलन्ता चलविडबन्तरणिअत्ततरुपारोहा ।

मूलुण्णामिअजलआ अहोमुहन्दोलिओञ्जारा धरणिहरा ॥ १८ ॥

[पर्यस्यन्ति बलमानाश्चलविटपान्तरनिवृत्ततरुप्ररोहाः ।

मूलोन्नामितजलदा अधोमुखान्दोलितनिर्झरा धरणिधराः ॥]

धरणिधरा बलमाना अधोमुखत्वेन कवीभवन्तः सन्तः पर्यस्यन्तीति सूतः पतन्ति ।
किंभूताः । चञ्चला वा शास्त्रा तदन्तरेण तन्मध्येन निवृत्ता उन्वमानास्तरुणां प्ररोहाः
शिफा यत्र ते । तरुणामप्यधोमुखत्वेन शिफा अप्यधोमुखा भवन्तीत्यर्थः । एवं
मूलेनोन्नामिता ऊर्ध्वमुत्थापिता जलदा येभ्यस्ते । नितम्बानामूर्ध्वगतत्वेनाधोमुख-
शिखरस्थिता मेघा मूलभागेनैव गगनं गच्छन्तीत्यर्थः । एवमधोमुखाः सन्त आन्दो-
लिताश्चालिता निर्झरा येषां ते । तथा च निर्झराणामान्दोलनमात्रं न तु व्यवच्छिद्य
पतनम् । पर्वतानामेव तदभ्यन्तरे पतनादित्यमीषां गुरुत्वेन महत्त्वमुक्तम् ॥

अधोच्छलितजलान्धकारमाह—

अट्टिअपडन्तमहिहरदूरट्टिअजलरअन्धआरत्थमिए ।

साहइ णवर पडन्ते पक्खुहिअत्तमुहपडिरओ धरणिहरे ॥ १९ ॥

[अस्थितपतन्महीधरदूरोत्थितजलरयान्धकारास्तमितान् ।

शास्ति केवलं पततः प्रक्षुभितसमुद्रप्रतिरवो धरणिधरान् ॥]

प्रक्षुभितस्य समुद्रस्य प्रतिरवः केवलं धरणिधरान्पततः शास्ति कथयति । किंभू-
तान् । अस्थितमव्यवस्थितं पतन्तो ये महीधरस्तैर्हेतुभूतैर्दूरं व्याप्योत्थितानां
जलानां रणेन वेगेन सूर्यस्य च्छन्नतया योऽन्धकारस्तोनास्तमितान् तिरोहितान् ।
पर्वतानामव्यवस्थितपतने जलोपरि जलोत्थितावन्धकारपर्यवसानेन चाक्षुषज्ञानाभावे
समुद्रक्षोभशब्दप्रतिरवैः पर्वताः पतन्तीति परमनुनीयत इति पर्वतपतनशब्दार्पेक्षया
समुद्रक्षोभशब्दो महानिति समुद्रस्य महाशयत्यमुक्तम् । पर्वतपतनेन समुद्रक्षोभस्तेन
तटाभिघातादित्सेन शब्दस्तेन प्रतिशब्दस्तेन शैलानां पतनमहत्त्वयोरनुमितित्वाद्या
च कपीनां बल्यत्वायुमितिरिति हेतुपरम्परालंकारो यस्तुना व्यज्यते ॥.

कपीनामवधानमाह—

दरधौअकेसरसडा पाआलुम्हगिरिधाउकइमिअमुहा ।

पडिसकन्ति पवंगा पल्हत्थिअमहिहरूससन्तक्खन्धा ॥ २० ॥

[दरधौतकेसरसटाः पातालोष्मगिरिधातुकर्दमितमुखाः ।

परिवर्तन्ते प्लवंगाः पर्यस्तमहीधरोच्छ्रुसत्क्न्धाः ॥]

प्लवगाः परिवर्तन्ते । समुद्रे पर्वताग्निशिष्य तदुच्छलितजलपातशङ्कया पश्चादा-
यान्तीत्यर्थः । कीदृशाः । दरधौतो उच्छलितजलस्पृष्टाः केसरसटा येषां ते । एवं
पातालोष्मणा गिरिधातुभिः कर्दमितानि मुखाणि येषाम् । समुद्रजलद्विधाभावेनोत्थित-
पातालोष्मसबन्धान्स्वेदोद्गमेन पूर्वलग्नगिरिधातूना कर्दमीभावादिभिः भावः । तथा
च पश्चादपसरणेऽप्युच्छलितजलसंपर्केणोष्मसबन्धेन च पर्वतानिघातप्रकर्षे उक्तः ।
कर्दमोद्गमेन च स्वेदप्रकर्षेनोष्मोद्गमप्रकर्षेन जलभेदप्रकर्षेनानिघातोष्मसंस्तेन
पतनवेगोत्कर्षेन पर्वतोत्कर्षेन कपीना बल्योत्कर्षोऽनुनीयत इत्यनुमानपरम्परा ।
पुनः कीदृशाः । पर्यस्तैरवतारितैर्महीधरैर्हेतुभिरुच्छ्रुसन्तः स्क्न्धा येषां ते ॥

पुनः पर्वतपतनमाह—

विअलन्तोग्गसरलहुआ पवणविहुवन्तपाअबुद्धपइण्णा ।

पवणहिं उद्धमुक्का सिहरेहिं पडन्ति साअरन्धि महिहरा ॥ २१ ॥

[विगलन्निर्झरलघुकाः पवनविधूयमानपादपोर्ध्वप्रकीर्णाः ।

प्लवगैरूर्ध्वमुक्ताः शिखरैः पतन्ति सागरे महीधराः ॥]

प्लवगैरूर्ध्वान्नभसो मुक्ता महीधरा अधोमुखत्वेन विगलन्निर्झरलघुका अपि
सागरे शिखरभागं पतन्ति । अत्र हेतुमाह—पवनैरन्तरिक्षवारिभिर्विधूयमानपाद-
पत्वाधूर्ध्वेन मस्तकेन प्रकीर्णा विक्षिप्ताः । तथा च शिरोवर्तिवृशणामप्रत्यूहपवना-
न्दोलनवशादानादितशिरोगुरुत्वात्तद्भागेनैव पतन्तीत्यर्थः ॥

गिरिमजनमार्गमाह—

अत्थमिअसेलमग्गा भिण्णणिअसन्तसलिलपुञ्जिअकुसुमा ।

होन्ति हरिआलकविला दाणमुअन्धुप्पवन्तगअदुमभङ्गा ॥ २२ ॥

[अस्तमितशैलमार्गा भिन्ननिवर्तमानसलिलपुञ्जितकुसुमाः ।

भवन्ति हरितालकपिला दानसुगन्धुत्प्लवमाना गजद्रुमभङ्गाः ॥]

अस्तमितानां जलमग्नानां शैलानां मार्गा भवन्ति । कीदृशाः । प्रथमं पर्वताभि-
घातान्दिवाभ्यां द्विधाभूताभ्यामथ निवर्तमानाभ्यां सलिलान्यां पुञ्जितानि रात्रीकृतानि
कुसुमानि यत्र तथा । गिरिवृक्षकुसुमानि तत्र तत्र पर्वतानि भिन्नसलिलभागद्वय-
परावृत्त्या वर्तुलीक्रियन्त इत्यर्थः । एवं च हरितालैः कपिलाः । येषामपि सलिले
संयुक्तत्वात् । एवं दानेन मदजलेन सुगन्धयः सन्त उल्लवमाना उपरि धूर्णमाना
गजद्रुमभङ्गा गजभग्नद्रुमखण्डा यत्र । यद्वा गजद्रुमो नागवृक्षस्तस्य खण्डा यत्र ते ।
तथा च पद्दतिरपि गिरीगमनमुपैवेति समुद्रस्य महत्त्वमुक्तम् । महतानस्तगनेऽपि
चिह्नं नापगच्छतीति सत्कर्मैव कर्तव्यमिति ध्वनिः ॥

अथ वनमहिषाणामवस्थामाह—

अत्याञ्जित सरोसा सलिलदरस्थमिजसेलसिहरावडिआ ।

एक्कावत्तवलन्ता ध्रुवभातम्बलोअणा वणमहिसा ॥ २३ ॥

[अस्तायन्ते सरोषाः सलिलदरास्तमितशैलशिखरापतिताः ।

एकावर्तवल्माना ध्रुवाताम्रलोचना वनमहिषाः ॥]

वनमहिषा एकस्मिन्नावर्ते वल्माना भ्रमन्ताः सन्तोऽस्तायन्ते । भ्रमन्तीत्यर्थः ।
कीदृशाः । सलिले किञ्चिदस्तमितानां शैलानां शिखरादवपतिताः । गिरौ मज्जति
मग्नः स्वामिति क्वचिदन्वयं गन्तुमवतीर्णा अथावर्ते निमग्ना इत्यर्थः । अत एव
प्रतिकर्तुमक्षमतया सरोषास्तत एव ध्रुयमाने इतस्ततः प्रेर्यमाणे आताप्रे लोचने
देस्ये । ध्रुयमाने क्षाल्यमाने लोचने येषामिति वा ॥

मृगानाह—

भिण्णमिलिअं पि मिज्जइ पुणो वि एकक्कमावलोअणसुहिअम् ।

सेलस्थमण्णरुण्णअतरङ्गहीरन्तकाअरं हरिणउलम् ॥ २४ ॥

[भिन्नमीलितमपि भिद्यते पुनरप्येकैकक्रमावलोकाकनसुहितम् ।

शैलास्तमननतोन्नततरङ्गद्वियमाणकातरं हरिणकुलम् ॥]

शैलानामस्तमनेन नतोन्नता ये तरङ्गास्तैर्द्वियमाणां शैलेभ्य आच्छिद्यमानमत एव
कातरं जीवितसदयं हरिणकुलं भिन्नं सन्मीलितमपि भिद्यते । निरिमज्जनेत्यतरङ्ग-
आम्यमाणा हरिणा मिथो भिद्यन्ते । पुनर्मिलन्ति पुनरपि भिद्यन्ते जलवेगवशा-
दित्यर्थः । कीदृक् । पुनरपि परस्परवलोकनेन सुहितम् । तद्दशायामपि बन्धुदर्शनं
बहु मन्यत इति भावः ॥

सिंहानाह—

दाढाविभिण्णकुम्भा करिमअराण थिरहत्थकङ्खिज्जन्ता ।

मोत्तागविभणमोणिअभरेन्तमुहकंदरा रसन्ति मिइन्दा ॥ २५ ॥

[दंष्ट्राविभिन्नकुम्भाः करिमकराणां थिरहस्तकृष्यमाणाः ।

मुक्तागर्भतशोणितभ्रियमाणमुखकंदरा रसन्ति मृगेन्द्राः ॥]

दंष्ट्राभिर्भिन्नौ कुम्भौ यैः । करिमकराणामित्यर्थात् । ते मृगेन्द्रा रसन्ति । किंभूताः । करिमकराणा जलहस्तिनां स्थिरैर्हस्तैः । शुण्डाभिः कृष्यमाणाः । एवं कुम्भस्थमुक्तागर्भत शोणितैर्भ्रियमाणा मुखकंदरा येषां ते । कुम्भयोः कृतकवत्थ गिरिसिंहाः स्वभूमिवन्निभिर्जलदृस्तिभिः शुण्डाभिराकृष्यमाणाः प्रतिकर्तुमशमतथा मांसकवलमत्स्यजन्त एव शब्दायन्त इत्यर्थः । परभूमौ विक्रमो न कर्तव्य इति ध्वनिः ॥

वनगजानाह—

उव्वत्तिअकरिमअरा पडन्ति पट्टिअगिरिसंभमुव्वडरोसा ।

ओवइअमअरणिइअलुअगत्तावरविसण्डुला माअङ्गा ॥ २६ ॥

[उद्धर्तितकरिमकराः पतन्ति पतितगिरिसंभमोद्धटरोपाः ।

अवपनितमकरनिर्दयलूनगात्रावरविसण्डुला मातङ्गाः ॥]

मातङ्गा वनहस्तिन पतन्ति भ्रियन्ते । किंभूताः । पट्टितेन गिरिणा हेतुभूतेन यः सभ्रम उद्धेगस्तेनोद्धटो रोपो येषा तथाभूताः सन्त उद्धर्तिता उत्तानीकृताः करिमकरा यैस्ते । एवमवपतितैर्वनजन्तुज्ञानादन्यत आपतैर्मकरनिर्दयं तथा स्यादेवं लूने गात्रावरे येषां ते । अत एव विसण्डुला इति कर्मधारयः । तथा च वनहस्तिनो लब्धजलगजगन्धा गिरिपातजातरोपत्वेनावबुल्य जलहस्तिनः पातयामासुः । अथ मकरान्तरेरागल्य छिन्नजद्गापूर्वपश्चादेशा निरेतुरित्यविसृश्यकारिता न कर्तव्येति ध्वनिः । 'द्वौ पूर्वपश्चाजद्गादिदेशौ गात्रावरे क्रमात्' इत्यमरः ॥

समुद्रवीचीमाह—

विड्डुलपवालकिसलअं सेलदरत्थमिअदरिमुहवळन्तीहिं ।

आवेठपहुप्पन्तं वीईहिं दुमेसु वणलआहिं व भमिअम् ॥ २७ ॥

[विधुतप्रवालकिसलयं शैलदरस्तमितदरीमुखवलमानानिः ।

आवेष्टप्रभवद्वीचिभिर्दुमेषु वनलताभिरिव भमितम् ॥]

द्वेषु वीचिभिर्धनलताभिरिव प्रमितमावर्तनं कृतम् । आवेष्टो वृक्षाणां मण्डली-
करणं तत्र प्रभवत्समर्थं यथा स्यादेवम् । एवं वीचीपक्षे विधुतं कम्पितं प्रवालनां
किसलयं यत्र तद्यथा स्यात् । तथा च वीचीविज्ञोभे विदुमक्षोभोऽप्यमृदित्त्वर्थः ।
लतापक्षे प्रवालवत्किसलयं यत्र तद्यथा स्यादिति । लतासेचारे किसलयसंचार
इत्यर्थः । यद्वा विधुतं प्रवालरूपकिसलयं यथा स्यादिति । पूर्वत्र विदुमः परत्र नवद-
लमित्यर्थः । किंभूताभिर्वाचिभिर्लताभिर्वा । शैलेषु दरास्तमितानि यानि दरीमुक्तानि
तत्र वलमानाभिर्भ्रमन्तीभिः । अथमर्थः—शैले मज्जति किञ्चिद्दरीमुखमज्जने तद्-
त्मेना समुद्रजलानि प्रवालकम्पनपूर्वं प्रविश्य तत्रत्ववृक्षमावेष्टयामासुस्तत्संस्कारकमेव
तत्रत्वलता अपि नवदलकम्पनपूर्वं तमेवेति सहोपमा । तथा च द्वेषु यथा लता-
भिर्भ्रमितं तथा वीचीभिरपीत्यर्थः । वीचीवनलतयोर्वृक्षेण समं नायकनादिकावृत्तान्तः
समासोक्तिलभ्यः । तत्रावेष्टः परिरम्भणम् । तदपि कितलव्यप्रायकरकम्पनमुखव-
लनभ्रमणादिचेष्टापूर्वकमेव भवतीत्यर्थः ॥

अथ पातालवेद्याटनमाह—

गिरिनिवहेहि रसन्तं लखन्मन्तेहि णिवडिएहि अ समभम् ।

धरणीभ सागरस्त अङ्गवाडिज्जइ गिरन्तरं पातालम् ॥ २८ ॥

[गिरिनिवहै रसदुत्खायमानैर्निपतितैश्च समम् ।

धरण्याः सागरस्य च उद्घाट्यते गिरन्तरं पातालम् ॥]

गिरिनिवहैरुत्खायमानैरुत्पाद्यमानैः सद्भिर्धरण्याः सागरे निपतितैः सद्भिः
सागरस्य च पातालं तममेकद्वैतोद्घाट्यते व्यचीकियते । प्रथमे पातालपर्वन्तव्याप-
नाद्गिरिमुखस्य महत्त्वं द्वितीये जलस्याम्लोच्छलनात्प्रहारस्य दृढत्वं त्रयोद्घाटनादु-
त्पाटनपातनयोस्तुल्यबालत्वेन कपीनां वेगवलाधिकां च सूचितम् । गिरन्तरमि-
त्यन्वकृतव्यवधानशून्यमिति पातालविशेषणम् । वारंवारमिति क्रियाविशेषणम् ।
रसच्छब्दाद्यमानमित्युभयथापि पातालविशेषणम् । यद्वा सममुत्खायमानैर्निपतितैः
समुद्घाट्यते इति सर्वत्र क्रियाविशेषणम् । तेन कार्यकारणयोश्च पौर्वापर्यव्यतिक्रम
इति संभवा श्रीमन्नकारित्वमायातीति भावः ॥

प्रचरान्तरेण गिरपतनमाह—

वेआविद्धवलन्ता मुहलवलन्तोञ्जरावलिपरिक्खत्ता ।

संवेह्लिअचणणिवहा वलिअलआलिङ्गिआ पडन्ति महिहराः २९

[वेगाविद्धवलन्तो मुखस्वलन्निर्झरावलिपरिक्षिताः ।

संवेह्लितवननिवहा वलितलतालिङ्गिताः पतन्ति महीधराः ॥]

महीधरा पतन्ति । समुद्र इत्यर्थात् । किंभूता । वेगेनाविद्धाः प्रेरिता अत एव
वलन्तो भ्रमन्तः । अत एव मुखरे मशब्दं यथा सादेव वलन्तीभिर्भ्रमन्तीभिर्नि-
र्झरावलिभिः परिक्षिता वेष्टिताः । यथा यथा गिरिभ्रमण तथा तथा भ्रमन्तीनां
निर्झरावलीनां परितः पतनमित्यर्थः । एवं संवेष्टिताश्चञ्चलीभूता घननिवहा येषु ते ।
उद्गमणेन घनानामपि भ्रमणात् । एवं वलिताभिर्वक्रीभूताभिर्लताभिरालिङ्गिताः ।
अभिरवा वेष्टिता इत्यर्थः । अत्र गिरीणां भ्रमणे हेतुः प्रहारापकर्षस्तत्कारणं गिरीणां
गोरवाधिक्यं वा कपीनामुकूटवेगवत्त्वं वा दूरातिक्षममधिश्रेण गच्छतथाविधस-
ञ्कारविरहाद्भ्रमतीति दृग्काशादवपातनं वा सूचितम् ॥

कपीना क्रियासंश्लेषमाह—

एककमावडन्ता णिअअभुअक्खेवभिण्णसेलद्धन्ता ।

णिन्ति धुअकेसरसटा गअणुच्छलिअसलिलोत्थआ कइणिवहा ॥

[एकैकक्रमापतन्तो निजकमुजक्षेपमिजर्शालार्थान्ताः ।

निर्यन्ति धुनकेसरसटा गगनोच्छलितसलिलावस्तृताः कापिनिवहाः ॥]

- एकैकक्रमेण परस्परेणापतन्तः समुचितस्थाने पर्वतक्षेपणाय समुद्रोपर्याकाशदेशं
रन्ध्रन्तः कापिनिवहा निर्यन्ति । पर्वतान्निःसृष्ट्वा तीरमायान्तीत्यर्थः । इति शीघ्र-
धारित्वमुक्तम् । कीदृशाः । निजकमुजाभ्या यः क्षेपस्वागलेन मिजस्रोतितः
दाल्यर्थान्तो यैरिति गिरीणां विकटान्तरत्वं कपीना बलवत्त्वम् । पुनर्गगनोच्छलितः
सलिलैरवस्तृता व्याप्ता इति बहिर्गमनेऽपि सलिलसेकात्पर्वतप्रकर्षः । अतएवो-
परिपतितजलवर्जनाय धुना कम्पिताः केसरसटा यैस्ते । तथा च राजकार्यमात्मो-
ददयेऽपि कर्तव्यमिति ध्वनिः ॥

जलोच्छलनप्रकरणमाह—

दीप्तइ वारंवारं गिरिघातविखत्तसलिलरेइअभरिअम् ।

पाआलं व णहअलं णहविवरं व विअडोअरं पाआलम् ॥ ३१ ॥

[दृश्यते वारंवारं गिरिघातोक्षितसलिलरेचितमृतम् ।

पातालमिव नभस्तलं नभोविवरमिव विकटोदरं पातालम् ॥]

वारंवारं गिरिघातेनोक्षितं यत्सलिलं तेन रेचितमुच्छलनदशायां शून्यीकृतं पश्चादवपतनदशायां भृतं पूरितं पातालमिव नभस्तलं दृश्यते । तज्जलेन तस्मापि तथैव रेचितपूरितत्वात् । उपमानविशेषणस्योपमेयेऽपि प्रतीयमानत्वात् । अत एव व्यञ्जिततद्विशेषणविशिष्टं नभस्तलमिव पातालं दृश्यते । तज्जलस्योभयत्र निरन्तरं गतागतत्वमिति भावः । विकटोदरं तुच्छोदरमित्युभयविशेषणम् । यद्वा पौर्वापर्य-मनपेक्ष्य रेचनभरणमात्रविधक्षायां तथाविधसलिलेन रेचितमृतं पातालमिव नभः, नभ इव पातालमित्युभयविशेषणम् । यद्वा तथाविधसलिलेन पूर्वं रेचितमेव सद्भूतं नभस्तलं पातालमिव दृश्यते जलपूर्णत्वात् । विकटोदरं तुच्छोदरं पातालं नभो-विवरमिव जलस्योच्छलनात् । केचित्तु पातालमिव नभो नभ इव पातालमित्यु-भयमपि तत्सलिलेन रेचितमृतं दृश्यते । नभ इव पातालं रेचितं तदिव नभो मृत-मित्यर्थः । परस्परोपमा हेतुपरिदृष्टिस्थालंकारौ ॥

गिरीणां विशीर्णतामाह—

संखोहभिण्णमहिअलगलिअजलोलुगपङ्कअवणुच्छङ्गा ।

विहलगइन्दालम्बिअ फुडिअपडन्तसिहरा पडन्ति महिहरा ॥३२॥

[संक्षोभभिन्नमहीतलगलितजलावरुग्णपङ्कजवनोत्सङ्गाः ।

विहलगजेन्द्रालम्बितस्फुटितपतच्छिखराः पतन्ति महीधराः ॥]

महीधराः पतन्ति । समुद्र इत्यर्थात् । कीदृशाः । संक्षोभेणोद्भूतनादिक्रियान्दो-लनेन भिन्नं विशीर्णं यन्महीतलं सरोवरावच्छिन्नं तेन -गलितजलत्वेनावरुग्णं शुष्कं पङ्कजवनं यत्र तादृश-वत्सङ्गो येषां-ते । अवरुग्णः पङ्कजवनस्योत्सङ्गो यस्येति वा । विशीर्णभूमितलभागेन जलगलनात्पङ्कजानां शुष्कत्वमित्यर्थः । एवं विहलैः पतन-शाङ्क्या व्यासुर्लगेन्द्रैरुलम्बितानि शुष्कादिनावष्टब्धानि अत एव स्फुटितानि झुटि-तानि तत एव पतन्ति शिखराणि येषां ते । गजेन्द्रभारेण शिखराण्यपि तैः सह झुटित्वा पतन्तीत्यर्थः । विपदि स्त्रीयादपि स्वहानिरिति ध्वनिः ॥

समुद्रस्य मथनमाह—

रसइ गिरिघातभिष्णो तीरं लङ्घेइ बलइ विसमकखलिओ ।
पायइ महणावस्थं णवर ण णिहेइ साअरो अमअरसम् ॥ ३३ ॥

[रसति गिरिघातभिष्णस्तीरं लङ्घयति बलति विषमस्खलितः ।

प्राप्नोति मथनावस्थां केवलं न निर्ददाति सागरोऽमृतरसम् ॥]

सागरो गिरिघातेन भिन्नः सन्नरसति । तद्दुसरं तीरं लङ्घयन्नुच्छलति । तदनु विषमे निम्नोन्नतभूमौ स्खलितः प्रतिहतः सन्बलति वैषम्यमावहति । एवं मथनतुल्यामिवस्था प्राप्नोति केवलममृतरसं न निर्ददाति नोद्विरति । अमृतोत्पत्त्यभावेन परं मथनशब्दप्रयोगो नेति भावः । ताडनादिश्लेषोऽपि स्वान्तसारं न दातव्यमिति ध्वनिः ॥

प्रकृतारम्भस्य दुरन्ततामाह—

उक्खअणिसुद्धसेलो संसइअसमुदधोरमुक्ककन्दो ।
रक्खसपुरीअ कह आ गमणोवाओ वि दारुणसमारम्भो ॥ ३४ ॥

[उत्खातनिपातितशैले संशयितसमुद्रधोरमुक्ताक्रन्दः ।

राक्षसपुर्या कथं वा गमनोपायोऽपि दारुणसमारम्भः ॥]

कथं वेति वितर्कं आश्चर्यं वा । राक्षसपुर्या लङ्काया गमनोपायोऽपि दारुणः कठिनः समारम्भो यस्य तथा । किं पुनर्गमनमित्यर्थः । आरम्भदारुणत्वमाह—कीटक् । उत्खाता उत्पाटिता अथ निपातिता समुद्रे शिता शैल यत्र । एवं संशयितः स्थास्यति न वा यद्वा स्थास्यामि न वेति सशयविषयीभूतो यः समुद्रेन धोर यथा स्वादेवं मुक्क आक्रन्दः शब्दो यत्र । पक्षे रोदनम् । अन्योऽपि प्राणसंशयितो धोरमाक्रन्दति । शैलानां क्षपेण समुद्रस्य च दुरवस्थया दारुणत्वमिति भावः ॥

मौवर्णपर्वतानयनमाह—

वैबक्खलिउद्धाइअणहभमिरफुरन्तकखणसिलावैढम् ।

कुसुमसुअन्धरआलं पलहत्थइ पवअणोल्लिअं धरंआलम् ॥ ३५ ॥

[वेगोत्खण्डितोद्धावितनभोभ्रमणशीलस्फुरत्काञ्चनशिलावैष्टम् ।

कुसुममुगन्धरजोजालं पर्यस्यति पृथगनोदितं धरजालम् ॥]

धराणा पर्वतानां जालं पृथगनोदितं प्रेरितं सपर्यस्यति । समुद्रे समाप्तोतीत्यर्थः ।

कीदृक् । वेगेनोत्खण्डितं द्रुटितमथोद्भावितं वेगशालिं सद्गुरुत्वान्नभसि भ्रमणशील-
मत एव रविकरसंयन्धात्स्फुरत्प्रधनशिलावेष्टं यत्र । यत्सुदृष्टिवा काचनशिला
अपि निपतन्तीत्यर्थः । एवं कुमुदनां सुगन्धिरजोजालं यत्र । सुगन्धिरजजालं
रजोयुक्तमित्यर्थो वा । मनुवर्धे आलक्ष्यत्ययः । पर्वतक्षोभे रजांस्यपि पतन्तीति भावः ॥

क्रियानानारूपतामाह—

बहुइ पवअकलअलो बलइ बलन्तबलआमुहो सलिलणिही ।

पवणगिराइअरुक्खा पडन्ति उद्वट्टिओज्झरा धरणिहरा ॥ ३६ ॥

[वर्धते पृथग्कालकलो बलति बलमानबडवामुखः सलिलनिधिः ।

पवननिरायतवृक्षाः पतन्त्यूर्ध्वस्थितनिर्झरा धरणीधराः ॥]

पवनेन कपिवेगजेन निरायता दीर्घांकृता वृक्षा येषु ते धरणिधराः समुद्रे पतन्ति ।
कीदृशाः । ऊर्ध्वस्थिताः कंदरोत्थितपवनस्यादुच्छलिता निर्झरा येषु ते । पर्वत अधो
गच्छन्ति निर्झरा ऊर्ध्वमित्यर्थः । एवं सति पृथगानां कलकलः पर्वतक्षेपकालीनः
कोलाहलो वर्धते । तथा सति बलमानो बक्राभूतो बडवामिर्यत्र तादृक्सलिलनिधि-
वैलति । जलोच्छलनादिनि दिशि गच्छतीत्यर्थः ॥

गिरिनदीमत्स्यानाह—

दूराइद्वणिअत्ता मोडिअमलिअहरिअन्दणमइज्जन्ता ।

उदधिं रहसुक्खित्ता आसाएन्ति विरसं महाणइमच्छा ॥ ३७ ॥

[दूरादिद्वनिवृत्ता मोटितमृदितहरिचन्दनमुद्यमानाः ।

उदधिं रभसोत्क्षिप्ता आस्वादयन्ति विरसं महानदीमत्स्याः ॥]

पर्वतेन सहागतानां महानदीनां मत्स्या उदधिजले यतो विरसं लवणाकरत्वात्,
अत आ ईपत्स्वादयन्ति । कीदृशाः । वेगेनाविद्धाः प्रेरिताः पर्वतपतनेन समुद्रगर्भ
गमिता अधापरिचितं जलमिति निवृत्तास्तटभागताः । अथ तत्र प्रथमं जलसंघट्टा-
न्मोटितेन ततस्तरङ्गाभिहत्या मृदितेन पर्वतीयहरिचन्दनेन रक्तचन्दनेन मुद्यमानाः
प्राक्परिचितचन्दनरससंपर्केण स्वीयजलबुद्ध्या जातहर्षा अत एव रभसेनोत्कण्ठया
उत्क्षिप्ता उद्वुल्लोसद्गुल्य परितो गताः । तथा च तत्र पुनश्चन्दनादिरसानुपलम्भा-
च्चलान्तप्राशङ्क्या निगंतुं वरसेन रसनाभेदेव जलमास्वादयन्तीत्यर्थः ॥

महागिरिपतनमाह—

आसीविसमणिअम्बा पल्हत्थन्ति विहडन्तविसमणिअम्बा ।

दुमणिवहोवरि हरिआ दरीसु सैला रविप्पहावरिहरिआ ॥ ३८ ॥

[आर्शाविपमण्याताम्राः पर्यस्यन्ति विघटमानविपमनिअम्बाः ।

दुमनिवहोपरि हरिता दरीषु शैला रविप्रभापरिहृताः ॥]

शैल्य पर्यस्यन्ति समुद्रे निषल्य विशीर्यन्ति । किभूता । आसीविषाणं मणि-
भिराताम्रा । तेषामप्यागमनात् । पुनर्विघटमाना रुघट्टाडुटन्तो विपमा विन्ट्टा
नितम्बा येषा से । पुनर्दुमनिवहानामुपरि हरिताः । रविस्त्रीनामङ्गम्यतया नित्यं
छायास्तवम्भात् । पुनर्दरीषु रविप्रभाभिः परिहृताः । अतिगभीरत्वान् । अत्र
विगणचतुष्टयेन विपमन्वपृथुत्वतुल्यत्वविस्मोदरत्वानि गिरीणामुक्तानि ॥

शेषस्य क्षोभमाह—

धरिअं वेओवत्तं गिरिघाउच्छित्तपाणिअम्मि समुद्रे ।

वळित्ठाण भुअअवड्ढणा क्हं वि तुल्लगविसमाअअं महिवेढम् ३९

[धृतं वेगापवृत्तं गिरिघातोच्छ्रित्तपानीये समुद्रे ।

वळित्त्वा भुजगपतिना कथमपि तुल्यप्रविपमागत मदीवेष्टम् ॥]

भुजगपतिना शेषेण वळित्त्वा तिर्यग्भूत्वा तुल्यप्रेण ककरतात्रयसवादेनाकस्माद्विप-
मागतं तिर्यग्भूतं मदीवेष्ट कथमपि धृतम् । कीटक् । गिरिघातेनोच्छ्रित्त पानीयं
यन्मात्तथाभूते समुद्रे सति वेगेन हृद्यदपवृत्तमपवर्तितुमारब्धम् । आदिकर्मणि क्त ।
तथा च जलानामुच्छ्रान्ते यन्त्रणाभावात्पुन्येन धरण्यामिर्धगुज्जता तद्धारणाव शेषोऽपि
तिर्यग्मौः।रासीदिति भावः । निजभारस्य रशा कष्टेनापि स्नेह्येति ध्वनि ॥

बहूना वेत्रव्यमाह—

वज्जभअं धरणिहरा आइवराहगुरपेहगाई वसुमई ।

समअं चिअ पम्हट्टं संभरिओ महणसंभमं च समुदो ॥ ४० ॥

[वज्रमय धरणिधरा आदिनराहगुरप्रेरणानि वसुमती ।

सप्तकल्पेवं प्रमृतं संसृतवान्मथनसंभ्रमं च समुद्रः ॥]

धरणिधरा वज्रभयं स्मृतवन्त । पूर्व वज्रभयेन पलायने समुद्रप्रवेगे वा परस्पर-

संघशवश्रोद्धोधात् । यद्वा समुद्रस्था एव धरणिधरा वज्राभिघातसजातीयागन्तुक-
पवेताभिघातादित्यर्थः । आदिवरहखुरैः प्रेरणानि वसुमती स्मृतवती । कर्पीनां
चरणसंक्रमेण तत्साजातीयदुःखोदधात् । एवं मथनात्संभ्रममुद्देगं त्रासं वा समुद्रः
स्मृतवान् । तत्समानविमर्शोदधात् । समक्रमेकैर्द्वेष्यार्थः । प्रस्मृतं विस्मृतम् । अत्र
प्रस्मृतं स्मृतवानित्युभयत्र यथायोग्यं विभक्तिलिङ्गविपरिणामेनान्वयः कर्तव्यः ।
सममेव विस्मृतं सममेव स्मृतवन्त इत्यर्थो वा । 'सदशाष्टचिन्तायाः स्मृतिव्रीजस्य
बोधकाः' इति भावः ॥

अन्यापराधेन समुद्रस्य विपत्तिमाह—

मलयचन्दणललाहरे संभरमाणओ

णिअअमहणदुक्खं मिव संभरमाणओ ।

रसइ सेलसिहराहिहओ सरिआवई

दहमुहस्स दोसेण समोसरिआवई ॥ ४१ ॥

[मलयचन्दनलतागृहान्संविभ्राणो

निजकमथनदुःखमिव संसरन् ।

रसति शैलशिखरामिहतः सरित्पति-

र्दशमुखस्य दोषेण समवस्तृतापत् ॥]

शैलशिखरेण पततामिहतः सरित्पतिः समुद्रो रसति अभिघातवशेन शब्दायत्ते ।
अश्रोत्रेक्षते—निजकं मथनदुःखं संसरन्ननुभवजिव । अन्योऽपि वेदनया रोदि-
तोलयमपि शब्दव्याजेन रोदितीत्यर्थः । कीदृक् । मलयपवेतस्थचन्दनलतागृह्यामि
संविभ्राणो धारयन् । तत्संबन्धात्पयःसैकादिना पुष्पशिति वा । दुःभुजः पोषणमप्यर्थे,
इत्यर्थे इत्याशयात् । यद्वा पोषणार्थेकभरधातोरेवायं संभरमाण इति प्रयोगः ।
तदुक्तम्—'भरस्व पुत्रं दुष्यन्त मावमंसाः शकुन्तलायम्' इति । पुनः कीदृक् ।
दशमुखस्य दोषेण सीतापहरणरूपेण समवस्तृता समुपागता आपद्विपत्तिर्यस्य तथा ।
तदुक्तम्—'खलः करोति दुर्ज्ञेयं नूनं कलति साधुषु' इति । तथा च दुष्टसमाजः
सर्वेषां लाज्य इति धनिः ॥

महागिरिपतनमाह—

आसीविसमणिअम्बा पल्हत्थन्ति विहृदन्तविसमणिअम्बा ।

दुमणिवहोवरि हरिआ दरीसु सेला रविप्पहावरिहरिआ ॥ ३८ ॥

[आशीविपमण्याताम्नाः पर्यस्यन्ति विघटमानविप्रमनितम्बाः ।

द्रुमनिवहोपरि हरिता दरीषु शैल्या रविप्रभापरिहृताः ॥]

शैल्य पर्यस्यन्ति समुद्रे निपत्य विशीर्यन्ति । किभूताः । आशीविषाणां मणि-
भिराताम्ना । नेपामप्यागमनात् । पुनर्विघटमानाः सधद्याद्युटन्तो विपमा विरुटा
नितम्बा येषां ते । पुनर्द्रुमनिवहानामुपरि हरिताः । रविस्वीनामभ्यगम्यतया निर्ल
छयासवन्थात् । पुनर्दरीषु रविप्रभाभिः परिहृताः । अतिगभीरत्वात् । अत्र
विशेषणचतुष्टयेन विपमत्वपृथुत्वनुद्वलविन्दोदरत्वादि गिरीणामुक्तानि ॥

शेषस्य क्षोभमाह—

धरिअं वेओवत्तं गिरिघाउच्छित्तपाणिअम्मि समुद्रे ।

वल्लिऊण भुअअवइणा कहं वि तुल्लगगविसमाअअं महिवेढम् ३९

[धृतं वेगापवृत्तं गिरिघातोन्निक्षिप्तपानीये समुद्रे ।

वल्लिङ्गा भुजगपतिना कथमपि तुलाप्रविपमागत महीवेष्टम् ॥]

भुजगपतिना शेषेण वल्लित्वा निर्यम्भूत्वा तुलाप्रेण कास्तालीयसवादेनाऋत्साद्विप-
मागतं निर्यम्भृतं महीवेष्ट कथमपि धृतम् । कीदृक् । गिरिघातेनोन्निक्षिप्तं पानीयं
वस्मात्तथाभूते समुद्रे सति वेगेन दृष्टापवृत्तमपवर्तितुमारब्धम् । आदिकर्मणि क्त ।
तथा च जलानामुच्छलने यन्त्रणाभावात्पुन्येन वरण्याभिर्यगुजती तद्धारणाय शेषोऽपि
तिर्यग्मौलिरासीदिति भावः । निजभारस्य रक्षा कष्टेनापि कर्तव्येति ध्वनिः ॥

बहूना वल्लव्यमाह—

वज्रभअं धरणिहरा आइवराहसुरपेहणाइँ वसुमई ।

ममअं चिअ पम्हट्टं संभरिओ महणसंभमं च समुदो ॥ ४० ॥

[वज्रभय धरणिहरा आदिवराहसुरप्रेरणानि वसुमती ।

समकमेवं प्रमृत्तं संस्मृतवान्मथनसंभ्रमं च समुद्रः ॥]

धरणिहरा वज्रभयं स्मृतवन्तः । पूर्वं वज्रभयेन पलायनं समुद्रप्रवेशे वा परस्पर-

संब्रशवस्थोद्बोधात् । यद्वा समुद्रस्था एव धरणिधरा वज्राभिघातसजातीयगन्तुक-
पर्वताभिघातादित्यर्थः । आदिवराहखुरैः प्रेरणानि वसुमती स्मृतवती । कपीनां
चरणसंक्रमेण तत्सजातीयद्रुःखोदयात् । एवं मथनात्संभ्रममुद्भेगं त्रासं वा समुद्रः
स्मृतवान् । तत्समानविमर्शोदयात् । समक्रमेवर्द्धनेत्यर्थः । प्रस्मृतं विस्मृतम् । अत्र
प्रस्मृतं स्मृतवानित्युभयत्र यथायोग्यं विभक्तिलिङ्गविपरिणामेनान्वयः कर्तव्यः ।
सममेव विस्मृतं सममेव स्मृतवन्त इत्यर्थो वा । 'सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिवीजस्य
बोधकाः' इति भावः ॥

अन्यापराधिन समुद्रस्य विपत्तिभाह—

मलयचन्दणलभाहरे संभरमाणओ

णिअअमहणदुक्खं भिव संभरमाणओ ।

रसइ सेलसिहराहिहओ सरिआवई

दहमुहस्स दोसेण समोसरिआवई ॥ ४१ ॥

[मलयचन्दनलतागृहान्संबिभ्राणो

निजकमथनदुःखमिव संस्मरन् ।

रसति शैलशिखराभिहतः सरित्पति-

र्दशमुखस्य दोषेण समवस्तृतापत् ॥]

शैलशिखरेण पतताभिहतः सरित्पतिः समुद्रो रसति अभिघातवशेन शब्दायत्तः ।
अत्रोत्प्रेक्षते—निजकं मथनदुःखं संस्मरन्ननुभवञ्चिव । अन्योऽपि वेदनया रोद्धि-
तीत्ययमपि शब्दव्याजेन रोदितीत्यर्थः । कीदृक् । मलयपर्वतस्यचन्दनलतागृहान्नि
संबिभ्राणो धारयन् । तत्संबन्धात्पयःसेकादिना पुष्पचित्ति वा । दुःभृजः पोषणमप्यर्थः ।
इत्यर्थ इत्याशयात् । यद्वा पोषणार्थकभरपातोरेवायं संभरमाण इति प्रयोगः ।
तदुक्तम्—'भरस्त पुत्रं दुप्यन्त भावमंस्थाः शकुन्तलम्' इति । पुनः कीदृक् ।
दर्शमुखस्य दोषेण सीतापहरणरूपेण समवस्तृता समुपागता आपद्विपरित्यक्तस्य तथा ।
तदुक्तम्—'खलः करोति दुर्धतं नूनं फलति साधुषु' इति । तथा च दुष्टसमाजः
सर्वथा त्याज्य इति ध्वनिः ॥

गिरिनदीशीकरानाह—

जलवट्टत्वमिष्टु अ उद्धाह गिरीसु मल्लिअविहुमअम्बो ।
आवलिअचुण्णिण्णसुं धुअधाउरओ व सीहररउग्घाओ ॥ ४२ ॥

[जलपृष्ठास्तमितेषु चोद्भावति गिरिषु मृदितविद्रुमानाम्नः ।

आपतितचूर्णितेषु धुतधानुरज इव शीकररजउद्भातः ॥]

जलपृष्ठ एव जलबर्ते वान्तमितेषु मग्नेषु गिरिषु प्रथमं समुद्रे आपतितेषु पश्चात्परस्परभिघाताचूर्णितेषु धुतं धानुरज इव शीकर एव रजस्तदुद्भात उद्भावन्यूर्ध्वं गच्छति । गिरीणां चूर्णितत्वाद्यथा धानुरज उद्गच्छति तथा तदभिघातात्तत्रत्यनदी-शीकरोऽपीति महोपमा । उद्भातः कीदृक् । मृदितेनाभिघातादेव चूर्णितेन विद्रुमेणा-दाद्य । तत्त्वगानामत्रागमनादत एव लंहिलेन माम्यम् ॥

पुनः समुद्रक्षोभमाह—

सेलसिहरसंखोहि अकल्लोलन्तअं

गलिअधाउरसराइअकल्लोलन्तअम् ।

रसइ उअहिसलिलं धरेसु वलमाणअं

भग्गचन्दणत्सोसहिणिबलमाणअम् ॥ ४३ ॥

[शैलशिखरसंक्षोभितकल्लोलन्तं

गलितधानुरसराजितश्लेषान्तम् ।

रसस्युदधिमलिलं धरेषु बलमानं

भग्नचन्दनरसौषधिनिर्वलमानकम् ॥]

धरेषु पर्वतेषु बलमानं कंदरादिकोटरेषु प्रवेशाद्बकीभवदुदधिसलिलं रसति शब्दायते । तुच्छपूरणान् । कीदृक् । शैलशिखरेण संक्षोभिता अभिद्रव्योत्थापिताः कल्लोला यत्र तादृशोऽन्तः प्रान्तो यस्य तादृक् । कल्लोलस्य प्रान्ते प्रादुर्भावान् । यद्वा शैलशिखरसंक्षोभितं मन्कल्लोलायमानरगोलरूपत्वमिति कर्मधारय । यद्वा शैलशिखरसंक्षोभितकल्लोलं ततं विष्मोर्णमित्यर्थः । एवं गलितेन जलसंपर्कादिलक्षणात् धानुरजेन राजितं शोभितं शोणीकृतं वा श्लोत्तराद्वाचबलः कं सूर्यो यत्र । प्रतिबिम्बेन समान्तात्वात् । एतादृशोऽन्तः स्वरूपं यस्य तथा । पुनर्भग्नं खण्ड-खण्डीभूतं यच्चन्दनरसौषधिर्मनःशिलादि तद्योगेन निर्वलमानं जलान्तरात्पृथग्भूतम् ।

चन्दनरसरूपौपधिरित्यर्थो वा । चन्दनादिसंबन्धेन लब्धवर्णान्तरत्वादिति भावः ।
 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपे च मनोहरै' । 'को ब्रह्माभ्यनिलंकेषु समरे
 सर्वनाम्नि च । पानीये च मयूरे च मुखशीर्षमुखेषु कम ॥'

गिरिद्रुमानाह—

गिरिणिबलिअपडन्ता उद्धअजलमूलमिलिअपत्तलविडवा ।

लडुअत्तणुप्पवन्ता गअणमणाअड्डिआ वि लग्गन्ति दुमा ॥ ४४ ॥

[गिरिनिर्वलितपतन्त उद्धृतजलमूलमिलितपत्रलविटपाः ।

लघुत्योत्प्लवमाना गगनमनाकृष्टा अपि लगन्ति दुमाः ॥]

अनाकृष्टा अपि दुमा गगनं विलगन्ति । तथा चाकर्षणसाध्यविलम्बशून्यत्वेन
 दृष्टादित्यर्थः । फीहशाः । गिरेर्निर्वलिताः पृथग्भूताः सन्तः पतन्तः । समुद्र इत्य-
 र्थात् । एवमुद्धृतं वृक्षाभिघातादेवोच्छलितं यन्मूलजलं पातालस्थं पूर्वनिपातानिय-
 मात् तत्र मिलिताः संगताः पत्रलाः पत्रयुक्ता विटपा येषां ते । तत्र तत्र गलितभ्र-
 दर्शनादनुमीयते अत्र दुमाः पतिता इति भावः । अतएव लघुत्वेनोत्प्लवमाना उपरि
 शीचीविषर्तेन दोलायमानाः । अयमर्थः— दुमास्तावरपर्वतसंक्षोभेण शिथिलमूलतया
 वृद्धिवा समुद्रे पतितास्ततस्तत्संस्कारवशात्पातालपर्यन्तं गतास्ततः पुनरभिघातो-
 च्छलितजलेन सार्धमुपवागतास्तत्र पुनर्लघुत्वात्प्लवमाना एव तद्दीचिविशिष्टा
 विद्यति क्षमाः । अन्यदपि लघुद्रव्यं जले मग्नमुन्मज्ज्योपरि गच्छतीति ध्वनिः ॥

कपीनामावेशमाह—

पवअवलेहिं राअसंजाअमच्छरेहिं

गअणगिराअभिण्णघणभेसिअच्छरेहिं ।

फुडधवलग्गदन्तपडिपेहिआहरेहिं

भिज्जइ साअरस्स सलिलं धराहरेहिं ॥ ४५ ॥

[प्लवगवलै रागसंजातमत्सरै-

गगननिरायतंभिन्नेधनभीषिताप्सरोभिः ।

स्फुटधवलप्रदन्तप्रतिप्रेरेताधरै-

भिघते सागरस्य सलिलं धराधरैः ॥]

हृदगवलैः कर्तुंभिर्धराधरैः करणैः सागरस्य सलिलं निघते । गिरिक्षेपेण द्विधा-

क्रियत इत्यर्थः । किंभूतं, प्रवृत्तबलैः । एतेन द्वेषेण एवमं प्रति संज्ञातमात्मयैः ।
अथवा रामं प्रलनुरागेण एवमं प्रति जातमात्मयैः । मत्परमब्दोऽपि क्रोधवाची ।
एव गगने निराश्रया गमनवेगपवनेन दीघाकृताः सन्तो भिन्नः पृथक्कृता ये घना-
नैरपरिचितपूर्वविकटाकारतया भीषितात्पामिता अप्सरसो यैस्तैः । एवं स्फुटं
व्यक्तं धवलप्रदन्तः प्रतिप्रेरितः क्रोधेन दृष्टोऽधरो यैः । 'गअपोऽिआहरोहि' इति
पाठे धरावरैः किंभूतं । स्फुटधवलप्राभ्या दन्ताभ्याः गजेन प्रेरितो भिन्नोऽधरो
मितम्बो येषां तैः । प्राकृतत्वाद्वजशब्दस्य परनिपातः । तथा च पातशङ्कया
नितम्बे दन्तौ निखाय गजा यत्र स्थिता इत्यर्थः । अत्र पक्षेऽपरमपि विशेषणद्वयं
मात्सर्वोदीपकात्वेन मेघानां भेदकतया च बहुव्रीहिणा धरावरगतमपि । एतेनो-
त्साहाधिक्यमुक्तम् ॥

महेन्द्रगिरिखण्डपतनमाह—

पवणभरन्तदरिमुहं पवणसुअकन्तविहलिअसिलावेडम् ।

पडइ सिहरोज्झरुग्गअमहिन्दधणुगडिभणं मदिन्दखण्डम् ॥४६॥

[पवनभ्रियमाणदरिमुग्धं पवनसुताकान्तविघटितशिलावेष्टम् ।

पतति शिखरनिर्झरोद्गतमहेन्द्रधनुर्गर्भितं महेन्द्रखण्डम् ॥]

महेन्द्रस्य गिरेः खण्डं पतति समुद्र एव । किंभूतम् । पवनेन भ्रियमाणं दरि-
मुखं यत्रैति विकटोदरत्वम् । एवं पवनसुतेन हनुमता आक्रान्तं समुद्रलङ्घनमभये
चरणाभ्यामवशुब्धं यन्निजमत एव शिथिलमूल सत्तदानीं विघटितं शिलावेष्टं यस्य
तन् । मलयमहेन्द्रयोरेव चरणौ दत्त्वा हनुमान्निध्वं लङ्घितवानित्याशयः । एवं
शिखरनिर्झरेपूद्गतं यन्महेन्द्रधनुस्तद्वर्भितम् । नानामणिमरीचिसपत्सत्सूर्यतेजसा
जले शक्रधनुस्तपति । तथा चेन्द्रधनु सत्तया गिरेखण्डस्य दशमत्वेन मेघो-
पमा व्यज्यते ॥

समुद्रे गिरीणां स्फुटनमाह—

गअणअलम्भि सेलसंघट्टवारिआणं

ओत्थरिअं रवेण जलभरिअवारिआणम् ।

वहमाणं लआवराइं सअन्दलाइं

किं पडिअं ण होइ सिहरं सअं दलाइं ॥ ४७ ॥

[गगनतले शैलसंधिवारिताना-

भवस्तुतं रवेण जलभृतवारिदानाम् ।

वह्मानं लतागृहाणि सकन्दलानि

किं पतितं न भवति शिखरं शतं दलानि ॥]

समुद्रे पतितं सच्छिखरं शतं दलानि किं न भवति, अपि तु भवत्येव । कीदृक् । गगनतले शैलसंधयेन वारितानां बहिष्कृतानां जलेन भूतानां पूर्णानां वारिदानां रवेणावस्तुतं व्याप्तम् । गगनस्था एव मेघाः शिखरैर्भन्ना रसन्तीत्यर्थः । अन्योऽपि सूच्यादिवेधे रोदिति । पुनः कीदृक् । कन्दलो नाम वृक्षविशेषस्तत्सहितानि लतागृहाणि वह्मानम् । गगन एव मेघरत्नसंबन्ध इति यावत्, वद्विधामो न वृत्तस्तावदेव तद्विशिष्टस्य शतखण्डत्वे पवनवेगप्रकर्षे उक्तः । शतखण्डहेतुत्वेन च समुद्रावर्तस्योत्कर्षः ॥

चमरीणामवस्थामाह—

लक्ष्मिज्जन्ति समुद्रे गिरिघातवृत्तमभरविसमुक्किता ।

छेदप्रसरन्तरुधिरा फेणमिलन्ता वि चमरिवालद्धन्ता ॥ ४८ ॥

[लक्ष्यन्ते समुद्रे गिरिघातोद्धृत्तमकरविषमोत्कृताः ।

छेदप्रसरद्गुधिराः फेणमिलन्तोऽपि चमरीवालार्थान्ताः ॥]

समुद्रे गिरिघातेनोद्धृत्तैर्दशशतोदरैर्मकरैः संमुखगतत्वेन विषमं उन्मृत्ताश्छिवाश्चमरीणां वालार्थान्ताः पुच्छैकदेशाः फेनेषु मिलन्तोऽपि लक्ष्यन्ते । तत्कर्षन्त इत्यर्थः । कीदृशाः । छेदेन छेदेन छेदे छिन्नभागे वा प्रसरन्ति रुधिराणि येभ्यस्ते । तथा च फेनशैलेन विविच्य ग्रहणाद्योभवत्वेऽपि रुधिरल्लाहितेनानुनीयन्त इति काव्यलिङ्गम् ॥

गिरौ सिद्धमिधुनत्यागमाह—

सिद्धअणो भषण मुञ्चइ लआचराइं

सुरअविसेसजाअसेओहआहराइं ।

गिरिसरिआमुहाइं णासन्ति सासआइं

भमइ महोअहिस्स सलिलं दिसासआइं ॥ ४९ ॥

[सिद्धजनो भयेन मुञ्चति लतागृहाणि

सुरतविशेषजातस्वेदाद्राधराणि ।

गिरिसारेन्मुखानि नश्यन्ति शाश्वतानि

भ्रमति महोदधेः सलिलं दिक्शतानि ॥]

सिद्धजनो भयेन गिरिशोभजेन लतागृहाणि मुञ्चति । पलयत इत्यर्थः । सुरत-
विशेषेण बन्धवैन्विन्यासात्तः स्वैराराण्यधराण्यवस्थानि येषां तानि । एतेन
गिरीणां दुरवगाहत्वमुक्तम् । एवं शाश्वतानि मार्बदिकान्यपि गिरिनदीमुखानि नश्यन्ति
समुद्रजलप्रवेशादेकीभावात् । यद्वा साधवाणि आश्रयो गिरिसारस्महितानि । नद्यो
गिरिरपि निर्मेज्य नश्यन्तीत्यर्थः । तथा महोदधेः सलिलं दिक्शतानि भ्रमति सैल-
भिघातेनावर्तानूतत्वात् । 'सुरतविशेषजाअहरिमोहभाहराई' इति पाठे सुरतविशे-
षेण जातो ह्येषां यत्र तादृशान्यार्द्राणि शीतलन्यधराण्यवस्थानि येषामिति बहु-
मीहिनर्मः कर्मधारयः । 'दिश सोपद्रवं त्यजेत्' इति च्चनिः ॥ -

आवर्तपतितं गिरिगजमाह—

भ्रमद् समुक्षिप्तकरं गजवह्वारिअपवित्तप्पगाहम् ।

विहलुत्थङ्घिकलहं विअढावत्तमुहमागतं गजजूहम् ॥ ५० ॥

[भ्रमति समुक्षिप्तकरं गजपतिवारितप्रवृत्तप्रमाहम् ।

विह्रलोत्थापितकलभं विकटावर्तमुग्धमागतं गजयूथम् ॥]

विकटावर्तस्य मुखं समुद्रमागतं तत्र पतितं सद्वज्रयूथं भ्रमति । आवर्तानुसारे-
णेत्यर्थः । कीरक् । समुक्षिप्त ऊर्ध्वं नीतः करः शुण्ठि येन । अगाधजले शुण्ठिया
रक्षणीयत्वादिति जानिरलंघारः । एवं गजपतिना वारित प्रतिपिद्धः प्रवृत्तः नर्वा-
नपि प्रहर्तुमुद्यतः प्रमाहो जलमिहो यस्मात् । मद(गन्ध)मुपलभ्यापतित मिहो
यूथपतिना पुरोगत्वात्प्रतिपिद्ध इत्यर्थः । एवं विह्रलः सञ्जुत्थापितः कलभो यत्र ।
मग्नः कलभः शिशुरिति संभूय सर्वैरुत्थापित इत्यर्थः । अन्यनापि कलमग्नो चालः
सर्वैरुत्थाप्यत इति च्चनिः ॥

नदीनां दौःस्थ्यमाह—

समुद्रपङ्क्तविअङ्गिरिसिहरवेह्निआणं

वीचिपरिस्खलन्तपवणवसवेह्निआणम् ।

विष्टिं देइ राहवो कह वि जा णईणं

ता विरहेइ णवर हिअअम्मि जाणई णम् ॥ ५१ ॥

[संमुखपतद्विकटगिरिशिखरप्रेरितानां

वीचिपरिस्खलत्पवनवशवेह्नितानाम् ।

दृष्टिं ददाति राघवः कथमपि यावन्नदीनां

तावद्विरहयति केवलं हृदये जानकी एनम् ॥]

राघवो यावन्नदीनां कृते नदीभ्यो वा दृष्टिं ददाति तावदेव केवलं जानकी सीत
एनं रामं हृदये कथमपि कष्टसृष्ट्या विरहयति । समुद्रवैकल्येन नदीनां वैकल्यमुप-
लभ्य स्वामिनि दुःखिते तद्विषयोऽपि दुःखमनुभवन्तीति स्वदुःखेन संभावितसीता-
दुःखजिज्ञासया नदीर्यावत्पश्यति तावदेव नदीगतमनस्कतया रामस्य हृदयं जानकी
त्यजतीत्यर्थः । तदैव परं रामो विरहदुःखं नानुभवतीति भावः । यद्वा तावदेव
जानकी एनं धीरोदात्तत्वेन हृदये विरहयति विरहिणं करोति । विरहदुःखमनु-
भावयतीति यावत् । अन्यथा सेतुयोगमप्रमनस्कतया सीताविस्मरणात्तदानीं समुद्र-
विष्टये नदीरूपतद्भूविपर्याप्तदर्शनोद्गतकरुणया सीतास्मरणात् । कीदृशीनाम् । संमुखे
पततां विकटगिरीणां शिखरैः प्रेरितानां शिखराभिघातादान्दोलितानाम् । एवं
वीचिषु परिस्फुल्लतो विषयसंचारस्य पवनस्य वशेनायत्या वेह्नितानाम् । वीचीना-
मुलुङ्गताया पवनस्य नतोद्गतगत्या नखलीकृतानामित्यर्थः ॥

अथ समुद्रमूर्त्वारिंरामशरपक्षोद्गममाह—

दरदग्धविद्रुमवणा उद्धावन्ति सिद्धिकज्जलिअसङ्खुडला ।

पाताललग्गकङ्घिअरामसरोलुग्गपत्तणा जलणिवहा ॥ ५२ ॥

[दरदग्धविद्रुमवना उद्धावन्ति सिद्धिकज्जलितशङ्खकुलाः ।

पाताललग्गकङ्घिरामशरावरुणपत्रणा जलनिवहाः ॥]

जलनिवहा उद्धावन्ति । पातालदूर्ध्वमागच्छन्तीत्यर्थात् । कीदृशाः । दरदग्धानि

विदुमवनानि येषु रामशरानलात् । एवं शिगिना तेनैव कञ्जलितावि दग्धा
श्यामीवृत्तानि प्रह्वकुलानि येषु । एवं पाताललम्पा स्थिता अथ कृष्टा. खोड्रमेना-
कृष्टा रामशरानामवरणा भग्ना पत्रणा पुङ्गवतपक्षविरचना यैस्ते । तथा च राम-
शरनात्रगम्यपानाऽजलस्यापि क्षोभो गिरिभिर्गत्वा कृत इति भावः ॥

अथ पातालदर्शनमाह—

भीअणिमण्णजलअरं पलोट्टणिअअभरभिण्णवक्खमहिहरम् ।
दीमइ विहिण्णसलिलं कुविउद्धाइअभुअंगमं पाआलम् ॥ ५३ ॥
[भीतनिपण्णत्रलचरं प्रलुठितनिजकभरभिन्नपक्षमहीधरम् ।
दृश्यते विभिन्नसलिलं कुपितोद्धावितभुजंगमं पातालम् ॥]

विभिन्नं पर्वतानिघातात्पृथग्भूतं मलिलं यस्मात्तथाभूतं सत्पातालं दृश्यते ।
व्यवधायकस्य जलस्योच्छलनादिति भावः । कीदृक् । भीता सन्तो निषण्णा नि स्प-
न्दमवस्थिता जलचरा यत्र । एवं प्रलुठिता भूमावेव क्वचित्कचित्त्रिपतिना निजक-
भरेण भिन्नो भग्न पक्षो येषा तथाभूता महीधरा यत्र । उद्गीय पलायितुमुद्यतानां
निजकट्टेऽभगिणान्मन्वासे चोद्गीयनानामध्येन भूमौ पतिताना पक्षभङ्गात्प्रलुठनमिति
भावः । इस्तुतन्तु प्रलुठिता भूमौ क्वचित्कचित्त्रिपतिना निजं यत्कं समुद्गीयं जलं नस्य
भर. प्राचुर्यं तेन भिन्नो पक्षो येषा तथाभूता महीधरा यत्र । तथा चोद्गीय गन्तु-
मारम्भेऽपि पक्षगोर्जलवर्द्धतया तदसंभवे भूमौ निपातेन प्रलुठनमिति मनुजोतः
पन्था । एवं मम क्षोभ. केनोत्पादिन इति कुपिता. सन्त उद्धावितास्तद्देशाय वत-
स्तन सचारशीत्या भुजंगमा यत्र तथाभूतम् ॥

पुनर्गजाना विपत्तिमाह—

सुहिअममुदाहिमुहा तंसट्ठिअमहिहरोसरन्तक्खलिआ ।
करिमअरबड्डलक्खा करिमअरपडिच्छिआ पडन्ति गइन्दा ॥५४॥
[क्षुभितममुद्राभिमुखास्तिर्यक्स्थितमहीधरापसरत्स्वलिताः ।
कागिमकरबड्डलक्ष्याः करिमकरप्रतीष्टाः पतन्ति गजेन्द्राः ॥]

गजेन्द्रा पतन्ति । समुद्र इत्यर्थान् । कीदृशा. । क्षुभितो गिरिपतनान्दोलितो
च समुद्रमदभिमुखाः । कोऽयमपूर्व इति जिज्ञासावधात् । पुनर्निर्यक्स्थिताक्षे-
पणाय पार्श्वदिशान्महीधरादपसरन्तः सन्तः स्खलिताः । अवधानाभावेन स्थान-

च्युती देहगौरवाद्वा इत्यर्थः । तदवस्थायामपि मदगन्धोपलम्बेन युयुस्तया करि-
मकरेषु बद्धलक्ष्या दत्तदृष्टयः । तदानीमेव तैरेत करिमकरैः प्रतीष्टा युद्धाय स्वीकृता
इति संप्रदायः । मम तु व्याख्या—गजेन्द्राः पतन्ति म्रियन्ते । कीदृशाः । कोऽयं
किमाकारः कथमस्मिन्पतित्वा जीवितव्यमिति क्षुभिताः सन्तः समुद्राभिमुवाः समु-
द्रमवलोकयन्तः । अथ तद्दर्शनकाले तत्रैव दृष्टेषु करिमकरेषु बद्धं लक्ष्यं मेः । प्रह-
र्तुमित्यर्थात् । बोद्धुं कृताभ्यवसाया इत्यर्थः । अथ युयुस्तया समुद्रे देहपातनाय
तिर्यक्स्थिताः सन्तो महीधरादपसरन्त एव स्थलितास्त्वचकायतया समुद्रे पतिताः ।
अथ तैरेव करिमकरैः प्रतिपक्षतया प्रतीष्टाः । पुरः समागत्य दत्तप्रहारा इत्यर्थः ।
तथा च समुद्रपातशङ्कासमुत्थप्राणसंशयेऽपि युयुस्तया शरीरानपेक्षपतनकर्मणा च
मदत्तेजःप्रकर्षं उक्तः । परभूमौ सहसा कर्म न कर्तव्यमिति ध्वनिः । 'मद्भन्दा' इति
पठे मृगेन्द्रा इत्यर्थः ॥

उच्छलितजलप्रकर्षमाह—

ण वि तह पवधाविद्धा विअडणिअम्बगरुआ रसाअलमूलम् ।

जह उच्छलिउद्धाइअसलिलभरोवाहिआ अइन्ति महिहरा ॥५५॥

[नापि तथा ध्रुवगाविद्धा विकटनितम्बगुरुका रसातलमूलम् ।

यथा उच्छलितोद्गाविअसलिलभरापवाहिता आयान्ति महीधराः ॥]

ध्रुवगैराविद्धाः प्रक्षिप्ता अपि विकटनितम्बगुरुका अपि महीधरास्त्वया तेन प्रका-
रेण रसातलमूलं नायान्ति न गच्छन्ति यथा स्थाभिघातेनोच्छलितैरधोर्ध्वं धावि-
तैर्गगनगाहिभिः सलिलभरैरपवाहिताः पराकृत्य दिग्भ्रमणाभिरधः प्रेरिता ग-
च्छन्ति । तथा च प्रेरकाणामतिबलवत्त्वं प्रेर्याणां चातिगुरुत्वमित्युभयथापि हठादेव
पातालगमनमौचित्यं । तदपेक्षयाप्युच्छलितजलाभिघातेन यत्क्षुत्तरां पतनं तेन तत्प-
र्वते खण्डजलावयविनस्तस्याभिघातप्रकर्षत्वेन स्योच्छलनहेतुतत्पर्वतस्य पुनरन्तरा-
लम्ब्या चोभयथापि गुरुप्रकर्षत्वेन महत्त्वप्रकर्षः गुरोरप्यतिदूरमूर्ध्वगमनमित्युच्छ-
लनवेगप्रकर्षत्वेन समुद्रतत्पर्वताभिघातप्रकर्षत्वेन क्षेपप्रकर्षत्वेन कृपीनां बलप्रक-
र्षोऽनुनीयत इत्यनुमानपरम्परा । एवं च तत्पर्वतस्य तृतीयकारणोपनिघातेन पाता-
लप्राप्त्या सौत्पापितखण्डजलेनान्तरासंबन्धेन च समुद्रस्य गाम्भीर्यमुक्तम् । यद्वा
ध्रुवगैः आ बलव्येन विद्धाः क्षिप्ता नितम्बगुरवोऽपि महीधरास्त्वया पातालं न गच्छन्ति
यथा तदभिघातोच्छलितैरेव सलिलैरपवाहिता अन्य एव गच्छन्ति । यत्नं विनैव

क्षिप्ता लघव इत्यर्थात् । तथा च बलक्षितानां गुह्यणां पुरोगामिनामप्यपेक्षया अप्र-
यत्नक्षिप्ता लघवः पथाद्गामिनोऽप्यग्रे पातालं गता इति प्रेरकजलस्य प्रकर्षलेन तद-
भिहन्नुस्तत्पर्वतस्य तेन कपीनां बलस्य चेत्युच्यते । ॥

तरङ्गाणामुत्थापनमाह—

उत्तङ्गिअदुमणिवहा गिरिघातघत्तमुच्छित्तमहामच्छा ।

वेलासेलकखलिआ उद्धं भिज्जन्ति उअहिजलकहोला ॥ ५६ ॥

[उत्तम्भितदुमणिवहा गिरिघातोद्धत्तमूर्च्छितमहामत्स्याः ।

वेलाशैलस्खलिता ऊर्ध्वं भिद्यन्ते उदधिजलकहोलाः ॥]

उदधिजलानां कहोलाः प्रथमं प्रक्षिप्ता गिरिघातेनोद्धत्ता दक्षितोदराः अथ च
मूर्च्छिता महामत्स्या येषु तथाभूताः । अथ तदभिघातेनोच्छलनाद्रेलाशैलेषु मलय-
मुवेलादिषु खलिताः प्रतिरद्धगतयस्तदनुत्तम्भिताः स्वाभिघातेनोत्ता(ता)योत्था-
पिना वेलाशैलनामेव दुमणिवहा शैरेवंभूताः सन्त ऊर्ध्वमाकाशां व्याप्य भिद्यन्ते
शतरण्डा भवन्तीत्युच्छलनप्रकर्षेणाभिघानप्रकर्षं उक्तं । अभिघातोच्छतितमन्य-
दपि जलं कुत्रचित्स्खलितमूर्ध्वमुत्तिष्ठतीति ध्वनिः ॥

सुरमिधुनापनानमाह—

अद्धत्थमिअविसण्ठुलगअजूहारूढसिहरविहलस्स णहम् ।

जीअं य झत्ति णज्जइ गिरिस्स कुहरादि उग्गअं सुरमिधुणम् ५७

[अर्धास्तमितविसंभ्रुलगजयूधारूढशिखरविहलस्य नभः ।

जीव इव झटिति शायते गिरेः कुहरादुद्गतं सुरमिधुनम् ॥]

सुरमिधुनं गिरेः कुहरास्कंदरातो झटिति नभ उद्गतं शायते जीव इव । गिरौ
निमज्जति निमज्जनशङ्कया नभोगामि सुरमिधुनं न भवति किन्तु पश्यति मज्जतो
गिरेर्जाकं प्राणा एव जीवात्मा च । तदुद्गमनमेव वृत्तमैत्युपप्रेक्षा । गिरेः कीदृशस्य ।
अर्धास्तमितं गिरौ मज्जत्यर्धमप्रमत एव विसंभ्रुलं यद्गजयूथं तेनात्वरक्षानिमित्तमा-
रूढेन शिखरेण हेतुना विहलस्य । एकत्र मज्जनमपरत्र राजारुमणमित्युभयमपि
प्राणोत्क्रमणहेतुर्वैभवं संभावितमिति भावः । केचित्तु तथाभूतेन शिखरेण हेतुना
त्रिदुल्लस्यार्थान्मुद्रस्य जीवो जलमिव गिरेः सुरमिधुनमुद्गतम् । यथा तज्जलं नभ-
उद्गतं तपेदमपीति सद्योपमा । अपूर्ववस्तुविषमो जीवविगमतुस्य इति ध्वनिः ॥

कपीनां प्रीतिमाह—

धरिआ भुएहि सेला सेलेहि दुमा दुमेहि वणसंघाआ ।

ण वि णज्जइ किं पवआ सेउं वन्धन्ति ओ मिणेन्ति पाहजलम् ॥५८॥

[धृता भुजैः शैलाः शैलैर्दुमा दुमैर्धनसंघाताः ।

नापि ज्ञायते किं पृवगाः सेतुं बध्नन्ति उत मिन्वन्ति नभस्तलम् ॥]

वागराणां भुजैः शैलास्त्रैरपि दुमास्त्रैरपि मेघसंघाता धृताः । अतो न ज्ञायते
किं पृवगा धनेन प्रकारेण सेतुं बध्नन्ति उत पक्षान्तरे नभस्तलं मिन्वन्ति मापय-
न्ति । गगनगह्विनः सेतोर्गगनमापनस्यापि सामग्रीयमिति भावः । तद्वयमपि दुष्करं
श्रवन्त्याव्यमेवेत्याशयः । 'न विज्ञायते' इति वा ॥

पुनः समुद्रक्षोभमाह—

रह्सविसज्जिएकमेक्का बलन्तधुअपडिअमणिसिला साअरन्मि
णिवडन्ति धरणिहाआ मलिअमहामुअंगभग्गफ्फणोअरोसरिअसंपुडं
रसाअलं दुम्मेन्ति धरणिहाआ ।

णासइ जं जलं साअरस्स कुण्णिअमणोसिलाअडपडन्तसेलसंदा-
रुणं फलन्तं दरिअणिसाअरेन्दहीरन्तजाणईवाहणिवभरपुलोइअस्स
किर दारुणं फलं तम् ॥ ५९ ॥

[रभसविसृष्टैकैके बलद्भुतपतितमणिशिलाः सागरे निपतन्ति धरनिघाता
मृदितमहामुजंगभन्नफणोदरापसृतसंपुटं रसातलं दुन्वन्ति धरणिघाताः ।
नश्यति यज्जलं सागरस्य चूर्णितमनःशिलातटपतच्छैलस्यन्दारुणं फल-
द्भुतनिशाचरेन्द्रहियमाणजानकीवाप्यनिर्मरप्रलोकितस्य किल दारुणं फलं
तत् ॥]

चरणां पर्वतानां निघाताः समूहाः सागरे निपतन्ति । क्रिदशाः । रभसेनो-
त्कण्ठ्या वेगेन वा विस्फुटाः शिला एकैके पर्वता एव यत्र ते । यद्वा एकैके स्वरूपा
श्लथयः । एवं बलन्त्यो बलीभवन्त्यो धृताः क्रमिताः पतिता मणिरूपाः शिला
वेभ्यस्ते । निरपतने तत्क्षोभान्मणिशिला अपि अमित्वा पतन्तीत्यर्थः । तदुत्तरे
चरणीघाता भूमैरभिघाता रसातलं पतालं दुन्वन्ति व्याकुल्यन्ति । पर्वतपतनेन
१९ सेतु०

समुद्रजलशोभदृशतयाभिज्ञताया धरण्या आन्देशेन तत्संलम्बयेन पातालमप्यान्दो-
 लवतीत्यर्थः । धरण्या दलने पातालमपि दलतीत्यर्थो वा । रसातलं कीदृशम् ।
 चृदितस्य धरण्या यच्चित्तस्य महाभुजंगस्य शेषाहेर्भ्रमा अवनता या. फणात्तासा-
 मुद्गरान्धन्तरादयस्तत्संज्ञाः संपुटा ओष्ठद्वयमिश्रणा यत्र तत् । क्षुभितभूमि-
 भारेण शेषादेः फणाभङ्गे ओष्ठद्वयविभागेन संपुटस्यागो भवतीत्यर्थः । अथ चूर्णितं
 मनःशिला धातुविशेषस्तदर्थं यत्र तथाभूतस्य पतत. शैलस्य स्पन्देन मनःशिल-
 रागमिश्रितजलक्षरणेनादानं सागरस्य जलं यत्र पतति उच्छलितं सत्सीयवे तत्तिल-
 टोनेन बल्यता निगाचराणामिन्द्रेण हियमाणाया जानक्या बाष्पैरशुभिर्निर्भर पूर्णं
 यत्प्रलोकितमवलोकनं तस्य फलं निश्चयमानं जायमानपरिपाकम् । 'फल निष्पत्तौ'
 धातुः । एतादृशं दाहणं दुःमहं फलम् । रावणेन हियमाणां सवाष्पमवलोकयन्तीमपि
 सीता समुद्रे न त्यजितवांस्तज्जातापातकस्य फलमिदमित्यर्थः । कीनरक्षामहत्सा दुःखं
 लभ्यत इति ध्वनिः ॥

हंमानां क्षोभमाह—

शैलशिलाहता समुद्रोदरे मणीनां

चूर्णितानि विस्तारा रत्नप्रामणीणाम् ।

भरद्गहङ्गणं अणिविण्णमेहलापं

हंसवलावलीपं वनराजमेहलाणम् ॥ ६० ॥

[शैलशिलाहताः समुद्रोदरे मणीनां

चूर्ण्यन्ते विस्तारा रत्नप्रामणीनाम् ।

भ्रियते नभोद्गणमनिर्विण्णमेहलानं

हंसकुञ्जवलीनां वनराजमेहलानाम् ॥]

मणीनां विस्तारचूर्ण्यन्ते कणश. कियन्ते । फलितरेवेत्यर्थात् । अत्र हेतुमाह—
 कीदृशाः । समुद्रोदरे शैलशिलाभिराहता अभिहताः । मणीनां किंभूतानाम् । रत्न-
 प्रामणीनां रत्नभेदानाम् । एवं हंसकुञ्जवलीनामिति 'नामिस्त्विति काशानां' इति-
 वत्करणे षष्ठी । तथा च हंसकुञ्जवलीभिनभोद्गणं भ्रियते पूर्वते । कीदृक् । अनि-
 र्विण्णमसपन्नं भेषानां लज्जामादानं यस्य । गिरीणां मिथः संघटनं भेषानामपगमात् ।
 'अन्नादाने' धातुः । कीदृशानाम् । वनराज्याः पर्वतीयवनमादयथा वनं जलं

तद्वाज्या वा मेखला कावी तद्रूपणम् । पर्वतलोभेण उत्सरोवरहंसानामपीतस्ततो
नभसि प्रस्तरणमित्यर्थः । पर्वतपतनकदर्शिताः समुद्रहंसा एव गगनं गता इति वा ।
यद्वा नभोद्वर्णं कर्तुं, हंसकुलवलीनां सरति । मेघसंबन्धाभावेन हंसप्रसरणयोश्च-
त्वादिति भावः । कर्मणि पठ्ये । 'सरति वनगुल्मस्य कोकिलः' इतिवत् ॥

पुनः समुद्रक्षोभनेचाह—

रसइ रसाञ्जलं दलइ मेइणी णिसुव्वभन्ति जलअणिवहा परीइ
गअणइणे कविअणो ओसुव्वभन्ति महिहरा महिहराहिइओ साअरो
वि सुइरं थलम्मि घोइ अमुक्कविअणो ।

कुसुमप्रसाहर्णं विअ समुद्रपल्लवं साअरम्मि पडिआण विडव-
लमां दुमावलीणं जाअं भिण्णसिप्पिउडमज्झणिग्गअत्थोरधवलमो-
त्ताविहूसणं विहुमावलीणम् ॥ ६१ ॥

[रसति रसातलं दलति मेदिनी निपाल्यन्ते जलदनिवहाः पर्येति
गगनाङ्गणे कपिजनोऽवपाल्यन्ते महीधरा महीधरामिहतः सागरोऽपि
सुचिरं स्थलं घूर्णतेऽसुकवेदनः ।

कुसुमप्रसाधनमिव समुद्रपल्लवं सागरे पतितानां विटपल्लवं दुमा-
वलीनां जातं भिन्नशुक्तिपुटमध्यनिर्गतस्थूलधवलमुक्ताविभूषणं विहु-
मावलीनाम् ॥]

रसातलं पातालं रसति स्रग्दायते । पर्वताभिधातात् । मेदिनी दलति खण्डिता
भवति । तत एव जलदनिवहा निपाल्यन्ते । सपतनेन निरिभिरित्यर्थात् । एवं
गगनाङ्गणे कपिजनः कपिलोकः पर्येति । वानरान्तरिक्षिपर्वतानामुपरि पातसङ्ख्या
वहिर्यातीत्यर्थः । महीधरा अक्षपाल्यन्ते । सागरे कपिभिरित्यर्थात् । महीधरेणाभि-
हतः सागरोऽपि सुचिरं व्याप्य स्थले घूर्णते । उच्छलनात् । कीदृक् । अमुक्ता
वेदना येन । पर्वतपतनजन्मवेदनावानित्यर्थः । एषं पर्वताभिधातेन भिन्नस्य द्विधा-
भूतस्य शुक्तिपुटस्य मध्याभिर्गतं बहिर्मूतं स्थूलं धवलं मुक्तासुप्तं विभूषणं कर्तुं
विटुमेषु प्रवालध्ववलीनां संबद्धं उत्सागरे पतितानां दुमावलीनां विटपे लभं सुग-
पल्लवसहितं कुसुमप्रसाधनं कुसुमरूपालंकरणमिव जातम् । शुकेदग्धलितानि
मुक्ताफलानि विटुमेषु लभानि तेन समुद्रपतितपर्वतीयकृत्वाणां मुक्ताफलानि शुभ्र-

तथा कुमुमत्वेन विद्रुमवनानि शोणलया नवदलरवेनोत्प्रेक्षितानि । महदाश्रयेण विपत्तावपि शोभालाभ इति ध्वनिः ॥

गिरीणां वनमाह—

अत्थमिआण महिहराण समच्छरेहिं

परिमलिआइ वणगएहिं समच्छरेहिं ।

साहइ कुमुमरेणुमइओ धओ वणाइं

अविरअणिम्महन्तमहुगन्धओवणाइं ॥ ६२ ॥

[अस्तमितानां महीधराणां समत्सरैः

परिमृदितानि वनगजैः सममप्सरोभिः ।

शास्ति कुसुमरेणुमयो ध्वजो वनानि

अविरतनिर्यन्मधुगन्धयौवनानि ॥]

अप्सरोभिः सहास्तमितानां समुद्रे मगाना महीधराणां वनानि कुसुमानां रेणव-
परागास्तन्मयो ध्वजो दण्डाकार चिह्नं शास्ति कथयति वनानामपि मग्नत्वाज्जलसं-
पर्कोद्भूतैः कुसुमरेणुभिर्ध्वजाकारैः परमनुमीयते अत्र वनानीति । कीदृशानि ।
समत्सरैर्जलमन्वनोद्गतमात्सर्यैर्वनगजैरितस्तातो निर्गमाय संचारेण परिमृदितानि ।
तथापि निर्गमालाभ इति भावः । पुनः कीदृशानि । अर्धरतः सदातनो निर्यता
मधूना गन्धो यत्र तादृशं यौवनं नारुण्यं येषां तानि । 'अत्थमिआइं' इति पठे
अस्तमितानीति वनविशेषणम् ॥

समुद्रस्य गाम्भीर्यमाह—

वहइ पवंगमलोओ पहुप्पइ णहङ्गणं पडिच्छइ उअही ।

देइ मही वि महिहरे तह वि हु दूरविअडोअरं पाआलम् ॥ ६३ ॥

[वहति प्लवंगमलोकः प्रभवति नभोज्ञणं प्रतीष्टे उदधिः ।

ददाति मद्दपि महीधरांस्तथापि खलु दूरविकटोदरं पातालम् ॥]

यद्यपि प्लवंगमलोको महीधरान्वहलानयतीत्युद्वाहकमहत्त्वम् । नभोज्ञणं प्रभ-
वति विसीर्णतया तत्प्रसारणयोग्यं भवति । उदधिः प्रतीष्टे स्वयं गृहीत्वा पाता-
लसु समर्पयति । न केवलमेतावलेव सामग्री किं तु मद्यपि ददाति । तथा च

यावन्महीवर्तिनः पर्वतान्यावन्तः पृथंगमा यावदाकाशेन यावत्समुद्रे प्रवेशयन्ति तथापि खलु पातालं दूरदेव विकटोदरं वृच्छोदरम् । पर्वतानामेकदेशे पर्याप्तेरित्यर्थः । तथा च सेतोरसिद्धिरिति भावः । अन्यत्रापि भोज्यादौ भक्ष्यवस्तूनि कश्चिद्दाति कश्चिदुद्वहति कश्चिद्विषये कश्चित्परिवेषयति कश्चिद्भुङ्क्ते भोजनशक्या च तस्योदरपूरणं न भवतीति पातालरूपभक्षकस्य महोदरत्वमुक्तम् । दरिद्रोदर-पूरणमत्राव्यमिति ध्वनिः ॥

अथ षड्विः स्कन्धकैरादिकुलकेन समुद्रोपनर्दमुपसंहरति—

इष खोहेन्ति पवंगा थोअविराअगिरिपङ्कणिवुअमहिसम् ।

दुममिलिअविदुमवणं थलसावअमिलिअजलअरं मअरअरम् ६४

[इति क्षोभयन्ति पुत्रङ्गाः स्तोकविशीर्णगिरिपङ्कनिर्वृतमहिषम् ।

दुममिलितविदुमवणं स्थलश्चापदमिलितजलचरं मकरगृहम् ॥]

पृथंगमा इत्यनेन प्रकारेण मकरगृहं समुद्रं क्षोभयन्ति व्याकुलयन्ति । पर्वतप्र-क्षेपेणेत्यर्थात् । कीदृशम् । स्तोकमीषद्विशीर्णानां आर्तं पतनाच्चितम्भावच्छेदेन भ्रमतापि निरीणामुपरि पङ्के निर्वृताः सुखिनो (महा)महिषा यत्र तम् । तथा चावर्ते पतनाद्धोविशीर्णतायानप्युपरि पङ्के महिषनिर्वृत्त्या क्षोभोत्पादनोद्बहनक्षेपणावर्तभ्र-मणागमपरिज्ञानादस्तिमहत्त्वं निरीणामुक्तं सत्वरता वा कपीनाम् । गुरोरपि मज्ज-नाभावेनावर्त्स्यस्तिवेगवरत्वम् । एवं भ्रमेषु । पर्वतीयेष्वर्थात् । मिलितानि विदुमव-नानि यत्र । 'मलिअ' इति पाठे द्रुमैर्गृहितानि वनानि यत्रेत्यर्थः । एवं स्थलश्चापदेषु वन्यसिंहगजादिषु मिलिताः संगता जलचरा जलसिंहादयो यत्र तम् । तथा च विदुमवणामप्येकत्र-स्थित्या समुद्रे पर्वतानवच्छिन्नदेशाभाव उक्तः । क्षोभातिशयश्च जन्तूनाम् । विपत्तौ विहर्षैरपि मिलित्वा स्यात्तव्यमिति ध्वनिः ॥

वणराअरान्धारोसिअजम्भाअन्तपड्डिअकेसरिमअरम् ।

संमुहपडन्तधराहरमीअवलन्तभुअइन्दजणिआवत्तम् ॥ ६५ ॥

[वनगजगन्धारोपितजृम्भायमाणप्रतिबुद्धकेसरिमकरम् ।

संमुखपतद्दराधरमीतवलमानभुजगेन्द्रजनितावर्तम् ॥]

पुनः किंभूतम् । वनगजानां गन्धेन । भद्रस्येत्यर्थात् । आरोपिताः कुदा अत एव जृम्भायभागाः सन्तः प्रतिबुद्धाः सुतोस्थिताः केसरिमकरा जलसिंहा यत्र ।

वनगजमदयन्धेन निद्रानङ्गाञ्जुम्भायमाणत्वमित्यर्थः । एवं संमुखे पतद्भ्रुवो धरा-
धरेभ्यो भीता अत एव चलन्त उपरिपतनमाशङ्क्य मांमुख्यस्यापाय वक्त्रीभवन्तो
ये भुजगेन्द्रास्तैर्जनित आवर्तौ यत्र तम् । आवर्तहेतुवलनशक्तिवेन सर्पाणामति-
महत्त्वमुक्तम् । अनागतप्रतिविधानं कर्तव्यमिति ध्वनिः ॥

अथाअन्तवर्णस्थलिपरिणामोलुग्गपण्डुवत्तथइअम् ।

मअणदुमभङ्गणिग्गअकसाअरसमइअविहलघोलिरमच्छम् ॥६६॥

[अस्तायमानवनस्वलीपरिणामावरुग्णपाण्डुपत्रस्यगितम् ।

मदनदुमभङ्गनिर्गतकपायरसमत्तविहलघूर्णमानमस्यम् ॥]

एवमस्तायमानायाः पर्वते मज्जति मज्जन्त्या वनस्वल्याः परिणामेन पाकेनावरुग्णः
शुकैरत एव पाण्डुभिः पत्रैः स्थगितं व्याप्तम् । वृक्षाणां मन्त्रेऽपि शुष्कदृन्ततया
कोमलत्वेन त्रुटित्वा पत्राणि जलोपर्यवन्धितानीति भावः । एवं मदनदुमाणां भङ्गेन
शाखादलेन निर्गतो यः कपायरसमेन मत्ता अत एव विह्वलाः सन्तो घूर्णमानाः
स्वास्थ्याभावेन परितो गच्छन्तो मत्स्या यत्र । मत्स्यान्प्रति मदनदुमस्य विपतुल्य-
त्वादिति भावः ॥

धरगिहरभारवेह्लिअपह्लवदलमुद्धवेह्लिअलआजालम् ।

विसवण्णवाअवाहअपधाअन्तविसवण्णवाअवकुसुमम् ॥ ६७ ॥

[धरणिधरभारप्रेरितपह्लवदलमुग्धवेह्लिनलताजालम् ।

विपवन्नरातपाहतप्रवायद्विसवर्णपादपकुसुमम् ॥]

एव धरणीधराणां भारेण प्रेरितानि सन्ति पह्लवाना दलेन दलेन मुरधानि
हस्वानि अत एव वेह्लितानि चचलानि लतानां जालानि यत्र । गिरिगौरवकृतप्रेरणया
पह्लवभङ्गकृतलापचेन च लतानां वेहनमित्यर्थः । एव विपवन्तः सर्पास्त एव
नवानपास्ताभङ्गेतुत्वात्तरहन्तानि स्पृष्टानि अत एव प्रवायन्ति श्रुयन्ति । 'ओर्वे
शोपणे' धातुः । विसवर्णानि मृणालवद्बलानि पादपानां कुसुमानि यत्र । पर्वत-
वृक्षाणां समुद्र एव पतनादिति भावः । तदानीं सर्पाणां क्षोभादितस्ततः संचरता
नि श्वामेन पुष्पमालिन्यमिति भावः । दुष्टानिधमपकारहेतुरिति ध्वनिः ॥

आवत्तभमिरमहिहरसिहरोञ्जरसीहरन्धआरिअगअणम् ।

पट्टिओसद्धिगन्धाहअपाआलसमुच्छलन्तविहलविसहरम् ॥६८॥

[आवर्तभ्रमणशीलमहीधरशिखरनिर्झरशीकरान्धकारितगगनम् ।
पतितौषधिगन्धाहतपातालसमुच्छलद्विह्वलविषधरम् ॥]

एवमावर्तेषु भ्रमतां महीधरणां शिखरेषु ये निर्झरास्तेषामुच्छलनादुपरि चक्र-
बद्धमतां शीकरैरन्धकारितं गगनं यत्र । गिरीणां गुह्यत्वेऽप्यावर्तस्योत्कटतया तलं
गन्तुमलममानानां शिखरपरिभ्रमन्निर्झरशीकरावृतत्वात्सूर्यस्येति भावः । तथा च
सूर्याच्छादकत्वेन तमसः प्रकथेस्तेन शीकराणां तेन निर्झरस्य तेन शिखरस्य तेन
पर्वतस्य तेन तत्पतनप्रतिबन्धकतयावर्तवेगपरिमाणयोस्तेन च समुद्रस्य प्रकथो
व्यज्यत इति व्यञ्जनापरम्परा । एवं पतितानां जलमूलगतानामीषधीनां गन्धेनाहता
स्पृष्टा अत एव पातालात्समुच्छलन्त उपरि समागच्छन्तो विह्वला विषधरा यत्र
तम् । पर्वतौषधीनां गन्धवत्तया सर्पैर्दुःसहगन्धत्वादिति भावः । 'दिशं सोपद्रवं
स्यजेत्' इति ध्वनिः ॥

आवत्तमण्डलोअरवलन्तसेलकडअप्पहामिज्जन्तम् ।

णिन्तरसाअलविसहरवित्थिण्णफणामणिप्पहामिज्जन्तम् ॥ ६९ ॥

(कुलअम्)

[आवर्तमण्डलोदरवलभानशैलकटकप्रभ्राम्यमाणम् ।

निर्यद्द्रसातलविषधरविस्तीर्णफणामणिप्रभामीयमानम् ॥]

(कुलकम्)

एवं मण्डलकारस्वावर्तसोदरे बलमानो भ्रमन्वः शैलस्तस्य कटकेन प्रभ्राम्य-
माणम् । आवर्ते चक्रबद्धमतः कटकस्य संस्कारेण समुद्रस्यापि भ्रमणमिति कट-
कमहत्त्वात्पर्वतमहत्त्वं तथाविधपर्वतमञ्जनप्रतिबन्धकतया चावर्तस्योत्कर्षात्समुद्र-
स्योत्कर्ष इति परस्परालंकारः । एवं निर्यन्तः पर्वतौषधिगन्धेन पातालक्षोभेण
वा यद्भिर्भवन्तो ये रसातलसर्पस्रोतां विस्तीर्णा साः फणास्तासां मणीनां प्रभा-
भिर्नीधमानं शायमानम् । उपरि प्रशुक्लशीकरान्धकारसत्त्वेऽप्युत्थितपातालसर्प-
फणामणिप्रभाभिरधस्ताद्दुष्प्रोतेन शायते समुद्रोऽयमिति भावः । यद्वा जलान्तर-
चर्तितन्मणितेजोविशेषेणोद्गच्छता पातालेत्थितसर्पवानयमित्यनुमीयमानमित्यर्थः ॥
आदिकुलकम् ॥

सेतोरनिष्पत्तिमाह—

अधोच्छिन्नविसृज्जिअणिअन्तराआममिलिअपवअघडिओ ।

दीसइ णहणिम्माओ णासइ उअहिम्मि णिवडिओ सेउवहो ७०

[अव्यवच्छिन्नविसृष्टनिरन्तरायाममिलितपर्वतघटितः ।

दृश्यते नभोनिर्मितो नश्यत्युदधौ निपतितः सेतुपथः ॥]

अव्यवच्छिन्नमविच्छेदं यथा स्यादेवं विसृष्टाः क्षिप्ता अथ निरन्तरेण नि.संधिना
आयामेन दैर्घ्येणोपलक्षिताः सन्तो मिलिताः परस्परं संबद्धा ये पर्वतास्तैर्घटितो
योजितः सेतुपथो नभस्ति निर्मितो दृश्यते । उदधौ पुनर्निपतितः सन्नश्यति मन्व-
दृश्यो भवति । पर्वतानामेकदैव क्षेपादाकारे कृत इति निश्चयमानोऽपि सेतु-
रुदधौ न तिष्ठतीति स्थिरबुद्धिः कापि न कर्तव्येति ध्वनिः ॥

अथ कपीनां परिश्रममाह—

तो घेप्पिउं पउत्ता थोअत्थोअं परिस्समेण पवंगा ।

अणुराए ध्व विराए लङ्काणत्थघटणक्खमे सेउवहे ॥ ७१ ॥

इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे

महाकव्वे सत्तमो आसासओ ।

[ततो ग्रहीतुं प्रवृत्ताः स्तोकस्तोकं परिश्रमेण प्लवंगाः ।

अनुराग इव विशीर्णे लङ्कानर्थघटनक्षमे सेतुपथे ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकव्ये सप्तम आश्वासः ॥

ततः पर्वतक्षयानन्तरं प्लवंगाः स्तोकस्तोकमल्पमल्पं परिश्रमेण ग्रहीतुमाकामितुं
प्रवृत्ताः प्रारब्धाः । कस्मिन्सति । लङ्काया अनर्थस्य दुरन्तस्य घटनक्षमे सेतुपथे
अनुराग इव विशीर्णे नष्टे सति । तदानीं वानराणां यथा यथा सेतुर्विशिर्णस्तथा
तथा मन प्रस्तादौ विशीर्णे इति सहोपमा । लङ्कानर्थघटनक्षम इत्यनुरागेऽपि यो-
ज्यम् । मन-प्र-पादस्यपि तद्वदकत्वात् । तथा च प्रथमं सेतुनिश्चयात्परिश्रमाभा-
वः पश्चाद्यथा यथा सेतुव्यतिरेकसंशयोदयस्तथा तथा परिश्रमोत्पत्तिरिति कपीनां
वीरत्वमुक्तम् । आरब्धा निष्पत्ति सर्वथा दु खहेतुत्वात्परिहर्तव्येति ध्वनिः ॥

सेतोरुद्योगदशया रामदागप्रकाशिता ।

रामसेतुप्रवीपस्य पूर्णाभूत्सप्तमी शिवा ॥

अष्टम आश्वासः ।

अथ कपीनां निवृत्तव्यापारतामाह—

इअ जाहे णिवडन्ता सिहरोब्धरधोअसुरविमाणधअवडा ।

अत्याअन्ति समुद्रे विस्थारस्थमिअणहअला वि महिहरा ॥ १ ॥

[इति यदा निपतन्तः शिखरनिर्झरधौतसुरविमानध्वजपटाः ।

अस्तायन्ते समुद्रे विस्तारास्तमितनभस्तला अपि महीधराः ॥]

इत्यनेन प्रकारेण यदा एवंभूता अपि महीधराः समुद्रे निपतन्तः सन्तोऽस्तायन्ते भजन्ति । तदेत्यग्निमस्वन्धकेनाम्बयः । किंभूताः । शिखरस्थनिर्झरधौताः प्रक्षालिताः सुरविमानानां ध्वजपटा वैरित्युच्यन्ते । एवं विस्तारेणस्तमितं छत्रं नभस्तलं वैस्ते ॥

ताहे णिसुद्धसेसा वेवन्तुवत्तकरअलोसरिअअडा ।

ठविआ वेलामूले खणलक्खिअगौरवा कईहि महिहरा ॥ २ ॥

(जुग्गअम्)

[तदा निपातितशेषा वेपमानोद्धुत्तकरतलापसृततटाः ।

स्थापिता वेलगूले क्षणलक्षितगौरवाः कपिभिर्महीधराः ॥]

(युग्मकम्)

तदा कपिभिर्निपातितेभ्यः समुद्रे क्षिप्तेभ्यः शेषा अवशिष्टा महीधरा वेलगूले तीरभूमौ स्थापिताः । वृथा किमिति क्षेप्तव्या इत्याशयः । कीदृक्षाः । क्षणं व्याप्य लक्षितं ज्ञातं गौरवं येषां ते । कार्यासिन्धुस्योत्साहापभादादवतारणक्षम एव गौरवज्ञानं वृत्तमित्यर्थः । एवं वेपमानादवतारणसमये गौरवज्ञानेन क्रोधेन वा कम्भवतोऽथ चान्नास्थयावतारणस्योद्धुत्तार्ध्वशृङ्गोष्णत्वात्करतलादपसृतनभःपतितं तटं कटकभागो येषां ते । शुद्धव्यावतारणे करे कम्भो भवतीति वस्तुगतिः ॥ युग्मकम् ॥

अथ दशभिः स्तम्भकैः समुद्रस्य विश्राममाह—

गिरिसंखोहविमुक्ता झीणा अप्पत्तपढमगमणोआसा ।

मन्दन्दोलणमउआ गथागअ चिअ समुहसलिलुप्पीडा ॥ ३ ॥

[गिरिसंखोभवविमुक्ताः क्षीणा अप्राप्तप्रथमगमनावकाशाः ।

मन्दान्दोलनमृदुकरा गतागता एवं समुद्रसलिलोत्पीडाः ॥]

पतनजन्माद्विरिसंक्षोभादिसुकास्थ्याः समुद्रसलिलानामुत्पीडा गतागता एव । प्रथमं गता उच्छलनवशात् ततः पर्वतानामप्रक्षेपाज्जलान्तरस्यानुत्थानात्क्रिय-
 दूरत प्रनिविष्टलागता एव । जलस्य क्वचित्क्वचिन्निघ्नप्रदेशे प्रविष्टत्वादस्पीभूय
 समुद्रं प्रविश्या एवेत्यर्थः । तदुक्तं शीणाः । तत एवाबिलम्बेनागता इत्येवकारार्थः ।
 एवमप्रातः प्रथमगमनस्यावकाशो निघ्नप्रदेशो यं । तेषां प्रथमगमन एव जलपूर्ण-
 त्वात्परावृत्तौ संबन्धाभावात् । एवं मन्देनान्दोलनेन क्षोभेण मृदुकाः । उच्छलन-
 हेतुवेगविरामेण परावृत्तौ स्वारसिकतया मृदुगतय इत्यर्थः । वस्तुतस्तु गिरिसंक्षोभेण
 विमुक्ता समुद्रात्पृथक्कृता जलोत्पीडा गता गता एव । ये गता उच्छलितत्वात् गता
 एव न पुन प्रत्यावृत्ता इत्यर्थः । तेनोच्छलनवेगप्रकर्ष उक्तः । अनागमने हेतुमाह—
 शीणाः क्वचित्क्वचिद्विशीर्णाः । तदाह—अद्भिः प्राताः पूरिताः प्रथमगमनस्या-
 वकाशा निघ्नप्रदेशा यस्मात् । अत एव सैन्याविरकालीनत्वेन पूर्वसंस्कारापगमाच्च
 मन्दान्दोलनेत्यादि । उच्छलितजलस्य कियदूरे भतिमार्दवं भवतीत्याशयः । अप्रसतः
 परावृत्त्यभावेनालब्ध प्रथमगमनप्रदेशो यैरिति केचित् ॥

अथ समुद्रस्य पूर्वावस्थाप्राप्तिमाह—

मिण्णघडन्तावत्तो आवत्तन्तरभमन्तमिण्णमहिहरो ।

महिहरसंभमविहुओ विहुअणिअत्तसलिलो णिअत्तइ उअही ॥४॥

[मिन्नघटमानावर्त आवर्तान्तरभ्रमद्भिन्नमहीधरः ।

महीधरसंभ्रमविधुतो विधुतनिवृत्तसलिलो निवर्तत उदधिः ॥]

महीधरसंभ्रमेण गिरिसंक्षोभेण विधुत आन्दोलितः समुद्रो निवर्तते गिरिपतना-
 भावेन पूर्वावस्था लभते । किंभूत । मिन्नाः प्रथमं पर्वतपतेन विशाकलिताः पश्चा-
 त्तदभावेन घटमानान्तावैव यथापूर्वं प्रवृत्ता आवर्ता यत्र । एवमावर्तान्तरे भ्रमन्त-
 स्तसंस्कारेण घूर्णन्तो मिन्नाः खण्डखण्डीभूता महीधरा यत्र । देवास्तुनस्तत्र ये
 पतिनालो शतखण्डीभूय तत्रैव भ्रमन्तीत्यर्थः । एवं प्रथमं विधुतं गिरिपतनादुच्छ-
 लितं पश्चाच्चिहृतं तत्रैव प्रविष्टं सलिलं यत्र तथा । शृङ्खलानुप्राप्तोऽयम् ॥

अथ समुद्रस्य निश्चल्यमाह—

वोच्छिज्जन्तकलअलं जहोइअट्टाणदरपअसावत्तम् ।

दीसइ सणहुल्लक्खं तं चिअ धिम्मिअसल्लिलत्तणं जलणिहिणो ॥५॥

[व्यवच्छिद्यमानकलकलं यथोचितस्थानदरप्रवृत्तावर्तम् ।

दृश्यते क्षणदुर्लक्ष्यं तदेव क्षिमितसलिलत्वं जलनिधेः ॥]

क्षणं व्याप्य दुर्लक्ष्यं पर्वतपतने सलिलक्ष्यमुदधेः क्षिमितसलिलत्वं निश्चलजलत्वं तदेव प्राचीनमेव दृश्यते । पर्वतपतनाभावेन पूर्ववदेव दृश्यत इत्यर्थः । कीदृक् । व्यवच्छिद्यमानः प्रशान्तः कलकलः पर्वतसंघट्टजन्यः शब्दो यत्र । एवं यथोचितस्थाने पूर्वस्मिन्नेव देशे ईप्सप्रवृत्त आवर्तो यत्र तत् । पुनस्तत्रैवावर्तोत्पत्तेरित्यर्थः । गिरिपतनकालापेक्षया तदानीं स्वारसिकतया तथावेगाभावेनेपरवम् ॥

अथ समुद्रप्रशान्तौ योग्यप्रसङ्गमाह—

मोत्ताघटन्तकुसुमं सममरगावत्तभङ्गभरिआवत्तम् ।

विद्रुमगिलिअकिसलयं ससङ्खधवलकमलं पसम्मइ सलिलम् ॥६॥

[मुक्तावटमानकुसुमं सममरकतपत्रभङ्गभृतावर्तम् ।

विद्रुममिलितकिसलयं सशङ्खधवलकमलं प्रशान्यति सलिलम् ॥]

सलिलवर्षात्समुद्रस्य प्रशान्यति निश्चलतामवलम्बते । कीदृक् । मुक्ताभिर्घटमानानि संवध्यमानानि गिरिदृक्षाणां कुसुमानि यत्र । शुभ्रत्वात् । एवं पूर्वनिपातानियमेन मरकतसमेन पत्रभङ्गेन तेषामेव प्रौढपत्राणां खण्डेन भृतः पूर्णं आवर्तो यत्र । हरिद्वर्णत्वात् । एवं विद्रुमैर्मिलितानि तेषामेव किसलयानि नवदलानि यत्र । सौह्रित्यात् । एवं सशङ्खानि शङ्खमिथितानि धवलकमलानि यत्र तादृशम् । शङ्खत्वादेव । तथा च यथा तत्र मुक्तामरकतविद्रुमशङ्खाः स्थितास्तथा सजातीयत्वेन तदानीं तत्तन्मिश्रितानि कुसुमपत्रभङ्गकिसलयकमलानीत्यर्थः । यद्वा पर्वतप्रक्षेपोत्तरमपि स्थितानि पुण्यादीनि स्वसमानवर्णतया तत्तन्मिश्रितानि तत्तद्बुद्धिमेव जनयन्तीति पर्वता इह पतिता इति बुद्धिरेव नासीत् । एतादृशी निश्चलतासीदिति भावः ॥

अथ धातुरागनिवृत्तिमाह—

दीसइ समोसिअन्ती खणणिव्वलिवत्तरन्तविलुलिअकुसुमा ।

झिब्जन्तारुणअम्बा समुद्वद्वम्मि धावपड्ढच्छाया ॥ ७ ॥

[दृश्यते समवसीदन्ती क्षणनिर्वलितोत्तरद्विलुलितकुसुमा ।

क्षीयमाणारुणतान्ना समुद्रपृष्ठे धातुपङ्कच्छाया ॥]

समुद्रस्य पृष्ठे उपरि धातुर्गैरिकं तस्य यत्पङ्कं समुद्रजलसंबन्धात् तच्छया
 तत्कान्तिः समवसीदन्ती क्षीयमाणा सती क्षीयमाणो योऽरुणः सूर्यसारथिः संप्या-
 रागो वा तद्बद्धा ईपताम्रा दृश्यते । यथारुणस्य क्षयदशायामग्नेऽग्ने क्रमेण लौहि-
 स्वहामस्तथा पर्वतपतनाभावादपरस्यानुत्पत्त्या पूर्वपूर्वस्य धातुरागस्य हास इत्यर्थः ।
 किंभूता । क्षणात्तदानीमेव निर्वलितं पृथग्भूतं तदुत्तरज्जलाभ्यन्तरादूर्ध्वभागच्छ-
 द्वितुलितं जलसंबन्धान्मृष्टं दुमुमं गिरिवृक्षाणा यन् तत् । शोभसमये तलगतमपि
 कुमुमं तन्निःस्तापुन्मञ्जतीति वस्तुस्थितिः । 'अरुणोऽव्यक्तारणे स्यात्सव्यारुणोऽर्क-
 नारथा' इति विश्वः ॥

अथ जलहस्तिनां चेष्टामाह—

वणगअगन्धुत्तिण्णा पुणो णिअत्तन्ति आअवाहअविहला ।

णिअअकरसीहरोद्धिअणिवाअन्तमुहमण्डला करिमअरा ॥ ८ ॥

वनगजगन्धोत्तीर्णाः पुनर्निवर्तन्त आतपाहतविहलाः ।

निजककरशीकरार्द्रितनिर्वाप्यमाणमुखमण्डलाः करिमकराः ॥]

वनगजाना मदस्य गन्धेनोत्तीर्णा युद्धाय तदमागताः करिमकराः पुनर्निवर्तन्ते
 समुद्रमेव प्रविशन्ति । अत्र हेतुमाह—आतपेन रवितेजसा आहताः स्पृष्टाः नन्तो
 विहलाः । सदा जलावस्थित्या भागप्रतीक्ष्यामहत्वात् । एवं निजक- स्वीय कर-
 शुण्डा तदीयरीकरैरार्द्रित सजलीकृतं सन्निर्वाप्यमाणं तापशून्यीक्रियमाणं मुखमण्डलं
 यैहो । तापे मति शुण्डानीतोदरजलेन वपु सिञ्चन्तीति वरिस्वभावः । तपाविध-
 पर्वताभावेन प्रतिपक्षालाभादानपसवन्धाद्वा निवृत्तिरिति भावः ॥

अथ नदीनां समुद्रप्रवेशे मुखमालिन्यमाह—

दुमभङ्गकलुसिआइं कमाअरमभिण्णपण्डुरफेणाइं ।

जाआइं णिण्णआणं उत्थलवलणरअधूसराइं सुहाइं ॥ ९ ॥

[दुमभङ्गकल्पितानि कपायरसभिन्नपाण्डुरफेनानि ।

जातानि निम्नगानामुत्थलवलनरजोधूसराणि मुखानि ॥]

निम्नगानां समुद्रगामिनीनामित्यर्थात् मुखानि प्रवेशस्थानानि उत्थलेन तीरभू-
 मावुन्मार्गेण यद्दलनमित्प्रसृतो गमनं तेन रजोभिर्धूमराणि जातानि । कीदृशानि ।
 पार्वतीयानां दृमाणा भङ्गः संपद्यैः सण्डैः कल्पितानि पूर्णानि । एवं दुमंभङ्गस्यैव

कषायेण रसेन भिजाः संबद्धाः पाण्डुराः फेना येषु तानि । पूर्वं पर्वतक्षोभजन्यतरङ्गाभिघातेन निम्नगाजलानि तीरभूमैः लुठितानि पश्चात्तन्निवृत्तौ परानृश्या धूली-संबद्धाद्दूसराणि । तरङ्गसहागतद्रुमभङ्गसङ्गात्कलुषितानीत्यर्थः । तीरभूमिष्ठा वृक्षम-
ङ्गास्तेन सहागतास्तैः कलुषितानीति वा । अथ च पत्पुरापदि पत्नीनां मुखं रजोधूसरं कलुषं च भवतीति नदीनामप्रसङ्गता सूचिता ॥

अथ पर्वतखण्डानामितस्ततो यमनमाह—

खुद्दिभोअद्विविच्छूडा महिन्दकडणसु मलअभित्तिच्छेआ ।

घटिआ मलिअगअडला मलअअडेसु अ महिन्दसेलद्धन्ता ॥ १० ॥

[क्षुभितोदधिविक्षिता महेन्द्रकटकेषु मलयभित्तिच्छेदाः ।

घटिता मृदितगजकुला मलयतटेषु च महेन्द्रशैलार्धान्ताः ॥]

मलयभित्तिस्तत्पार्श्वभागस्तत्खण्डा महेन्द्रगिरिकटकेषु च पुनर्महेन्द्रशैलस्यैकदेशा मलयतटेषु घटिताः संबद्धा जाताः । समुद्रक्षोमे विपर्यस्तास्त्रनिवृत्तौ यत्र ये गता-
स्तत्रैव ते मिलित्वा स्थिताः संचारकतरङ्गाभावादिति भावः । तदाह—किंभूताः ।
क्षुभितेन पर्वतसंचटान्दोलितेनोदधिना विक्षिता दिशि दिशि प्रेरिताः । एवं
मृदितं गजानां कुलं यैस्ते । तरङ्गाभिहतैस्तत्तत्खण्डैः स्वसंचटेन तत्तद्गिरिगजा
मर्दिता इत्यर्थः ॥

अथ पुलिने जललागमाह—

दीसन्ति विअडधवला धिमिअणिअत्तन्तजलतरङ्गिअवट्टा ।

वासुइणिम्मोअणिहा णिरन्तरालगामोत्तिआ पुलिणवहा ॥ ११ ॥

[दृश्यन्ते विकटधवलाः स्तिमितनिवर्तमानजलतरङ्गितपृष्ठाः ।

वासुकिनिर्मोकनिभा निरन्तरालगामौक्तिकाः पुलिनपथाः ॥]

पुलिनरूपाः पन्थानो वासुकिनिर्मोकः कमुकस्तुत्या दृश्यन्ते । पर्वतक्षोपाभावा-
जलस्योच्छलनाभावेन पुलिनस्य मुखसंचारयोग्यतया पश्चत्वेन रूपणम् । क्रीदशाः ।
विकटाः सन्तो धवलाः । एवं स्तिमितं स्थिरं यथा स्यादेवं निवर्तमानं विधम्य
विधम्याधो गच्छद्यजलं तेन तरङ्गितं निम्नोदतरेखाविशेषशालि पृष्ठं येषां ते ।
पर्वतप्रक्षेपशक्यमेव जलनिवर्तनकमाद्रेस्त्राणामुदयादिति भावः । अत एव निरन्तरं
यथा स्यादेवमालाानि मौक्तिकानि येषु । जलस्याधोगमने सन्निधौ संनिधावेव

मुक्तानां पतितत्वाद् । अत एव निर्मोकमान्यम् । तस्यापि विकटधवलत्वादेखावि-
शेषशालिपृष्ठत्वात्कचित्कचिन्मुक्ताभविन्दुचित्रितत्वादित्याशयः ॥

अथ गतजलाना प्रत्यागमनमाह—

खोहेन्ति खुद्दिअणिहुअं उअहिं णह्वन्धपडिणिअत्तोवइआ ।
पव्वअघाउक्खित्ता चिरआलालोइआ सलिलसंघाआ ॥ १२ ॥

[क्षोभयन्ति क्षुभितनिभृतमुदधि नभःपथप्रतिनिवृत्तायपतिताः ।
पर्वतघातोक्षिप्ताश्चिरकालालोकिताः सलिलसंघाताः ॥]

पर्वतघातेनोक्षिप्ता ऊर्ध्वं गमिताः सलिलसंघाता नभःपथात्प्रतिनिवृत्ता अत
एवावपतिता अध पतिताः सन्त प्रथमं पर्वतक्षेपे सति क्षुभितमान्दोलितं पुनस्त-
न्निवृत्तां निभृतं निश्चलमुदधिं पुनरपि क्षोभयन्ति स्वस्थान एव पतित्वा आन्दोल-
यन्ति । किंभूताः । चिरकालेन क्षेपनिवृत्तावप्यक्स्माद्दृष्टाः । एतेनोच्छलनप्रकर्षेण
पर्वताभिधानप्रकर्षे । यद्वा चिरं व्याप्य किमेतदिति कृत्वा आलोकिताः । एतेनाति-
दूरतो दर्शनात्समुद्रान्दोलनक्षमत्वेऽपि इत्यपर्वतनाम्न्यवयविनो महत्त्वमुक्तम् ॥

अथ नलं प्रति मुग्धीदोर्किं प्रस्तौति—

अह णलविइण्णअणो जम्पइ विहइन्तमणिसिलासणवट्टो ।
उव्वत्तिआअअट्टिअवामअरारुद्धिअतिअभरो पवअवई ॥ १३ ॥

[अथ नलवित्तीर्णनयनो जल्पति विघटमानमणिशिलासनपृष्ठः ।
उद्वर्नितायतस्थितवामकरारोपितत्रिकभरः पुत्रगपतिः ॥]

अथ सेतोरसिद्धेरुतरं ह्रवगपतिर्जल्पति । नलमित्यर्थात् । तदाह—नले वित्तीर्णे
दत्ते नयने येन । नलन्यस्तदृष्टिरित्यर्थः । एवमुद्वर्तिते पञ्जरमिथितापरपार्श्वे अथ
चायतस्थिते दण्डाकारे वामकरे वामबाह्यावारोपितत्रिकभरो येन । तथा वामपङ्क्ति-
स्थनलसमुत्तीर्णनाय निजनिर्गमावेन भूम्यर्पितवामकरस्यापि तिर्यक्तया देहभा-
रस्य तत्रैवास्त्वित्याशयः । यद्वा उद्वर्तितस्तिर्यग्भूतः सन्नायतं स्थितो नलदर्श-
नाय मस्तकोन्नमनादथ च वामकरारोपितत्रिकभरश्चेति कर्मधारयः । अत एव
विघटमानं नतोन्नतं मणिशिलारूपाननपृष्ठं यस्य तथा । आमनस्य वामभागे देह-
गौरवेण दक्षिणभागस्योन्नमनादिति भावः ॥

अथ चतुर्भिस्त्रदुक्तिस्वरूपमाह—

स्वविओ वाणरलोओ दूरद्विअविरलपव्वअं महिवेडम् ।

ण अ दीसइ सेडवहो मा हु णमेज्जरुअं पुणो रामधणुम् ॥१४॥

[क्षपितो वानरलोको दूरस्थितविरलपर्वतं महीवेष्टम् ।

न च दृश्यते सेतुपथो मा खलु नमेद्गुरुकं पुना रामधनुः ॥]

वानरलोकः क्षपितोऽवसन्नः । दूरे स्थिता विरलाः खल्पाः पर्वता यत्र एतादृशं महीपृष्ठं जातम् । संनिधौ सर्वेषां दूरे कुतश्चित्कुतश्चित्कियतां च शैलानां समुद्र एव क्षिप्तत्वात् । तथापि सेतुपथो न च दृश्यते न वृत्तः । खल्लहँतौ । ततो हेतोः पुनरपि रामधनुः कर्तुं मा नमेत् समुद्रताडनाय मा क्लृप्तं भवेत् । तथा सख्येकवारं धनुर्नर्माने समुद्रस्य क्षतमासीदतः परं प्राणा एव यास्यन्तीति भावः । यद्वा व्युत्थं रामधनुः पुनरपि मा नमयत तथा सति युष्मानेव साहयेत् । तथा च सेतुं सर्वात्मना वध्नीतेति भावः ॥

सेतोखदर्यंभाषित्वमाह—

मदिरा मुद्धमिअङ्को अमअं लच्छी सकोत्थुहं दुमरअणम् ।

किं सेडबन्धलहुअं जं वोत्तूण रअणाअरेण ण दिण्णम् ॥ १५ ॥

[मदिरा मुग्धभृगाङ्कोऽमृतं लक्ष्मीः सकौस्तुभं दुमरजम् ।

किं सेतुबन्धलघुकं यदुक्त्वा रत्नाकरेण न दत्तम् ॥]

मदिरा वारुणी । मुग्धो बालो भृगाङ्कः शशी । मुधा । लक्ष्मीः । दुमाः पारिजातादयस्त एव रजम् । इमेषु रजमिति वा । मिलितानामेकरत्नत्वप्रतिपादनार्थमेकवचनम् । एतत्सर्वम् । किं वितर्के प्रश्ने वा । सेतुबन्धाहधुकमल्पीयः यस्तेनुबन्धस्वरूपं रत्नाकरेणोक्त्वाप्यश्रीहृत्यापि न दत्तम् । तानि त्वनुक्त्वैव दत्तानीति भावः । यद्वा एतत्सर्वं सेतुबन्धाहधुकमल्पमूल्यं किम् । अपि तु नाल्पमूल्यं किं तु बहुनूल्यमेव । यन्मदिरादिकं नकारस्यापकर्षणादनुक्त्वापि रत्नाकरेण दत्तम् । तथा च महार्थमपि मदिराद्यनुक्त्वा चेद्दत्तं तदा सेतुबन्धमल्पीयांसमुक्त्वापि न दास्यति किं तु दास्यत्येवैलघ्यवस्यत इति भावः । दत्तमिति 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकवधावेन लिङ्गव्यत्ययेन वा ॥

क्षपितः पर्वतनिवहो दलितं वा रसातलं धृतो वा समुद्रः ।

जीवो वा परित्यक्तोऽथ वा संभावना तव निर्व्यूढा ॥

वाशब्दोऽवधारणे । पर्वतनिवहः क्षपित एव नाशित एव । समुद्रे क्षिप्रत्वात् । रसातलं दलितमेव । पर्वतानामुत्पाटनप्रक्षिप्तत्वाच्च । समुद्रे धृत एव तत एव जीवोऽप्यस्माभिः परित्यक्त एव । अमेव व्यक्तप्रायत्वात् । अथ चाथ तव संभावना प्रतिष्ठा निर्व्यूढेव । तथा च यथा दत्तत्वं वृत्तमेव तथा तव प्रतिष्ठापि वृत्तैव । मया सेतोरवश्यं बद्धव्यत्वादित्याशयः । आशांसाया सनिहितभविष्यदर्थे चः । यद्वा वाशब्दो व्यक्तित्वरूपको ह्युपस्थितौ । तथा च पर्वतादीना क्षेपणादिकमपि वृत्तं तव संभावनाप्यथ वृत्तैवार्थः । यद्वा सर्वत्र भविष्यदर्थे चः । तेनास्माभिः पर्वतादिकमपि क्षयणीयं तव संभावनापि निर्वाहनीयेत्यर्थः । वस्तुतस्तु वाशब्दः सर्वत्र द्वार्थे । तेन पर्वतादिकक्षपितादिकमिव त्वापि संभावना निर्व्यूढैवेत्यर्थः ॥

‘एवं मलय-’ इत्यत्र प्रत्युत्तरमाह—

तं पेवस्वसु महिविजलं महिवदृग्मि व महं महोभहिवद्वे ।

घट्टिअं घट्टन्तमहिहरघट्टिअसुबेलमलयान्तरं सेतुवहम् ॥ २१ ॥

[तत्रेक्षस्व महीविकटं महीपृष्ठ इव मम महोदधिमध्ये(पृष्ठे) ।

घटितं घटमानमहीधरघटितसुबेलमल्यान्तरं सेतुपयम् ॥]

तदेतोर्मनेति मया महीपृष्ठ इव महोदधिमध्ये घटितं सेतुपथं प्रेक्षस्व । यथा भूभौ सेतुः क्रियते तथा जलेऽपीत्यर्थः । कीरशाम् । महीवद्विकटं विस्तीर्णम् । एवं घटमानैः समीभूय तिष्ठन्निर्महीधरैर्घटितमेकीकृतं सुबेलमलययोर्न्तरमन्तरालदेशो यत्र तमेति क्षिप्तनैपुण्यसूचनम् ॥

चतुर्भिः स्तब्धैः स्वस्य सामर्थ्यं सेतुक्रीडलं चाह—

किं उत्तरउ गिरन्तरघट्टन्तधरणिहरसंक्रमेण समुद्रम् ।

ओ बोलेउ धुओअद्वियोउत्तिष्णस्सहिमण्डलेण कइवलम् ॥ २२ ॥

[विमुत्तरतु निरन्तरघटमानधरणिधरसंक्रमेण समुद्रम् ।

उत व्यतिक्रामतु धृतोदधिस्रोत्रोत्तीर्णमहीमण्डलेन कपिवलम् ॥]

दंघिचलं कर्तुं निरन्तरमव्यवहितं घटमानैः परस्परं मिलितैर्धरनिधरैर्यः संक्रमणेन किं समुद्रसुतच्छु । उत पशन्तरे । धुः क्रूररागविता निघ्नैर्णजकीकृतो य

सदधित्वेन स्तोत्रमीषदुत्तीर्णमुत्थितं यन्महीमण्डलं तेन व्यतिक्रामतु लङ्घिताम् ।
जलानामितस्ततो गमनेन यध्रणामावाद्भूमेस्थानं जलामावात्पारगमनं चेत्यर्थः ॥

सेतोर्वश्यंभावमाह—

तं पेच्छह मलयो चिअ पत्यन्तो पडिगअं गओ व सुवेलम् ।

मह मुअददसंरुद्धो आइउं धुणउ मुहवडं व समुदम् ॥ २३ ॥

[तत्पश्यत मलय एव प्रार्थयमानः प्रतिगतं गज इव सुवेलम् ।

मम भुजदृढसंरुद्ध आविद्धं धुनोतु मुखपटमिव समुद्रम् ॥]

सद्वेतोः हे सुग्रीवादयः, यूयं पश्यत मलय एव सुवेलं प्रार्थयमानो मुखपट-
मिव समुद्रं धुनोत्विति संवन्धः । क इव प्रतिगजं गज इव । यथाम्बुष्ठस्य भुजा-
भ्यामङ्गुशप्रहारदिना दृढं संरुद्धोऽपि गजः प्रतिपक्षगजं प्रार्थयमानो युद्धयोपरु-
न्वन्नाविद्धमन्तरा पातितं मुखाच्छादकपटं धुनोति मद्गोन्मतः सन्नन्यतः क्षिपति
तथा मलय एव मम भुजाभ्यां दृढं संरुद्ध उत्पाद्य प्रेरितः समुद्रोपरि सेतुवन्धीय-
मानः सुवेलं प्रार्थयमानः प्रतीष्टमानः । मिलनिति यावत् । आविद्धमन्तरावर्तित्वा-
न्मुखपटवृत्त्यं समुद्रं धुनोतु विक्षिप्तमिवाप्तकल्पं करोत्वित्यर्थः । अन्ये तावद्दूरव-
र्तिनः पर्वता दूरे सन्तु संनिहितत्वादयमेवेत्येवकारार्थः । अत्र गजप्रायो मलयः ।
प्रतिगजप्रायः सुवेलः । मुखपटप्रायः समुद्रः । तथा च मद्गुजप्रसारितेन सुवेल-
मिलितेन समुद्रोपरि तिष्ठता मलयेन कपिसैन्यनुत्तरत्विति वाक्यार्थः । तमित्यत्र
'ओ' इति पाठे उतेत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरमाह—

ओ विरयमि णहअले सुरिअपहाविअपवंगसंचरणसहम् ।

अणुपरिवाडिपरिट्टिअधणकूडपडन्तमहिहरं सेउवहम् ॥ २४ ॥

[उत विरचयामि नमस्ताले त्वरितप्रधावितप्लवंगसंचरणसहम् ।

अनुपरिपाटीपरिस्थितघनकूटघटमानमहीधरं सेतुपथम् ॥]

उत पलान्तरे । समुद्रजल्यसृष्टे नमस्ताल एव सेतुपथं विरचयामि । तेनैव पारं
गच्छतेति भावः । कीदृशम् । अनुपरिपाठ्यानुक्रमेण यथायोग्यसंनिवेशेन परिस्थिता
घनकूटेषु मेघसमूहेषु घटमानाः सरसत्वात्कर्दमेधिकव परस्परं संबध्यमाना महीधरा
यत्र तम् । 'घटेन्त' इति पाठेऽनुक्रमपरिस्थितेन घनकूटेन घटयमाना महीधरा यत्र

तम् । अत एव त्वरितं प्रधावितं वेगो यत्र तादृशं यद्व्यवंगाना संचरणं तत्सहं तथोग्यम् ।
निरवल्म्बेऽपि मेतुनिर्माणचातुरी ममेत्यभिप्रायः । त्वरितप्रधावितानां द्व्यवंगमानां
संचारसहमित्यर्थं इति केचित् । 'सह' शक्ते क्षमायुक्ते तुन्यार्थे च सहाव्ययम्' ॥

पक्षान्तरमाह—

ओ साअरोअरब्भन्तराणिओवरिपरिद्विअणिप्फन्दा ।

जलहरलम्बिअवक्खा घडेन्तु लद्धावहं रसाअलसेला ॥ २५ ॥

[उत सागगेदराभ्यन्तरानीनोपरिस्थापितनिःस्पन्दाः ।

जलधरलम्बितपक्षा घटयन्तु लङ्कापथं रसातलशैलाः ॥]

उत पक्षान्तरे । रसातलस्य शैलाः सपक्ष मनाकादयो लङ्कापथं सेतुं घटयन्तु ।
कीदृशाः । सागरम्योदराभ्यन्तरादानीता अथ उपरि जलस्येत्यर्थात् परिस्थापिताः
गन्तो नि स्पन्दा निधलाः । निधलन्वे हेतुमाह—जलभरेण लम्बितावधोवर्तिनौ
पक्षौ येषाम् । जलद्रूपत्वाद्दृश्यनासमर्था इति भावः । यद्वा उपरीत्यस्य नभसी-
त्यर्थः । तथा च जलभरेण लम्बितावधोवर्तिनौ पक्षौ येषां ते । नमोनिर्भरमेघसंदा-
नितपक्षत्वेन पतनाभाव उक्तः । तेन पातालशैलानप्याकटुं क्षमोऽस्मीति सूचितम् ॥

अहंकारचचनेनोपसहरति—

तं मह मग्गालग्गा विरएह जहाणिओअमुक्कमहिहरा ।

अणुवाअदिद्वदोमं अइराहोन्तसुहबन्धणं सेउवहम् ॥ २६ ॥

[तन्मम मार्गलगा विरचयत यथानियोगमुक्कमहीधराः ।

अनुपापदृष्टदोषमचिराद्भवत्सुखबन्धनं सेतुपथम् ॥]

तरिति वाक्योपसहारे हेतौ वा । हे कपयः, मम मार्गलगा पक्षालगाः सन्तः
सेतुपथं विरचयत । किंभूताः । यथानियोगं मुक्ताः क्षिप्ता महीधरा यैस्ते । तथा च
यथा मयोच्यते तथा समुद्रे पर्वता क्षिप्यन्तामित्यर्थः । अत एव कीदृशम् । अचिरा-
द्भवत्सुखबन्धनं चेति कर्मधारयः । तथा च मन्त्रियोगानुसारेण पर्वतक्षेपे सेतुपथः
सुखबन्धन एव स्यादित्यर्थः । भवत्सुखं बन्धन यस्येति वा । एवमनुपायेन दृष्टो
दुःसाध्यत्वादिरूपो दोषो यत्र तम् । उपायापरिहानं मवैव त्याजनीयमिति भावः ॥

अथ कर्पीनामुत्साहमाह—

इअ णलवअणहरिसिअं गलिअपरिस्समणिराअमुक्ककलअलम् ।

चलिअं तुलिअघराहरकअणिअभरदसदिसं पवंगमसेण्णम् ॥२७॥

[इति नलवचनहर्षितं गलितपरिश्रमनिरायतमुक्तकलकलम् ।

चलितं तुलितधराधरकृतनिर्भरदशदिकङ्कवंगमसैन्यम् ॥]

इत्यनेन प्रकारेण नलस्य वचनेन हर्षितं संजातहर्षं कपिसैन्यं चलितम् । पर्वतानयनायेत्यर्थोत् । किंभूतम् । गलितपरिश्रमं सत् निरायतो वीर्यो मुक्तः कलकलो येन । उपायाभावेन परिश्रमज्ञानमासीत्तदानीं तदपि न स्थितमित्यर्थः । एवं तुलितैरुत्तोलितैर्धराधरैः कृता निर्भराः पूर्णा दृश दिशो येन । पूर्वानीतपर्वतान्करस्थानेव दिशि दिशि त्यक्त्वा चलितमित्यर्थः । यद्वा तुलिता आकारेण सदृशीकृता धराधरा येन तत्र तत्कृता निर्भराः पूर्णा दृश दिशो येनेति कर्मधारयः । तथा च पर्वतहरणानुरूपान्कारतया दिग्ब्यापकमासीदित्यर्थः ॥

अथ सेतोरारम्भे नलस्य मङ्गलमाह—

अह् गेण सुहृत्परिसे पिडणो सलिलन्नि मज्जिऊण सणिअमम् ।

रामचरणाय पढमं पच्छा काऊण रचिसुअस्स पणामम् ॥ २८ ॥

[अथानेन सुखस्पर्शं पितुः सलिले मङ्क्त्वा सनियमम् ।

रामचरणयोः प्रथमं पश्चात्कृत्वा रचिसुतस्य प्रणामम् ॥]

अथ विद्वान्तानन्तरं अनेन नलेन जलनिधौ महीधरो मुक्त इत्युत्तरस्कन्धकेन संदानितकम् । किं कृत्वा । क्षोभशान्त्या सुखस्पर्शं सलिलेऽर्थात्समुद्रस्य सनियमं सविधि मङ्क्त्वा आत्वा प्रथमं पितुर्विश्वकर्मणः शिल्पिनामुपास्यत्वात् ततो रामचरणयोरुपजीव्यत्वात् पश्चाद्विसुतस्य नाथकत्वात् प्रणामं कृत्वा ॥

तो कऊणधाउअन्थो सपह्ववासोअविडवभरिअदरिसुहो ।

पढमं णलेण णिमिओ मङ्गळकलसो इ जलणिहिन्नि महिहरो २९

(जुग्गअम्)

[ततः कनकधात्वात्तान्नः सपह्ववाशोकविटपमृतदरीमुखः ।

प्रथमं नलेन नियोजितो मङ्गळकलश इव जलनिधौ महीधरः ॥]

(युग्मकम्)

महीधरः कीटकृ । कनकं सुवर्णं धातुगैरिकमाभ्यामासाभम् । यद्वा कनकपातुः सुवर्णगैरिकं तेनासाभम् । एवं सपह्ववेनाशोकविटपेन मृतं पूर्णं दरीरूपं मुखं यस्य । क इव । मङ्गळकलश इव । सोऽपि कनकेन धातुना चोत्तान्नः । तत्संबन्धादेव

तम् । अत एव त्वरितं प्रधावितं वेगो यत्र तादृशं यद्द्वयंगानां संचरणं तत्सहं तद्योग्यम् ।
नेरवलम्ब्येऽपि सेतुनिर्माणचातुरी ममेत्यभिप्रायः । त्वरितप्रधावितानां द्वयंगमानां
संचारसहमित्यर्थं इति केचित् । 'सह' शब्दे क्षमायुक्ते तुल्यायें च सहाव्ययम् ॥

पश्चान्तरमाह—

ओ साअरोअरब्भन्तराणिओवरिपरिट्टविअणिप्फन्दा ।

जलहरलम्बिअवक्खा घडेन्तु लङ्कावहं रमाअलसेला ॥ २५ ॥

[उत सागगेद्राभ्यन्तरानीतोपरिस्थापितनिःस्पन्दाः ।

जलधरलम्बितपक्षा घटयन्तु लङ्कापथं रसातलशैलाः ॥]

उत पश्चान्तरे । रसातलस्य शैलाः सपक्षा मैनाकादयो लङ्कापथं सेतुं पटयन्तु ।
कीदृशाः । सागरस्योद्राभ्यन्तरादानीता अथ उपरि जलम्येत्यर्थात् परिस्थापिताः
नन्तो नि स्पन्दा निधलाः । निधलन्वे हेतुमाह—जलभरेण लम्बितावधोवर्तिनौ
पक्षौ येषाम् । जलाद्रंपक्षत्वादुद्भयनाममर्था इति भावः । यद्वा उपरीत्यस्य नभसी-
त्यर्थः । तथा च जलभरेण लम्बितावबलम्बितौ पक्षौ येषां ते । नभोनिर्भरमेघसंदा-
नितपक्षत्वेन पतनाभाव उक्तः । तेन पातालशैलानप्याकट्टं क्षमोऽस्मीनि सूचितम् ॥

अहंकारवचनेनोपसहरति—

तं मह मग्गालग्गा विरएह जहाणिओअमुक्कमहिहरा ।

अणुवाअदिट्टदोमं अइराहोन्तमुहबन्धणं सेउवहम् ॥ २६ ॥

[तन्मम मार्गलग्गा विरचयत यथानियोगमुक्तमहीधराः ।

अनुपायदृष्टदोपमचिराद्भवत्सुखबन्धनं सेतुपथम् ॥]

तदिति वाक्योपसहारे हेतौ वा । हे कपयः, मम मार्गलग्गाः पश्चालग्गाः सन्तः
सेतुपथं विरचयत । किंभूताः । यथानियोगं मुक्ता-क्षिता महीधरा यैस्ते । तथा च
यथा मयोच्यते तथा समुद्रे पर्वता क्षिप्यन्तामित्यर्थः । अत एव कीदृशम् । अचिरा-
द्भवत् तत्सुखबन्धनं चेति कर्मधारयः । तथा च मन्त्रियोगानुसारेण पर्वतक्षेपे सेतुपथः
सुखबन्धन एव स्यादित्यर्थः । भवत्सुखं बन्धनं यस्मैति वा । एवमनुपायेन दृष्टो
दुःसाध्यत्वादिरूपो दोषो यत्र तम् । उपायापरिज्ञानं नवैव लाजनीयमिति भावः ॥

अथ कपीनामुत्तमाहमाह—

इअ णलवअणहरिसिअं गलिअपरिस्समणिराअमुक्ककलअलम् ।

चलिअं तुलिअघराहरकअणिट्ठमरदसदिसं पवंगमसेण्णम् ॥२७॥

[इति नलवचनहर्षितं गलितपरिश्रमनिरायतमुक्तकलकलम् ।

चलितं तुलितधराधरकृतनिर्भरदशदिक्प्लवंगमसैन्यम् ॥]

इत्यनेन प्रकारेण नलस्य वचनेन हर्षितं संजातहर्षं कपिसैन्यं चलितम् । पर्येता-
नयनायेत्यर्थात् । किंभूतम् । गलितपरिश्रमं सत् निरायतो दौषो मुक्तः कलकलो
येन । उपायाभावेन परिश्रमज्ञानमासीत्तदानीं तदपि न स्थितमित्यर्थः । एवं तुलितै-
रुत्तोलितैर्धराधरैः कृता निर्भराः पूर्णा दश दिशो येन । पूर्वानीतपर्वतान्करस्थानेन
दिशि दिशि लब्ध्वा चलितमित्यर्थः । यद्वा तुलिता आकारेण सदृशीकृता धराधरा
येन तच्च तत्कृता निर्भराः पूर्णा दश दिशो येनेति कर्मधारयः । तथा च पर्वता-
दर्यानुरूपकारतया दिग्ब्यापकमासीदित्यर्थः ॥

अथ सेतोरारम्भे नलस्य मङ्गलब्राह्मणम्—

अहं गेण सुहृत्परिसे पिलणो सलिलम्भि मज्जिऊण सणिअमम् ।
रामचरणेण पढमं पच्छा काऊण रविमुअस्स पणामम् ॥ २८ ॥

[अथानेन सुहृत्स्पर्शे पितुः सलिले मङ्क्त्वा सनियमम् ।

रामचरणयोः प्रथमं पश्चात्कृत्वा रविमुत्स्य प्रणामम् ॥]

अथ सिद्धान्तानन्तरं अनेन नलेन जलनिधौ महीधरो मुक्त्वा इत्युत्तरस्कन्धकेन
संदानितकम् । किं कृत्वा । शोभमान्त्वा सुहृत्स्पर्शे सलिलेऽर्थात्समुद्रस्य सनियमं
सविधि मङ्क्त्वा ज्ञात्वा प्रथमं पितुर्विधकर्मणः शिल्पिनामुपास्यत्वात् ततो राम-
चरणयोरुपजीव्यत्वात् पश्चाद्विश्रुतस्य नायकत्वात् प्रणामं कृत्वा ॥

तो कअणघाउअन्धो सपह्ववाशोकविटपभृतदरीमुहो ।

पढमं पलेण णिमिओ मङ्गलकलसो व जलणिहिम्मि महिहरो २९

(जुग्गअम्)

[ततः कनकधात्वात्ताम्रः सपह्ववाशोकविटपभृतदरीमुखः ।

प्रथमं नलेन नियोजितो मङ्गलकलश इव जलनिधौ महीधरः ॥]

(युग्मकम्)

महीधरः कीटकः । कनकं सुवर्णं धातुगैरिफमाभ्यामाताम्रम् । यद्वा कनकधातुः
सुवर्णगैरिकं तेनाताम्रम् । एवं सपह्ववेनाशोकविटपेन भृतं पूर्णं दरीरूपं मुखं यस्य ।
क इव । मङ्गलकलश इव । सोऽपि कनकेन धातुना चाताम्रः । तत्संबन्धादेव

पल्लवसहिताशोकविटपभृतदरीप्रायमुखध । लोच्यचारदयमेव प्रकृते मद्गलकलशो-
ऽभूदिति भावः । युग्मकम् ॥

अथ प्रथमक्षिप्तपर्वतावस्थानाह—

तद् पटमं विष्य मुक्तो वेलाअडसंठिओ णलेण महिहरो ।

जह् दीसिडं पउत्तं लङ्घाणत्यस्स सेउबन्धस्स मुहम् ॥ ३० ॥

[तथा प्रथममेव मुक्तो वेलातटसंस्थितो नलेन महीधरः ।

यथा द्रष्टुं प्रवृत्तं लङ्घानर्थस्य सेतुबन्धस्य मुखम् ॥]

वेलातटे पूर्वघृतत्वात्संस्थितो महीधरो नलेन प्रथममेव तथा तेन प्रकारेण मुक्तः
समुद्रे क्षितो यथा लङ्घाया अनर्थो यस्मादेवंभूतस्य सेतुबन्धस्य मुखमुपक्रमो द्रष्टुं
प्रवृत्तमारब्धम् । कपिभिरित्यर्थात् । तथा च प्रथमपर्वतश्लेपेणैव सेतोर्मुखमासीत् ।
पितुर्वैरत्नभादिति भावः । यद्वा सेतुबन्धस्य मुखं द्रष्टुं प्रवृत्तं कपिसैन्यमित्यर्थात् ।
तथा च नलस्य कीदृक्षांशलं पर्वतः स्थितो न वेति च निरूपणाय सोत्कण्ठीभूय सर्व
एव सेतुमुखं दृष्टवन्त इत्यर्थः ॥

अथ पुनः समुद्रशोभनाह—

भमिओ अ तद् धराहरपहरुच्छित्तसलिलो णहम्मि समुदो ।

महिहररअमइलाइं जह् धोआइ समअं दिसाण मुहाइं ॥ ३१ ॥

[भ्रमितश्च तथा धराधरप्रहारोत्क्षिप्तसलिलो नभसि समुद्रः ।

महीधररजोमलिनानि यथा धौतानि समं दिशां मुखानि ॥]

च पुनर्नलकृतेन धराधरस्य प्रहारेणोत्क्षिप्तमुच्छलितं सलिलं यस्य तथाभूतः
समुद्रो नभसि तथा भ्रमित आवर्तरूपतया दिशि दिशि प्रवृत्तो यथा महीधराणामानी-
तानामेव रजोभिर्मलिनानि धूसरीकृतानि दिशां मुखानि सममेकदैव धौतानि । जल-
मंप्रकेंण धूलीना शान्त्या प्रक्षालितानीत्यर्थः । तथा चैकदैव जलस्य चतुर्दिग्गामितया
प्रहारस्योत्कर्षः समुद्रस्य क्रियानुकूलत्वेन दिङ्मुखप्रसादेन च मद्गतमपि ध्वनितम् ॥

अथ नलस्य घटनकौशलमाह—

जलतण्णाअघडन्ता अविभाविज्जन्तघडणमग्गोआसा ।

ण मुअन्ति एकमेकं खुद्धिअसमुद्विसमाहआ वि महिहरा ॥ ३२ ॥

[जलाद्रघटमाना अविभाव्यमानघटनमार्गविकाशाः ।

न मुह्यन्त एकैकं क्षुभितसमुद्रविषमाहता अपि महीधराः ॥]

क्षुभितेन समुद्रेण विषममाहतास्ताडिता अपि महीधराः सेतौ नलेन योजिता इत्यर्थात् । एकैकं परस्परं न मुह्यन्ति । क्षिप्तपर्वतान्तरोत्थापिततरङ्गाहल्यापि विशकलिता न भवन्तीत्यर्थः । किंभूताः । जलेनार्द्राः सन्तो घटमानाः परस्परं मिलिताः । अन्यदपि जलादि संपर्केण मिलतीति ध्वनिः । अत एव विभाव्यमाना त्वेविच्य गृह्यमाणा घटनमार्गस्य घटनस्थानस्यावकाशा अन्तरालप्रदेशा येषां ते समीभूताः । एतेन घटनादार्ढ्यमुक्तम् ॥

अथ नदीमुखनिरोधमाह—

पडिवहपत्थिअसलिला वेलाअटपडिअमहिहरसमकन्ता ।

जे द्विअ अहिरगममग्गा जाआ ते च्चेअ गिग्गमा वि णईणम् ॥३३॥

[प्रतिपथप्रस्थितसलिला वेलातटपतितमहीधरसमाक्रान्ताः ।

य एवाभिगममार्गा जातास्त एव निर्गमा अपि नदीनाम् ॥]

नदीनां य एवाभिगमस्य समुद्रप्रवेशस्य मार्गास्त एव निर्गमा अपि बहिर्गमन-
स्यापि मार्गा जाताः । त एव निर्गमाः । अत्र हेतुमाह—कीदृशाः । वेलातटपति-
तेन महीधरेण सेतावित्यर्थात् समाक्रान्ता अवरुद्धा अत एव प्रतिपथेन प्रतिस्त्रोतसा
प्रस्थितं सलिलं येषां ते । तथा च नदीजलानि येनैव पथा समागतानि तेनैव परावृ-
त्तानीति नदीमुखावरोधकत्वेन पर्वतानामुत्कर्षः सेतुस्थैर्यं च सूचितम् ॥

पर्वतानां पत्नस्वभावमाह—

णियडन्ति तुङ्गशिखरा पवलविमुक्का अहोमुहा वि णलवहे ।

भमिऊण मूलगरुआ जहेअ उम्मूलिआ तहेअ महिहरा ॥ ३४ ॥

[निपतन्ति तुङ्गशिखराः प्लवगविमुक्का अधोमुखा अपि नलपथे ।

अभित्वा मूलगुरुका यथैवोन्मूलिता तथैव महीधराः ॥]

महीधरा यथैव येनैव प्रकारेणोर्ध्वशिखरा एवोन्मूलिता उत्पाटिता अभित्वा
विपरीतं तेनैव प्रकारेणोर्ध्वशिखरा एव नलपथे निपतन्ति । किंभूताः । अधोमुखा
अधःशिखराः सन्तः प्लवगेन विमुक्ताः सेतुसंगतिसौकर्याय क्षिप्ता अपि । अरण्ये
हेतुमाह—मूलगुरुका महतरा अत एवाधोमुखा अधोमुहूला जाता इत्यर्थः ॥

अथ जलकरिणां वनकेसरिणो युद्धमाह—

विदुषेन्ति विदुषन्ता करिमअरमुहाइ थिरणिहित्तणहमुहा ।

मुहपज्जत्तददुक्खअकुम्भअडभमन्तकेसरा केसरिणो ॥ ३५ ॥

[विधूनयन्ति विधूयमानाः करिमकरमुखानि स्थिरनिहितनखमुखाः ।

मुखपर्याप्तदृढोत्खातकुम्भतटभ्रमत्केसराः केसरिणः ॥]

केसरिणः करिमकराणां तैरेव शुण्डाकृष्ट्या विधूयमानाः सन्तो विधूनयन्त्या-
न्दोलयन्ति । किंभूताः । मुग्धे पर्याप्तं पूर्णं दृढं यथा स्यादेवमुत्खातं क्वलीकृतं यत्कु-
म्भतटं तेषामेव तत्र भ्रमन्तः केसरा येषां ते । एवं स्थिरं यथा स्यादेवं निहितानि
कुम्भ एवर्षितानि नखमुखानि नखाप्राणि यैस्ते । इलहस्तिभिः क्वलितकुम्भा हरयः
शुण्डयान्दोल्यमाना अपि कुम्भस्थलं न त्यजन्ति किं त्वान्दोलयन्तीति । यथायथा-
न्दोलनं तथा तथा केसरभ्रमणमित्युभयोः श्रुत्वम् ॥

अथ जलकरिवनकरिणोर्युद्धमाह—

पडिगअगन्धपसारिअकरिमअरच्छिन्नगलिअकरपडभारे ।

जाणन्ति णवर कुविआ लवणजलालिद्धवणमुहे वणहत्थी ॥ ३६ ॥

[प्रतिगजगन्धप्रसारितकरिमकरच्छिन्नगलितकरप्राग्भारान् ।

जानन्ति केवलं कुपिता लवणजलाश्लिष्टव्रणमुखान्वनहस्तिनः ॥]

'कुपिता वनहस्तिनः प्रतिगजानां जलहस्तिनामेव गन्धेन दानस्य प्रसारितांस्ताने-
वोपरोद्धुमग्रे कृतान् पुनः करिमकरैस्तैरेवामिपत्य छिन्नानथ गलितान् करप्राग्भारान्
खण्डितशुण्डादण्डान् केवलं लवणजलेनाश्लिष्टं सबद्धं व्रणमुखं येषां तान् सतो
जानन्ति' कृतानपि लवणसपर्कं विना न जानन्तीति शौर्यप्रकर्ष उक्तः । 'प्रधावित-'
इति पाठे प्रतिगजानां वनगजानां गन्धेन प्रधावितैरुपरि पतितैः करिमकरैश्छिन्ना-
नीत्यर्थः । हृषीति मञ्जराष्ट्रभाषार्या बहुवचनेऽप्येकवचनम् ॥

अथ जलपर्वतानामुन्मज्जनमाह—

दरघडिअसेउवन्धा उत्पइऊण पवआ समुहुप्पइए ।

कड्ढन्ति जमलकरअलसंदाणिअवक्खसपुडे धरणिहरे ॥ ३७ ॥

[दरघटितसेतुवन्धा उत्पल्य प्लवगाः समुद्रोत्पतितान् ।

कर्षन्ति समलकरतलसंदानितपक्षसंपुटान्धरणीधरान् ॥]

ऋग्याः समुद्रादुत्पत्तितानितस्त्रासेनोर्ध्वमुद्गीनान्धरणीधरान्कर्षन्ति । उल्लुख्य
धृतानयन्तीत्यर्थः । किंभूतान् । यमलकरत्वेन हस्तद्वयेन संदानिते मिथो निबद्धे
पशुती येषां तान् । अन्योऽपि पशो तथैव धृत्वा बध्यत इति ध्वनिः । धारणे
हेतुमाह—कीदृशाः । दरघटितः किञ्चिच्छिष्यादितः सेतुबन्धो यैस्ते । सेतोरपरि-
पूर्तावैतैरेव सेतुः स्यादित्याशयः । तथा चोत्फालप्रकर्षः कपीनामुक्तः ॥

अथ सेतौ नलस्य चेष्टामाह—

बन्धर णलो वि तक्खणविसमुच्छलिअचलकेसरसङ्कुग्धाओ ।

तिअवलिअकरपसारिअहरिहत्थुक्खित्तमहिहरो सेउवहम् ॥३८॥

[बध्नाति नलोऽपि तत्क्षणविषमोच्छलितचलकेसरसटोद्घातः ।

त्रिकवलितकरप्रसारितहरिहस्तोत्क्षिप्तमहीधरः सेतुपथम् ॥]

न केवलं वानराः अपि तु नलोऽपि सेतुपथं बध्नाति । कीदृक् । त्रिकाद्वलितः
पथात्स्थितपर्वतग्रहणाय त्रिकपार्श्वमपहाय स्कन्धसमीपेन पश्चाद्गतो यः करत्वेन
प्रसारितः समुद्रे पातितो हरिहस्तादुत्क्षिप्तो गृहीत्वोत्थापितो महीधरो येन । ततः
करणेन शूलं गृहीत्वोत्तोल्य समुद्रे निक्षिपन्तीत्यर्थः । अत एव तत्क्षणं विषमं यथा
स्वयमेवमुच्छलित उच्यते तच्चञ्चलः केसरसटासमूहो यस्य । शैल्यदानविसर्गाभ्यां तथा-
भावादिति भावः । केचित्तु पूर्वनिपातानियमाद्वलितत्रिको वक्रोद्धतत्रिकश्चासौ पर्वत-
ग्रहणाय प्रसारितकरश्च तथा हरिहस्तादुत्थापितमहीधरश्चेति कर्मधारयमूलुः । तथा
च नलस्यानयास उक्तः ॥

अथ गिरीणां विस्तारमाह—

जं बहुपद्धअजणिजं विच्छूडसमुदपाअहं महिविवरम् ।

तं एवो पखिरुन्मइ वित्थारन्महिअसंठिओ धरणिहरो ॥ ३९ ॥

[यद्बहुपर्वतजनितं विक्षिप्तसमुद्रप्रकटं महीविवरम् ।

तदेकः प्रतिरुणद्धि विस्तारान्यधिकसंस्थितो धरणीधरः ॥]

बहुभिः पर्वतैर्जनितं कपिशितैर्निपतद्भिरभिघातात् क्षोभतश्च पात्वात्तदुत्थितैर्वा
कृतं वनमहीविवरं तद्विस्तारेणान्यधिकं यथा स्वयमेवं संस्थितः सन्नैको धरणीधरः
प्रतिरुणद्धि व्याप्नोति । कीदृशम् । विक्षिप्तैः पतत्पर्वतैर्द्विधाभूतं समुद्रे प्रकटं व्यक्तम् ।
तथा च तत्क्षणमेव तथाविधं महीधरविवरमवलोक्य तदधिकेन गिरिणैकेन मुद-
यतीति नलस्य विन्यासकौशलम् ॥

नलस्य रवनाचातुर्यमाह—

साअरलद्धत्थाहं णिमेन्ति जं जं धराहरं कश्चिवहा ।

वज्रइ पुरओ हुत्तो काऊण पअं तहिं तहिं सेतुवहो ॥ ४० ॥

[सागरलब्धस्वाधं नियोजयन्ति यं यं धराधरं कपिनिवहाः ।

बध्यते पुरतोऽभिमुखः कृत्वा पदं तत्र तत्र सेतुपथः ॥]

नागरे लब्धः स्थाधो (मूलं) येन तम् । लब्धसागरमूलं यं यं धराधरं कपिनि-
वहा नियोजयन्ति तत्र तत्र पदं कृत्वा विन्यस्य पुरतोऽभिमुखोऽग्निमाग्निः
सेतुपथो नलेन बध्यते । भूमिनिष्ठातमूलः स एव पुरतः सेतवे पदार्पणस्थानं
भवतीति दृढमूलत्वमुक्तम् । 'लद्धत्थामं' इति पाठे लब्धस्थमानमित्यर्थः ॥

नलस्य त्वरामाह—

समअं पवअविमुके सेउवहम्मि समअं अभाअपडन्ते ।

परिपेहेइ रएइ अ समअं च णलो पडिच्छिऊण महिहरे ॥४१॥

[समकं प्लवगविमुक्तान्सेतुपथे समकगभागपततः ।

प्रतिप्रेरयति रचयति च समकं च नलः प्रतीक्ष्य महीधरान् ॥]

समकमेकदैव प्लवगविमुक्तांस्सञ्चान् सेतुपथे समकमेकदैवाभागेऽस्थाने पततो
महीधरान् समकं चैकदैव प्रतीक्ष्य गृहीत्वा नलः प्रतिप्रेरयति । कुतश्चित्कुत्रचियो-
जयति । करादिना यत्रयति वा । रचयति च । सम्यग्न्टयतीत्यर्थः । पतत्पति-
प्यत्पर्वतप्रहणविन्यासरचनासु कालसौक्ष्म्यमपि न लक्ष्यत इति भावः । यद्वा
समकं प्लवगविमुक्तान्गमकं प्रतीक्ष्य प्रतिप्रेरयति अभागपततो रचयति चेति
यथासरयमन्वयः । कश्चित् 'समअ व णल-' इति पाठः । तत्र समकमिनेति
मर्वत्रोपेक्षा ॥

सेतौ समुद्रस्य सहस्रारितामाह—

अवलम्बइ णलघटिए अभाअवलिआणिए घडेइ महिहरे ।

सेउवहस्स समुहो उबेलन्तसलिलो पवहुइ पुरओ ॥ ४२ ॥

[अवलम्बते नलघटितानभागवलितान्घटयति महीधरान् ।

सेतुपथस्य समुद्र उद्वेलसलिलः प्रवर्धते पुरतः ॥]

समुद्रः सेतुपथस्य महीधरात्रलेन घटितान्सुदृढीकृतानवलम्बते धारयति । इत-
स्ततो गन्तुं न ददाति । तदवच्छेदेन समुद्रस्य स्थिरत्वादित्यर्थः । अभागेऽस्थाने
बलितान् वक्रवीभूतानथानीतान् तरङ्गाभिघातेन यथास्थानं प्रापितान् घटयति सुदृढान्
करोति । एवं पुरतोऽय उद्वेलसलिल उच्छलितः सन्प्रवर्धते । अग्रेसरतामवलम्बत इति
भावः । यथा यथा सेतुवर्धते तथा तथा तत्संमुखे वेलायां जलमप्युच्छलतीत्याशयः ॥

नलस्य बलातिशयमाह—

जं जं आणेइ गिरिं रहरिहचक्रपरिमट्टसिहरं हणुमा ।

तं तं लीलाइ णलो वामकरुत्थम्बिअं रणइ समुदे ॥ ४३ ॥

[यं यमानयति गिरिं रविरथचक्रपरिमृष्टशिक्षरं हनूमान् ।

तं तं लीलया नलो वामकरोत्तम्भितं रचयति समुद्रे ॥]

हनूमान् यं यं गिरिमानयति । कीदृशम् । रविरथस्य चक्रेण परिमृष्टं परिमृष्टं
शिक्षरं यस्य तं तुजम् । 'परिमृष्टसहं' इति पाठे परिघर्षणसहमित्यर्थः । तं तं वाम-
करेणोत्तम्भितं हनूमतो हस्तादुत्थापितं नलः समुद्रे रचयति । सेतौ यथोचितस्थाने
संगिवेशवतीत्यर्थः । हनूमदानीतस्य तादृशपर्वतस्य पृष्ठतो वामकरेणोत्थापनमहंकारं
बलं च गमयति ॥

समुद्रशैलेत्कर्षमाह—

बित्थअसरकमलसिरे सेले दरघडिअसेउसंकमलसिरे ।

जलणिहिसेआलग्गा पाआलधरा धरेन्ति सेआलग्गा ॥ ४४ ॥

[विस्तृतसरःकमलशिरसः शैला दरघटितसेतुसंकमलसनशीलान् ।

जलनिधिसैवालग्गाः पातालधरा धारयन्ति शैवालग्गाः ॥]

पातालस्य धराः पर्वता दरघटिते सेतुरूपसंकमे लसनशीलान् श्लिष्टान् कान्तिमतो
वा शैलान्धारयन्त्ववष्टभन्ति । तदुपर्यगो स्थिरताभासादयन्तीत्यर्थः । 'लस्य क्लेषण-
कोडनयोर्लससंक्रान्तौ च' धातुः । कीदृशान् । विस्तृतानां सरसां कमलानि पद्मानि
जलानि वा यत्र तादृशानि शिरांसि येषाम् । विस्तृतानि प्रफुल्लानि विस्तारशालीनि
ना सरःकमलानि पद्मानि जलानि वा यत्र तादृशानि शिरांसि येषामिति वा । पूर्वे-
निपातानियमाद्विस्तृतानि कमलानि यत्र तादृशानि सरांसि शिरसि येषामिति वा ।
अनेन महारवमुक्तम् । पातालधराः कीदृशाः । जलनिधिसैवायां लग्गाः । तदन्तर्व-
र्तिन इत्यर्थः । यद्वा जलनिधिसैवालग्गाः शैवालः प्रवालस्तत्र लग्गास्तत्संबद्धाः ।

एवं शैवालैरभ्याः श्रेष्ठाः । शैवालमप्रे वेपामित्थयेन शैवालाप्रा इति वा । तत्पूर्वा
 इत्यर्थः । तेन चिरतनत्वमुक्तम् । यद्वा शैवालानामग्ररूपाः । तेन शैवालापेक्षया
 क्षुद्राणामेव पर्वतानामेतादृशमहत्त्ववैतधारणक्षमत्वमिति समुद्रोत्कथः । तदुक्तं बथिर-
 कभिराजेन—‘मैनाकोऽपि गभीरनीरविलुठ्पाठीनपृष्ठोलसच्छैवालादुरकोटिकोट-
 कुटीकुञ्जान्तरे निर्वृतः’ इति ॥

मणीनामवस्थामाह—

वेलाअडसंबद्धा गओणिअत्तन्तजलरअविहुवन्ती ।

हलन्वकिरणविट्वा अन्दोलइ मरगाअप्पहावणराई ॥ ४५ ॥

[वेलातटसंबद्धा गतापनिवर्तमानजलयविधूयमाना ।

लसत्किरणविट्वा आन्दोल्यते मरकतप्रभावनराजी ॥]

मरकताना प्रभैव वनराजी वनं वारि वाननं वा तस्य राजी परम्पर आन्दोल्यते
 पर्वतपतनोत्थतरङ्गेण चञ्चल्य क्रियते । तदुक्तम्—गतापनिवर्तमानस्य गतस्यागतस्य
 जलस्य रथेण विधूयमाना शोभ्यन्त्या । पुनः कीदृशी । वेला तीरं नीरं वा तत्तटे
 संबद्धा । एवं ‘हलन्त’ इति लसदर्थे देशी । तथा च लयन्त संचारिणः किरणा
 एव विट्वा यस्या सा । अन्यत्रापि तरुक्रमे शास्त्राक्रम्यो भवति । यद्वा मरकतव-
 त्प्रभा यस्या इति हरिद्वर्णा वनराजी वनपङ्क्तिः । सेतुपर्वतोपरिस्था आन्दोल्यते ।
 कीदृशी । लसत्किरणमित्येतत्ततो गमनं वेपाम् । ‘कृ विक्षेपे’ धातु । तादृशा विट्वा
 यस्या । तरङ्गगतायतेन शाखाना गतागतमिति भद्रुवीतः पन्थाः ॥

जलहस्त्रिसंपयोः संबन्धमाह—

दन्तेसु वलिअलग्गा खोहुप्पिस्थगअसंपहाराक्खित्ता ।

करिमअराण मुअंगा पडन्ति कालासमण्डलपडिच्छन्दा ॥ ४६ ॥

[दन्तेषु वलितलग्नाः क्षोभोद्विभ्रगजसंप्रहारोत्क्षिप्ताः ।

करिमकराणां मुजंगाः पतन्ति कालायसमण्डलप्रतिच्छन्दाः ॥]

मुजंगाः करिमकराणां दन्तेषु वलितलग्ना वेष्टितलग्नाः सन्तः पतन्ति । विभूता ।
 क्षोभेण समुद्रखेलायां उद्विग्नैः क्रुद्धैर्वन्यैर्गजैः संप्रहारेण प्रवाहपूर्वमुत्क्षिप्ताः ।
 समुद्रक्षोभेण देवात्पुर प्राप्ताः । शुण्डयोर्ध्वं प्रेरिता इत्यर्थः ॥ यद्वा—क्षोभोद्विग्नैर्व-
 न्यैर्गजैः समं संप्रहारे युद्धे उत्क्षिप्ताः करिमकरैरेवेत्यर्थः । अत एव कालायसमण्डलं

सौहृद्वलयस्तप्रतिच्छन्दास्तुत्यरूपाः । 'कलयसमयो लौहं गिरिसारसशतकम्'
इति कोपः ॥

कलोलानामानुकूल्यमाह—

पद्मवदनाइद्धो जो चिअ उअहिस्स पडिणिअत्तइ पडमम् ।

सो चिअ सलिलद्धन्तो अण्णोहुतविसमं वलेइ णलवइम् ॥ ४७ ॥

[पर्वतपतनाविद्धो य एवोदधेः प्रतिनिवर्तते प्रथमम् ।

स एव सलिलार्धान्तोऽन्यतोऽभिमुखविपमं वलयति नलपथम् ॥]

पर्वतपतनेनाविद्धः प्रेरितो य एवोदधेः सलिलार्धान्तः प्रथमं प्रतिनिवर्तते परा-
वर्तते स एवान्यतोऽभिमुखमत एव विपमसंघटितं नलपथं वलयति वक्रोक्तस्य
श्रुतां प्रापयति । दूरं गत्वा प्रतिनिवृत्तः कलोल एव सेतौ वक्रोभूतं गिरिमभि-
हस्य समीकरोतीत्यर्थः । तेन कलोलप्रकर्ष उक्तः । प्रथममिति कलोलान्तरापेक्षया
नलापेक्षया वा । तथा च कलोल एव प्रथमं समीकरोति, नलस्तु पश्चादिति भावः ॥

गजसर्पयोः संबन्धमाह—

खुहिअसमुदस्थमिआ खुडेन्ति अक्खुडिअमअजलोष्शरपसरा ।

चलणालगाभुअंगे पासे व गिराअकड्ढिए माअङ्गा ॥ ४८ ॥

[क्षुभितसमुद्रास्तमिताः खण्डयन्त्यखण्डितमदजलनिर्झरप्रसराः ।

चरणालग्रमुजंगान्पाशानिव निरायतकृष्टान्मातङ्गाः ॥]

मातङ्गा वनहस्तिनधरणेष्वालम्बान्मुजंगान्पाशानिव खण्डयन्ति । यथा चरणेषु
वन्धनरज्जुः स्रग्ध्वते तथैवेत्यर्थः । कथंभूतान् । निरायतान्सतः कृष्टान् । एकतधरणं
दत्त्वा परतः शुण्डया खण्डनायाकृष्टौ दीर्घाभूतान् । पाशोऽप्याकर्षणे दीर्घायत इति
साम्यम् । मातङ्गाः किंभूताः । क्षुभिते समुद्रेऽस्तमिताः पर्वतेन सहैव भयाः । एवम्
वखण्डितो मदजलस्य प्रसरो येषां तेषां । मज्जनदशायामपि शौर्यशालिन इति भावः ॥

तरङ्गाणां रज्जादिसंबन्धमाह—

रअणच्छविविमलअरा फलरसभरिअदरभिण्णमरगअणिवहा ।

ओधुवन्ति तरङ्गा खुण्णिअसङ्खउलपण्डुराअरफेणा ॥ ४९ ॥

[रत्नच्छविविमलतराः फलरसहरितदरभिन्मरक्ततनिकहाः ।

अवधूयन्ते तरङ्गाशूर्णितशङ्कुलपाण्डुरतरफेनाः ॥]

मृदा अवधूयन्ते गिरिपतनेन दिशि दिशि भीयन्ते । कीदृशाः । रत्नच्छवि-
भिर्दिमलनरा अत्युन्वला । तेषु तेषामपि सत्त्वात् । एवं फलरसै रसनीयफलैर्व-
नकृशोद्भवैर्हरिता किञ्चित्किञ्चित्पिडिता मरकतनिवहा येषु । अभिघातवृष्टितमर-
कतखण्डानां वन्यफलभ्रमेण हरितवोत्कर्ष इति भावः । एवं चूर्णितेन शङ्खकुलेन
पण्डुरतरा. फेना येषु ते । समानरूपत्वात् । तथा च जलीयपर्येतीयनस्तूनामेकी-
भावेन समुद्रक्षोभाविशय उक्तः ॥

अथ पातालजन्त्रेद्रममाह—

घटमाणेहि अ समअं झिज्जइ सेलेहि जेत्तिअं चिअ उअही ।

उच्छलइ तेत्तिअं चिअ उत्थङ्घिअमूलसल्लिपरिपूरन्वी ॥ ५० ॥

[घटमानैश्च समं क्षीयते शैलैर्यावन्मात्रमेवोदधिः ।

उच्छलति तावन्मात्रमेवोत्तम्भितमूलसल्लिपरिपूर्यमाणः ॥]

च पुन. सममेकैव घटमानैः सवध्यमानैः शैलैर्यावन्मात्रमेव यावत्प्रमाणमेवो-
दधि क्षीयते गिरिपालात्तज्जाणामुच्छलनेन जलहासात्तावन्मात्रमेव पुनरुच्छलति
वर्धते । अथ हेतुमाह—कीदृक् । उत्तम्भितं यन्मूलमलिलं पातालजलं तेन परि-
पूर्यमाणं । .....समुच्छलतीत्यन्वयः । तेन यदैव क्षीयते तदैवोच्छलतीत्यर्थं
पातालजलसोत्वणत्वेन गाम्भीर्यमुक्तम् ॥

क्षोणीक्षोभमाह—

उद्धण्णुडिअणइमुहा गिअअट्टाणसिद्धिलोसरन्तमहिहरा ।

अन्दोलन्तसमुहा अन्दोलन्ति व णहं धरणिसंखोहा ॥ ५१ ॥

[ऊर्ध्वस्फुटितनदीमुखा निजकस्थानाशियिलापसरन्महीधराः ।

अन्दोलन्तसमुद्रा अन्दोलयन्तीति नमो धरणिसंक्षोभाः ॥]

धरण्याः संक्षोभा गगनमान्दोलयन्तीव । कीदृशाः । ऊर्ध्वानि सन्ति स्फुटि-
तानि खण्डखण्डकृतानि नदीनां मुखानि यैस्तानि(स्ते) । एवं निजकस्थानाच्छि-
थित्यः सन्तोऽपसरन्तो यतस्ततो शोलायमाना महीधरा येभ्यस्तानि(स्ते) । एवं
आन्दोलन्तो दोषूयमानाः समुद्रा येभ्यः । तथा चायमर्थः—पर्वतपतनोत्थितखण्ड-
व्यभिघातेन भूमिदम्पाश्रवीमुखजलान्युद्धूय विशीर्यन्ति सेतौ निहितानि निजनिज-
स्थानस्थिता एव भेरमध्यप्रपतयश्च गिरयो मूकम्पाहितमूलशैथिल्येन यतस्ततः

संचरन्ति । एवं सति संचरत्तवीयाशिखरप्रेरितसुरविमानजलधरपटलबलनादिना
उच्छलितसमुद्रतरङ्गातिक्रमेण च निष्क्रियस्यापि नभसः कम्प उत्प्रेक्षित इवशाब्देन ॥

अथ सेतोरीषदुद्भवमाह—

अद्भुद्विअसेउबहं होइ खणं अद्धदिण्णहरिहिअअसुहम् ।

अद्धोवइअमहिहरं अद्धोसारिअरसाअळं उअहिजळम् ॥ ५२ ॥

[अर्थोत्थितसेतुपथं भवति क्षणमर्धदत्तहरिहृदयसुखम् ।

अर्धावपातितमहीधरमर्धापसारितरसातलमुदधिजलम् ॥]

उदधिजलं भवति । कीदृक् । अर्धेन भागेन अर्धं चोत्थितः सेतुपथो यत्र । एवं
क्षणं व्याप्यार्धं दत्तं हरीणां कर्पीनां हृदये सुखं येन । सेत्वर्धनिष्परवानन्दार्धमि-
त्यर्थः । एवं अर्धेऽवपातिताः क्षिप्ता महीधरा यत्र । अर्धावच्छिन्ना गिरयो बेल-
यामेव तिष्ठन्तीत्यर्थः । एवम् अर्धमर्धावच्छिन्नमपसारितमन्यतः क्षिप्तं रसातलं यत-
स्तात् । तावदवच्छेदेन पर्वतपूरितत्वात् । एतेन सेतोराभूत्वमुक्तम् ॥

अथ सेतोर्जलेन तिरोधानमाह—

णिम्माओ च्चि मुणिअइ दूराइद्धम्मि साअरे सेतुबहो ।

सो चिअ सलिलभरन्तो थोआरद्धो व्व दीसइ णिअत्तन्ते ॥५३॥

[निर्मित इति ज्ञायते दूराविद्धे सागरे सेतुपथः ।

स एव सलिलत्रियमाणः स्तोकारब्ध इव दृश्यते निवर्तमाने ॥]

दूरं व्याप्याषिद्धे प्रेरिते सागरे सेतुपथो निर्मित इति दृश्यते । स एव सेतुपथः
सागरे निवर्तमाने सति सलिलेन त्रियमाणः पूर्यमाणः सन्स्तोकारब्ध इव दृश्यते ।
अयमर्थः—क्षिप्तपर्वताभिषातद्विधाभूतसमुद्रजलयोर्दूरमुच्छलनात्सेतुनिर्मित एव
दृश्यते । समुद्रस्याल्पजलत्वाद्यदा पुनस्तब्जलद्वयं परावृत्त समुद्रे मिलति तदा सलि-
लास्तमितत्वात्स्तोक एवेत्यभिषातजलयोरुक्तार्थः ॥

अथ महावराहस्य चरणपर्तापूरणमाह—

अवि पूरइ पाआळं ण अ कुविअदिसागइन्द्रगमणविहाआ ।

उअहिविइण्णोआसा पूरेन्ति महावराहपअणिकखेवा ॥ ५४ ॥

[अपि पूर्यते पातालं न च कुपितदिग्गजेन्द्रगमनविधाताः ।

उदधिवितीर्णवकाशाः पूर्यन्ते महावराहपदनिक्षेपाः ॥]

विखलाननिगलि(डि)नो रसित्वा रसातलस्थितमपि समुद्रः ।

चालयति सेतुबन्धं स्तम्भमारण्यकुञ्जर इव वडन् ॥

समुद्रः सेतुबन्धं चालयति तरङ्गाभिघातेनान्दोलयति । किं कृत्वा । रसित्वा
 क्लेशकोलाहलं कृत्वा । क इव । स्तम्भमारण्यकुञ्जर इव । यथा नववद्धकुञ्जरो
 बन्धनस्थानं स्तम्भं रसित्वा चीन्हेत्य चालयति उत्पाटयितुमान्दोलयति । समुद्रो
 गजो वा किं कुर्वन् । बलन्वकीभवन् । नित्यसन्धारशीलत्वात् । समुद्रः कीदृक् ।
 वेला तरङ्गसदं वा, तद्रूपेणालनेन निगलि(डि)नो वद्धः । गजोऽप्यालनबद्धो
 भवति । सेतुबन्धं स्तम्भं वा किंभूतम् । रसातलस्थितमपि । गभीरनिखातत्वात् ।
 अत्र समुद्रस्य गजेनोपमाया मैत्रोः स्तम्भत्वम्, वेद्यया आलानत्वं च हेतुः ॥

अथ सेतानैविद्यमाह—

पेद्विज्जन्ति दृढअरं जह जह पवएहि सुद्विअजलवण्णाआ ।

ओहट्टन्ताआमा तह तह एककमं अइन्ति महिहरा ॥ ६० ॥

[प्रेर्यन्ते दृढतरं यत्र यत्र प्लवगैः क्षुभितजलार्द्राः ।

अपसरदायामास्तत्र तत्रैकैकमायान्ति महीधराः ॥]

प्लवगैर्महीधरा दृढतर यथा यथा प्रेर्यन्ते निबिडीकरणाय हस्तादिनाभिहन्यन्ते,
 तथा तथा क्षुभितेन सत्प्रेरणाभिरत्ययेन जलेनार्द्राः । एवम् अपसरन्नपकपंशील
 आयामो दैर्घ्यं येषा तथा सन्त एवैकमायान्ति जलार्द्रत्वात्प्लवगप्रेरणाच्च वेगाभिहतपट-
 तन्तव इव परस्परं स्ववध्यन्त इत्यर्थः । मिथोमिलनादेव दैर्घ्यं हामादृढत्वमित्याशयः ॥

अथ सागरस्य शब्दमाह—

पवअमुअगलत्यट्टिआ विण्णइण्णरअणा

धरणिहरा पडन्ति भअचुण्णइण्णरअणा ।

सुद्विओ साअरो रसई उण्णअं ण ईणं

मोअन्तो व्व तिच्चअण्णअं णईणम् ॥ ६१ ॥

[प्लवगमुजगलहसिता विप्रकीर्णरत्ना

धरणिधराः पतन्ति भयचूर्णकिंनरगणाः ।

क्षुभितः सागरो रसति उन्नतं न दीनं

भोचयन्ति तीव्रभयपूर्णानां नदीनाम् ॥]

परणिधराः समुद्रे पतन्ति । कीदृशाः । ह्रवगभुजैः प्रेरिताः । एवं विप्रकीर्णानि इतस्ततः क्षिप्तानि रत्नानि वैस्ते, तदभिघातेन समुद्ररत्नानामुच्छलनात् । विप्रकीर्ण-रचना वा । विप्रकीर्णा विस्तारशालिनी रचना सेतौ संघटना येषामित्यर्थः । एवं भवेन चूर्णा व्यस्ताः किंनरगणा येषु, समुद्रे पतितव्यमित्वाशयात् । अथ ह्युभितः पर्वतपतनान्दोलितः सागर उन्नतं रसति । न धीनं हर्षं यथा स्यात्तथा रसतीत्यर्थः । किं कुर्वन्निव । नदीनां तीव्रं भयं स्वामी समुद्रः किं स्यादित्यादिकं तत्पूर्णांतां भोच-यश्चिव न भेतव्यमित्वाश्वासयश्चिव । पराभवं प्राप्तस्य बद्धभस्य प्रतिभया पत्नीनां भवमपगच्छतीति भावः ॥

अथ मणिप्रभानामुद्गममाह—

भरइ व दूराइद्धो धुवइ व पडन्तधरणिहरकदमितो ।

रुम्भइ व पडिणिअत्तो भिण्णो घटइ व मणिप्पहाहि समुहो ६२

[ध्रियत इव दूराविद्धो ध्रव्यत इव पतद्भरणिधरकर्दमितः ।

रुध्यत इव प्रतिनिवृत्तो भिन्नो घटत इव मणिप्रभामिः समुद्रः ॥]

दूरभाविद्धः पर्वतपतनेनोच्छलितः समुद्रः स्वस्य पर्वतानां वा मणिप्रभाभिर्ध्रियत इव तुच्छोऽपि पूर्यत इव, तद्यासत्वात् । पतद्भिर्धरणिधरैः कर्दमितो गौरिकादि-संबन्धात् ध्रव्यते प्रक्षाल्यत इव, स्वव्याप्त्योर्ज्वलीक्रियमाणत्वात् । उच्छलनेन क्रियदूरं गत्वा प्रतिनिवृत्तः सन् रुध्यत इव निजप्रसरेण विष्टभ्यमानत्वात् । भिन्नः । पर्वतपतनाद्विधाभूतः सन् घटत इव एकीभवतीव, संधीयमानान्तरालत्वात् । मणि-प्रभाभिरिति सर्वत्र योजनीयम् । अत्रोत्प्रेक्षाचतुष्टयमपि मणिप्रभाणां बाहुल्य-मौज्वल्यं गाढत्वं यथासंख्यमाद्यत्रये तृतीयपरिहारेण जलकारत्वं च सर्वत्र निमित्तमिति ध्येयम् ॥

जलवनगजयोरसंगममाह—

करिमअराण खुहिअसाअरविसासिआणं

सेडवइम्मि पडिअगिरिणिवहविसासिआणम् ।

समअं वणगआण णिवहा धरोसिआणं

समुहं आवडन्ति मअगन्धरोसिआणम् ॥ ६३ ॥

[करिमकराणां क्षुमितसागरविपाश्रितानां
सेतुपथे पतितगिरिनिबह्विश्रासितानाम् ।
समकं वनगजानां निबह्वा धरोपितानां
संमुखमापतन्ति मदगन्धरोपितानाम् ॥]

करिमकराणां वनगजानां च निबह्वाः सममेकदैव संमुखमापतन्ति । युद्धाय परस्परमभिमुखीभवन्तीत्यर्थः । करिमकराणां किंभूतानाम् । क्षुभितं नन्तागरस्य विषं जलं तदाश्रितानाम् । तदानीं क्षुभितानां सागरजलमाश्रितानामिति वा कर्म-धारयः । यद्वा विपाश्रितानां जले आसितानाम् । उपविष्टानामित्यर्थः । यद्वा विषव-द्रुरल्वदासितानामुपविष्टानाम् । विषवदसितानां द्यामानामिति वा । यद्वा विपा-श्रितानां विषं जलमाश्रितानाम् । भोजितानामित्यर्थः । यद्वा विपासिक्रानां सागरजले आसिकोपवेशनं येषामित्यर्थः । एवं सेतुपथे पतितगिरिनिबह्वेन विशेषतः शास्ति-तानाम् । श्रासितानामित्यर्थः । 'शम्भु हिंसायाम्' इति घातोभिधिः । यद्वा गिरिनि-बह्वेन विश्लेषितानां दिशि दिशि गतानाम् । यद्वा गिरिनिबह्वेन विश्रासितानाम्, गिरिषु सजातीयगजभ्रमेषोपगमात् । एवं वनगजानां किंभूतानाम् । धरेषु पर्वतेषु-पितानाम्, वनचरत्वात् । वस्तुतस्तु करिमकराणां वनगजानामित्युभयोरपि सर्वं विशेषणम् । तथाहि प्रथमे—धरेषुपितानाम् । वनगजैः सह योद्धुं समुद्रादपि पर्व-तमारूढानामिति शौर्यप्रकर्षः । यद्वा धरेषु मैनाकारिषुपितानां स्वभावादेवेत्यर्थः । द्वितीये—सागरविषमाश्रितानां करिमकरैः सह योद्धुं पर्वतादपि समुद्रजलं प्रविष्टा-नामित्यस्यापि शौर्यप्रकर्षः । एवं सेतुपथे पतितगिरिनिबह्वेन विशेषतः शास्तितानां धरिपितानाम्, तेन व्यावृत्तीक्रियमाणत्वात् । एवं मिथो मदगन्धेन रोषितानामित्यु-भयपक्षेऽपि सर्वे तुल्यमिति मदुन्नीतः पन्थाः । 'विषं पुरीषे गरले फानीये च प्रकीर्तितम्' ॥

अथ सेतौ तरङ्गपतनमाह—

उत्थद्विअदुमणिवहा सुइरं परिमलिअसेउवहपासहा ।

धाउकलङ्ककखडरा दूरं गन्तूण उद्वमन्ति तरङ्गा ॥ ६४ ॥

[उत्थापितद्वमनिबहाः सुचिरं परमृदितसेतुपथपार्श्वाः ॥

धातुकलङ्ककलुपा दूरं गत्वा उद्वमन्ति तरङ्गाः ॥]

तरङ्गा दूरं गत्वा सेतोः कियन्तमुपरितनं भागगतिकम्योद्गमन्ति विधीयन्ते । समाप्ता भवन्तीत्यर्थः । किंभूताः । उत्थापितः स्वाभिघातेन भङ्क्तव्योर्ध्वं नीतो ह्यर्मानिवहो वैः । तथा च कुक्षोन्मूलनसमर्थस्यापि तरङ्गस्य कियद्दूर एव समाप्त्या सेतोर्विस्तीर्णत्वमुक्तम् । एवं छुच्चिरं व्याप्य परिमृदितः परिमृष्टः सेतुपथस्य पार्श्व-प्रदेशो वैस्ते । पार्श्व एव चिरकालव्यापनादुक्तत्वमुक्तम् । एवं धातुरूपेण कल्लेन वर्णान्तरस्य प्राप्तत्वात्कल्लुषाः । तथा च महतोऽपि तरङ्गस्य धातुकालव्येणाधिकदेश-व्यापनेऽपि सकलव्याप्तिरित्यमहत्त्वमिति भावः । वस्तुतस्तु पार्श्वस्यैव दूरं दूरमागं गत्यातिकम्योद्गमन्ति ल्यवन्ति । कियद्दूरं गत्वा पश्चादागच्छतीत्यर्थः । एतेन सेतोरुक्तत्वमुक्तम् ॥

मृगादीनां चेष्टामाह—

दीसइ मअउलेहि उअही णलो अणेहिं

समअं सेल(उ)पट्टणभअउण्णलोअणेहिं ।

अं खल्लिअं अईइ सल्लिअं णईण ऊरं

तं उद्धाइ पवअकलकलविइण्णऊरम् ॥ ६५ ॥

[दृश्यते मृगकुलैरुदधिर्नलो जनैः

समं शैल(सेतु)पतनभयपूर्णलोचनैः ।

यत्स्खलितमस्येति सल्लिअं नदीनां पूरं

तदुद्धावति पुत्रगकलकलवित्तीर्णतूर्यम् ॥

गगन एषानोचमानविरिस्वैर्मृगकुलैरुदधिः, पतनभयाज्वर्नैर्नलश्च सेतुघटनविस्म-यात् सममेकैवैव दृश्यते । उभयगतं विशेषणमाह—कीदृशैर्मृगकुलैः । सेतौ पतन-भयेन पूर्णं आतरत्वादिविच्छित्ते लोचने येषां तैः । सेतुपतने समुद्र एव - पतनं स्यादित्याशयात् । जनैः कीदृशैः । सेतोः पतनं समुद्रजले मज्जनं तद्भयेन पूर्णं लोचने येषाम् । सेतोर्मज्जनेषु स्यादिति ध्रुम्यत्तं सेतुस्थितिदर्शनेन विस्मय इति भावः । अणेहिं एभिर्मृगकुलैरुदधिर्नलश्च समं तुल्यमेव दृश्यते इत्यपि कश्चित् । अत्र सेतौ पतनभयेनेति सेतायेव चेत् स्थितिस्तदा नञात्, अन्यत्र चेत्तदा जल-द्रवमित्युभयदर्शनमिति भावः । एवं समुद्रस्यैव यत्सल्लिअं सेतुपर्वतयोर्भिघाता-त्स्खलितं सन्नदीनां पूरं प्रवाहमस्येति अतिक्रामति, तरङ्गवर्णानां कलकलेन वित्तीर्णतूर्यं

[करिमकराणां क्षुभितसागरविपाश्रितानां
सेतुपथे पतितगिरिनिवहविशासितानाम् ।
समकं वनगजानां निवहा धरोपितानां
संमुखमापतन्ति मदगन्धरोपितानाम् ॥]

करिमकराणां वनगजानां च निवहाः समभेकदैव संमुखमापतन्ति । युद्धाय परस्परमभिमुखीभवन्तीत्यर्थः । करिमकराणां किंभूतानाम् । क्षुभितं यन्सागरस्य विषं जलं तदाश्रितानाम् । तदानीं क्षुभितानां सागरजलमाश्रितानामिति वा कर्मधारयः । यद्वा विपाश्रितानां जले आश्रितानाम् । उपविष्टानामित्यर्थः । यद्वा विषवद्भ्ररत्नदाश्रितानामुपविष्टानाम् । विषवदश्रितानां इयमानामिति वा । यद्वा विपाश्रितानां विषं जलमाश्रितानाम् । भोजितानामित्यर्थः । यद्वा विपाश्रितानां सागरजले आसिकोपवेशनं येषामित्यर्थः । एवं सेतुपथे पतितगिरिनिवहेन विशेषतः शाश्रितानाम् । मारितानामित्यर्थः । 'शसु हिंसायाम्' इति धातोर्णिचि । यद्वा गिरिनिवहेन विश्लेषितानां दिशि विशि गतानाम् । यद्वा गिरिनिवहेन विशाश्रितानाम्, गिरिषु सजातीयमजभ्रमेणोपगमात् । एवं वनगजानां किंभूतानाम् । धरेषु पर्वतेषु पितानाम्, वनचरत्वात् । वस्तुतस्तु करिमकराणां वनगजानामित्युभयोरपि सर्वं विशेषणम् । तथाहि प्रथमे—धरेषूपितानाम् । वनगजैः सह योद्धुं समुद्रादपि पर्वतमारूढानामिति शौर्यप्रकर्षः । यद्वा धरेषु मैनाकादिषूपितानां स्वभावादेवेत्यर्थः । द्वितीये—सागरविषमाश्रितानां करिमकरैः सह योद्धुं पर्वतादपि समुद्रजले प्रविष्टानामित्यस्यापि शौर्यप्रकर्षः । एवं सेतुपथे पतितगिरिनिवहेन विशेषतः शाश्रितानां धरितानाम्, तेन व्याकुलीक्रियमाणत्वात् । एवं मिथो मदगन्धेन रोषितानामित्युभयपक्षेऽपि सर्वं तुल्यमिति मदुचीतः पन्थाः । 'विषं पुरीषे गरले पानीये च प्रकीर्तितम्' ॥

अथ सेतौ तरङ्गपतनमाह—

उत्थद्विअदुमणिवहा सुइरं परिमलिअसेउबहपासहा ।
धाउकलङ्कक्खउरा दूरं गन्तूण उद्धमन्ति तरङ्गा ॥ ६४ ॥

[उत्थापितद्रुमनिवहाः सुचिरं परमृदितमेतुपथपार्श्वः ॥

धातुकलङ्ककलषा दूरं गत्वा उद्धमन्ति तरङ्गाः ॥]

तरङ्गा दूरं गत्वा सेतोः कियन्तमुपरितनं आगमतिक्रम्योद्गमन्ति विडियन्ते । समाप्ता भवन्तीर्लव्यैः । किंभूर्ताः । उत्थापितः स्वाभिघातेन भङ्क्त्वोर्ध्वं नीतो द्रुमनिबहो यैः । तथा च वृक्षोन्मूलनसमर्थस्यापि तरङ्गस्य कियद्दूरं एव समाप्त्या सेतोर्विस्तीर्णत्वमुक्तम् । एवं सुचिरं व्याप्य परिमृदितः परिच्छ्रुः सेतुपथस्य पार्श्व-प्रदेशो यैस्ते । पार्श्व एव चिरकालव्यापनादुच्यते मुक्तम् । एवं धातुरुपेण कलङ्केन वर्णान्तरस्य प्राप्त्यात्कलपाः । तथा च महतोऽपि तरङ्गस्य धातुबालव्येणाधिकदेश-व्यापनेऽपि सकलव्याप्तिरित्यमहत्त्वमिति भावः । वस्तुतस्तु पार्श्वस्यैव दूरं दूरभागं गत्यातिक्रम्योद्गमन्ति लजन्ति । किंबदूरं गत्वा पश्चादागच्छतीत्यर्थः । एतेन सेतो रुचत्वमुक्तम् ॥

मृगवीनां चेष्टामाह—

दीप्तइ मज्जलेहि उज्जही णलो अणेहिं

समअं सेल(व)पडणभअउण्णलोअणेहिं ।

अं खल्लिअं अईइ सल्लिलं णईण ऊरं

तं उद्धाइ पवअकलकलविइण्णऊरम् ॥ ६५ ॥

[दृश्यते मृगकुलैरुदधिर्नलो जनैः

समं शैल(सेतु)पतनभयपूर्णलोचनैः ।

यत्खलितमत्येति सल्लिलं नदीनां पूरं

तदुद्धावति प्लवगकलकलवितीर्णतूर्यम् ॥

गवन एषान्दीनानगिरिस्थैर्मृगकुलैरुदधिः, पतनभवाज्जनैर्नलश्च सेतुपटनविस्म-यात् सममेकदैव दृश्यते । उभयगतं विशेषणमाह—कीदृशैर्मृगकुलैः । सेतौ पतन-भयेन पूर्णं आतरत्वादित्रिहिते लोचने येषां तैः । सेतुपतने समुद्र एव -पतनं स्यादित्याशयात् । जनैः कीदृशैः । सेतोः पतनं समुद्रजले मज्जनं तद्भयेन पूर्णं लोचने येषाम् । सेतोर्मेजनमेव स्यादिति क्षुभ्यतां सेतुस्थितिदर्शनेन विस्मय इति भावः । अणेहिं एभिर्मृगकुलैरुदधिर्नलश्च समं तुल्यमेव दृश्यते इत्यपि कथितम् । अत्र सेतौ पतनभयेनेति सेतानेव चेत् स्थितिसदा नञ्वात्, अन्यत्र चेतदा जल-द्रवमित्युभयदर्शनमिति भावः । एवं समुद्रस्यैव यत्सल्लिलं सेतुपथैतयोरभिघाता-स्तल्लिलं सन्नदीनां पूरं प्रवाहमत्येति अतिक्रान्ति, तदुद्धागानां कलकलेन वितीर्णतूर्यं

वाद्यविशेषो यस्य तदुद्भावति ऊर्ध्वमुत्तिष्ठति । वाद्यादिकोलाहलेन जलमुत्तिष्ठतीति प्रसिद्धिः । तथा च नदीसमुद्रजलयोः संप्रदादुत्थानमेवमुप्रेक्षितमिति भावः । यद्वा नदीनामेव मेतुत्थानामिलयार्थात् सलिलमिति वर्तु । समुद्रतरङ्गाभिघातात्सलिलं सद्यद्भूरतिक्रामति समुद्रजलमिलयार्थात्, तल्लवनकलकलवितीर्णतूर्यं सदुद्भावति । तथा च समुद्रतरङ्गाभिहतमपि सेतुनदीजलं यत्समुद्रमेवातिक्रामति तल्लवगकलकलमाहिजा बहुलीक्रियमाणत्वनिमित्तकमित्युपेक्षा । एतेन समुद्रातिक्रमक्षमत्वात्सेतु-
नदीनामुत्कर्षं सूचित ॥

अथ पञ्चमि. स्वन्धकरन्त्यकुलकेन सेतुं वर्णयति—

इअ सअलमहिअलुक्खअमहिहरसंघाअणिम्मिअमहारम्मम् ।

णिअअच्छाआवइअरसामलइअसाअरोअरजलद्धन्तम् ॥ ६६ ॥

[इति सकलमहीतलोत्वातमहीधरसंघातनिर्मितमहारम्मम् ।

निजकच्छायाव्यतिकरइयामलितसागरोदरजलार्धान्तम् ॥]

इत्यनेन प्रकारेण 'वानप नलयथं सघटयन्ति' इति पञ्चमस्वन्धकेन संबन्धः । नलानुगामित्वेन परेषामपि कर्तृत्वाद्बहुवचनम् । कीदृशम् । सकलमहीतलादुत्प्रातै-
र्महीधरणां संघातैर्निर्मितो महानारम्म उच्छ्रयो यस्य तम् । एवं निजकच्छायाया
स्वीयप्रतिबिम्बस्य व्यतिकरेण संबन्धेन इयामलितः सागरोदरजलस्यार्धान्तो येन
तमिति सेतोदच्छ्रयो दैर्घ्यं सूचितम् । साभाविकी मिन्धुजलस्यामता सेतुच्छाया-
त्वेनोप्रेक्षितेति व्यथित् ॥

विसमोसरिअसिलाअलदढघाउक्खित्तमच्छपच्छिमभाअम् ।

मञ्झच्छिण्णभुअंगमवेड्ढुप्पीडणविआरिअसिलावेढम् ॥ ६७ ॥

[विपमापसृतशिलातलदढघातोत्कृतमत्स्यपश्चिमभागम् ।

मध्यच्छिन्नभुजंगमवेष्टोत्पीडनविदारितशिलावेष्टम् ॥]

गाढीकृतवेष्टेन विदारित द्विधाकृत शिलावेष्टं यस्य तम् । भोगेनाभिघातजनकमा-
वेष्टयतीति सर्पस्रभावः । तथा च यदैव शिलया मध्ये छिन्नः सैवावेष्टा विदारितेति

द्वयोरपि महत्त्वमुक्तम् । मध्यच्छिन्नभुजंगमस्य यद्रेष्टमावेष्टनं तस्योत्पीडनेन बन्ध-
नेनेत्यर्थं इति कथितम् ॥

सेतुन्मूलणसंभ्रमगद्दिअपिक्लिअगअमगाधाइअसीहम् ।

गिरिसिहरणिसण्णाणिअगिरिपेड्डिअपिन्तमुहलजलहरसलिलम् ६८

[शैलोन्मूलनसंभ्रमगृहीतध्रष्टगजमार्गधावितसिंहम् ।

गिरिशिखरनिषण्णानीतगिरिप्रेरितनिर्यन्मुखरजलधरसलिलम् ॥]

एवं कपिभिः कृतं बच्छैलोन्मूलनं तत्संभ्रमाद्गृहीतध्रष्टस्य संभ्रमपूर्वं गृहीतस्य
धृतस्य तस्मिन्वसति ध्रष्टस्य तदन्यमनस्कत्वेन पल्ययितस्य गजस्य मार्गेण पृष्टेन
धावितः सिंहो यत्र तम् । उत्पाटनसमये ध्रष्टस्य गजस्य सेतावप्यनुसंधानेन वान-
राणामानयने शैष्ट्यं पर्वतस्य दैर्घ्यं वा सूचितम् । येन चिरकालेनापि न विभ्राम इति
भावः । एवं गिरिशिखरनिषण्णस्य तथैवानीतस्य । सेतावित्यर्थत् । गिरिणा सेतुल-
अपवेतान्तरेण प्रेरितस्य यन्धितस्य अत एव पीडया मुखरस्य शब्दायमानस्य जल-
धरस्य निर्यत् क्षरत्सलिलं यत्र तम् । पूर्वनिपातानियमाद् । मेधानां कोमलत्वेन
जलक्षरणम्, धूमरूपत्वेऽपि बहिर्गमनाभावाद् गिरिणां संनिवेशस्यातिनिविडत्वं
सूचितम् । यद्वा गिरिप्रेरितत्वेन निर्यतो बहिर्गच्छतो मुखरजलधरस्य सलिलं यत्र ।
तथा च धूमरूपतया मेघा गच्छन्ति छिद्रगलितानि जलानि शुक्त्वात्तत्रैव पतन्ती-
त्वाशयः । वस्तुतस्तु गिरिशिखरनिषण्णस्थानीतेनानेतुमारब्धेन गिरिणा प्रेरितस्य
उत्क्षेपणादिप्रसङ्गेन शिखरेणैव क्रिदस्य मुखरजलदस्य निर्यत्सलिलं यत्रेत्यनेनाप्यु-
त्पाटनसमयोपजातजलमग्नस्य सेतावप्यनुवर्तमानत्वेन कपीनामानयनशैष्ट्यं जलधा-
हुत्वेन मेघमहत्त्वात्पर्वतमहत्त्वं चैत्यहमुक्तयामि ॥

पासह्यपडिअवणगअरुद्धमहोक्करदुहापहाविअसलिलम् ।

धरणिहरन्तरिअट्टिअचन्दणवणमुणिअमलअसिहरकखण्डम् ॥६९

[पार्श्वपतितवनगजरुद्धमहानिर्झरद्विधाप्रधावितसलिलम् ।

धरणिधरान्तरितस्थितचन्दनवनज्ञातमलयशिखरखण्डम् ॥]

एवम् उत्पाटनक्षोभात्पार्श्वे पार्श्वार्धमज्ञेन वा पतितेन वनगजेन रुद्धस्य महानि-
र्झरस्य द्विधा द्विप्रकारेण प्रधावितं सलिलं यत्र तम् । महानिर्झरस्याप्यपरोधकत्वेन
गजस्य महत्त्वमुक्तम् । चिररुद्धं जलमवरोधक्यान्तद्वयेन वेगेन गच्छतीति प्रधावि-

तपदावः । एवं धरणीधराणामन्तरितमन्तर्गतं सतिस्थितं यच्चन्दनचनं तेन ज्ञायमानमनुमीयमानं मलयशिखरखण्डं यत्र । तस्यैव चन्दनाविष्टानत्वात्कस्यापि विविच्य ग्रहणं नेति घटनाय नि संधित्वमुक्तम् ॥

वीर्यपडिऊलाहअथोडवेह्लिअदुमावलम्बन्तलअम् ।

विसमसिहरन्तरागअसवेह्लिअसाअरं घडेन्ति णलवहम् ॥ ७० ॥

(कुलअम्)

[वीचिप्रतिकूलाहतमत्तोकोद्वेह्लितद्रुमावलम्बमानलतम् ।

विपमशिखरान्तरागतसंवेह्लितसागरं घटयति नलपथम् ॥]

(कुलकम्)

एवं समुद्रव्य वीचिभिः प्रतिकूलं यथा स्यात्तथाहतास्ताडिता, अत एव स्लोक-
मीपदुद्वेह्लिता उद्वेष्टिता मूलादारभ्य शिखापर्यन्त इमेषु लम्बमाना यत्र तम् । यदा
तादृशाहम् एव लम्बमाना विपर्यस्यावस्थिता स्ता यत्र तम् । एव विपमणा नतो-
न्नतस्थिताना शिखराणामन्तरेण मध्यावकाशेन संवेह्लितः स्लोकजलनिर्गमाच्चसली-
भूतः सागरो यत्र तम् ॥

अथ सुवेलदर्शनमाह—

विस्तरइ सेडबन्धो विह्ववइ धराहराहओ सलिलणिही ।

दिह्वसुवेलुच्छङ्गं रसइ दिसाइण्णपडिरवं कइसेण्णम् ॥ ७१ ॥

[विस्तीर्यते सेतुबन्धो विधूयते धराधराहतः सलिलनिधिः ।

दृष्टसुवेलोत्सङ्गं रसति दिक्कीर्णप्रतिरवं कपिसैन्यम् ॥]

सेतुबन्ध स्वयमेव विस्तीर्यते विस्तार गच्छति । धराधरराहतस्ताडितः सलि-
लनिधिः स्वयमेव विधूयते । द्वयमपि क्रियाशैःइयसूचनाय कर्मकर्तरी । एवं कपि-
सैन्यं दिक्षु कीर्णं व्याप्तः प्रतिरवो यस्य यथा तथा स्यादेवं रसति शब्दायते । अत्र
हेतुमाह—पीडक् । दृष्ट सुवेलस्य दक्षिणतीरस्थपर्वतस्योत्सङ्गः क्रोडा येन, संनि-
हितत्वान् । तथा च सेतोः सिद्धकल्पत्वात्सानन्दमिति भावः ॥

अथाष्टमि स्कन्धकैः समुद्रावस्थामाह—

दीसन्ति भिण्णसलिले समुद्रमउझन्नि सेडबन्धकन्ता ।

संभमकड्डुणलुग्गा भअचुण्णपलाअसेलपक्खद्धन्ता ॥ ७२ ॥

[दृश्यते भिन्नसलिले समुद्रमध्ये सेतुबन्धताक्रान्ताः ।

संभ्रमकर्षणावरुणा भयचूर्णपलायितशैलपक्षार्थान्ताः ॥]

भिन्नसलिले कपिविक्षितशैलद्विधाभूतजले समुद्रस्य मध्ये भयचूर्णस्य भयो-
द्विमस्य, अत एव पलायितस्य पलायितमारुह्यस्य शैलस्य । आदिकर्मणि कः ।
पक्षैकदेशा दृश्यन्ते । कीदृशाः । सेतुबन्धेनाक्रान्ताः । अतः संभ्रमेण चूर्णाभाव-
त्रासेन यदाकर्षणं तेनावरुणाः खण्डिताः । तथा च सेतुयन्त्रणपरिहारयाकृष्यमाणः
पक्षः खण्डित इति सेतोर्दृढत्वं व्यनक्ति । 'भयपुण्य' इति पाठे भयपूर्णस्यार्थः ॥

अथ सेतौ विधटितस्थानसंघटनमाह—

महिहरपहरकखोहिअसलिलपरिक्खअविराअमूलमहिहरम् ।

थोअत्थोओसरिअं बन्वेन्ति पवंगमा पुणो वि णलवहम् ॥ ७३ ॥

[महीधरप्रहारक्षोभितसलिलपरिक्षतविशीर्णमूलमहीधरम् ।

स्तोकस्तोकमपसृतं वध्नन्ति प्लवंगमाः पुनरपि नलपथम् ॥]

प्लवंगमाः पुनरपि नलपथं वध्नन्ति । कीदृशम् । क्षेपणहेतुकेन महीधरणां
प्रहारेण क्षोभितमान्दोलितं यत्सलिलं तेन परिक्षतं खण्डितम्, अत एव विशीर्णं
विधटितं मूलं येषां तथाविधा महीधरा यत्र तम् । निक्षिप्तपर्वताभिहतजलाघात-
खण्डितस्यैव मूलविघटनमित्यर्थः । सलिलपरिक्षताः सन्तो विशीर्णा मूलमहीधरा
यत्रेति वा । अत एव स्तोकस्तोकमपसृतं क्वचित्कचिद्विपर्यस्तम् । तथा च यत्र यत्र
विधटते सेतुः, तत्र तत्र पर्वतान्तरे प्रक्षिप्य भुषटयन्तीति सेतोर्निर्भरत्वं कपीना-
सुयोगशीलत्वं च दर्शितम् ॥

अथ सेतोः समाप्तकल्पतानाह—

जह जह अन्नासण्णो उअहिं जेरुण होइ सेजवहवरो ।

उच्छलइ धराहिहअं दूरथोअत्तणेण तह तह सलिलम् ॥ ७४ ॥

[यथा यथात्वासन्न उदधिं जित्वा भवति सेतुपथवरः ।

उच्छलति धराभिहतं दूरस्तोकत्वेन तथा तथा सलिलम् ॥]

उदधिं जित्वातिरुम्य सेतुपथभ्रेष्टो यथा यथा अत्वासन्नोऽपरतटसंनिहितो
भवति, तथा तथा पूरयितव्यभागवत्सलिलं धरैः प्रक्षिप्यमग्नैरभिहतं सस्तोकत्वेन

दूरमुच्छलति । अख्येन त्रियगूर्ध्वमुत्तिष्ठतीत्यर्थं । यथा यथाल्पत्वं भवति तथाति-
दूरमुत्थानमित्याशयः ॥

अथ सेतो समुद्रजलेन नदीप्रवृत्तिमाह—

महिहरपहरुच्छित्ता उअरिं सेउस्त जे पडन्ति खलन्ता ।

ते चिअ सलिलुप्पीडा होन्ति बलन्तविसमा महाणइसोत्ता ॥ ७५ ॥

[महीधरप्रहारोन्मिता उपरि सेतोयै पतन्ति स्वलन्तः ।

त एव सलिलोत्पीडा भवन्ति बलद्विपन्ना महानदीस्रोतांसि ॥]

महीधरप्रहारेणोन्मिता ऊर्ध्वं गन्मिता य एव सलिलोत्पीडा सेतोपरि पतन्ति
त एव स्वलन्तो वृक्षादिना प्रतिहन्वन्माना सन्तो बलन्तो वक्रगनयो विपन्ना नतो-
चता अत एव महानदीनां स्रोतांसि भवन्ति । तेयमपि तदाकारत्वात् । एतेन
सेतोर्जलस्य च महत्त्वमुक्तम् ॥

अथ सेतोरवशिष्टे भागे तिमिना संधानमाह—

देइ समत्तच्छाअं दरमिलिअसुवेलमहिहरतडडन्तो ।

वीओआसपहाविअतिमिपूरिअसाअरन्तरो सेउवहो ॥ ७६ ॥

[ददाति समाप्तच्छायां दरमिलितसुवेलमहीधरतटार्धान्ताः ।

द्वितीयावकाशप्रधाविततिमिपूरितसागरान्तरः सेतुपथः ॥]

सेतुपथः समाप्तस्य संपूर्णस्य छाया ओमा ददाति । समाप्त इव जात इत्यर्थः ।
कुत इत्यत आह—कीदृक् । द्वितीयावकाशप्रधावितेन तिमिना पूरितं सागररूप-
मन्तरं सुवेलेन सहान्तरालदेशो यस्य । सागरन्यान्तरमवशिष्टभागो यथेति वा ।
अत एव ईप्समीलितसुवेलमहीधरस्य तत्रैकदेशो यत्र तथा । अयं भावः—एकपार्श्व-
दपरपार्श्वं प्रति सेतुकृतगमनप्रतिबन्धशङ्कया मत्वरं गच्छता तिमिना पूरिते सति सेतु-
सुवेलान्तरालजलभागे सेतुः समाप्त इति सर्वे शातवन्त इति तिमिनां महत्त्वमुक्तम् ॥

अथ शैलानां दृढीकरणमाह—

जाहे सेउगिबद्धं धुणइ णलो विसमसंठिअसहासेलम् ।

ताहे चिरेण सअलो सअलकन्तवसुहो गिअत्तइ उअही ॥ ७७ ॥

[यदा सेतुनिबद्धं धुनोति नलो विपमसंस्थितमहाशैलम् ।

तदा चिरेण सकलः सकलाक्रान्तवसुधो निवर्तते उदधिः ॥]

सेतो निबद्धं संहितमथ च विपमसंस्थितं समीभूय च लभं महाशैलं सुसज्जी-
करणाय नमो यदा, पुनोति द्रतस्ततश्चालयति, तदा सकलोऽयुद्धधिः आशान्ता
सलिलेन पूरिता सकला यमुधा येनेत्यंभूतः संधिरेण निवर्तते स्वस्थानमागच्छति ।
अयमर्थः—दृढीकरणाय विश्वकलितपर्वतान्दोलने सेतोरान्दोलनम्, तेन च समुद्र-
स्वापीति सेतुकृता पथा तज्जलवृद्धिरासीत्, यथा तदुच्छलनेन सकलापि मही श्रव्यत
इति समुद्रान्दोलनभ्रमान्दोलनशालितया चिरेण च तज्जलस्य निवृत्तिरिति सेतो-
बंधवचम्, तेन च नलस्य महाधलत्वमुक्तम् ॥

अथ सिन्धोः स्वल्पवशिष्टत्वमाह—

लहुद्दुअपेसणहरिसिअकइणिवहणिसुद्धसेलपहरवलन्तो ।

णइसोत्तो व समुद्रो सेउसवेलन्तरे मुहुत्तं वूढो ॥ ७८ ॥

[लघुकृतप्रेषणहर्षितकापिनिवहनिपातितरौलप्रहारावलमानः ।

नदीस्रोत इव समुद्रः सेतुसुवेलान्तरे मुहूर्तं व्यूढः ॥]

लघुकृतमल्पावशिष्टं समाप्तकल्पत्वात् यत्प्रेषणगीश्वराणां तेन हर्षितेन कपिनि-
वहेन निपातितस्य शैलस्य प्रहारेण बलमानो दोलायमानः समुद्रः सेतोः सुवेलस्य
चान्तरे मध्ये नदीप्रवाह इव मुहूर्तं व्यूढ उपस्थितः । स्वल्पतया शैलप्रहारोत्तम्भि-
तज्जलत्वात्सेतोः सुवेलस्य चान्तरे नदीप्रवाहोऽयमिति संदेहविषयीभूत इत्यर्थः ।
मुहूर्तमिति तदैव पूरित इति भावः ॥

अथ रावणहृदयमाह—

जह जह णिम्माविज्जइ वाणरवसहेहि सेउसंकमसिहरम् ।

तइ तइ दइसुहइअअं फाडिज्जइ साअरस्त सलिलेण समम् ॥ ७९ ॥

[यथा यथा निर्मायते वानरश्रेष्ठैः सेतुसंकमशिखरम् ।

तथा तथा दशमुखहृदयं पाठ्यते सागरस्य सलिलेन समम् ॥]

वानरश्रेष्ठैः सेतुरूपसंकमस्य शिखरप्रभागो यथा यथा निर्मायते निष्पाद्यते
तथा तथा दशमुखस्य हृदयं सागरस्य जलेन समं पाठ्यते द्विधा कियते । तैरेवेत्य-
र्थात् । समुद्रे सेतुः केनापि कर्तुं न पारित इति क्षोभादिति भावः । सागरजलमपि
पाठ्यते रावणहृदयमपीति सहोक्तिरलंकारः । हृदयस्य समुद्रजलेनोपमानादीरत्वं
गन्मीरत्वं च सूचितम् ॥

तथाभूतं नभो नमदिव दृश्यते । अत्रोत्प्रेक्षावीजं रूपमाह—किंभूतम् । मध्ये उत्क्षिप्तमुत्थापितम्, अत एव विषमं विषमसदृशं सत्, अपट्टमवनतमुभयपार्श्वं यस्य तादृशम् । तथा च यथा गृहादिकं मध्ये स्तम्भं दत्तोत्थाप्यते तदा पार्श्वद्वयेन नमति, तथा सेतोरपि दूरसमुजनत्वेन गगनमप्युत्तोत्थ्यमानमिवावनतपूर्वपश्चिमपार्श्वं लक्षितमिति भावः । रावणमरणकारणत्वेन महापथपदोपन्यायः, सेतुपदसमभिव्याहारेणाविरुद्धार्थत्वाद्वा ॥

अथ सेतोर्द्वैर्ष्यमाह—

मलयसुवेलालग्नो पडिद्विओ णहणिहम्मि सागरसलिले ।

उअअत्थमणणिराओ रविरहमग्गो व पाअडो सेउवहो ॥ ८५ ॥

[मलयसुवेलालग्नः परिस्थितो नभोनिभे सागरसलिले ।

उदयास्तमननिरायतो रविरथमार्गं इव प्रकटः सेतुपथः ॥]

सेतुपथः प्रकटः प्रव्यक्तो दृश्यते । क इव । उदय उदयाचल, अस्तमनमस्ताचल, तावद्दूर निरायतो रविरथमार्गं इव । किंभूतः सेतुपथः । नभोनिभे सागरसलिले मलयसुवेलयोरालग्नः सन् परिस्थितः । रविरथमार्गो नभसि तिष्ठतीति श्यामवादिस्त्रीर्णन्वाच्च नभस्तुल्यत्वं सागरजलस्य, महत्त्वेन च मलयसुवेलयोरदवास्ताचलद्रवत्वम् । अत एव वीर्यत्वेन सेतो रविरथमार्गोपमा ॥

सेतोरवस्थितिप्रकारमाह—

दीसइ पवणविहुवन्तसाअरोअरपरिद्विअमहासिहरो ।

विअडपसारिअवक्खो उप्पवमाणो व महिहरो सेउवहो ॥ ८६ ॥

[दृश्यते पवनविधूयमानसागरोदरपरिस्थितमहाशिखरः ।

विकटप्रसारितपक्ष उत्प्लवमान इव महीधरः सेतुपथः ॥]

सेतुपथो दृश्यते । किंभूतः । पवनेन विधूयमानानि कल्लोलभिघातेन चाल्यमानानि सागरोदरे परिस्थितानि महाग्नि शिखराणि यस्य तथा । क इव । उत्प्लवमान उद्भूयमानो महीधर इव । महीधर कीदृक् । विकटौ, विकटं यथा स्यात्तथेति वा, प्रसारितौ पक्षौ येन । पक्षिणः पक्षी प्रमार्योद्भवन्ते इति स्वभावः । तथा च तुङ्गतया धुमितपार्श्वद्वयगलिलदोलयमानपक्षसमानाकारशिखरशालितया च सेतोदृश्य-

वमानगिरिसाम्यम् । गिरेरर्पि सपत्न्यादिति केचित् । वस्तुतस्तु—उत्खननं जलोप-
रिसंचारविशेषस्तमाचरन्महीधर इवेति व्याख्या । अत एव—शिशुराणां प्रतिवि-
म्बद्वारा चागरोदरपरिस्थितत्वपर्यन्ताधावनम् । पक्षिणः पयसि पक्षीं प्रसार्य संचार्य
च द्ववनं शुर्वत इति विकटप्रसारितेत्युक्तम् । पयसि पार्श्वयोर्वाचिद्वारा पवनचालि-
तानां शिखरप्रतिविम्बानां पक्षैरुपमा ॥

अथ सेतौ सिद्धे रामरावणयोरवस्थामाह—

अरई थोरुसासा निद्राणासो विवर्णदा दौर्बल्यम् ।

सेउम्मि रइज्जन्ते रामादो रावणम्मि संकन्ताइं ॥ ८७ ॥

[अरतिः स्थूलोच्छ्वासा निद्रानाशो विवर्णता दौर्बल्यम् ।

सेतौ रच्यमाने रामाद्रावणे संक्रान्तानि ॥]

अरतिः सीतालाभप्रतिबन्धकसमुद्रसेतोरनुत्पत्त्या विषयान्तरेष्वप्रीतिः, ममापि
प्रिया रक्षोरुहे तिष्ठतीति मनःसेदात्स्थूला उद्रताः श्वासाः, सीता कथं वा तिष्ठति,
किं वा ज्येष्ठे, इत्यादितद्गतमनस्त्ववाचिद्रानाशः, परापहतबध्क्त्वेन लज्जया विव-
र्णता, किं स्नात्को वा उपायः कर्तव्य इत्यादिविन्तावशादौर्बल्यम्, एवंप्रकारेणैतानि
सर्वाणि सेतावनध्ववसायेन प्रथमं रामे स्थितानि । पश्चात्सेतौ रच्यमाने सति समु-
द्रकृतप्रत्युद्ग्रेन रामागमनं न स्यादित्यध्यवसितत्वेन प्रागस्पृष्टे रावणे संक्रान्तानि सेतु-
सिद्धान्ध्यवसितत्वात् । तथा हि—समुद्रे सेतुः केनापि न दत्तपूर्व इति मनःको-
भादरतिः, समुद्रसेतुविदितसामर्थ्यो रामः कदाचिन्मामपि हन्यादिति शङ्कया स्थू-
लोच्छ्वासाः, किं स्नात्कोषोपायः कर्तव्य इति विचारेण निद्रानाशः, लज्जापरिखाय-
माणसमुद्रावस्कन्दो मया वारयितुं न पारित इति लज्जया विवर्णता, त्रैलोक्यविजि-
त्वरस्य ममापि भानभङ्गः प्रसक्त इति विन्तावशादौर्बल्यमित्यर्थः । अत्र पूर्वं रामा-
दागन्तुमुत्सुकान्यन्येतानि समुद्रकृतप्रतिबन्धादनागतानि, सति सेतौ तद्गुणवत्क-
भात्तदानीं पुनरागतानीत्युत्प्रेक्षा व्यज्ञया । रचित इति वचल्ये रच्यमान इति
वर्तमानार्थकज्ञानचप्रत्ययसंक्रान्तानीतिभूतार्थकप्रत्ययाभ्यामागमनहेतुसेतुरचनस्य
शीघ्रकारिता व्यज्यते । तदुक्तम्—‘कार्यकारणयोर्व्यञ्ज पौर्वापर्यविपर्ययः’ इति ॥
केचित्तु—सेतोरसिद्धौ संदिग्धसीतात्वमे रामे विप्रलम्भरूपकामावस्थानुभावत्वेन
स्थितान्येतानि, सति सेतौ सीतालाभेऽध्यवसायं तमपहाय प्रागध्यवसितसीतालाभ-

त्वंनास्पृष्टेऽपि रावणे तदानीं सीतालाभानध्यवसायाद्विप्रलम्भरूपकामावस्थात्वेनैव सक्रान्तानीत्यर्थमाहुः । तदुक्तं कण्ठाभरणे—‘बभ्रुःप्रीतिर्मेनःसङ्गः संकल्पोत्पत्तिसं-
ततिः । प्रलापो जागरः कार्श्यमरतिर्विषयान्तरे ॥ लज्जाविमर्जनं व्याधिरन्मादो मूर्च्छनं
तथा । मरणं चेति विज्ञेयाः क्रमेण प्रेमपुष्टयः ॥’ इति ॥ संक्रान्तानीति । ‘नपुंस-
कमनपुंसकैर्नैकवचास्यान्यतरस्याम्’ इत्येकशेषात्प्रपुंसकं बहुवचनं च ॥

सेतुं वर्णयति—

अह थोरतुङ्गविअडो जेउं णिहणं सबन्धवं दहवअणम् ।

दोहाइअसलिलणिही कअन्तहत्थो व पसरिओ सेउवहो ॥ ८८ ॥

[अथ स्थूलतुङ्गविकटो नेतुं निधनं सवान्धवं दशवदनम् ।

द्विधायितसलिलनिधिः कृतान्तहस्त इव प्रसृतः सेतुपथः ॥]

अथ तथाविधगवणावस्थानन्तरं द्विधायितो द्विलम्बीभूतः सलिलनिर्विर्यस्मादेवं-
भूतः सेतुपथः कृतान्तो यमस्तस्य हस्त इव बाहुरिव प्रसृतः । किमर्थम् । सवान्धवं
दशवदनं निधनं नाशं नेतुम् । मारयितुमित्यर्थः । अन्योऽपि हन्नेनाकृष्य मार्यत
इति भावः । किंभूतः । स्थूलः पुष्टस्तुङ्गश्च अत एव विकटो भयानकः । यम-
हस्तोऽयमेवेत्याशयः ॥

उत्प्रेक्षान्तरमाह—

विसमेण पअइविसमं महीहरगरुणण समरसाहसगरुअम् ।

दूरस्थेण वि भिण्णं सूलेण व सेउणा दसाणणहिअअम् ॥ ८९ ॥

[विपमेण प्रकृतिविपमं महीधरगुरुकेण समरसाहसगुरुकम् ।

दूरस्थेनापि भिन्नं शूलेनेव सेतुना दशाननहृदयम् ॥]

दूरस्थेनाप्यल्पप्रेनापि सेतुना शूलेनेव दशाननस्य हृदयं भिन्नम् । यथा शूलेन
भिद्यते तथैवेत्यर्थः । कीदृशेन । सेतुना, शूलेन वा । विपमेण काठिन्ययुक्तेन । एवं
महीधरगुरुकेण तद्वटितत्वात् । पक्षे महीधरवद्गुरुकेण स्थूलत्वात् । हृदयं कीदृक् ।
प्रकृत्या स्वभावेन विपमं दुर्भेद्यत्वात् । एवं समरसाहसे गुरुकम् अचात्यत्वात् ।
तथा च विपमस्य विपमेण गुरुकस्य गुरुकेण भेदनं युज्यत इति भावः । असंबद्ध-
स्यापि सापन्नकत्वेन भेदकत्वमित्यपिर्विरोधाभासस्त्वक्तः ॥

सेतौ कटकडुमानाह—

दीसन्ति खुहिअसाअरसलिलोहिअकुसुमणिवहलगमहुअरा ।

सेतुस्स पासमहिहरपथअन्तोषत्तकिसलआ कडअडुमा ॥ ९० ॥

[दृश्यन्ते क्षुभितसागरसलिलाद्रितकुसुमनिवहलग्नमधुकराः ।

सेतोः पार्श्वमहीधरप्रकट्यमानोद्धृत्तकिसलय्याः कटकडुमाः ॥]

सेतोः कटकडुमा दृश्यन्ते । कीदृशाः । क्षुभितः सेतुप्रतिरुद्धजलत्वेन क्लोल-
रूपतया दोषयुमानो यः सागरस्त्रस्य सलिलेनाद्भौतते कुसुमनिवहे रजःपद्मस-
द्वित्वात्तज्जल्पकत्वात् लमा मधुकर येषु ते । अतएव पार्श्वमहीधरेषु प्रकटीक्रिय-
माणानि सन्ति उद्धृतानि भ्रमरभराद्विपरीत्य स्थितानि किसलयानि येषामिति
सेतोरुचत्वमुक्तम् ॥

सेतौ स्फटिकप्रदेशानाह—

थिमिओअहिसच्छाया कत्थ वि दीसन्ति महिहरन्तरवडिआ ।

फलिहसिलाअलषडिआ मग्गच्छिण्ण व्व सेतवन्धोआसा ॥ ९१ ॥

[स्तिमितोदधिसच्छायाः कुत्रापि दृश्यन्ते महीधरान्तरपतिताः ।

स्फटिकशिलातलघटिता मध्यच्छिन्ना इव सेतुबन्धावकाशाः ॥]

कुत्रापि स्फटिकशिलातलेन घटिताः सेतुबन्धावकाशास्तत्रदेशा मध्यच्छिन्नाः
सेतुबन्धे स्फुटिता इव दृश्यन्ते । अत्र हेतुमाह—कीदृशाः । स्तिमितस्य निश्चल-
स्योदधेः सच्छायाः समानभासाः सच्छत्वात् । अत एव 'जलधिजलमिदं स्फुटित-
सेतुमध्ये [न] प्रसरति' इति भावः । न च जलधिजलस्य श्यामत्वेन कथं स्फटि-
कतैत्यमिति वाच्यम् । व्यवच्छिन्नस्य तस्यापि शैत्यादित्वाद्ययः । तदुक्तम्—
'नियति विक्षिप्तानां कालिन्दीजलानाम्—' इत्यादि । पुनः किंमूताः । महीधराणाम-
न्तरे मध्ये पतिताः । तथा च श्यामानां महीधराणामन्तःस्थितकतिपयस्फटिक-
भूभागस्य स्फुटितभ्रमजवकत्वमिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु, पूर्वेनिपातानियमात्,
अन्तरपतिता महीधरा यतोऽत्र एव श्यामतया स्तिमितोदधिसच्छायाः सामान्यत
एव सेतुबन्धप्रदेशाः कुत्राप्येकदेशे स्फटिकशिलातलघटिताः जगन्तो मध्यस्फुटिता
इव दृश्यन्ते इत्यन्वयः । स्वभावतः श्यामले सेतौ स्फटिकभुवि जलनिर्गमभ्रमा-
त्स्फुटितत्वमुत्प्रेक्षितमिति मनुजीतः पन्थाः ॥

सेतुविरीणां चिह्नमाह—

हिमपडनौत्थइआइं घडिआइं वि णलवहम्मि णज्जन्ति फुडम् ।
सिहराईं सिहरिवइणो मलअस्स अ मलिअचन्दणसुअन्धाइं ॥ ९२ ॥

[हिमपतनावस्थगितानि घटितान्यपि नलपथे ज्ञायन्ते स्फुटम् ।

शिखराणि शिखरिपतेर्मलयस्य च मृदितचन्दनसुगन्धानि ॥]

शिखरिपतेर्हिमालयस्य च शिखराणि नलपथे घटितान्यपि सन्ति स्फुटं ज्ञायन्ते ।
अत्र हेतुमाह—कीदृशानि । हिमपतनेनावस्थगितानि छत्रानि । एवं मृदितेन
चन्दनेन सुगन्धानि । तथा च पूर्वेण हिमालम्पीयत्वस्य, अपरेण मलयीयत्वस्य
चानुमितिरिति नानापर्वतसंकीर्णत्वमुक्तम् ॥

सेतोरुपरि लहरीसंभारमाह—

जाआ फुडविस्तारा गओणिअत्तन्तजलरअविडुवन्ता ।

पक्कमाहसमग्गा सेउम्मि वि साअरस्स वेळामग्गा ॥ ९३ ॥

[जाताः स्फुटविस्तारा गतापनिवर्तमानजलरयविधूयमानाः ।

प्रग्राहसमप्राः सेतावपि सागरस्य वेळामार्गाः ॥]

सागरस्य वेला कल्लोरूपं जलं तन्मार्गाः सेतावपि स्फुटो विस्तारो येषां तथा
जाताः । सेतुस्रवका इत्यर्थः । कीदृशाः । गतस्यापनिवर्तमानस्य परावर्तमानस्य
जलस्य रयेण धूयमानास्तदभिघातेन दोलयमाना । 'जलअर-' इति पाठे तथाभू-
तजलचरेण करिमकरादिना धूयमाना इत्यर्थः । एवं प्रग्राहो जलसिंहस्तेन समप्राः
संपूर्णाः । कल्लोलेन सह सेपामपि तत्र गमनादिति भावः । यद्वा वेला तटं तद्रूपा
मार्गा इति । सेतुरपि समुद्रस्यैकं तटमभूदित्यर्थः ॥

सेतौ सिंहावस्थामाह—

सेलाइञ्जणपडिआ सलिलोह्लिअगरुअकेसरभरकन्ता ।

दीसन्ति दुरुत्तिग्गा संकमपासहसंठिआ केसरिणो ॥ ९४ ॥

[शैलातिक्रमपतिनाः सलिलार्द्रितगुरुककेसरभराक्रान्ताः ।

दृश्यन्ते दरोत्तीर्णाः संक्रमपार्श्वसंस्थिताः केसरिणः ॥]

केसरिणो गिरिविहा दृश्यन्ते । किंभूताः । सेतुनिवोजनकाळे शैलस्यातिक्रमेण-

अथ सैन्यप्रयाणमाह—

अह्निमिअसेउवहं सेउवहहभहिअथलपइण्णमहिहरम् ।

चलिअं चलन्तराहवहिअअणिहिप्पन्तरणसुहं कइसेणम् ॥९७॥

[अथ निर्मितमेतुपथं सेतुपथाम्यधिकस्थलप्रकीर्णमहीधरम् ।

चलितं चलद्राघवहृदयनिधीयमानरणमुखं कपिसैन्यम् ॥]

अथ सेतुसिद्धेरनन्तरं कपिसैन्यं चलितम् । लङ्कामवरोद्धुमित्यर्थात् । कीदृशम् । निर्मितः सेतुपथो येन तत् । एवं सेतुपथादभ्यधिका उद्गता- । अत एव स्थले समुद्राद्भिः प्रकीर्णास्त्यक्ता महीधरा येन । तथा च ये ये यत्र यत्र शैलानाह्वरन्तः स्थितास्तोऽपि तत्र तत्र तांस्तान्निक्ष्व्य चलिता इत्यर्थः । एवं चलतो राघवस्य हृदये निहितमपितं रणमुखं येन । इति सेतुसिद्धिसमकालमेवाज्ञानपेक्षसंचारादुल्लाहाधिक्यज्ञापनादिति चरतो एमस्य भाविन्यपि रणे तदानीं मुखोदयेन यात्रायां मनोविशुद्धिरक्ता । चलता राघवेण निहितं रणमुखं वेपामिति केचित् ॥

अथ कपीनां समुद्रदर्शनमाह—

पेच्छन्ति अ वोलन्ता संकमदोइइअक्खविअवित्थारम् ।

वडवामुइणिट्टविएकपासवोच्छिण्णपाणिअं मअरहरम् ॥ ९८ ॥

[प्रेक्षन्ते च व्यतिक्रामन्तः संक्रमद्विधायितक्षपितविस्तारम् ।

वडवामुखनिष्ठापितैकपार्श्वव्यवच्छिन्नपानीयं मकरगृहम् ॥]

वानरा व्यतिक्रामन्तः सन्तो मकरगृहं प्रेक्षन्ते च । किभूतम् । संक्रमेण सेतुना द्विषोक्तः । अत एव क्षपितोऽल्पीकृतो विस्तारो यस्य तम् । यदिशि दृश्यते तत्रैव क्षुद्रत्वप्रवृत्तधनम्, धपरभागादर्शनादिति सेतुविस्तार उक्तः । एवं वडवा- मुखेन निष्ठापितं नाशितम्, अत एवैकपार्श्वे व्यवच्छिन्नमल्पीकृतं पानीयं यत्र । यदिशि वडवानलं पतितस्तत्र शोषणादिति सेतोरामूलत्वमुक्तम् ॥

यात्रायां सिन्धोरणुकूल्यं युग्मेकेनाह—

सङ्खडलधवलकमले कुडनरगअहरिअवत्तभङ्गणिहाए ।

विहुममिलिअकिसलए उहअतडावद्धसंकमम्मि णलवहे ॥ ९९ ॥

[शङ्खकुलधवलकमले स्फुटमरकतहरितपत्रभङ्गनिघाते ।

विहुममिलितकिसलये उभयतटावद्धसंक्रमे नलपथे ॥]

उभयं तटं व्याप्यावद्धसंक्रमस्वरूपे मूलपथे वानरबलं संचरति । उत्तरस्कन्धकेन संबन्धः । कीदृशे । शङ्खकुलवद्धवलयनि कमलानि यत्र । द्वयोरपि सत्त्वात् । एवं स्फुटभरकतवत् हरितपद्मभद्रानाम् । वृक्षसंबन्धनामिच्छयात् । निघातो यत्र । एवं विह्वयेषु मिलितानि किसलयानि यत्र तादृशि । सनानरूपत्वात् । तथा च समुद्रोद्य-
वस्तुभिः समं सेतुवस्तुनामिति मिश्रणेन समुद्रेण सह सेतोरैकाल्प्यमुक्तम् ॥

संचरइ वाणरबलं णमइ विसदृन्तमहिहरो सेउषदो ।

ओआहिअपाआलं सबत्थामगुरुअं धारेइ समुदो ॥ १०० ॥

(जुगअम्)

[संचरति वानरबलं नमति विशीर्यमाणमहीधरः सेतुपथः ।

अवगाहितपातालं सर्वस्वामगुरुकं धारयति समुद्रः ॥]

(युगमकम्)

एवं सति विशीर्यमाणा कपिचरणसंक्रमेण कचिद्बुध्यन्तो महीधरा यत्र तादृक् सेतुपथो नमति, उपरिभारबाहुल्यात् । अथावगाहितमाकाशतं पातालं येन, आमूलत्वा-
त्कपियञ्जणाद्वा तथा मिधम् । अर्थात् सेतुपथं समुद्रो धारयति रक्षति । सर्वस्वाश्च सर्व-
बलेन गुरुकमतिशयितमिति क्रियाया विशेषणम् । गौरवयुक्तमिति सेतुपथस्य च ॥

सेतुसमुद्रयोस्तस्यामाह—

संचालेइ णितम्बं धारेइ उअरि तरङ्गकरपच्चारम् ।

सम्भम्मि वणगओ विअ आवद्धो सेतुसंकमन्नि समुदो ॥१०१॥

[संचालयति नितम्बं धारयत्युपरि तरङ्गकरप्राग्भारम् ।

सम्भमे वनगज इवावद्धः सेतुसंक्रमे समुद्रः ॥]

सेतुसंक्रमे आवद्धः संबद्धः समुद्रो नितम्बं सेतोरैव मूलभागं संचालयति । कलोलचमिघातेनान्दोल्यतीत्यर्थः । एवम् उपरि सेतोरैव तरङ्गरूपस्य करस्य शुण्जयाः प्राग्भारमेकदेशं धारयति । तत्रापि कलोलसंचारात् । क इव । वनगज इव । यथा स्तम्भे आवद्धो वनगजो नितम्बं स्तम्भस्यैव चालयति उत्पादनायेत्य-
र्थात् । एवं तदुपरि भङ्गनाय करं धारयति । यद्वा—समुद्रः स्वस्यैव नितम्बं मूलं चालयति तरङ्गं करमुपरि धारयति सेतुना जलावरोधेन मूललोभात्तरङ्गोत्थानात् । वद्धो वनगजोऽपि निर्गन्तुमिच्छित्तया नितम्बं चालयति शुण्डामुत्थापयतीति गज-
समुद्रयोः करतरङ्गयोः स्तम्भसंक्रामयोस्तौल्यमिति सेतोरतिदार्यमुक्तम् ॥

अथ पारगमनमाह—

उत्तिष्णा अ पवङ्गा सेलभरुहृणजगिअसेअतुसारा ।

घाडमइले करअले पासट्टिअमहिहरोञ्जरेमु धुवन्ता ॥ १०२ ॥

[उत्तीर्णाश्च प्लवङ्गाः शैलभरोद्बहनजनितस्वेदतुपाराः ।

धातुमलिनानि करतलानि पार्श्वस्थितमहीधरशरेषु धावयन्तः ॥]

प्लवङ्गा उत्तीर्णाश्च सागरमित्यर्थात् । किंभूताः । शैलानां भरः समूहस्तदुद्बहनेन जनिताः स्वेदानां तुपाराः शीकरा येषां ते । एतेन यावत्स्वेदो न शान्तस्त्वावदेव पारं गता इति गमने सत्वरता, उत्साहश्च सूचितः । एवं पर्वतोत्तोलनलक्ष्मैर्धातुभिर्मलिनानि करतलानि सेतोः पार्श्वस्थितमहीधराणां निर्जरेषु धावयन्तः क्षालयन्त इति वर्तमानशत्रा क्षालनस्य पूर्वकालत्वमपि नापेक्षितवन्त इति क्षिप्रकारित्वमुक्तम् । 'शीकरे शीतले चूर्णे तुषारो निर्जरे हिमे' इति विधुः ॥

अथ सुबेलप्राप्तिमाह—

पत्ता अ दहमुहागिअणन्दणवणपाअबोइअवणुहेसम् ।

जलभरणिसण्णजलहरभरमोडिअवणलअं सुबेलुच्छद्दम् ॥१०३॥

[प्राप्ताश्च दशमुखानीतनन्दनवनपादपोचितवनोदेशम् ।

जलभरनिषण्णजलधरभरमोटितवनलतं सुबेलोत्सङ्गम् ॥]

न केवलं सागरमुत्तीर्णाः, अपि तु सुबेलस्योत्सङ्गं प्राप्ताश्च । कीदृशम् । दश-मुखेनानीतानां नन्दनवनपादपानां पारिजातादीनामुचितो योग्यो वनोद्देशस्तत्प्रदेशो यत्र । रावणेन पारिजातादीनामत्रैवानीय रोपितत्वादित्यर्थः । एवं जलस्य भरेणाधिक्येन निषण्णानां सचाराक्षमतयोपविष्टानां जलधराणां भरेण गौरवेण मोटिता वनलता यत्र तम् । जलं निमीय जलधरा यत्र सुखेनोपविशन्तीति निर्जनत्वम्, तेन च परप्रवेशाभावः, तेन च रावणधर्मम् । तथापि तत्प्राप्त्या कपीनामभयत्वमुक्तम् ॥

अथ रावणे राक्षसानामनादरमाह—

सोऊण समुत्तिष्णं उअहिमविह्विअविक्कमं कइसेण्णम् ।

जाओ रक्खसलोओ रकरसणाहस्स पेलवाणत्तिअरो ॥ १०४ ॥

[धृत्वा समुत्तीर्णमुदधिनविद्राघितविक्रमं कपिसैन्यम् ।

जातो राक्षसलोको राक्षसनाथस्य पेलवाज्ञातिकरः ॥]

उदधिं समुत्तीर्णं कपिसैन्यं अविद्रावितः प्रत्यूहाभावेन रावणेनाप्यखण्डितो
विक्रमः सुवेलातिक्रमरूपो यस्य तथाभूतं श्रुत्वा राक्षसलोको राक्षसनाथस्य रावणस्य
पैलवा कोमलत्वेन भङ्गुरा या आङ्गतिराज्ञा तत्करो जात इति योजना । रावणस्याशा पूर्व-
मभङ्गुरासीत्, तदानीं कपीनां समुद्रसुवेलातिक्रमाभ्यां भङ्गुराभूदिति प्रतापमज्ञ उच्यते ॥

अथ रावणस्य कृतान्तवशातामाह—

जाव अ महोअहिअडे आवासग्गहणवावडं कइसेण्णम् ।

ताव कअन्तेण कओ रावणसीसन्मि वामहत्थस्फंसो ॥ १०५ ॥

[यावच्च महोदधितटे आवासग्रहणव्यापृतं कपिसैन्यम् ।

तावत्कृतान्तेन कृतो रावणशीर्षे वामहस्तस्पर्शः ॥]

कपिसैन्यं यावन्महोदधेस्तटे कूले आवासग्रहणे उत्तारस्थानात्पीकरणे व्यापृतम्,
तावदेव कृतान्तेन यमेन रावणशीर्षे वामहस्तेन स्पर्शः कृतः । तथा च यत्र दक्षिणे-
नापि करेण स्पर्शो न संभावितः, तत्र वामेन कृत इति रावणस्य हठादेव मृत्युर्व्यञ्जितः ॥

अथ रामरावणयोः प्रतापमाह—

रामसस रावणसस अ लोआलोअन्तरालसरिसामण्णे ।

बहुन्तणिव्वअन्ते पाआरन्तरदहाइअम्मि पआवे ॥ १०६ ॥

[रामस्य रावणस्य च लोकालोकान्तरालनिस्सामान्ये ।

वर्धमाननिवर्तमाने प्राकारान्तरद्विधायिते प्रतापे ॥]

रामे उत्तीर्णे सति । समुद्रमिलार्थात् रामस्य रावणस्य च प्रतापे इत्थंभूते च सति
मथितस्य पर्वतक्षेपादिना क्षोभितस्य सागरस्य लक्ष्म्या संपत्त्या समं प्रसन्नोच्चला
शोभा कान्तिर्जातेति द्वितीयस्कन्धकेन सह संदानितकम् । वानरागामुत्तीर्णत्वा-
दवस्कन्दाभावाद्वादितांशुवमपि जातम् । प्रसन्नतापि जातेत्यर्थः । सहोक्तिरलं-
कारः । प्रतापे कथंभूते । लोकालोकस्य गिरेरन्तराले मध्ये निस्सामान्येऽस्ताधारणे ।
अतुल्ये इति यावत् । एवं सत्यपि प्राकारो लङ्कावरणरूपस्तद्रूपेणान्तरेण व्यवधानेन
द्विधाकृते प्रतापयोर्जगति तुल्यरूपत्वेऽपि तदानीं रामस्य प्रतापः प्राकारद्वहिः
सर्वव्यापी बभूव, रावणस्य तु प्राकाराभ्यन्तर एव स्थित इत्यर्थः । न केवलमेता-
वदेव, अपि तु वर्धमाननिवर्तमाने रामस्य वर्धमाने, रावणस्य तु निवर्तमाने, इति
यथासंख्यमन्वयः । लोकयतेऽनेनेति लोकलोकाः, अलोकस्त्रिगिरेः तयोरन्तरालं

मध्यं तत्रिविंशते । तेजोन्तरालतुल्यो रामस्य प्रतापः, प्रकाशकत्वात्, विमिरान्त-
रालतुल्यस्तु रावणस्य म्लानत्वादित्यर्थः । आलान्तिकताद्रूप्यत्वं भार्धनन्तरालवर्धन-
कवनम् । अत एवोत्तरविशेषणद्वयमपि सम्यक् । तेजसि वर्धनाने विमिरं क्षीयते
इति प्राञ्चरद्विविधेभ्यो भूयसि विद्यमानो रामप्रतापो यथा यथा वर्धते तथा तथ-
र्त्नयति प्राञ्चराम्बन्तरे वर्धनानो रावणप्रतापः क्षीयते इति वदन् ॥

जाणा लच्छीअ समं-शोहा महिअस्स सागरस्स पसण्णा ।

विअसज्जिआणुराए उत्तिण्णम्मि मअलच्छणम्मि व रामे ॥१०७॥

इअ तिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे महाकव्ये
अट्टमो आसासओ ।

[जाणा लक्ष्म्या समं शोभा मथितस्य सागरस्य प्रसन्ना ।

त्रिदशजनेतानुरागे उत्तीर्णे मृगलाञ्छन इव रामे ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्येऽष्टम आश्रयः ।

रामे कल्पितिव मृगलाञ्छने चन्द्र इव आह्लादकत्वात् । एवं त्रिदशानां जने-
तोऽनुरागे प्रेन येन तथाभूत इति राममृगद्वयोर्विशेषणम् । अथ च मन्दरेण
मथितस्य सागरस्य चन्द्रे उत्तीर्णे उरिरोते सति लक्ष्म्या विस्तृप्तना समं शोभय-
तीति शोभाहारा प्रसन्ना भवति । अथवा शोभानात्रो काश्चिदप्यर-प्रेता । वदणीव
जातेति श्वनिः ॥

सेतुनिपत्तिदशना रामदासप्रद्योतिता ।

रामसेतुप्रदीपस्य पूर्णानूदष्टनी शिखा ॥

नवन आश्रयः ।

अयश्च सकेनैव सुबेलं वर्णयति—

अहं पेच्छन्ति पवद्गा सअलजअकमणवद्धिअमहासिहरम् ।

णिट्टविअदादिणदिसं सेसदिसामुहवहाविअं व सुबेलम् ॥ १ ॥

[अयं प्रेक्षन्ते हवद्गाः सकलजगद्राजनणवर्धितमहाशिखरम् ।

निष्ठापितदशदिशं शेषदिच्छुत्तप्रभावितनिव सुबेलम् ॥]

अयं सुबेलस्यमन्दर लवद्गाः सुबेलं प्रेक्षन्ते । कोटिकोटिभ्यः पर्वता उत्प-

टिताः, ईदृशः कोऽपि न दृष्ट इति विस्मयादिति भावः । किंभूतम् । सकलजगता-
माक्रमणं येभ्यस्तथाभूतानि वर्धितानि महान्ति शिखराणि यस्य, त्रिकूटत्वादिति
केचित् । सकलजगदाक्रमणाय वर्धितानि महान्ति शिखराणि यस्येत्यपरे । वस्तु-
तस्तु—आक्रमण इति कर्तरि ल्युट् । तथा च सकलजगदाक्रमणकर्ता मूलेन पाता-
लस्य, मध्येन मर्लस्य, मस्तकेन स्वर्गस्याक्रमणात् । तथाभूतश्चासौ वर्धितमहाशिख-
रश्चेति कर्मधारयः । कश्चित्तु 'सकलजगदाक्रमण' इत्यादिप्रकृतौ 'सकलस्य जयाय
यत्क्रमणमतिक्रमस्तेन वर्धितानीत्यादि पूर्ववत्' इत्याह । एवं निष्ठापिता नाशिता
दक्षिणदिग्मेन तिरोधायकत्वात् । एवं शेषा याः पूर्वाद्या दिशस्तन्मुखेन तत्संमुखी-
भूय प्रधातितं तत्तद्दिग्वापकनानाशिखरद्वाराकृतवेगमिवेत्युत्प्रेक्षाव्यञ्जनयारोहपरि-
णाहर्भ्यां वित्त्वार उक्तः ॥

पुनः सुवेलस्य महत्त्वमाह—

भुवणस्स व महुमहणं भुवणभरञ्जीणमहुमहस्स व सेसम् ।

सेसस्स व सलिलणिहिं सरिआवइणो विसम्मिअवभरसहम् ॥ २ ॥

[भुवनस्यैव मधुमथनं भुवनभरक्षीणमधुमथनस्यैव शेषम् ।

शेषस्यैव सलिलनिधिं सरित्पतेर्विश्रमितव्यभरसहम् ॥]

किंभूतं सुवेलम् । सरित्पतेः समुद्रस्य विश्रमितव्यं विश्रामः । भावे तव्यः ।
तत्र भरसहं भारक्षमम् । समुद्रस्याप्यवलम्बनमित्यर्थः । कस्य कर्मिव । भुवनस्य
मधुमथनमिव । 'विश्रमितव्यभरसहम्' इति सर्वत्र चोच्चम् । तथा च त्रैलोक्यस्य
विश्रामभरसहो विश्वंभरः, तस्य तदुदरकृत्तित्वात् । एवं भुवनस्य भरेण धारण-
शौरवेण क्षीणस्य विह्वलस्य मधुमथनस्य शेषमिव । यथा तथाभूतविश्वंभरस्य शेष-
नागत्स्य तदद्वेषावित्वात् । एवं शेषस्य सलिलनिधिमिव । यथा शेषस्य समुद्रः,
तस्य तदम्बन्तरवर्तित्वात् । तथा सरित्पतेरवभपीति विश्रामयोग्यता परिमाणप्रक-
र्षणं भवति । तथा चोत्तरोत्तरमुत्कर्षालंकारेण भुवनपेक्षया विष्णोः, तदपेक्षया
शेषस्य, तदपेक्षया सिन्धोः, तदपेक्षया सुवेलस्य परिणामप्रकर्ष इति भुवनविष्णुशे-
पन्यापकसमुद्राध्यत्वेन सर्वाध्यत्वमुक्तं सुवेलस्य । एवं च सर्वत्र सुवेलकरोत्तवर्ति-
त्वमेव समुद्रस्येति कदाचित्तम् । भरसहत्वेन च कल्लोलद्यमिवातानुपश्रुतत्वेन
सुवेलस्य दार्ढ्यमपीति मालोपमालंकारः । 'सहः शक्ते क्षमायुक्ते तुल्यार्थे च सहा-
व्ययम्' इति कोपः ॥

भूजलकाशवायूनामाधारतामाह—

धरणिहरेअव्वसहं उअहिभरेअव्वपव्वलणइप्पवहम् ।

णहमाअव्वसमत्थं खअमारुअरुम्भअव्वजोग्गणिअम्बम् ॥ ३ ॥

[धरणीधर्तव्यसहमुदधिभर्तव्यप्रबलनदीप्रवाहम् ।

नभोमातव्यसमर्थ क्षयमारुनरोद्धव्ययोग्यनितम्बम् ॥]

एवं धरण्या धर्तव्ये धारणे सहं शक्तम् । अवष्टम्भभूतत्वात् । एतेन भूम्युत्से-
धव्यापकमूलकत्वमुक्तम् । सर्वत्र भावे तव्यः । एवम्—उदधेर्भर्तव्ये पूरणे प्रबल्यः
समर्थो नदीप्रवाहा यस्येति समुद्रमग्नानकैकबहुनरीप्रवाहाधारत्वेन समुद्रादप्यधिक-
परिमाणत्वेन विस्तीर्णत्वं दीर्घत्व च । एवं नभसो मातव्ये माने समर्थमिति नभो-
पेक्षयाप्यतिमहत्त्वेनामूलोत्पेधस्य पूर्वापरायतिरुपदर्ध्वस्य तिर्यग्दक्षिणोत्तरदिग्ब्या-
पिनानाशिखरत्वेन विस्तारस्य च प्रकृत्यं । एवं क्षयमास्तानां रोद्धव्यमवरोवनम् ।
सचारप्रतिरोध इति यावत् । तत्र योग्यः समर्थो नितम्बो यस्य तम् । एतेन मूल-
मूर्धोरप्यतिमहत्त्वं दाढ्यं विस्तारो दैर्घ्यं च सूचितम् । प्रकृत्ये मिलितानामूलपञ्चा-
शतोऽप्यनिल्वनां नितम्ब एव पर्याप्तिरित्यपि ॥ यद्वा कर्मणि तव्यः । तेन धरणी-
रूपे धर्तव्ये सहम् । एवम् उदधिरूपे भर्तव्य इत्यन्यत्राप्युक्तम् ॥

दूर्धाधस्तिर्यग्ब्याप्तिमाह—

दूरपरिपेह्लिअदिसं दूरोणामिअसमत्थपाआलअलम् ।

दूरअरुक्खित्तणहं णवर करासण्णपाअवप्फलकुसुमम् ॥ ४ ॥

[दूरपरिप्रेरितदिशं दूरावनामितसमस्तपातालतलम् ।

दूरनरोक्षितनभः केवलं करासन्नपादपफल्कुसुमम् ॥]

एवं दूरं परिप्रेरिता दिशो येन । तिर्यक्गालुभिर्व्यापनात् । एवं दूरमथनामित-
मधःपातिनं पातालतलं येन । तद्व्यापकमूलभागत्वात् । एवमस्तिदूरमुत्सिहसुतोळितं
नभो येन । गगनानिकामकमस्तकत्वात् । केवलं करासन्नानि हस्तप्राप्त्याणि पादपानां
फलकुसुमानि यत्र तमिति समृद्धवृथव्याप्तत्वम् । अत्रैव दूरत्वव्यभिचार इति परो-
पकृतिरूपगुणशाडित्वम् ॥

पुनर्मूलमौलिप्रकर्षमाह—

पासलागअसरिअं अमुक्कपाआलसाअरजलुच्छङ्गम् ।

आइवराहुवत्तणखणपडिडद्धट्टिअं व मेइणिवेढम् ॥ ५ ॥

[पार्श्वगतसरितममुक्कपातालसागरजलोत्सङ्गम् ।

आदिवराहोद्धर्तनक्षणपतितोर्ध्वस्थितमिव मेदिनीवेष्टम् ॥]

एवं पार्श्वेनतमताः सरितो यस्य तम् । उपरि मेधावीनामपि संचाराभावात्सरि-
तामत्यभाष इति । एवम् अमुक्तोऽल्पाः पातालसागरस्योत्सङ्गो येन । तदन्तर्व-
र्तिमूलकत्वात् । एवं कस्मिन् । पूर्वनिपातबैपरीत्येन पतितस्यादिवराहस्योद्धर्तनक्षणे
ऊर्ध्वोभूय स्थितं मेदिनीवेष्टं भूम्येकदेशमिव । यदा आदिवराहः पातालपङ्के पतितः
सन्पार्श्वपरिवर्तनं कृतवान्, तदा तत्पार्श्वेऽपिरितः पङ्कोत्करो गगननभिच्युत्प्य स्थितः ।
स एवेदानीमपि सरिद्दुदिसमर्पकप्रसरज्जलः पातालस्थसमुद्रजल्पपर्शात्पिण्डीभूय
सुवेलेन्येन प्रतिभासत इति तद्देहे महत्त्वाजुसारेण पङ्कोत्करमहत्त्वं सुवेलेनैव महत्त्वं
ममयति । सर्वमिदमौत्प्रेक्षिकमिति भावः ॥ चद्वा आदिवराहस्योद्धर्तनमितस्वतः
परिभ्रमणं, तत्क्षणे पतितं सद्दूर्ध्वं व्याप्य स्थितं दन्तस्थं मेदिन्या वेष्टं मण्डल-
मित्येवार्थः । उद्धर्तनक्षणे वलितोर्ध्वं स्थितं मेदिनीवेष्टमित्येवमपि कथितम् ॥

मूलदार्ढ्यमाह—

पाआलभरिअमूलं वज्रमुहाओडणट्टविअणिकम्पम् ।

आलाणक्खन्भं विअ सुरहत्थिक्खन्धणिहसमसिणिअपासम् ॥६॥

[पातालभृतमूलं वज्रमुखाकोलनस्थापितनिष्कम्पम् ।

आलावस्तम्भमिव सुरहस्तिस्क्त्वनिघर्षमसृणितपार्श्वम् ॥]

भृतं व्याप्तं पातालं येनैतादृशम् । पाताले भृतं पूर्णं वा मूलं यस्येति स्थौल्यं देव्यं
च मूलस्योक्तम् । एवं वज्रस्य सुशेन यदाकोलनं सृष्टिकामभिदृश्य दृढीकरणं तेन
स्थापितम् । अत एव निष्कम्पम् । एवं सुरहस्तिनामैरावतादीनां स्क्त्वनस्य विघर्षे-
णेन कण्डूयनादिव्यापारेण मसृणितं श्लिष्टम्, न तु भ्रमम्, पार्श्वं यस्य तस्मिन्
तेषां स्क्त्वनस्य पार्श्वं एव पर्याप्तैस्तेभ्योऽप्युत्तवं दृढत्वं चोक्तम् । अत्रोत्प्रेक्षते—
तेषामालानस्तम्भमिव । यन्धनस्तम्भस्तु बन्धव्यापेक्षया प्रायस्तुत्र एव भवतीति
भावः । स्तम्भमपि किंभूतम् । उक्तविशेषणत्रयविशिष्टम् ॥

पुनर्मूलमौलिप्रकरणमाह—

विमलिअरसाअलेण वि विसहरवइणा अदिट्टमूलच्छेअम् ।

अप्पत्ततुङ्गसिहरं तिहुअणहरणपरिवच्चिण्ण वि हरिणा ॥ ७ ॥

[विमर्दितरसातलेनापि विपथरपतिनादृष्टमूलच्छेदम् ।

अप्राप्ततुङ्गशिखरं त्रिभुवनभरणपरिवर्धितेनापि हरेणा ॥]

विमर्दितमितस्ततः संचारेण पृष्टं रसातलं येन तादशेनापि विपथराणां पत्न्या शेषेणादृष्टे मूलच्छेदो मूलभावो यस्य तमिति । पानालाप्यधोवर्तिमूलप्रदेशमित्यर्थः । दिग्दृष्टदृष्टिना दूरादपि द्रष्टुं न शक्यते, किं पुन स्प्रष्टुमिति भावः । एवं त्रिभुवनस्य भरणं स्वदेहेन पूरणं हरणमाकर्षणं वा तदर्थं परिवर्धितेनापि हरेणा त्रिविक्रमेणाप्राप्तानि हस्तेनाप्यस्पृष्टानि तुङ्गानि शिखराणि यस्मैत्यननच्छिन्नमत्स्यमित्यर्थः । 'मूलच्छेदम्' इति पाठे 'मूलोत्सङ्गम्' इत्यर्थः ॥

पुनर्दाव्यमेवाह—

विच्छूदोअहिसलिलं कडअममन्तभुअइन्ददिण्णावेढम् ।

पासट्टिण्ण रइणा करेहिँ हरिणा व मन्दरं उवऊढम् ॥ ८ ॥

[विक्षिप्तोदधिसलिलं कटकध्रमद्भुजगेन्द्रदत्तावेष्टम् ।

पार्श्वस्थितेन रविणा करैर्हरिणेव मन्दरमुपगूढम् ॥]

एवं विक्षिप्तं तटेन प्रतिहृत्य परवर्तितमुदधिसलिलं येन तम् । एतेन तीरवृत्ति-त्वेऽपि समुद्रेणाप्यनुमूलनीयम् । एवं कटके ध्रमता भुजगेन्द्रेण वातुकिना दत्त-भावेष्टमालिङ्गनं यस्य । तथा च तस्यापि कटक एव संचारो न तु शिरःपर्वन्त-प्राप्तिरिति भावः । एवं पार्श्वस्थितेन न तूपरि गन्तुं शक्तेन रविणा करस्त्रेजोभिरुप-गूढमनिर्गन्तम् । अन्यत्रापि पार्श्वस्थितेन करैर्वालिङ्गनं क्रियत इति ध्वनिः । कमिव । पार्श्वस्थितेन हरेणा चतुर्भिरपि करैरुपगूढं समुद्रमथनसमये समाच्छिद्यं मन्दरमिव । तमपि किंभूतम् । विक्षिप्तं स्वप्नमेव परितथाकृतिसुदधिगलिलं येन । एवं कटके ध्रमता नेत्रीभूतेन शेषेण दत्तनावेष्टं बलवीभावो यत्रैत्युपमा ॥

पुनर्मूलमौलिमहरवमाह—

सेससिररजणघट्टिमणिमूलुज्जोअहअरसाअलतिमिरम् ।

विसमुद्धसिहरसंकटपणट्टरविमण्डलन्धकारिअगअणम् ॥ ९ ॥

[शेषशिरोरजघट्टितमणिमूलोद्ध्योतहतरसातलतिमिरम् ।

विषमोर्ध्वशिखरसंकटप्रनष्टरविमण्डलान्धकारितगगनम् ॥]

एवं शेषस्य शिरोरजैर्घट्टितानां घृष्टानां गणीनां अर्थात् स्वमूलस्थानां मूलोद्ध्यो-
तैर्घृष्टधोभागतेजोमिर्हतं रसातलस्य तिमिरं येन तम् । यदा यदा शेषस्य शिरसि
मुक्तेलमूलस्थित्वा भारो भवति तदा तदा शिरःसंचारेण तद्रत्नैः सहैतन्मणीनां संघट्टो
जायते इति मूलमहत्त्वं मणीनामाकरत्वं चोक्तम् । एवं विषमार्गां वक्रकोटरादिम-
ताम् । ऊर्ध्वानामुच्चानां शिखरार्णां संकटेषु मियोऽन्तरालेषु प्रनष्टेनाकस्मात्शिरोभूतेन
रविमण्डलेनान्धकारितं गगनं येन । तथा च पार्श्वत एव सूर्यस्य संचारो न तु
मौलाविति कदाचित्कोटरप्रविष्टत्वेनान्धकार इत्युच्यते इति भावः ॥

पुनरुच्यतेमाह—

ससिबिन्वपासणिहसणकसणसिलाभित्तिपसरिआमअलेहम् ।

ज्योत्स्नाजलप्रप्लावितविषमोष्मायमाणज्ञातरविरथमार्गम् ॥ १० ॥

[शशिविन्वपार्श्वनिर्घर्षणकृष्णशिलाभित्तिप्रसृतामृतलेखम् ।

ज्योत्स्नाजलप्रप्लावितविषमोष्मायमाणज्ञातरविरथमार्गम् ॥]

एवं शशिविन्वस्य पार्श्वनिर्घर्षणेन कृष्णशिलाभित्तिषु प्रसृता अमृतलेखा यत्र
तम् । शशिविन्वस्य मृदुत्वेन पार्श्वशिलाभिचेः कठिनतया मिथःसंबन्धाद्मृत्क्षर-
णमिति भावः । एवं ज्योत्स्ना चन्द्रकान्तिः सैव जलं हिमरूपत्वात्, तेन प्रप्लावितः
पूरितः । अत एव विषमं यथा स्वात्तयोष्मायमाणो दाण्यायमाणः, तत एव ज्ञातो
रविरथस्य मार्गं यत्र । रविरथस्य वह्निमयत्वेन देष्मीयमानस्तन्मार्गो विशुकरत्न-
रूपजलसंबन्धोद्भूतवाष्परूपधूमेनानुमीयत इत्यर्थः । न केवलं रविरेवाथस्त्रादस्य
संचरति, किं तु द्विगुणोपरिवर्तो चन्द्रोऽपीति भावः । लतादिव्यवहितत्वेन तन्मार्गस्य
कचित्कचिज्योत्स्नासंबन्धेनोष्मायमाणत्वमिति सूचयितुं विषयपदोपादानम् ॥

पुनस्तदेवाह—

सिहरालीणमिअङ्गं विरलट्टिअगहिअसलिलजलअखण्डम् ।
खुडिउबूढमुणालं णिसासु विसमहिअकदमं व सुरगअम् ॥ ११ ॥

[शिखरालीनमृगाङ्गं विरलस्थितगृहीतसलिलजलदखण्डम् ।

खण्डतोबूढमृणालं निशासु विपमहितकर्दममिव सुरगजम् ॥]

एवं निशासु ज्योत्स्नोत्कर्षकाले शिखरे आलीनः संयद्धो मृगाडो यत्र तम् ।
एवं विरलस्थिता. क्वचित्क्वचिदवस्थिता गृहीतसलिला जलदखण्डा यत्र । जलपूर्णा
अपि जलदा व्याप्तुं न क्षमन्ते इति महत्त्वमस्य विरलस्थितपदेन सूचितम् ।
कमिव । सुरगजमिव । किंभूतम् । खण्डितं सत् उद्बूढमुपरिभूतं मृणालं येन तम् ।
एवं विपमं यथा स्यात्तथा हितः क्वचित्क्वचित्नावारोपितः कर्दमो येन गजस्वामा-
भ्यात् । तथा च भूधारणक्षमतासूचनाय तुङ्गत्वादिना सुरगजसुवेलयोः, धैलेन
विसचन्द्रयोः, श्यामतया च कर्दमजलदयोः साम्यमित्युपमा ॥

नदीसंबन्धमाह—

हरिअवणराइपिसुणिअदूरअरालोअसिहरसरिआमगाम् ।

पवणुक्सुडिअकिलामिअमिअङ्गपुट्टिपडिउस्ससन्तकिसलयम् १२

[हरितवनराजिपिशुनितदूरतरालोकशिखरसरिन्मार्गम् ।

पवनोत्खण्डितक्लाम्यन्मृगाङ्गपृष्ठप्रत्युच्छ्वसत्किसलयम् ॥]

एवं हरितया वनराज्या पिशुनित्वा ज्ञापितो दूरतरालोको दर्शनं यस्य तथाभूतः
शिखरः सरितां मार्गो यत्र तम् । नित्यं जलसंपर्केण हरिद्वर्णतृणवृक्षादिलेखया
तटयोर्दूरदेव दृश्यमानया ज्ञायते नदीसंचारपथोऽयमिति भावः । एतेन रमणीय-
त्वम् । एवं पवनेनोत्खण्डितानि अतः क्लाम्यन्ति शुष्यन्ति सन्ति मृगाङ्गस्य पृष्ठे
संबन्धे इत्यर्थात् प्रत्युच्छ्वसन्ति प्रत्युज्जीवन्ति किसलयानि यत्र । चन्द्रपृष्ठे व्रुटित्वा
पतितानां किसलयानां सुभासवन्धेन पुनर्नवकान्त्युदयादिति भावः । एतेन चन्द्र-
पृष्ठस्यापरभागरूपस्य पतितपत्रसंबन्धादुच्चैस्त्वमुक्तम् । व्रुटितपत्राणां शोषणं चिरेण
भवतीति विदूरपतनसूचनेनाप्युक्तत्वम् ॥

सिन्धौ तत्प्रतिबिम्बमाह—

दूरुद्धाइअसिहरं जलणिहिजलद्विद्विअडपाअडपडिमम् ।

उप्पाआसणिपहअं उद्धफुडितपडिएकपासं व ठिअम् ॥ १३ ॥

[दूरोद्भाकितिशिखरं जलनिविजलदृष्टविकटप्रकटप्रतिमम् ।

उत्पाताशनिप्रहतमूर्ध्वस्फुटितपतितैकपार्श्वमिव स्थितम् ॥]

एवं दूरं व्याप्योद्भाकितानि दिशि दिशि गन्तुं कृतवेगानीव शिखराणि यस्य तम् । एवं जलनिधेर्जले दृष्टा विकटा महती प्रकटा व्यक्ता प्रतिमा प्रतिबिम्बो यस्य । अत्रोत्प्रेक्षते—उत्पाताशन्या बज्रेण प्रहतं ताखितम् अत एवोर्ध्वमुपरि स्फुटितं सत्प्रतितमेकं पार्श्वं यस्य तमिव स्थितम् । समुद्रव्यापी तत्प्रतिबिम्बः स्फुटिततदैकदेशत्पेनोत्प्रेक्षित इति प्रतिबिम्बस्य तदैकदेशभ्रमविषयतया महत्त्वं सुबेलस्यैव महत्त्वं ज्ञापयति । सुबेलस्यैकदेशानुटिरुत्पातादेव भवतीति तद्योक्तम् । वज्रगुपयैव पततीत्वूर्ध्वपदम् ॥

गुरुत्वमाह—

गुरुभरसेसाहिफणवारंवारपडिरुद्धमूलुच्छङ्गम् ।

स्रअमारुडकखआणिअतुङ्गअडावडिअमिण्णसेसमहिहरम् ॥ १४ ॥

[गुरुभरशेषाहिफणवारंवारप्रतिरुद्धमूलेत्सङ्गम् ।

क्षयमारुतोत्खातानीततुङ्गतटापतितभिन्नशेषमहीधरम् ॥]

गुरुणा भरेण गौरवेण गुरुभरेण वा शेषाहिना फणैर्नारंवारं प्रतिरुद्धो धृतो मूलेत्सङ्गो यस्य तम् । तथा च फणसहलेऽपि दया वैः क्रियद्भिर्धारणं तदा तदितरेषां विधामः, यदा तु विधान्तैरमीभिर्धारणं तदा तेषां विधाम इति यन्मप्यभिया संभूय सर्वैः कदापि न धारयतीति वारंवारपदशोखं गौरवात्क्रियम् । एवं क्षयमारुतैरुत्खाता उत्पाटिता अघानीता उद्धूय प्रापिताः, तदनु तुङ्गतटे आपतिताः सन्तो भिन्नाक्षूर्णाः शेषा महीधरा यत्रेक्षुपरिप्रान्तयोरप्यवकाशाभावाद्नैव तेषां पात इति विस्तीर्णता तुङ्गता दृढता दृढमूलता प्रत्येऽप्यनुच्छेद्यता च सूचिता ॥

पुनस्तदेवाह—

सिहरालीणमिअङ्कं विरलट्टिअगहिअसलिलजलअखण्डम् ।
खुडिउव्वुडमुपालं णिधासु विसमहिअकदमं व सुरगअम् ॥ ११ ॥

[शिखरालीनमृगाङ्कं विरलस्थितगृहीतसलिलजलदखण्डम् ।

खण्डतोव्वुडमृपालं निशासु विपमहितकर्दमनिव सुरगजम् ॥]

एवं निशासु ज्योत्स्नोत्कर्षकाले शिखरे धालीनः संबद्धो मृगाङ्को यत्र तम् ।
एवं विरलस्थिताः क्वचित्क्वचिदवस्थिता गृहीतसलिला जलदखण्डा यत्र । जलपूर्णो
अपि जलदा व्याप्तुं न क्षमन्ते इति महत्त्वमस्य विरलस्थितपदेन सूचितम् ।
कमिव । सुरगजमिव । किंभूतम् । खण्डितं सत् उव्वुडमुपरिभूतं मृपालं येन तम् ।
एवं विपमं यथा स्यात्तथा हितः क्वचित्क्वचित्तनानारोपितः कर्दमो येन गजस्वामा-
न्यात् । तथा च भूधारणक्षमतासूचनाय तुङ्गत्वादिना सुरगजसुवेलयोः, शैलेन
विसचन्द्रयोः, श्यामतया च कर्दमजलदयोः साम्यमित्युक्ता ॥

नदीसंबन्धमाह—

हरिअवणराइपिमुणिअदूरअरालोअसिहरसरिआमग्गम् ।

पवणुअसुडिअकिलामिअमिअङ्कपुट्टिपडिउस्ससन्तकिसलअम् १२

[हरितवनराजिपिशुनितदूरतरालोकशिखरसरिन्मार्गम् ।

पवनोत्खण्डितक्लाम्यन्मृगाङ्कपृष्ठप्रत्युच्छ्वसत्किसलयम् ॥]

एवं हरितया वनराज्या पिशुनितो ज्ञापिनो दूरतरालोको दर्शनं यस्य तथाभूतः
शिखरः सरितां मार्गो यत्र तम् । नित्यं जलसंपर्केण हरिद्वर्णतृणवृशादिलेख्या
तटयोर्दूरादेव दृश्यमानया ज्ञायते नदीसंचारपथोऽयमिति भावः । एतेन रमणीय-
त्वम् । एवं पवनेनोत्खण्डितानि अतः क्लाम्यन्ति शुष्यन्ति सन्ति मृगाङ्कस्य पृष्ठे
संबद्धे इत्यर्थात् प्रत्युच्छ्वसन्ति प्रत्युज्जीवन्ति किमलयानि यत्र । चन्द्रपृष्ठे
श्रुटित्वा पतितानां किसलयानां सुधासंबन्धेन पुनर्नवकान्त्युदयादिति भावः । एतेन चन्द्र-
पृष्ठस्यापरभागरूपस्य पतितपत्रसंबन्धादुच्चैस्त्वमुक्तम् । श्रुटितपत्राणां शोषणं चिरेण
भवतीति विदूरपतनसूचनेनाप्युच्यते इत्यम् ॥

सिन्धौ तत्प्रतिबिम्बमाह—

दूरुद्धाइअसिहरं जलणिहिजलविट्टविअडपाअडपडिमम् ।

उत्पाआसणिपहअं उद्वप्फुडितपडिएकपासं व ठिअम् ॥ १३ ॥

[दूरोद्धावितशिखरं जलनिविजलदृष्टविकटप्रकटप्रतिमम् ।

उत्पाताशनिप्रहतमूर्ध्वस्फुटितपतितैकपार्श्वमिव स्थितम् ॥]

एवं दूरं व्याप्तोद्धावितानि दिशि दिशि गन्तुं कृतवेगानीव शिखरणि यस्य तम् । एवं जलनिधेर्जले दृष्टा विकटा महती प्रकटा व्यक्ता प्रतिमा प्रतिबिम्बो यस्य । अत्रोत्प्रेक्षते—उत्पाताशान्या वज्रेण प्रहतं ताडितम् अत एवोर्ध्वमुपरि स्फुटितं सप्ततितमेकं पार्श्वं यस्य तमिव स्थितम् । समुद्रव्यापी तत्प्रतिबिम्बः स्फुटिततदेकदेशस्थेनोत्प्रेक्षित इति प्रतिबिम्बस्य तदेकदेशभ्रमनिषयतया महत्त्वं सुबेलस्यैव महत्त्वं ज्ञापयति । सुबेलस्यैकदेशत्रुटिरुत्पातादेव भवतीति तथोक्तम् । वज्रमुपर्येव पततीत्यूर्ध्वपदम् ॥

गुरुत्वमाह—

गुरुभरसेसाहिष्फणवारंवारपडिरुद्धमूलुच्छङ्गम् ।

खभमारुतस्तत्राणिअतुङ्गअडावडिअमिण्णसेसमहिहरम् ॥१४॥

[गुरुभरशेषाहिष्फणवारंवारप्रतिरुद्धमूलोत्सङ्गम् ।

क्षयमारुतोत्खातानीततुङ्गतटापतितभिन्नशेषमहीधरम् ॥]

गुरुणा भरेण गौरवेण गुरुभरेण वा शेषाहिना फणैर्वारंवारं प्रतिरुद्धो धृतो मूलोत्सङ्गो यस्य तम् । तथा च फणसहस्रेऽपि दया यैः कियद्भिर्धारणं तदा तदित्तरेषां विध्रामः, यदा तु विश्रान्तरमीभिर्धारणं तदा तेषां विध्राम इति यन्त्रण-
भिया संभूय सर्वैः कदापि न भारयतीति वारंवारपदद्योत्वं गौरवाधिक्यम् । एवं क्षयमारुतोत्खाता उत्सादिता अशानीता उदूय प्रापिताः, तदनु तुङ्गतटे आपतिताः सन्तो भिन्नाक्षुर्णाः शेषा महीधरा यत्रेत्युपरिप्रान्तयोरप्यवकाशाभावाद्नैव तेषां पात इति विलीणता तुङ्गता दृढता दृढमूलता प्रत्येऽप्यनुच्छेद्यता च सूचिता ॥

श्रापदसंकीर्णतानाह—

गहिअजलमेहपेह्लिअणिघाअन्तणिहुअट्टिअमहामहिसम् ।

णिहअगअकुम्भलोहिअसिलाअलोमुकखेवद्धमुत्तावडलम् ॥ १५ ॥

[गृहीतजलमेवप्रेरितनिर्वाप्यमाणनिभृतस्थितमहामहिपम् ।

निहतगजकुम्भलोहितशिलातलावशुष्कबद्धमुक्तापटलम् ॥]

गृहीतजलैर्मेघैः प्रेरिताः सन्तो निर्वाप्यमाणाः मुखीक्रियमाणा अत एव निभृत-
स्थिताः सुखवशाच्च स्पन्दस्थिता महान्तो महिषा यत्र तम् । उपरि सूरकरतलेषु
महिपेषु सजातीयबुद्ध्या भेद्यैर्यथा यथा यन्त्रणलक्षणं प्रेरणं क्रियते तथा तथा महि-
षाणां शश्वलाभादधिकनिश्चलत्वमिति निभृतपदयोख्यं वस्तु । एवं निहतानां गजानां
कुम्भयोर्लोहितेन हेतुना शिलातलेष्ववशुष्काणि सन्ति बद्धानि दृढत्वानि मुक्तापट-
लानि यत्र । तथा च निहविन्दारितगजकुम्भस्थमुक्ताः शिलासु पतित्वा संनिहित-
सूरकरसोपणादतिस्नानीभूतरुधिरतया दृढीभूय स्थिता इत्यर्थः । इति राशसैरप्य-
गम्यकतिपयदेशकत्वं सूचितम् ॥

पुनस्तदेवाह—

लवणजलसीहराहअदरुधमन्तदुममुद्धपल्लवराअम् ।

सीहरवभीपअत्थिअणिउच्चिअकचलगट्टिउक्कण्णमअम् ॥ १६ ॥

[लवणजलशीकराहतदरोद्धमदुममुग्धपल्लवरागम् ।

सिंहवमीतप्रस्थितनिकुञ्चिनैकचरणस्थितोत्कर्णमृगम् ॥]

एवं लवणरूपं जलम्, अर्थात्ममुद्गम्, तच्छीकरैराहतः स्पृष्टोऽत एव दरोद्धमभीप-
दन्धरूपतां गच्छन् किञ्चिदेव श्रादुर्भवन्निति वा । द्रुमस्य मुखानां नूतनानां पल्ल-
वानां रागो सौहित्यं यत्र तम् । एवं सिंहवेषेण भीताः सन्तः प्रस्थिताः पलायिता
अप्य निरुद्धितमीपद्भूमितमेकं चरणं देवां तथाभूताः सन्तः स्थिता उत्थितनौलि-
त्कादुन्कर्णा उत्थितकर्णा मृगा यत्र तम् । पुरतोऽपि तत्प्रतिरवशाद्भावशात्पथादव-
लोकनाय वेत्ति भावः । जातिरलंघारः ॥

पुनर्विस्तारमाह—

कण्डवपरिपेक्षिणां रङ्गरपाञ्चिककन्दराभरिणाणम् ।

अभ्यन्तरद्विधाणं परिहृत्पात्तपरिसंठिञं व दिसाणम् ॥ १७ ॥

[कटकप्रतिप्रेरितानां रविकरप्रकटितकन्दराभृतानाम् ।

अभ्यन्तरस्थितानामपरपार्श्वपरिसंस्थितमिव दिशाम् ॥]

एवं दिशामपरपार्श्वं दक्षिणपार्श्वं परिसंस्थितमिव । दक्षिणदिगनुपलम्भादिति भावः । किंभूतानाम् । कटकैः प्रतिप्रेरितानामुत्तरदिगभिमुखीकृत्यापसारितानाम् । एवं रविकरैः प्रकटितासु कन्दरासु भृतानां व्याप्तानाम् । अत एवाभ्यन्तरे स्थितानाम् । तथा च यथा यथा दक्षिणाशातः कटकवृद्धिः, तथा तथोत्तराशां प्रति प्रेरिता दिशो देवादुत्तराशावलोकैककन्दरासु पर्यवसन्नाः, तथैव रवेरपि तत्र प्रविष्टस्य तेजोभिरतिप्रकटं लक्ष्यन्त इति व्यञ्जनागम्यं सर्वमिदमौत्प्रेक्षिकं विस्तीर्णतां गमयति ॥ वयं तु दिशामपरपार्श्वं परितो वह्निःस्थितमिव । किंभूतानाम् । पूर्वनिपातानियमात्प्रतिप्रेरितं कटकं यामिस्तासां प्रतिप्रेरितकटकानामित्यर्थः । तथा च दशभिरपि दिग्भिः कन्दरायां प्रविश्य कटकं प्रतिप्रेरितम् । अतो दशदिवग्रान्तेषु ब्रह्माण्डगोलवत्तत्स्थितम् । दिशस्तु कन्दरायामेव पर्याप्ताः । तदुक्तम्—अभ्यन्तरस्थितानामिति ब्रूमः ॥

उदात्ततामाह—

रंजणिसु दूरुगसिहरअणंतं

सुहणिसण्णमअखण्डिसिहरअणन्तअम् ।

कुविअरामभिण्णोअहिदढसरणोद्धिअं

सिहरलग्गससिमण्डलणीसरणोद्धिअम् ॥ १८ ॥

[रंजनिकासु दूरोद्गतशिखररुजैस्ततं

सुखनिपण्णमृगखण्डितशिखरतृणान्तम् ।

कुपितरामभिजोदविद्वदशरनोदितं

शिखरलग्गशसिमण्डलनिःसरणार्द्रितम् ॥]

कीदृशम् । रजनीषु दृग्दुर्लभैः प्रकथितैः शिरारणां रजैस्त्रयं व्यासम् । उद्भूत-
मिति शिरारविशेषणं वा । यद्वा—दूरोद्भूतशिरारवान्तं दूरोद्भूता शिवा त्रैलोक्या
येषां तथाभूतानि रत्नानि अन्ते स्वरूपे प्रान्ते वा यस्य तम् । तै रश्वरन्तं मनोहर-
मिति वा । यद्वा दूरोद्भूतशिरारानन्तकं दूरमुद्भूतैरहितैः शिरारैरनन्तमपर्यवसानं
कं मस्तकं यस्य । अत्युच्यते । अथवा दूरोद्भूतशिगराण्येकानन्तानि बहुगुणानि
कानि महावानि यस्य । शिरारणाभेय मस्तकरूपत्वादित्यर्थः । अतः परं रजनीष्विति
चरमपदान्वितमेव । तथा सति न्याख्या—दूरोद्भूतशिरारगणान्तदं दूरोद्भूतशिर-
रगणस्यान्तमवसानं यानि रण्डयति । अनवसानशिगरगणमित्यर्थः । शिरारगणे
अन्तं मनोहरं कं जलं यथेति वा । यद्वा दूरोद्भूतशिरारचणान्तकम् । चणप्रस-
येन दूरोद्भूतशिरारख्यातोऽन्तः स्वरूपं यस्य । स्वार्थे कन् । यद्वा शिरारजनान्तकम् ।
शिरारैर्जनस्य लोकस्यान्तमं पर्यन्तगमिनम् । यद्वा दूरोद्भूतशिरारचणान्तकम् ।
दूरोद्भूता शिवा शिरो यत्र तादृशी या रचना सृष्टिस्तस्या अन्तमं पारगमिनम् ।
तथा अन्तकं मनोहरमिति वा । प्रशंसायां कन् । एवं सुखनिषण्णैर्भुगैः सृष्टित्त-
वितः शिरारतृणानामन्तोऽर्थं यत्र तम् । अथवा भुगैः सृष्टितानि शिरारण्य-
प्राप्ति यस्य(येषां) तथाभूतानि तृणान्यन्ते प्रान्ते यथेत्यर्थः । यद्वा भुगसृष्टित-
शिरारतृणं तनं विहीर्णमित्यर्थः । यद्वा सुखनिषण्णभुगसृष्टितनिषरजनान्तकम् ।
सुखनिषण्णभुगसृष्टितोऽतिधराः सन्नपाणयो जना एव अन्तको यमो यत्र भुग-
यायां भृगनाशकत्वादित्यर्थः । एवं दुपितरामस्य भिन्नोदधिसाटितसमुद्रो दृढो यः
शरस्त्रेण नोदितं प्रेरितम् । रामशरः समुद्रं निरत्वा तत्र लग्न इत्यर्थः । तथा च
तादृशशरामेदनैव सादृश्यं रूढितम् । यद्वा दुपितरामेण भिन्नो य उदधिः स
एव दृढशरैरेव नोदितम् । शरभिधातोद्दृतरामुद्रेणाकान्तत्वात् । एवं शिरारै
रगणैश्च शशिमण्डलस्य निःसरणेन शिरारवेधतः शुभाशरणेनार्थोऽस्तम् । सजल-
मित्यर्थः । यद्वा शिरारै रगणानां शशिमण्डलानां चन्द्रकान्तचक्रवालानां निःसरणेन
जलनिःस्यन्देनार्थोऽस्तम् । 'रजनीषु' इत्यनुवृत्तेर्निशि चन्द्रकान्ता जलं सवन्तीति
भावः । अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाद्ये स्वरूपेऽपि मनोहरे' इति विश्व-॥ उपग(?) क्तकम् ॥

अत्युच्यते—

दूरोवाहिअमूलं रविशरवोलीणसिहरणट्टालोअम् ।

अद्वत्यमिआआमं जहेअ उअदिसल्लिळे तहेअ णहअळे ॥ १९ ॥

[दूरापवाहितमूलं रविक्वरव्यतिक्रान्तशिखरनद्यालोकम् ।

अर्धास्तामितायागं यथैवोदधिसलिले तथैव नभस्तले ॥]

एवं दूरं व्याप्यापवाहितमधःप्रापितं मूलं येन तम् । पातालान्कान्तमूलमित्यर्थः ।
एवं रविक्वरव्यतिक्रान्तेषु क्षिप्तरेषु नष्ट आलोकसौज्यो यत्र । तेन तेषु तमोभयम् ।
आलोक्यो दर्शनं वा यस्य । तेन वा तदवच्छेदेनादृश्यम् । 'आलोक्यो दर्शनोऽसौतौ'
इत्यमरः । अत एव यथैवोदधिसलिले मूलवच्छेदेनार्धास्तामितायाम् अर्धेऽस्तामितौ
नष्ट इत्यायागो दर्शयं यत्र तथा सधैव नभस्तलेऽपि क्षिप्तारवच्छेदेनेत्यर्थः । एकत्र
सलिलच्छन्नतया परतसौज्यक्षिप्तरेणादृश्यत्वात् । तथा च भ्रम्यावच्छेदेनैव दृश्य-
मिति भावः ॥

चन्दनवत्तामाह—

पवणन्दोलिअचन्दनसंघट्टिअसुगन्धिधूमुप्पीडम् ।

दरपीओअहिगरुइअसेसद्धन्तजलदावलम्बितशिखरम् ॥ २० ॥

[पवनान्दोलितचन्दनसंघट्टितसुगन्धिधूमोत्पीडम् ।

दरपीतोदधिगुरुकृतशेषार्धान्तजलदावलम्बितशिखरम् ॥]

एवं पवनेनान्दोलितानां चन्दनानां मिथः संपट्टेनोत्थितः सुगन्धिधूमस्योत्पीडो
नत्र तम् । धूममगमित्यर्थः । एवं दरपीतोदधिरीपपीतरामुद्रजलोऽत एव शुभकितः
शेषार्धान्तः पथदारण्यो यस्य तथाविधेन जलदेन अवलम्बितं शिखरं यस्य । जल-
पाणधेतुपशुक्लनिबन्धनपतनभगादिति भावः ॥

नानारदुर्यंयन्धमाह—

तलपडिइअसाअरअं उद्धोज्जारविट्टुअसीहरोसाअरअम् ।

गहमालामेलिअअं सिहरट्टिअचन्दमण्डलामेलिअधम् ॥ २१ ॥

[तलप्रतिहतसागरकामूर्ध्वनिर्धरविधुतसिहरोपाधरम् ।

प्रहमालामेलितकं शिखरस्थितचन्द्रमण्डलापीडम् ॥]

एवं तलेन मूलेन प्रतिहतमपट्टयं सागरस्य कं जलं येन तम् । एषमूर्ध्ववर्तिना
निर्धरेण विधुतस्य निपत्याहतस्य सिंहास्य रोषणामाकस्मत्पत्तिस्थानम् । उपरितः
केन ताडितोऽस्तीत्याशयात् । एवं प्रहणां नक्षत्राणां मालया मेलितं योजितं कं
क्षिरो यस्य, तावदुच्यतात् । एवं शिखरस्थितं चन्द्रमण्डलमापीडः पुष्पमाला
यस्य तम् ॥

पुनस्तदेवाह—

ससिपुरओ पसरिअअं कुहरेसु निवाअणिअअम्पसरिअअम् ।

मणिमअपामुत्तमअं कणअसिलासीणसुहिअपासुत्तमअम् ॥ २२ ॥

[शशिपुरतः प्रसृतकं कुहरेषु निवातनिष्प्रकम्पसरित्कम् ।

मणिमयपाश्वोत्तमं कनकशिलासीनसुखितप्रसुप्तमृगम् ॥]

एवं शशिनः पुरतः प्रसृतं गतं कं मसकं यस्य तम् । चन्द्रमण्डलातिकान्त-
मौलिमिलयः । एवं कुहरेषु निष्प्रकम्पेषु निवातेन पवनाभावेन निष्प्रकम्पाः सरितो
यत्र । स्वार्थे कच् । निष्प्रकम्पं सरिता कं जलं यत्रेति वा । एवं मणिमयेन पाश्वेन
उत्तमं रमणीयम् । यद्वा मणिमयपाश्वोत्तमत् । मणिमयेन पाश्वेन उत्तमता यस्य ।
यद्वा मणिमयपाश्वोत्तमस्कम् । मणिमयपाश्वेन तेजोमयतया उत्पारितं तमो यस्मात् ।
यद्वा मणिमयपाश्वोत्तमदम् । मणिमयपाश्वेन उत्तो दत्तो मसो यस्मै । आत् इतिबहु-
त्पूर्वादुत्त इत्यपि । यद्वा मणिमयपाश्वोत्तमकम् । मणिमयपाश्वेन उत्तमं, तद्वदुत्ति-
संपर्कात्तेजस्विकं । सूर्यो यत्र पाश्वे एव, तस्य भ्रमणमित्यर्थं । अथवा मणिमय-
पाश्वेन उत्तमं कं शिरो यस्य, जलं सुखं वा यत्रेत्यर्थं । एवं कनकशिलासु आसीना
अत एव सुखिताः सुखिता वा सन्तः प्रसुप्ता मृगा यत्र तम् ॥

श्वापदपदतानाह—

भिण्णुक्खित्तपरम्मुह्वलन्तसहूलगहिअगअकुम्भअडम् ।

विलपासुत्तभुअंगमजलधाराआरणिग्गअमणिच्छाअम् ॥ २३ ॥

[भिन्नोक्षितपराङ्मुखवल्मानशार्दूलगृहीतगजकुम्भतटम् ।

विलप्रसुप्तभुजंगमजलधाराकारनिर्गतमणिच्छायम् ॥]

एवं भिन्नैर्दन्ताभ्यां विद्वैरर्थात्पृष्ठोदितैरुर्ध्वमुत्तोलितैः ततः तत्रैव पराङ्मुखं
पश्चादभिमुखं वल्मानैः बद्धीभवद्भिः शार्दूलैः गृहीतानि क्वलितानि गजानां
कुम्भतटानि यत्र तम् । दन्तविद्वेषुत्तोलितशार्दूलकवलितकरिषुम्भस्थलमित्यर्थः ।
एवं विलेषु विवरेषु प्रसुप्तानां भुजंगानां जलधाराकारा निर्गता विलेभ्यो बहिर्भूताः
कणावर्तिनां मणीनां छाया रुचयो यत्र । पर्वतविवरसदृक्साहृष्याकारं जलमुत्तिष्ठतीति
कणामणितेजोवीचिरपि तेष्वेव प्रतिभासत इति भावः ॥

पुनस्तदेवाह—

अद्विअसमुद्रशीहरदुष्परिमासणिहकण्टअन्तमणिअडम् ।

णहलगामोत्तिआफलगाअसीसारूढणीहरन्तमइन्दम् ॥ २४ ॥

[अस्थितसमुद्रशीकरदुष्परिमर्पनिभकण्टकायमानमणितटम् ।

नखलग्रमौक्तिकफलगजशीर्षारूढनिर्हादमृगेन्द्रम् ॥]

अस्थितैरनवरतैश्चञ्चलैर्वा समुद्रशीकरैर्दुष्परिमर्पनिभं दुःस्पर्शनीयतुल्यं कण्टका-
यमानं दुरन्तत्वात्कण्टकप्रारं मणिमयं तदं यत्र तम् । तथा च मणिभयप्रदेशस्य
तुङ्गतया शीकरैरप्यगम्यत्वमिति प्रतिपादयितुं कण्टकसमानाकारत्वेन शीकरकर्तृकम-
स्पृश्यत्वमुत्प्रेक्षितम् । यद्वा तेषां शीकराणां दुष्परिमर्षः कण्टकप्रधानो वृक्षविशेषस्त-
दिभं कण्टकायमानमित्याद्यर्थेऽनोप्यस्पृश्यत्वमेवोक्तम् । एवं नखेषु लग्नानि सौक्तिक-
फलानि येषां तथाभूतानां गजानां शीर्षेष्वारूढा निर्हादशालिनो मृगेन्द्रा यत्र तम् ॥

ओवट्टकोमलाइं वहमाणं मेहविमलिअविमुक्काइं ।

कल्पलआवसुआइअपवणुद्धुअधवलअंसुआइ वणाइं ॥ २५ ॥

[अववर्पकोमलानि वहमानं मेघविमर्दितविमुक्तानि ।

कल्पलताशोषितपवनोद्धूतधवलांशुकानि वनानि ॥]

एवं वनानि वहमानम् । किंभूतानि । मेघेन विमर्दितानि अथ ल्यक्तानि अत एवा-
ववर्पेण वृक्षा कोमलानि जलसंपर्कात् । एवं कल्पलतायां शोषितानि पवनोद्धूतानि
धवलान्यंशुकानि येषु । वृक्षा वार्दीकृतत्वात् कल्पलतासु दह्नाणामपि सत्त्वात् ।
'अववर्दंसुआणि' इति पाठे श्वजपटरूपाभ्यंशुकानि वैश्वित्यर्थः । बलं लतादी
शोष्यत इति समाचारः ॥

नदीप्रवाहमाह—

आरूढोअहिसलिले अद्दुक्खअसरसविसमपासहुदुमे ।

कुसुमभरिए वहन्तं फलिहअद्दुत्ताणपत्थिए णइसोत्ते ॥ २६ ॥

[आरूढोदधिसलिलान्यर्थोत्तातसरसविषमपार्श्वद्दुमाणि ।

कुसुममृतानि वहन्तं स्फटिकतटोत्तानप्रस्थितानि नदीलोतांसि ॥]

एवं नदीस्रोतांसि वहन्तम् । कीदृशानि । आरूढानि प्रविष्टानि अतिक्रान्तानि

वा उदधिसलिलानि येषु वैर्वा । उभयेषामुभयत्र प्रातुर्यादुभयथापि नदीनां प्रवर्षः ।
प्रथमे महत्त्वाद् द्वितीयेऽभिभावकत्वात् । एवमर्थे उक्ताना जलवेगपनीतभूमितया
उत्पाटिताः सरसा जलसपर्काद् विषमा मृत्तिकापगमाशीषद्गुप्ता- पार्श्वद्वया येषु तानि ।
अत एव तद्गुप्ताणामेव दुसुमैर्भूतानि पूर्णानि । एवं स्फटिकस्तटे उन्नतानि अगभी-
रणि सन्ति प्रस्थितानि प्रवृत्तानि । तत्र खातं कर्तुमशक्तत्वादिति भावः । 'अना-
थमतलस्पर्शमुत्तानं तद्विपर्यये' ॥

पुनरुच्युत्तमानह—

रविरहतुरंगमाणं वाआइद्धसिहरोङ्गरेहि ध्रुवन्तम् ।

थोओल्लपग्गहाइं लालाफेणलवगग्भिणाइ मुहाइं ॥ २७ ॥

[रविरपतुरंगमाणां वातोद्धूतशिखरनिर्झरैर्ध्रुवयन्तम् ।

सोकार्द्रप्रप्रहाणि लालाफेणलवगग्भितानि मुखानि ॥]

एवं रविरहतुरंगमाणां मुखानि वातोद्धूत शिखरनिर्झरैर्ध्रुवयन्तं क्षालयन्तम् ।
कीदृशानि । लोकमल्पमार्द्रप्रप्रहाणि । प्रप्रहो बला । एवं लाला मुखनिष्ठयूतहेद
तद्रूपस्य फेनस्य लवाः खण्डा गर्भिणा अन्त स्थिता येषु तावि अन्यत्राप्यक्षाना
सञ्चारश्चमे सति केनिलानि मुखानि क्षालयन्त इति ध्वनिः ॥

तदेवाह—

दीइरसिहरालगं पञ्जिलओसहिसिहाहअं वहमाणम् ।

पाअडिअमअकलङ्कं गिसासु कञ्जलइओअरं व मिअङ्कम् ॥ २८ ॥

[दीर्घशिखरालग्नं प्रज्वलितौपधिशिखराहतं वहमानम् ।

प्रकटितमृगाकलङ्कं निशासु कञ्जलितोदरमिव मृगाङ्कम् ॥]

एवं दीर्घेषु शिखरेषु आलग्नं मृगाङ्कं निशासु प्रज्वलितानामोपधीना शिखरा-
सिहनं स्पष्टं वहमानम् । किंभूतम् । प्रादित्तं मृगास्य कलङ्को यत्र तम् । उत्प्रे-
क्ष्यते—कञ्जलितं मकजलमुदरं यस्य सञ्जभूतमिव । अन्यदपि शरावादिहं निशि
लोष्टत्रये दीपोपरि निधीयमानं मकजलं भवतीति ध्वनिः । प्रकृते महत्काठेकदिव
त्रिकूटस्य तस्य चित्तपि लोष्टत्रयेषु श्रेतेषु लम्बो विधु शरावस्तदधोवृत्तिरोपधिदीपः
कलङ्कः कञ्जलमिति भावः ॥

नदीनामाधिक्यमाह—

उद्धरिअधरपिविअडं आइवराहद्विअवक्कदूरोआडम् ।

णइसोत्तिहिअमरन्तं खअरइसंतावसोसिअं मअरहरम् ॥ २९ ॥

[उद्धृतधरणीविकटमादिक्राहद्वतपङ्कदूरावगाढम् ।

नदीस्रोतोभिर्भरमाणं क्षयरविसंतापशोषितं मकरगृहम् ॥]

मकरगृहं नदीनां स्रोतोभिर्भरमाणं पूरयन्तम् । तत्र बीजमाह—किंभूतम् । उद्धृताया धरण्या विकटं तुच्छम् । तथा च भूमिप्रमाणाधिकवर्भमित्यर्थः । अथा-दिवराहेण हृतैः पङ्कैर्दूरं व्याप्य अवगाढं गभीरम् । एवं क्षयकालीनरविभ्यः संता-पाच्छोषितम् । असं भावः—प्रथमं कराहेण भूमिराकृत्य, तदनु अत्रलेपात्पङ्कमाहि-तम्, पश्चात्प्रत्यरविकरैः स्थितमपि जलं शोषितम्, इत्यमरितुच्छसमुद्रपूरणक्षम-नदीप्रवाहशालितया विस्तारायामुद्भूतत्वान्युक्तानि ॥

कन्दरागाम्भीर्यमाह—

अण्णाआगमणदिसे पुरओ पडिसइभेसिअणिअत्तमए ।

वियरभरिए वहन्तं उक्कणिअवणगए मइन्दणिणाए ॥ ३० ॥

[अज्ञातागमनदिशः पुरतः प्रतिशब्दभीषितनिवृत्तमृगान् ।

विवरभृतान्वहन्तमुत्कर्णितवनगजान्मृगेन्द्रनिनादान् ॥]

एवं मृगेन्द्रस्य निनादान् वहन्तम् । किंभूतान् । अज्ञाता आगमनदिश्येषां तान् । एतेन शब्दादीनां सर्वत्र गाम्भीर्यतैल्यमुक्तम् । एवं पुरतः प्रतिशब्देन भीषिता अत एव निवृत्ता मृगा यैस्तान् । तथा च विशिष्य शब्दानामुत्पत्तिदिग्ज्ञा-नाभावाद्यत्रैव वेऽवस्थितास्ततः संमुखमेव ते पलायितुमारब्धाः । अथ प्रतिरवस्थापि सर्वत्र तौल्येन पुनस्ततोऽपि परावृत्ता इवि भावः । एवं विवरे कन्दरादौ भृतान् व्याप्तान्, अथवा विवरैर्भृतान् भृतान् । अस्वप्नानिति यावत् । तेन विरकालव्या-यकत्वमुक्तम् । एवमुत्कर्णिता वनगजा यैः । त्रासादिति भावः ॥

पुनस्तदेवाह—

तामरसरआअम्भं सरेसु सुवन्तसुहुरसरआअम्बम् ।

गहियामिसहरिअइअं वेलाणिलसीहरोह्वणहरिअइअम् ॥ ३१ ॥

[तामरसरजजाताम्रं सरस्तु श्रूयमाणमधुरस्वरकादम्बम् ।

गृहीतामिपहरिदयितं वेलानिलशीकरार्द्रवनहरितापितम् ॥]

एवं सरस्तु तामरसरजोभिराताम्रम् । एवं तत्रैव ध्रुयमाणाः सन्तो मधुरा हृदाः
स्वरा येषां तथाभूताः कादम्बा हंसा यत्र तम् । एवं गृहीतमामिपं मांसं यथा तथा-
भूता हरेर्दयिता सिंही यत्र । यद्वा गृहीतामिपाणा हरीणां सिंहाणा दयितं प्रीति-
विषयः । यद्वा गृहीतं प्रातमामिपं लोभनीयं भक्ष्यं यत्र तथाभूतम् । अत एव
हरीणां दयितं प्रीतिविषयो दयापात्रं वा । यद्वा गृहीता आमिपबलोभनीया, आमिपं
सुन्दरी वा, हरे रामस्य दयिता सीता यत्रेत्यर्थः । एवं बेलानिलशीकरेणाद्रैवैर्हरि-
तायितं हरिद्वर्णाकृतम् । यद्वा हरितायितम् । आद्रेषु वनेषु हरिताभिर्द्वैर्जाभिराचितं
व्यासमिति विश्रामयोग्यलोकः । 'आमिपं सुन्दराकारे रूपादिविषयेऽपि च'
इति विश्वः ॥

पुनः कंदरागन्भीर्यमाह—

मिलिअसमुद्भन्ते पाअडणहमण्डले पहुत्तदसदिसे ।

उइअत्थमिअदिणअरे भुवणविहाए व्व कंदरे वहमाणम् ॥ ३२ ॥

[मिलितसमुद्रार्धान्तान्प्रकटनभोमण्डलान्प्रभूतदशदिशः ।

उदिनास्तमितदिनकरान्भुवनविभागानिव कंदरान्वहमानम् ॥]

एवं कंदरान्वहमानम् । कीदृशान् । मिलिताः प्रविष्टाः समुद्रस्यैकदेशा येषु
तान् । एतेन विकटत्वेन पानालरूपत्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु मिलित समुद्रो यत्र
तादृशोऽर्धान्त एकदेशो वेपामिति । समुद्रादप्याधिक्यमुक्तम् । एवं प्रकटं नभो-
मण्डलं येषु । एतेनोर्ध्वलोकस्वरूपत्वम् । एवं प्रभूताः पर्याप्ता दशदिशो येषु ।
अनेन भर्त्सरूपत्वम् । एवमुदित मग्नन्तमितो दिनकरो येषु । अनेन विस्तीर्णत्वम् ।
इदमेवोत्प्रेक्ष्यते—भुवनानां विभागो येषु तानिव भुवनविभागस्वरूपानिवेति वा ।
त्रिभुवनस्य तत्रैव पर्याप्तिरिति भावः । यद्वा भुवनविभागानिवेत्ति सहोपमा । यथा
स्वर्गरीरेणावटभ्यः त्रिभुवनं वहमानं तथा कंदरानपीत्यर्थः । 'भुवनविघातानिव'
इत्यपि कश्चित् । विघातो विस्वार समूहो वा । भुवनविभागेऽपि विशेषणानां
योजना पूर्ववत् ॥

निर्शरस्वादमाह—

उन्डलिओअदिभरिण् घोअत्थोओसरन्वणिव्वूडजले ।

आइमुहरे वहन्तं पुरओहुत्तलएणे सिहरणीसन्धे ॥ ३३ ॥

[उच्छलितोदधिभृतान्तोक्तोक्तापसरन्निर्व्यूढजलान् ।

आदिमधुरान्वहन्तं पुरतोऽभिमुखलक्षणाञ्छिखरनिःस्यन्दान् ॥]

एवं शिखराणां निःस्यन्दाभिर्क्षरान्वहन्तम् । कीदृशान् । उच्छलितेनोदधिना भृतान् तज्जलेन पूर्णान् । एवं स्तोके स्तोत्रमपसरन्ति शिखरेभ्यो वहिर्भवन्ति यद्वाग्निर्व्यूढानि संभूजोपचितानि जलानि येषु तान् । अल्पमल्पं निःसृत्य प्रचित-
त्वादित्यर्थः । अत एवादौ मूलभागे निर्झररूपत्वेन मधुरान् पुरतोऽभिमुखेऽधे समुद्रक्षारयोगात् । अथवा दशाथामादौ मधुरान् । निर्झरजलयाहुल्यात् पक्षात्क्षणा-
न्धिजलसंपर्कादेवेत्यर्थः ॥

रत्नच्छविगाह—

रञ्जच्छविहुवन्तं बलन्तसेसपिहुलक्षणविहुवन्तम् ।

सरपरिवङ्क्षिअकमलं कडकलतालग्रसूररथचक्रमलम् ॥ ३४ ॥

[रत्नच्छविधान्यमानं बलच्छेषपृथुलक्षणविधूयमानम् ।

सरःपरिवर्धितकमलं कटकलतालग्रसूररथचक्रमलम् ॥]

एवं रत्नच्छविभिर्भाव्यमानं प्रकाल्यमानम् । एवं तन्नैखादेव बलद्भिः बन्धी-
भवद्भिः शेषस्य पृथुलैः फणैर्विधूयमानम् । यदा फणसंचारस्तदा केवलं कम्पमान-
मिलार्थः । सरसि परिवर्धितानि कमलानि यत्र तम् । कटकवर्तिलतासु लग्नः सू-
ररथचक्रस्य मन्त्रे मालिन्यं यत्र । चक्रान्मलः श्यामिका यत्र । निघण्टादिति वा ।
कटक एव रविः संवरतीति भावः ॥

मणितटमाह—

णहणीले वह्माणं उम्हाहअमहिसमग्गिओवरणवहे ।

पासपसरन्तकिरणे मजत्तण्हावेडिए सरे च मणिअडे ॥ ३५ ॥

[नभोनीलान्वहमानमुम्माहतमहिषमार्गितावतरणपथान् ।

पाशप्रसरत्किरणान्भृगतृप्यावेष्टितान्सरांसीव मणितटान् ॥]

एवं मणितटान्वहन्तम् । किंभूतान् । नभोवन्नीलान्, नभसि नीलानिति वा ।
इन्द्रनीलमवत्वाद् । एवमुष्ण्या आतपेन आहतैर्महिषैर्मार्गिता अन्विथ्य अवतरणाय
अधःप्रदेशगमनाय पन्थानो यत्र । एवं पाशेषु प्रसरन्तः किरणाः कान्तयो येषाम् ।

प्रवेशादिति भावः । यद्वा पूर्वनिपातानियमाद्भ्रजकुलेन नदीसंगमस्योत्तारेण उल्लङ्घनेन
श्रुतितानि तृणानि यत्रैतथ्यः ॥

पुनरुच्यस्त्वमाह—

कडववल्गन्तरविरहं तलवणराइपडिधोलिरुन्मडतारम् ।

पात्तल्लणिसण्णस्स वि उअरि वीअमुअणस्स व गिस्संमन्तम् ३८

[कटकवल्गद्विरथं तालवनरानिप्रतिपूर्णमानोद्भटतारम् ।

पार्श्वनिपण्णस्याप्युपरि द्वितीयभुवनस्येव निर्षीदन्तम् ॥]

एवं कटके वल्गवकीभयन्वविरथो यत्र, ऋजुमार्गाभावात् । तालवनस्य राज्यां
प्रतिपूर्णमाना उद्भटास्तारं यत्र, शास्त्रप्रतिरुद्धमार्गत्वात् । 'तलवण' इति पाठे
तलवनराज्यास्मिन्नर्थः । अत्रोपेक्ष्यते—पार्श्वं निषण्णस्य द्वितीयभुवनस्य भुवलोक्त-
स्याप्युपरि निर्षीदन्तमिव । सूर्यतारावधिष्ठानगक्षत्रलोकरूपस्य तस्य पार्श्ववर्तित्वा-
दिति भावः ॥

तदेवाह—

अट्टच्छिन्नरविअरे असमत्तपहुत्तसअलचन्दमउहे ।

छिण्णकडए वहन्तं उद्धाअणित्तगरुडमग्गिअसिहरे ॥ ३९ ॥

[अर्धच्छिन्नरविकरानसमासप्रभूतसकलचन्द्रमयूखान् ।

छिन्नकटकान्बहन्तमुद्धावितनिघृत्तगरुडमार्गितशिखरान् ॥]

एवं छिन्नकटकान्बहन्तमिषोपान्वहन्तम् । किंभूतान् । अर्धे छिन्ना अवच्छिन्ना
रविकरा यत्र तान् । अर्धे एव पर्याप्तत्वाद् एवमसमासे एकदेश एव प्रभूताः-
सकलाः, सकलस्य पूर्णस्य वा, चन्द्रस्य मयूखा यत्र । एवमुद्धावितेन ऊर्ध्वं प्रस्थि-
तेन, अथ निघृत्तेन, गरुडेन मार्गितमन्विष्टं विश्वरममं यस्य । तथा च सुवेलस्योर्ध्वं
प्रस्थाव गन्तुमशक्यत्वाच्चिरुत्तेन गरुडेनाप्यन्तरावर्तिच्छिन्नकटकस्यैव शिखरं विश्व-
माद्य न लभ्यत इति मार्गितपदस्त्वितमसुखत्वम् । 'उद्धाअणित्त' इति पाठे
उत्पत्तिनिघृत्तेनेत्यर्थः । 'दुरालोकं दुरारोहं कटकान्तरसंगतम् । मृगुप्रायं निरेः शृङ्गे
तच्छिन्नकटकं विदुः' ॥

रत्नाधिक्यमाह—

सुरवहूण हिअअट्टिअरअणवसारअं
साअरस्स रइअं भिव रअणवसारअम् ।
णलिणिवत्तउडजाअमहुरसामोअअं
वडुलवणणिम्महन्तमुहुरसामोअअम् ॥ ४० ॥

[सुरवधूनां हृदयस्थितरत्नप्रसाधकं
सागरस्य रचितमिव रत्नप्रसारकम् ।
नलिनीपत्रपुटजातमधुरसामोदकं
वकुलवननिर्गन्मधुरसामोदकम् ॥]

एवं सुरवधूनां हृदयस्थितै रत्नैः प्रसाधकं प्रभावकर्तारम् । अभीष्टरत्नानां तत्रैव लभात् । वस्तुतस्तु—हृदयस्थितरत्नवसारकम् । हृदयस्थितस्य रत्नस्य नवं सारकं साधकम् । अभिनवसंपादकमित्यर्थः । तासामपि केलिस्थानत्वात् । यद्वा रत्नवसारदम् । हृदयस्थितं रत्नरूपं नवं सार धनं ददाति यस्तम् । यद्वा रत्नवसारतम् । तादृशरत्नस्य नवा स्वख्या सारता यत्र तम् । एवं सागरस्य रत्नाहरस्य रचितं रत्नानां प्रसारकं हृष्टमित्यर्थः । तत्सनिहितत्वे सति रत्नबहुलत्वात् । एवं नलिनीपत्रपुटैर्जातं मधुरमास्वाद्यं मनोज्ञं वा श्याममुदकं यत्र । श्यामत्वमुच्छृष्टत्वस्यापत्ताद्यर्थम् । एवं वकुलवनाभिर्गन्मधुररूपस्य रत्नसामोदो यत्र तादृशं कं शिरो यस्य । यद्वा वकुलवने निर्गता पुष्पेभ्यः पतता मधुरमेव धामोदकं सौरभजनकमानन्दकं वा तादृशमधुरसामोदं ददाति यस्तम् । वकुलवननिर्गन्मधुरसामोदं वा ॥

धातुनत्तामाह—

तिव जरढाअषाहअहरिआलामोअविम्हराइअहरिणम् ।
संखोओअहिसीअरलवणरसासाअमहिसलिम्मन्तसिलम् ॥ ४१ ॥
[तीव्रजरटातपाहतहरितालामोदविमूर्च्छितहरिणम् ।
संस्त्वानोदधिदीकरलवणरसाम्नादमहिपल्लिष्टामानशिलम् ॥]

एवं तीव्रेण दुःसहेन जरठेन मार्ष्यदिनीयेन आतपेनाहताना स्पृष्टानां हरितालानामामोदेन सौरभेण मूर्च्छिता, मूर्च्छाहेतुतया विस्त्रापिता वा हरिणा यत्र तम् ।

आतपे सति हृदितालस्य द्रवीभाषादामोदस्रोत च मृगा मूर्च्छन्तीति प्रसिद्धिः । एवं संस्त्यानस्य आतपयोगादेव घनीभूतस्योदधिशीकरस्य चो लवणरसस्तदास्वादान्म-
हिपैर्लिङ्गमान्ना जिह्वया स्पृश्यमाना शिल्प यत्र । आतपशुभ्रक्षरोदशीकरलवणर-
सलोभान्महिषा यत्र शिलां लिहन्तीत्यर्थः ॥

रौप्यं शिखरमाइ—

तुङ्गरजतशिखरमाइमेहि तारं गजं

सीहणिहृअगअलोहिअमोत्तारङ्गअम् ।

गरुअधीरणिवाहिअबहुजुअसंखअं

उअहिसलिलसंकन्तसरुजुअसङ्गअम् ॥ ४२ ॥

[तुङ्गरजतशिखरोद्रमैस्तारां गतं

सिंहनिहतगजलोहितमुत्तारङ्गदम् ।

गुरुकधैर्यनिर्वाहितबहुयुगसंक्षय-

मुदधिसलिलसंक्रान्तसरऋजुकशङ्कुगम् ॥]

तुङ्गानां रजतशृङ्गाणामुद्रमैरुच्छ्रयैस्तारां नक्षत्रं गतं मिलितम्, समानवर्णत्वात्संगतं
या । मिश्रितमित्यर्थः । एवं सिंहनिहितस्य गजस्य लोहितेन रुधिराण्य मुक्त्वाणां रजदं
रागप्रदम् । एवं शुक्लेण धैर्येण स्थिरतया निर्वाहितोऽतिवाहितो बहुनां युगानां
संक्षयो नाथो येन तम् । बहुतरप्रलयेऽप्यनष्टमित्यर्थः । एवमुदधिसलिलसं-
क्रान्ताः सरसि ऋजुकाः संमुखाः शङ्कुका यत्र । सरःप्रविष्टैकमुखसमुद्रशङ्कु-
मित्यर्थ इति संप्रदायः ॥ यत्वं तु—ताराङ्गम्, तुङ्गरजतशिखरोद्रमैस्तारा-
मुद्रमङ्गलं वपुर्यस्य तम् । यद्वा ताराङ्गदम्, तुङ्गरजतशिखरोद्रमैस्ताराणामाङ्गं
यति खण्डयति यस्मात् । शिखरैस्तारादेहमेदङ्गम् । दो अवलम्बने धातुः । यद्वा
ताराङ्गदम्, 'तकारस्तरणिः प्रोक्तः' इति कोपः । तस्य सूर्यस्य अरङ्गदम् ।
तादृशशिखरैर्वेत्तांविरोधकत्वादरङ्गप्रदमित्यर्थः । रङ्ग उद्गातः । यद्वा ताराङ्गतम् ।
तादृशशिखरोद्रमैस्ताराणामङ्गता युष्णीभावो यस्मात्तम् । रजतशिखरकान्तिभित्ता-
राणां तिरोहितत्वादित्यर्थः । अथवा तुङ्गे उच्यते उच्यते रजतं रूप्यं, शिखरं
नामिक्यं, तदुद्रमैस्तारं निर्मलं, गतम् । शातमित्यर्थः । तयो 'वं—'निर्मले
तारमाहुः' इति कोपः । यद्वा 'तुङ्गरजतशिखरोद्रमेधितारङ्गतम्, तुङ्गः चद्रजतशिखरं

तदेव उग्रो मेधिभ्रंमिकर्मावलम्बनस्त्रम्भस्त्रेण ताराणामङ्गता अप्राधान्यं यस्मात् । शिखरस्यैव महत्त्वेन प्राधान्यं, ताराणां तु शिखरलम्बनेन छुद्रत्वादिति भावः । यद्वा तुङ्गरजतशिखारुग्मैस्ताण्डदम्, तुङ्गा रजतस्य शिखा शिखरं तस्या रकान्तिसाद्र-
मैस्तासंचारैस्तारमुद्गटमङ्गदं यस्य तम् । वलयीभूतरजतकान्तेरङ्गदत्वेन शिखरस्य बाहुत्वमित्यर्थः । यद्वा तुङ्गरयामिधरोद्गमैस्ता रङ्गकम्, तुङ्गो रयो वेगो येषां तथा-
भूता अलिधरा मृगयाशालिनो रक्षसास्तेषामुद्गमैरुर्ध्वसंचारैः । ता तावदित्यर्थः । रङ्गकं रङ्गजनकमस्तकम् । अथवा तारङ्गं तरङ्गसमूहः तद्विशिष्टमस्त्रकमित्यर्थः । समूहे अन् (अण्) । यद्वा तुङ्गरतकशिखारुग्ममेधितारम्, तुङ्गे उच्चप्रदेशे रतं स्थितं यत्कं शिखरं तस्य शिखर्या रुग्णा विद्या मेधिनी मेषविशिष्टा तारा येन तम् । गतम् । इतमित्यर्थः । एवं द्वितीयपदे—सिंहनिघान्तलोहितमुच्चारङ्गदम्, सिंहा-
न्नि शेषतो दर्शयति ये अगा वृक्षाः प्रत्यन्तपर्वता वा सिंहाधिष्ठानभूतास्तेषां सिंह-
निघानानां तले ऊहिताभिर्लक्षिताभिरर्थासिंहनिहतकारिकुम्भस्त्रलिताभिर्मुञ्जामी रङ्गदं कौतूहलप्रदम् । तृतीयपदे—गुरुकधैर्यनिर्वाधितवहुयुगसखगम्, गुण्या धैर्येण निर्वाधितमपीडितम्, अखण्डितमिति यावत्, निर्व्याधितं वा व्याधिश्चन्यम् । अथ च बहुनि युगानि स्यति खण्डयति अतिवाहयति वस्तम् । पो धातुः । कर्म-
धारयः । निजविपत्तिं विनैव चातिक्रान्तनानायुगमित्यर्थः । खमाकाशं गच्छतीति खग । अत्युच्चमित्यर्थः । चतुर्थे पदे—उदधिसलिलशङ्कमानसरऋजुकशङ्कम्, उदधिसलिलं शङ्कमाना अत एव सरसि ऋजुमनि मुञ्जानि येषां तथाभूताः शङ्काः के शिरसि यस्य तम् । समुद्रजलबुद्ध्या नवीवर्त्मना शिर.सर.प्रविविधु शङ्कबुल-
मित्यर्थः । यद्वा उदधिसलिलशङ्कान्त.सरऋजुकशङ्कम्, उदधिसलिलशङ्कया अन्तःसरोमध्यप्रविष्टा ऋजुकाः संसुखीकृतमुखाः शङ्का यत्र एतादृशं कं पानीयं यस्य, नवापीनामित्यर्थात्, तम् । समुद्रशङ्कास्पदत्वेन नद्यादिजलानां महत्त्वरसुवे-
लस्य महत्त्वम् इति ब्रूमः । विलारमवादन्यदुपेक्षितम् ॥

शुणान्तरमाह—

मणिपहम्मसामोअअं मणिपहम्मसामोअअम् ।

सरसरण्णणिदावअं सरसरण्णणिदावअम् ॥ ४३ ॥

[मणिप्रहर्नदयामोदकं मणिपहर्म्यसामोदकम् ।

सरःशरण्यनिर्दायिकं सरशरज्ञनिद्रापदम् ॥]

एवं प्रथमपदे—मणिप्रहर्नश्यामोदकम्, मणीनां प्रहर्मो मणिमयं विवरं तत्र श्याममुदकं यत्र तम् । इन्द्रनीलादिसंबन्धाच्चित्तया कुञ्जवहुलत्वेनातपाद्यभावाच्च । यद्वा मणीनां प्रथमः स्वात इति देशी । तत्र श्यामोदकम् । श्यामत्वादुत्कर्षो जलस्य । द्वितीयपदे—मणिपहर्म्यसामोदकम्, मणीन्पान्तीति मणिपाः यक्षाः, सर्पा वा तेषां हर्म्यं क्रीडागृहं यत्र स मणिहर्म्यः । एवं सह आमोदेन वर्तते सामोदः । मणिपक्षासौ सामोदश्चेति तम् । तथा प्रक्षंसायां कन् । अथवा मणिपानां हर्म्यं सौधर्षं, सामोदकम् आमोदसहितगस्तकम् । कर्मधारयः । आमोदः सौरभं हर्षो वा । अथवा मणिपानां हर्म्यं ससौरभं कं जलं यत्र तथाभूतम् । तृतीयपदे—सरःशरण्यनिर्दावकम्, सरःशरण्यानां सरोवरमाश्रितानां निर्दावकम् । न तु तापकम् । वैश्वप्रदत्वात् । इदुद् उपतापे । श्वुल् । यद्वा सरसारण्यनिर्दावकम्, सरसारण्ये सजलवने निर्दावकम् । निर्गतो दावो यस्मात्तम् । दावानलशून्यमित्यर्थः । अथवा सरसारण्ये निर्गतो दावस्य को बद्धिर्दावानलरूपो यत्र तम् । अथवा सरसारण्ये निःशेषितो दावो वनं यत्र, तादृशं कं शिरो वश्लेत्यर्थः । यद्वा सरसारण्यनिद्राप्रदम्, सरसमरण्यं यस्मात्स सरसारण्यः समुद्रस्तस्य निद्राप्रदं निद्रया स्वापकम् । अवष्टम्भहेतुत्वात् । चतुर्थपदे—सरशर-ज्ञानिद्राप्रदम्, सरशरं जानन्तीति सरशरज्ञा गन्धर्वाश्लेषां निद्राप्रदं निद्राप्रदं स्थानं वा । यद्वा सरसारण्यनिद्रातकम्, सरसारण्ये निद्रातो जातनिद्रः को मयूरो यत्र तम् । यद्वा सरसारण्यनिर्दावकम्, सरसारण्ये निर्गताः चुमेरोरगता दावा देवा यत्र तादृशं कं मस्तकं यस्य तम् । 'को ब्रह्माइयनिलकेंधु शिखरे सर्वनाम्नि च । पानीये च मयूरे च सुखशीर्षसुखेषु कम् ॥ दावो देव इति ख्यातो वनाश्रिवनयो-रपि ।' इत्युभयत्रापि विश्वः । 'आमोदो हर्षगन्धयोः' इति धरणिः ॥

शुणान्तरमाह—

दरिअरक्खसामोअअं दरिअरक्खसामोअअम् ।

विसअरुप्पहाअन्तअं विसअरुप्पहाअन्तअम् ॥ ४४ ॥

[दतराक्षसामोदकं दरीवराख्यश्यामोदकम् ।

विशदरूप्यप्रभातान्तं विषतरुप्रभान्तकम् ॥]

एवं प्रथमपदे—दतराक्षसामोदकम्, दतस्य बलवतो राक्षसस्य रावणस्यामोदक-मानन्दजनकम् । यद्वा दतराक्षसामोदकम्, रावणस्यैव आमोदः सौरभं तत्प्रदम् । 'नानासुगन्धिद्रव्यसत्त्वात् । यद्वा दतराक्षसामोदयम्, दतराक्षसाद्रावणोदेयमः पीडा

तस्योदयो यस्य । नित्यमुपमर्दात् । अम रोगे धातुः । द्वितीयपदे—दरीवराख्य-
श्यामोदकम्, दर्या कंदरायां वरा आख्या नाम यस्यास्तया त्रिफलया श्याममुदकं
यस्य तम् । यद्वा दरीवराख्यश्यामोदकम्, दर्या वराख्येन शिल्हकनाम्ना सुरभि-
द्रव्येण श्यामोदकं ससौरभं कं मस्तकं जल वा यस्य तम् । यद्वा दरीवराश्यामो-
दकम्, दर्या वनमशुभिन्द्रियं येषां ते वराशा श्रेष्ठेन्द्रिया योगिनो यशा वा वेपा-
श्यामोदेन आनन्देन सह वर्तते यस्तम् । यद्वा दरीचराश्यामोदकम्, दरीचरेण
अक्षेण विभीतकनाम्ना वृक्षेण श्याममुदकं यस्य तम् । यद्वा दरीचराणां किंनराणां
मशुश्रेन्द्रियश्यामोदेन सह वर्तते यस्तम् । यद्वा दरीचराणामक्षेण द्यूतेन य श्यामो-
दस्तेन सहितम् । आधारभूतत्वात् । यद्वा दरीवराश्यामोदकम्, दरीवराक्षणां
योगिनां, साम्नां वेदानामुदयो यत्र तम् । तृतीयपदे—विशदरुह्यप्रभातान्तम्,
विशदेन स्पष्टेन रूप्येण रजतेन प्रभातो रीप्यमानोऽन्त- स्वरूपं यस्य तम् । विश-
दरुह्यप्रभाभि कान्तम् । कमनीयमित्यर्थः । चतुर्थपदे—विपतरुप्रभातकम्,
विपतरुणां प्रभाभिरनुभावरन्तकं नाशकम् । यद्वा विपतरुप्रभातान्तम्, विपतरु-
प्रभाभिस्तान्तं ग्लानम् । अथवा विपतरुभिः प्रभातोऽन्तोऽवमानं यस्मात्तम् ।
यद्वा विपतरुप्रभाततम्, प्राकृतत्वात्, प्रभातो रीपो विपतरुर्न तम् । ततं विस्ती-
र्णम् । 'रूप्यं प्रशस्तरूपे स्याद्रूप्यं रजतमिष्यते । वरोऽमीष्टे देवतादेवरो जामातृ-
सित्त्वयोः ॥ त्रिफलायां वरा प्रोक्ता शतावरी बरीवरा । श्रेष्ठेऽन्यत्परिष्टौ वरं
कश्मीरजे मतम्' ॥

चन्दनवत्तमाह—

जरढविसोसहिवेडिअभुअंगपरिहरिअचन्दणदुमकखन्धम् ।

वोळन्तविसहरफणमणिप्पहाहअविराइअहुमच्छाअम् ॥ ४५ ॥

[जरठविषौषधिवेष्टितभुजंगपरिहृतचन्दनद्रुमस्कन्धम् ।

व्यतिक्रामद्विषधरफणमणिप्रभाहृतविराजितद्रुमच्छायम् ॥]

जरठाभिर्विषौषधिवेष्टिताः परिहृता अत एव भुजंगैः परिहृता विपनाशक-
ज्वालदु स्थतया लक्षाश्चन्दनद्रुमाणां स्कन्धाः प्रकाण्डानि यत्र तम् । अत एव
व्यतिक्रामतामन्यत्र गच्छतां विषधराणां फणामणिप्रभाभिरहृताः स्पृष्टाः अत एव
विराजिता द्रुमाणां च्छाया यत्र । सर्पसंचारेण फणामणिकान्तिप्रसरणाद्द्रुमच्छायापि
कान्तिमती भवतीत्यर्थः ॥

स्फटिकवत्तामाह—

फडिह किरणनिवहेहिधरणिधवलाअअं

सुवभाणसुरसुन्दरिमुद्धवलाअअम् ।

पलअसमअसलिलेण वि असअलधोअअं

विवरणिन्तणवचन्दसरिसअलधोअअम् ॥ ४६ ॥

[स्फटिककिरणनिवहैर्धरणीधवलायकं

श्रूयमाणसुरसुन्दरीमुग्धप्रलापकम् ।

प्रलयसमयसलिलेभाप्यसकलधौतं

विवरनिर्यजवचन्द्रसदृशकलधौतम् ॥]

एवं स्फटिकानां किरणनिवहैर्धरण्या धवलायकं धवलत्वकारकम् । सकलपृथि-
वीधावल्यक्षमकान्तिमत्तया स्फटिकभूमेर्गहृत्त्वमुक्तम् । एवं श्रूयभाणाः सुरसुन्दरीणां
मुग्धा मनोहरा, मोहमया वा प्रलापा यत्र तम् । बन्धीकृतानां कारगृहत्वात् । एवं प्रल-
यसमयसलिलेनापि असकल एकदेश एव धौतम् । तदानीमुद्देलसमुदेणापि सकला-
वच्छेदेन क्षालयितुमपारितमिल्यर्थः । एवं विवरत्कंदरातो निर्यजुद्धच्छन्नवचन्द्रस्त-
त्सदृशं कलधौतं सुवर्णं यत्र । नव इत्युदयकालीनया पिञ्जरत्वात् । कलधौतं रजतं
यत्रेति वा । तत्र नवो नव्य इत्यर्थः । नातिधवलत्वत्प्रभात् । 'कलधौतं रूप्यहेप्रोः
कलधौतं कलध्वनौ' इति विश्वः ॥

पद्मरागादिमत्तामाह—

रम्मअन्दराअच्छअं रम्म अन्दराअच्छअम् ।

सग्गागाहणिसामग्गाअं सग्गागाहणिसामग्गाअम् ॥ ४७ ॥

[रम्यचन्द्ररागच्छदं रम्यकंदरावृक्षकम् ।

साप्रग्रहतिःश्यामाप्रकं स्वर्गग्रहणीसामग्र्यम् ॥]

प्रथमे—रम्यचन्द्ररागच्छदम्,.....पद्मरागादिमणितेजस्तेन छदं आवरणं
यस्य तम् । यद्वा रम्याचन्द्ररागच्छदाः, चन्द्रः कर्पूरः, रागः पद्मरागादिलौहित्यम्,
छदो वृक्षादिपत्रम्, यत्र तादृशम् । यद्वा रम्येण चन्द्ररागेण चन्द्रकान्तेन च्छदं
आवरणं यस्य तम् । यद्वा रम्यचन्द्ररागाच्छकम्, रम्यचन्द्रस्य रागेण उक्ष्पोतेन
२१ सेतु०

अच्छं निर्मलं कं शिरो यस्य तम् । अथवा रम्यचन्द्ररागवद् अच्छं कं जलं यत्र । यद्वा रम्येण चन्द्ररागेण उदयकालीनचन्द्रकान्त्या छदा यस्य तम् । इति चन्द्रोदयाधारत्वानोच्चत्वमुक्तम् । द्वितीये—रम्यकंदराक्षकम् । रम्याः कंदराक्ष्वा यत्रैतर्थाः । यदा वृक्षशब्दस्य सित्वं न भवति तत्र च बलोपे अकारस्तिष्ठति तेन 'अच्छ' इति वृक्षवाची । यद्वा रम्यौ कंदराक्षौ, कंदराक्षौ वा यत्र । 'जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः' इत्यमरः । 'कच्छस्तृणं सताकच्छे' इत्यम्यत्र । यद्वा रम्यकंदराक्षकम्, रम्यकंदरासु अच्छं निर्मलं कं जलं यत्र । यद्वा रम्यकंदराक्षकम्, रम्याः कंदरासु अक्ष्वा विभीतक्य यत्र । यद्वा रम्यचन्द्ररागच्छन्दकम्, रम्यकंपूरस्य रागेण तद्विषयकानुरागेण च्छन्दकम् । अन्यत्र गमनवारकम् । यद्वा रम्यकंदराक्षकम्, रम्येण चम्पकेन कंदरया च कशा अभिमानं यस्य तम् । तृतीये—सामप्रहृति श्यामाग्रकम्, साम्रैः श्रेष्ठं प्रहृतिं श्रैर्नि श्यामं तेजःशालितया श्यामताशून्यमग्रकं शिरःप्रदेशो यस्य । अथवा सह अग्रप्रहेण मुख्यप्रहेण वर्तते यस्तत्सामप्रहृत् । अत एव निःश्याममग्रकं यस्य । धवलभृङ्गमित्यर्थः । चतुर्थे—स्वर्गप्रहृणीसामग्र्यम्, स्वर्गप्रहृणीनां स्वर्गवन्दीनां सामग्र्यं साकन्यं यत्र । रावणेन तासां तथैव धारणात् । 'चन्द्रः सुधांशुर्कंपूरपम्मिलस्वर्णवारिषु । रम्यं मनोहरे रम्या रात्री रम्यश्च चम्पकः ॥' इति । सुन्दरीछन्दः ॥

पङ्कवाहुल्यमाह—

पङ्कुत्तरन्तलङ्घिअपरिवत्तवराहवञ्चिआहअसीहम् ।

सरसलिलोअरणिवडिअणिअअमरत्यमिअकणअपल्लवगोच्छम् ४८

[पङ्कोत्तीर्णलङ्घितपरिवृत्तवराहवञ्चिताहतसिहम् ।

सरःसलिलोदरनिपतितनिजभरास्तमितकनकपल्लवगुच्छम् ॥]

पङ्कवत्तरन्तन् लङ्घितोऽर्थास्तिहेन, अथ परिवृत्तः, पुनः पङ्क एव प्रविष्टो यो वराहस्तेन बद्धितो निष्कलीकृतप्रयत्नः अत एवाहतस्तद्वित इव सिद्धो यत्र तम् । पङ्कवत्तीर्णो वराहः सिंहेनाकान्तोऽपि तदगम्ये पङ्क एव परावृत्त्य प्रविष्ट इत्यर्थः । एवं सरःसलिलोदरे निपतितोऽथ निजभारेणैवात्मानमितो ममः कनकस्य हिरण्मयवृक्षस्य पल्लवगुच्छो यत्र तम् ॥

शिशरोत्सर्गमाह—

णहसिरिं सअलणीलमेहलावणिअं

बद्धजोइसावद्धमेहलावणिअम् ।

सिहरेहिं वाहूहि व पच्छाअन्तअं

मण्णुअं दिसाणं मिव पच्छा अन्तअम् ॥ ४९ ॥

[नभःश्रियं सजलनीलमेघलावण्यां

बद्धज्योतिषापूर्वमेखलावर्णितम् ।

शिशुरैर्वाहुभिरिव प्रच्छादयन्तं

मन्युं दिशामिव पश्चादायान्तम् ॥]

किंभूतम् । वाहुभिरिव वाहुप्रायैः शिशुरैर्नभःश्रियं प्रच्छादयन्तं तिरोदधत्तम् । एतावता शिशुराणां गगनाधिकदेशस्वमुक्तम् । नभःश्रियं कीदृशीम् । सजलनीलमेघैः— लोवण्यं सौन्दर्यं तद्विशिष्टम् । यद्वा सजलमेघस्यैव लावण्यं यस्याः । श्यामत्वात् । अत्र समासोक्त्या सुबेलस्य नावकत्वं नभःश्रियो नायिकत्वं प्रतीयते । तत्र नायिकापि किंभूताम् । सकलमेघलावण्याम् । सकलः कलया सह वर्तते यो मेघः कालागुरुत्वेन लावण्यं यस्यास्ताम् । 'मेघः कालागुरुर्मतः' इति कोषः । एवं बद्धज्योतिर्येन तेन बद्धज्योतिषा नक्षत्रेण अपूर्वो मेखलावर्णितो वर्णो विच्छित्तिस्तां प्रापितम् । इति नक्षत्रलोकस्य मेखलावर्णितत्वमुक्तम् । नायिकापि बद्धज्योतिरपूर्वमेखलावर्णिता स्मृता भवति । उत्प्रेक्षते—पश्चादायान्तमागच्छन्तमांगमिष्यन्तं वा वर्तमानसामीप्ये लद्धः दिशां मन्युमिव प्रच्छादयन्तमित्यन्वयः । नभःश्रीरूपनायिकां मत्समीपवर्तिनीं दृष्ट्वा प्रतिनायिकारूपा दिशो मन्युमाचरिष्यन्तीति नायिकारूपेण तन्मन्युगोपनपर्यवसन्नमेवैत्यर्थः । कामुक्तोऽपि प्रतिनायिकां दृष्ट्वा निकटस्थां नायिकां मुञ्जादिना गोपयतीति ध्वनिः ॥

गुणान्तरमाह—

असुरबन्दिसाहारणं असुरवं दिसाहारणम् ।

सूरअं तमणिपालअं सूरअन्तमणिपालअम् ॥ ५० ॥

[असुरबन्दिसाधारणमसुरवं दिगाधारकम् ।

सूरगं तमोत्तृपालयं सूरकान्तमणिपालकम् ॥]

एवमसुरवन्दिताधारणम्, न सुरवन्दीनां देवस्त्रीणां साधारणम् । सुरयोपभोग्यम् । यथा राक्षसीनामुपभोगविषयस्तथा न देवस्त्रीणामित्यर्थः । यद्वा असुरवन्दिताधारणम् । असुरं रावणं वन्दितुं शीलमेवा तेऽसुरवन्दिनो राक्षसान्तोपा साधारणम् । सर्वेषामपि तुल्योपभोग्यम् । द्वितीयपदे—असुरं, न शोभते रवः शब्दो यत्र तम् । सिंहादिराक्षसराधारत्वात् । अथवा असुरं रावणं वाति याति, वाधातोः कप्रत्ययः । रावणगामिनम् । तदाक्रमणविषयत्वादित्यर्थः । एवं दिग्धारकम् । दिशामाधारभूतम् । दिग्धारकं वा । दिशामाहारकम्, आकर्षणमित्यर्थः । तत्रैव समासोर्दिशा धारणं धारकं वा । यद्वा दिग्धारकम् । दिग्धं दिग्भवं तस्याधारकम् । 'दिग्धं तु त्रिषु दिग्भवे' । तृतीयपदे—सूरं, सूर सूर्यं गच्छतीति यत्तम् । उच्यते । अथवा शोभना उरंगाः सर्पा यत्र तम् । एवं तमोनृपालयम् । तम एव नृपः । परैरपरिभूतत्वात्साल्यं गृहम् । कुत्रकंदरावहुत्वात् । यद्वा तमोनिर्वापकम् । अन्धकारशमकम् । रत्नादिमयत्वात् । चतुर्थपदे—सूर्यकान्तमणिपालकम् । सूर्यकान्तमणीनां चालयम् । यद्वा सूर्यकान्तमणिपालयम् । सूर्यकान्तो मल्लो यत्र । मणिपो रत्नाकरस्तदालयः । पश्चादेतवोः कर्मधारयः । तम् ॥

देहमहत्त्वमाह—

हरिणा बलिमहिहरणे समये जलपहि जलनिहोदि जुअन्ते ।

जं ण चइअं भरेउं तं देहेण भुअणं भरेऊण ठिअम् ॥ ५१ ॥

[हरिणा बलिमहीहरणे समये जलदैर्जलनिधिभिर्भुगान्ते ।

यत्र शकितं भुं तदेहेन भुवनं भृत्वा स्थितम् ॥]

किंभूतम् । तद्भुवनं देहेन शरीरेण भृत्वा व्याप्य स्थितम् । यद्दलेर्महीहरणे विष्णुना, समये वर्षासु जलदैर्भुगान्ते प्रलये जलनिधिभिः सप्तभिरपि भुं व्याप्तुं न शकितं न पारितम् । तथा च विष्णुप्रकृतिभ्योऽपि व्यापकशरीरमित्यर्थ इत्यतिशयोक्तिः ॥

तदेवाह—

अथाअं व वहन्तं जालन्तरणिग्गडड्डअम्बमऊहम् ।

आसण्णसिहरवणद्वघोलीण पण्हमण्डलं दिअसअरम् ॥ ५२ ॥

[अस्तापमानमिव वहन्तं जालान्तरनिर्गतोर्ध्वताम्रमयूखम् ।

आसन्नशिखरवनदवव्यतिक्रान्तं प्रणष्टमण्डलं दिवसकरम् ॥]

एवं दिवसकरं बहन्ताम् कीदृशम् । आसन्नस्य निकटवर्तिनः शिखरस्य बद्धेद्वेन व्यतिक्रान्तमाकान्तम् । अत एव प्रणष्टमदृश्यं मण्डलं यस्य तम् । एवं ज्वालानामन्तरेण निर्गता बहिर्भूता लघ्वैवर्तिनः सन्त आताम्रा मयूखा यस्य । तथा चास्ताभ्योर्ध्वगतिदावानलज्वालाभिः प्रेरितानां दावाग्निप्रविष्टस्य रवेरपि किरणानामूर्ध्वगति-त्वमाताम्रं च चात एवोत्प्रेक्षते । अस्तायमानमिव अस्तं प्रयातमिव । अस्तमनेऽपि मण्डलस्यादृश्यता किरणानामूर्ध्वता लौहिलं चेति भावः ॥

सिन्धुतरङ्गाभिघातमाह—

बडवामुहसंतावे भिष्णअडेअ गरुए तरङ्गप्पहरे ।

अविरहिअकुलहराण व सरिआण कए ण साअरस्स सहन्तम् ५३

[बडवामुहसंतापाद्विचतटान्गुरुकांस्तरङ्गप्रहारान् ।

अविरहितकुलगृहाणामिव सरितां कृते न सागरस्य सहमानम् ॥]

एवं कुलगृहं जनकगृहम् । अत्यन्तकुलगृहाणां सरितां पुत्रीणामिव कृते न सागरस्य जामातुरिव बडवामुहसंतापात्तमेदजनकान् गुरुकाश्च तरङ्गप्रहारान्सहमानमिव । अन्योऽपि श्वशुरः जनकगृहमत्यजन्त्या पुत्र्याः कृते जामातुः पुरुषाभिधानरूपं सुखसंतापं प्रहारं च सहत इति ध्वनिः । तथा च समुद्रतरङ्गप्रहारात्तमेदेऽप्यभद्ररत्वं बडवानलसन्निधाप्यनुपतप्तत्वं च सुखे लस्येति भावः ॥

पुनरुत्पत्तमाह—

रअणीसु उद्धहन्तं एकका अम्बमणिसिलासंकन्तम् ।

मुद्धमिअङ्कच्छाअं खुरमुखमार्गं व रइतुरंगाण ठिअम् ॥ ५४ ॥

[रजनीपृद्धहन्तमेकैका ताम्रगणिशिलासंक्रान्ताम् ।

मुग्धमृगाङ्कच्छायां खुरमुखमार्गमिव रवितुरङ्गाणां स्थितम् ॥]

एवं रजनीषु मुग्धस्य बालस्य मृगाइस्य छायां प्रतिविम्बमुद्धहन्तम् । किभूताम् । एकैव स्यामाताप्राया शिलयां संक्रान्तां संगताम् । उत्प्रेक्षते—रवितुरङ्गाणां स्थितं खुरमुखस्य खुराप्रस्य मार्गमिव । तथा च शिरसि स्थितास्य बालचन्द्रस्य स्फटिकादौ प्रतिविम्बाः, तत्रैव सचरतां रविहयानां खुरचिद्विद्विशिष्टमार्गत्वेनोत्प्रेक्षिताः । वस्तुतस्तु खुरमुखमार्गमिव खुराप्रपातमिवैलार्थः साधोवान् । यद्वा मुग्धमृगाङ्कच्छायां खुरमुखमार्गमिवेति सहोपमा । द्वयमपि बहन्तामित्यर्थः । एकैकेत्यपि द्वितीयविशेषणम् ॥

काञ्चनभूमिमाह—

विनमपरिसंठि एहिं विसमुद्धाडअलआहरोत्यइएहिं ।

कंचणसिलाअलेहिं छिण्णाअवमण्डलेहिं व परिक्खत्तम् ॥ ५५ ॥

[विषमपरिसंस्थितैर्विषमोद्धावितलतागृहस्थगितैः ।

काञ्चनशिलातलैश्छिन्नातपमण्डलैरिव परिक्षिप्तम् ॥]

एवं काञ्चनशिलातलैः परिक्षिप्तं व्याप्तम् । किभूतैः । विषमं यथा स्यादेवं परि-
संस्थितैर्नतोन्नतैः । विषमं यथा स्यादेवमुद्धावितैरुर्ध्वमुद्धतैर्लतागृहैः स्थगितैराच्छा-
दितैः । कैरिव । छिन्नातपस्य मण्डातपस्य मण्डलैरिव । तथा च विषमलतागृहादिसं-
धिप्रवेशात्कचित्कचिञ्चुटित्वात्स्थिता एव रविकरः काञ्चनशिलावुद्धिं जनयन्ति ।
कपिचात्वात् । इत्युत्प्रेक्षा ॥

तुद्धत्वमेवाह—

अप्पत्तदिणअराइं आअवभअसिहरसंठिअमुअंगाइं ।

कडएहि उव्वहन्तं वणाइ उद्धपरिवद्धिअच्छाआइं ॥ ५६ ॥

[अप्राप्तदिनकराण्यातपभयशिखरसंस्थितमुजंगानि ।

कटकैरुद्धहन्तं वनान्यूर्ध्वपरिवर्धितच्छायानि ॥]

एवं कटकैर्वनान्युद्धहन्तम् । किभूतानि । अप्राप्तो दिनकरो यानि तानि । अथ-
स्थितसूर्यकलात् । एवमातपभयेन शिखरे उपरि संस्थिता भुजंगा येषु । रवेरधः-
स्थितत्वेन तत्रातपसशधाभावात् । एवम्, ऊर्ध्व परिवर्धिता छाया येषाम् । अत
एव भुजंगानामुपरि स्थितिः । छाया हि तरणिपराद्गुप्ती भवतीति रवेरुपरिस्थिता-
वधो गच्छेत्, इह त्वध एव स्थिता उपरि गच्छतीति भावः । तत्रापि यथा यथा रवि-
व्यवधानं तथा तथा तस्या वृद्धिरिति परिवर्धितपदादत्यन्तमधोवर्तित्वं रवेरवगम्यते ॥

तदेवाह—

सुद्धत्तणपज्जन्ते वित्थअविकखम्भसिद्धमुहवित्थारे ।

तिअसगआण बहन्तं दन्तफलिहजुअलंकिए कडअअडे ॥ ५७ ॥

[सुद्धत्वपर्याप्तान्वित्तृतविष्कम्भशिष्टमुखविस्तारान् ।

त्रिदशगजानां बहन्तं दन्तपरिधयुगलाङ्किनान्कटकतटान् ॥]

एवं त्रिदशगजानामैरावतारीनां परिधाकारदन्तयुगलेनाङ्कितान् चिह्नितान् कट-

कतटान् वहन्तम् । कीदृशान् । शुक्लैर् पर्याप्तान् । एवं विस्तृतेन विष्कम्भेण दन्त-
योर्मध्यभागेन शिष्टः कथितो मुखस्य विस्तारो यैः । तथा च कृतदन्ताघातानां
दिग्गजानामतिव्यथहितदन्तद्वयप्रान्तचिदेनानुमीयते मुखस्यैतावान्विस्तार इति ।
‘तदभिघातेनाप्यभङ्गुत्वं सूचितम् ॥

पारिजातसंबन्धमाह—

तिअसगवाण वहन्तं हत्युम्हाहअकिलन्तपल्लवराए ।

कडपरिघोलणकविले चिरवूढविमुक्तपारिआअअविडवै ॥ ५८ ॥

[त्रिदशगजानां वहन्तं हस्तोष्माहतक्लाम्यत्पल्लवरागान् ।

कटकपरिघूर्णनकपिलांशिरव्यूढविमुक्तपारिजातकविटपान् ॥]

एवं चिरं व्याप्य व्यूढानुपचितानय विमुक्तान्मिधः प्रविभक्तान् पारिजातविट-
पान् वहन्तम् । कीदृशान् । त्रिदशगजानां कटकपरिघूर्णनेन गण्डयोः कण्डूयनेन
कपिलान् । त्वगपगमात् । एवं हस्तस्य शुण्डया ऊष्मया निःश्रासगमनोत्थेन आहत
अत एव क्लाम्यन् प्राप्तुरूपान्तरः पल्लवानां रगो लौहिल्लं येषु तान् । ‘विटपः
शङ्खे सिद्धे विस्तारे स्वम्बशाखयोः’ इति [नि] श्वः ॥

पासाअअं वहन्तं मणिकडअमऊहधवल्लिअमिअच्छाअम् ।

पुट्टोवइअमहोञ्जरजलघाउवत्तमण्डलं व मिअङ्कम् ॥ ५९ ॥

[पार्श्वगतं वहन्तं मणिकटकमयूखधवलितमृगच्छायम् ।

पृष्ठावपतितमहानिर्झरजलघातोद्धृत्तमण्डलमिव मृगाङ्कम् ॥]

एवं पार्श्वेन मेखलया जागतं मृगाङ्कं वहन्तम् । कीदृशम् । मणिमवस्य कटकस्य
मवूलेन धवल्लिता मृगस्य कलङ्करूपस्य छाया अन्तिर्भवत् तम् । हीरकादिकान्तिसंप-
र्काद्दुप्रेक्षते—पृष्ठेऽवपतितस्य ऊर्ध्वादीगतस्य महानिर्झरस्य जलघातेन उद्धृत्तं विप-
रीतस्थितं मण्डलं यस्य तादृशमिव । चन्द्रस्य पृष्ठे निर्झरपातादधोवर्तितत्वम्, उद्ध-
रात्वेन च मृगस्योपरिगतत्वादलक्ष्यत्वेन धवलत्वमिति भावः ॥

धनसमृद्धिमाह—

सलिलदरधोअकुसुमं दीसन्तोवरिपरिहृजरहालोअम् ।

मअरहरस्स वहन्तं अअभासअभहिअसामलं वणराइं ॥ ६० ॥

[सलिलदरधौतकुसुमां दृश्यमानोपर्युपरिजरठालोकाम् ।

मकरगृहस्य वहन्तमभ्याशाभ्यधिकश्यामलां वनराजिम् ॥]

एवं वनराजिं वहन्तम् । कीदृशीम् । मकरगृहस्य समुद्रस्य अभ्याशाभ्यामीत्या-
दधिकश्यामलाम् । नित्यं जलसंपर्काद्दुपचितत्वात् । एवं सलिलेन समुद्रस्यैव किञ्चि-
द्धीतानि क्षाक्तितानि कुमुदानि यस्यास्ताम् । एवं दृश्यमान उपर्युपरि जरठ आलोकौ
दर्शनं यस्या । उपर्युपरि वृक्षान्तरव्यवधानाभावात् । अथवा जरठ आलोकः सूर्य-
तेजो यत्र । उपर्युपरि बाहुल्येन तन्मयवन्वादिति भावः ॥

देवगजानां गतागतमाह—

तिभ्रस्रगआण वहन्तं दूरुणिणअमग्गे णहणिअत्तमुहुअरे ।

ओवअणपअत्तन्ते उप्पअणपणट्टणिग्गमे गइमग्गे ॥ ६१ ॥

[त्रिदशगजानां वहन्तं दूरोन्नीतमार्गान्निभोनिवृत्तमधुकरान् ।

अवपतनप्रवर्तमानानुत्पतनप्रणष्टनिर्गमान्गतिमार्गान् ॥]

एवं त्रिदशगजानां गतिमार्गान् सचारमार्गान् वहन्तम् । कीदृशान् । दूरोन्नी-
तमार्गान् । दूरं व्याप्य तस्मिन्पथाः सन्तो नभसो निवृत्ता मधुकरा येभ्यस्तान् ।
अत एव अवपतनेऽवतरणे प्रवर्तमानान्भ्रमररूपचिह्नसत्त्वाद्वाहकान् । पुनरुत्पतनेन
प्रणष्टो निर्गमो येषामन्वीनाम् । पूर्वमेव गतत्वात् । तथा च कुम्भलम्बा भ्रमरा अपि
दूरबुद्ध्या सुवेगतलं नागताः, किन्तु तदर्थं एव निवृत्ता इति महोच्चत्व सूचितम् ॥

रत्नाङ्कुरोद्गममाह—

थोआअहत्तिमिराइं वहमाणं थोअणिग्गअमऊहाइं ।

णितग्गिग्गभिण्णाइ व थोउत्तिण्णरअणङ्कुरट्टाणाइं ॥ ६२ ॥

[स्तोत्राहृतमिराणि वहमानं स्तोत्रनिर्गतमयूखानि ।

निर्यदग्निगर्भितानीव स्तोत्रोत्तीर्णरत्नाङ्कुरस्थानानि ॥]

एवं स्तोत्रमीपदुत्तीर्णानामुद्गतानां रत्नाङ्कुराणां स्थानानि वहमानम् । किभूतानि ।
स्तोत्रं निर्गतो मयूखो येभ्यस्तानि । अत एव स्तोत्राहृतं नाशितं तिमिरं यत्र ।
रत्नाङ्कुराणां स्तोत्रोद्गमेन मयूखस्यापि स्तोत्रोद्गमत्वेन च तिमिरस्यापि स्तोत्र एव
नाश इत्यर्थः । उत्प्रेक्षते—निर्यन्ननिर्यस्मात्तादृशगर्भविशिष्टानीव । गर्भान्निर्यत्पाक-
कानीवेत्यर्थः । रत्नाङ्कुरस्यामितुल्यत्वाद्गर्भितवद्विस्थानस्यापि स्तोत्रशितोद्गमेन स्तोत्र-
तिमिरनाश एव भवतीत्याशयः ॥

वनगजयुद्धचिह्नमाह—

मोट्टिअपद्माअदुमे उद्वेलावेढभगपुञ्जइअलए ।

वणगअजुञ्जपरिमले वहमाणं पहरपडिअदन्तप्फडिहे ॥ ६३ ॥

[मोट्टितप्रवानद्रुमानुद्वेलावेष्टभग्नपुञ्जितलतान् ।

वनगजयुद्धपरिमलान्वहमानं प्रहारपतितदन्तपरिधान् ॥]

किंभूतम् । वनगजानां युद्धपरिमलान्युद्धविमर्दान्वहमानम् । किंभूतान् । मोट्टिताः सन्तः प्रवनाः शुकद्वया येभ्यस्तान् । एवम्, उद्वेलावेष्टेन गजशरीरस्त्रेख्यर्थाद्भगाः सख्यः पुञ्जिता वतुलीभूता लता येभ्यः । उद्वेला लता हस्त्रिशरीरमावेष्टव स्थिताः । अथ तदाकृत्वा उत्पादनेन पुञ्जीकृता इत्यर्थः । एवं प्रहारेण पतिताः परिघाकारा दन्ता येभ्यस्तान् ॥

समुद्रजलसत्तामाह—

मन्दरपहरुच्छलिए अज्जवि वित्थिण्णमणिपहम्मणिहत्से ।

जलणिहिलवोच्छेए अणिग्गआमअरसे समुव्वहनाणम् ॥ ६४ ॥

[मन्दरप्रहारोच्छलितानद्यापि विह्वलीर्णमणिप्रहर्म्यनिहितान् ।

जलनिधिजलव्यवच्छेदाननिर्गताभृतरसान्समुद्रहमानम् ॥]

मथनसमये मन्दरप्रहारेण उच्छलितान् जलनिधिजलस्य व्यवच्छेदाननेकदेशानद्यापि समुद्रहमानम् । किंभूतान् । विह्वलीर्णे मणिप्रहर्म्ये मणिविशिष्टे विवरे निमग्नप्रदेशे निहितान् । एवम्, अनिर्गतोऽभृतरसो येभ्यः तानद्यापि सत्ताजुमितमहत्त्वस्य मन्दरोच्छलितजलस्याधारतया विवरस्य महत्त्वेन सुबेलस्य महत्त्वं-सुधा-मयतज्जलपानं च तत्रत्वानमुक्तम् ॥

रामधरसत्तामाह—

जलसंखोहालगं वहमाणं विसमलगपत्तणिवहम् ।

राहवसरसंघाअं वज्रमुहक्खुडिअपक्खसेसं व ठिअम् ॥ ६५ ॥

[जलसंखोमालग्नं वहमानं विपमलग्नपेधणानिवहम् ।

राघवशरसंघातं वज्रमुखोत्खण्डितपक्षशेपमिव स्थितम् ॥]

एवं जलसंखोभात्समुद्रजलप्रेरणादालग्नं तटे संबद्धं राघवशरसंघातं वहमानम् ।

किंभूतम् । विरमं यथा स्यात्तथा लज्जः पत्रणयाः पक्षरचनाया निवहो यत्र तम् ।
जलतटयोरभिघातात्पत्रणाभङ्ग इति भावः । उल्लेखते—इन्द्रस्य वज्रमुखेन उत्प-
ण्डितं पक्षशेषमिव स्थितम् । तथा च भ्रमपत्रणाविशिष्टो राघवशरो न भवति,
किंतु वज्रखण्डितः सुवेलपक्षशेष एवेत्यर्थः । पत्रणयाः पक्षसाम्येन तद्वत्तया शरेऽपि
तदुपचारोऽन एव तट एष ततिस्थितिरिति भावः ॥

करिकेसरियुद्धमाह—

कुम्भोवगगणिवडिअकरिहस्तुक्खुडिअसीहकेसरभारम् ।

सहअरिविरुआअण्णवबलन्तभमरपरिवत्तिअलआकुसुमम् ॥ ६६ ॥

[कुम्भावक्रमणनिपतितकरिहस्तखण्डितसिंहकेसरभारम् ।

सहचरीविरुताकर्णनवलङ्गमरपरिवर्तितलताकुसुमम् ॥]

एवं कुम्भयोरवक्रमणादतिक्रमणाक्षिपतितेन करिणा हस्तेन खण्डितः सिंहस्य के-
सरभारो यत्र तम् । कुम्भाब्जस्य केसरिणः केसरकर्तनं तल्पतितेनापि करिणा करेण
क्रियत इत्यर्थः । एवं सहचरीविरुतस्याकर्णनाद्दलता बन्धीभवता भ्रमरेण परिवर्तितं
लताकुसुमं यत्र तम् । विदूरस्थापि भ्रमरी सकामा यद्विशि संज्ञाशब्द करोति परि-
चित्त्य तद्विद्या बलमानस्य मधुपस्याभ्रयीभूतकुसुमपरिवर्तनमुत्कण्ठनिश्चयं व्यजयतीति
कामोद्दीपकरवमुक्तम् ॥

चन्द्रकान्तसतामाह—

हिमसीअले बहन्तं पवणोभासविसमोससिअसेआले ।

दिअसासारक्खुडिए दरवसुआअसलिले ससिमणिप्पवहे ॥ ६७ ॥

[हिमशीतलान्वहन्तं पवनावमर्षवियमोच्छ्रसितशैवालान् ।

दिवसासारखण्डितान्दरशुष्कसलिलाञ्जशिमणिप्रवाहान् ॥]

एवं शशिमणीनां प्रवाहाप्रलनिस्पन्दान् बहन्तम् । किंभूतान् । हिमवच्छीत-
लान् । एवं पवनस्यावमर्षेण संबन्धेन विषममुच्छ्रसितानि किञ्चित्किञ्चिच्चलानि
शैवालानि यत्र नित्यं तज्जल्लर्षबन्धादुत्पन्नानां शैवालाना पवनेन दरकम्पनमित्यर्थः ।
एवं दिवसस्यासारेण आगमनेन यच्छित्तान्विच्छिन्नान् । अत एव दरशुष्कानि
सलिलानि यत्र तान् । चन्द्रकान्तस्य निशि जलोद्गमो दिवा शुष्कता भवतीति
भावः । 'आसारः स्फटप्रसरणे वेगादर्थे सुद्दले' इति विश्वः ॥

पारदसत्तामाह—

विसमुल्ललिअपरिमले कमलिणिवत्तपरिघोलिरजलच्छाए ।

मरगअसिलाजलोवरि पवित्तपारअरसे समुद्दहमाणम् ॥ ६८ ॥

[विषमोल्ललितपरिमलान्कमलिनीपत्रपरिघूर्णनजलच्छायान् ।

मरकतशिलातलोपरि प्रवृत्तपारदरसान्समुद्दहमाणम् ॥]

एवं मरकतशिलातलस्योपरि प्रवृत्तान् संगतान् पारदरूपान् रसान् तामुद्दहमा-
नम् । किंभूतान् । विषममुल्ललित उद्धतः परिमले विमदौ येषां तान् । परिमलः
सौरभं वा । एवं कमलिनीपत्रे परिघूर्णमानस्य जलस्येव छाया कान्तिर्येषाम् । हरि-
द्वर्णत्वेन कमलिनीदलमरकतयोः, शैत्यादस्फिरत्वाच्च जलपारदयोः साम्यमित्युपमा ॥

सूर्यसंचारकममाह—

आरुहइ व दिवसमुद्दे उद्धाअन्तुद्धमण्डलाउरतुरओ ।

सममण्डलवोलीणो ओअरइ व जं दिणावसाणम्मि रई ॥ ६९ ॥

[आरोहतीव दिवसमुखे उद्धावमानोर्ध्वमण्डलातुरतुरगः ।

सममण्डलव्यतिक्रान्तोऽवतरतीव यं दिनावसाने रविः ॥]

रविर्दिवसमुखे यं पर्वतमारोहतीव प्रतः स्वाभाविकं रवेरूर्ध्वगमनं देवाद्याधारी-
भूतमुखेलस्योद्देश्यकतयोत्प्रेक्षितम् । तथा च सुवेळमारोहतीति प्रतिभासत इत्यर्थः ।
तदुक्तम्—उद्धावमानं वेगशालि यदूर्ध्वमूर्ध्वगामि मण्डलं तेनातुराः क्लिष्टास्तुरगा
यस्य । भारवतामूर्ध्वारोहणे श्रम एव भवतीत्याशयः । एवं समे सुवेळमूर्धनि समेन
मण्डलेन व्यतिक्रान्तः सन् दिनावसाने सायमवतरतीव । यस्मादित्यर्थात् । पूर्ववदेव
स्वभावसिद्धावतरणे तदवतरणत्वमुत्प्रेक्षितम् । तेन तस्मान्निव्यत इति प्रतीयत
इत्यर्थः । एतेन चरमाधरमशैलपेक्षयाप्युच्चत्वं तावदूर्ध्वीर्षत्वं च श्रूयितम् । पाठान्तरे
ऊर्ध्वीयमानं यदूर्ध्वमण्डलं मण्डलस्योपरिभागस्तेनातुरतुरगं इत्यर्थः ॥

तारकासंचारमाह—

हुन्दन्ति जत्थ वन्थे पित्तसु विसमपरिहारपरिअत्तन्ता ।

कटएसु कडजोआ पुरओ वोळन्तत्तारआहि वणअरा ॥ ७० ॥

[क्षुदन्ति यत्र पयो निशासु विषमपरिहारपरिवर्तमानाः ।

कटकेषु कृतोद्घोताः पुरतो व्यतिक्रान्ततारकाभिर्वनचराः ॥]

यत्र पर्वते वनचरा निशामु पथः छुदन्ति व्यतिक्रामन्ति । किंभूताः । कटकेषु
विप्रमसा प्रवेशस्य परिहाराय त्यागाय परिवर्तमानाः । एवं पुरतो व्यतिक्रान्ताभिर्य-
च्छन्तीभिलारकाभिः कृणोष्योना । अन्योऽपि निशि परिभ्राम्यन् पुरोगामिदीपि-
कोद्घोतेन गच्छतीति ध्वनिः । तारकावनचरयोस्तुल्यप्रसंचार इत्युक्तम् ॥

चन्द्रसंचारमाह—

पिअअमविओइआणं जत्थ अ सिहरमिलिअं चिलाअहूवणम् ।
बोलेइ वाहमइलिअकुमुमअलिसमुअताडिअं ससिविम्बम् ॥७१॥

[प्रियतमवियोजितानां यत्र च शिखरमिलितं किरातवधूनाम् ।

व्यतिक्रामति बाष्पमलिनिकुसुमाञ्जलिसंमुखताडितं शशिविम्बम् ॥]

यत्र च पर्वते शिखरे मिलितं शशिविम्बं प्रियतमेन वियोजिताना विछेपितानां
किरातवधूनां बाष्पेण श्वासेन अश्रुणा वा मलिनिको यः कुसुमाञ्जलितेन कुमुबेऽग्रतः
ताडितं सह व्यतिक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । अञ्जलिसमूहेन नाडितमिति वा ।
विरहिणीनां व्यवहितोऽपि चन्द्रत्वात्कः, किं पुनरपिचनिहित इति हृदयवेगोद्गत-
श्वासमल्लिनेन तापशान्स्वर्थमानीतेनापि पुष्पेणानुपङ्क्तिं चन्द्रताडनमित्यर्थः ॥

गगनतौल्यमाह—

णहअलं व गहसोहिअं सविआणअं

सिहररुद्धखअमारअरहसविमाणअम् ।

रअणासिहरकिरणुगमेहि घणराअअं

दरिमुहेसु गुप्पन्तसीहघणराअअम् ॥ ७२ ॥

[नभस्तलमिव ग्रहशोभितं सविमानकं

शिखररुद्धक्षयमारुतरमसविमानदम् ।

रत्नशिखरकिरणोद्गमैर्धनरागदं

दरीमुखेषु व्याकुलायमानसिहघनरावकम् ॥]

किंभूतम् । नभस्तलमिव ग्रहैर्भञ्जैः शोभितम् । उच्चतन्त्रं । एवं विमानं
व्योमयानं संसंहितम् । विमानं विख्यारत्नत्पद्धितं वा । यद्वा सविमानम् विगतं
मानं यस्य । तद्भावो विमानता तत्पद्धितम् । अपरिमेयमित्यर्थः । सविमानकं वा ।

विमानग देवास्तसहितम् । सर्वेतिदं द्वयोरप्यन्वेति । एवं शिखरै रूढो यः प्रल-
यमारुतस्तद्रभसस्य तद्विगस्य विमानदमपमानदम् । प्रसरभञ्जकत्वात् । अपमान-
नाकर्तारं वा । वितानदं वा । माहतरभसवितानस्य तत्समूहस्य शण्डकमित्यर्थः ।
एवं रत्नशिखराणां किरणोद्भ्रमैर्धनेभ्यो मेघेभ्यो रागदं लौहित्यदम् । पद्मरागादि-
कान्तिसंक्रमात् घनो रागोऽनुरागो यत्र । रत्नादित एव तादृशं वा । वस्तुतस्तु-
रत्नशिखरकिरणोद्यम् । रत्नशिखराणां किरणेन दिशि दिशि प्रसारेण उपमुद्ग-
टम् । एवमेधिघनराजकम् । एधः समृद्धिस्तद्विशिष्ट एधी, एधिनौ समृद्धौ धनौ
मेघौ राजानौ वा यत्र तादृशं कं मस्तकं यस्य तम् । तयोः समत्वात् । एवं कंदरा-
मुखेषु व्याकुलायमानो विमूर्च्छनशीलः सिंहस्य घनो रावो नादो यत्र तम् ।
प्राशस्त्ये क्व ॥

व्यापकत्वमाह—

अग्निं समत्तं व दिसा झीणं व मही कआवसाणं व णहम् ।

अत्यमिओ व समुद्रो णट्टं व रसाअलं णिसण्णं व जअम् ॥७३॥

[यस्मिन्समाप्ता इव दिशः क्षीणेव मही गतावसानमिव नभः ।

अस्तमित इव समुद्रो नष्टमिव रसातलं निषण्णमिव जगत् ॥]

यस्मिन्पथेते दिशः समाप्ताः पर्याप्ता इव । तद्व्यतिरेकेणान्यत्रानवलोकनात् ।
मही क्षीणेव क्षुद्रेव । नितान्वपर्याप्तत्वात् । नभः कुलावसानमिव । कुतमवसानमन्तो-
यस्मैत्यर्थः । वावदाकाशस्य तेनैव व्याप्तत्वेन व्यवच्छेद्यवृत्त्यभावात् । अस्त-
मित इव समुद्रः । घृहत्कटककान्तात्वेन कंदरान्तर्गतत्वेन चादृश्यमानत्वात् । रसा-
तलं नष्टमिव । घृहन्मूलवष्टब्धत्वात् । जगन्निषण्णमिव । मूलमौलिपार्श्वेषु पर्यव-
सितत्वात् ॥

विकटकूटतामाह—

जस्स सिद्धरेसु बहुसो वलन्ति वलमाणजुअवलन्तकखन्धा ।

भीआरुणपरिवत्तिअघोणाघोलन्तचामरा रइतुरगा ॥ ७४ ॥

[यस्य शिखरेषु बहुसो वलन्ति वलमानयुगवलत्कान्धाः ।

भीतारुणपरिवर्तितघोणाघूर्णमानचामरा रवितुरगाः ॥]

रवितुरगा यस्य शिखरे बहुसो वलन्ति वकीभवन्ति । किन्तुताः । वलमानेनः

विकटप्रदेशे घग्निना वन्निभक्ता युगकष्टेन वल्ग्नतो वक्तीभवन्ताः स्कन्धा येषां ते ।
वरुदुषोक्तान्तल्यास्त्रधस्य वक्त्वमिति भावः । अत एव स्कन्धयुगभङ्गाद्रावणादा
भीतारुणेन सारयिना परिवर्तितं ऋजुमार्गलाभाय भ्रामयित्वा पश्चात्कृता अत एव
घोण्यां पूर्णमानं चामरं येषाम् । तिर्यन्मुखतया चामरघ्रमणमिति भावः । 'घोणा
सु श्रेयमस्त्रियाम्' इति ॥

ज्योतिर्लोकसत्तामाह—

दीसन्ति जोइसवहे पिसासु षोडूण कुसुमनिवहं व जहिं ।

गहिअपढमुच्चआइ व पहाअवोच्छिण्णवारआइ वणाहं ॥ ७५ ॥

[हरयन्ते ज्योतिःपथे निशासुद्धा कुसुमनिवहमिव यत्र ।

गृहीतप्रथमोच्चयानीव प्रभातव्यवच्छिन्नतारकानि वनानि ॥]

यत्र गिरौ ज्योतिःपथे नक्षत्रलोके प्रभाते व्यवच्छिन्ना रविरोचिषाभिभवाद्दिर-
लाल्कारका यत्र तथाभूतानि वनानि हरयन्ते । वानीव । कुसुमनिवहमूद्देव ध्रुवैव ।
निशासु गृहीतः प्रथमोच्चयः प्रथमश्रोतनं येषु तानीव । पुष्पाणां प्रथमावचये
किञ्चिद्वसिष्ठं तिष्ठत्येवेति । निशायामेव किञ्चिद्गत्वा किञ्चिद्गृहीतमिति प्रभाते
शाखापद्मान्तरालहराः कतिपयतारकाः पुष्पतुल्यतया तयोत्प्रेक्षिताः । तथा च
द्वितीयावचय इव भर्ष्यदिने ता अपि न स्थास्यन्तीत्युच्यत्वमुक्तम् । यद्वा निशासु
कुसुमनिवहं ध्रुवेषु गृहीतप्रथमोच्चयानीव । अवचयशब्दस्यावधितार्ककत्वेन गृही-
तप्रथमावधितानि निशासु घृत्वा प्रभाते श्रोतितपुष्पाणीत्यर्थः ॥

महिषाणां निशामाह—

अरथ अ गमेन्ति जिहं पिसासु जीसासविहुअपेलवजलआ ।

चन्द्रपरिमासपअडिअससिमणिसलिलोज्झराहआ वणमहिसा ७६

[यत्र च गमयन्ति निद्रां निशासु निःश्वासविधुतपेलवजलदाः ।

चन्द्रप्रतिमर्षप्रकटितशशिमणिसलिलनिर्झराहता वनमहिषाः ॥]

यत्र च प्रवेते वनमहिषा निशासु निद्रां गमयन्ति अतिवाहयन्ति । किमूताः ।
चन्द्रस्य प्रतिमर्षेण स्पष्टेन प्रकटितं यच्चन्द्रकान्तमणिमलिलं तस्य निर्झरेण आहताः
स्पृष्टाः, अत एव निःश्वासेन विधुता दूरं प्रेरिताः पेलवाः क्षोमला, जल्दा वः ।
प्रेरणे पेलवत्वं हेतुः । तथा च दिवा संनिहितविसंतप्ततया निशि तथाविधशंस-
त्तनाजिर्हृत्य निद्राधिस्यं निःश्वासप्रवर्णेण सूचितम् ॥

नहोरासतामाह—

जत्थ अ सिहारावडिअं बलइ सिलामित्तिविसमपासलइअम् ।

भुअइन्दमणिणिहंसणपणट्टउज्जोअसंचअं ससिविन्वम् ॥ ७७ ॥

[यत्र च शिखरापतितं बलति शिलाभित्तिविषमपार्श्वार्थापितम् ।

भुजगेन्द्रमणिनिर्घर्षणप्रणष्टोद्घोतसंचयं शशिविन्वम् ॥]

यत्र च गिरौ शिखरे आपतितं सच्छशिविन्वं बलति । अप्रतिहतपथलाभाय भ्रमति । किंभूतम् । शिलाभित्तौ विषमं यथा स्वात्तया पार्श्वार्थापितं तिर्यग्विधृतम् । पुरतः प्रतिरोधादित्यर्थः । एवं तत्रैव भुजगेन्द्रमणेर्निर्घर्षणेन प्रणष्ट उद्घोतानां संचयो यस्य तत् । तथा च शशितेजोऽभिभावकतेजःशालितया चन्द्रादपि फणा-मणेराधिक्यमुच्यते ॥

कम्पोत्कर्षमाह—

आमोइअपाआलो जस्त खवप्पाअकम्प णिहअविहुओ ।

पवालेइ महिअलं अवलिच्छिअसेससाअरो मअरहरो ॥ ७८ ॥

[आमोचितपातालो यस्य क्षयोत्पातकम्पो निर्दयविधुतः ।

प्रावयति महीतलमप्रतिष्ठशेषसागरो मकरगृहः ॥]

क्षयः प्रलयः तद्रूपोत्पातकृतकम्पः येन । निर्दयं विधुतः आन्दोलितः । मकरगृहः समुद्रो यस्य महीतलं तटभूमिं प्रावयति । किंभूतः । आमोचितं स्वर्कं पातालं येन । कम्पकृतोच्छ्वसनात् । तथा च विश्वव्यापनक्षमोऽप्येतत्कृतप्रतिरोधादन्यत्र गन्तुं न शक्नोतीति भावः । तदुच्यते—अप्रतिष्ठा अनासादिताः शेषसागरा येन । एतत्कृतव्यवधानादेवेति बुद्धत्वं तद्वत्त्वं तदमूलत्वानि कथितानि । वस्तुतस्तु यस्य क्षयोत्पातकं येन विधुतः समुद्रो महीतलं प्रावयतीत्यन्वयः । तथा च सागरान्तरैरपैक्ष्येणापि प्रलये महीं यद्वाप्नोति तस्मैलकम्पादुच्छलितः सञ्चित्तुल्येक्षितम् । तेन समुद्रक्षोभजनककम्पाधारत्वेन महत्त्वसुक्तमिति मनुचीतः पन्थाः ॥

नेपसिंहयोः सहावस्थितिमाह—

जत्थ भमन्ति णहंकुससिहरसमासण्णमुहलकड्डिअजलआ ।

मुहपडिअविन्नुमण्डलदरपञ्चलिअधुअकेसरा केसरिणो ॥ ७९ ॥

[यत्र भ्रमन्ति नखाङ्कुशशिखरसमासन्नसुखरकूटजलदाः ।

मुखपतितविधुन्मण्डलदरप्रज्वलितधुतकेसराः केसरिणः ॥]

वृद्धिमाह—

जेण भरभिण्णवसुहं अण्णुण्णरसात्तलं समोत्थइअणहम् ।

सव्वदिसाविच्छूढं परिवव्वुन्तेण वद्धिअं व तिहुअणम् ॥ ८४ ॥

[येन भरभिन्नवसुधमाक्रान्तरसातलं समवस्थगितनभः ।

सर्वदिग्भिक्षितं परिवर्धमानेन वर्धितनिव त्रिभुवनम् ॥]

परि सर्वतो भावेन वर्धमानेन येन गिरिण त्रिभुवनं वर्धेतमिव । दूरदेशाव्या-
पिकृतमित्यर्थः । तदुपपादयति—किंभूतम् । येन गिरिणा भरेण देहपरिणाहेन
भिन्ना वसुधा यत्र । आ मूलनिखातत्वात् । अथ येन शाक्रान्नं रसातलं यत्र ।
मूलविस्तारान् । तथा येन समवस्थगितमतिव्याप्तं नभो यत्र । शिरसो महत्त्वात्तथा-
भूतम् । अत एव सर्वासु दिक्षु भिक्षितं प्रेरितम् । तथा चोपरि शिखरसमृद्ध्या
नभः समुत्तोलनं परितो मूलस्थौल्येन पृथिव्या, प्रमारणमधस्ताच्च मूलवृद्ध्या
पातालपन्नपमित्येवं क्रमादेकस्यैव त्रैलोक्यप्रेरणशमत्त्वेन महत्त्वमुक्तम् ॥

राधा सर्वत्रुत्तागाह—

गन्धावद्धमधुकरा वसन्ति जतथ समअं सुरअणाणुगआ ।

अण्णोण्णं पडिऊला एकक्खम्भल्लिआसुरगअ व उदू ॥ ८५ ॥

[गन्धावद्धमधुकरा वसन्ति यत्र समकं सुरवनाणुगताः ।

अन्योन्यं प्रतिकूला एकस्तम्भनिगलितसुरराजा इवर्तवः ॥]

यत्रान्योन्यं प्रतिकूला परस्परविरुद्धा अपि ऋतवः सममेकदैव सन्ति । रावण-
प्रभावाद्देशमेदाद्वा । एवं एकस्तम्भनिगलिता, सुरराजा इव । यथा ते मिथो विरुद्धा
अपि वसन्तीत्यर्थः । उभये किंभूताः । गन्धेन सौरभेण, ऋतुपक्षे-पुष्पस्य, गज-
पक्षे-दानस्य, आबद्धाः सवद्धा मधुकरा वैश्वे । ऋतुपक्षे-गन्धावद्धमधूनां कर्तार
इत्यप्यर्थः । एवं सुखेनेन नन्दनादिनानुगतास्त्वत्तद्विहास्रान्वपि वसन्तीत्यर्थः ।
यद्वा सुरजनानुगताः । सुरगणानुगता वा । सुरवनानुगता वा । सुरवनं शोभन-
वाख्यादि । सुरवनानुगता वा । रचना सत्पानविशेषः । सर्वत्र सृतीया समास इति
ऋतुपक्षे । गजपक्षेऽपि सर्वमिदं समानमेव । सुखनमनुगता आश्रिता इति विशेष ।
सुरलानुगता इत्यधिकम् । सुरलेन शुचाफलेनानुगता इत्यर्थः । वयं तु—एकस्तम्भे
सुखेन एव निगलिताः सुरराजा इव यत्र ऋतवो वसन्तीति सहोपमा । तथा च

यथा दिग्गजा इह वसन्ति तथा ऋतवोऽपीत्यर्थः । तेन जानादिवर्तिसकलदिग्ग-
जाधिकरणत्वेन महत्त्वम् इति ब्रूमः ॥

शिखरोच्चतामाह—

द्वीसइ वि बलाअन्तो जत्थ समासण्णदहमुहमआविग्गो ।

सिहरन्तरालपडिलम्मामोइआणिकमण्डलो दिवसअरो ॥ ८६ ॥

[दृश्यतेऽपि पलायमानो यत्र समासन्नदशमुखमयाविग्रः ।

शिखरान्तरालप्रतिलम्बमोचिततिर्यङ्गाण्डलो दिवसकरः ॥]

यत्र दिवसकरोऽपि पलायमानो दृश्यते । कुत इत्यत आह—समासन्नो निक-
टवर्ती दशमुखस्तद्भवादाविग्र उद्दिश्यः । एवम्—शिखरयोरन्तराले मध्ये प्रतिलम्बं
सन्मोचितं संमुखीकृतं तिर्यग्भूतं मण्डलं येन । अन्योऽपि पलायमानः कण्टकादि-
सर्पं वक्रादि यथातथा मोचयित्वा गच्छतीति ध्वनिः ॥ आणिक तिर्यगर्थे देशी ॥

किंनराणां गानमाह—

जत्थ अ मिआण मणहरकिंनरगीअसुहिओणिभिलच्छाणम् ।

विसमिअरोमन्थाणं एइ विउद्धं चिरेण रोमं त्वाणम् ॥ ८७ ॥

[यत्र च मृगाणां मनोहरकिंनरगीतसुखितावनीलदक्षाणाम् ।

विश्रमितरोमन्थानामेति विबुद्धं चिरेण रोमं स्थानम् ॥]

यत्र च मनोहरेण किंनराणां गीतेन गानेन सुखितानाम्, सुहितानां वृत्तानां
वा, अत एव भुजवशादवनीलती मुकुलायमाने अक्षिणी येषां तथाभूतानां सर्पां
विबुद्धं भाववशाद्भुक्तं रोमं कर्तुं चिरेण स्थानं एति पूर्ववस्थां प्राप्नोति मुलस्थाधि-
कसमयन्यापित्वादिति भावः । कीदृशानाम्—विश्रान्तं नीतो रोमन्धोऽलीकचर्वणं
यैः । भावनास्वाभाष्यादिसूतरोमन्थानामिति वा । विपमितरोमन्थानामिति वा ।
विपमितोऽन्तरान्तरा विच्छेदित इत्यर्थः ॥

सदा कुमुदविकासमाह—

तीरपवित्तमुहलकलहंसरोअएसुं

कुबिअगइन्दवद्धकलहं सरोअएसुं ।

कुमुदवणाण जत्थ णहअन्दलग्गाआणं

रविअरदंसणे वि ण दवं इलग्गाआणम् ॥ ८८ ॥

[तीरप्रवृत्तमुखरकलहंसरोचकेषु

कुपितगजेन्द्रबद्धकलहं सरोवरेषु (सर उदकेषु, उदरेषु, वा) ।

कुमुदवनानां यत्र नभश्चन्द्रलग्नानां

रविकरदर्शनेऽपि न हतं दलामतानम् ॥]

यत्र गिरौ सरः कर्तुं उदकेषु, उदरेषु वा जलनानार्थमागताभ्यां कुपिताभ्यां गजेन्द्राभ्यां बद्धः कलहो यत्र तज्जातयुद्धमित्यर्थः । तथाभूतं निष्ठलीत्यर्थात् । कथं-भूतेषु । तीरप्रवृत्तलीरसंचारिभिः मुखरकलहंसं रोचकेषु रचिकारकेषु । तेषां रोचकेष्विति वा । एवं यत्र कुमुदवनानां दलमेषु तानं विनासो रविकरणा दर्शनेऽपि सूर्योदयेऽपि न हतं नापगतमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—किंभूतानाम् । नभसि चन्द्रे लग्नानां स्मिदितानाम् । तथा च मुद्रणसामग्रीसत्त्वेऽपि नित्यं विक्रमसामग्री-सत्त्वं सूर्योदप्युपरिवर्तित्वं च कुमुदानां चन्द्रमित्येनोक्तम् ॥ [तदुक्तम्] रविकरस्य दर्शनमात्रम्, अत एव दर्शनमित्येवमित्येनस्य बलवत्त्वात्कार्यो विक्रमो भवति, नतु दर्शनकार्यं मुद्रणमिति भावः । यद्वा सरोवरेषु कुमुदवनानां दलामतानं न हतम् । किंभूतम् । गजेन्द्राभ्यां बद्धः कलहो यस्यै तथाभूतम् । एवमेव कुमुदं प्रहीतमुपतयोर्दुद्धमित्यर्थं इति मञ्जाख्या । संप्रदायस्तु—सरोवरेषु कुपितगजेन्द्र-वद्धकलहमिति वा सुबेलविरोधेन 'यत्र गिरौ' इत्येतन्नेन संबन्धि—इति ध्यायते ॥

शेषनागावष्टम्भतामाह—

वलमाणम्मि मधुमहे जतय अ पाठच्छलन्तरअणुजोअम् ।

विअडं फणपम्भारं गाढभरोत्तानिअं मिमेइ अपन्तो ॥ ८९ ॥

[वलमाने मधुमपने यत्र च पादोच्छलद्रलोह्येतम् ।

विकटं फणप्राग्भारं गाढभरोत्तानितं नियोजयत्यनन्तः ॥]

अनन्तः शेषः फणाशयाने मधुमपने वलमाने कृत्वापार्थपरिवर्तने सति गाढभरेण विश्वंभर(श्वभार)गौरवेगोत्तानीकृतं विकटं महान्तं फणप्राग्भारं यत्र गिरौ नियोजयति पतनभयेन यन्मूले[न] अवस्थापयतीत्यर्थः । किंभूतम् । पादेषु प्रखलन्तपर्वतेषुच्छलद्रानामुत्स्रोतो यस्मात्तम् । फणस्योत्तानीभावात् । तथा च पादपर्वता अप्यस्त्रपातालमूलाः । अयं च विश्वंभरा विश्वंभरभारेऽप्यनन्तत्वावष्टम्भ इति भावः ॥ फणानामुत्तानीभावेन तन्मणीनामथ पतितत्वेन तत्त्वान्तीनां फणाभिरैव

व्यवधानादूर्ध्वगमनागमने सुवेलस्यैव पादे मूले उच्छलनमिति तावद्रूमूलकत्वम-
स्योक्तमिति सदुच्यतेः पन्थाः ॥

चन्द्रश्रावणमाह—

दीसइ कडअहीणो जस्स अ विवरसरिसुब्भडमअच्छाओ ।

अवहोषासमऊहो सिहदङ्गारभिण्णमण्डलो व गिअङ्को ॥ ९० ॥

[दृश्यते कटकालीनो यस्य च विवरसदृशोद्भूतमृगच्छायः ।

उभयावकाशमयूखः शिखरनिर्झरमिन्नमण्डल इव मृगाङ्कः ॥]

यस्य च कटक आलीनो मृगाङ्कः शिखरनिर्झरेण भिन्नं ताडितं मण्डलं यस्य
तादृश इव दृश्यते । अत्र श्रीजमाह—विवरसदृशी उद्भूता मृगस्य च्छाया यत्र ।
अत एव उभयावकाशे पार्श्वद्वये मयूखा यस्य । तथा च—मृगाङ्कस्य कटकावस्थ-
त्वेन मध्यभागः इयामिच्छयाः प्रकटतया लुच्छ इव लक्ष्यते । शुभ्रकान्तिस्तु कटक-
वरोधादेव संमुखमगच्छन्ती पार्श्वयोर्दिशामूर्धोर्ध्वं गच्छतीति पतञ्जिर्झरत्वेन भासत
इति भावः ॥

त्रैलोक्याधारतामाह—

मण्डलकरालाइ जहिं तिण्णि वि समअं णिरन्तरपहुत्ताईं ।

योरुण्णप हरिभुज वलयाइ व मुअणमण्डलाइ ठिआईं ॥ ९१ ॥

[मध्यकरालानि यत्र त्रीण्यपि समकं निरन्तरप्रभूतानि ।

स्थूलोन्नते हरिभुजे वलयानीव भुवनमण्डलानि स्थितानि ॥]

यत्र त्रीण्यपि भुवनमण्डलानि मण्डलकाराणि भुवनानि स्थितानि । कीदृशानि ।
मध्ये करालानि सन्निद्धाणि । सुवेलेनैव विद्वत्वात् । एवम्—समकं तुल्यं निरन्तरं
निःसंधि प्रभूतानि मिलितानि । कारीव । स्थूले उन्नते हरिभुजे वलयानीव । यथा
यथोक्तविशेषणपिशिष्टानि वलयानि त्रिविक्रमस्य भुजे स्थितानीति रसातलभूतलनम-
स्यलानि भिरवा निर्गतोऽयमिति भावः । हरिभुजसुवेलयोर्वलयभुवनयोः साम्यम् ॥

नक्षत्राणां गतागतमाह—

सोसिअदुमा रइवहा णववणराइसुहसीअराःससिवन्धा । ।

ःजत्थ वणन्तरतणुआ णवर ण णज्जन्धि तारआगइमग्गा ॥९२॥ः

[शोपितद्रुमा रविपथा नववनराजिसुखशीतलाः शशिपथाः ।

यत्र वनान्तरतनुकाः केवलं न ज्ञायन्ते तारकागतिमार्गाः ॥]

यत्र गिरौ शोपिता द्रुमा यत्र तथाभूता रविपथाः, एवं नूतना या वनराजि-
स्त्रया तद्द्रुमा सुखदाः शीतलाः शशिपथा अपि ज्ञायन्ते । केवलं वनान्तरे वनमध्ये
तनुकाः कृशान्तरकाणां गतिमार्गा न ज्ञायन्ते द्रुमशोपणशैल्योरनुमापकत्वाद्दवि-
चन्द्रयोः पन्था ज्ञायते । तारकाणां तु तथाविधपिहाभावात्स्वतः कृशत्वाच्च न
ज्ञायत इत्यर्थः ॥

देवलीमंचारमाह—

अलअपडिलगगन्धं तिअसवहूणं सिलाअलोत्थअमलिअम् ।

अक्खिवइ अत्थ पवणो ओमुक्खन्तसुरहिं तमालकिसलअम् ९३

[अलकप्रतिलगगन्धं त्रिदशवधूनां शिलातलावस्तृतमृदि(मलि)तम् ।

आक्षिपति यत्र पवनोऽवशुप्यत्सुरभिं तमालकिसलयम् ॥]

यत्र पवनत्रिदशवधूना तमालकिसलयमाक्षिपति । कर्णात्पातपतीत्यर्थः ।
कीदृशम् । अलकेषु प्रतिलग्नः संक्रान्तो गन्धो यस्य । सहस्रासादल्कान्प्रतिलग्नो
गन्धो यत्रेति वा । गन्धतैलादिसंबन्धात् । अतएवावशुप्यत् सुरभिम् । एवम्
शिलतलेऽवस्तृतम् । अत एव शयनेन गण्डघृष्टा मृदितम् । अथवा—त्रिदश-
वधूनामेति तृतीयार्थे पद्ये । तथा च यत्र गिरौ पवनत्रिदशवधूभिः शिलातले-
ऽवस्तृतं शयनपरिस्तरणीकृतं सन्मृदितं घृष्टं तमालकिसलयमाक्षिपति । शिथि
दिशि प्रेरयतीत्यर्थः । विशेषणान्तरं तु पूर्ववत् ॥

मेघानां गतान्तमाह—

पवणाहअपल्हत्था दरीसु जस्स अ पुणो वि लग्गन्ति ण्हम् ।

पडिसोत्तपत्थिउम्मुहसुहुत्तपीअसलिलोज्झरा सलिलहरा ॥ ९४ ॥

[पवनाहतपर्यस्ता दरीषु यस्य च पुनरपि लगन्ति नभः ।

प्रतिलोतःप्रस्थितोन्मुखमुहूर्तपीतसलिलनिर्झराः सलिलधराः ॥]

सलिलधरा मेघा यस्य च दरीषु पवनेनाहताक्ताङ्किताः सन्तः पुनरपि नभो
लगन्ति । मिलन्तीत्यर्थः । किंभूता । प्रतिलोतसा विपरीतमार्गेण प्रस्थिताः ।
अत एव उन्मुखा ऊर्ध्वमुखाः । एवं मुहूर्तं व्याप्य पीतः सलिलनिर्झरो यैस्ते ।

यद्द्रीजल्पानार्थं गता मेघास्तत्रस्यपवनोद्भूतत्वादीषुदेव जलं निपीय येनैवागतास्तो-
नैव पथा गगनं गच्छन्तीति दरीवायोरुर्ध्वगतित्वेन विकटोदरत्वमुक्तम् ॥

श्यापदवाहुल्यमाह—

अद्दिट्टगक्षपणोल्लिखपडन्ततडवाअमुच्छिडद्विअसीहे ।

सद्दूलरवविसंठुलणिवडिअअण्णोण्णलग्गकिंणरमिहुणे ॥ ९५ ॥

तुद्दअडोअरमुहले जस्स अ कसणमणिगण्डसेलद्धन्ते ।

सेवन्तीण ण पत्तो तिअसवहूण सिधिलत्तणं अणुराओ ॥ ९६ ॥

(जुगअम्)

इति सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए बहमुहवहे महाकव्ये
सुवेलक्षणणो णवमो आसासओ ॥

[अदृष्टगजप्रणोदितपतत्तटघातमूर्च्छितोत्थितसिंहान् ।

शार्दूलरवविसंठुलनिपतितान्योन्यलग्नकिंनरमिथुनान् ॥

तुद्गततनिर्झरमुखरान्यस्य च कृष्णमणिगण्डशैलार्धान्तान् ।

सेवमानानां न प्रातस्त्रिदशवधूनां शिथिलत्वमनुरागः ॥]

(युगमकम्)

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकव्ये सुवेलक्षणो
नवमं आश्वासः ॥

यस्य 'कृष्णमणिमयानां गण्डशैलनामर्धान्तान्सेवमानानामाश्रितानां त्रिदशव-
धूनामनुरागो मनोभिनिवेशः शिथिलत्वं न प्रातः' इत्यग्रिमस्कन्धके योजना ।
कीदृशान् । अदृष्टेनाज्ञातेन गजेन प्रणोदिताः सिंहनाशाय प्रेरिताः । अत एव पत-
न्तस्वटाः पर्वतैकदेशास्तदभिघातेन प्रथमं मूर्च्छिता अपोत्थिताः सिंहा येषु तान् ।
एवं शार्दूलरवेण विसंठुलं संभ्रान्तम्, अत एव निपतितम्, अथान्योन्यलग्नं
मिलितं किंनराणां मिथुनं येषु तान्, किंभूतान् तुद्गतस्य तटस्य पर्वतैकदेशस्य निर्झ-
रेण मुखरान् ऊर्ध्वतः पतता शब्दायमानान् ॥ आदिकुलकम् ॥

सुवेलोत्कर्षदशया रामदासप्रकाशिता ।

रामसेतुप्रदीपस्य पूर्णभूषवनी शिखा ॥

दशम आश्रयः ।

अथ सुवेलारोहणमाह—

अह जिअअमहिहरेसु व सुवेलसिहरेसु जिञ्जडिअवीसत्थम् ।

परिसंठ्ठिअं हअन्मि व अहअन्मि वि दहमुहे पवंगमसेण्णम् ॥१॥

[अथ निजकमहीधरेष्विव सुवेलशिखरेषु निर्वलिनविश्वस्तम् ।

परिसंस्थितं हत इवाहतेऽपि दशमुखे प्लवंगमसैन्यम् ॥]

अथ सुवेलदर्शनोत्तरं प्लवंगमसैन्यं सुवेलशिखरेषु परिसंस्थितमाश्रासप्रहर्षं चकारेल्पेः । निजकेषु महीधरेष्विव । यथा खीगशैलेषु स्थितिः कियते । एतेन स्नेच्छाचारविहारक्षोभामोटनादिना वानराणामनयत्वं रावणस्य च प्रतापभङ्गः सूचितः । तदुक्तम्—अहतेऽपि सकलसामग्रीसन्निवे वियमानेऽपि दशमुखे हत इव सति निर्वलितं सानो सानो पृथग्भूतं विश्वस्तमभ्रुब्धमिति सैन्यक्रिययोरन्यतरविशेषणम् । यद्वा निजकेति साहचर्येण निर्वलितेति हत इवेति साहचर्येण परिसंस्थितमिति योज्यम्(?) । अत्र निर्वलितेतिपदेन कपीनामुत्साहगर्वयोः सुवेलविस्तारस्य च प्रकर्षं उक्तः । निजमहीधरसुवेलशिखरयोरुपमाद्यभवेत्युपप्रेक्षा चमत्कारिणी ॥

अथ सुवेलोपमर्दमाह—

रइणा वि अणुच्छुण्णा वीसरथं मारुण वि अणालिद्धा ।

विअसेहिं वि परिहरिआ पवंगमेहिं मलिआ सुवेलुच्छङ्गा ॥ २ ॥

[रविणाप्यनुक्षुण्णा विश्वस्तं मारुतेनाप्यनालीढाः ।

त्रिदशैरपि परिहृताः प्लवंगमैर्नृदिताः सुवेलोत्सङ्गाः ॥]

ये रविणाप्यनुक्षुण्णा ऊर्ध्वमनाक्रान्ताः किरपानामगम्यत्वात् । विश्वस्तं यथा स्यादेवं मारुतेनाप्यनालीढा अस्पृष्टाः । कुञ्जकन्दरादिबाहुष्वेन भयात् । त्रिदशैर्विमानचारिभिरपि परिहृता अनक्रान्ता रावणत्रासात् । ये सुवेलोत्सङ्गाः प्लवंगमैर्नृदिताः क्षोभामोटनादिनाधिजीकृता इत्यर्थः । एतेन कपीनामुत्साहोत्कर्षो रावणापकर्षश्च सूचितः । यद्वा सर्वत्र 'कुञ्जकन्दरादिगहनत्वेन रावणादिभयेन च' इति योजनीयम् । विरोधार्थकारः ॥

अथ लङ्कादर्शनमाह—

रिडणधरि त्ति सरोसं जणअसुआ एत्थ णिवसइ त्ति सहरिसम् ।

पहुणा लङ्कादिमुही उअरसन्दोलिआ विइण्णा दिट्ठी ॥ ३ ॥

[रिपुनगरीति सरोपं जनकसुतात्र निवसतीति सहर्षम् ।

प्रभुणा लङ्काभिमुखी उभयरसान्दोलिता विकीर्णा(वितीर्णा,या)दृष्टिः॥]

प्रभुणा रामेण लङ्कासंमुखी दृष्टिरद्रोपकारस्म(?) रिपोरियं नगरीति सरोषं विकीर्णा विशेषतश्चाश्रुत्वाहरायादिमती(?) क्षिप्ता । जनकसुता मत्त्रेयसी अत्रैव पुरि निवसतीति सहर्षं वितीर्णा दत्ता । प्रसादोत्फुल्लत्वादिधर्मविकिष्टा समर्पितेति यावत् । अत एवोभयरसेन परस्परविरोधिना क्रोधोत्साहरूपेणान्दोलिताविभाव्यमानकमल-दलशतव्यतिभेदवत्समयसौदम्येण स्वस्वचेष्टावैशिष्ट्यनैरन्तर्यादिकमुपमृदापरेणावगा-डुगारब्धाप्यनवगाहिता सत्प्रतिपक्षानुमानाभ्यां पक्ष इवेति क्रोधदृष्टेरुपभावसंधिः ॥

रावणक्षोभमाह—

सो सुअरामागमणो पवअङ्कन्तसिहरेण जाआमरिसो ।

रोसेण गलितधीरो समं सुवेलेण कम्पिओ दहवअणो ॥ ४ ॥

[ततः श्रुतरामागमनः प्लवगाक्रान्तशिखरेण जातामर्षः ।

रोषेण गलितधैर्यः समं सुवेलेन कम्पितो दशवदनः ॥]

ततोऽनन्तरं प्लवगैराक्रान्तानि शिखराणि यस्य तथाभूतेन सुवेलेन समं दश-वदनः कम्पितः क्षोभात्, सुवेलेऽपि कपिचक्रमेण कम्पित इत्यर्थः । किंभूतो दशवदनः । श्रुतं रामस्यागमनं येन । तथा जातोऽमर्षः परोत्कर्षासङ्घिष्णुता यस्येति रोषाद्भेदः । एवम् रोषेण गलितं धैर्यं यस्य प्रस्वेदाधरस्फन्दनयनारुण्यादिवैल्लभ्यो-दयादिति धैर्यरूपभावशान्तिः त्रासरूपभावोदयश्च । गिरिरपि श्रुतं विश्रुतं ख्यातं रामागमनं यत्र । जात आमर्षो नर्षणं प्लवगविमर्दनं यत्र । गलितं धैर्यं स्थिरता यस्येतादृशः । रावणस्य क्षोभवर्णेनमनुचितमिति रोषेण कम्पित इति वा ॥

अथ दिवसापयानमाह—

ताव अ आसण्णट्टिअकइवलणिग्घोसकलुसिअस्स भअअरम् ।

दसवअणस्त समोसरिअपरिअणं मुअइ दिट्ठिवाअं दिवसो ॥ ५ ॥

[तावच्चासन्नस्थितकपिबलनिर्घोषकलुषितस्य भयंकरम् ।

दशवदनस्य समपसृतपरिजनं मुञ्चति दृष्टिपातं दिवसः ॥]

यावत्सुवेत्यवस्थितिं कपयः पुर्वन्ति तावदेव आमन्नस्थितस्य निकटवर्तिनः कपि-
वलस्य निर्घोषेण कलुषितस्य मद्ग्रेऽपि कपयः प्रगल्भन्त इति सको वचित्तस्य दश-
मुखस्य दृष्टेः पातो यत्रेति दृष्टिसंमुखं दिवसो मुञ्चति । दशमुखत्वात्काव्यवस्थाने
दृष्टिपातः परिहृतो न स्यादिति सर्वथा धर्हिर्गमनमेव धरमिति संध्योपक्रमोऽभूदिति
भावः । किंभूतम् । भयंकरं द्रष्टुमशक्यम् । एवम् समपसृताः पलायिताः परिजना
यस्मात्तम् । अस्मास्तु विद्यमानेष्वेव कपीनामेवं प्रगर इति संमुखपतितानस्थानेव व्यापा-
दं विध्यतीति तात्पर्यादत्राचेतनस्यापि दिनस्य भयोत्प्रेक्षया राज्ञस्यातिदुर्धर्षत्वमुक्तम् ॥

अथ रविकराणां पिञ्जरतामाह—

सुरगअणिहस्स रइणो कड्डन्तस्स णल्लिणिं व दिअसच्छाअम् ।

वलइ हरिआलकविलो कमलरअक्खउरिओ व करपअभारो ॥ ६ ॥

[सुरगजनिभस्य रवेः कर्पतो नलिनीमिव दिवसच्छायाम् ।

वलति हरितालकपिलः कमलरजःकलुषित इव करप्राम्भारः ॥]

रवेः करसमूहो वलति परावर्तते । सर्वतो वर्तुणीभवतीत्यर्थः । किंभूतस्य ।
सुरगज ऐरावणस्तस्यस्य सहजशौक्यात् । एवं रविप्रकाशत्वेन नलिनीमिव दिव-
सच्छाया कान्ति कर्पतः स्वेनैव सार्धं नयतः । करप्राम्भार कीदृक् । हरितालक-
कपिलः । तत्रोत्प्रेक्षते—कमलरजोमि. कलुषित इव च्छन्न इव । नलिन्याः कर्पणे
तदुचितमेवेति रविरपि तत एव तदानीं कपिलोऽभूदिति भावः । सुरगजस्यपि
दिवसे छाया कान्तिर्यस्याख्यादयो नलिनीमाकर्षतः शुष्णरूपकप्राम्भायो वकी-
भवति कमलरजःसवन्त्यादुक्त्वत्कपिलश्चेति साम्यम् ॥

अथ द्रुमच्छायानां दैर्घ्यमाह—

ओलुगगप्फरिसाणं सिञ्जन्तपसारिआअवणिराआणम् ।

आआमिञ्जन्तीण व जाअं तल्लिणत्तणं द्रुमच्छाआणम् ॥ ७ ॥

[अवरुणस्पर्शानां क्षीयमाणप्रसारितातपनिरायतानाम् ।

आयम्यमानानामिव जातं तल्लिनत्वं द्रुमच्छायानाम् ॥]

क्षीयमानो यः प्रसारित आतपस्तन्मध्ये निरायतानां यथायथा आतपक्षयः तथा तथा वीर्षाणां द्रुमच्छायानां तलिनत्वं तुच्छत्वं जातम् । तुच्छत्वे हेतुमाह—अव-
रुणः स्पर्शां यासां तथाभूतानां प्रचण्डातप इव तदानीं तथा शैलानुपलम्भादिद-
मुपलक्षणम् । तथा श्यामिकानुपलम्भाच्च वीर्षत्वमुपेक्षते । आयम्यमागानामिव
केनचिदाकुण्ड वीर्षांक्रियमाणानामिव जलौकादिवदित्यर्थः । यद्वा प्राकृतत्वात्क्षीय-
माणदिवसेन हेतुना निरायतं यथा स्मृतथा प्रसारितानामायम्यमानजलौकादीना-
मिवेति पूर्वं धर्मैश्च, इह तु धर्मिणः संभावनादुपेक्षा ॥

अथ रविमण्डलमाह—

द्वीसद्वि विदुमभ्रं सिन्दूराह्वराइन्द्रकुम्भच्छात्रम् ।

मन्दरधातुकलङ्कितवासुइमण्डलनिधकलं रविद्विम्बम् ॥ ८ ॥

[दृश्यते विदुमाताम्रं सिन्दूराह्वराज्जेन्द्रकुम्भच्छायम् ।

मन्दरधातुकलङ्कितवासुकिमण्डलनिधकलं रविद्विम्बम् ॥]

रविद्विम्बं विदुमवदाताम्रं दृश्यते । कीदृक् । सिन्दूरेणाह्वरास्य स्पृष्टस्य ज्जेन्द्र-
कुम्भस्येव छाया कान्तिर्यस्य त्येहितत्वात् । एवं मन्दरधातुभिः कलङ्कितस्य मथन-
समये रज्जुभावेन वर्षणादचोक्तस्य वासुकेर्मण्डलं बलगीभावात्तद्विधकलं वर्तुल-
मिति संप्याराग उक्तः ॥

अथ दिवसावशेषमाह—

मवल्लेन्ति दिसाहोआ छायासामलइओअरं महिवेष्टम् ।

दिवसो कलावसेसो सिहरालन्गतणुआअवा धरणिहरा ॥ ९ ॥

[मुकुलायन्ते दिग्भागोऽश्यायाश्यामलितोदरं महिवेष्ट(पृष्ट)म् ।

दिवसः कलावशेषः शिखरालन्गतनुकातपा धरणिधराः ॥]

कला अवशेषो यस्य तथाभूतो दिवसः स्थित इत्यर्थात् । अत एव दिशाभागोणा
विस्तारं मुकुलायन्ते संकुचन्ति प्रान्तेषु प्रकाशाभावात् । एवं छाया जातपाभाव-
स्तया श्यामलितमुदरं यस्य तादृग्महीपृष्ठं जातमित्यर्थात् । एवं शिखरेषु आ इपल-
मालानुकाः कृशा आतपा येषाम्, उच्यन्तात्, तथाभूता महीधरा जाताः । 'काष्ठ,
त्रिशक्तु ताः कलाः' इत्यमरः ॥

अथ सूर्यावतरणमाह—

अत्यग्निश्चम्बपरिणष्ट हिआअवरअम्भि सुरगअम्भि व दिअसे ।
दीसहि पल्हत्थन्तं चिह्दिअघाउसिहरे व दिणअरविम्बम् ॥१०॥

[अस्तनितम्बपरिणते हृतातपरजसि सुरगज इव दिवसे ।

दृश्यते पर्यस्यद्विघटितधातुशिखरमिव दिनकरविम्बम् ॥]

दिनकरविम्बं विघटितं गैरिकशिखरमिव पर्यस्यत्पतद्दृश्यते । कुत्र सति । सुर-
गज एरावत एव दिवसे शैलान्निप्रचीन- प्रतीचीगतत्वाच्च अस्तस्य चरमाचलस्य
नितम्बे परि सर्थतोभावेन गते उपगते प्राप्ते । दिनस्य तत्रैव पर्ववसानात् । पक्षे
परिवृत्त्य कृताधातत्वाच्चिच्छिद्यन्ते सति । कीदृशि । हृतं पातितम् आतप एव रजो
येन । गैरिकस्यैस्वर्यात् । अत एव आतपस्य रक्तता लभ्यते तदुद्धृत्तनादेव च तदानी
दिनदिग्गगनाद्वीनानपि रक्तत्वमिति भावः । अन्योऽपि परिषत्तः कसी उद्धृत्त-
मिर्बुलेभिः सं दिग्गवीनि च पूरयञ्छिखरं पातयतीति ध्वनिः । 'करदन्तकृता-
घातो गज परिणतो भवेत्' इति कोषः । अत्र दिनमजयो, किरणरजसो,
रविशिखरयोश्च साम्यम् ॥

अथ कमलानां संकोचमाह—

कमलाण दिअसविगमे संबञ्जन्ति गलिआअवकिलिन्ताई ।

मअरन्दमत्तमहुअरचलपक्खुप्पुसिअमहुरमाइ दलाई ॥ ११ ॥

[कमलानां दिवसविगमे संबध्यन्ते गलितातपकाम्यन्ति(कान्तानि) ।

मकरन्दमत्तमधुकरचक्षुप्रोञ्जितमधुरसानि दलानि ॥]

दिवसस्य विगमे शायं कमलानां दलानि संबध्यन्ते संकुचन्ति । किंभूतानि ।
गलितेनातपेन क्लाम्यन्ति निष्प्रभाणि । तेषां दिन एव कान्त्युदयात् । एवं मकरन्देन
मत्तस्य मधुकरस्य चलपक्षान्यामुप्रोञ्जितो मधुरमो वेषु तानि । मकरन्दमुद्दि-
लतयोद्भूयितुमपारयतीऽवहिर्भवतीऽपि दलेषु पतनेन पक्षयोरसंवरणादिति भावः ।
मत्तस्य पतनमुचितमेवेति ध्वनिः ॥

अथ रत्नरावणबीरवस्थातौरयमाह—

दीवन्ति दो वि सरिसा कश्चलणाइहमहिरअसगकन्दा ।

अत्याअन्तो अ रई आसणविणासणिप्पहो द्दहअणो ॥ १२ ॥

[दृश्येते द्वावपि सदृशौ कपिचरणाविद्धमहीरजःसमाक्रान्तौ ।

अस्तायमानश्च रविरासन्नविनाशनिष्प्रभो दशवदनः ॥]

अस्तायमानोऽस्तं गच्छन् रविः, निकटवर्तिना विनाशेन निष्प्रभो रावणश्च द्वावपि सदृशौ दृश्येते । वीजमाह—कपीनां चरणैराविद्धान्नुत्थापितानि यानि सुवेल्लमहीरजांसि तैः समाक्रान्तौ । अत्र धूलीनां रविपर्यन्तगमनेन कपीनामुद्धतचलनम् । रवेरपि निष्प्रभत्वं च सूच्यते । शिरसि कपिचरणोद्धतधूलिपतनं सहत एवेत्यस्तायमानरविसाम्येन रावणस्याचिरेण मृत्युरुक्तः । आसन्नमृत्युः स्वत एव निष्प्रभो भवतीति ध्वनिः ॥

अथ रवेरस्त्वमनमाह—

अद्धत्यपिअदिणअरो तुङ्गोवासपरिसंठिआअवसेसो ।

गअणे मुक्कमहिअलो परिप्पवन्ततलिणो किलिम्मइ दिअसो ॥ १३ ॥

[अर्धास्तमितदिनकरस्तुङ्गावकाशपरिसंस्थितातपशेषः ।

गगने मुक्तमहीतलः परिप्लवमानतलिनः क्लाम्यति दिवसः ॥]

मुक्तं भूतलं येन स दिवसो गगने परिप्लवमान इव तलिनस्तनुः क्लाम्यति विशिष्टप्रकाशाभावात् । कीदृक् । अर्धेनास्तमितो जले मग्नो दिनकरो यत्र । एवं तुङ्गावकाशे उच्चप्रदेशे गिरिशिखरादौ परिसंस्थितमातपशेषं यत्र । बहूनामस्तमितत्वादिति भावः । अत्र प्लवनकर्तृशुद्धिक्लवेनोत्प्रेक्षितस्य दिनस्य रविरर्धमग्नो मूर्धा, उपरि संस्वरत्रातपशेषः करचरणादिः, गगनं च समुद्रः इति व्यञ्जनयोत्प्रेक्षितम् । प्लवकर्तापि जलोपर्येव मजन्मूर्धा चलकरचरणादिः क्लाम्यतीति ध्वनिः ॥

अथ रविकिरणानामूर्ध्वतामाह—

दिअसेण वणगएण व परंमुहाइद्धपाअवस्स व रविणो ।

दीसइ थोरकरालो उद्धो मूलणिवहो व करपअमारो ॥ १४ ॥

[दिवसेन वनगजेनेव पराङ्मुखाविद्धपादपत्येव रवेः ।

दृश्यते स्थूलकराल ऊर्ध्वो मूलणिवह इव करप्राग्भारः ॥]

रवेः करप्राग्भार ऊर्ध्वो दृश्यते । रवेरधोवृत्तितया तेजसामूर्ध्वगमनमिति भावः । क इव । मूलणिवह इव । मूलं शिरा । एवं स्थूलः प्रौढः पुञ्जीभूतो वा । करालो मध्ये मध्ये सच्छिद्रः, तुङ्गो वा । प्राग्भारणिवहयोरपि विशेषणम् । रवेः

किंभूतस्येव । वनगजेनेव दिवसेन पराद्भुखमन्यतोमुखं प्रेरितस्य सतः पादपस्य वृक्षस्येव । अत्र दिनगजयो., रविपादपयो, करशिरासमूहयोश्च साम्यम् । विदिकपातितत्वात्स्थूलः, तुङ्गतया विरलत्वेन च कराल शिरास्तोम एव दृश्ये न तु वृक्ष इति किरणा एव दृश्यन्ते, न रविरिति भावः ॥

अथ संध्यागमनमाह—

णवरि अ दिणअरविम्बं संज्ञामइअम्मि णिअअरुहिरप्पङ्के ।

दह्वअणस्स भअअरं पडमसिरच्छेअमण्डलं व णिउड्डुम् ॥ १५ ॥

[अनन्तरं च दिनकरविम्बं संख्यामये निजकरुधिरपङ्के ।

दशवदनस्य भयंकरं प्रथमशिरच्छेदमण्डलमिव निमग्नम् ॥]

दिवसपतनान्तरं च दशवदनस्य मण्डलकारप्रथमशिर.रण्डमिव दिनकर-विम्बं संख्यामये निजकरुधिरपङ्के निमग्नम् । लंघित्वात्तद्विधिरस्वरूपत्वेनोद्रेक्षिता संध्या । तथा च संध्या बभूवेति भावः । भयंकरमित्युभयविशेषणम् । रविपतन-स्यापि रात्रिहेतुत्वेन तत्त्वात् । अत्र प्रथमपदेन प्रधानीभूतं शिवाराधनेऽप्यकृत-मिति रावणमृग्योरावश्यत्वाच्चिरकर्तव्यत्वेनाकृतमपि कृतत्वेनोप्रेषितमिति भावः । यद्वा तदानीमेव शिवाराधनाय यत्प्रथमं निकृतवान् तेन समं सहोपमा ॥

अथ कमलाना मुकुलीभावमाह—

भमरभरोवत्ताइं परिणअकेसरपलोट्टरअगरुआइं ।

रविविरहमिलन्ताइं वि होन्ति करालाइ पड्कआण दलाइं ॥ १६ ॥

[भ्रमरभरापवृत्तानि परिणतकेसरप्रलुटितरजोगुरुकाणि ।

रविविरहमिलन्त्यपि भवन्ति करालानि पङ्कजानां दलानि ॥]

पङ्कजानां दलानि करालानि सच्छिद्राणि भवन्ति । किंभूतानि । रविविरहे सति परस्पर मिलन्त्यपि । वन्दुरिरहे सर्वे मिलन्त्येवेति ध्वनिः । अपिरत्र मिलन्ता सच्छिद्रता न शिष्टतीति विरोधाभाससूचनाय । सच्छिद्रत्वे हेतुमाह—भ्रमराणां भरेणापवृत्तान्यवनतानि । बहिर्भ्रमरानामपि मकरन्दतुन्दिलत्वेनोदयनासमर्थत्वान् । एवं परिणतानां केसराणां प्रलुटितरजोभिर्गुरुकाणि । केसराणां परिणत्य भ्रमराणां किञ्चिदभिधातेनैव रज स्पृशन्त्यान्त्रेषु गुरुत्वम् । अतोऽयवननि- सच्छिद्रताहेतु-रिति भावः ॥

अथ प्रतीच्या रमिकान्तिच्छटामाह—

अवरदिसावित्थिण्णो दीहमऊहविसमप्यहासंघाओ ।

रअणिवभरो व दीसइ कालमुहक्खित्तदिअसकहुणभग्गो ॥ १७ ॥

[अपरदिशाविस्तीर्णो दीर्घमयूखविषमप्रभासंघातः ।

रजोनिर्भर इव दृश्यते कालमुखक्षितदिवसकर्षणमार्गः ॥]

दीर्घाणां मयूखानां विषम नतोन्नता या प्रभा रूपं तस्याः संघातः समूहः
अपरा दिक् प्रतीची तत्र भिस्तीर्णः प्रौढो दृश्यते, सर्वेषामेव तदा तत्र वर्तुलीभा-
घातः । कीदृक् । रजः परागः तद्भिर्भरः पूर्णः । पिञ्जत्वात् । क इव । कालो
यमः संध्यासमयश्च तन्मुरादाक्षित्स्व दिवसस्य कर्षणमार्ग इव । कालेन क्वलितस्य
दिवसस्य निजमुद्धवा रविणातिवन्धय शृहीत्वाकृष्टस्य खेनेव सार्धं भीयमानस्य कर्षण-
मार्ग इत्यर्थः । अन्यत्रापि कस्यचिन्मुखादाकृष्टस्य भूम्यादौ कर्षणमार्गो दीर्घो विषमो
रजो धूलिस्तभिर्भरश्च भवतीति ध्वनिः ॥

अथ संध्यारागमाह—

उद्धोवअत्तविम्बे वेएण महिं व दिणअरम्मि अइगए ।

उच्छलिआअवअम्वा संझाराअमिहिआ णहम्मि णिहिता ॥१८॥

[ऊर्ध्वापवृत्तविम्बे वेगेन महीमिव दिनकरेऽतिगते ।

उच्छलितातपाताम्रा संध्यारागमेदिव्ता नभसि निहिता ॥]

संध्यारागविशिष्टा मेदिना स्वल्पमेघो नभसि निहिता लम्बा । उत्प्रेक्षते—
कीदृशी । ऊर्ध्वापवृत्तं स्फुरितं विम्बं यस्य तादृशि दिनकरे वेगेन महीमिवातिग-
सेऽपगते राशुच्छलितेनाताम्रा । अन्यस्यापि वृक्षादितो भूमौ पतित्वा चूर्णितस्य
रुधिरादिकमूर्ध्वमेवोच्छलतीति ध्वनिः ॥

अथ संध्यारागप्रौढिमाह—

अत्थसिहरम्मि दीसइ मेरुअहुग्घुट्टकणअकहमअम्बो ।

वलमाणतुरिरअरविरहपडिउट्टिअथअवडो व संझाराओ ॥ १९ ॥

[अस्तशिसरे दृश्यते मेरुतटोद्दृष्टकनककर्दमातान्नः ।

वलमानत्वरितरविरथपतितोत्थितध्वजपट इव संध्यारागः ॥]

अस्ताचलस्य शिखरे संघ्यारागो दृश्यते । क इव । बलमानोऽपतरणाय नवी-
भवनं सरं त्वरिते यो हविरथस्तस्य पतितः सञ्जुस्थितो ध्वजपट इव । अस्ताचला-
दवतीर्णस्यैव रथस्यातिनिम्ने पतनात्पतितः, पुनरुद्यारोहणादुत्थितः । तत एव न
दृश्यते । किं तु पताकामात्रमिति भावः । लौहित्ये हेतुमाह—ध्वजपटः कीदृक् ।
मेहतटे उद्गृह्यो मृष्टो यः कनककर्दमः । सूर्यतेज सबन्धेन द्रवीभावात् । तेन
आ ईपतात्र ॥

अथ कुमुदविरासमाह—

विभसद् धवलाभम्भं गजरुहिराल्लिङ्गकेसरिसदृच्छाभम् ।

पवनन्दोलनचटुलं संशारजन्तकेसरं कुमुदवणम् ॥ २० ॥

[विकसति धवलाभं गजरुहिराल्लिङ्गकेसरिसटाच्छायम् ।

पवनन्दोलनचटुलं संघ्यारज्यमानकेसरं कुमुदवनम्]

कुमुदवनं विभसति । कीदृक् । धवलमाभं च । अत एव गजरुधिरेनाच्छिष्टा
या केसरिसटा तदृच्छाया कान्तिर्बस्य तत् । एवं पवनकृतेनान्दोलनेन चञ्चलम् ।
संघ्याया रज्यमानानि रणे प्राप्ताणि केसरानि यस्य । तदानीं शोणत्वेनोपलम्भा-
दिति भावः ॥

अथ च्छायामाह—

होइ अवाअददीहा दरवोच्छिजन्तविसमसंघाराआ ।

ओधूसरिअदसदिसा अबद्धतिमिरा दिणावसाणच्छाआ ॥ २१ ॥

[भवत्यप्रकटदीर्घा दरव्यवच्छिद्यमानविपमसंघ्यारागा ।

अवधूसरितदशादिक् अबद्धतिमिरा दिनावसानच्छाया ॥]

दिनावसाने छाया । वृक्षादीनामित्यर्थात् । भवति । कीदृशी । अप्रकटा सती
दीर्घा । सार्थं सर्वत्र च्छाया पूर्वाभिमुखी दीर्घा । किंतु विशिष्य न गृह्यते, आग-
न्तुकच्छाययाभावलच्छायया वा नवांशमेकीकरणात् । एवं दर ईपद् व्यवच्छिद्य-
मानः क्वचित्क्वचित्प्रकारेण अत एव विपम-संघ्यारागो जन सा । एषम् अवधूत-
रिता दश दिशो यत्र सा । प्रनाशप्रादिविरहान् एषम् अवद्धमसबद्धं तिमिरं यत्र ।
द्वित्रिंशोत्तरमागन्तुकत्वेन तदा विरलत्वात् । वेचित्तु—भवति च प्रकटदीर्घा
प्रकटा सती दीर्घा भवति पेलयंमाहुः ॥

अथ संध्याशान्तिमाह—

संज्ञाअवमुच्चन्तं जलिअपसम्मन्तहुअवहट्टाणणिहम् ।

दूरस्थमिअदिणअरं जाअं संवत्तसरिसरुअं गअणम् ॥ २२ ॥

[संध्यातपमुच्यमानं ज्वलितप्रशाम्यद्भूतवहस्थाननिभम् ।

दूरास्तमितदिनकरं जातं संवर्तसदृशरूपं गगनम् ॥]

दूरे अस्त्रमितो दिनकरो यत्र तद्गगनं संवर्तेन प्रलयेन सदृशं रूपं यस्य ताद-
रजातम् । कीदृक् । संध्याकालीनेन संध्यारूपेण वा आतपेन मुच्यमानम् । अत
एव प्रथमं ज्वलितं पश्चात्प्रशाम्यन्निर्वाणतां गच्छद्यद्वह्निस्थानं तत्तुल्यम् । यथा यथा
संध्यातपस्त्रागः, तथा तथा श्यामिकोदयात् । संध्यातपदहनयोर्विपदमिस्थानयोश्च
साम्यम् । प्रलयोऽपि संध्यातपरविश्वन्यः कालानलोपशमाधिर्वाणाद्यतनीलीकृत-
विश्वश्रेति समता । प्रलयतुल्यतया चागन्तुकृतमसा नीलिमातिशयः सूचितः ।
सञ्जत्येति पाठे सर्वत्र सदृशरूपमित्यर्थः । भविष्यतमः प्रायल्भ्यादित्यर्थः ॥

अथ दीपोद्घोतमाह—

संज्ञाराअत्थइआ दरसंरुढन्धआरकअपरभाआ ।

दिवसच्छविपरिसेसे झिज्जन्ते णिइअन्ति दीबुज्जोआ ॥ २३ ॥

[संध्यारागस्थगिता दरसंरुढान्धकारकृतपरभागाः ।

दिवसच्छविपरिशेषे क्षीयमाणे निर्वैलन्ति दीपोद्घोताः]

दिवसस्य च्छविः शोभा तत्परिशेषेऽवशिष्टभागे क्षीयमाणे सति दीपानामुद्घोता
निर्वैलन्ति अभिभावकाभावात्तृचम्भवन्ति । किंभूताः । संध्यारागेण स्थगिताः
किञ्चित्प्रकाशसत्त्वेनावरुद्धप्रसाराः अनन्तरं ईपत्संरुद्धेनान्धकारेण कृतः परभागः
अन्यतः शोभा येषां ते ॥

अथ चक्रविषटनमाह—

विइअन्तराअणिअलं उहअत्तहट्टिअमिअन्तदिट्टिरइसुइहम् ।

अवसं अक्काअजुअं हुंकाराअत्तजीविअं वोच्छिण्णम् ॥ २४ ॥

[विषट्टमानरागनिगडमुभयतटस्थितमिलदृष्टिरतिसुखम् ।

अवशां चक्रवाक्युगं हुंकारायत्तजीवितं व्यवच्छिन्नम् ॥]

चक्रवाक्युर्गं ध्यवच्छिद्यं विलिष्टम् । कीदृक् । विषयमानो निरोपाशमो रागोऽनु-
 रागरूपो निगडो यस्य तत् । निगडविषयने ध्यवच्छेधो दुष्पत् एवेति भावः । एवं
 नयादेहमयकूलस्थितं सहूरत एव मिलन्तीभ्यां दृष्टिभ्यां रतिमुलं यस्य तथाभूतम् ।
 स्थितान्तं दृष्टिविशेषं वा । एवम् अवशगस्यत्तत्रं हुंकाराधीनं जीवनं यस्य तथा ।
 तथा च दृष्टिमिलनेऽपि स्मन्दनिपेययोरभावेन परस्पर संशयितस्य जीवितस्य स्वस्व-
 त्परिहापनाय कृतेन विरहपीडोद्भूतमजितेन वा हुंकारेणानुमित्या धारणमिति भावः ॥

अथ तिमिरयादुर्भावमाह—

ताव अ तमालकसणो कञ्चणकडअं व बहलसंझाराणम् ।

परिपेळ्ळिऊण अ तमो हिअकहमसुरगइन्द्रणिहसो व ठिओ ॥२५॥

[तावदेव तमालकृष्णं काञ्चनकटकमिव बहलसंघ्यारागम् ।

प्रतिप्रेर्य च तमो हृतकर्दमसुरगजेन्द्रनिघर्ष इव स्थितम् ॥]

यावत्सध्या गच्छति तावदेव तमालककृष्णं तमः स्तुं बहलं संघ्यारागं काञ्च-
 नकटकमिव प्रतिप्रेर्य अवपात्य स्थितम् । क इव । हृतकर्दमस्य सुरगजेन्द्रस्य निघर्षो
 गात्रपर्वणस्थानमिव । सोऽपि गात्रसंबद्धकर्दमसंबन्धात्कृष्णः, कण्डूयतादिविभिना
 निरिवटकं भङ्गत्वा निष्ठतीति साम्यम् । सुरगजगानीयत्वेन महत्त्वमप्युक्तम् ।
 हृतकर्दमो निघर्ष इवेति वा ॥

अथ तमसः प्रसरणमाह—

आसण्णम्मि षविरलं बहलं थोअन्तरम्मि दूरम्मि घणम् ।

ओभग्गादिट्ठिप्रसरं सवत्थ समट्ठिअं पि दीसड तिमिरम् ॥ २६ ॥

[आसन्ने प्रविरलं बहलं श्लोकान्तरे दूरे घनम् ।

अवमग्नदृष्टिप्रसरं सर्वत्र समस्वितमपि दृश्यते तिमिरम् ॥]

सर्वत्र समतया स्थितमपि तिमिरमीदृशं दृश्यते । कीदृशम् । आसन्ने निकटके
 प्रविरलं श्लोकव्यवधानं बहलं निस्टापेक्षया बहुलं दूरे घनम्, तदपेक्षयापि निवि-
 दम् । अत एव अवमग्नो दृष्टिप्रसरो यत्र विषयायामग्रहात् । सर्वत्रासन्नादियु-
 त्तमदृष्टिप्रसरमिति वा ॥

अथ द्रुमारीनामदृश्यतामाह—

घणविडवट्टिअतिमिरा तिमिरालिद्धमइलन्तमुद्धकिसलआ ।

किसलअणिसण्णकुसुमा कुसुमामोएण णवर णज्जन्ति दुमा ॥२७॥

[घनविटपस्थिततिमिरास्तिमिरालीढमलिनायमानमुग्धकिसलयाः ।

किसलयनिषण्णकुसुमाः कुसुमामोदेन केवलं ज्ञायन्ते द्रुमाः ॥]

द्रुमाः केवलं कुसुमानामामोदेन ज्ञायन्ते । किंभूताः । घनेषु घनानि वा विटपेषु स्थितान्यनुच्छेदनीयानि तिमिराणि येषु ते । एवं तिमिरैरालीढानि स्पृष्टानि, अत एव मलिनायमानानि मुग्धानि किसलयानि येषाम् । एवं किसलयेषु निषण्णानि न तु दृष्टानि कुसुमानि येषामिति । शाखापप्रकृष्टुमेषु सत्खपि दृष्टिप्रसराभावेन सौर-भमेवानुनापयतीति भावः ॥ शृङ्खलबन्धोऽयम् ॥

अथ सर्वत्र तिमिरस्याभिव्याप्तिनाह—

मेलविअसव्वदिसं आणण्णम्मि वि पण्णट्टणआलोअम् ।

सूएअव्वमहिअलं जाअं सूरवडणाणुरूअं तिमिरम् ॥ २८ ॥

[मिलितसर्वदिगासन्नेऽपि प्रनष्टनयनालोक्तम् ।

सूचयितव्यमहीतलं जातं सूरपतनानुरूपं तिमिरम् ॥]

मेलिता एकीकृताः सर्वा दिशो येन, भेदज्ञापकनिहाभावात् । आसन्नेऽपि प्रनष्टो नयनस्वालोकस्तेजो, नयनेनालोको दर्शनं वा यस्मात्, विषयतिरोधायकत्वात् । अत एव सूचयितव्यं चक्षुरन्यप्रमाणवेदनीयं स्मृतव्यं वा महीतलं यत्र तादृशं तिमिरं सूर्यपतनस्वालुरूपं योग्यं जातम् । यथा सूर्ये सत्खलन्तप्रकाशोत्कर्षहेतुरख-न्तमन्धकारापकर्षः, तथा तत्पतने सत्खलन्तप्रकाशापकर्षहेतुरखन्तमन्धकारोत्कर्षः । किं वा सूर्यपतनं प्रलय इति तदनुरूपमिति भावः ॥

अथ माडतामाह—

ओक्खण्ण्डेअव्वदट्ठो पसरइ उक्खम्मिअव्ववहलुग्घाओ ।

अवलम्मिअव्वजोगो ससिणा भेअव्वसंघओ तमणिवहो ॥ २९ ॥

[अवखण्डयितव्यदृढः प्रसरत्युत्खनितव्यवहलोद्धातः ।

अवलम्बितव्ययोग्यः शशिना भेत्तव्यसंहतस्तमोनिवहः ॥]

तमोनिवहः प्रसरत्नी । कीदृक् । वृक्षादिवदवखण्डयितव्यः सन्दृढः । तथा च

नावखण्डयितव्यः । पृथिव्यादिनहुल्लवितव्यः सन् बहूलोद्धातो निविडावयवसं-
 स्थानः, तथा च नोत्तनितव्यः । अवलम्बितव्यः सन् भित्त्यादिवयोग्यो यदव-
 ष्टम्भेन स्वीयते । शशिना भेत्तव्यः सन् वज्रादिवरसंहतो नि.सधि मिलितः, तथा
 च तेनापि न भेत्तव्य इति भावः । भेदनं द्विधाकरणम्, तेन तिर्यक्छेदनरूपाद-
 वखण्डनाद्भेदः । सर्वत्र कर्मणि तव्यः । अवखण्डयितव्येऽवखण्डने वृक्षादिवद्दृढ
 इत्येवंरूपेण सर्वत्र भावे वा । शशिना परं भेत्तव्यः संहतो मिलितश्चेत्यपि कथित् ॥
 संप्रदायस्तु—अवखण्डयितव्य. सन् दृढः इति क्रमोऽत्र व्याचष्टे ॥

अथ गुरुतामाह—

वहइ व महिअलभरिओ णोलेइ व पच्छओ धरेइ व पुरओ ।
 पेलेइ व पासगओ गरुआइ व उवरिसंठिओ तमणिवहो ॥ ३० ॥

[वहतीव महीतलभृतो नोदयतीव पश्चाद्धारयतीव पुरतः ।

प्रेरयतीव पार्श्वगतो गुरुकायत इवोपरिसंस्थितस्तमोनिवहः ॥]

तमसो निवहो महीतले भृतो ज्यातः सन् भूमिष्ठं बस्तुजातं बहलुदहतीव भूमि-
 वदाधारीभूतत्वात् । पश्चात्पृष्ठतो नोदयतीव पृष्ठचर इव पुरोवर्तिनम् । प्रतोऽप्रे
 धारयतीव पृष्ठपालुकं पुरोवर्तीव पृष्ठतोऽनोदनेऽप्यपतनात् । पार्श्वयो . . . : सन्
 प्रेरयतीव यन्त्रयतीव यन्त्रवत्तिद्धार्यम् । तेषामेवोपरि स्थितः सन् गुरुकायत इव
 पतितगृहवदिति बहूतनोदनधारणप्रेरणपुरत्वात्तुभवेन व्यापकत्वविशिष्टमूर्तत्वमुत्प्रे-
 रितम् ॥

अथ शशिकरोद्गममाह—

दीसइ अ तिमिरमिलिओ कसणसिलाभिण्णसलिलसीभरघबलो ।
 थोउम्मिइन्तदिसो उअअन्तरिअत्तणुओ सत्तिअरुज्जोओ ॥ ३१ ॥

[दृश्यते च तिमिरमिलितः कृष्णाशिलाभिन्नसलिलशीकरधवलः ।

स्तोकोन्मीलद्दिगुदयान्तरिततनुकः शशिकरोद्गोतः ॥]

उदयेनोदयाचलेनान्तरितः, अत एव तनुकः वृथाः । शशिकरणामुद्गोतः पुरः-
 प्रकाशो दृश्यते च । कीदृक् । तिमिरेण मिलितोऽतएव कृष्णशिल्प्या भिन्नः संभिन्नो
 यः सलिलशीकरस्तद्भवलः । शिलातिमिरयोः स्वामत्वेन शीकरोद्गोतयोः शैलेन
 साम्यम् । तत एव स्तोकमल्पमुन्मीलन्ती प्रकाशं गच्छन्ती दिक्प्राची यस्मात्स
 राधा । किंविदवच्छेदेन धवलिन्ना तिमिरपहरादिति भावः ॥

अथ पूर्वदिक्प्रकाशमाह—

दीसद् जुअन्वअस्मि च महिअलपरभाअससिअराहअतिमिरा ।

णिच्चडिअधूमहुअवहड्डञ्जन्तसमुद्दसंनिहा पुवदिसा ॥ ३२ ॥

[दृश्यते युगक्षय इव महीतलपरभागशशिकराहततिमिरा ।

निर्वलितधूमहुतवहदह्यमानसमुद्दसंनिभा पूर्वदिक् ॥]

पूर्वा दिक् दृश्यते । कीदृशी । महीतलस्य परभाग एकदेशः । अर्थात्प्राच्यव-
च्छिन्न एव । तत्र शशिकरैराहतं स्पृष्टं ईपद्विपदितं वा तिमिरं यत्र तादृशी ।
तदवच्छेदेनैव तदानीं भूमेः शशिकरसंबन्धात् । उत्प्रेक्षते—युगक्षय इव निर्व-
लितः पृथग्भूतो धूमो यस्मादेतादृशो यो हुतवहः प्रलयान्निस्तेन दह्यमानो यः
समुद्दस्तरसंनिभा । तथा च रात्रेस्तमोमयतया प्रलयेन, शशिकराणां क्वचित्किंचि-
त्तिमिरसंबन्धाद्भूततया धूमेन, चन्द्रेदयकालीनलौहित्यास्य दहनेन, पूर्वदिशश्च
तिमिरपूर्णत्वेन श्यामतया दह्यमानसमुद्देण साम्यम् ॥

अथ चन्द्रकलोद्गममाह—

णचरि अ अच्छालोआ उअअगिरिक्खलिअवहलओह्वाणिवहा ।

जाआ पणट्टतिमिरा मुद्धमिअङ्कपरिपण्डुला पुवदिसा ॥ ३३ ॥

[अनन्तरं चाच्छालोका उदयगिरिस्खलितवहलज्योत्स्नानिवहा ।

जाता प्रनष्टतिमिरा मुग्धमृगाङ्कपरिपाण्डुरा पूर्वदिशा ॥]

चन्द्रालोकदर्शनानन्तरं च पूर्वदिक् सुग्धेन कालेन केतारूपेण मृगाङ्केन परिपा-
ण्डुरा जाता । भूसरस्वे हेतुमाह—कीदृशी । उदयगिरौ स्खलितः प्रतिहतो वहलो
निविडो ज्योत्स्नासमूहो यत्र सा सकलतेजसामनागमनादूसरत्वमिति भावः । अत
एव किञ्चिज्योत्स्नासंबन्धात्प्रभष्टं तिमिरं यत्र । अत एव तिमिराभावाद्दृच्छो निर्मल
आलोको दर्शनं यस्याः । 'मृदमिअङ्क-' इति कश्चित्पाठः । तत्र मूढः संसृक्तः ॥

अथ शशिविम्बोदयमाह—

णवकमलोअरअम्वं केसरसडमारसंगलन्तमडहम् ।

विरलेइ समासण्णं णीसेसेइ तिमिरं ण ता ससिविम्बवम्

[नवकमलोदराताम्रं केसरसुकुमारसंगलन्तमयूखम् ।

विरलयति समासन्नं निःशेषयति तिमिरं न तावच्छशे ।

नावखण्डयितव्यः । पृथिव्यादिवदुत्खनितव्यः सन् बहलोद्घातो निषिडावयवसं-
 स्थानः, तथा च नोत्खनितव्यः । अवलम्बितव्यः सन् भिरयादिवयोग्यो यदव-
 ष्टम्नेन स्वीयते । शशिना भेत्तव्यः सन् घञ्जादिवरसहतो नि.संधि मिलितः, तथा
 च तेनापि न भेत्तव्य इति भावः । भेदनं द्विधाकरणम्, तेन तिर्यक्छेदनरूपाद-
 वखण्डनाद्भेदः । सर्वत्र कर्मणि तव्यः । अवखण्डयितव्येऽवखण्डने वृक्षादिवृद्ध
 श्लेवंरूपेण सर्वत्र भावे वा । शशिना परं भेत्तव्यः संहतो मिलितश्चेत्यपि कथित् ॥
 सेन्द्रदायस्तु—अवखण्डयितव्यः सन् दृष्टः इति क्रमेण व्याचष्टे ॥

अथ गुरुतामाह—

वहइ व महिअलभरिओ णोहेइ व पच्छओ घरेइ व पुरओ ।
 पेहेइ व पासगओ गरुआइ व उवरिसंठिओ तमणिवहो ॥ ३० ॥

[वहतीव महीतलभृतो नोदयतीव पश्चाद्धारयतीव पुरतः ।

प्रेरयतीव पार्श्वगतो गुरुकायत इवोपरिसंस्थितस्तमोनिवहः ॥]

तमसो निवहो महीतले भृतो व्याप्तः सन् भूमिष्ठं वस्तुजातं वहत्युद्ग्रहतीव भूमि-
 यदाधारीभूतत्वात् । पश्चात्पृष्टतो नोदयतीव पृष्टचर इव पुरोवर्तिनम् । पुरतोऽप्रे-
 धारयतीव पृष्टपानुकं पुरोवर्तीव पृष्टतोऽनोदनेऽप्यपतनात् । पार्श्वयोः स्थितः सन्
 प्रेरयतीव यन्त्रयतीव यन्त्रवत्सिद्धार्थम् । तेषामेवोपरि स्थितः सन् गुरुकायत इव
 पतितपृष्टवदिति वहननोदनधारणप्रेरणपुरत्वानुभवेन व्यापकत्वविशिष्टमूर्तत्वमुत्प्रे-
 क्षितम् ॥

अथ शशिकरोद्गममाह—

दीसइ अ तिमिरमिलिओ कसणसिलाभिण्णसलिलसीभरधवल्लो ।
 थोवम्मिच्चन्तदिसो उअअन्तरिअतणुओ ससिअरुज्जोओ ॥ ३१ ॥

[दृश्यते च तिमिरमिलितः कृष्णशिलाभिन्नसलिलशीकरधवलः ।

स्तोकोन्मीलद्दिगुदयान्तरिततनुकः शशिकरोक्षोतः ॥]

उदयेनोदयाचलेनान्तरितः, अत एव तनुकः कृशः । शशिकराणामुक्षोतः पुर-
 प्रकाशो दृश्यते च । कीदृक् । तिमिरेण मिलितोऽतएव कृष्णशिलया भिन्नः संभिन्नो
 यः सलिलशीकरंस्तद्भवत्तलः । शिलतिमिरयोः द्यामत्वेन शीकरोक्षोतयोः श्वेत्येन
 साम्यम् । तत एव स्तोत्रमल्पमुन्मीलन्ती प्रकाशं गच्छन्ती दिक्प्राची यस्मात्स
 एषा । किञ्चिदवच्छेदेन धवलिन्ना तिमिरपहारादिति भावः ॥

अथ पूर्वदिक्प्रकारमाह—

द्वीसङ् जुअक्खअन्मि व महिअलपरभाअससिअराहअतिमिरा ।

णिच्चडिअधूमहुअवहडञ्जन्तसमुद्रसंणिहा पुव्वदिसा ॥ ३२ ॥

[दृश्यते युगक्षय इव महीतलपरभागशशिकराहततिमिरा ।

निर्वलितधूमहुतबहदद्व्यमानसमुद्रसंनिभा पूर्वदिक् ॥]

पूर्वा दिक् दृश्यते । कीदृशी । महीतलस्य परभाष एकदेशः । अर्थात्प्राच्यव-
च्छिन्न एव । तत्र शशिकरैराहतं स्पृष्टं ईषद्विषटितं वा तिमिरं यत्र तादृशी ।
तदवच्छेदेनैव तदानीं भूमेः शशिकरसंबन्धात् । उपप्रेक्षते—युगक्षय इव निर्व-
लितः पृथग्भूतो धूमो यस्मादेतादृशो धो हुतबहः प्रलयामिक्षेप दक्ष्यमानो यः
समुद्रसत्संनिभा । तथा च रात्रेस्त्रानोभयतया प्रलयेन, शशिकराणां कृत्तिकवि-
त्तिमिरसंबन्धाद्भूततया धूमेन, चन्द्रोदयकालीनलौहिलस्य दहनेन, पूर्वदिशश्च
तिमिरपूर्णत्वेन श्यामतया दक्ष्यमानसमुद्रेण साम्यम् ॥

अथ चन्द्रकलोद्गममाह—

णवरि अ अच्छालोआ उअअगिरिक्खलिअवहलजोहाणिवहा ।

जाआ पणट्टतिमिरा मुद्धमिअङ्कपरिपण्डुला पुव्वदिसा ॥ ३३ ॥

[अनन्तरं चाच्छालोका उदयगिरिस्खलितवहलज्योत्स्नानिवहा ।

जाता प्रनष्टतिमिरा मुग्धमृगाङ्कपरिपाण्डुरा पूर्वदिशा ॥]

चन्द्रालोकदर्शनानन्तरं च पूर्वदिक् मुग्धेन यालेन लेखारूपेण मृगाङ्केन परिपा-
ण्डुरा जाता । धूसरत्वे हेतुमाह—कीदृशी । उदयगिरौ स्थलितः प्रतिहतो महलो
निर्विडो ज्योत्स्नासमूहो यत्र सा सकलतेजसामनागमनाद्भूसरत्वमिति भावः । अत
एव किञ्चिज्योत्स्नासंबन्धात्प्रनष्टं तिमिरं यत्र । अत एव तिमिराभावादच्छो निर्मल
आलोको दर्शनं यस्याः । 'गूढमिअङ्क-' इति कचिरपाठः । तत्र गूढः संसुक्तः ॥

अथ शशिविम्बोदयमाह—

णवकमलोअरअन्धं केसरसउमारसंगलन्तमऊहम् ।

विरलेइ समासणं णीसेसेइ तिमिरं ण ता ससिबिम्बम् ॥ ३४ ॥

[विकमलोदरातान्नं केसरसुकुमारसंगलन्मयूखम् ।

विरलयति समासन्नं निःशेषयति, तिमिरं न त्रावच्छशिविम्बम् ॥]

शशिविम्बं कर्तुं यावत्प्रीटं न जातम्, तावत्प्रमाद्यं निकटवर्तिं तिमिरं निरल-
यति, न तु नाशयति । तथा च यथा यथा विधुष्यवधानं तथा तथा धनमेव तमः
स्थितमिति भावः । किंभूतम् । नवकमलोदरवरीपताम्र उदितमात्रत्वात् । एवं
केसरवत्सुकुमाराः सुखस्पर्शाः संगतन्तः पतन्तो मयूखा यस्य । तथा च शोणक-
मलकेसरसाम्नं चन्द्रतत्किरणयोरित्युपमा ॥

अथ मण्डलप्रविभाह—

तो उअअसिहरमिलिअं जाअं उपुसिअतिमिरधवलच्छायम् ।
इअहुत्तच्छिअमुरगअदन्तच्छेअपरिमण्डलं ससिविम्बम् ॥ ३५ ॥
[तत उदय(गिरि)शिखरमिलितं जानमुत्प्रोच्छिततिमिरधवलच्छायम् ।
इतोऽभिमुखस्थितमुरगजदन्तच्छेदपरिमण्डलं शशिविम्बम् ॥]

तत उद्गमानन्तरमितोऽभिमुखः पश्चिमाभिमुखः सन् स्थितो य मुरगज ऐरा-
वतस्रदन्तच्छेदपरिमण्डलं वर्तुलं शशिविम्बमुदयगिरिशिखरे मिलितं सदुत्प्रो-
च्छितमभसारितं तिमिरं येन तथाभूतत्वेन धवलच्छायं जातम् । तिमिराभावा-
दिति भावः ॥

अथ नमोनीलिमोत्कर्षमाह—

णवरि अ ससिअरणिमुट्टिअविवलाइअतिमिरकलुसतारागिवहम् ।
जाअं बहुकुसुमोत्थअसिलाआरसंणिहं गअणअलम् ॥ ३६ ॥
[अनन्तरं च शशिकरनिपातितविपलायिततिमिरकलुषतारानिवहम् ।
जातं बहुकुसुमावस्तृतशिलाकारसंनिभं गगनतलम् ॥]

चन्द्रधवलानन्तर गगनतलं जातम् । कीदृशम् । शशिना करैर्निपातितम् । अत
एव विपलायितं तिमिरं यस्मात्तथाभूतं च तत्कलयम् । चन्द्रात्पेनाभिभूतत्वान्मन्द-
च्छविल्लाराणां निवहो यत्र तादृशं चेति कर्मधारयः । अत एव बहुकुसुमेनावस्तुतं
व्याप्तं यच्छेद्यतलं तस्मात्कारं स्वरूपं तत्तुल्यम् । तथा च इयमेतत्वेन शिलागगनयोः,
क्षेत्रेण ताराकुसुमयोस्त्वैत्यमित्युपमा ॥

अथे द्रुमच्छायामाह—

दरमिलिअचन्द्रकिरणा दरधुवन्ततिमिरपरिपाण्डुरालोभा ।

दरपाअडतनुविटवा दरबद्धच्छाहिमण्डला होन्ति दुमा ॥ ३७ ॥

[दरमिलितचन्द्रकिरणा दरधाव्यमानतिमिरपरिपाण्डुरालोकाः ।

दरप्रकटतनुविटपा दरबद्धच्छायामण्डला भवन्ति दुमाः ॥]

दुमा भवन्ति । कीदृशाः । ईषन्मिलिताश्चन्द्रकिरणा येषु । अत एव ईषदाव्य-
मानं ध्याव्यमानं यत्तिमिरं तेन परिपाण्डुरा आलोकाश्चन्द्रकान्तिच्छटा यत्र । किञ्चि-
त्तिमिरसत्त्वेन पाण्डुरत्वमित्यर्थः । अत एव चन्द्रकरतिमिरयो रमयोरपि सत्त्वाधी-
पत्प्रकटाः कृशा विटपा येषाम् । प्रौढविटपानां तु प्रकटत्वमेवेति भावः । एवम्
ईषद्वदं छायामण्डलं यैस्ते । 'ईषदर्थे दरोऽप्यचम्' इति विश्वः ॥

अथेन्दुमण्डलप्रौढिमाह—

होइ णहलङ्घनसहं जाअत्यामकिरणाहउक्खअतिमिरम् ।

विअलिअमुद्धसहाअं जरठाअन्तधवलं णिसाअरविम्बम् ॥ ३८ ॥

[भवति नभोलङ्घनसहं जातस्थामकिरणाहतोत्वाततिमिरम् ।

विगलितमुग्धस्वभावं जरठायमानधवलं निशाकरविम्बम् ॥]

विगलितो मुग्धस्वभावो बालत्वं यस्य तत्प्रौढं निशाकरविम्बं नभोलङ्घने क्षमं
भवति । कीदृक् । जातं स्थाम स्वैर्यं येषां तैः किरणैराहतं ताडितं सद्गुत्खातमुत्पा-
दितं तिमिरं येन । अत एव जरठायमानं वर्धमानं चिरंतनं वा सद्भवत् ॥

अथ ज्योत्स्नाप्रौढिमाह—

तहपरिसंठिअसेलं वित्थिण्णदिसं तहुज्जुअणइप्पवहम् ।

खन्तूण च अकिण्णं ससिणा तमसंचअं पुणो वि महिअलम् ॥ ३९ ॥

[तथापरिसंस्थितशैलं विस्तीर्णदिक्कथंशुक्कनदीप्रवाहम् ।

खनित्वेवोत्कीर्णं शशिना तमःसंचयं पुनरपि महीतलम् ॥]

शशिना तमःसंचयं खनित्वा महीतलं पुनरप्युत्कीर्णमिव काष्ठीकारितामिव ।
कीदृक् । तथा पूर्ववत्परिसंस्थिताः शैला यत्र । एवम् तथा पूर्ववदेव विस्तीर्णा दिशो
यत्र । तथा पूर्ववदेव ऋजवो नदीनां प्रवाहा यत्र तादृशम् । तथा च यथा काष्ठा-
दिकं खनित्वानपेक्षितभागमपसार्यं करचरणथिबुकादिमत्प्रतिमादिकं कियते, तथा

तमोलिसमपि गिरिगहनगृहादिसहितं भूतलं तिमिरमपसार्य तं निकटवर्तिं तिमिरं विरल-
 शशिना प्रकाशितमिवि भावः ॥ अथवा—'तथापरिसंस्थितश्च तथा तथा घनमेव तमः
 विशेषणम् । तथा च महीतलं खनित्वेव तमःसंचय उरकीर्णः दितमात्रत्वात् । एवं
 इत्यर्थः । तत एवावरकभावाच्छैलादीनां प्रकाश इत्यभिप्रायः ॥ तथा च शोणक-

पुनश्चायामेवाह—

बहलमिम वि तमणिवहे गिधालेऊण सधविअरूवाओ ।
 अणुबन्धन्ति ससिअरा घेतुं ण चअन्ति पाअवच्छाआओ ॥४८॥

[बहलेऽपि तमोनिवहे निर्वालय सत्यापितरूपाः ।

अनुबध्नन्ति शशिकरा ग्रहीतुं न शक्नुवन्ति पादपच्छायाः ॥]

शशिकरा पादपानां छाया कर्माणि ग्रहीतुं शक्नुं नाशयितुमित्यर्थः । न शक्नु-
 वन्ति वृक्षतले तासामतिघनत्वात् । किं तु—अनुबध्नन्ति घेष्टयन्ति । किंभूता-
 इच्छायाः । बहलेऽपि तमोनिवहे निर्वालय पृथक्त्व सत्यापितं रूपं यामा ताः ।
 ग्राह्यत्वेन स्थिरीकृतरूपा इत्यर्थः । यथा कोऽपीश्वरो घाटिकया विद्रावितारिसैन्या-
 त्पृथक्त्व किं च ध्रियमाणभरण्णाश्रितं ग्रहीतुमपारयन्वेष्टयति तथा शशिकरा
 अपि तमोनिवहमुन्मूल्य तन. पृथक्त्वापि वृक्षतलमाश्रितां छायां छष्टुमपारयन्तः
 परितो वेष्टयन्तीत्यर्थः ॥

अथ कुमुदोत्फुल्लतामाह—

णवर करालेइ समी मुहपरिहट्टणसमूससन्तदलउडडम् ।
 अबडिच्छिण्णमेका विसअं फालेन्ति महुअर चिअ कुमुअम् ४९
 [केवलं करालयति शशी मुखपरिघट्टनसमुच्छ्वसदलपुटम् ।
 अप्रतीष्टकैके विशदं पाटयन्ति मधुकरा एव कुमुदम् ॥]

'शशी कुमुदं केवलं करालयति सच्छिद्रयति मुखं दलानामोपद्रिभागात् । किं तु
 विशदं स्पष्टं यथा स्यादेवं अप्रतीष्टकैकेऽनपेक्षितपरस्परं मधुकरा एव पाटयन्ति ।
 विकारायन्तीत्यर्थः । किंभूतम् । मुपे परिघट्टनेन करचरणायभिघातेन समुच्छ्वसन्ति
 दलपुटानि यस्य तत् । स्वम्येव मुखेन परिघट्टनादिति वा । हठादेव मधुलब्धी-
 ऋद्धवा स्वभावतो वा मुखेनैव प्रवेश इति तन्मुखमुद्वेग्य प्रविशन्तीत्यर्थः । तथा
 च—मुट्टली इरणेन बर्मेप्रदर्शकत्वमात्रं चन्द्रस्य, विकासस्तु सर्जसिद्धत्वत्कालानपेक्ष
 एव । मधुकरोत्कण्ठाधीन इत्यनेन परस्परानपेक्षया च मधूतामाधिक्यं ज्ञायि ॥

अथ द्रुमच्छायागाहशून्यतागाह—

दरमिलिअचन्त् गिरवसेसं समअं धोरकरपेल्लिओ णु विराओ ।

दरपाअडतनु णु समत्तो सक्षिणा पीओ णु णिइअं तमणिवहो ४२

[दरमिलि
दरप्र-
छतो नु निरवशेषं समं स्थूलकरप्रेरितो नु विशीर्णः ।

अवस्तृतो नु समस्तः शशिना पीतो नु निर्दयं तमोनिवहः ॥]

शशिना तमोनिवहः अवशेषशून्यं यथा स्यात्तथा प्रोञ्चितो नु । करैरिवर्थात् । यत्कर्दमादि प्रोञ्चयते तत् किञ्चिदपि करे लगति, तमस्तु न तथा, इत्यत आह— सममेकदैव स्थूलकरैः प्रेरितो नु । प्रेरितमपि निकटं ह्यक्त्वा दूरे तिष्ठति, प्रकृतं तु न तथा, इत्यत आह—विशीर्णः खण्डखण्डीभूतः । विशीर्णमप्येकदेशे तिष्ठति, इत्यत आह—समस्त एव समन्ताद्भावस्तृतो नु । विशीर्ण इत्यर्थः । अवस्तृतमपि खण्डस्फुटितं दिशि दिशि तिष्ठत्येव, इत्यत आह—पीतो नु । यद्वा—समन्तत इत्यत्रैवानेतन्नयम्, तेन पीतो नु समाप्तः कथाशेषं गत इत्यर्थः । पीतावशिष्टमपि चपकादौ लगति, इत्यत उक्तम्—निर्दयमिति क्रियाविशेषणम् । तेन शत्रुवत्कि-
मपि न रक्षितमिति भावः ॥

अथ गगनोच्चवल्गतागाह—

मंसलचिक्खिल्लणिहं हत्थग्गेज्जं व मइलिअदिसाअक्कम् ।

खन्तूण व तमणिवहं चन्दूजोएण खउरिअं व णहअलम् ॥४३॥

[मंसलकर्दमनिभं हस्ताप्राहामिव मलिनितदिक्चक्रम् ।

उत्खायेव तमोनिवहं चन्द्रोद्योतेन मुण्डित(धवलित)मिव नभस्तलम्]

चन्द्रोद्योतेन तमोनिवहमुत्खाय केशादिवच्छित्त्वा नभस्तलं मुण्डितमिव धव-
लितमिति वा । तमोनिवहं किंभूतम् । चिक्खिल्लशब्दः कर्दमे देशी । तेन घनी-
भूतकर्दमनिभम् । अत एव हस्तेन प्राहामिव निविडत्वात् । एवं मलिनितं दिक्चक्रं
येन तत्तथा । 'शशिना' इति पूर्वस्फन्दकादनुपजनीयम् । तेन शशिना नापितेनेदे-
ः स्पर्शात् । चन्द्रोद्योतेन क्षुरादिवत्करणीभूतेन नभस्तलं मुण्डितमिखन्वय इति वयम् ॥

वनमाह—

भिण्णतमदुदिणाइं विडवन्तरविरलपडिअचन्दकराइं ।

थोअसुहालोआइं पअडन्ति व मुद्धपल्लवाइं वणाइं ॥ ४४ ॥

[भिन्नतमोदुर्दिनानि विटपान्तरविरलपतितचन्द्रकराणि ।

स्तोकसुखालोकानि प्रकथ्यन्ते इव मुग्धपल्लवानि वनानि ॥]

शशिना वनानि प्रकथ्यन्ते स्फुटीक्रियन्ते इव । किंभूतानि । विटपानामन्तरेण रन्ध्रेण विरलं यथा स्यात्तथा पतिताश्चन्द्रस्य करा येषु । अत एव भिन्नं स्रष्टितं तम एव, तमसा वा, दुर्दिनं येषु । अत एव स्तोकमल्पं सुखालोकानि । ईपत्कर-पातात् । आलोकस्तेजश्छटा वा । अत एव छटासंबन्धान्मुग्धं मनोरमं पल्लवं येषां तानि । यद्वा—वनानि कर्तृणि मुग्धपल्लवानि क्षुद्रपल्लवान्यपि कर्मानि प्रकथयन्ति प्रकाशयन्ति चन्द्रोत्कर्षादित्यर्थः । विशेषणानि वनवत्पल्लवानामपीति ध्येयम् । विट-पान्तरपतितचन्द्रकरत्वात्किरणैरेव प्रगलन्ति स्रवन्तीवेति केचित् ॥

कुमुदसाम्राज्यमाह—

परिमलिअहुमकुसुमा उअहुत्तदिसागइन्दमअणीसन्दा ।

निर्विष्टपङ्कअवणा ओवग्गन्ति कुमुओअराइ महुअरा ॥ ४५ ॥

[परिमृदितहुमकुसुमा उपभुक्तदिग्गजेन्द्रमदनिस्यन्दाः ।

निर्वृष्टपङ्कजवना आक्रामन्ति कुमुदोदराणि मधुकराः ॥]

परिमृदितानि द्रुमाणा कुसुमानि यैः, उपभुक्ता दिग्गजेन्द्राणां स्यन्दमाना मदा यैः, एवं निर्वृष्टमुपभुक्तं पङ्कजवनं यैः, तेषुपि मधुकराः कुमुदानामुदराण्याक्रामन्ति, न तु दलानि । विलासोत्कर्षेण दलानामधोगमनात्प्रसङ्गोदर एव पतनादिति भावः । एतेन राशौ द्रुमकुसुमाद्यपेक्षया सानायािकत्वेन कुमुदमधूनामास्वादमाघ्राज्यं सूचितम् ॥

अथ चन्द्रसोर्ध्वारोहणमाह—

होइ गिराअअलम्बो गवक्खपडिओ दिसागअस्स व ससिणो ।

कसणमणिकुट्टिमअले गेहन्ती सरजलं व करपम्भारो ॥ ४६ ॥

[भवति निरायतलम्बो गवाक्षपतितो दिग्गजस्येव शशिनः ।

कृष्णमणिकुट्टिमतले गृह्णन्सरोजलमिव करप्राग्भारः ॥]

दिग्गजस्येव शशिनः करप्राग्भार इन्द्रनीलघटितकुट्टिमतले गवाक्षेण पतितः

सन् सरोजलमिव गृहंभिरायतलम्बो भवति । गजस्य करः शुण्डा तदप्रभागः सरोजलं गृह्णन् दीर्घाकृतः संलम्बो भवत्येवेत्याशयः । तथा च—धैर्येण दिग्गजचन्द्रयोः, श्यामत्वेन सरोजलकुट्टिमयोः, दैर्घ्येण करपदलेपेण च शुण्डाकिरणयोः साम्येनोत्प्रेक्षा ॥

अथेन्दोरुर्ध्वस्थितिमाह—

दीसन्ति गभउलणिहे ससिधवलमइन्दविहुए तमणिवहे ।

भवणच्छाहिसमूहा दीहा पीसरिअकइमपअच्छाआ ॥ ४७ ॥

[दृश्यन्ते गजकुलनिमे शशिधवलमृगेन्द्रविद्युते तमोनिवहे ।

भवनच्छायासमूहा दीर्घा निःसृतवर्दमपदच्छायाः ॥]

भवनानां छायासमूहा दीर्घा दृश्यन्ते । चन्द्रस्य तिर्यगूर्ध्वस्थितत्वादित्याशयः । किंभूताः । श्यामत्वाद्गजकुलतुल्ये तमोनिवहे चन्द्र एव धवलो मृगेन्द्रस्तेन विद्युते सति निःसृतः कर्दमो यत्र तादृशं यस्पदं पदार्पणस्थानं तदृच्छाया शोभा येषां तथाभूताः । तथा च पञ्चदुर्तीर्णस्य करिणः पदपङ्क्तिः पङ्कमयी भवतीति तथाभूतस्य मिधुसिंहमिया पलायितस्य तमोगजस्य पदपङ्क्तितुल्यत्वं गृहच्छायानामित्यर्थः । सिंहस्य स्वभावत एव धवलत्वमिति निरर्थकत्वशास्त्रं पूर्वनिपातानियमेन मृगेन्द्रचक्रपलशशिविद्युते इति योजयन्ति केचित् । केचित्तु—तमोगजाविनाशक्षमत्वसूचनाय धवलो सुरंवरः इत्यर्थमाहुः ॥

अथेन्दोर्नभोमध्येऽवस्थितिमाह—

तंसुण्णमन्तधिम्बो जालन्तरणिग्गओसरन्तमऊहो ।

भिण्णविवरन्धआरो भग्गच्छाहिपसरो विलग्गाइ चन्दो ॥ ४८ ॥

[तिर्यगुन्नमद्विम्बो जालान्तरनिर्गतापसरन्मयूखः ।

भिन्नविवरान्धकारो भग्गच्छायाप्रसरो विलगति चन्द्रः ॥]

चन्द्रो विलगति नभोमध्येमारोहतीत्यर्थः । कीदृक् । तिर्यग्देशादुन्नमदूर्ध्वमुपारेगच्छद्विम्बं यस्य । मरुकोपरिस्थितेरिति भावः । यद्वा—प्रथमं तिर्यग्भूतं सत्पश्चादुपरिगच्छद्विम्बं यस्य । ऊर्ध्वारोहणेन तिर्यग्भावादप्यसमत्वादित्यर्थः । एवं प्रथमं जालान्तरेण निर्गता निःशेषतो गृहं प्रविष्टाः, अथापसरन्तो गृहाद्बहिर्निर्गच्छन्तो मयूखा यस्य । यदा चन्द्रस्तिर्यक्स्थितः, तदा तिर्यग्वर्तिजालसांमुख्येन निःशेषतो

गृहं प्रविष्टा रुचयः, संप्रति गृहमस्तकोपरिस्थित इति गृहं न प्रविशन्तीत्यर्थः । एवं भिक्षो विवरस्यान्धकारो येन । संमुखतया किरणानां तत्र प्रवेशात् । एवं च भ्रमच्छायानां प्रसरो बहिर्गमनं येन । तथा निशामध्ये छायाणां वृक्षादिमूल एव स्थितेरिति भावः ॥

पुनर्ज्योत्स्नामाह—

विच्छद्भिः अचुण्णनिहा आवीर्णमुअविसेसिअब्भच्छाआ ।

विअडगवक्खोवइआ दीवुज्जोअमिलिआ किलिम्मइ जोहा ॥४९॥

[विच्छर्दितचूर्णनिभा भापीतांशुकविशेषिताभ्रच्छाया ।

विकटगवाक्षावपतिना दीपोद्घोतमिलिता क्लाम्यति ज्योत्स्ना ॥]

विकटेति रेतुगर्भम् । तथा च श्रौढोपरिस्थगवाक्षेणावपतिना गृहं प्रविष्टा ज्योत्स्ना दीपोद्घोतेन मिलिता सती क्लाम्यति । स्वपत्वादिभवेन मन्दीभवतीत्यर्थः । अत एव पुष्पीकृतचूर्णनिभा प्रभाविरेहात् । एवं दीपरुचिसंबन्धादापीतेनेपत्पीतच्छविना प्रभास्वेणाशुकेन विशेषिता सदशीकृताभ्रस्य छाया कान्तिर्यथा । शृङ्गत्वादीपत्पीतवस्त्रसदशीकृताभ्रतुल्यकान्तिर्वा । यद्वा—आपीताशुकेन पीतवस्त्रेण विशेषितं विशिष्टं यदभ्रकं तद्वच्छाया यस्याः । ब्रह्मपीतिमप्रतिविम्बादभ्ररुस्यापि किमरितत्वादिनि भावः । 'अच्छच्छाआ' इति पाठे आपीतोऽशुकेपत्पानविपयीकृतप्रभा सती विज्ञे-
पितात्पीकृताच्छा निर्मला छाया कान्तिर्यस्याः सा । ईपत्पीतवस्त्रवदच्छा निर्मला छाया यस्येत्यर्थो वा ॥

पुनः कुमुदविशेषमाह—

परिणामदरुम्मिहं ओवत्तेअव्ववहलजोहाभरिअम् ।

थोअत्थोअमउलिअं भरवित्थारिअदलं च वेवइ कुमुअम् ॥ ५० ॥

[परिणामदरोन्मालमपर्णयितव्यवहलज्योत्स्नाभृतम् ।

स्तोकस्तोकमुकुलिनं भरविस्तारितदलमिव वेपते कुमुदम् ॥]

स्तोकस्तोकरुमेण मुकुलितं जातमुद्रम् । दिवसे इत्यर्थान् । कुमुदं निशि परि-
णामेन कमजरुतया ईपदुन्मीला लम्बीलनं तद्विशिष्टं सद्रूपते । अत एव अपवर्त-
यितव्यया घनीभावेन इत्यादिना धर्त्तिकरणयोग्यया बहलज्योत्स्नया भृतं पूर्णम् ।
'अत एव भरेण ज्योत्स्नागौरवेण विस्तारितपत्रमिब' । अयमर्थः—दिवजातमुद्रमपि

कुसुदं स्वभावादेव निशि किञ्चिद्विकसितम् । अथ चर्मलामेत ज्योत्स्नया पूरितत्वा-
त्तद्भरेण दक्षानामधोगमनाद्गुणलभासीदित्युन्मीलनकारणस्य वा तद्देतुकस्य वा
स्पन्दस्य भरहेतुकत्वोत्प्रेक्षया मुकुलनसमकालमेव विक्रासोत्कर्ष इति व्यज्यते ।
अन्योऽपि वयःपरिणामेनेपदुन्मीलः कम्पत इति ध्वनिः ॥

वृक्षावस्थामाह—

पवणाअम्पिअसिहरा गओणिअत्तन्तविडवविहुअच्छाआ ।
ससिकिरणपरिक्खित्ता जोह्वावेअवड्डिआ पवन्ति व रुक्खा ॥५१॥
[पवनाकम्पितशिखरं गतापनिवर्तमानविटपविधूतच्छायाः ।
शशिकिरणपरिक्षिप्ता ज्योत्स्नावेगपतिताः प्लवन्त इव वृक्षाः ॥]

शशिकिरणैः परिक्षिप्ता वेष्टिताः, अत एव ज्योत्स्ना नवसलिलमिव तस्या धेने
प्रवाहे पतिताः सन्तो वृक्षाः प्लवन्ते इव प्लवनं कुर्वत इव । किंभूताः । पवनेनाक-
म्पितं शिखरं येषाम् । अत एव । गतैः, अथापनिवर्तमानैरागतैर्विटपैर्विधूताः
कम्पिताइत्याया येषां ते । अन्योऽपि प्रवाहे पतितः करचरणादिभ्यापारेण प्लवत इति
वृक्षाणां शाखाकम्पहेतुकच्छायाचाञ्चत्येन प्लवनमुत्प्रेक्षितमिति ज्योत्स्नावाहुल्यम् ॥

पुनर्ज्योत्स्नामाह—

घरमणिमऊहमिण्णो सल्लिआहअवहलचन्दणरसच्छाओ ।
उदेशेसुल्लिअतमो दीसइ विवरविसमो व्व जोह्वाणिवहो ॥ ५२ ॥
[गृहमणिमयूखमिन्नो सल्लिआहतवहलचन्दनरसच्छायः ।
उदेशोल्लुलिततमो दृश्यते विवरविषम इव ज्योत्स्नानिवहः ॥]

गृहमणीनां शीपानां मयूखैर्भिन्नः संगतः सन् । गृह इत्यर्थात् । सल्लिआहत्तस्य
विषयस्य चन्दनरसस्येव च्छाया कान्तिर्यस्य पीतधवलत्वात् । तथाभूतो ज्योत्स्नानि-
वहः । उदेशे क्वचित्क्वचिदुल्लितं विपर्यस्य स्थितं तमो यत्र, शाखापत्रादिच्छायारूप-
त्वात् । तथाभूतः सन् । विवरैर्निन्नप्रवेशैर्विषमो विसदृश इव दृश्यते । वहिरित्य-
र्थात् । क्वचित्क्वचिदवस्थिता शाखापत्रादिच्छाया विवरबुद्धिं जनयतीत्यर्थः । 'दशे-
न्धनो गृहमणिः सैदाशः कञ्जलध्वजः' इति हारावलिः ॥

अथ ताराणां तानवमाह—

विअलिअणिअअच्छाअं जाअं जोह्वापरिप्पवन्तमिअङ्गम् ।

विच्छूढवमऊहं अविभाविसहृतारअं गगणअलम् ॥ ५३ ॥

[विगलितनिजकच्छायं जातं ज्योत्स्नापरिप्लवमानभृगाङ्गम् ।

विज्ञेयव्यमयूखमविभावितश्लक्ष्णतारकं गगनतलम् ॥]

गगनतलं जातम् । कीदृशम् । विगलिता अपगता निजकच्छाया इयामरूपता यत्र, ज्योत्स्नाबाहुल्यात् । एवं ज्योत्स्नासु परिप्लवमान इव तरन्निव भृगाङ्गो यत्र, जले फेनवन्धं चारशीलत्वात् । एवं विज्ञेयव्या हस्तादिस्फेदनीया भयूखाश्चन्द्रकान्तयो यत्र, पनीनूतन्वात् । अत एव अविभाविता अलक्षिताः श्लक्ष्णश्चन्द्रालोकेनाभिभूतत्वात्कृशस्तारका यत्र तथाभूतम् ॥

पवंतावस्थामाह—

णिषडिअतुङ्गसिहरा धवला दीसन्ति विट्टमहिअलवन्धा ।

णहमञ्जडिअससहरवोच्छिण्णच्छाहिमण्डला धरणिहरा ॥ ५४ ॥

[निर्वलिततुङ्गशिखरा धवला दृश्यन्ते दृष्टमहीतलवन्धाः ।

नभोमध्यस्थितशशधरेण व्यवच्छिन्नच्छायामण्डला धरणीधराः ॥]

धरणीधरा धवला दृश्यन्ते ज्योत्स्नाबाहुल्यात् । कीदृशा । निर्वलितानि पृथ-
भूलानि दुन्नानि शिखराणि येषाम् । एवं दृष्टो महीतले चन्द्रः सधियेषाम् । एवं
नभोमध्यस्थितेन शशधरेण व्यवच्छिन्नोऽपनीतच्छायामण्डलो येषां ते । चन्द्रस्यो-
परिस्थित्या तल एव छायाव्यवस्थितिरिति भावः ॥

—ज्योत्स्नाप्रकर्षमाह—

विवरं ति परिहरिजइ बहलदुमच्छाहिमण्डलागअतिमिरम् ।

ओच्छुन्दइ वीसत्यं जोह्वाणिवहभरिअं थलं विअ विवरम् ॥ ५५ ॥

[विवरमिति परिद्विपते बहलदुमच्छायामण्डलागततिमिरम् ।

आक्रम्यते विश्वस्तं ज्योत्स्नानिवहमृतं स्यलमिव विवरम् ॥]

बहुलं बहुलं यहुमाणां छायामण्डलं तेनागतं प्रातं तिमिरं यत्र तत्स्थानमित्यर्थात् ।
 'निविरमिदम्' इति दुःखा परिह्रियते रन्ध्रस्यापि तमोमयत्वात् । एवं ज्योत्स्नानि-
 वहेन सृतं पूर्णं निविरं रन्ध्रप्रदेशो विश्वत्सं निःशङ्कं यथा स्यादेवं स्थलमिवाक्रम्यते
 गम्यते तमोविरहात् । अत्र भ्रान्तिमानलंकारः । तदुक्तं कण्ठाभरणे—'भ्रान्ति-
 विपर्ययज्ञानं द्विधा चा प्रतिपद्यते । अतरुचे तस्वरूपा वा तरुचे वातत्त्वरूपिणी ॥'

अथ निशाचरीणां संभोगवर्णनमुपक्रमते युग्मकेन—

इअ वम्महजग्गाविअतीरविसूरन्तणिवल्लिअचक्काए ।

जाअम्मि मउल्लिउत्पलदुक्खपहुप्पन्तमहुअरम्मि पओसे ॥ ५६ ॥

वम्महपरव्वसाइं रामागमणपरिवद्धिआवेआइं ।

अहिलक्खन्ति मुअन्ति अ रइवावारं विलासिणीहिअआइं ॥५७॥

(जुगमम्)

[इति मन्मथजागरिततीरस्त्रिधमाननिर्वलितचक्रवाके ।

जाते मुकुलितोत्पलदुःखप्रभवन्मधुकरे प्रदोषे ॥

मन्मथपरवशानि रामागमनपरिवर्धितावेगानि ।

अभिलपन्ति मुञ्चन्ति च रतिव्यापारं विलासिनीहृदयानि ॥]

(युग्मकम्)

इत्यनेन प्रकारेण प्रदोषे निशाभागे जाते सतीत्युत्तरस्कन्धकेनान्वयः । वस्तु-
 तस्तु—प्रदोषे रजनीमुखे जातेऽतीते सतीत्यर्थः । तेन निशामव्यभागो लभ्यते ।
 कीदृशि—मन्मथेन जागरितायुद्धागरितौ जागरितमन्मथौ वा । अत एव तीरयोर्न-
 दीकूलयोः स्त्रिधमानौ संगमाभावात्त्रिवैलितौ विम्लिष्टौ चक्रवाकौ यत्र । एवं
 मुकुलितोत्पलदुःखेन प्रभवन्तो मान्तो मधुकरा यत्र । रात्रौ तेषां मुद्रणादलि-
 तुल्यप्रमोणोदरत्वाच्चेति भावः । विलासिनीनां हृदयानि प्रदोषसाम्राज्यान्मन्मथे
 परवशान्यस्वतन्त्राणि सन्ति रतिव्यापारं सुरतोत्सवं अभिलपन्ति, रामागमनेन
 परिवर्धित आविगः कष्टं यत्र तथाभूतानि सन्ति मुञ्चन्ति च । निजनिजस्वामिविधुर-
 शङ्कित्वादिति हर्षत्रासभावयोः संधिः ॥ -

तदेवोपपादयति—

लङ्घगलन्तासाअं आवेअविहिण्णवम्महुल्ललिअसुहम् ।

छिण्णघटिज्जन्तरसं णावज्जइ दइअचुम्बणं जुवईणम् ॥५८॥

[लङ्घगलदाक्षादमावेगविभिन्नमन्मथोल्ललितसुखम् ।

छिन्नघट्यमानरसं नावध्यते दयितचुम्बनं युवतीनाम् ॥]

युवतीनां स्वविषये दयितकर्तृकं दयितविषये स्वकर्तृकं वा चुम्बनं नावध्यते चिरं न तिष्ठति । विपादोदयाद्बुद्धये न लगतीति केचित् । वस्तुतस्तु—गाढं न संबध्यते । विरोधिरसोपस्थित्वाधरोष्ठशैथिल्यादित्यर्थः । कीदृशम् । प्रथमं कामवशाद्ब्रह्मस्तीक्ष्णवेगवशाद्ब्रह्मपगच्छन्नास्वादः सौहित्यं यत्र । एवं आवेगेनोद्देगेन विभिन्नं सयद्द खण्डितं वा मन्मथेनोद्दलितमुत्तरलीकृतं सुखं यत्र । यद्वा आवेगेन विभिन्नः भवद्दः खण्डितो वा मन्मथस्तेनोद्दलितमुत्तरलीकृतं सुखं यत्र । एवं छिन्न-सन्धत्त्वमानः स्थाप्यमानो रसः शृङ्गारादिके यत्र । हर्षविपादयोस्तुल्यत्वादिति भावः ॥

पुनस्तदेवाह—

वेवइ ससइ किलिम्मइ सअणे आमुअइ णीसहो अद्वाइ ।

ण विणज्जइ किं भीओ ओ मअणपरवसो विलासिणिसत्थो ॥५९॥

[वेपते अस्ति क्लाम्यति शयने आमुञ्चति निःसहोऽङ्गानि ।

न विज्ञायते किं मीत उत मदनपरवशो विलासिनीसार्थः ॥]

विलासिनीनां सार्थो वेपते श्वासं लज्जति क्लान्ति याति, निःसहः सञ्चयवेऽङ्गान्यामुञ्चति लज्जति तत्र विशिष्य ज्ञायते किं रामाङ्गीत उत पश्चान्तरे मदनपरवशः । वेपनादिकार्याणां भयमदनोभयसाधारणत्वादिति भावः ॥

राक्षसीनां कातरतामाह—

पिअभमवच्छेसु वणे ओवइअदिसागइन्ददन्तुलिहिण्ण ।

वेवइ दट्टूण चिरं संभाविसमरकाअरो जुवइज्जणो ॥ ६० ॥

[प्रियतमवक्षःसु मृगानवपतितदिग्गजेन्द्रदन्तोऽलिखितान् ।

वेपते दृष्ट्वा चिरं संभावितसमरकातरो युवतिजनः ॥]

संभावित उपस्थितो यः समस्त्रेण कातरो युवतिजनचिरं वेपते । किं कृत्वा ।

प्रियतमवक्षःसु व्रणान्दद्या । किंभूतान् । अथपतितस्य प्रहर्तुमागतस्य दिग्गजेन्द्रस्य
दन्ताभ्यामुल्लिखितान्कृतचिह्नान् । तथा च वक्षःक्षतदर्शनेन शरत्वनिर्भयात्सङ्ग्रामा-
वश्यकत्वज्ञानसचिवेन पूर्वमिन्द्रयुद्धे सक्षता अपि भाग्येन जीवित्तः संप्रति किं
स्यादिति संदिहेन कम्प इति त्रासरूपभावोदयः ॥

पुनश्चासमेवाह—

सुरअसुहृद्वमडलिअं भमरदरकन्तमालईमडलिणहम् ।

साहइ समरुप्पेसं उप्पिअधुम्मिहत्तारअं गअणजुअम् ॥ ६१ ॥

[सुरतसुखार्धमुकुलितं भ्रमरदराक्रान्तमालतीमुकुलनिभम् ।

शास्ति समरोत्पेधमुत्पित्सोन्मीलत्तारकं नयनयुगम् ॥]

तासां नयनयुगं बर्तुं समरोत्पेधं समरघ्रासं शास्ति कथयति । कीदृक् । सुरत-
सुखेनार्धमुकुलितं किञ्चिन्मुद्रितम् । अत एव भ्रमरेण ईषदाक्रान्तं यन्मालतीमुकुलं
तत्तुल्यम् । मुकुले दरप्रविष्ट एव भ्रमर इति मुकुलिताक्षितारकतौल्यम् । अबो-
त्पित्सया उद्वेगेनोन्मीलन्ती बहिर्भवन्ती तारका यस्य तत् । तथा च प्रथमं काम-
वशात्सुखभावनया किञ्चिदन्तर्हितापि तारका पुनरुद्वेगवशात्सुखविच्छेदादुन्मीलि-
ताभूत् । अत एव भयं ज्ञापयतीति भावः ॥

अथासां व्रातोपगर्दकस्य शृङ्गारस्योत्कर्षमाह—

अह ससिअणिआमोए मअपरिवड्ढिअपिआहिसारअसोक्खे ।

मअणुम्मूलिअमाणे राअपराहीणरइसुहम्मि पओखे ॥ ६२ ॥

वईअ अ दूमिअकुविओ अवसाइअहरिसिओ अईइ सरीरम् ।

ससइ अ चुम्बिअसुहिओ मअपाअडिअहिअओ विलासिणिसत्थो

(जुगअम्)

[अथ शशिजनितामोदे मदपरिवर्धितप्रियाभिसारणसौख्ये ।

मदनोन्मूलितमाने रागपराधीनरतेसुखे प्रदोषे ॥

वलयति च दूनकुपितोऽप्रसादितहर्षितोऽत्येति शरीरम् ।

असिति च चुम्बितसुखितो मदप्रकटितहृदयो विलासिनीसार्थः ॥]

(युग्मकम्)

१. अत्र 'दूमिअकुविओ' शब्दस्य व्याख्या वुद्धिता मतीयते.

अथ रतिमयविहङ्गमशोत्पत्त्यनन्तरं प्रदोषे सतीति संदर्शकेनोत्तरस्वन्धने क्रिया कर्तृमन्वयः कर्तव्यः । कीदृशे । शशिना जनितः प्रहृषो यत्र । एवं मदेन परिवर्धितानि प्रियाभिमारणरूपसौख्यानि यत्र । यद्वा मदेन कामोत्कर्षेण परिवर्धितं प्रियाभिसारणेन प्रियस्थानयनेन सांख्यं यत्र । 'मदाशया सक्रमः प्रिया स्वयमेवाभिमरति' इति नायिकाया, 'मदुत्कण्ठसमकालमेवाहमनयाद्भूत' इति नायकस्य चेति भावः । यद्वा परिवर्धितेन मदेन नायिकाया यदभिमारणं तेन सांख्यं यत्र, इयोरित्यर्थान् । 'शकानोऽयमभिसारयति माम्' इति नायिकायाः, 'मदं कृतार्थवितुमाद्भूतेयमावतैव' इति नायकस्य चेति भावः । एवं मद्नेनोन्मूलितो मानो यत्र । यद्वा मदनस्योन्मूलितं मानमियत्ता यत्र । एवं रागोऽनुरागस्तपराधीनं रतिमुखं यत्र । कदाचिदनुरागं विनापि रतिमुखमुत्पद्यत इति, तदानीं चन्द्रिकासाम्राज्येन सर्वेषां सर्वत्रानुरागपूर्वकमेव तदासीदिति भावः । यद्वा 'रात्रपराधीन-' इति [पाठे] रागो एवमप्यपराधीनं रतिमुखं यत्रेत्यर्थः । यदीदानीं रावणो योद्धुमाकारयेत्, तदा सर्वेऽपि सत्र गच्छेदुरिति रतिमुखं न भवेदिति भावः । विलम्बिनीनां ह्याषां बलति च परावर्तते च । त्राममुत्सृज्य शृङ्गारे प्रवर्तते इत्यर्थः । मानमुत्सृज्य नायकसंसुखीभवतीति वा । तदेकाह—(?.....) प्रियतमैरप्रकारितोऽपि हर्षितः सन् शरीरमलेति । प्रियतमोपरि ममर्षवर्गीत्यर्थः । अथ नायकेन चुम्बितमेव सुखितः सन् श्रद्धिति श्रासं व्यजति च सुखवशात् । कीदृक् । मदेन प्रकटितं व्यक्तं हृदयं यस्येति सर्वत्र हेतुः । स्वावच्यभावादिति भावः ॥ वयं तु—'पूर्वस्वन्धकविशेषणचतुष्टयेन सह क्रमेणोत्तरस्वन्धकवाक्यार्थचतुष्टयस्य मन्वयः । तथाहि—यतः शशिजनितामोदे, अत एवाद्भूतमुत्पितः, उपितोऽप्यद्भूतोऽनुपलप्तः सन्बलति चन्द्रजनितानन्देन कोपजन्योपनापशान्त्या नायकानयनोद्योगमाचरतीत्यर्थः । एवं यतो मदपरिवर्धितेत्यादि अत एव प्रियागमनानन्तरं प्रियैरप्रगादितोऽपि हर्षितः सन् शरीरमलेति । तदुपरि पातयतीत्यर्थः । एवं यतो मदनोन्मूलितमाने अत एव प्रियेणाचुम्बिनोऽपि सन् सुखितः श्रद्धिति तदीयपरिरम्भजनितमुत्पादिकाराच्छ्रासं मुखतीत्यर्थः । एवं यतो रागपराधीनेत्यादि अत एव मदप्रकटितहृदयोऽनुरागसाक्षात्त्यात्' इति द्मः ॥

नवोदाकोपमाह—

रोसपुसिआहराणं दहअवलाभोलिचुम्बणपरुण्णाणम् ।

णिवलिअमण्णुगरुअं हरइ पराहुत्तजन्पिअं जुअईणम् ॥ ६४ ॥

[रोषप्रोञ्छिताधराणां दयितबलामोटितकचुम्बनप्ररुदिता(दती)नाम् !
निर्वलितमन्युगुरुकं हरति पराङ्मुखजल्पितं युवतीनाम् ॥]

दयितस्य बलादामोटितकेन बलादामोद्य । बलात्कारेणेत्यर्थः । कृतं यनुम्बने
तेनानभिमत्या प्ररुदतीनां पराङ्मुखेन दयितसांमुख्यपरिहारेण जल्पितं सोपालम्ब-
वचनं निर्वलितेन स्पष्टेन मन्युना ईर्ष्यारोषेण गुरुकं परिपुष्टं सत् हरति । दयितस्य
चित्तमित्यर्थात् । यथा यथा किञ्चिदुक्त्वा सारयति तथा तथा मनोहारि भवती-
त्यर्थः । किंभूतानाम् । रोषेण प्रोञ्छितोऽधरो याभिस्त्वासाम् । त्वचुम्बनमिदमस्त्री-
कृतमिति अपयितुमथलेन हस्तेन बाधरोष्टं प्रोञ्छतीति स्त्रीणां स्वभावः ॥

अभिसारिकाणां विषादमाह—

अहिसारणं ण गेह्णइ ण संठवेइ अलअं ण पुच्छइ दूहम् ।
चन्द्रालोअपडिहओ वेवइ मूढहिअओ विलासिणिसत्थो ॥ ६५ ॥

[अभिसारणं न गृह्णाति न संस्थापयत्यलकं न पृच्छति दूतीम् ।

चन्द्रालोकप्रतिहतो वेपते मूढहृदयो विलासिनीसार्थः ॥]

चन्द्रस्यलोकैकं दर्शनेन तेजसा वा प्रतिहतो निवारितगमनोत्साहो विलासिनीनाम-
भिसारिणीनां सार्थः अभिसारणं न गृह्णाति कर्तव्यतया न स्वीकरोति, न च अलकं
संस्थापयति संवमयति नायकनिकटगमनाय प्रसाधनभावेनेत्यर्थः । न च दूर्ति
पृच्छति कथं गमनं स्यादित्यादिकमित्यर्थः । किं तु ममावज्ञागवेदरध्यसस्त्रायति वा
किं ज्ञास्यति प्रियः कथं वा तत्समागमः स्यादिति मूढहृदयः केवलं वेपते मदना-
गमनेव स चेदन्यमाश्रयेद्, अथ वा मामन्यायुरकामवगच्छेत्, तदा मया न
जीवितव्यमिति भावः ॥

अथ शृङ्गारसाम्राज्यमाह—

अवसाणिअरामकहं जहापुरपअट्टजुअइअणवावारम् ।

सोहइ रअणिअराणं आसद्विअदइसुहं पओसागमणम् ॥ ६६ ॥

[अवमानितरानकथं यथापुरःप्रवृत्तयुवतीजनव्यापारम् ।

शोभते रजनीचरणामध्यवसितदशमुखं प्रदोषागमनम् ॥]

रजनीचराणां प्रदोषो रात्रिस्तदागमनं शोभते प्रीति जनवतीलयेः । कीदृक् ।
अप्यनवितो विपश्चिनिवारकत्वेनाधधारितो दशमुखो यत्र तादृक् । वतः, अत
एव—अवमानितानादरविपक्षीकृता रामस्य कथा यत्र तथाभूताम् । सति यवणो
राम इत्येवंरूपनिश्चयात् । अत एव यथापुरो यथापूर्वं प्रवृत्ती युवतीजननां व्यापारः
संभोगादिर्मन्त्रेति रतिभावस्योदयः ॥

श्रीगामनुपगातिशयमाह—

पिअयासाहे णिअत्तो समुहं अलिअं पि जं भणइ दूइजणो ।

तं चिअ कामिणिसत्थो दूमेत्ति पि बहुसो णिअत्तेइ कहम् ॥६७॥

[प्रियपार्श्वान्निवृत्तः संमुखर्मलीकमपि यद्गणति दूतीजनः ।

तामेव कामिनीसार्थो दुन्वन्ती(ती)मपि बहुसो निर्वर्तयति कथाम् ॥]

प्रियस्य पार्श्वत्समीपान्निवृत्त आगतो दूतीजन. संमुखमप्रत एव अलोकमपि
'न न स्वयमेप्सति न वा त्या नेप्सति, किं तु तदापराधातुक्त्वा परस्वामनुरज्यति'
इत्यादि मिथ्यापि यद्गणति दुन्वन्ती(ती)मुपतापयन्तीमपि तामेव कथा कामिनीसार्थो
बहुसो निवर्तयति रसनिर्भस्वरूपरूपस्यामपि 'दति, स मा प्रति किमुकवान्, किं
वा करिष्यति मया किञ्चिदत्र न द्युतम्, किञ्चिदत्र न बुद्धम्' इत्यादिव्याजेन
शतधा परवर्षं २७०तीत्यर्थं ॥

तासां वैदर्यमाह—

सअणेसु पणअकलहे समुहणिसण्णपिअवेळविजन्तीहिं ।

परिवत्तिवं ण चइअं णवरं णअणेसु विअलिअं बाहजलम् ॥६८॥

[शयनेषु प्रणयकलहे संमुखानेपणप्रियव्यावर्त्तमानाभिः ।

परिवर्तितुं न शक्तिं केवलं नयनयोर्विगलितं बाष्पजलम् ॥]

प्रणयकलहे सति शयनेषु संमुखनिदण्णैः समुखस्यः दिवैर्वावर्त्तमानाभिः ।
'इतो बहिर्ज, किं तव प्रयोजनम्' इत्यादियुक्त्वा करान्यामन्यतोऽभिमुखीकर्तुं
प्रेरिताभिः कामिनीभिः परिवर्तितुं परासुखीमर्त्तितुं न शक्तिम् । तथा सति चैदर्यं
न वाद्येत्तदा रसविच्छेद एव ह्यदिति परमशात् । किं तु केवलं नयनयोर्बाष्पजलं
विगलितं त्यक्तम् । एवमनुरकामपि मामगमित्यं गच्छयतीति भावः । रोदनादप्य-

यमनुरज्यत्विति वा ॥ यद्वा कलहे सति पराशुखीभूय घुताया एव प्रियायाः प्रसादनाय गत्वा संमुखीभूय स्थितस्य प्रियस्य घृतान्तो वर्ष्यते । तथाहि—
 वज्र पक्षे 'विलविन्नन्तीर्हि' व्याकुलीक्रियमाणाभिरित्यर्थः ॥ तथा च संमुखनिषण्णैः प्रियैरालिङ्गनचुम्बनदिव्यापारेण व्याकुलीक्रियमाणाभिः परिवर्तितुं न शक्तिम्, मनसा किञ्चिदप्रसन्नत्वात् । अन्यथा रक्षाभासः स्यात् । किं तु नयनयोर्बाष्पजलं लृप्तं तदा तथापरायं कृत्वा संप्रति प्रसादयतीति भावः । तथाभूतापरापक्षापि संमुखीभूयत इति वा ॥

मानिनीमानभङ्गमाह—

अणुणभखणलद्धसुहे पुणो वि संनरिअमण्णुदूमिअविहले ।

हिअए माणवईणं चिरेण पणअगरुओ पसम्मइ रोसो ॥ ६९ ॥

[अनुनयक्षणलब्धमुखे पुनरपि संभृतमन्युदुःखितविहले ।

हृदये मानवतीनां चिरेण प्रणयगुरुकः प्रशाम्यति रोषः ॥]

मानवतीनां हृदये रोषविरेण प्रशाम्यति । किंभूते । अनुनयः प्रसादनं तत्क्षणे स्वयं मुखं येन । अनुनयेन क्षणं व्याप्य लब्धमुखे इति वा । पुनरपि संभृतेन मन्युनापराधेन दुःखिते अत एव विहले व्याकुलीभूते । रोषः कीदृक् । प्रणयेन गुरुकोऽनुन्मूलनीवः । तथा च यथा यथा प्रणयाधिक्यं तथा तथापराधे सति कोपाधिक्यमित्यनुनयेन प्रसादोन्मुखमपि हृदयं मन्युमीजस्मरणेन निवर्तत इति चिरकालेन प्रसादो भवतीति भावः ॥

श्रीणां वैलङ्ग्यमाह—

अलअं छिवइ विलक्खो पडिसारेइ वलअं जमेइ णिअत्थम् ।

मोहं आलवइ सहिं इहआलोअणडिओ विलासिणिसत्थो ॥७०॥

[अलकं स्पृशति विलक्षः प्रतिसारयति वलयं यमयति निवसनम् ।

मोघमालपति सर्खां दयितालोकेनार्तितो विलासिनीसार्थः ॥]

कुतश्चिदकसादागतस्य दयितस्त्रालोकेन दर्शनेन नर्तितद्वयवलीकृतो विलासिनीसार्थो विलक्षः प्रतिभाशब्दः । तलज इति वा । अलकं स्पृशति । एवं वलयं प्रतिसारयति स्थानान्तरं प्रापयति, निवसनं संयमयति इत्यन्ततः समाकृत्य संवृणोति, मोघमफलं यथा स्यात्तथा सखीमालपति सर्खा सह तुच्छमाकारं करोतीत्यर्थः । तथा च स्तोमहेतुकं सर्वमिदं शायिकया दयितोऽनुरागं व्यनक्ति । तदुक्तं कण्ठशरणे—'आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते' ॥

नायकोत्कण्ठामाह—

अब्भुट्टणतुरिआणं सोहइ दइओवउहणविराआणम् ।

असमत्तमण्डणाणं तहेअ सअणगमणं विलासवईणम् ॥ ७१ ॥

[अभ्युत्थानत्वरितानां शोभते दयितोपगूहनविशीर्णानाम् ।

असमाप्तमण्डनानां तथैव शयनगमनं विलासवतीनाम् ॥]

असमाप्तपूर्णं मण्डनं प्रसाधनं यासां तासां विलासवतीनां तथैव असमाप्तमण्डनावस्थमेव शयने गमनं शोभते रसनीयतां याति । नायकस्य प्रीतिं जनयतीत्यर्थः । किंभूतानाम् । अभ्युत्थाने प्रियतमागमने सति विनयविशेषेण त्वरितानाम् । तदैव दयितस्योपगूहनेनालिङ्गनेन विशीर्णानां व्यकुलानाम् । अस्त्रायत्तानामिति यावत् । तथा चाकस्मादागतं बह्वभमवलोकयासमाप्तप्रसाधनापि कामिनी यावदभ्युत्थानमाचरति तावदेव तेन शय्यायामारोपितेति नायिकायाः सौभाग्यं व्यज्यते ॥

नवोढामानमाह—

अवसाइअदिण्णसुहो सहीहिं धिरदिट्टिणिहुअवारिअविडिओ ।

हित्यहिअओ सुणिज्जइ पिण्हिं अलिअकुविओ विलासिणिसत्थो ७२.

[अप्रसादितदत्तमुखः सखीभिः स्थिरदृष्टिनिभृतवारितव्रीडितः ।

त्रस्तहृदयो ज्ञायते प्रियैरलीककुपिनो विलारिर्नारार्थः ॥]

विलासिनीनां साथं, प्रियैरलीकं मिथ्या तेन कुपित इति ज्ञायते । कुत इत्यत आह—कीदृक् । अप्रसादितः सन् संभाषणादौ दत्तमुखः प्रत्युत्तरयाचरणात् । दिण्णसुहो दत्तमुखो वा वैमुख्यत्वात् । अथ सखीभिः परवेद्य किञ्चिद्भ्रुकुट्यादिचेष्टाविशिष्टया स्थिरदृष्ट्या निवारितः सन् व्रीडितो लज्जितः । अहमिदानीममृभिरेव मानं कर्तुमुपदिष्ट्य तथा कृतवत्यपि रक्षितुमजानती दयितवशरत्वेन सकामा संभावितास्तीति भावः । अत एव त्रस्तहृदयः पश्चादेता रुक्षं बदिष्यन्तीत्याशयात् । तथा च संभाषणादौ प्रवृत्तापि सखीमुखमवलोक्य निवृत्तेति शिक्षया कोपोऽयम् । न तु पारमार्थिक इति प्रियैरज्ञायीति निगर्हः ॥

प्रौढस्त्रीणां मदमदनोत्कर्षमाह—

सहवद्विअं सहिं विअ वद्वुन्ति पिअअमाहिसारणविग्घे ।

वारेइ चिरेण मओ लज्जां विच्छुइइ वम्महो चिअ पढमम् ॥ ७३ ॥

[सहवर्धितां सखीमिव वर्धमानां प्रियतमाभिसारणविघ्ने ।

वारयति चिरेण मदो लज्जां विक्षिपति मन्मथ एव प्रथमम् ॥]

मदश्चिरेण लज्जां वारयति, प्रथमं मन्मथ एव विक्षिपति । लज्जापगमसाध्यस्य प्रियाभिसारणरूपमन्मथव्यापारस्य प्रथमत एवोत्पत्तेः, आलिङ्गनचुम्बनादिरूपमद-
व्यापारस्य च प्रियसमागमोत्तरकालीनत्वेन पश्चादिति भावः । किंभूताम् । प्रियत-
मेन यदभिसारणं नायिकायाः स्वसमीपनयनं तद्विघ्ने सखीमिव वर्धमानाम् । 'वह-
न्तीम्' इति पाठे वर्तमानाम् । यथा प्रियाभिसारणविघ्नहेतुः सखी लज्जाभूमित्वात्,
तथा लज्जापीत्युपमा प्रियतमस्य यदभिसारणं नायिकाया समीपनयनं तद्विघ्ने इति
वा । एवं सहवर्धितां सह प्रौढिमागतामिति सख्यामपि । तथा चाजन्मसंगतापि
लज्जा कामिनीभिरभिसरणे संगमे च सुच्यत इति शङ्कारोत्कर्षः । मम तु व्याख्या—
'मन्मथ एव प्रथमं लज्जां विक्षिपति दूरं प्रापयति येनाभिसारः संपद्यते । मदस्तु
चिरेण प्रियसमागमोत्तरं वारयति मन्मथविक्षिप्तामेव लज्जां प्रियदर्शनेन सत्याग-
न्तुमुत्कण्ठितामपितामपि दूरत एव निषेधतीत्यर्थः । तत एव निर्भरं आलिङ्गनचुम्ब-
नादिकं जायत इति भावः । अत्र मदनेरपेक्ष्यवाचिना मन्मथसंगतैवकारेण प्रिय-
समागमोत्तरमेव मदस्योत्पत्तिः, तदानीं च मदद्वल्ये कामस्यापि सहकारित्वमित्येव-
कारशून्यमदशब्दसाहचर्याद्यशयता(नया) नाय(यि)काया धीरत्वं व्यज्यते । 'मदो
विकारः सौभाग्यवीचनाद्यवलेपजः' ॥

दूतीषु शिक्षामाह—

सहिअलहत्थाहि मुहं दररइअविसेसअं समक्खेतूण ।

जुवईहि वलिअविसमं अप्पाहिज्जइ ससंभमं दूइजणो ॥ ७४ ॥

[सखीजनहस्तान्मुखं दररचितविशेषकं समाक्षिप्य ।

युवतीभिर्बलितविषममध्याप्यते ससंभ्रमं दूतीजनः ॥]

युवतीभिर्दूतीजनः ससंभ्रमं सादरमध्याप्यते शिक्षयते । किं कृत्वा । इष्यद्वि-
विशेषकं चत्र तन्मुखं बलितं सान्नीकृतम् । अत 'एव' विषमं तिर्यग्ग्रीया स्यादेवं

सखीजनहस्तात्सनाक्षिवाकृष्य । तथा च—प्रियसमीपगमनाय सुरमण्डनं कार-
यन्तीभिः प्रधाधकसखीहस्तान्मुखमाकृष्य तिर्यङ्कृत्वा प्रथमप्रेषित एव दूतीजनः
शुनराहूय 'तदेव स्फुरितं किञ्चित्प्रियस्त्वया मद्वाचिकमित्यं वक्तव्यो मदागमनं च
ब्रूथात्र वक्तव्यम्' इत्यादिकमतिनिन्दनमुपदिश्यत इति वैदग्ध्यं सूचितम् । 'तमालपत्रं
शिलकं मुखविन्दुविंशेषकम्' ॥

अघासां रसनत्तामाह—

अण्णं सहिअणपुरओ अप्पाहेन्तो अ अण्णहा दूइजणम् ।

जम्पइ विमुक्कधीरं अण्णं चिअ दइअदंसणे जुवइजणो ॥ ७५ ॥

[अन्यत्सखीजनपुरतोऽप्यापयंश्चान्यथा दूतीजनम् ।

जस्पति विमुक्तवीरमन्यदेव दयितदर्शने युवतिजनः ॥]

युवतीजनः सखीजनस्य पुरतोऽन्यद् अन्यथा च दूतीजनमध्यापयन्नग्निमकृत्य-
मुपदिशन्नन्यदेव विमुक्तधैर्यं यथा म्यात्तथा दयितदर्शने जल्पतीति मूढतया रस-
मग्नत्वं व्यज्यत इति सप्रदायः । वस्तुतस्तु—युवतीजनः सखीजनस्य पुरतः प्रता-
रणायाचाञ्चत्यभपद्स्यङ्गुहपरतन्त्रा भवामि, संप्रति मदागमनं तत्र न स्यादित्या-
दिकमन्यदेव दूतीजनं जल्पति संप्रवेत्ता प्रतारिता, मया तत्रावश्यमेतान्नामक्षि-
वारयित्वा समागन्ताव्यम्, तेन च नावदमुक्तस्थाने स्यातव्यमित्यादिकमेण सखी-
ज्णोऽपि सगोप्य दूतीजनमध्यापयन्नुपदिशन्नक्षिभ्रुवादिविकारेणान्यथा जल्पति तथा-
कृते च दयितदर्शने सत्यत पर भवन्तो दृष्टा गुरुजनमसंबोधैवागतास्सीत्यनुशा-
सीयतां गमनायेत्यादिकं विमुक्तधैर्यतया तात्कालिकसंभोगतात्पर्यकमन्यदेव जल्प-
तीति चातुर्यचतुरसता सूचितेति मनुज्जीतः पन्थाः ॥

नवोदासगममाह—

कहं वि समुहाणिअङ्के कह कह वि बलन्तचुम्बिओवत्तमुहो ।

देइ सलन्तुहावे णववहुसत्थे विसूरिअरअं पि धिइम् ॥ ७६ ॥

[कथमपि संमुखानीताङ्के कथं कथमपि बलञ्चम्बितापवृत्तमुखे ।

ददाति स्सलदुह्लापे नववधूमार्थे खिन्नरतमपि धृतिम् ॥]

नववधूनां मार्थे विषये खिन्नता व्याकुलता तदग्रधानं रतमपि धृतिं प्रीतिं ददाति
युनामित्यर्थात् । ऋभूते । पूर्वनिगतानियमात् कथमपि कष्टदृष्ट्या संमुखं यथा
स्वात्तमादानीते मुक्तादिसमर्पणादिव्यदानकाकूचिबलत्कापदिनाद्भुत्सन्नमानीतेऽन-

न्तरं बलञ्जुम्बितं सद्यपवृत्तं तिर्यग्भूतं मुलं यस्य तत्र । जुम्बनासहत्वात् । एवं
जुम्बनसमकालमेव स्खलन् प्रीडापीडाकर्मैर्भङ्गुरत्वादव्यक्त उल्लापि निपेधादिबन्धनं
यत्र । तथा च यथा यथा वास्यमासामधिकं तथा तथा कानोद्दीप्त्या नायकस्य परा
निर्वृत्तिरिति । उक्तं च कण्ठभरणे—‘अभीष्टार्थस्य मंत्राज्ञा स्पृहापर्याप्तता घृतिः’ ॥

मानिनीभङ्गाभिव्यक्तिमाह—

सासइ विमुक्तमानो वहलुब्धिषण्णपुलउग्गमेण पिआणम् ।

पुरओहुत्तणिसण्णो गओणिअत्तहिअओ विलासिणिसत्थो ॥७७॥

[शास्यते विमुक्तमानो वहलोद्भिन्नपुलकोद्भवेन प्रियाणाम् ।

पुरतोऽभिमुखनिषण्णो गतापनिवृत्तहृदयो विलासिनीसार्थः ॥]

प्रसादनया विमुक्तमानो विलासिनीसार्थः प्रियाणां कृते । प्रियेभ्य इत्यर्थः ।
वहलो धन उद्भिन्नः स्फुटो यः पुलकोद्भवेन प्रथमं गतम्, अथ मानच्युताव-
पनिवृत्तं नायकाभिमुखमागतं हृदयं यस्य तथाभूतः शास्यते कथ्यते । बधूजनः
प्रसन्न इति पुलकेन प्रियैरनुगीयते इत्यर्थः । कीदृक् । पुरतो नायकस्याग्रे तदभि-
मुखनिषण्णोऽपि प्राचीमुखस्य प्रियस्य पुरः प्राचीमुख एव स्थित इति मानसमये
पराङ्मुखीभूत इत्यर्थ इति हृदयापरिज्ञानसामग्री । यद्वा पुरतो नायकस्याग्रेऽभि-
मुखस्थितोऽपि । तथा च हृदयज्ञापकसंमुखावस्थितिसत्त्वेऽपि पुलकैर्नैव हृदयं
ज्ञायत इत्यर्थः ॥

विश्रब्धनयोऽारतमाह—

ण पिअइ दिण्णं पि मुहं ण पणामेइ अहरं ण मोएइ बला ।

कह वि पडिवज्जइ रअं पढमसमागमपरन्मुहो जुवइज्जणो ॥७८॥

[न पिब्रति दत्तमपि मुखं न प्रणामयत्यधरं न मोचयति बलात् ।

कथमपि प्रतिपद्यते रतं प्रथमसमागमपराङ्मुखो युवतिजनः ॥]

प्रथमसमागमेन पराङ्मुखो लज्जया विरुद्धवृत्तिर्युवतिजनः प्रियेण दत्तमपि तन्मुखे
निन्द्यस्त्वमपि मुखं न पिवति । प्रियस्याधरणं न करोतीत्यर्थः । प्रियेण जुम्ब-
नाय याचितमप्यधरं न प्रणामयति नोन्नतं करोति । न प्रणामयति न ददातीति
वा । न च बलान्मोचयति प्रियस्याधरोष्ठेनाकृष्टमपि बलात् लाजयतीत्यर्थः । एवं
कथमप्यनिर्वचनीयप्रकारेण कष्टेन वा रतं प्रतिपद्यते । न तु व्यक्तं स्वीकरोतीत्यर्थः ।

प्रियेणालिङ्गितं शरीरं न मोचयतीति केचित् । 'पठमसमागमपरव्वसो' इति पाठे परवत् इत्यर्थः ॥

मरुया दूतीपरिहासमाह—

अवलम्बिज्जड धीरं ण अ सो एहिइ इडुग्गए वि पओसे ।

इअ दूईहि तुलिज्जइ पठमाणिअपिअअमो विलासिणीसत्थो ७९

[अवलम्ब्यतां धैर्यं न च स एष्यति इहोद्भतेऽपि प्रदोषे ।

इति दूतीभिस्तुल्यते(?) प्रथमानीतप्रियतमो विलासिनीसार्थः ॥]

प्रथममानीत- प्रियतमो यस्य तादृशो विलासिनीसार्थो दूतीभिरित्यनेन प्रकारेण तुल्यते(?) । किं वदति किं वा चेष्टत इत्यादिहृदयनिरूपणाय पूर्वमानीतस्यापि प्रियस्य संगोपनादुपहस्यत इत्यर्थः । इति कथमित्यत आह—हे सति, धैर्यमवलम्ब्यताम् । सः । तव प्रिय इत्यर्थात् । उद्भतेऽपि प्रदोषे इह न च एष्यति । तथा च त्वयैव तत्र गम्यताम् । तेन वत्स्यात्तस्यादित्यर्थः ॥ अथ न सत्यमेवोक्तम् । त्वया धैर्यमवलम्ब्यताम् । स इह प्रदोषे नैष्यति, किन्तु संप्रत्येवावत इति च्छलोक्तिः ॥

मदिरायोगमाह—

देइ विलासवईणं सुहे अ दुक्खे अ पाअडिअसम्भावा ।

अणवेक्खिअलज्जाइं सहि व वीसत्थजम्पिआइ पसण्णा ॥ ८० ॥

[ददाति विलासवतीनां सुखे च दुःखे च प्रकटितसद्भावा ।

अनपेक्षितलज्जानि सर्वाव विश्वस्तजल्पितानि प्रसन्ना ॥]

प्रसन्ना वारुणी विलासवतीनामेति चतुर्भ्यर्थे षष्ठी । विलासवतीभ्यः विश्वस्तजल्पितानि ददानि । मादकतया सदसद्विश्रम्भवचनानि वादयतीत्यर्थः । कीटशानि । अनपेक्षिता लज्जा यत्र तानि । सर्वाव । यथा सर्वाः लज्जानपेक्षाणि विश्रम्भजल्पितानि ददानीत्यर्थः । सहोपमा । कीरशी । प्रसन्ना । सुखे च सभोगरूपे दुःखे च विश्रम्भरूपे प्रकटितः प्रकाशितः सद्भावः श्रेष्ठो भावः कामजनितो यथा सा । [तथा सा] उभयदशायामपि वारुण्या सात्त्विकभावोदयात् ॥ सख्यपि मुखदुःखयोरपि प्रकटितसौहार्दां प्रसन्ना चेति साम्यम् ॥

उद्दीपनविभावानाह—

चन्दुजोण मओ मएण चन्द्राओवो जु वड्ढिअपसरो ।
 दोहिं वि तेहिं णु मओणो मओणेण णु दो वि ते णिआ अइभूमिम्
 [चन्द्रोद्द्योतेन मदो मदेन चन्द्रातपो नु वर्धितप्रसरः ।
 द्वाभ्यामपि ताभ्यां नु मदनो मदनेन नु द्वावपि तौ नीतावतिभूमिम् ॥]

शुशब्दो वितर्कः । चन्द्रोद्द्योतेन मदः किं वर्धितप्रसरो वृत्तः । मदेन किं चन्द्रा-
 तपो वर्धितप्रसरः । द्वाभ्यामपि ताभ्यां चन्द्रोद्द्योतमदाभ्यां मदनः किं वर्धित-
 प्रसरः । मदनेन च द्वावपि तौ चन्द्रोद्द्योतमदौ किमतिभूमिसुत्कर्षकाक्षां नीतौ ।
 यद्वा वर्धितप्रसरो मदश्चन्द्रोद्द्योतेन किमतिभूमिं नीतः । तथाभूतश्चन्द्रातपो मदेन
 किमतिभूमिं नीतः । द्वाभ्यामपि ताभ्यां तथाभूतो मदनः किमतिभूमिं नीतः ।
 द्वावपि तथाभूतौ तौ मदनेन किमित्यादि योजनीयम् । परस्परोद्दीपकत्वादिति
 भावः । परिवृत्तिरलंकारः । 'संमोहानन्दसंभेदो मदो मद्यप्रयोगजः ॥'

आश्वासं विच्छिन्दनाह—

चन्द्रअरेण पओसे णिज्जइ मओणेण महुमएण अ समअम् ।
 दूरं दूरारूढो जुवईण पिएसु बहुरसो अणुराओ ॥ ८२ ॥

इअं सिरिपवरसेणविरइण कालिदासकए दहमुहवहे
 महाकव्वे दसमो आसासओ ॥

[चन्द्रकरेण प्रदोषे नीयते मदनेन मधुमदेन च समम् ।
 दूरं दूरारूढो युवतीनां प्रियेषु बहुरसोऽनुरागः ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये दशम आश्वासः ॥

युवतीनां प्रियेषु बहुरसोऽनुरागः प्रदोषे रात्रौ चन्द्रकरेण मदनेन मधुमदेन च
 सममेकदैव दूरमारूढः परां वृद्धिभुपागतः सन् दूरं नीयते उत्कर्षकाक्षां प्राप्यतः
 इत्यर्थः । यद्वा मदनेन मधुमदेन च समं सह चन्द्रकरेण नीयत इति संबन्धः ॥

कामिनीकेलिदासा रामदासप्रकाशिता ।

रामसेतुप्रदीपस्य पूर्णाभूदशमी शिखा ॥

एकदश आश्रमः ।

अथ जानकीदर्शनोद्दीपितमदनस्य रावणस्य विरहावस्थाभाह—

इअ पडिसारिअचन्दे दूरुक्खण्डिअणिसापअत्तविरामे ।

चित्तविअकामिणिअणे जामच्छेअविममं गअग्गि पओसे ॥ १ ॥

दीहं रक्खसवइणा चिन्तारेअविअधीरदाविअहिअअम् ।

दसहि वि मुहेहि समअं आलोइअसुण्णदसदिसं णीससिअम् ॥ २ ॥

(जुग्गअम्)

[इति प्रतिसारितचन्द्रे दूरोत्पण्डितनिशाप्रवृत्तविरामे ।

चेतितकामिनीजने यामच्छेदविषमं गते प्रदोषे ॥

सीर्यं राक्षसपतिना चिन्तारेचित्तभैर्यदर्शितहृदयम् ।

दशभिरपि मुखैः समकमालोकितशून्यदशदिग्भिः शसितम् ॥]

(युग्मकम्)

इत्यनेन वृत्तीप्रेषणप्रभाषणसंभोगादिना अक्षरेण प्रदोषे गते सतीत्यग्निमग्न-
न्धकेन समन्वयः । कीदृशे प्रदोषे । प्रतिसारितो दूर प्रापितधन्द्रो येन । तत्र ।
व्याभिर्नीशेषत्वात् । एवं दूरमुत्पण्डितोनीकृता या निष्ठा तया प्रवृत्त प्रदोषो वा
विरामोऽवसानं संभोगव्यतिरेको वा यत्र । एवं चेतितः प्राप्तचेतन्यः कामिनीजनो
यत्र पूर्णकामतया मदापगमात् । यामस्य च्छेदेनापगमेन विषमं यथा स्यादिति
क्रियाविशेषणम् । यामच्छेदेन निशादासात्संभोग(?)साम्राज्याभावेनोद्देजकत्वादिति
भावः । राक्षसपतिना दशभिरपि मुखैः सममेकदैव सीर्यं यथा स्यात्तथा निःश्वनि-
तम् । सीतात्मभोपायाभावादिति भावः । 'रामः गनिहितः, सीता न समुप्री वृत्ता'
इत्यादिचिन्तया रेचितं शून्यीकृतं यदैर्यं तेन दर्शितं व्यक्तीकृतं हृदयमान्तरं यत्र
तद्यथा स्यात् । अवलम्बितमपि धैर्यं तुच्छतया गोपनं न जनयतीत्यर्थः । एवं
दशभिरपि मुखैरित्यर्थात् । आलोकिताः शून्या दश दिशो यत्र तद्यथा स्यात् ।
सीतां किना सर्वमेव शून्यं भासत इत्यर्थः । यत्र सीतागतमनस्कतया शून्यं यदा-
लोकितं तद्विषयीकृतदशदिगितुनयमपि क्रियाविशेषणम् । 'ध्यानं चिन्ता हितानाते-
शून्यताभासतापहृत्' इति चिन्तारूपावस्थोक्ता ॥

रावणस्योन्मादावस्थामाह—

चिन्तेइ ससइ जूरइ बाहुं परिपुसइ धुणइ मुहसंघाअम् ।

हसइ परिओसमुण्णं सीआणिप्पसरवम्महो दहवअणो ॥ ३ ॥

[चिन्तयति अस्ति खिद्यते बाहुं परिप्रोञ्छति धुनोति मुखसंघातम् ।

हसति परितोषशून्यं सीतानिष्प्रसरमन्मथो दशवदनः ॥]

सीतायां निष्प्रसरो निरुद्धवृत्तिर्मन्मथो यस्य । सीताया वैमुल्खात् । तादृशो दशवदनश्चिन्तयति सीतालाभोपायमर्थात् । तं बालभमानः अस्ति रम्भाशापस्मृत्या यत्नात्कारोऽपि न संपद्यत इति मनःखेदात् । एवं रामावच्छन्नासीता मामपि रावणं न गणयतीति खिद्यते । अत एव बाहुं परिप्रोञ्छति परिमार्ष्टि । रामं वेदेभिर्हनिष्यामि तदा सीता मामासादयिष्यामीति भावः । यद्येभिः कैलासमिव सर्वेष्वेतानालोच्य नष्टानकरिष्यम्, तदा सेतुरेव न स्यादिति वा । एवं मुखसंघातं धुनोति । यद्येतानि मुखानि प्रीतं पिनाकिनं मनुष्यादप्यवध्यत्वमयाविध्यन्त तदा रामावथ्योऽहमभविष्यामिति राम एव भवा हते सीता सुलभा भवेदित्यसंतोषादिति भावः । तथा परितोषशून्यं हसति विक्त्रं त्रिदशान्, अमी यत्स्वयमसमर्था मनुष्यद्वारा मामभिविद्युमिच्छन्तीति हेलावशादिति भावः । यद्वा दूरस्थितेऽपि रामे या न वशीकृता सा कथमिदानीं सविधस्थिते वशमेष्यतीति नैराश्याच्छ्रुसिति । अत एव सीताहरणप्रयाते मम निष्कलो भविष्युरिति खिद्यते । अथ धन्योऽयं बाहुः, येनाहरणसमये सीतां वशःस्थलमारोप्य किञ्चिदपि जन्मसाफल्यमर्जितामिति सखुर्वन्बाहुं परिप्रोञ्छति परामृशतीत्यर्थः । अत एवालब्धसीतामुखचुम्बनत्वादवज्ञाविषयत्वेन मुखसंघातं धुनोति । तथा जटाचीरपरिग्रहेऽपि रामे दृढानुरागेयमुत्तमनायकं मामवजानातीलहो सीतावा मौन्यमिति परितोषशून्यं हसति । 'जूरइ' इत्यत्र 'कुम्पइ' इति पाठे रामे दत्तभरेयमिति कुप्यतीत्यर्थः । तत्र बाहुं परिप्रोञ्छति रामावभिभावकत्वेन बाहोरेव सहायत्वात् । अत एव मुखसंघातं धुनोति । एकमुखोऽपि माहृक् पराभविद्युमयोग्यः, किं पुनर्दशमुख इति भावः । एवं परितोषशून्यं हसति अहो रामस्य मौन्यं यत्किपिभिर्मत्पराभवमिच्छतीति भावः । शिरःकम्पहासौ क्रोधशुभावौ । क्रियादीपकम् । 'उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचित्तनेवपि' । तथा—'अस्थानाहासरुदितगीतप्रलयनादिकृत्' ॥

स्मृतिरूपावस्थामाह—

बहु मण्डपं वच्छदं हीरन्तुवृत्तजणभरणभालिद्धम् ।
 गिन्दइ अ यअणणिवहं अप्पत्तपिआमुहामअरसासाअम् ॥ ४ ॥
 [बहु मन्यते वक्षस्तटं हियमाणोद्धृत्तजनकतनयाश्लिष्टम् ।
 निन्दति च वदननिवहमप्राप्तप्रियामुखामृतरसास्वादम् ॥]

रावणो वक्षस्तटं बहु मन्यतेऽभिनन्दति । कुतस्तदाह—कीदृक् । द्वियमाणया मत्स्य उद्धृतया संमुखीकरणायोद्धर्तितया । अन्तर्भावितगिच् । जनकतनयया आश्लिष्टम् । यतः । वदननिवहं निन्दति च । कुतस्तदाह—अप्राप्तः प्रिया सीता तन्मुखामृतरमस्यास्वादो येन तम् । बहुष्वपि मत्सु मुखेष्वेकस्यापि कृतवार्त्तत्वं नाभूदिति हर्षविषादरूपभावशेषिः ॥

चिन्तासंगममाह—

पडिक्कन्तस्स वि से भग्गणिअत्तपरिसंठविअमिज्जन्ते ।
 विसमुद्धाइअकम्पे हिअए उल्लइ अलहुअम्मि वि धीरम् ॥ ५ ॥
 [प्रतिरुन्धतोऽप्यस्य भग्ननिवृत्तपरिसंस्थापितमिद्यमाने ।
 विपमोद्भाषितकम्पे हृदये उल्लस्यलघुन्यपि धैर्यम् ॥]

अस्य रावणस्यालघुन्यपि धैर्यशक्तिस्त्वाद्गुण्यपि हृदये धैर्यमुद्भवति चञ्चलीभ-
 वति । ततो बहिर्भवतीति यावत् । कीदृशस्य । प्रतिरुन्धतोऽपि । चलितं धैर्यमि-
 त्यर्थात् । निवर्तयतोऽपि । धैर्यं रक्षतोऽपि न निष्ठतीत्यर्थः । किंभूते । प्रथमं सर्व-
 तोऽपि भग्ने सीतां प्रत्यनुहरणमुद्धया गते अनन्तरं विवेकाक्षलकृवरसापस्मरणाद्वा
 निवृत्ते सति परिसंस्थापिते स्थिरीकृते । पुनः सीतान्दीन्दर्शातिशयोपलम्भाद्द्विद्यमाने
 स्थैर्यं लज्जतीत्यर्थः । यद्वा मनुष्य एवायं महाबल इति चिन्तया भग्ने ततोऽर्था
 विष्णुरूपेणापि मां प्रत्यशक्तः कथं मनुष्यरूपेण शक्तो भवेदित्यवष्टम्भाच्चिहृते
 साध्यवसाये ततो मया रामे सर्वथा विक्रम्य निहते सीता वशीकर्त्तव्येति परिस-
 स्थापिते स्थिरीकृते पश्चाद्वाल्लिखरादिदिनाशजलविलहनादिस्मृत्या रामस्यातिबलव
 जानाद्द्विद्यमानेऽप्यवमार्यं लज्जतीत्यर्थः । अत एव विषमं यथा स्यात्तपोद्भाषित
 उद्धतः कम्पो यत्र । चिन्तावेगादिति धैर्यरूपभावशान्तिः ॥

विषादरूपभावोदयमाह—

तो से विसमुच्चित्तिविरलपसारिअकरङ्गुलिदरस्थइअम् ।

खलिअं अंसम्मि मुहं विअम्मिआआसगलिअवाहुप्पीडम् ॥६॥

[ततोऽस्य विषमोद्धर्तितविरलप्रसारितकराङ्गुलिदरस्थगितम् ।

स्खलितमंसे मुखं विजृम्भितायासगलितवाष्पोत्पीडम् ॥]

ततो धैर्यत्यागानन्तरमस्यांसे मुखं स्खलितं संवद्धम् । किंभूतम् । चिन्तासौष्टवेन विषमं विसदृशं यथा स्वादेवमुद्धर्तितोत्तानीकृता । अथ च विरलं प्रसारिता याः करान्गुल्यस्ताभिरीषत्स्थगितमवष्टब्धम् । चिन्तावशात्करावष्टम्भेन स्कन्धे मुसं स्थापितमित्यर्थः । एवं विजृम्भितेन वर्धितेनायासेनोद्देगेन गलितो वाष्पोत्पीडो यस्मादिति रोदनमुक्त्वा । 'उपायाभावजन्मा तु विषादः सत्त्वसंक्षयः । निश्वासोच्छ्वास-हृत्तापसहायान्नेषणादिकृत् ॥'

विषयनिवृत्तिमाह—

विसमुग्गाहिअमधुरं दूमिअदन्तव्रणाहरपरिक्खलिअम् ।

: आअण्णेइ पिआणं वलन्तहिअआवहीरिअं जअसहम् ॥ ७ ॥

[विषमोद्गाहितमधुरं दूनदन्तव्रणाधरपरिस्खलितम् ।

आकर्णयति प्रियाणां वलमानहृदयावधीरितं जयशब्दम् ॥]

स प्रियाणां मन्दोदरीप्रभृतीनां जयशब्दं वलमानेन सीतां प्रति भजता हृदये-नावधीरितमवज्ञविषयीकृतमाकर्णयति । सीतागतचित्ततया सम्बन्धव्रणाभावाद्द्वैरस्वा-पादकत्वाच्चानादर इत्यशयः । किंभूतम् । पूर्वनिपातानियमात् । दन्तव्रणेन दूना-दधरात्परिस्खलितम् । ओष्ठवर्णस्यासम्मगुचारणादपरिस्फुटमित्यर्थः । अत एव विषमं नानारूपतयोद्गाहितमुच्चारितं तत एव मधुरमास्वादनीयम् । तथा च च तथाविधजयशब्दस्याप्यवहेत्यस्या चिन्तासप्तोऽप्युक्तः ॥

विषयान्तरेऽरतिमाह—

आमुअइ महइ सअणं मग्गइ रअणिविरमं जुअच्छइ दिअसम् ।

णीइ णिअत्तेइ पुणो रइलभोवाअमग्गणावरहिअओ ॥ ८ ॥

[आमुञ्चति महति शयनं मार्गति रजनीविरामं जुगुप्सते दिवसम् ।

निरैति निवर्तते पुना रतिलम्भोपायमार्गणात्तरहृदयः ॥]

स्मृतिरूपावस्थामाह—

बहु मण्णइ वच्छअडं हीरन्तुवत्तजणअतणआलिद्धम् ।
 णिन्दइ अ वअणणिवहं अप्पत्तपिआमुहामअरसासाअम् ॥ ४ ॥
 [बहु मन्यते वक्षस्तटं हियमाणोद्धत्तजनकतनयाश्लिष्टम् ।
 निन्दति च वदननिवहमप्राप्तप्रियामुखामृतरसास्वादम् ॥]

रावगो वक्षस्तटं बहु मन्यतेऽभिनन्दति । वृत्तस्तदाह—कीदृक् । हियमाणया मत्वा उद्धृतया समुखीकरणाद्योद्वर्तितया । अन्तर्भावितमिच्छ । जनकतनयया आश्लिष्टम् । यतः । वदननिवहं निन्दति च । कुतस्तदाह—अप्राप्त प्रिया सीता तन्मुखामृतरसस्वादाद्यो येन तम् । बहुष्वपि रासु मुखेष्वेकस्यापि कृतवार्थत्वं नाभूदिति हर्षविषादरूपभावसंधिः ॥

चिन्तासंगममाह—

पडिक्खन्वत्तस वि से भग्गणिअत्तपरिसंठविअभिज्जन्ते ।
 विसमुद्धाइअकम्पे हिअए उल्लइ अलहुअम्मि वि धीरम् ॥ ५ ॥
 [प्रतिरन्धतोऽप्यस्य भग्ननिवृत्तपरिसंस्थापितमिद्यमाने ।
 विषमोद्भाविताकम्पे हृदये उल्लस्यलघुन्यपि धैर्यम् ॥]

अस्य रात्रणस्वालघुन्यपि धैर्यशक्तिर्वाट्टक्यपि हृदये धैर्यमुद्भति चक्षुलीभ-
 वति । ततो बहिर्भवतीति यावत् । कीदृशस्य । प्रतिरन्धतोऽपि । चलितं धैर्यमि-
 त्यर्थात् । निवर्तयतोऽपि । धैर्यं रक्षतोऽपि न निष्ठवीत्यर्थः । किंभूते । प्रथमं सर्व-
 तोऽपि भग्ने सीतां प्रत्यनुसूयुद्धया गते अनन्तरं विवेकाजलकूबरशापस्तरणाद्वा
 निवृत्ते सति परिसंस्थापिते स्थिरीकृते । पुनः सीतामौन्दर्यातिशयोपलम्भाद्द्विचमने
 स्थैर्यं त्यजतीत्यर्थः । यद्वा मनुष्य एवायं महाबल इति चिन्तया भग्ने ततोऽगौ
 विष्णुरूपेणापि मां प्रत्यक्षः कथं मनुष्यरूपेण शक्तो भवेदित्यवष्टम्भान्निवृत्ते
 साध्यवसाये ततो मया रामे सर्वथा विक्रम्य निहते सीता वशीकर्तव्येति परिस-
 स्थापिते स्थिरीकृते पश्चाद्द्विखरादिविनाशज्वलधिलङ्घनादिस्मृत्या रामस्यातिबलव-
 ज्ञानाद्द्विचमनेऽप्यवसायं त्यजतीत्यर्थः । अत एव विषमं यथा स्यात्तथोद्भाविन
 उद्भूतः कम्पो यत्र । चिन्तावेगादिति धैर्यरूपभावशान्तिः ॥

विषादरूपभावोदयमाह—

तो से विसमुच्चित्तिविरलपसारिअकरङ्गुलिदरस्थइअम् ।

स्खलितं अंसम्मि मुहं विअम्मिआआसगलिअवाहुप्पीडम् ॥ ६ ॥

[ततोऽस्य विषमोद्धर्तितविरलप्रसारितकराङ्गुलिदरस्थगितम् ।

स्खलितमंसे मुखं विजृम्भितायासगलितबाष्पोत्पीडम् ॥]

ततो धैर्यस्वागानन्तरमस्यांसे मुखं स्खलितं संबद्धम् । किंभूतम् । चिन्तासौष्टवेन विषमं विसदृशं यथा स्वादेवमुद्धर्तितोत्तानीकृता । अथ च विरलं प्रसारिता याः कराङ्गुल्यस्ताभिरीपत्स्थगितमवष्टब्धम् । चिन्तावशात्करावष्टम्भेन स्कन्धे मुखं स्थापितमित्यर्थः । एवं विजृम्भितेन वर्धितेनायासेनोद्धेगेन गलितो बाष्पोत्पीडो यस्मादिति रोदनमुक्तम् । 'उपायाभावजन्मा तु विषादः सत्त्वसंक्षयः । निश्वासीच्छ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ॥'

विषयनिवृत्तिमाह—

विसमुग्गाहिअनहुंरं दूमिअदन्तव्रणाहरपरिखलिअम् ।

आअण्णेइ पिआणं वलन्तहिअआवहीरिअं जअसइम् ॥ ७ ॥

[विषमोद्वाहितमधुरं दूनदन्तव्रणाधरपरिस्खलितम् ।

आकर्णयति प्रियाणां बलमानहृदयावधीरितं जयशब्दम् ॥]

स प्रियाणां मन्दोदरीप्रभृतीनां जयशब्दं बलमानेन सीतां प्रति भजता हृदये-
नावधीरितमवज्ञाविषयीकृतमाकर्णयति । सीतागतचित्ततया सम्यक्श्रवणाभावाद्दूरस्था-
पादकत्वाच्चाणादर इत्याशयः । किंभूतम् । पूर्वनिपातानियमात् । दन्तव्रणेन दूना-
दधरापरिस्खलितम् । ओष्ठवर्णस्वासम्यगुच्चारणादपरिस्फुटमित्यर्थः । अत एव
विषमं नानारूपतयोद्वाहितमुच्चारितं तत एव मधुरमास्वादनीयम् । तथा च
च तथाविधजयशब्दस्याप्यवहेत्येव चिन्तासङ्घोऽप्युक्तः ॥

विषयान्तरेऽरतिमाह—

आमुअइ महइ सअणं मग्गइ रअणिविरमं जुअच्छइ दिअसम् ।

णीइ णिअत्तेइ पुणो रइलभोवाअमग्गणाउरहिअओ ॥ ८ ॥

[आमुञ्चति महति शयनं मार्गति रजनीविरामं जुगुप्सते दिवसम् ।

निरैति निर्वर्तते पुना रतिलभोपायमार्गणातुरहृदयः ॥]

रतिः सीतासबन्धिसुरतं तत्प्राप्त्युपायस्य मार्गणमन्वेषणं तेन । यद्वा रतिः काम-
पत्नी तत्प्राप्त्युपायो यस्य स कामस्तस्य मार्गणंवाणैरादुरहदयो व्याकुलञ्चितो रावणः
शयनमामुञ्चति अश्रुतिवशात्तयजति पुनरस्थानखेदवशान्महनि वाञ्छति । शेते
इत्यर्थः । एवं रजन्या मादकृत्वात्तद्विरमं मार्गति आकाङ्क्षति । जाते च रजनी-
धिरामे दिवसे जुगुप्सते विन्दति । तदा आकारसंगोपनाभावात् । अतएव निरंति
आकारमगोपनाय लोकानामप्रतो बहिर्निर्गच्छति, ततः कुत्र गच्छामि बलात्कारेणैव
सीतामानयामीति । निवर्तते पूर्वस्थानमेवायानि । यद्वा सकल्पोपनीतसीतालङ्घनाय
शयनं मुञ्चतीति ह्ये. । पश्चाद्भ्रमशान्तौ त्वग्रेऽपि सीता पदवामीति शयनं महति
शेते इति विबोध. । अथ निद्रानुत्पत्त्या मादकत्वेन रजन्या विरमभवेच्छनीति
वैन्यम् । पुनराश्वासति लोकानामप्रतो बलात्कारोऽपि न स्वदिति दिवसे जुगुप्सते
निन्दतीति व्रीडा । तदिदानीमेव निशि बलत्तमानयामीति निरंति निर्गच्छती-
त्यर्थ. । पुनर्निवर्तते रन्भाशापन्मरणादिनि धृतिः । तथा च नानाभावशवल्यमु-
चम् । कथादीपकम् ॥

गोत्रस्खलनमाह—

पच्छाअन्तरस वि से बहुसो हिअअट्टिओ पिआण वि पुरओ ।

समअं मुहणिवहेम्मि वि सीआमइओ पअट्टइ समुह्लावो ॥ ९ ॥

[प्रच्छादयतोऽप्यस्य बहुसो हृदयस्थितः प्रियाणामपि पुरतः ।

समकं मुखनिवहेऽपि सीतामयः प्रवर्तते समुह्लापः ॥

प्रच्छादयतोऽर्थार्थदालापमेव संगोपयतोऽप्यस्य रावणस्य हृदयस्थितः सीतामयः
समुह्लापः प्रियाणा मन्दोदरीप्रमृतीनामप्यग्रे मुखनिवहेऽपि सममेकैव बहुशः
प्रवर्तते । सीता मीतेति बहुशो जत्पतीत्यर्थः । तेनावहित्वा सूचिता । 'मयगौ-
रवलज्जादेर्हर्षावाकाशुत्तिरवहित्वा । व्यापारान्तराशक्त्यन्यथा(भा)वभाषणविलोक-
नादिकरी ॥'

रगाधिक्यमाह—

तं पुलइअम्मि पेच्छइ उट्टावन्तो अ तोअ गेह्वइ गोत्तम् ।

ठाइ अ तस्म समअणे अण्णम्मि वि चिन्तिअम्मि स च्चिअ हिअए १०

[तां प्रलोकिते पश्यत्युल्लसंश्च तस्या गृह्णाति गोत्रम् ।

तिप्रति च तस्य समदनेऽन्यस्मिन्नपि चिन्तिते सैव हृदये ॥]

चो हेतौ । यतस्त्वस्य रावणस्य समदने सक्त्रमे हृदयेऽन्यस्मिन्नन्वभीष्टवस्तुनि
चिन्तिते सति सैव तिष्ठति । संकल्पवशात्सीतैव चिन्ताविषयीभवतीत्यर्थः । अतः
प्रलोकिते दर्शने दर्शनकर्मणि वा तामेव पश्यति । रावण इत्यर्थात् । उल्लंघ्य तस्य
एव गोत्रं नाम गृह्णाति जल्पतीति मनसि वचसि यक्षुषि सर्वत्रैव सैव स्फुरतीति
विषयनिवृत्तिचिन्तासङ्गसंकल्पाधीनां सांकर्यम् ॥

अथ व्याख्येयमाह—

साहइ से संतावं वासहरद्वन्तविसमपुञ्जिकुसुमो ।

आअअणीसासहओ किलिन्तसगातरुपछवो उवआरो ॥ ११ ॥

[शास्त्रस्य संतापं वासगृहार्थान्तविषमपुञ्जितकुसुमः ।

आयतनिःश्वासहतः क्लाम्यस्वर्गतुरुपछव उपचारः ॥]

अस्य संतापसुपचारो निरहोपशान्तिहेतुत्वेनोपादीयमानः पदार्थसंचयः श्रास्त्रि
कथयति । किंभूतः । वासगृहस्थावस्थितिरुहस्थार्थान्ते एकद्रेत्रे विषमं पुञ्जितानि
कुसुमानि यत्र सः । एवं यत आयतनिःश्वासेन हतः अतः क्लाम्यन्तस्वत्संबन्ध-
न्म्लान्तः स्वर्गतुरुणां पछवा यत्र । तथा च पुष्पाणां वर्तुलीकरणेन यान्ति
कथंविदधि न म्लयन्ति तेषामपि पारिजातपछवानां वैषम्येन तापोत्कर्षोऽनुनीयत्
इत्यर्थः । 'व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः' ॥

देहविश्लेषादिव तदेवाह—

देहपरिणाहविभटे बलइ भरोद्वृत्तदलिअपासद्वन्ते ।

दूरोणानिअमञ्जे विसमं भूमिसअणे पहोलिरहत्थो ॥ १२ ॥

[देहपरिणाहविकटे बलति भरोद्वृत्तदलितपार्श्वार्धान्ते ।

दूरावनामितमध्ये विषमं भूमिशयने प्रघूर्णनशीलहस्तः ॥]

भूमौ यच्छयनं पुण्यपह्लादिमयं तल्पं तत्र प्रघूर्णनशीला इत्यस्तः क्षिप्रमाणा
हस्ता यस्य तथाभूतो रावणो विषमं संतापवशादिपर्यस्तं यथा स्यात्तथा बलति ।
पार्श्वपरिवर्तनमाचरतीत्यर्थः । किंभूते शयने । देहो रावणशरीरं तस्य परिष्करो
देव्यं तद्वद्विकटे तदनुसारित्वात् । एवं तस्य देहभरादेवोद्वृत्तौ विपर्यत्तौ अथ च
दलितौ खण्डितौ पार्श्वयोरर्धान्तरवैकदेशौ यत्र । एकपार्श्वे पूर्वं स्थित्वापरपार्श्वे च
तदानीं गत्वा पार्श्वद्वयस्यापि विपर्यास इत्यर्थः । एवं दूरामवनामितमथः कुतं मध्ये

यस्य । अदरस्यत्प्रावद्वलन्तसंबन्धाभावादवनमनमाप्रमित्यर्थः । तथा च भूमिश-
यनेन 'शिरःक्षः मुखहेतूनाम्' इत्यरतिरप्युक्ता ॥

दाक्षिण्यमाह—

दक्षिण्यमेतदिष्णो जणअसुआहुत्तहिअअदिष्णुकण्ठो ।

उल्लङ्घ्य क्षणविलक्ष्णो गिअअन्तेउरमुहेसु से मुहणिवहो ॥ १३ ॥

[दाक्षिण्यमात्रदत्तो जनकसुताभिमुखहृदयदत्तोक्वण्ठः ।

उल्लङ्घति क्षणविलक्ष्णो निजकान्तःपुरमुखेष्वस्य मुखनिवहः ॥]

अस्य मुखनिवहो निजकान्तःपुराणा मन्दोदरीप्रमृतीनां मुखेपूज्यति चक्षुः-
भवति । सुम्बनाच्चिबर्तेत इत्यर्थः । क्षणं विलक्ष्णो रजयाप्रसन्नः सन् । किंभूतः ।
दक्षिणो नायकस्य भावो दाक्षिण्यं तन्मात्रेणानुरोधान्, न तु वेदात् । दत्तोऽ-
र्पितः । एवं जनकसुता सीता तदभिमुखेन हृदयेन दत्तोत्कथ्य चक्षुः । सीतामेव
द्रष्टुमित्यर्थः । तथा च दाक्षिण्येन राक्षसीमुखे लज्जोऽपि सीतामुखदर्शनोत्कण्ठया
कृष्यमाणः सम्यग् सप्रथ्यत इत्यर्थः । 'यो गौरवं भवं प्रेम सद्भावं पूर्वयोपिति ।
न मुखस्यन्यचित्तोऽपि हेयोऽसौ दक्षिणो यथा ॥' इति कण्ठभरणम् ॥

संतापोत्कथमाह—

जा अण्णेण हसन्तो रमेइ उमच्छरं विलासिणिसत्थम् ।

वा दूत्तहसंधावं अण्णं से सोअदुम्भणं होइ मुहम् ॥ १४ ॥

[पावदन्येन हसन्नामयत्युन्मात्सर्यं विलासिनीसार्थम् ।

तावदुःसहसंतापमन्यदस्य शोकदुर्मनस्कं भवति मुखम् ॥]

अन्येन मुखेन हसन्त्यापन्नयति प्रतारयति रावणः, तावदेवास्य दुःसहः
संतापो येन तादृशमन्यमुखं शोकेन दुर्मनस्कं भवति । सीतालाभोपायाभावादिति
भावः । तथा च तास्ताभीर्भ्यांशान्स्वार्थमेकैव सकपटं हसतोऽप्यन्वन्मुखमालिन्येन
संतापहेतुकेन संतापं तिष्ठतीत्यवदित्याविषादरूपभावस्यैः ॥

सीतामप्रचिततामाह—

पिउणहसिआणुविद्धं सीआलम्भावहारणविसंवाअम् ।

मुणइ ण लवखेइ फुडं अण्णविइण्णहिअओ पिआण वहसुहो १५

[निपुणहसितानुविद्धं सीतालम्भायधारणत्रिसंवादम् ।

शृणोति न लक्षयति स्फुटमन्यचितीर्णहृदयः प्रियाणां दशमुखः ॥]

दशमुखः प्रियाणां निपुणं चतुर्येण बद्धसितं तेनानुविद्धं संबद्धं सीताया लम्भस्य प्राप्तेरवधारणमनेनोपायेन सीतालाभ इति निश्चयस्यस्य त्रिसंवादमन्ययाकरणं साध्वी सीता कथमनेन लब्धव्येत्यादिवचनरूपं शृणोति किं तु स्फुटं न लक्षयति । तत्र हेतुमाह—अन्यत्र सीतायां चितीर्णं हृदयं येन । तथा च सोपहासमेताभिरुक्तं वचनं श्रुत्वापि सीतामनाचित्ततया तत्तदर्थवतया न प्रतिबंधत इत्यर्थः । यद्वा—प्रियाणामुक्तरूपं त्रिसंवादवचनमन्यचित्ततया शृणोति न, किं तु हसितानुबन्धात्स्फुटं लक्षयति । सीता मया न लब्धव्येति भामेता उपद्रावयन्तीति हसितेनानुमिनोतीत्यर्थः ॥

सीतापरतामाह—

ईसामच्छरगरुण साहिकस्त्रेवपरिवद्धितोवालम्भे ।

कह कह वि गमेइ खणं विलक्खहसिएहिं कामिणिसमुह्लावे १६

[ईर्ष्यामत्सरगुरुक्तान्साधिक्षेपपरिवर्धितोपालम्भान् ।

कथं कथमपि गमयति क्षणं विलक्षहसितैः कामिनीसमुह्लापान् ॥]

निजानां कामिनीनां समुह्लापान्कथं कथमपि कष्टप्रवृत्त्यानुरूपव्याजाभावाद्द्वैलक्ष्य-मप्रतिभा तथा हसितै रचणो गमयतिवाहयति । बध्दयतीति यावत् । कीदृशान् । ईर्ष्याया सीतागुणासहिष्णुतया यो मत्सरोऽमर्षस्तेन गुरुक्तान्प्रतिक्षेप्यान् । एवम्—अधिक्षेपस्त्वर्जनासंबलिता निन्दा तत्सहितः परिवर्धित उपालम्भोऽपकारोचित्यर्थेन तान् । तथा च यदा ताभिरुपालम्भादि क्रियते तदा सापरायत्वादाहार्यहास्येनैताः प्रसादयतीत्यर्थः । ईर्ष्यामाहुः समानेषु शत्रुमानापकर्षणात् इति कण्ठामरणम् ॥

पुनर्विन्तासंगममाह—

तस्स पडिरुद्धसेसं वाहोत्थअकण्ठविषमपदअणिकखेधम् ।

सङ्गिज्जइ विमणाहिं फुडं ण णज्जइ पिआहि गोत्तकखलिअम् १७

[तस्य प्रतिरुद्धशेषं वाप्यावस्तुतकण्ठविषमपदनिक्षेपम् ।

शङ्कयते विमनोभिः स्फुटं न ज्ञायते प्रियाभिर्गोत्रस्खलितम् ॥]

तस्य गोत्रस्खलितं नामविपर्यासः सीतानामरूपस्त्वत एव विमनस्त्रभिः प्रियाभिः

शङ्काते परम्, किन्तु स्फुटं व्यक्तं न ज्ञायते । कीदृशम् । प्रतिद्वन्द्वं स्वरभङ्गरूपभा-
वोदयार्थतन्त्रे सति एतासां त्रासादानुचरितं शेषमेकवद्वर्णरूपं यत्र । एवम्—
वाष्पावस्तृतेन कण्ठेन विपमः स्फुटास्फुटः पदानिक्षेपः पदोच्चारणं यत्र । अत एव
शैवनुच्चारणेन गद्गदवण्टतया च सीता प्रति किमन्ययमुचरतीति तर्कयन्तीत्यर्थः ॥

पुनरवाहित्वासाह—

कह वि ठवेइ दहमुहो किं ति अणालविअमोहदिण्णालायम् ।

दइआहि गलिअवाहं रोसणिरुत्तरपुलोइअं अप्पाणम् ॥ १८ ॥

[कथमपि स्थापयति दशमुखः किमित्यनालपितमोघदत्तोलापम् ।

दयिताभिर्गलितबाष्पं रोपनिरुत्तरप्रलोकितमात्मानम् ॥]

दशमुख आत्मानं च कथमपि स्थापयति । किंभूतम् । किमिति कृत्यानालपि-
तेऽवदिते । अप्रभ्र इति यावत् । अत एव मोघ. प्रभ्रं विना कृतत्वादिष्फले मोहे-
नाज्ञानेन वा दत्त उल्लापो येन तम् । अतएव गलितं बाष्पं गलितासु यथा स्यादेवं
दयितामी रोपेण निरुत्तरमवचनं यथा स्यादेवं प्रलोकितं दृष्टं संरूपेनोपस्थितायाः
सीतायाः प्रभ्रभ्रमात् किमिन्युक्ते कृष्टाभिर्नन्दोदरीप्रभृतिभिः सकोषकटाक्षनितीक्षि-
तमात्मानं शब्दे सति श्रीकृष्णामपहृष्टां सोद्वा कृच्छ्रात्मिकवर्तन्यतागूढ- सवरणं कृत्वा
प्रकृतिं प्रापवतीत्यर्थः ॥

अमोत्कर्षमाह—

अणहिअओ वि पिआणं उन्मच्छपसारिअणघविअहुंकारम् ।

अहिणन्दइ दहवअणो समत्तणिवेलिआहरोहपुलइअम् ॥ १९ ॥

[अन्यद्वयोऽपि प्रियाणामुन्मत्सरप्रसारितार्थितहुंकारम् ।

अभिनन्दति दशवदनः समस्तनिर्वेक्षिताधरोष्ठप्रलोकितम् ॥]

सीतागतचित्तत्वाद्बह्वदयो दशवदनः प्रियाणा समस्तं संपूर्णं निर्वेक्षितं प्रकुरि-
तमधरोष्ठं यत्र तादृशं प्रलोकितं दर्शनमभिनन्दति श्लाघते । कामविलासप्रसूतत्वम-
मादिति भावः । किंभूतम् । उद्वेगेन मत्सरेण प्रसारितः समुत्थापितः, अथ च—अ-
न्यचित्तत्वाव्रवणेन विलासयुद्धासंपत्तोचित्तः सत्कृतो हुंकारो यत्र तम् ॥ अयमर्थः—
अनभिप्रेतकर्तारमोघानीपत्युरः प्रेर्य सङ्गमत्रि सहुंकारमालोभ्योपहनन्ति लोका
इति प्रियाभिरपि सीतायामस्वसफिममहृभानाभित्तयाकृतसुपहासत्वेन न जानाति,
अन्वृत कामविलासप्रसूतत्वममाह्वु मन्वते इति शून्यद्वयव्याचिन्तासङ्ग एतोक्तः ॥

अथ संकल्पमाह—

दुश्चिन्तितावसेसं पिआहि उन्मच्छसंभमकआलोअम् ।

हसइ खणं अप्पाणं अणहिअअविसज्जिआसणणिअत्तन्तम् ॥२०॥

[दुश्चिन्तितापदेशं प्रियाभिरुन्मत्सरसंभ्रमकृतालोकम् ।

हसति क्षणमात्मानमन्यहृदयविसृष्टासननिर्वर्तमानम् ॥]

स क्षणमात्मानं हसति । कथंभूतम् । अन्यहृदयेन सीतारूपान्वगतचित्तत्वेन विदुष्टं संकल्पोपस्थितसीताभ्युत्थानाय खर्कं यदासनं तस्माच्चिबर्तमानं ब्रह्मिभूय भूमावेवोपविशन्तम् । 'निसम्भन्तम्' इति पाठे—विवेके सति पुनर्निधीयन्तम् । एवम्—प्रियाणां तथाप्युद्ध्वजनकत्वाद्दुश्चिन्तितोऽपदेशो विवेकोत्तरं किञ्चिन्मिथ्या-दूषणमुद्गाढ्य नैतदासनं मखं रोचत इत्यादिव्याजो येन तम् । अत एव प्रियाभि-रुन्मत्सरेणोद्भूतेष्वेण संभ्रमेणोद्देगेन कृत आलोको दर्शनं यस्य । तथा च—स्वस्य वृथासनत्यागेन प्रियाणामीष्यादृष्ट्या चैवंविधोऽहमसमीक्ष्यकारीत्वात्मानं निन्दती-त्यर्थः । यद्वा—कीटसत्त्वभ्रमादेतदासनं दृशैवोज्जितवानस्तीत्यहो मम गौरव्यमिति लब्धविवेकस्तासां प्रतारणाय स्वयमेव स्वमात्मानमुपहसतीत्यर्थः । अत एव दुश्चि-न्तित एवंप्रसो व्याजो येन तासां तथाप्रतीत्यजननात् । 'दुश्चिन्तितावसेसम्' इति पाठे—रम्भानलक्ष्मणयोः शापतः स्वनाशहेतुत्वेन दुश्चिन्तितो चक्षुदेव सीतामान-यमीत्येवंरूप उपदेशः सीताप्राप्त्युपायो येनेत्यर्थः ॥

विप्रलम्भप्रकर्षमाह—

तह स गओ अइभूमिं अह ण विणिज्जन्तणं पिआहि ण णाओ ।

ण अ णारुण ण हसिओ ण अ हसिरुण अणुसोइडं ण अ तिण्णो २१

[तथा स गतोऽतिभूमिं यथा न विनियद्मणं प्रियाभिर्न ज्ञातः ।

न च ज्ञात्वा न हसितो न च हसित्वानुशोचितुं न च तीर्णः ॥]

स रावणस्तथा तेन प्रकारेणातिभूमिं सीतां प्रत्यनुरागस्य परमकाष्ठं विरहवेद-नातिमर्यादां वा गतो यथा प्रियाभिर्नन्दोदरीप्रभृतिभिर्विनियद्मणं सप्रकाशमव्याजं वा सीतानुरागभूच्छित्तोऽप्यभिते न न ज्ञातः, अपि तु ज्ञात एव । ज्ञात्वा च अहो भूढोऽवमननुरक्तायामप्येवमनुरज्यतीत्यादिरूपेण न न हसितः, अपि तु हसित एव । हसित्वा च हा कष्टम्, ईदृशी विरहवेदनामुष्य, कथं वा जीवेत्, अस्माभि-रपि तथा क्रियतां येन सीता भजलेनमित्यादिप्रकारेणानुशोचितुमनुकम्पितुं न च

न तीर्णः शक्तिः, अपि तु शक्ति एवेति । प्रकारान्तराचिकित्सात्वेन कदाचित्की
सूच्यां सूचिता ॥

अथ एवणस्य चिन्तामेवाह—

चिन्तेडं अ पडत्तो अघहोवासपसरन्तणीसासहअम् ।

दोसु णिमेऊम् समं एकं आसण्यमुहकवोलेसु करम् ॥ २२ ॥

[चिन्तयितुं च प्रवृत्त उभयावकाशाप्रसरनिःश्वासहतम् ।

द्वयोर्नियोज्य सममेकमासन्नमुखकपोलयोः करम् ॥]

रावणश्चिन्तयितुं प्रवृत्तश्च । सीनाप्राप्त्युपायमित्यर्थात् । किं कृत्वा । आसन्ने
मुखकपोलस्य नानात्वेन तत्करस्य निकटवर्तिन्यनयायासलभ्ये मुखे कपोले च द्वयोरेकं
करं ममं तुल्यवन्नक्षिप्य । करं कीदृशम् । उभयावकाशे उभयपार्श्वे प्रसरद्भिर्निः-
श्वागैर्हतं ताडितम् । मुखस्य नानात्वेनोभयदिशि वर्तमानत्वादिति निःश्वासाधिक्येन
चिन्ताधिक्यम् । न च करस्यापेयत्वं लभ्यम्, न त्वभारत्वमिति वाच्यम् । संयो-
गमात्रस्य तदवस्थाया एव वा विवक्षितत्वादिति भावः । 'अभिलष्यः स्पृहा चिन्ता
प्राप्त्युपायानुचिन्तनम्' इति साहिबदर्पणः ॥

अथ सप्तभिश्चिन्ताप्रकारमाह—

अङ्गागअं सहिज्जइ पओसरइविग्घसंकिण्ण कइवलम् ।

तं करस वि सोअत्थं बलइ अलद्धसुरअं महं चिअ हिअअम् ॥२३॥

[अङ्गागतं सद्यते प्रदोषरनिविन्नशङ्कितेन कपिवलम् ।

तत्कस्यापि शोकार्थं बल्ललब्धसुरतं ममैव हृदयम् ॥]

प्रदोषे रज्यां वा रतिः सुरतं तद्विन्नशङ्कितेन तद्विन्नशङ्कावता मयाङ्गे कोडे
आगतं कपिवलं सद्यते लभ्यते । तद्वेतोरलब्धसुरतं सन्ममैव हृदयं यद्वलति
सुरताभावाकुल्लया यच्चबलीभवति तत्कस्यापि रामस्य वा सीताया वा ममैव वा
शोकार्थम् । यदीदानीमीर्ष्याया युष्यामि तदा प्रदोषसुरतं विन्नितं स्यादिति राह्या
प्रदोषयुद्धं परिहृतम् । अथापि चेलन्न संपन्सत्वे तदेतत्कालध्येन कुञ्चो रामं हनि-
ष्यामि तदा सीताया शोकः । तदभावे सीतामेव व्यापादयिष्यामि तदा रामस्य
शोकः स्यात् । अथ स्त्रीरूपया तदपि चेन्न करिष्यामि तदाहमेव विरहदुःखमितोऽपि
लभ्ये इति ममैव शोकः स्यादिति । तयोपायः कियताम् । येनैवा वशवर्तिनी
भवेदिति भावः ॥ यद्वा—प्रदोषसुरतार्थिनी मया कपिवलं यत्सद्यते तत्कस्य

विशोकार्थं शोकाभावात्, अपि तु न कस्यापि । यतोऽलम्बसुरतं ममैव हृदयं
वल्बति । तथा च यस्य सुरतामै क्षमा क्रियते तदलम्बेन श्वः प्रातस्तथा रौद्रं कर्म
करिष्यामि यथा रामाष्टीनां सर्वेषामुपतापः स्यादिति भावः ॥ यद्वा—यत्सह्यते
तत्कस्य विशोकार्थम्, अपि तु न कस्यापि रक्षसस्य । यत्र सुरतमात्रालम्बेन ममैव
धीरस्य हृदयं व्याकुलीभवति तत्र शत्रुकृतमुपरोधं दृष्ट्वा केषां रक्षसानां हृदयं
व्याकुलं न स्यादितिदानीमेव युद्धं युज्यत इति भावः ॥

अतएव युद्धकोटिकं विकल्पमाह—

किं भुजविवरपहोलिरसंखोहृष्किडिअगहिअकड्ढिअणिहअम् ।

अत्याक्कासण्णठिअं णिष्फळचट्टुलमुह्लं मलेमि कइचलम् ॥ २४ ॥

[किं भुजविवरप्रघूर्णनसंक्षोभस्फेटितगृहीतकृष्टनिहतम् ।

अकस्मादासन्नस्थितं निष्फळचट्टुलमुखरं मृद्मामि कपिवलन् ॥]

अकस्मादकाण्ठे आसन्नस्थितं निकटवर्ति कपिवलं किं मृद्मामि । करसुजादिना
मर्दयामीत्यर्थः । कीदृशम् । भुजानां विवरेष्वन्तरालेषु प्रथमं प्रघूर्णमानं पश्चात्सं-
क्षोभेण भयेन स्फेटितं भ्रष्टम् । पलायितमिति यावत् । ततो गृहीतं पुनर्धृतं ततः
कृष्टमाकृष्टं पश्चाद्भिहतं ताडितम् । अत एव निष्फळं वृथा चट्टुलं चञ्चलं मुखरं
शब्दायमानम् । तथा च तथा सति रामे भ्रमननोरथा सीता मामेवाश्रयेदिति भावः ॥

वत्यत्कारपक्षमाह—

ओ ससिकराहनुम्मिळ्ळोअणन्दोलमाणवाहृतरङ्गम् ।

आसाएमि कअम्माहणिरुत्तरुत्ताणिआणणं जणअसुअम् ॥ २५ ॥

[उत शशिकराहतोन्मीलछोचनान्दोलमानवाष्पतरङ्गाम् ।

आस्तादयामि कचग्रहनिरुत्तरोत्तानिताननां जनकसुतान् ॥]

उत यदि प्रथमः पक्षो न स्यात्, तदा कचग्रहेण केशाकर्षणेन निरुत्तरं निःशब्दं
सत् उत्तानितमूर्ध्वमुखीकृतमाननं वस्तास्तां जनकसुतामास्तादयामि सकचग्रहं
चुम्बनाद्युपभोगविषयीकरोमि नक्षमेवैत्यर्थात् । वत्यादिति भावः । आस्तादयामि
वा । किंभूताम् । शशिकरैराहतयोः सृष्टयोः । अत एव मदतिक्रमजन्यमूर्च्छावि-
रमाहुन्मील्लोत्तोलोचनयोरान्दोलमाना धूर्णमाना वाष्पतरङ्गा यस्यास्ताम् । जनभिमस्ता
शदतीमित्यर्थः ॥

रम्भाशापदयमपि पशो नेत्याशयमाशङ्क्याह—

कह विरहप्पडिऊला होहिइ समुहहिअआ पइन्मि उवगए ।
गेच्छइ इअरा वि ससिं किं पुण दिट्ठन्मि दिणअरन्मि कमलिणी २६

[कथं विरहप्रतिकूल भविष्यति संमुखहृदया पत्याबुपगते ।

नेच्छतीतरथापि शशिनं किं पुनर्दृष्टे दिनकरे कमलिनी ॥]

पत्युर्विरहे प्रतिकूला मा प्रत्यसमुखी सीता संप्रति पत्याबुपगते सति कथं संमुख-
हृदया भविष्यति । अर्थान्तरन्याममाह—कमलिनी इतरथाप्यनुदितेऽपि दिनकरे
शशिनं नेच्छति, किं पुनर्दृष्टे सति । तथा च तदानीमिच्छाशङ्कापि नास्तीत्यर्थः ।
अत्र कमलिनीशया सीता, शशिप्रायो रावण , सूर्यप्रायो रामः ॥

अभ्यर्थनादिप्रकारोऽपि नास्तीत्याह—

अब्भयथणं ण गेहइ तिरई तिहुअणसिरीअ वि ण लोहेउम् ।

अण गणेइ शरीरवहं कह मण्णे होज्ज जाणई साणुणआ ॥ २७ ॥

[अभ्यर्थनां न गृह्णाति शक्यते त्रिभुवनश्रियापि न लोभयितुम् ।

न गणयति शरीरबंधं कथं मन्ये भवेज्जानकी सानुनया ॥]

जानकी अभ्यर्थना काङ्क्षा वाचना न गृह्णाति न स्वीकरोति । त्रिभुवनश्रियापि
वीर्यमानया लोभयितुं न शक्यते । किमपरमस्मामि- क्रियमाणं शरीरबंधमपि न
यथयति । तदेवं दैन्योक्तिदानप्राणग्रहणरूपोपायत्रयवैगुण्यान्मन्ये तर्क्यामि क्व
सातुनया गृहीतातुनया प्रसन्ना भवेत् । न भविष्यतीत्यर्थः । तथा च प्रकारान्तर-
कृत्युत्तरणीयमिति भावः ॥

अतस्तदेवाह—

पइमाहप्पणिसण्णा अवमाणिअसेसत्तप्पुरिससौडीरा ।

जइ णवरहोज्ज व वसा लुअराहवसीसदंसणा जणअमुआ ॥२८॥

[पतिमाहात्म्यनिःशण्णावमानितशेषसत्पुरुषशोटीर्या ।

यदि केवलं भवेद्वा वदया ह्यनराघवशीर्षदर्शना जनकसुता ॥]

पत्युर्माहात्म्ये स्थानाधिके बालिवदादिजनिते च गौरवे निषण्णा दत्तभारा, अत
प्रायवमानितमवहाविषयीकृतं शेषस्य राममित्रस्य सत्पुरुषस्य शोटीर्यगहंकारो वया ।
तथा सा जनकसुता केवलं ह्यनस्य राघवशीर्षस्य दर्शनं अस्यास्यधाम्नुता सती ।

यदीति संभावनायाम् । तेन यदि वा वदया भवेत्तदा भवेदित्यर्थः । प्रकारान्तरं नास्तीति भावः ॥

तत्रोपपत्तिमाह—

अद्विष्टलज्जनिज्जो भग्नपरित्राणविअलिआसावन्धो ।

अवसो अबन्धुलहुओ भएण ठिइभङ्गसाहसं कुणइ जणो ॥२९॥

[अद्विष्टलज्जनीयो भग्नपरित्राणविगलिताशावन्धः ।

अवशोऽबन्धुलघुको भयेन स्थितिभङ्गसाहसं करोति जनः ॥]

अद्वष्टं लज्जनीयं लज्जास्थानं येन । लज्जयतेऽस्मादस्मिन्निति वा । 'कृत्यत्युदो बहुलम्' इत्यनीयद् । एवं भग्नं यत्परित्राणं रक्षणं तेन विगलित आशावन्धो मनोरथो यस्य । यद्वा भग्नपरित्राणश्चासौ विगलिताशावन्धश्चेति कर्मधारयः । अवकोऽस्वाधीनः । अविद्यमानबन्धुत्वेन लघुकोऽनादरणीयः सुखसाध्यो वा जनो भयेन स्थितिरित्येकैकैर्व्यतानिधयः स्वभावदार्ढ्यं वा तद्भङ्गरूपं साहसमशक्वानुष्ठानं कर्म करोति । तथा च राषवमृत्युज्ञानालज्जास्थानाभावेन भयेन च मद्दशवर्तिनी भवेदिति भावः ॥

अथ सेवकाह्वानमाह—

णवरि अ णं खेआलसजिम्भाअत्तवलिइद्धमुहसंघाअम् ।

भुमआभङ्गाणत्तो समअं पासेसु परिअणो अलीणः ॥ ३० ॥

[अनन्तरं चैनं खेदालसजृम्भायमाणवलितोर्ध्वमुखसंघातम् ।

भ्रूमङ्गाङ्गः समकं पार्श्वयोः परिजन आलीनः ॥]

एतच्चिन्तानन्तरं चैनं रावणं भ्रूमङ्गमात्रेणाङ्गतः परिजनः समकमेकदैव पार्श्व-योर्धामदक्षिणयोरालीनः संनिश्चितः । परमप्रभोर्विशिष्य व्याकुलचित्तस्य संमुखे स्थातुमशक्यत्वादिति भावः । सेवकाह्वानहेतुभ्रूसंज्ञासमकालीनं चेष्टान्तरमाह—किं-भूतमेनम् । खेदेन विरहजन्यदुःखेनालसं यथा स्यादेवं जृम्भायमाणोऽथ च वलितः सेवकाह्वानाय तिर्यग्भूतः सन्धूर्ध्वं रागनाभिमुखो मुखानां संघातो यस्य तम् । कामो-द्धेदाजृम्भादिमत्त्वमूर्ध्वमुखत्वं चेति भावः । नानादिगवर्तिनानासेवकाह्वानाय नाना-मुखानामेकदैव भ्रूसंज्ञायामोपायस्थामूयति सूचयितुं संघातपदमुक्त् ॥

अशाश्वत्थान्वाह—

तो एकाहियअगुणिअं दसहि वि समअं मुखेहि अप्पाहेउम् ।

ण पटुप्पइ दहवअणो चिरकह्निअलम्भगग्भिणक्खरगुरुअम् ३१

[तत एकहृदयगुणितं दशभिरपि समकं मुखैरप्यापयितुम् ।

न प्रभवति दशवदनधिरकाह्नितलम्भगर्भिताक्षरगुरुकम् ॥]

तत. सेवकागमनोत्तरमेकेन हृदयेन मनसा गुणितं चिन्तितं प्रमेयं दशभिरपि मुखैः समकमेकदंवाप्यापयितुं शिशगितुं दशवदनो न प्रभवति न क्षमते । अत्र हेतुमाह—कीदृशम् । चिरकाह्नितो यः सीताप्राप्त्युपायस्तस्य लम्बेन प्राप्या गर्भितानि तत्कालोत्पन्नहर्षेण गद्गदकण्ठतयास्फुटीभूतानि यानि वक्तव्याशरणि तैर्गुलकमतिशयितम् । तदुक्तम्—‘हर्षस्त्रिष्टयावाप्तमनं प्रसादोऽक्षुगद्गदादिकरः’ इति । तथा च—वाष्पस्थगितकण्ठत्वेन बहुभिरपि मुखैर्वैकल्प्यस्य न निष्पत्तिरिति स्वल्भद्रस्वरूपभावोदयः ॥

अथानन्दादौत्सुक्यमाह—

अण्णेण समारब्धं वअणं अण्णेण हरिसगाह्निअफ्फिडिअम् ।

अण्णेण अद्धभणिअं मुहेण अण्णेण से कह वि पिम्मविअम् ३२

[अन्येन समारब्धं वचनमन्येन हर्षगृहीतस्फेटितम् ।

अन्येनार्थभणितं मुखेनान्येनास्य कथमपि निर्मि(र्मापि)तम् ॥]

अस्य रावणस्याज्ञारूपं तद्वचनमन्येन मुन्येन समारब्धं वक्तुमिच्छाविषयीकृतम् । अन्येन मुखेन हर्षेण गृहीतं वक्तुमुपक्रान्तं सत्यथात्स्फेटितमानन्दोद्गतस्वरभङ्गेन गद्गदकण्ठतया घ्रष्टं वक्तुं न पारितमित्यर्थः । अन्येनार्थमेव भणितं सत्यव्यादस्य स्वल्भद्रादिरुपप्रतिवन्धकभावेऽन्येनोत्कण्ठवशादस्मादाच्छिद्य गृहीत्वा कथमप्यवशिष्टमर्थमुक्त्वा निर्मि(र्मापि)तं समापितम् । यद्वा—अन्येनार्थमेव भणितं पुनर्भावोदयादथान्येन कथमपि भावोदयादेव कष्टसंश्रयावशिष्टमर्थमुक्त्वा समापितमित्यर्थः । इयन्वाज्ञैरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता । चित्ततापस्वराः खेदवीर्यनिधयितादिकृद् ॥’

अथ वाक्योपक्रमे निःश्वसमाह—

तो उमाहियअसोअं सेण मण्णत्वेन मुहपहोळिरधूमम् ।

संताविएक्कह्निअअं दसकण्ठक्खलिअपलहुअं णीससिअम् ॥ ३३ ॥

[तत् उद्गाहितशोकं तेन भणता मुखप्रधूर्णनशीलघूमम् ।

संतापितैकहृदयं दशकण्ठस्वलितप्रलघुकं निश्चसितम् ॥]

ततो वक्तव्यस्थिरीकरणानन्तरं भणता वक्तुमुपकान्तेन तेन रावणेन निश्चितं निश्वासः कृतः । सीतासमागमाय कातरकल्पनीयं कर्म चरामीति मनःश्लेदादिति भावः । उद्गाहितः प्रकाशितः शोको मनोदुःखं यत्र एवम्, मुखेषु प्रधूर्णमानो धूमो यत्र मनस्त्रापादेवम्, संतापितमेकं हृदयं चित्तं यत्र तद्यथा स्यादेवं दशसु कण्ठेषु स्वलितं हृदयादेकमेव प्रस्थितमन्तरा दशधाभूतम् अत एव प्रलघुकं स्वल्पं च यथा स्वादिति । सर्वं क्रियाविशेषणम् । सीतासमागमं प्रति कश्चिदुपायश्चिन्तितोऽस्ति स क्रियतामिति वाक्यपरत्वेन पूर्वस्कन्धकद्वयव्याख्यानं केचित्कुर्वन्ति । तत्प्रकृतस्यैव संगतत्वादुपेक्षणीयम् ॥

अथ रावणवचनं प्रहौति—

आहासह अ णिसिअरे आण्णासमकालदिण्णपडिसंलावे ।

महिणिमिओहअकरअलतंसट्ठिअतिअमरुण्णमिअदेहद्धे ॥ ३४ ॥

[आभाषते च निश्चिरानाज्ञासमकालदत्तप्रतिसंलापान् ।

महीनिवेशितोभयकरतलतिर्यक्स्यत्रिकभरोन्नमितदेहार्धान् ॥]

स निश्चिरानाभाषते च । किंभूतान् । आज्ञासमकालं दत्तः प्रतिसंलापः प्रत्युत्तरं यैस्तान् । अतिसंनिहितत्वात् । एवं मद्यां निवेशितं यदुभयकरतलं तेन तिर्यक्स्यतं यत्रिके तत्र भरेणोत्तमितो देहार्धो देहपश्चाद्भागो नितम्बरूपो यैस्तान् । भूमिनिवेशितानुकरतलशिरस्त्वान् । तदुक्तम्—'पवाङ्गुलिभूमिकः प्रणमेदीश्वरं नरः' इति । प्रसुत्वमुक्तम् ॥

अथ तद्वचनस्वरूपमाह—

त्तं माआणिअन्मविअं रिउदंसणविसमवलिअणिवलणअणम् ।

दावेह कण्ठरहिअं सीआइ विओअपण्डुरं रामसिरम् ॥ ३५ ॥

[तन्मायानिर्मि(र्मापि)तं रिपुदर्शनविषमवलितनिश्चलनयनम् ।

दर्शयत कण्ठरहितं सीताया वियोगपाण्डुरं रामशिरः ॥]

हे निशाचरः, मावया निर्मितमनलीकवर्धितं तत्कण्ठव्यान्धं रामशिरः सीतायां कृते सीतायै वा, दर्शयत । किंभूतम् ॥ रिपुदर्शनाय विषमं क्रोधेन भवानर्कः कथां

स्यादेवं बलिसे वकीभूते सती निथले स्थिरे नयने यत्र तन् । पत्रुसंभानकालीन-
पेयविशिष्टलोचनमित्यर्थः । एवं वियोगेन सीताया विरहेण पाण्डुरमिति सर्वं विशेष-
णमनलोक्तत्वज्ञापनार्थम् ॥

अथ मायाशिरोघटनमाह—

तो अमरिसमेलाविभ्रमुसङ्गाहिअतरङ्गिअणिलाडअडम् ।

छिण्णाणिअं व तं चिअ ताहे चिअ वेहि णिम्मिअं रामसिरम् ३६

[ततोऽमर्षमेलितभ्रूद्गाहिततरङ्गितललाटतटम् ।

छिन्नानीतमिव तदैव तदेव तैर्निर्मितं रामशिरः ॥]

ततस्तदाज्ञानन्तरं तैः सेवकैस्तदैव तरक्षण एव तदेव साक्षादेव ननु कृतकत्वेन
ज्ञाप्यमानम्, रामशिरश्छिन्नानीतमिव छिन्नं सद्यस्तदानीतं तदिव निर्मितम् । कीदृ-
शम् । अमर्षेण मेलिताभ्रशमेकीभूताभ्यां भ्रूभ्यामुद्गाहितमुक्षितम् । अत एव तर-
ङ्गितं सन्नबुटीकं ललटतटं यत्र । तथा च बुद्धकालीनाद्यस्थानिशिष्टत्वेन पारमा-
र्थिकमेव तदिति घटनायैवमुक्तम् ॥

अथ सेवकानां प्रस्थानमाह—

संप्रस्थिता अ संभमचलणोवडणविममुट्टिआ पमअवणम् ।

कह वि समत्तप्पाहिदशवअणाणत्तिवावडा रणणिअरा ॥ ३७ ॥

[संप्रस्थिताश्च संभ्रमचरणाद्यपतनविषमोत्थिताः प्रमदवनम् ।

कथमपि समस्ताभ्यापितदशमदनाज्ञप्तिव्यापृता रजनीचराः ॥]

रजनीचरा प्रमदवनं सीतावस्थितिवनं प्राप्ताश्च । किभूता । सभ्रमेव भयेना-
दरेण वा यच्चरणयोरवपतन स्वरया विन्यासस्तस्मै विषमं युगपदुत्थितास्त्वरया
गन्तुं सत्तरमुत्थिता इत्यर्थः ॥ यद्वा—चरणयोरवपतनेनाधो विन्शातविशेषेण विष-
ममुत्थिता इत्यर्थः । कथमपि लज्जानिवन्धनकष्टेन समस्ताभ्यापिता । यथा राम-
शिर- भ्रङ्गते ना च स्त्रीकरोति सा, तथा कर्मन्वमिल्लाद्युपदिष्टा. सन्तो दशवद-
नाज्ञप्ता मायायां मस्तकोपनयनरूपायां व्यापृताः सयज्ञाः ॥ यद्वा—समस्तं यद्व्या-
पितनुगदिष्टरूपं वस्तु तदैव दशवदनाज्ञप्तिस्त्रयं व्यापृता इत्यर्थः ॥

अथ प्रमदवनप्राप्तिमाह—

पत्ता अ फुडिअमणिअडविवरुट्टिअसलिलवद्धपङ्कजमडलम् ।

पवणसुअभग्गपाअवभङ्गुगजवालकिसलअं पमअवणम् ॥ ३८ ॥

[प्राप्ताश्च स्फुटितमणितटविवरोत्थितसलिलवद्धपङ्कजमुकुलम् ।

पवनसुतभग्गपादपभङ्गोद्गतवालकिसलयं प्रमदवनम् ॥]

ते प्रमदवनं प्राप्ताश्च । किंभूतम् । हनूमत्कृतोपमर्देन स्फुटितं चद्रापीषु मणि-
तटं तद्विवरेणोत्थितं यत्सलिलं सत्र बद्धः संवद्ध उत्पन्नः पङ्कजानां मुकुले यत्र ।
एवं पवनसुतेन भग्ना ये पादपास्त्रेषां भङ्गेषु भङ्गस्थानेषूद्गतानि वालकिसलयाणि
यत्र । एतेन हनूमद्विभर्दस्याचिरंतनत्वमुक्तम् । एवंविधमादकस्थानस्थित्यापि सीताया
मनोविकारो नाभूदिति सतीत्वमुपदर्शितम् ॥

अथ द्वादशभिः स्कन्धकैरादिकुलकेन सीतावस्थामाह—

पेच्छन्ति अ सइसंठिअवअणविसंवइअचणणिसण्णकरअलम् ।

दहवअणागमसङ्किअपअसदुप्पित्थलोअणं जणअसुअम् ॥ ३९ ॥

[प्रेक्षन्ते च सदासंस्थितवदनविसंवादितस्तननिपण्णकरतलान् ।

दशवदनागमशङ्कितपदशब्दोत्पित्सलोचनां जनकसुताम् ॥]

रजनीचराः जनकसुतां पश्यन्ति चेति समन्वयः । किंभूताम् । सदासंस्थिता-
द्वदनाद्विसंवादितं स्वलिलं पश्चात्स्तनयोर्निषण्णं करतलं यस्यास्ताम् । एवं पूर्वनि-
पातानियंतात्—शङ्कितदशवदनागमः शङ्कितः शङ्काविषयीकृतो दशवदनस्वागमो
येन तथाभूतो यो रक्षस्तानां पदशब्दस्तेनोत्पित्सोद्देशो ययोस्ते उद्विभे लोचने
यस्याः । रावणागमनञ्जिज्ञासावशात् । तथा च निशाचराणां पदशब्दं श्रुत्वा रावणा-
गमत्रासेन ध्याकुलभ्रालोकयन्त्या सीतया 'आः, किं वृत्तम्' इति क्षोभेण कपोलस्तः
करो हृदि न्यस्त इत्यर्थः । दशवदनागमशङ्किता चासौ पदशब्दोद्विभ्रलोचना
चेति तामिति केचित् । 'उत्पित्थ' शब्दस्त्वन्ध्याकुलवाची देशीति कश्चित् ॥

पिअअमसहत्थपेसिअमणिसुण्णइअसिडिलद्धवेणीवन्धम् ।

धौअकलधौअपाण्डुरपडन्तवाहपहउण्णअत्थणअलसम् ॥ ४० ॥

[प्रियतमस्त्वहस्तप्रेषितमणिशून्यीकृतशिथिलार्धवेणीवन्धाम् ।

धौतकलधौतपाण्डुरपतद्राप्यप्रहतोन्नतस्तनकलशाम् ॥]

तमुवर्षानुत्पत्तेन स्ननयोस्तस्या अतिशौराज्ञोत्वमुक्तम् ॥

अजमिअपन्हलवेणि वाहजलपहाविआलओत्यइअमुहिम् ।

रसणासुण्णणिअम्बं विच्छद्विअमण्डणगग्घविअलावण्णम् ॥ ४१ ॥

[अयमिनपद्मलवेणी वाष्पजलप्रधावितालकावस्तुतमुखीम् ।

रसनाशून्यनितम्बां विच्छर्दितमण्डनार्धितलावण्याम् ॥]

किभूताम् । अयमिणा अखंयता, अत एव पद्मला जातपद्मा हस्ता वेणी यस्या-
स्ताम् । एवं वाष्पजलैरसुभिः प्रधावितैः प्रक्षालितैर्वाष्पजलेषु प्रधावितैरितस्तोगा-
मिभिर्वा, अलकैरवस्तुतं व्याप्तं मुखं यस्याः । एव रसनया शून्यो नितम्बो यस्याः ।
एवं विच्छर्दितं त्यक्तं यन्मण्डनमङ्गरयोऽलंकारश्च तैर्नार्धितमुत्कर्षितं लावण्यं शोभा
यस्याः । औषाधिकरूपादपि स्नाभाविकरूपस्याह्लादकत्वमिति स्वभावसौन्दर्यमुक्तम् ॥

थोअमत्रआअखट्टिअपिअअमगअहिअअसुण्णणिघलणअणम् ।

कइवलसहाअण्णणवाहतरङ्गपरिघोलमाणपहरिसम् ॥ ४२ ॥

[स्तोकमुकुलायतस्थितप्रियतमगतहृदयशून्यनिश्चलनयनाम् ।

कपिबलशब्दाकर्षणवाणतरङ्गपरिघूर्णमानप्रहर्षाम् ॥]

स्तोकमोपन्मुकुलिते, अत एवायतस्थिते दीर्घाभूते, अथ च प्रियतमे रामे गतं
यद्बुद्धवं मनस्तेन हेतुना शून्ये विषयाप्राहके, अत एव निश्चले वाद्यसंवेदनाभावा-
तिस्थरे भयने यस्यास्ताम् । भावनोपस्थितरमदर्शनसमुत्पसुखास्वादेन नयनयोर्मु-
कुलनमिति भावः । एवं कपिवलस्य शब्दानां कोलाहल्यनामकर्षणाद्भावनाविच्छेदे
सत्युपजातेषु वाष्पतरङ्गेषु परिघूर्णमानः लवमान इव प्रहर्षो यस्याः । मापि रामः
स्मरतीत्यनुजनकत्वेनानन्दस्य स्फुटत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु—कोलाहलेन भाव-
नाविच्छेदे रमदर्शनसुखविच्छेदाद्विषादेनोपजातेषु वाष्पेषु महुद्धारयते कपयः
समागता इत्यानन्दाशुभिरुपचितेषु दोलायमान इव प्रहर्ष इत्याक्षितविषादहर्षयोः
संचिरिति महुद्भूतः पन्थाः ॥

ईसरंअभिण्णपाटलवसुआअप्फरुसवाहविन्दुट्टाणम् ।
 विच्छद्दिअपरिधूसरणिअसहावपरिसंठिआहरराअम् ॥४३॥
 [ईषद्रजोभिन्नपाटलशुष्कपरुषवाष्पविन्दुस्थानम् ।
 विच्छर्दितपरिधूसरनिजकस्त्रभावपरिसंस्थिताधररागम् ॥]

एवम्—ईषद्रजोभिर्भिन्नं संबद्धम्, अत एव गौरिमसंबन्धात्पाटलं श्वेतरकम् ।
 अक्षूणामसावाच्छुष्कं सत्परुषं रूक्षं वाष्पविन्वूनां स्थानं यस्मात्साम् । 'पाभद्र' इति
 पाठे प्रकटमित्यर्थः । असुस्थानेषु धूलिसंबन्धाच्छुष्कत्वं पाटलत्वं प्रकटत्वं वा,
 रूक्षत्वं चेति भावः । एवं विच्छर्दितोऽलककतम्बूलस्त्रागारयजः अत एव परि-
 धूसरः सन्निजकस्त्रभावे परिसंस्थितः कृत्रिनारुण्यरहितोऽधरस्य रागो यस्या इति
 कुलव्रीत्वमुक्तम् । केचित्तु—अग्रिमस्त्रकस्त्रवदनविशेषणतया नपुंसकान्तत्वेन
 सर्वमिदं योजयन्ति ॥

वअणं समुद्वहन्ति ओलुगकओलणिबलन्ताआमम् ।
 असमत्तकलादीर्घं कइदिअहासण्णपूरिअव्वं व ससिम् ॥ ४४ ॥
 [वदनं समुद्वहन्तीमवरुणकपोलनिर्वलदायामम् ।
 असमस्तकलादीर्घं कतिदिवसासन्नपूरयितव्यमिव शशिनम् ॥]

एवम्—अवरुणौ दुर्बलौ यौ कपोलौ ताभ्यां निर्वलन्त्यष्टीभवन्नायाम ऊर्ध्वाधः-
 क्रमेण दीर्घं यत्र तत् वदनं समुद्वहन्तीम् । अत्रोत्प्रेक्षते—असमस्ताभिरसमाप्ता-
 भिरपूर्णाभिर्वा कलाभिर्दीर्घाकारं शशिनमिव । शशिनं कीदृशम् । कतिपयैर्दिवसै-
 रसर्वं निकटवर्ति पूरयितव्यं पूरणं यस्य तम् । भावे तव्यः । कतिदिवसैरासजे
 निकट एव पूरयितव्यमिति कर्मणि वा । वदनमपि द्वित्रदिनैरेव रामसंदर्शनात्
 कलावृज्या पूरयितव्यमित्यभिसंधिः ॥

देहच्छविणिबलिए मिण्णदरुवत्तरोअणासच्छाए ।
 मूसणवन्धणमग्गे लक्खिज्जन्ततल्लिणत्तणे वहमाणम् ॥ ४५ ॥
 [देहच्छविनिर्वलितान्भिन्नदरोद्दृशरोचनासच्छायान् ।
 भूपणवन्धनमार्गाह्लक्ष्यमाणतलिनत्वान्वहमानाम् ॥]

एवम्—भूपणस्य बलयादेर्वन्धनं योजना तस्य मार्गान् स्थानानि वहमानाम् ।

भूषणशून्यामित्यर्थः । किंभूतान् । लक्ष्यमाणं तलिनत्वं स्तोकत्वं कार्यं येषां तान् । तत्तदलंकारस्यानानां तत्तदाकारेण कृशीभूय परिणतत्वादिति भावः । पुनः कीदृशान् । देहस्य स्वभावतिद्धा या छविर्गीरता तथा निर्बलितान् पृथग्भूय प्रकाशमानान् । अन्यत्र छविमालिन्यादिपिहित्वा तत्र तत्रैव परं तदभावादुच्चलेति भावः । यद्वा—देहच्छविभिर्निर्बलितान् अन्यदेहापेक्षया छविविशेषेण पृथग्भूतमित्यर्थः । अत एव भिन्ना स्रक्त्वा पश्चात्पीपुर्द्धातिता या रोचना तथा राच्छानानिवैसुत्प्रंशा व्यङ्ग्या । रोचनोद्भवेनादिव कान्तिविशेषं गतमित्यर्थः । अन्यशरीरपेक्षया गौरिमविशेषोदयादिति भावः । भिन्ना पिथोद्भविता ओजिता वा रोचना तत्तुल्यकान्तीनिधि केचित् । 'तलिनं विरले लोके' इति विश्वः ॥

ददृष्वचटुलणखणं उवऊहणलालसफुरिअवाहुलअम् ।

आसण्णट्टिअदइअं रसेण एकसअणम्मि व विसुरन्तिम् ॥ ४६ ॥

[दृष्टव्यचटुलनयनामुपगूह्यनलालसस्फुरितबाहुलताम् ।

आसन्नस्थितदयितां रसेनैकशयन इव खिद्यमानाम् ॥]

एवम्—आराजे निकटे स्थितो दयितो रामो यस्यास्ताम् । अत एव—रसेनोत्कण्ठया द्रष्टव्ये समे रामदर्शने वा चटुले चञ्चले नयने यस्यास्ताम् । एवम्—उपगूह्ये तदालिङ्गने लालसेन लोभेन स्फुरिते सस्पन्दे बाहुलने यस्याः । सविहित एव प्रियः कदा द्रष्टव्यः कदा वा नदालिङ्गनं लब्धव्यमित्युक्तकण्ठतामित्यर्थः । अत एव तदुभयप्राप्त्यभावात्खिद्यमानाम् । उत्प्रेक्षते—एकशयन इव । यथेकत्र शयने कश्चिदासन्नस्थितदयिता रसेन पूर्वोक्तविशेषपद्मवती सती गानपरिग्रहादिना तदुभयात्ताभात्स्वगत इत्यर्थः । यद्वा—भावनापशदासन्नस्थितदयितामुक्तविशेषपद्मवती च । अत एव तदुभयासिद्ध्या रसेनैकशयन इव खिद्यमानाम् ॥

दूसहमिअडुदंसणदुलणअरुक्कण्ठणीसहणिसण्णट्टिम् ।

गअजीविअपरिसट्टिअणिसिअरिहत्थपरिमट्टणिसलहिअअम् ४७

[दुःसहमृगाङ्कदर्शनद्विगुणतरोत्कण्ठानिःसहनिपण्णाङ्गीम् ।

गतजीवितपरिगङ्कितनिशिचरीहस्तपरिमृष्टनिधलहृदयाम् ॥]

एवम्—विरहिणीनामतिपीडाकरत्वादु महेन मृगाङ्कस्य दर्शनेन द्विगुणतरा बोत्कण्ठ्य तथा निःसहानि निशेशानि सन्ति निपण्णानि । भूमाविल्लर्षात् । अङ्गानि

यस्यास्ताम् । मूर्च्छितामित्यर्थः । अत एव गतजीवितेयमिति परिशुद्धिताभिः शङ्का-
वतीभिर्निशिचरीभिरवेक्षिताभिर्हस्तेन परि सर्वतोभावेन श्वासानवाप्त्या मृष्टं श्वास-
निरोधान्निश्चलं हृदयं वस्यास्ताम् ॥

हृत्स्थेण बाह्वगरुईअदूरपलम्बालभोत्थएण वहन्तिम् ।

पिअपेसिणङ्गुलीअअमणिप्पहापाअडेकपासं व सुहम् ॥ ४८ ॥

[हस्तेन बाष्पगुरुकृतदूरप्रलम्बालकावस्तृतेन वहन्तीम् ।

प्रियप्रेषिताङ्गुलीयकमणिप्रभाप्रकटैकपार्श्वमिव सुखम् ॥]

एवम्—बाष्परशुभिः क्षामितत्वाद्गुरुकृतैः, अत एव दूरं व्याप्य प्रलम्बैरलकैर-
वस्तृतेनाच्छादितेन हस्तेन सुखं वहन्तीम् । सुखं हस्ते कृत्वा तिष्ठन्तीमित्यर्थः ।
किमिव । प्रियेण रामेण प्रेषितं यदङ्गुलीयकं तन्मणिप्रभाभिः प्रकटं व्यक्तमेकं पार्श्व-
यस्य तथाभूतमिव । तथा च—एकपार्श्वस्य करालकपिहितत्वादप्रकटत्वमेव, उप-
रिगतपार्श्वस्य तु प्रकटत्वम् । स्वच्छमुखान्तनिर्गताभिरधःस्थितकराङ्गुलीयकप्रभाभिः
कृतमिवेत्युत्प्रेक्षितम् । बद्धा—‘पाविएकपासं व सुहम्’ इति पाठः । तथा च—
मणिप्रभाप्राप्तैकपार्श्वमिव । तेन मणिप्रभाभिः प्राप्तं छत्रमेकं पार्श्वं यस्येत्यर्थः ।
तथा च मणेरिन्द्रनीलत्वेन तत्प्रभाप्राप्तैकपार्श्वत्वमुत्प्रेक्ष्यमाणमलकेषु नीलतया तत्प्र-
भात्वमवगमयतीति निरवयम् ॥

आसण्णजुज्जविमणं राममुआसङ्गणिट्टविअसंतावम् ।

हिअआवलिअदहमुहं किं मण्णे होहिइ त्ति विमुहिज्जन्तिम् ॥४९॥

[आसन्नयुद्धविमनसं राममुजाध्यवसायनिष्ठापितसंतापाम् ।

हृदयापतितदशमुखां किं मन्ये भविष्यतीति विमुह्यन्तीम् ॥]

एवम्—आसन्नमचिरभावि यद्युद्धं तेन विमनस्कां युद्धे नानियतो अय इत्या-
शयात् । अथ राममुजयोरध्यवसायेन निष्ठापितो नाशितो युद्धे किं स्वाधिर्यादि-
संतापो वस्यास्ताम् । रामो जेष्यत्वेवेति निश्चयात् । पश्चात् हृदये आपतितो दश-
मुखो वस्यास्ताम् । तथा च तस्य लब्धवरत्वं पौरुषं च सृत्वा पुनः संदिहाना-
मित्यर्थः । अत एव मन्ये विचारयामि । मनसि वा । एकत्र, रामोऽपरत्र शवण-
इति कोटिद्वयतौल्यात्किं भविष्यतीति विमुह्यन्तीं मूर्च्छन्तीं संशयानां वा ॥

समुहालोभजविष्टिअं विडिअणिमिड्डपिअदंसणुसुअहिअथम् ।

ऊसुअहिअवम्मिहं उम्मिहोसरिअपइसुहकिलिम्मन्तिम् ॥ ५० ॥

(आइकुलअम्)

[रांमुखालोकनश्रीदितां श्रीदितनिमीलितप्रियदर्शनोत्सुकहृदयाम् ।

उत्सुकहृदयोन्मीलितामुन्मीलितापसृतपतिमुखह्याम्पन्तीम् ॥]

(आदिकुलकम्)

एवम्—संकल्पोपस्थितस्य रामस्य संमुखालोकेन श्रीदितां त्वद्विरहेऽपि जीवि-
तास्मीति लजिताम् । ततो श्रीदितत्वेन पुनर्निमीलितां निमीलितनेत्राम् । अनन्तरं
प्रियस्य दर्शनोत्सुकहृदयामिति कनेधारयः । तदनु(दु)त्सुकहृदयत्वात्पुनरुन्मीलितां
प्रियं द्रष्टुमुन्मीलितनेत्राम् । पश्चादुन्मीलितेन मननोन्मीलनेन भावनापरिल्लागाद्-
पद्यतेऽदृष्टे सति पतिमुखे ह्याम्पन्तीं पुनर्दर्शनोत्कण्ठावशात् । अथवा वृथैव भाव-
नाविच्छेदकारिण्यनोन्मीलनं कृतमिति चिन्तावशात्स्वयमानाम् ॥ आदिकुलकम् ॥

अथानीषां शीतासमीपगमनमाह—

दद्रूण अ णं दूमिअहिअअपहोत्तवसंभरिअकाअवा ।

अलीणा माआमअरामसिरुहअणकाअरा रअणिअरा ॥ ५१ ॥

[दृष्ट्वा चैनां दूनहृदयप्रपूर्णमानसंस्मृतकर्तव्याः ।

आलीना मायामपरामशिरउल्लयनकातरा रजनीचराः ॥]

स [च] धुनः शोच्यमानेना शीतां दृष्ट्वा दयावशाद्दूने दुःखिते हृदये प्रपूर्णमा-
नम् । विस्मृतमित्यर्थः । पश्चात्पुनर्लक्ष्मणव्याप्तसंस्मृत कर्तव्यं मायाशिरःप्रदर्शनरूपं
यैस्ते रजनीचरा मायामयं यद्रामशिरः, तस्योल्लयनेऽप्येते कातराः सन्तः आलीनाः
शीतासमीपगमताः जीवत्येव रामे स्वत एव प्रियमाणा वरकी कथमसत्त्वेन व्यापा-
दनीयेति घृणावशादलीकं शिरो ननु दर्शयामासुरिति भावः ॥

अथ शिरःप्रदर्शनमाह—

अह तेहि तीअ पुरओ छेअसमुअत्तमासविण्णावेडम् ।

ऽविअं राइअवअयं लुअमअज्जविलग्वामहत्थं च धणुम् ॥ ५२ ॥

[अयं तैस्तस्याः पुरतस्छेदसमुद्धृत्तपांसदत्तावेष्टम् ।

स्यापितं राधववदनं दूनमप्यविलग्नवामहस्तं च धनुः ॥]

अथ सीतासमीपगमनानन्तरं छेदेन कर्तनेन समुद्रतमुच्छ्वसितं बन्धांसं तेन दत्तमावेष्टं चर्षतो वेष्टनं यत्र तादृशं राघववदनं ह्यनुद्विग्नः सन्मध्ये विलग्नः संबद्धो वामहस्तो यत्र । राघवस्येत्यर्थात् । तद्वनुश्च तैर्निवाचरैस्त्वस्याः सीतायाः पुरतः स्थापितम् । तथा च—एकव्यापारेणैव शिरो घनुर्लग्नः कश्च द्वयमपि छिन्नमिति भावः ॥

अथ सीतामोहनाह—

आलोइए विसण्णा उवणिज्जन्तम्मि वेविडं आढत्ता ।

सीथा रअणिअरेहि रामसिरत्ति भणिए गअ विअ मोहम् ॥५२॥

[आलोकिते विषण्णोपनीयमाने वेपितुमारब्धा ।

सीता रजनीचरै रामशिर इति भणिते गतैव मोहम् ॥]

शिरसि दूरादालोकिते सति सीता विषण्ण विषादमुपगता । कस्यैतदिति कृत्वै-
स्वर्थः । अथ रजनीचरैरुपनीयमाने निकटं प्राप्यमाणे सति वेपितुमारब्धा । भनैव
निकटं यदानयन्ति तत्रागौ रामस्यैव भवेदिति कृत्या कम्पवती बभूवैत्यर्थः । पश्चा-
त्तैरेव रामशिर इति भणिते सति निःसंदेहा सती मोहमेव मूर्च्छामेव गता । ननु
मृत्युमपि । सीताजीविताभिन्नरामजीवितस्य विद्यमानत्वादिति भावः ॥

अथ सीताया भूमौ पतनमाह—

पडिआ अ हत्थसिडिडिअणिरोहपण्डरसमूलसन्तकवोला ।

पेडिअवामपओहरविसमुण्णअदाहिणत्थणी जणअसुआ ॥ ५४ ॥

[पतिता च हस्ताशियिलितनिरोधपाण्डुरसमुच्छ्वसत्कपोला ।

प्रेरितवामपयोधरविधनोन्नतदक्षिणस्तानी जनकसुता ॥]

जनकसुता पतिता च भूमाविलस्यार्थात् । केवलं मोहमेव गतेति न, किं तु पतिता-
पीति चार्थः । किंभूता । हस्तोऽशियिलितो निरोधो यत्र तथाभूतः, पश्चाद्विरहेण
करतलयन्त्रणापसारितरूपिरुत्थेन वा पाण्डुरः सन् समुच्छ्वसन् यन्त्रितमांसोत्फुल्लतया
पुष्टिं व्रजन् कपोलो यस्यास्तथाविधा । ज्ञानदरायां करणरुद्धः कपोलस्थितो मूर्च्छार्थां
करः शिथिलीभूय बहिः स्खलित इत्यर्थः । एवम्—प्रेरितेन वामपार्श्वेन पतित-
त्वाद्दाममुजयन्त्रणा तिर्यगुत्थापितेन वामपयोधरेण विधनोन्नतः स्वानुसारेण तिर्य-
गुत्थापितो दक्षिणः स्तनो यस्याः । तथा च कुचयोः काठिन्यमुक्तम् ॥

भूम्यवष्टम्भेन सीता जीवितेत्याह—

मरणमिह बन्धवारणं जगस्स किं होह बन्धवो विअ सरणम् ।

तह गुरुसोअकवल्लिआ धरम्मि पडिआ विमुच्छिआ धरणिमुआ ५५

[मरणे बान्धवानां जनस्य किं भवति बान्धव एव शरणम् ।

तथा गुरुशोककवल्लिता धरायां पतिता विमूर्च्छिता धरणिमुता ॥]

बान्धवानां मरणे रात्रि जनस्य बान्धव एव शरणं किं भवति । बान्धव एव प्राणाबलम्बनं भवतीत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह—तथा रामविरत्तिज्ञानजेन गुरुणा शोकेन कवल्लिता समाकान्ता सती विमूर्च्छिता धरणिमुता सीता धराया पतिता, यतस्तत्काले तस्या भानृत्वाद्दरणिधरेवावलम्बनमभूदिति भावः ॥

अथ सीताया मोहोत्कर्षमाह—

ण कओ वाहविमुक्खो णिवण्णेउं पि ण चइअं रामसिरम् ।

णवर पडिवण्णमोहा गअजीविअणीसहा महिम्मि णिसण्णा ॥५६॥

[न कृतो बाष्पविमोक्षो निर्वर्णयितुमपि न शकितं रामशिरः ।

केवलं प्रतिपन्नमोहा गतजीवितनिःसहा महानि निपण्णा ॥]

तथा बाष्पविमोक्षो न कृतः, रामशिरो निर्वर्णयितुं विशेषेण इष्टमपि न शकितम् । केवलं प्रतिपन्नः स्वीकृतो मोहो यथा तथाभूता सती गतजीवितो घृतस्तद्बन्धि सहा निश्चेष्टा सा महानि निपण्णा लिखितेषु स्थिताभूदित्यर्थः । रोदनदर्शनादीनां ज्ञानसाध्यत्वेन तदानीं प्रसङ्ग मोहोदकात्तत्किमपि न वृत्तमिति भावः । वस्तुतस्तु—दर्शनविच्छेदे स्वाधिति बाष्पलागो न कृतः, दर्शने सति महदुःखं स नमपि न कृतम्, किं तु मोहे सति किमपि दुःखं न लब्धव्यमिति न स्वीकृतः, तत एवाचैतन्वान्यथा लिखितेषु स्थितेत्यर्थः ॥

अथ मूर्च्छावस्थामाह—

स्वणणिवलपीमासं जारअं मोहन्धआरसामच्छाअम् ।

विरलमिलिअच्छिवर्णं मुच्छाहीरन्ततारअं तीअ मुहम् ॥ ५७ ॥

[क्षणनिश्चलनिःश्वासं जातं मोहान्धकारदयामच्छायम् ।

विरलमिलिताक्षिपत्रं मूर्च्छाद्वियमाणतारकं तस्या मुखम् ॥]

तस्या मुखं जातम् । शीदयम् । क्षणं व्याप्य विधत्ते निःश्वानो अत्र, मूर्च्छया

प्राणवायोस्वरोधात् । एवम्—मोहो ज्ञानाभावस्तद्रूपेणान्धकारेण श्यामा छाया कान्तिर्यस्य, प्रसादाभावात् । एवम्—विरल्मलं मिलिते किञ्चिन्मुद्रिते अक्षिपत्रे पक्ष्मणी यत्र तथाभूतं सन्मूर्च्छया हियमाणे परावर्तिते तारके दृष्टिगोलके यत्र तादृशम् । मूर्च्छापूर्वावस्था मोहः । यद्वा मोहोऽज्ञानमात्रम्, मूर्च्छा तु मनोविक्षोभ-विशेष इति भेदः ॥

मूर्च्छया दुःखसंवेदनाभावमाह—

विसरिअविओअदुक्खं तक्खणपव्भट्टराममरणाआसम् ।

जणअत्तणआइ णवरं लद्धं मुच्छाणिमीलिअच्छीअ सुहम् ॥ ५८ ॥

[विस्मृतवियोगदुःखं तत्क्षणप्रभ्रष्टराममरणायासम् ।

जनकतनया केवलं लब्धं मूर्च्छानिमीलिताक्ष्या सुखम् ॥]

मूर्च्छामुद्रिताक्ष्या जनकपुत्र्या तदानीं केवलं सुखं लब्धम् । ज्ञाने सति दुःखमात्राणुभवादज्ञाने दुःखानाव एव तदिति भावः । सुखं क्रीडक् । विस्मृतं विरहदुःखं यत्र । एवम्—तत्क्षणे प्रभ्रष्टः प्रस्मृतो रामस्य मरणेनायासः पीडा रामनिष्ठा स्त-निष्ठा च यत्र तत् । यद्वा—‘विस्मृतवियोग—’ इति विशेषणद्वयविशिष्टं यथा स्यादेवं मूर्च्छानिमीलिताक्ष्या तथा केवलं सुखं लब्धमित्यन्वयः । नयननिमीलनेन शिरो-दर्शनबन्धमपि दुःखं नामूदिति भावः ॥

अथ कालेन श्वासपरश्रुतिमाह—

यणपरिणाहोत्यइए तीए हिअअम्मि पअणुअं पि ण दिट्ठम् ।

दीहं पि समुत्ससिअं सूहज्जइ णवर वेविरे अहरोट्ठे ॥ ५९ ॥

[स्तनपरिणाहावस्थगिते तस्या हृदये प्रतनुकमपि न दृष्टम् ।

दीर्घमपि समुच्छ्रसितं सूच्यते केवलं वेपनशीलेऽवरोष्ट्रे ॥]

स्तनयोः परिणाहेन विशालतयावस्थगिते श्वासे तस्या हृदये प्रतनुकमल्पमपि न दृष्टम् । चक्षुःस्पन्दापरिज्ञानात् लक्षितम् । दीर्घं महदपि समुच्छ्रसितं निश्वातः केवलमधरोष्ट्रे वेपनशीले कम्पिते सति सूच्यते । श्वासं विना कथमधरोष्ट्रकम्प इति परं तर्क्यत इत्यर्थः । एतेन स्तनयोरभोगशालित्वमवरोष्ट्रस्य च तदुत्वं सूचितम् ॥

अथ मोहोपशान्तौ चक्षुरन्मीलनमाह—

अपरिस्फुटणीसासा तौ सा मोहविरमे वि णीसहपट्टिआ ।

अणुवञ्जधाहरुइअदुखसमुद्धतारअं चम्मिहा ॥ ६० ॥

[अपरिस्फुटनिःश्वासा ततः सा मोहविरामेऽपि निःसहपतिता ।

अनुवञ्जवाप्यगुरुकृतदुःखसमुद्धयूद्धतारकमुन्मीलिता ॥]

ततः श्वासपगृह्यत्यनन्तरं न परि सर्वतोभावेन स्फुटो व्यक्तो निश्वासो यस्या-
स्तथाविधातकर्ममाणनिश्वासा सा मूर्च्छाविरामेऽपि निःसहं निश्चेष्टं यथा स्यादेवं
पतिता सलुन्मीलिता चक्षुरन्मुद्रणं चकारेत्यर्थः । अणुवञ्जेन शनि सति तदानीमु-
त्पन्नेन वाप्येणाश्रुविन्दुगुरुकृते यन्त्रिते अत एव दुःखेन समुद्धयूदे उत्तानिते तारके
गोलके यत्र तद्यथा स्यादिलुन्मीलिक्रियाविशेषणम् ॥

अथ चतुर्भिरादिकुलकेन चैतन्ये मति शिरोदर्शनार्थमीपदुस्थितायाः सीतायाः
शिरोदर्शनमाह—

पेच्छइ अ सरहसोहरिअमण्डलगाद्धिआअविसमच्छिण्णम् ।

दूरधनुसंधिअच्चिअसरपुह्वाल्लिद्धसामलिअआवङ्गम् ॥ ६१ ॥

[पश्यति च सरभसावहतमण्डलप्राभिधातविपमच्छिन्नम् ।

दूरधनुःसंहिताच्चितशरपुह्वालीदयामलितापाङ्गम् ॥]

सीता रामशिरः पश्यति चेत्यप्रेतनचतुर्थस्फन्धकेन सह समन्वयः । कीदृशम् ।
सरभसं वेगेनावहतस्य पातितस्य मण्डलाप्रस्य खड्गस्याभिधातेन विपमं तिर्यक्क्रमेण
छिन्नम् । एवं दूर व्याप्य धनुःसंहिताधितस्य धनुरारोपिताकृष्टम् शरस्य पुह्वेनालीदौ
सृष्टौ, अत एव नित्यं शरकर्षणेन पुह्वावमर्षाज्वातकिणत्वेन दयामलितावपाज्ञौ यंत्र
तदिति सव्यशानित्वमुक्तम् ॥

निव्यूढरुहिरपण्डुरमठलन्तच्छेअमासपेह्लिअविवरम् ।

मञ्जन्तपडिअपहरणकण्ठच्छेअदरलगधाराचुण्णम् ॥ ६२ ॥

[निव्यूढरुहिरपाण्डुरमुकुलयमानच्छेदमांसप्रेरितविवरम् ।

मज्यमानपतितप्रहरणकण्ठच्छेददरलगधाराचूर्णम् ॥]

धुनः किंभूतम् । निःशेषतो व्यूढेन गलितेन रुहिरेण पाण्डुरं सामुद्रव्य-

मानं संकुचयच्छेदस्थानमांसं प्रेरितं तेन मुद्रितं धिवरं कण्ठनालरन्ध्रं यत्र तत् । मांस-
स्योत्कुलनादिति भावः । एवं पतितस्य सतो भज्यमानस्य भक्षस्य प्रहरणस्य खड्गस्य
कण्ठच्छेदे तत्स्थाने लभं धाराचूर्णं यत्र । खड्गभङ्गेन चूर्णाकारस्य धारासंनिहितकौ-
हकणिकारूपस्य धाराचूर्णस्य च संबन्धेन कण्ठस्य काठिन्यमुक्तम् ॥

षिहअसंदद्वाहरमूलुक्खित्तदरद्विद्वदावाहीरम् ।

संस्त्राअसोणिअप्पङ्कपटलपूरेन्तकसणकण्ठच्छेअम् ॥ ६३ ॥

[निर्दयसंदद्याधरमूलोक्खित्तदरद्वदंद्वाहीरम् ।

संस्त्रानशोणितपङ्कपटलपूर्यमाणकृष्णकण्ठच्छेदम् ॥]

एवं धारसंधानकालीनक्रोवाधिर्दयं संदद्याधरस्य मूले उक्खित्तमुत्थापितम्, अत
एव बहिर्भूतत्वेन किंचिद्दृष्टं दंष्ट्राहीरकं दंष्ट्राग्रं यत्र, दंष्ट्राग्रं हीरकं मणिविशेष इति
वा । एवं संस्त्रानशोणितस्य विष्टब्धरुधिरस्य पङ्कपटलेन पूर्यमाणः, अत एव कृष्णः
इयमवर्णाः कण्ठच्छेदो यत्र तत् । विष्टब्धरुधिरस्य इयामत्वादिति भावः । 'सूच्य-
प्रेष समं कृष्णं दंष्ट्राग्रं हीरकं विदुः' ॥

णित्तिअरकअग्गहाणिअणिल्लडअडणट्टमिउडिअमुअभङ्गम् ।

गल्लिअरुधिरद्वलहुअं अणहिअउन्मिहत्तारअं रामसिरम् ॥ ६४ ॥

(कुलभम्)

[निशाचरकचप्रहानीतललाटतटनष्टभ्रुकुटिभ्रूभङ्गम् ।

गलितरुधिरार्धलघुकमहृदयोन्मीलत्तारकं रामशिरः ॥]

(कुलकम्)

एवं निशाचरैः कचप्रहेष केशपाशमाकृष्यानीतम्, अत एव ललाटतटे नष्टौ
भ्रुकुटिभ्रूमज्ञौ यत्र । केशाकर्षणेन ललाटत्वगुप्रयनात्कोषोपजातबोर्भ्रुकुटिभ्रूभङ्गयो-
नाश इति भावः । नष्टौ भ्रुकुट्या सुबोध भङ्गौ यत्रेति वा । एवं चलितरुधिरत्वेना-
र्धलघुकम् । एवम् अहृदयमर्धतन्यादनभिप्रायमुन्मीलन्त्यां प्रकाशमाने तारके
नोत्सके यत्र । उंबाकर्षणाशयनपद्मणोरप्युप्रयनादिति भावः । तत्त्वत्त्वलयापनाद
सर्वमिदं कल्पितं कम् ॥

अथ शिरोदर्शनानन्तरं पुनः सीतापतनमाह—

तद् गिमिअ च्चिअ दिट्ठी मुक्ककबोलविहुरो उर च्चिअ हत्थो ।
गअजीविअणिचेट्ठा णवरं सा महिअलं थणभरेण गअा ॥ ६५ ॥

[तथा नियोजितैव दृष्टिर्मुक्तकपोलविधुर उरस्येव हस्तः ।

गतजीवितनिश्चेष्टा केवलं सा महीतलं स्तनभरेण गता ॥]

सीताया दृष्टिर्नयैव नियोजिता, यथा पूर्वं शिरसि नियोजितासीत्, पुनर्दर्शनानन्तरमपि तथैव स्थितेत्यर्थः । एवं मुक्तः कपोलो येन तथाभूत्. सन् विधुरो विहुरो हस्तो यथा पूर्वमुरसि स्थित, तदानीमपि तथैव स्थितः, किंतु गतेन जीवितेन निश्चेष्टा । यद्वा—गतजीवितं मृतकशरीरं तद्वन्निश्चेष्टा सती सा सीता केवलं स्तनयोर्भरेण महीतलं गता । अयमर्थः—पूर्वं निशाचरनिवेदनजनितज्ञानजन्यशोकं पतित्वाभूत्, तदानीं पुनरत्याथ निपुणनिभाल्लोपजातनिर्णयवशात्तात्कालिकमोहोत्कर्षेण पुरो दृश्यमानरामशिरसंमुखेबाधोमुखीभूय पतितेति दृष्टिरप्यमी-ष्टत्रिजटादिमुखं न गता, करोऽप्युरस्तादनादिभ्याः प्रततो नाभूदिति निरवयवम् । देशान्तरनैरपेक्ष्येण स्तनभरस्य भूमिसवन्वाहुत्तजिमा काठिन्यं च सूचितमिति केचित् ॥

अथ पुनश्चैतन्ये सति पूर्वनिश्चयाप्रानाप्यशङ्कया पुनर्दर्शनेन सुहृदनिर्णयाय पुनरुत्थितेत्याह—

सो मुच्छिउट्ठिआए किं एअं ति गअणे दिसासु अ समअम् ।
मुण्णपरिघोलिअच्छं जाअं मूढपरिदेविअं तीअ मुहम् ॥ ६६ ॥

[ततो मूर्च्छितोत्थितायाः किमेतदिति गगने दिक्षु च समकम् ।

शून्यपरिघूर्णिताश्वं जातं मूढपरिदेवितं तस्या मुखम् ॥]

ततः पुनः पतनानन्तरं प्रथमं मूर्च्छितायाः पश्चाच्चैतन्ये सत्युत्थितायाम्स्या मुक्तं मूढस्यैव परिदेवितं दुःखप्रकाशनं यत्रैति मूढपरिदेवितमनक्षरपरिदेवितं जातम् । चेष्टयैव परिदेवणं चकारेत्येवं । तच्चेष्टामाह—विभूतम् । किमेतदिति कृत्वा किमेत-

धमिति त्रिज्ञासावशादिति भावः । किमेतदिति कृत्वोत्थिताया इति वेचित् ॥

अथ वाक्स्तम्भमाह—

षिविष्णेऊण अणं ततोहुत्तद्विओसिअन्तणिसण्णो ।

काङ्कन्तीअ ण पत्तो वअणं मरणं च से कह वि अप्पाणो ॥६७॥

[निर्वर्ण्य चैतत्ततोऽभिमुखस्थितावसीदन्निःसंज्ञः ।

काङ्कन्त्या अपि न प्राप्ते वचनं मरणं चास्या कथमप्यात्मा ॥]

च पुनः अस्या आत्मा वचनं मरणं च न प्राप्तः, रामजीवनायत्तजीवनत्वान्मरणाभावः, तत एव संप्रति जीवाम्येवेत्यप्रतिभया वचनाभाव इति भावः । किंभूतायाः । एतद्गामशिरो निर्वर्ण्य निरीक्ष्य काङ्कन्त्याः, तदुभयमर्थादिच्छन्त्याः । आत्मा कीदृक् । रामशिरोभिमुखस्थितः सन्नवसीदन्निःसंज्ञो भवन्, अथ च निःसंज्ञः । यद्वा—ततोऽभिमुखस्थितत्वेनावसीदन्नत एव निपण्यस्त्यैव स्थितः समीपगमनसामर्थ्याभावादिति भावः ॥

पुनरप्यावेगात्पतितोत्याह—

णवरि अ पसारिअङ्गी रअभरिउप्पहपइण्णवेणीवन्धा ।

पडिआ उरसंदाणिअमहीअळचक्कलिअत्थणी जणअसुता ॥ ६८ ॥

[अनन्तरं च प्रसारिताङ्गी रजोभृतोत्पथप्रकीर्णवेणीबन्धा ।

पतितोरःसंदानितमहीतळचक्रीकृतस्तनी जनकसुता ॥]

निर्वचनानन्तरं च जनकसुता पतिता 'भूर्मा' इत्यर्थात् । भूमावपि निपत्यात्मानं व्यापादयामीत्याशयात् । किंभूता । प्रसारितमङ्गं यया तादृशी । क्वचिदप्यङ्गे सृत्यु-हेतुरभिघातो जायतामितीच्छयेति भावः । एवं रजोभृतो धूलिपूर्ण उत्पथप्रकीर्णः पृष्ठमपहाय यत्र कुत्रचिद्विपर्यस्तो वेणीबन्धो यस्याः । एवम् उरःसंदानितेनाधोमुखपतनादुरसीवदृग्ध्वेन महीतलेन चक्रीकृतौ यच्चपावशाचक्रवन्मण्डलाकृतीकृतौ स्तनी यस्याः सा । एतेन स्तनयोरुचतकठिनत्वमुक्तम् ॥

स्तनजघनोन्नतिमाह—

सच्चङ्गणिसण्णाअ वि णीसेसक्खविअवलिबिभङ्गणिराओ ।

तीए मज्झपएसो थणजहणकरालिओ ण पावइ वसुहम् ॥ ६९ ॥

[सर्वाङ्गनिपण्णाया अपि निःशेषक्षपितवलीविभङ्गनिरायतः ।

तस्या मध्यप्रदेशः स्तनजघनकरालितो न प्राप्नोति वसुधाम् ॥]

अथ चिरोदर्शनानन्तरं पुनः सीतापतनमाह—

तह णिमिअ चिअ दिट्ठी मुक्कवोलविहुरो उर चिस हत्थो ।

गअजीविअणिचेट्ठा णवरं सा महिअलं थणभरेण गआ ॥ ६५ ॥

[तथा नियोजितैव दृष्टिर्मुक्तकपोलविधुर उरस्यैव हस्तः ।

गतजीवितनिश्चेष्टा केवलं सा महीतलं स्तनभरेण गता ॥]

सीताया दृष्टिस्त्वथैव नियोजिता, यथा पूर्वं शिरसि नियोजितासीत्, पुनर्दर्शनानन्तरमपि नथैव स्थितेत्यर्थः । एवं मुक्तः कपोलो येन तथाभूतः सन् विधुरो विहुरो हन्तो यथा पूर्वमुरसि स्थितः, तदानीमपि तथैव स्थितः, किंतु गतेन जीवितेन निश्चेष्टा । यद्वा—गतजीवितं मृतकशरीरं तद्वन्निश्चेष्टा सती सा सीता केवलं स्तनयोर्भरेण महीतलं गता । अयमर्थः—पूर्वं निशाचरनिषेदनजनितज्ञानजन्यशोकंन पतिताभूत्, तदानीं पुनरुत्थाय विपुणनिभालनोपजातनिर्णयवशात्तात्कालिकमोहोत्कर्षेण पुरो दृश्यमानरामशिरःसमुत्खेवाधोमुखीभूय पतितेति दृष्टिरप्यभीष्टत्रिजटादिमुखं न गता, करोऽप्युरस्तादृग्दिव्याष्टतो नाभूदिति निरवशम् । देतान्तरनैरपेक्षयेण स्तनभरस्य भूमिसम्बन्धाद्युत्तन्निमा काठिन्यं च सूचितमिति केचिन् ॥

अथ पुनश्चेतन्ये सति पूर्वनिश्चयान्नाप्यशब्दा पुनर्वर्तनेन मुहूर्तनिर्णयश्च पुनर्दृष्टित्वेत्याह—

सो मुच्छिठट्ठिआए किं एअं ति गअणे दिसामु अ समअम् ।

मुण्णपरिपोलिअच्छं जाअं मूढपरिदेविअं तीअ मुइम् ॥ ६६ ॥

[ततो मूर्च्छितोत्थितायाः किमेतदिति गगने दिक्षु च समकम् ।

शून्यपरिघूर्णिताक्षं जानं मूढपरिदेवितं तस्या मुखम् ॥]

ततः पुनः पतनानन्तरं प्रथमं मूर्च्छितायाः पश्चाच्चैतन्ये सत्युत्थितायास्तस्या मुखं मूढस्यैव परिदेवितं तु स्वप्नप्रशानं भवेत्ति मूढपरिदेवितमनक्षरपरिदेवितं जातम् । श्रेष्ठयैव परिदेवनं चकारेत्यर्थः । तच्चेष्टामाह—किंभूतम् । किमेतदिति कृत्वा किमेतदित्याभिलष्य गगने दिक्षु च सममेकदैव शून्ये मनोवैकल्येन विषयाप्रादुर्भवे सति परिभवतोभावेन घूर्णिते अक्षिणी यत्र । तथा च—रामपतने सति दिवाकरः प्रकान्त एव, नक्षत्राण्यपि न च्यवन्ते, न वा दिग्दाहधूमकेतुपातपवनादिकं दृश्यते, तत्कथमिति त्रिज्ञासावशादिति भावः । किमेतदिति कृत्वोत्थिताया इति केचिन् ॥

अथ वाक्स्वप्नमाह—

णिवृण्णेऊण अणं सत्तोहुत्तट्टिओसिअन्तणिसण्णो ।

काह्वन्तीअ ण पत्तो वअणं मरणं च से कह वि अप्पाणो ॥६७॥

[निर्वर्ण्य चैतत्ततोऽभिमुखस्थितावसीदन्निःसंज्ञः ।

काह्वन्त्या अपि न प्राप्तो घचनं मरणं चास्या कथमप्यात्मा ॥]

च पुनः अस्या आत्मा घचनं मरणं च न प्राप्तः, रामजीवनायत्तजीवनत्वान्मरणाभावः, तत एव संप्रति जीवान्येवैलप्रतिभया चचनाभाव इति भावः । किंभूतायाः । एतद्रामशिरो निर्वर्ण्य निरीक्ष्य काह्वन्त्याः, तदुभयमर्थादिच्छन्त्याः । आत्मा कीदृक् । रामशिरोभिमुखस्थितः सन्नवसीदन्निःसंज्ञो भवन्, अथ च निःसंज्ञः । यद्वा—ततोऽभिमुखस्थितत्वेनावसीदन्नत एव निपण्णस्तत्रैव स्थितः सनीपगमनसामर्थाभावादिति भावः ॥

पुनरप्यावेगात्पतितेत्याह—

णवरि अ पसारिअङ्गी रअभरिउप्पहपइण्णवेणीवन्धा ।

पडिआ उरसंदाणिअमहीअलचकळिअत्थणी जणअसुता ॥ ६८ ॥

[अनन्तरं च प्रसारिताङ्गी रजोभृतोत्पथप्रकीर्णवेणीवन्धा ।

पतितोरःसंदानितमहीतलचक्रीकृतस्तनी जनकसुता ॥]

निर्वचनानन्तरं च जनकसुता पतिता 'भूसौ' इत्यर्थात् । भूमावपि निपत्त्वात्मानं व्यापादयामीत्याशयात् । किंभूता । प्रसारितमङ्गं यथा तादृशी । क्विदप्यङ्गे मृत्युहेतुरभिधातो जायतममितीच्छयेति भावः । एवं रजोभृतो धूलिपूर्ण उत्पथप्रकीर्णः पृष्ठमपहाव यत्र कुत्रचिद्विपर्यस्तो वेणीवन्धो यस्याः । एवम् उरःसंदानितेनाधोमुखपतनानुरसावष्टब्धेन महीतलेन चकितौ यच्चणावशाच्चक्रवन्मण्डलाकृतीकृतौ स्तनी यस्याः सा । एतेन स्तनयोरुत्तकठिनत्वमुक्तम् ॥

स्तनजघनोचतिमाह—

सव्वङ्गणिसण्णाअ वि णीसेसक्खविअवळिविभङ्गणिराओ ।

तीए भङ्गणएसो थणवहणकरालिओ ण पावइ वसुहम् ॥ ६९ ॥

[सर्वाङ्गनिपण्णाया अपि निःशेषक्षपितवलीविभङ्गनिरायतः ।

तस्या मध्यप्रदेशः स्तनजघनकरालितो न प्रामोति वसुधाम् ॥]

भूमावधोमुज्जीभूय सर्वाङ्गेण निपण्णया अपि तस्या मध्यप्रदेश उदरं स्तनवप-
नेन कण्ठितं सान्तरालीकृतः सन् वसुधां न प्राप्नोति । स्तनयोर्नपनस्य श्वेतत-
त्वाद्युगमतोऽप्युद्योत्य घृतत्वादवनीं न दृशतीत्यर्थः । अत एव कण्ठितप्रदेशोद-
रस्यातिकृशत्वमुक्तम् । कीदृक् । निःशेषतः क्षपिता अपगता बलीविभङ्गा यस्य
तथाभूत् सन्निरवतो रीर्यं । वैर्ध्याद्युभयतोऽप्याकर्षणात्रिवलिव्यपगम इत्यर्थः ॥

अथ चैतन्वसमकालमथुपातमाह—

सहस्रालोकविराभं दृष्ट्वा मुहुर्दृष्ट्वा तस्मिन् साणुसअदृष्ट्वे ।

मोहं गन्तूण चिरं समं वाहेण आगलं से हिअजम् ॥ ७० ॥

[सहस्रालोकविशीर्णं दयितमुखे तस्मिन्सानुशयदृष्टव्ये ।

मोहं गत्वा चिरं समं बाध्यैणागतमस्या हृदयम् ॥]

अस्या हृदयं मनो बाणेशाशुणा समन्नागमिति तहोक्तिः । इयमप्येकदाविभू-
तमित्यर्थः । किंभूतम् । अनुशयः पश्चात्तापः, तथा च आनुशयं दृष्टव्ये विवोगेन
रावणवधविलम्बेन च सन्तोषं द्रष्टव्यमित्यवधारिते तस्मिन् दयितस्य रामस्य मुखे
सति यत्तदहसा आलोक्ये निदृशत्स तस्यावस्मिन्कदसंभं तेन निशीर्णे व्यपगतम् ।
अत एव चिरं मोहमप्रतिपत्तिदर्यां गत्वा समागतमिति संबन्धः । तथा च पुनर्ज्ञानं
वृत्तमिति भावः ॥

अथ शिरोदर्शनाय व्यापारमाह—

श्री कृह वि लद्धसण्णा बाहोवग्गिअकबोलअलसंदद्वम् ।

मग्गइ संगोवेउं अलअं तीअ विहस्ये ण पावइ हत्वो ॥ ७१ ॥

[सतः कथमपि लब्धसंज्ञा व्यापारान्तकपोलतलसंदद्वम् ।

मार्गति संगोपयितुमलकं तस्या विह्वलो न प्राप्नोति हस्तः ॥]

ततो मन्तव्यावबोत्तरं कथमपि लब्धसंज्ञा प्राप्तपैतव्या सा व्यापारान्तयोः
कपोलतलयोः संदद्वमशुसंबन्धाद्द्वप्रमलकं संगोपयितुं संगमयितुं मार्गति व्यापारं
करोति । किन्तु तस्या विह्वलो विपर्यस्तो हस्तो न प्राप्नोति । रामशिरोदर्शनाय दृष्टि-
व्यवधायकालकसंयमनाय व्यापारितोऽपि हस्तः शोकवशादसायस्वात्मव्यवर्तनमपि
नोत्तिष्ठतीत्यर्थः ॥

अथ सीताया विहस्ततामाह—

आवेअसमुक्खित्तं तो से खेअगमोसिअन्तावत्तम् ।

पड्डिअं णिअउच्छङ्गे अप्पत्तं चिअ पओहरे करजुअलम् ॥ ७२ ॥

[आवेगसमुक्खित्तं ततोऽस्याः खेदागमावसीददपवृत्तम् ।

पतितं निजोत्सङ्गेऽप्राप्तमेव पयोधरौ करयुगलम् ॥]

ततोऽलकासंवरणानन्तरमस्याः करयुगलमावेगेनोद्वेगेन समुत्क्षिप्तमुत्थापितं सत् पयोधरौ अप्राप्तमेव । असृष्टस्तनमेवेत्यर्थः । निजोत्सङ्गे क्रोड एव पतितम् । कुंत-
स्तादाह—खेदागमावसीदतीत्यया विह्वलम्, अत एवापवृत्तं स्थलितम् । स्तन-
तटं तादयितुमभीप्सोरपि तस्याः खेदावसन्नतया करयुगं तावदूरमपि न गतम् ।
किंतु क्वचिदन्यत्रैव स्थलित्वा पतितमित्यर्थः ॥

अथ कटाक्षेण शिरोदर्शनमाह—

मूढहिअआइ दट्टुं अचअन्तीअ समुहं कह वि रामशिरम् ।

तसोणमन्तणीसहवअणच्छन्दवलिआणणाइ पुलइअम् ॥ ७३ ॥

[मूढहृदयया द्रष्टुमशक्नुवन्त्या संमुखं कथमपि रामशिरः ।

तिर्यग्गवनमनिःसहवदनच्छन्दवलिताननया प्रलोकितम् ॥]

मूढहृदयया तथा रामशिरः संमुखं द्रष्टुमपारयन्त्या सत्या कथमपि कठेन प्रलो-
कितं दृष्टम् । दर्शनप्रकारमाह—किंभूतया । तिर्यग्निवृत्तं सङ्गमिष्ठस्य तस्य दर्शन-
सिद्ध्यर्थमवगमनक्रमम्, अथ च निःसहं दौर्बल्येन हृद्यथापारयितुमशोभ्यं सहदत्तं
तस्य छन्देन वशेन चलित्वा वकीभूता अलक्ष्य गमनास्तथाः । यथा यथा शिरोदर्शनाय
मुखं तिर्यग्भ्रमणवन्तं कियते, तथा तथा विकीर्णा अलक्ष्य अपि तिर्यग्गवनमन्तीत्यर्थः ।
तथा च दर्शने सति छेदकादीनरामदुःखज्ञानादर्शने सति निजोत्सङ्गावसादित्युभयथापि
कष्टमिति गन्धवृत्त्या कटाक्षेण दृष्टमिति भावः । "अभिप्रायवशौ छन्दौ" इत्यमरः ॥

अथ वक्षस्ताडनसहितं परिदेवनमाह—

परिदेविडं पउत्ता णिअअसरीरपडिमुक्कराहवदुक्खम् ।

करमग्गुट्टिअसोणिअविबण्णउण्णअपओहरा जणअसुआ ॥ ७४ ॥

[परिदेवितुं प्रवृत्ता निजकशरिप्रतिमुक्तराघवदुःखम् ।

करमार्गोत्थितशोणितविवर्णोन्नतपयोधरा जनकसुता ॥]

रामाशिरोदर्शनानन्तरं जनकमुता पारिवेदितुं विलपितुं प्रवृत्तः । निजशरीरे प्रतिमुक्तं करप्रहारादिना संक्रमितं राघवदुःखं यत्रेति क्रियाविशेषणम् । किन्तु । करमाग्रेण प्रहारद्वारा कररूपेण वर्त्मना । यद्वा—करप्रहारस्थानेनोत्थितं तेन विवर्णी दयामगाम्रीकृणौ पयोधरौ यस्या इति मार्दवमुक्तम् ॥

अथ दशभिः स्कन्धैः पारिवेदनवाक्यमाह—

- आवाजभञ्जरं चिञ्च य होइ दुक्खरस दाहणं पिबहणम् ।
- जं महिलावीहत्थं दिट्ठं सहिअं च तुह मए अवसानम् ॥ ७५ ॥
- [आपत्तिभयंकरमेव न भवति दुःखस्य दारुणं निर्वहणम् ।
- यन्महिलावीभत्सं दृष्टं सोढं च तत्र मयावसानम् ॥]

आपात उपक्रम एव भयंकरम् । तु समिल्लधान् । यद्वा—पट्टीनिर्देशाद्वा खस्या-
पातभयंकरत्वमेव । निर्वहणं तु पर्यवसानं तु दारुणं न भवतीति विशयचे । यदे-
तोर्महिलानां वीभत्स स्त्रीणा निन्दाकरं तवावसानं मरणं मया दृष्टम्, अपि तु सोढं
च । मरणरूपतदनुहूपव्यापाराभावात् । तथा च—एतस्य दर्शनमेवायोग्यम् ।
सहने तु दूर एवेत्यहमारम्भे मूर्च्छिता परम्, न तु पर्यवसाने मृतत्वैकस्या गम
निन्दया मत्सजातीयानां स्वर्त्सानमेव महिलानां मत्कृत्या निन्दाभूदिति भावः ॥

बाहुहं तुज्झ षरे अं मोच्छिहिमि त्ति संठिअं मह द्विअए ।

परगिगमणपअत्तं साहसु तं कम्मि पिबविज्जउ दुक्खम् ॥ ७६ ॥

[बाष्पोष्णं तवोरसि यन्मोक्ष्यामीति संश्लितं गम हृदये ।

गृहनिर्गमनप्रवृत्तं शाधि तत्कस्मिन्निर्वाप्यतां दुःखम् ॥]

गृहनिर्गमनात्प्रवृत्तिं प्रवृत्तं बाष्पोष्णम्, उष्णवाष्पं वा दुःखं तवोरसि मो-
क्ष्यामि त्वामुत्तमभ्य एतदपि गतिं त्वकिं निवेच वा शनयितव्यमिति यन्मम हृदये
सन्निवृत्तमवधारितम्, तच्छाधि कथय कस्मिन्निर्वाप्यतां कस्य द्वारा शान्तिं नीय-
ताम् । त्वदवपगते स्थानाभावादिति संप्रदायः ॥ मम तु व्याख्या—गृहनिर्गमन-
प्रवृत्तं दुःखं बाष्पोष्णं सत्तवोरसि मोक्ष्यामि तवोरसि रुदित्वा त्यक्ष्यामि रोदने-
नेन तज्ज्ञापनात् । अन्यत्प्रमाणम् । शोकजस्वेन वाष्पस्योष्णतया दुःखस्याप्युष्ण-
स्वमित्ति मन्दव्यम् ॥

विरहम्मि तुब्ध धरिअं दच्छामि तुमं त्ति जीविअं कह वि मए ।
तं एस मए दिट्ठो फलिआ वि मणोरहा ण पूरेन्ति महम् ॥७७॥

[विरहे तत्र घृतं द्रक्ष्यामि त्वामिति जीवितं कथमपि मया ।

तदेष मया दृष्टः फलिता अपि मनोरथा न पूर्यन्ते मम ॥]

त्वां कदाचिदपि द्रक्ष्यामीति प्रत्याशया तत्र विरहे मया कथमपि जीवितं घृतम् ।
तदेष मृतत्वं दृष्टोऽसि । अतः फलिता अपि मनोरथा मम न पूर्यन्ते । त्वदर्शनं
जातमिति फलिताः, मृतो दृष्टोऽसीति न पूर्यन्ते । संभाषणाद्यभावादिति भावः ।
यद्वा—‘न पूरयन्ति महम्’ दृष्टोऽसीति फलिता अपि महमुत्सवं न पूरयन्ति ।
मरणदर्शनादिति भावः ॥

पुहवीअ होहिइ पई बहुपुरिसविसेसचञ्जला राअसिरी ।

कह ता महं चिअ इमं णीसामण्णं उअत्थिअं वेहवम् ॥ ७८ ॥

[पृथिव्या भविष्यति पतिर्बहुपुरुषविशेषचञ्जला राजश्रीः ।

कथं तावन्मैवेदं निःसामान्यमुपस्थितं वैधव्यम् ॥]

पृथिवी, राजलक्ष्मीः, अहं च तत्र तिष्ठः पत्न्यः; तत्र त्वद्विगमे पृथिव्याः पति-
र्भविष्यति । य एव राजा भवेत्स एव तस्याः पतिरित्यादावः । तथा—बहुपु पुरुष-
विशेषेषु चञ्जला राजश्रीः, अतः सापि राज्ञो लक्ष्मीरिति पृथिव्यनुगामिनी राजा-
नमेव यास्यति । तावदित्यवधारणे । मैव कथं निःसामान्यमेतदुभयापेक्षयासाधा-
रणमिदं वैधव्यमुपस्थितम् । तथा चासलौ से भवत्पारोक्ष्यमेवेच्छतः । कुलत्रिया
मम परं गतिरन्या नास्तीति मया मर्तेष्वमेवेति भावः ॥

किं एअ सि पलत्तं विसडम्भिहेहि लोअणेहि अ दिट्ठम् ।

विअलिअलज्जाइ मए होइ फुडं णाह तुह मुहं ति परुण्णम् ७९

[किमेतदिति प्रलपितं विषमोन्मीलिताभ्यां लोचनाभ्यां च दृष्टम् ।

विगलितलज्जया मया भवति स्फुटं नाथ तव मुखमिति प्ररुदितम् ॥]

दूरगदेव शिरोदर्शनानन्तरं मया किमेतदिति प्रलपितमनर्थकमुक्तम्, विशिष्य
ज्ञानभावाद् । अथ संनिधानाच्छिर इति निर्गते भवतीयत्वशब्दाया विषमं यथा
स्यादेवमुन्मीलिताभ्याम् । यद्वा—जिज्ञासापक्षाद्विशदमुन्मीलिताभ्यां विक्लासिभ्यां
लोचनाभ्यां दृष्टम् । एतत्त्वं भवेदपि । हे नाथ, संप्रति विशेषदर्शनाद् स्फुटं तव

सुखं भवतीति ज्ञाते विगलितलज्जया मया प्ररुदितम् । यद्वा—स्रुष्टं तत्र सुखमिति
ज्ञाते निर्लज्जया मया प्ररुदितं भवतीत्यन्वयः । तथा च—निर्णयानन्तरमपि यत्र
मृतमिदं न संभवतीति निर्लज्जत्वमिति भावः ॥

सहिओ तुज्झ विओओ रअणिअरिहि समअं सहीहि व बुत्थम् ।
दुट्ठुं तुमं ति होत्तं जइ एत्ताहे वि जीविअं विअलन्वम् ॥ ८० ॥

[सोढस्तव वियोगो रजनीचरीभिः समकं सखीभिरिव व्युषितम् ।
द्रष्टुं त्वामिति भवद्यदीदानीमपि जीवितं विगलत् ॥]

तत्र विश्लेष. सोढः, तथा च प्रथमं तदेवाशक्यम् । तदुपरि यथा सखीभिः सह
स्वीदते तथा रजनीचरीभिः समं व्युषितमिति ततोऽप्यशक्यमित्येतद्वयं त्वां द्रष्टुं
कृतमिति तदा भवदभिमिथ्यात् । लुट्ठे शतृ नञ्चव्यः । गदीदानीमपि त्वद्विपर्य-
यज्ञानानन्तरमपि जीवितं विगलद्यगलिष्यत् । तथाच तदानीमेव मया मृतं स्यात्,
तथामति भवदर्शनं न भविष्यतीति न मृतमिति षकुं तदा शक्येत यदि संप्रति
त्वदर्शनसमाधानाभिरहे म्रियेत, न चेत्तत्सपश्यते । तदा केवलं प्राणरक्षार्थं तत्कृत-
मिति पर्यवसन्नमिति भावः ॥

जाए परलोअगए तुमम्मि ववसाअमत्तमुहदट्ठे ।

हरिसछाणे वि महं डज्झइ अदिट्ठदहमुहवहं हिअअम् ॥ ८१ ॥

[जाते परलोकगते त्वयि व्यवसायमात्रसुखद्रष्टव्ये ।

हर्षस्थानेऽपि मम दरातेऽदृष्टदशमुखवधं हृदयम् ॥]

परलोकगते त्वयि व्यवसायमात्रेणानुभवादिना सुखद्रष्टव्ये जाते सति हर्षस्था-
नेऽपि भवदर्शने संप्रति ममापतिर्जातेत्यानन्दस्थानेऽपि न दृश्ये दशमुखवधो येन
तथाभूतं मम हृदयं दृश्यते भवदपकर्ता इतो न दृष्ट इत्येव पर विपादधीजमिति
वीरपद्मत्वमुक्तम् ॥

धाहं ण धरेइ मुहं आसाधन्धो वि मे ण रुम्मइ हिअअम् ।

णवरि अ चिन्तिजन्ते ण विणज्झइ केण जीविअं संरुद्धम् ॥ ८२ ॥

[वाप्यं न धारयति मुखमाशाबन्धोऽपि मे न रुणद्धि हृदयम् ।

अनन्तरं च चिन्त्यमाने न विज्ञापते केन प्रीक्षितं संरुद्धम् ॥]

मम मुखं कर्तुं वाष्यं न धारयति न प्रतिवध्नाति नित्यं प्रवहद्भूपत्वात् । एवम्—
आशावन्धोऽपि रामदर्शनमनोरयोऽपि हृदयं न रुणद्धि न संकोचयति नित्यमुप-
चीयमानत्वात् । यद्वा—संप्रति पुनर्दर्शनशाङ्कविरहेण स्वस्माद्बहिर्भवदपि मनो न
स्वास्वर्बीकरोति । अनन्तरं चिन्त्यमाने विचार्यमाणे सति न विज्ञायते जीवितं केन
संरुद्धम् । तथा च बाष्पहृदयजीवितानामभ्यन्तरमेकमेव स्थानं तत्र तद्बुभूयोव-
रोधः केनापि न क्रियते जीवितस्यैव परं क्रियत इति विधिना किमपरं दर्शनीया-
स्तीति भावः ॥ केचित्तु—मुखं वाष्यं न धारयति । अश्रु विनैव रोदनम् । राम-
दर्शनप्रत्याशापि नास्तीत्युभयं मरणलक्षणम्, तथापि यत्र त्रिवे तत्र जानामि जीवितं
केन रुद्धमित्यर्थमाहुः ॥

बोलीणो मअरहरो मज्झ कएण मरणं वि दे पडिवण्णम् ।

णिव्यूढं णाह तुमे अज्ज वि धरइ अकअण्णुअं मह हिअअम् ॥८३॥

। [व्यतिक्रान्तो मकरगृहो मम कृतेन मरणमपि ते प्रतिपन्नम् ।

निर्व्यूढं नाथ त्वयाचापि ध्रियतेऽकृतज्ञं मम हृदयम् ॥]

ते त्वया मम कृतेन कारणेन मकरगृहः समुद्रो व्यतिक्रान्तो कश्चितः । किम-
परम् । मरणमपि प्रतिपन्नं स्वीकृतम् । हे नाथ, अतस्त्वया निर्व्यूढं निस्तीर्णमया-
पीडितत्वव्यापारोत्तरमपि मम हृदयमकृतज्ञं यतः, ततो ध्रियते तिष्ठति । स्थातुं न
शुक्मित्यर्थः । 'शू अवस्थाने' भातुः । तथा च—अतः परमस्थानुमर्तुमुचितम्,
तत्र करोति चेत्तदा यस्त्वया कृतम्, तत्र जानातीत्यकृतज्ञत्वमिति भावः ॥

उग्गाहिइ राम तुमं गुणे गणेऊण पुरिसमइओ त्ति जणो ।

गल्लिधमहिलासहावं संभरिऊण अ ममं णिअत्तिहिइ कहम् ॥८४॥

[उद्गास्यति राम त्वां गुणान्गणयित्वा पौरुषमय इति जनः ।

गलितमहिलास्वभावां संस्पृश च मां निवर्तयिष्यति कथाम् ॥]

हे राम, जनस्ये गुणाञ्चौर्यादीन्गणयित्वा त्वां पौरुषमय इति कृत्योद्गास्यति
स्तोष्यति । उद्गाहयिष्यत्युदाहरिष्यतीति वा । तत्रैव गलितो महिल्यायाः स्वभावः
पल्लनुमरणादिर्यस्यास्वयाविधां मां संस्पृश कथामेव निवर्तयिष्यति । ममाञ्चरि-
ताया नामापि न प्राद्यमिति स्वक्षयतीत्यर्थः । यद्वा—कथां निवर्तयिष्यति सत्पुरुषेषु
त्वाम्, अस्ञ्चरितासु मामुदाहृत्य कथां संपादयिष्यतीत्यर्थः । 'महं' इति पाठे मम
गलितं महिलास्वभावं संस्पृशेत्यन्वयः ॥

—तुह वाणुक्खअणिहअं दच्छिन्मि दहकण्ठमुहणिहाअं ति कआ ।
मह भाअघेअवलिआ विवराहुत्ता भणोरहा पल्हत्या ॥ ८५ ॥

[तव वाणोत्खातनिहतं द्रक्ष्यामि दशकण्ठमुखनिघातमिति कृताः ।
मम भागधेयवलिना विपराशुमुखा मनोरथाः पर्यस्ताः ॥]

तव वाणोत्खातमुन्वण्डितमत एव निहतं निपातितं दशकण्ठस्य मुखनिघातं
द्रक्ष्यामीति कृता मम मनोरथा भागधेयेन दुरदृष्टेन वलिताः प्रतिहताः । अत एव
विपराशुमुखा निपरीताः सन्तः पर्यस्ता विशीर्णाः । रामशरद्धनं रामशशिरो
द्रष्टव्यमेव रूपताया रावणशरद्धनं रामशिरो दृष्टमनो वैपरीलमिति भावः ॥

जं तणुअम्भि वि विरहे पेमावन्धेण सङ्कट्ठ जणस्स जणो ।
वं जाअं णवर इमं पेच्छन्तीए अ तारिसं मज्झ फलम् ॥ ८६ ॥

[पत्तनुकेऽपि विरहे प्रेमाबन्धेन शङ्कते जनस्य जनः ।
तज्जातं कैवलमिदं पश्यन्त्याश्च तादृशं मम फलम् ॥]

जनोऽल्पेऽपि विरहे प्रेमाबन्धेन संहृदयेन जनस्य यच्छङ्कते तत्तादृशं फलमिदं
शिरः पश्यन्त्याः केवलं मनैव जातम् । तथा च विच्छेदेणादर्शनाजनो जनस्य
मरणमाशङ्कते तदा शङ्कामात्रं मम । लज्जशिरोदर्शनेन प्रत्यक्षमेव तज्जातमिति भावः ॥

अथ सीतां प्रति सनाथासनपरं त्रिजटावाक्यं प्रह्लाति—

सो विलविअणिप्फन्दं गलन्तहिअअपरिसुण्णलोअणजुअलम् ।
मधुरं आसासन्ती हत्थुण्णामिअमुही भणइ णं तिअडा ॥ ८७ ॥

[नतो विलपितनिस्रन्दो गलद्बुदयपरिशून्यलोचनपुगलाम् ।
मधुरमाश्रासयन्ती हस्तोन्नामितमुखी भणसेनां त्रिजटा ॥]

तान्स्वयरेदेवलोत्तरं हस्तोन्नामितं मुखं यथा । सीताया इत्यर्थात् । एवंभूता
त्रिजटा गधुरं प्रियं यथा स्थादेवमाश्रासयन्ती सती एना सीता भणति । किंभूताम् ।
विलपितेन निस्रन्दाम् । एवं स्थानाद्बुदयता हृदयेन परिशून्यं निपशाप्राहकं श्लेष-
नयुगलं वस्यस्ताम् ॥

अथ द्वादशभिल्लिजटावाक्यखरूपमाह—

अवरिगलिओ विसाओ अखण्डिआ मुद्धआ ण प्रेच्छइ पेम्मम् ।

मूढो जुवइसहाओ तिमिराहि वि दिणअरस्स चिन्तेइ भअम् ॥८८॥

[अपरिगलितो विषादोऽखण्डिता मुग्धता न प्रेक्षते प्रेम ।

मूढो युवतिस्वभावस्तिमिरादपि दिनकरस्य चिन्तयति भयम् ॥]

अपरिगलितः पूर्णो विषादः, अधुष्णा मुग्धता, प्रेम च, त्रयमपि न प्रेक्षते । वस्तुविचारक्षमं न भवतीत्यर्थः । एतानि यथा, तथा युवतिस्वभावोऽपि मूढो न पश्यति । विचारक्षमो नैत्यर्थः । यतस्तिमिरादपि नाश्यान्नाशकस्यापि दिनकरस्य भयं चिन्तयति । तथा च विषादादिसत्त्वं विचारविरोधीति तच्चतुष्टयवती भवती तिमिरादिव रावणादिनकरस्यैव रामस्य भयं चिन्तयति शक्नुते । इदं तु शङ्कास्वप्नमपि नेति भावः । केचित्तु—पूर्वार्धे पूर्ववद्धारणाय विषादादिवस्तुत्रयस्वरूपो युवतिस्वभावो मूढोऽङ्गः । यतस्तिमिरादपि—इत्यादिव्याख्यानमाहुः । ‘अवरिगलिओ’ इति पाठे अपरिगलितः । ‘अपण्डिआ’ इति पाठे अपण्डिता प्रज्ञाशून्येत्यर्थः ॥

तिहुअणमूलाहारं विसढमहिन्दपडिमुक्यूडरणधुरम् ।

जाणन्ती कीस तुमं तुलयसि सेसपुरिसाणुमाणेण पइम् ॥ ८९ ॥

[त्रिभुवनमूलाधारं विह्वलमहेन्द्रप्रतिमुक्तव्यूडरणधुरम् ।

जानती किमिति त्वं तुलयसि शेषपुरुषानुमानेन पतिम् ॥]

हे जानकि, पति राममेतादृशं जानती त्वं शेषपुरुषाणां प्राकृतजनानामनुमानेन मनुष्यत्वादिसाधर्म्येण किं तुलयसि सदृशीकरोषि । कीदृशम् । त्रिभुवनानां मूलस्य कारणस्याधारमाश्रयम् । कारणमित्यर्थः । तेन जगत्स्रष्टारम् । तथा हिरण्याक्षतः परजयाद्विह्वलेन महेन्द्रेण प्रतिमुक्ता त्वया अथ स्वयं विष्णुरूपेण व्यूढा धृता रणधुरा येन तम् । तथा च हिरण्याक्षवधाश्रयीमार्गारक्षया स्थितिकर्तारमित्युत्पत्तिस्थितिहेतुतया प्रलयहेतुमयीति नारायणरूपोऽयमिति साधारणजनवत्कस्यापि वक्ष्ये इति मा युध्यस्वेति भावः ॥

अभिल्लिअसाअरसल्लिआ अणहद्धिअमहिह्रा अणुवत्तअळा ।

रामस्स छिण्णपडिअं कइ पत्तिअसि धरणी धरेइ त्ति सिरम् ॥९०॥

[अभिल्लितसागरसल्लिआ अनघस्थितमहीधरानुद्धृत्ततळा ।

रामस्य छिन्नपतितं कथं प्रत्येषि धरणी धारयतीति शिरः ॥]

अमिलितानि न परस्परमेकीभूतानि सागराणां सलिलानि यत्र । एवम् अनया
अविशीर्णाः स्थिता महीधरा यत्र । तथा अनुद्वृत्तमुगरी नागतं तलमधोभागे
यस्यास्तथाभूता धरणी छिन्नं मापतितं रामशिरो धारयतीति कथं प्रत्येपि । तथा च
यदि सत्यं रामशिर पतनं स्यात्, तदा सागरमिलनादिरूपा प्रख्यादस्योत्पातावस्था
वा भवेदित्येतद्भावादिदमप्यसत्यं मन्यस्वेति भावः । वयं तु यदि रामशिर पतनं
सत्यं स्यात्तदा त्वन्मातृत्वेन त्वमिव धरण्यपि व्याकुला भवेदिति सागरमिलनादिकं
स्यात्, अतो मायेयमिति मत्वा मुध्या भवेति भावमुत्पर्याम । रामस्य पतने
तत्कर्मस्य त्रिभुवनस्य पतनं स्यादेवेति केचित् । तथा च रामजीवनमर्थापत्त्या
निर्णीतमित्यवधेयम् ॥

मारुअमोडिअविडवं मिअङ्ककिरणपडिमासमाडलिअकमलम् ।

कह होइ रामवडने इअ पिच्छाअं दसाणणचरुजाणम् ॥ ९१ ॥

[मारुतमोटितविटपं भृगाङ्ककिरणप्रतिमर्षमुकुलितकमलम् ।

कथं भवति रामपतने इति निच्छायं दशाननगृहोद्यानम् ॥]

रामपतने सति श्वनेन प्रकारेण दशाननगृहोद्यानं कथं निच्छायं कान्तिशून्यं
भवति । प्रथममाह—कीदृशम् । मारुतेन मोटितं विटपं यत्र । एवं भृगाङ्ककिर-
णाना प्रतिमर्षात्संस्पर्शान्मुकुलितं कमलं यत्र तथा । तथा च रामपतनं यदि सत्यं
स्यात्, तदा मारुतेन शालाभङ्गधन्ध्रेण कमलमक्रोचः कर्तुं किं शक्येत । भवति
च तथा । तज्जानीहि रामप्रतापो जागरूक इति भावः ॥

मा रुअमु पुससु वाहं उअऊहेऊण अंसपरिअत्तमुहम् ।

संभरिअ विरहदुक्खं रोत्तवं दे पुणो पइस्स वि अङ्के ॥ ९२ ॥

[मा रोदीः प्रोञ्च वाप्पमुपगूढांसपरिवृत्तमुखम् ।

सस्मृत्य विरहदुःखं रुदितव्यं ते पुनः पत्युरप्यङ्के ॥]

त्वं मा रोदी, वापं प्रोञ्च, स्वस्य पत्युर्वा असे परिवृत्तं तिर्यग्भूतं मुखं यत्र
तद्यथा स्यादेवमुपगूढालिङ्ग्य । पनिमित्यर्थात् । विरहदुःखं च स्मृत्वा ते त्वया
पुनरपि पत्युरङ्गे रोदितव्यं विश्लेषदुःखानन्तरं मिलन्ते धन्धयो धन्धुमालिङ्ग्य रद-
न्तीति तत्रापि पुनर्मिलनं रोदनं च स्यादित्यस्थाने नामजलमाचरेति भावः ॥

अइरा अ दच्छिदि तुमं तुह विरहोलुगपण्डुरं मुहच्छाअम् ।

गअरोससुहालोअं ओआरिअवावणिव्वुअं दासरहिम् ॥ ९३ ॥

[अचिराच्च द्रक्ष्यसि त्वं तव विरहावरुणपाण्डुरमुखच्छायम् ।

गतरोषसुखालोकमवतारितचापनिर्वृतं दाशरथिम् ॥]

अचिराच्च त्वं दाशरथिं द्रक्ष्यसि । कीदृशम् । तव विरहेणावरुणा दुर्बल अथ च पाण्डुरा मुखच्छाया यस्य तम् । एवं रावणवधेन गतरोषत्वाल्लुखलक्ष्यम् । तथा कृतकर्मत्वादवतारितेन हस्तादपसारितेन चापेन निर्वृतं सुखितम् । व्यव्रताविरहादिति भावः ॥

पत्तिदि अमरिसभरिअं हरेण वि अपरथणिज्जकण्ठच्छेअम् ।

फुट्टन्तं जइ होन्तं छिण्णं वि कअग्गहुग्गअं रामसिरम् ॥ ९४ ॥

[प्रतीक्ष्यमर्षभरितं हरेणाप्यप्रार्थनीयकण्ठच्छेदम् ।

स्फुटथदि भवच्छिन्नमपि कचग्रहोद्गतं रामशिरः ॥]

प्रतीहि । इदं यदि च्छिन्नमपि रामशिरो भवदभविष्यत्, तदा कचग्रहेशोद्गत-सुधापितं सत् स्फुटदस्फुटिष्यत् । तिरस्कृतत्वादिति भावः । कीदृक् । अमर्षेण मृतं पूर्णम् । यतोऽन्यदन्तः पूर्णं स्फुटत्येवेति ध्वनिः । एवं रावणोपजीव्येन हरेणाप्यप्रार्थनीयो वस्तुनप्यशक्यः कण्ठच्छेदो यस्य तत् । अतोऽप्यतीकमिद-मिति भावः । छद्दये शत्रु प्रलयः । 'प्रार्थितः शत्रुसंसदे शक्तिरेऽभिहितेऽपि च' ॥

किं ति समाससिअब्बे मुज्झसि दइवअणदप्पभङ्गुप्फालम् ।

पेच्छन्ती पमअवणं रामाणत्तिअरपवअआविद्धुमम् ॥ ९५ ॥

[किमिति समाससितन्व्ये मुज्झसि दशवदनदर्पभङ्गोत्फालम् ।

पश्यन्ती प्रमदवनं रामाशतिकरप्लवगाविद्धुमम् ॥]

दशवदनस्य यो दर्पभङ्गस्तदुत्फालं तत्सूचकं प्रमदवनं पश्यन्ती त्वं समाससि-तन्व्ये हर्षस्थाने किमिति मुज्झसि रामशिरः शङ्कित्वा विधीदसि । दर्पभङ्गसूचकता-माह—रामाशतिकरेण हनुमता आविद्धाः पातिता इमा यत्र तत् । तथा च तदानीमेकेनैव प्लवगेन घाटिकाभङ्गलदाहाशमारणादिशूरकर्म निप्रत्यूहमाचरि-तम्, इदानीं तादृशकोटिकोटिप्लवगसमेतयो रामलक्ष्मणयोः का वार्तेति भावः ॥

णिहठक्खअसुरलोअं दरिअणिसाअरणिहाअपल्हत्थन्तम् ।

कहं तेग रणं वि विना धरेइ जस्स भुअणं भुअववट्ठम्भम् ९६

[निहतोत्खातसुरलोकं दत्तनिशाचरनिवातपर्यस्यमानम् ।

कथं तेन क्षणमपि विना धियते यस्य भुवनं भुजव्यवष्टम्भम् ॥]

भुजौ व्यवष्टम्भ आश्रयो यस्य तद्भुजव्यवष्टम्भम् । तथा च निहत. समुत्खात-
स्थानान्तरं प्रापित. सुरलोकौ यत्र तद् । एवं दत्तेन निशाचरणां विघातेन पर्य-
स्यमानं व्याकुलीक्रियमाणं भुवनं विनश्वरमपि यस्य भुजव्यवष्टम्भम् । यद्वावा-
श्रित्य विद्यमानम् । तेन रामेण विना क्षणमपि कथं धियते तिष्ठति । नशाश्रये
भ्रमे सत्याश्रितं तिष्ठतीत्यर्थापत्यापि ज्ञायते रामो जीवतीति भावः ॥

तह तं सि गआ मोहं मुच्छागअपडिअणीसहविसण्णङ्गी ।

रक्खसमाएति फुडं जाणन्ती जइ इमं अहं वि विसण्णा ॥९७॥

[तथा त्वमसि गता मोहं मूर्च्छागतपतितनिःसहविषण्णाङ्गी ।

राक्षसमायेति स्फुटं जानती यथेयमहमपि विषण्णा ॥]

हे सीते, मूर्च्छाप्राप्तम् अत एव पतितं सज्जि सहं निधेटं विषण्णनवमज्जं [‘निस-
ण्णाङ्गी’ इति पाठे विषण्णम्] अहं यस्यास्मादृशी त्वं तथानिर्वचनीयं मोहं गतासि,
यथा इयं राक्षसमाया न तु शिर इति स्फुटं जानती अहमपि विषण्णा । शिरोद-
र्शनेन मम विषयो नाभूत्, किं तु त्वद्विपादेन सत्यमेवैतत्सादिति भ्रान्त्या विषयो
जात इति भावः ॥

मिलितणिसाअरपुरओ सुवेलमलअन्तरालणिम्मविअवहे ।

पेड्डिअतिऊडसिहरे अज्ज वि किं तुज्ज राहवे अगगहणम् ॥९८॥

[मिलितनिशाचरपुरतः सुवेलमलयान्तरालनिर्मापितपथे ।

प्रेरितत्रिकूटशिखरेऽद्यापि किं तव राघवेऽग्रहणम् ॥]

मिलिताना विभीषणादीनां शत्रुममागमादेचीभूतानामिन्द्रजितप्रभृतीनां वा
निशाचराणां पुरतः सुवेलमलयोरन्तराले निर्मित. सेनुपथो येन तथाभूते ।
तदनु प्रेरितान्यान्द्रोदितानि त्रिकूटस्य सुवेलस्य शिखराणि येन तादृशि राघवे ।
अद्यापि तज्यापारप्रत्यक्षानन्तरमपि । यद्वा—निशाचरैरप्रतिरोधेऽपि । किं प्रश्ने
विस्तये वा । तव । अग्रहणमनादर. । यत्तस्मिन्नप्येवं संभावयतीति भावः ।
‘ग्रहणं त्रयमिच्छन्ति ज्ञानमादानमादरम् ॥’

मलिआ मलयनिगन्वा थले इ चङ्कन्मिअं महोअहिसलिले ।

वुत्थं सुवेलसिहरे अज्ज वि किं तुज्ज राहवे अग्गहणम् ॥ ९९ ॥

[मर्दिता मलयनितम्बा स्थल इव चङ्कमितं महोदधिसलिले ।

व्युषितं सुवेलशिखरेऽद्यापि किं तव राघवेऽग्रहणम् ॥]

येन कपिद्वारा मलयनितम्बा मर्दिताः, स्थले यथा संचारः क्रियते तथा महोदधिसलिलेऽपि कृतः । सेतुं कृत्वैत्यर्थात् । किमपरं सुवेलशिखरे व्युषितम् । अद्यापि किं तत्र राघवे तवाग्रहणम् । तथाच त्वमदिगूढा पुनरपि मैवं शङ्किष्ठा इति भावः ॥

अथ सीतायास्त्रिजटाहृदि पत्नमाह—

तो अगहिओवपसा गओणिअत्तन्तजीविअमुहिज्जन्ती ।

तिअडाअ जणअतणआ सहिसवभावसरिसं उरन्मि णिसण्णा १००

[ततोऽगृहीतोपदेशा गतापनिवर्तमानजीवितमुह्यन्ती ।

त्रिजटाया जनकतनया सखीसद्भावसदृशामुरसि निषण्णा ॥]

ततस्त्रिजटावधनोत्तरं जनकतनया संख्यां यः सद्भावः सौहार्दं तत्सदृशं तद्योग्यं यथा स्यादेवं त्रिजटाया उरसि निषण्णा । ईदृशविपत्तौ य एवातुकूलं वक्ति तत्रैवाहसमर्पणं क्रियत इति भावः । किंभूता । अगृहीता इदमित्यमेवेत्यस्त्रीकृतस्त्रिजटाया उपदेशो यथा । अत एव प्रथमं व्यतिरेकनिश्चयाद्गतेन पश्चात्त्रिजटावाचा संदेहादपनिवर्तमानेन परावृत्त्यागतेन जीवितेन मुह्यन्ती प्राणसंदेहे सति मोहोत्कर्षादिति भावः । केचित्तु पुनर्मोहात्पतन्ती तदुपरि निषण्येति भावमाहुः ॥

अथ तदवस्थायां सीताया रोदनमाह—

लोअणवइअरलगं संसणिसण्णाअ तीअ तिअडावच्छे ।

गलितं कपोलपेहणपीडिज्जन्तालउग्गअं वाहजलम् ॥ १०१ ॥

[लोचनव्यतिकरलग्नं तिर्यङ्निषण्णायास्तस्यास्त्रिजटावक्षसि ।

गलितं कपोलप्रेरणपीड्यमानालकोद्गतं बाष्पजलम् ॥]

त्रिजटाया वक्षसि तिर्यङ्निषण्णायास्तस्या बाष्पजलं लोचनव्यतिकरेण संपर्कं । लग्नं सत् । वक्षसीत्यर्थात् । गलितं त्रिजटावक्षसि सांमुख्येनैव पतितत्वात्लोचनसंबन्धादशुसंबन्ध इति भावः । किंभूतम् । कपोलेन यत्प्रेरणं तेन पीड्यमानालकेभ्य उद्गतं निःसृतं तिर्यङ्निषण्णात्वादशुगौरैक्यमिति भावः ॥

पुनर्धैतन्ये सति जल्पनमाह—

तो जल्पितं पठता पुणो वि अत्यैकउद्विभसमूससिआ ।

उरघोलिरवेणीमुहयणल्लगुग्घुट्टमहिरथा जनअसुआ ॥ १०२ ॥

[ततो जल्पितुं प्रवृत्ता पुनरप्यकस्मादुत्थितसमुच्छ्रसिता ।

उरोघूर्णनशीलवेणीमुखस्तनलग्नोद्दृष्टमहीरजा जनकसुता ॥]

ततोऽश्रुत्यागानन्तरं जनकसुता जरिपतुं प्रवृत्ता । अकस्मादुत्थितं समुच्छ्रुतित्वं प्राणवायुर्वेसा सा पुनरागतप्राणा सतीत्यर्थः । त्रिजटावक्ष स्थलादुत्थिता सती समुच्छ्रसिता कृतोच्छ्वासा इति वा । पुनः किंभूता । उरसि घूर्णमानेन वेणीमुखेनोद्दृष्टमुत्प्रेञ्चितं स्तनलग्नं महीरजो यस्या ॥

अथ चतुर्भिः पुनर्जल्पनस्वरूपमाह—

साहसु ज चिअ पढमं दद्दुण अहं इमं महिम्मि गिसण्णा ।

स चिअ मोहुम्मिह्ला पेच्छामि अ णं पुणो धरेमि अ जीअम् १०३

[शाधि यैव प्रथमं दृष्ट्वाहमिदं मयां निपण्णा ।

सैव मोहोन्मीलिता पश्यामि चैतत्पुनर्धारयामि च जीवम् ॥]

हे त्रिजटे, शाधि कथय । इदं रामशिरो दृष्ट्वा प्रथमं यैवाहं मयां निपण्णा मूर्च्छितास्मीत्यर्थः । सैवाहं मोहे मय्युन्मीलिता पुनः प्राप्तवन्तन्या तस्येतच्छिरः पश्यामि च जीव धारयामि च । तर्हि कथं यया रामशिरो दृष्टं सान्या, या च मूर्च्छिता साप्यन्दा, इदानीमहमप्यन्वेति । ईदृग्वस्त्वं यया रामशिरो दृष्टम्, सा जीवितुं न योग्येति धिन्ना निष्टुरहृदया या प्रथमत एव न मृतासीति भावः ॥

सहिआ. रक्खसवसही दिट्ठं तुह णाह एरिसं अवसाणम् ।

अञ्ज वि वअणिज्जहअं धूमाइ चिअ ण पज्जलइ मे हिअअम् १०४

[सोढा राक्षसवसतिर्दृष्टं तव नाथ ईदृशमवसानम् ।

अद्यापि वचनीयहृतं धूमायत एव न प्रज्वलति मे हृदयम् ॥]

हे नाथ, मयासद्यापि राक्षसवसतिस्त्वदर्शनप्रत्याशया सोढा । तत्रापि तवेदश-मयोव्यवसानं च दृष्टम् । एतत्तत्रोऽप्यशक्यमिति भावः । अद्याप्येतद्दर्शनोत्तरमपि वचनीयेन वाच्यतया हृतं मम हृदयं धूमावत एव संतापेन सोहान्धकाराविष्टं सद्दुःखमेवानुभवति, न तु प्रज्वलति । तथा च ज्वलनपूर्वकालीना धूमायमावाव-

स्थेति ज्वलिष्वलवस्थम् । किं तु राक्षसवासामनकाल एव ज्वलितुं योग्यमवसान-
दर्शनेऽपि न ज्वलतीति लोकानामपवादेन परास्त्रमित्यहमध्वन्येति भावः ॥

पुरिससरिसं तुह इमं रक्खससरिसं कअं णिसाअरवइणा ।

कह ता चिन्तिअसुलहं महिलासरिसं ण संपडइ मे मरणम् १०५

[पुरुषसदृशं तवेदं राक्षससदृशं कृतं निशाचरपतिना ।

कथं तावच्चिन्तितसुलभं महिलासदृशं न संपद्यते मे मरणम् ॥]

तव इदमवसानरूपं कर्म पुरुषाणां सदृशम् । पुंसा दारहरणे सति बुद्ध्यादिना
तदुद्धारः कर्तव्यः, संमुखे वा भर्तव्यमिति योग्यमित्यर्थः । निशाचरपतिना च
राक्षसानां सदृशं क्रूरं कर्म कृतम्, चोरिक्रिया ममापहरणं कृतम्, भवानपि हत्वा
मनोपदर्शितः । तद्योग्यमेवेति कथं तावन्महिलानां सदृशं चिन्तितेनेच्छया सुलभं
मे मरणं न संपद्यते भर्तुरनुमरणं स्त्रीभिः क्रियत इति तद्योग्यम् । तथा च यस्य
यद्योग्यम्, तेन तत्कृतम् । मया तु न कृतमित्यहमविश्वसनीयेति भावः ॥

पवणसुअसिद्धतुरिअं इह एन्तस्स अबलन्धिअं मह जीअम् ।

विरहलहुअं वि राहव मए जिअन्तीअ जीविअं तुज्झ हिअम् १०६

[पवनसुतशिष्टत्वरितमिहागच्छतोऽबलम्बितुं मम जीवम् ।

विरहलघुकमपि राघव मया जीवन्त्या जीवितं तव हृतम् ॥]

सीता जीवतीति पवनसुतेन शिष्टे कथिते सति त्वरितं यथा भवत्येवं विरहेण
लघुकमपि गत्वरमपि मम जीवमबलम्बितुं रहितुमिहागच्छतस्त्वाव जीवितं जीवन्त्या
मया हृतम् । यदि विरहात्तद्देवामरिष्यम्, तदा मृतैवाहमिति ज्ञत्वा त्वमपि नाग-
मिष्यः । तत्कथमिमानवस्थामान्नादधिष्य इति भावः ॥

अथ पुनरस्वा मोहमाह—

अलअन्धआरिअमुही समुहागअकण्ठभमिअवेणीबन्धा ।

मोहपडिवण्णहिअआ दरजम्पिअणीसहं पुणो वि णिसण्णा १०७

[अलकान्धकारितमुखी संमुखागतकण्ठभ्रमितवेणीबन्धा ।

मोहप्रतिपन्नहृदया दरजस्त्रितनिःसहं पुनरपि निपण्णा ॥]

अलकैर्विकीर्णतया दयामत्वेनान्धकारीकृतं मुखं यस्याः, तथा संमुखागतः सन्

कण्ठे ध्रुमितो चेष्ठीबन्धो यस्याः, इतस्ततः संचारात् । सा सीता मोहेन प्रतिपन्न-
माक्रान्तं हृदयं यस्यान्तया सती ईष्यन्निपतेनापि नि महं कण्ठद्विशोपादसामर्थ्ये
यथा तथा निपण्णा पुनरपि मद्यां निपतितेत्यर्थः । नि मज्ञा वाचीदित्यर्थः ॥

भूर्मां पतनमेव स्फुटयति—

तो फुडिअवेणिवन्धनभङ्गुगाअविसमकेसपल्हस्थरणे ।

पडिआ रामोरत्थलसअणणिरासहिअभा महिअलुच्छङ्गे ॥१०८॥

[ततः स्फुटितवेणीबन्धनभङ्गोद्गतनिपमकेशपर्यास्तरणे ।

पतिता रामोरःस्वलशयननिराशाहृदया महीतलोत्सङ्गे ॥]

ततः किञ्चिद्विद्यापानन्तरं रामस्योरःस्थले यच्छयनं तत्र निरागं हृदयं यस्या-
न्तया सती सीता महीतलस्रोत्सङ्गे पतिता । एवंविधविपत्तौ पुण्यो मातुः कौट एव
पतन्तीति भावः । किञ्चित् । स्फुटितस्य शिथिलत्वात्स्थानभ्रष्टस्य वेण्वा बन्धनस्य
बन्धनपाशस्य भङ्गेनापगमेनोद्गता प्रसृता, अत एव विपमा व्यस्ता ये केशान्त
एव पर्यास्तरणं यत्र तत्र । केशानां तृणादिभदास्तरणीभावेन बाहुन्यमुक्तम् ॥

पुनरपि शिरोदर्शनशुक्लव्यापारमाह—

तीअ णवपल्लवेण व पहराअन्वविहलेण हत्थेण सुहम् ।

परिमज्जिअं ण चअं एककपोलमिलिआलअं कइ वि कअम् १०९

[तया नवपल्लवेनेव प्रहाराताम्रनिहलेन हस्तेन मुग्धम् ।

परिमाष्टुं न शक्तिमेककपोलमिलितालकं कथमपि कृतम् ॥]

नवपल्लवेनेव वक्षस प्रहारादातामेण अत एव विहलेन मार्जनशयनार्थेन हत्थेन
तया सीतया मुखं परिमाष्टुं न शक्तिम् । किन्तु एकस्मिन्कपोले मिलिता संवर्णा-
द्वर्तुलीकृता भालक्य यत्र तादृशं कृतम् । तथा च मुखमार्जनाभावेऽपि मुग्धोपरि
विकीर्णत्वेन शिरोदर्शनप्रतिबन्धकत्वादलकानां ध्वरणं क्रियमाणमेककपोल एव
निष्पन्नं करस्य विह्वलत्वादर्शनस्य तावताप्युपपत्तेः, अपरकपोले तु विकीर्णा एव
ते स्थिता इत्यसामर्थ्यमुक्तम् ॥

अथाशुमार्जनमाह—

समुहमिलिअं वि जाहो रुअं वाहविहला ण नेहइ विट्ठी ।

ताहे कइ कइ वि कअं उदअकरुत्पुसिअलोअणं तीअ सुहय् ११०

[संमुखमिलितमपि यदा रूपं वाण्यविह्वला न गृह्णाति दृष्टिः ।

तदा कथं कथमपि कृतमुभयकरोत्प्रोच्छितलोचनं तस्या मुखम् ॥]

वापैरश्रुभिर्विह्वला छात्रा दृष्टिः । तस्या इत्यर्थात् । संमुखमिलितमपि रूपं घटा-
दिसरूपं यदा न गृह्णाति न विधयीकरोति तदा तथा सीतया मुखं कथं कथमपि
वक्षःप्रहारजन्यवैकल्ये सत्यप्युभयकरोत्प्रोच्छिते मार्जिताश्रुणी लोचने यत्र तथा-
भूतं कृतम् । शिरोदर्शनोत्कण्ठावशादिति भावः ॥

अथ पुनः शिरोदर्शनमाह—

तो सा भ्रमन्तमारुअविसभपइण्णालउणुसिअवाहजला ।

पेच्छइ राहववअणं गिसाअरोच्छुण्णमहिअलपहोलन्तम् ॥१११॥

[ततः सा भ्रमन्मारुतविषमप्रकीर्णालकोत्प्रोच्छितवाण्यजला ।

प्रेक्षते राघववदनं निशाचरावक्षुण्णमहीतलप्रचूर्णमानम् ॥]

ततोऽस्तुमार्जनानन्तरं सा राघववदनं पश्यति । कीदृशी । भ्रमता भारतेन
धात्रेण श्वासरूपेण वा विषमं प्रकीर्णरितस्ततश्चालितैरलकैरुत्प्रोच्छितानि मार्जितानि
वाण्यजलानि यस्याः सा । वदनं कीदृक् । निशाचरैरवक्षुण्णं कृतं सन्महीतले प्रचूर्-
णमानं प्रहृतम् ॥

अथ पुनरपि रोदनमाह—

लक्खिअन्तविसाआ अरुमहिउन्मिल्लणिअलद्विअणअणा ।

रामसिरवद्धलक्खा धुवइ धाहेण से ण रुम्मइ दिट्ठी ॥११२॥

[लक्ष्यमाणविपादाभ्यधिकोन्मीलनिश्चलस्थितनयना ।

रामशिरोवद्धलक्ष्या धाव्यते वाण्येणास्या न रुध्यते दृष्टिः ॥]

रामशिरसि रामशिरोरूपं वा वद्धमनुवद्धं लक्ष्यं यथा तादृश्यस्या दृष्टिर्वाण्येण
धाव्यते क्षान्त्यते, न तु रुध्यते अग्रियते । वाण्यस्याविश्रान्तपतनादालोकेनाग्रतीघाता-
दिति भावः । किंभूता । लक्ष्यमाणो विपादो यस्याम् । एवम्—अभ्यधिकमुन्मीलिते
तत्त्वजिज्ञासया सन्त्यग्विहारिते । अथ च—विस्मयान्निश्चलस्थिते नयने गोलके
यस्याः । दृष्टिरेकैव, दर्शनं वा ॥

अथ तस्या दैन्यमाह—

तो तं ददूण पुणो मरणेकरसाइ बाहणीसारच्छम् ।

आउच्छसु मं ति कअं तिअटागअलोअणाइ दीणविहसिअम् ११३

[ततस्तदृष्ट्वा पुनर्मरणेकरसया बाष्पनिःसाराक्षम् ।

आपृच्छस्व मामिति कृतं त्रिजटागतलोचनया दीनविहसितम् ॥]

ततः पुनरस्ममार्जनानन्तरं पुनस्तच्छिरो दृष्ट्वा त्रिजटाया गणे उन्मुखे लोचने यस्यासथाभूतया तथा मामापृच्छस्व सवद मरणकृतोद्यमा मामनुजानीतीति दीनं शोच्यं सकृदहं वा हास्यं कृतं बाष्पेण गलितत्व्यान्निःसारे अक्षिणी यत्र तद्यथा व्यादेयम् । किंभूतया । मरण एव एकस्मिन्नेको वा रसो यस्यास्तादृश्या । तथा च — राशरीमन्ध्रे मरणमिति दैन्यम्, मृता हृदादेव रामो द्रष्टव्य इति हास्यम् । यद्वा ह्यनशितोदर्शनोत्तरमितकालमेव जीवितास्मीत्यात्मविन्दावशाद्दीनविहसितमेति भावः ॥

अथ त्रिजटा प्रखस्या वचनमाह—

सहिअम्मि रामविरहे दारुणहिअअप्पडिच्छिअ वेह्वे ।

सहइ गअणेहल्लहुअं मइ विहज्जमरणं इमं ति परुण्णा ॥ ११४ ॥

[सोढे रामविरहे दारुणहृदयप्रतीष्टे वैधव्ये ।

सहस्य गतस्त्रेहल्लघुकं मम निर्लज्जमरणमिदमिति प्रहृदिता ॥]

हे त्रिजटे, प्रथमं रामविरहे सोढे सत्यनन्तरं दारुणहृदयेन प्रतीष्टेऽङ्गीकृते वैधव्ये च सति गतो यः त्रेहस्तेन लघुकमनादरणीयम् । यत्र विरह एव मर्तुमुचितं तत्र वैधव्यमपि सोढवतीत्यहो नि जेहा दारुणा चेति दुर्वाददिपयत्वादिति भावः । अत एव निर्लज्जमरणमिदं मम महस्य क्षमस्य नोपहागविपरीदुर्वा इत्युक्त्वा सीता पुनः प्रहृदिता । ममाप्येवमनश्च प्रसक्तमिति भावः ॥

पुनर्विलापमाह—

सअरस अ एस गइ ण उणो माणुण्णआण इममवसाणम् ।

अणुसरिसं ति भणन्वी आहन्तूण पडिआ थिरं थणअलसम् ११५

[सर्वस्य चैषा गतिर्न पुनर्मनोञ्जतानामिदमवसानम् ।

अनुसदृशमिति भणन्ती आहस्य, पणित्वा स्थिरं स्तनकलशम् ॥]

सर्वस्यैषा गतिः । उत्पत्त्यनन्तरं विनाशरूपेत्सर्वं । मनोञ्जतानां पुनरिदमव-

सानम् । एवंरूपेण मरणे नानुसहशं न योग्यमिति भणन्ती सीता स्तनकलशमा-
हृत्य करभ्यां प्रहृत्य स्थिरं पतिता । भूमावित्यर्थात् ॥ यद्वा सर्वस्य स्त्रीजनस्यैषा
वैधव्यरूपा गतिः । मानोन्नतानां पुनरिदमवसानं न योग्यमित्यन्वयः । तथा च—
प्रियस्य मरणेन स्वस्य वैधव्येन वा तथा न दुःखम् यथा भर्तुरसदृशमृत्युनेति भावः ।
एतेन मरणनिश्चयः सूचितः ॥

आत्मन्यवज्ञामाह—

तद् जीवलज्जिआए विलवन्तीअ वि विसाअणीसहमउअम् ।

दासरहि त्ति पलन्तं पिओ त्ति सीआइ ण चइअं वाहत्तुम् ११६

[तथा जीवलज्जितया विलपन्त्यापि विपादनिःसहमृदुकम् ।

दाशरथिरिति प्रलपितं प्रिय इति सीतया न शकितं व्याहर्तुम् ॥]

तथा लूनशिरोदर्शनानन्तरमपि जीवो जीवितं तेन लज्जितया सीतया विपादेन
निःसहमसामर्थ्यम् । अत एव मृदुकं लघु लघु यथा स्यादेवं विलपन्त्यापि सत्या
रामसंबोधने 'दाशरथे' इति प्रमृताक्षरमपि प्रलपितम् । प्रियेत्यल्पाक्षरमपि व्याहर्तुं
न शकितम् । निःसहप्रलापे मुखोद्यवर्णोच्चारणेऽस्य योग्यत्वेऽपि लूनशिरोदर्शन-
मात्रेणामृताया मम कुतः प्रियत्वमस्मिन्निति भावः । क्लेशनिवन्धनमरणशालित्वेन
दशरथस्यैचित्तमपल्यमसीति विशिष्य तन्नामग्रहणे तात्पर्यम् ॥

अथ प्रलपे निवृत्तिमाह—

अणुसोइवं ण इच्छइ ण देह अङ्गम्मि सा परम्मि पहारम् ।

वाहं सुअइ ण रुम्भइ मरिअच्चे लब्धपञ्चअं से हिअअम् ॥११७॥

[अनुशोचितुं नेच्छति न ददात्यङ्गे सा परस्मिन्निव प्रहारम् ।

वाप्यं मुञ्चति न रुणद्धि मर्तव्ये लब्धप्रलयमस्या हृदयम् ॥]

सा सीतानुशोचनं कर्तुं नेच्छति कण्ठशोपात्, परस्मिन्निव शत्राविव अङ्गे प्रहारं
न ददाति निःसहत्वात्, वाप्यं न मुञ्चति किं तु रुणद्धि बहुरोदनदुःस्वचक्षुःपीडा-
करत्वात् शिरोदर्शनविलोपकत्वाच्च । तर्हि प्रणयस्य न्यूनत्वमतो हेतुमाह—अस्या
हृदयं मनो मर्तव्ये लब्धप्रलयं यतो लब्धः प्रलयो निश्चयो येन तज्जातनिश्चयमि-
त्यर्थः । तथा च मरणरूपसर्वाधिकव्यापारे दत्तमरत्वादिति भावः ॥

अथ त्रिजटायाः सान्त्वनवचनं प्रस्तौति—

तो तं मरणनिमित्ते अपि अत्तन्तद्दिअं पञ्चत्ता वक्तुम् ।

तिअडा धुअग्गकरअलदरएडिअपडिच्छिअङ्गविसमो अण्णम् ११८

[नतस्तां मरणनिमित्ते अनिर्वर्तमानहृदयां प्रवृत्ता वक्तुम् ।

त्रिजटा धुनाप्रकरतलदरपतितप्रतीष्टाङ्गविपमावनताम् ॥]

ततः सीताया अनुशोचनादिनिवृत्त्यनन्तरं त्रिजटा ता सीता वक्तुं प्रवृत्ता । कीदृशीम् । मरणनिमित्ते अनिर्वर्तमानं हृदयं यस्यास्ताम् । कृतमरणनिधयाम् । एवं धुनाप्रभ्या करतलभ्या किञ्चित्पतितं सत्प्रतीष्टमवलम्बितं यदङ्गं तेन विषमं व्यस्तं यथा स्यात्तथावनतां भूमिपतनादिरूपमरणव्यापाराविष्टसीतादेहस्य यथा यथा तत्प्रतिबन्धकत्रिजटाकरतलभ्यां धारणम्, तथा तथा तस्याजनाय तदङ्गभङ्ग्या तदवनतत्वम् । अत एव त्रिजटाकरतलयोरपि सीताङ्गभङ्ग्या धुनाप्रत्वमिति भावः ॥

त्रिजटावचनस्वरूपमाह—

जाणइ सिणेहभणिअं मा रअणिअरि त्ति मे जुवच्छसु वअणम् ।

उज्जाणम्मि वणम्मि अ अं सुरहिं तं लआण गेहइ कुसुमम् ११९

[जानकि स्नेहभणितं मा रजनीचरीति मे जुगुप्सस्व वचनम् ।

उद्याने वने च यत्सुरभि तल्लतानां गृह्यते कुसुमम् ॥]

हे जानकि, स्नेहेन भणितमुक्तम् । 'भरिअम्' इति पाठे सृतं पूर्णम् । मे वचनमाहं रजनीचरीति मा जुगुप्सस्व मा गर्हय । अर्थान्तरन्यासमाह—उद्याने गृह्यारामे वनेऽरण्ये च लताना यत्कुसुमं सुरभि तदेव गृह्यते । नोद्यानमिति वदतीक्ष्णीत्कारीना गृह्यते, न वा वनमिति सुगन्धिपाटलादीना त्यज्यते । 'वणम्मि व' इति पाठे उद्याने वने वा वदरादीनामुपादानम्, वक्तुल्यदीनां चानुपादानम् । एवं न किन्तु यत्र यत्सुरभि तत्र तदुपासीयते तदन्वयस्यैव इति ग्रहणपरिहारयोः दानवनादित्वमुपाधिर्न प्रयोजकः किं तु सौरभादिरतिवत्प्रकृतेऽपि वचनस्य प्रियत्वं विचार्यता राक्षसीत्वमप्रयोजकमिति भावः ॥

अथ त्रिजटा स्तोत्रनिर्णयार्थित्वं व्यञ्जयति—

किमु जीअन्तीअ तुमे जइ अलिअं सहि ण होअ राहवमरणम् ।

अणहे उण रहुणाहे तुह मे मरणविह्वरं किलिम्मइ हिअअम् १२०

[किमु जीवन्त्या त्वया यद्यलीकं सखि न भवेद्राघवमरणम् ।

अनघे पुना रघुनाथे तव मे मरणविधुरं क्लाम्यति हृदयम् ॥]

हे सखि, राघवमरणं यद्यलीकं मिथ्या न भवेत्तदा त्वया जीवन्त्या किमु । किं प्रयोजनमित्यर्थः । तर्हि तव मरणमेव श्रेष्ठमिति भावः ॥ यद्वा—यद्येतदलीकं तदा त्वया जीवन्त्या किमु होञ्ज किं भूयत इत्यर्थः । तदा त्वयापि मृतमेव स्याद्युवयोरेकजीवत्वात् । तथा च त्वज्जीवितमेव तज्जीवने प्रमाणमिति भावः ॥ रघुनाथे पुनरतपेऽक्षते जीवति वा तव मरणेन विधुरं दुःखितं मम हृदयं यतः, ततः संप्रति क्लाम्यति । तथा च रामो जीवत्येव, त्वं वृथा नात्मानं व्यापादयेति भावः ॥

पुनर्निरुपाधित्वमेव द्रढयति—

चिन्तेऽं पि ण लम्भइ जइ संभावेसि तह इमं जइ होन्तम् ।

तो दाणि किं जणम्मि व तुमम्मि संठावणा महं अणुरूवा १२१

[चिन्तयितुमपि न लभ्यते यथा संभावयसि तथेदं यदि भवत् ।

तदेदानीं किं जन इव त्वयि संस्थापना ममानुरूपा ॥]

हे सीते, यथा त्वं संभावयसि तर्केण जानासि । राममरणमित्यर्थात् । तथा चिन्तयितुमपि आहार्योपस्थितिविपर्ययकर्तुमपि न लभ्यते न युज्यते । अथ तथा सत्यमेवेदं यदि भवदभविष्यत् । लुब्धे घतु प्रत्ययः । तदेदानीं रामं विना जन इव साधारणजन इव त्वयि मम संस्थापना जीवयितुं व्यवसायः समाश्वासना किमनुरूपा योग्या । अपि तु नैत्यर्थः । तथा च रामादरनिबन्धनस्त्वय्यादरः, प्रयुक्त पत्यनु-मरणरूपधर्मप्रतिषेधः पापजनक इत्यतोऽपि जानीहि रामो जीवतीति भावः ॥

पुनरपि सोपपत्तिमर्थापत्तिमाह—

सअला निसाअरपुरी वरपरिवाडिसमणीहरिअरुण्णरवा ।

एकेण कजा कइणा कह होइहि अणहरक्खसं रहुवडणम् १२२

[सकला निशाचरपुरी गृहपरिपाटिसमनिर्हृदितरुदितरवा ।

एकेन कृता कपिना कयं भविष्यत्यनधराक्षसं रघुपतनम् ॥]

सकला संपूर्णा कलासहिता मनोरमा वा निशाचरपुरी लङ्का गृहपरिपाट्यां गृह-पर्याये समं युगपत्निर्हृदितः शब्दान्तरोत्पादी रुदितरवः । रक्षसानामित्यर्थात् ।

यस्यां तादृशी । यद्वा गृहपरिपाद्या समस्तुल्यो निर्द्दितो यथा दाहजन्यवाच्यद्वारा
गृहपरिपाटिः शब्दान्तरोत्पादिका तथा रुदितरवोऽपि यस्यामित्यर्थः । गृहदाहवा-
च्यराक्षसरोदनशब्दयोस्तुल्यवदुत्पत्तेः । एवंभूता । एकेनारहायेनानिर्धारितविशेषेण
साधारणेन वा हनूमता कृता । अतः कथमधः क्षतादि तद्रहिता राक्षसा यत्र तथा-
भूतं रघुपतनं भवेत् । तथा च तथाविधकोटिबानरराहाये तस्मिन्निहते कोटिको-
टिराक्षसा अपि निहताः स्तुः, अतस्तदभावे तत्कथं तर्कयसीति भावः ॥

अथ राक्षसप्रलयं सिद्धान्तयति—

णत्थि णिहम्मइ रामो अइरा लोहिइ अरक्खसं तेह्लोकम् ।

दिट्ठंति भणामि फुडं पत्तिअ कस्स वि पिओ कुलस्स विणासो १२३

[नास्ति निहन्यते रामोऽचिराद्भविष्यत्यराक्षसं त्रैलोक्यम् ।

दृष्टमिति भणामि स्फुटं प्रतीहि कस्यापि प्रियः कुलस्य विनाशः ॥]

निहन्यते राम इति पक्षो नास्ति नारायणरूपत्वात् । यद्वा—स नास्ति येन
निहन्यते रामः । 'न' इति पाठे स नास्ति यं न हन्ति रामः । न केवलमेतापदेव
कित्वच्चिरात्त्रैलोक्यमराक्षस राक्षसशून्यं भविष्यति । इदं मया स्फुटं व्यक्तं दृष्ट-
मिति भणामि योगेन । पुराणादिना वेत्यर्थः ॥ यद्वा—दृष्टं ज्ञानमिति स्फुटं
भणामि । रावणादपि न विमेनीत्यर्थः ॥ विपक्षे बाधकमाह—प्रतीहि कस्यापि
कुलस्य विनाशः प्रियः । काका—न प्रिय इत्यर्थः । तथा च कुलविनाशमस्मीक्य-
निघाय परसमाधानं केनापि न कियत इति मद्बचनमन्यथा मा शङ्किष्य
इति भावः ॥

अनिष्टापत्तिमुखेन शोकं लाजयति—

उट्ठसु मुएसु सोअं पुस एअं वाहमइलिअं थणवट्टम् ।

सुणसु सउणेण वट्टइ समराहिसुहे पइम्मि अंसुणिवाओ १२४

[उत्तिष्ठ मुख शोकं प्रोच्छ वाप्यमलिनितं स्तनपृष्ठम् ।

शृणु शकुनेन वर्तते समराभिमुखे पत्न्यावश्रुतिपातः ॥]

उत्तिष्ठ, शोक मुख, वाप्यमलुभि श्वसैर्वा मलिनितं स्तनपृष्ठं प्रोच्छ । उपप-
त्तिमाह—शृणु पत्न्यो समराभिमुखे पत्न्यावश्रुतिपातः शकुननिमित्तं न वर्तते । कित्त-
मद्बलनिमित्तमिति भावः ॥

अथ रामसत्तायामनुमानमाह—

मोत्तूणे अ रहुणाहं लज्जागजसेअविन्दुइज्जन्तमुहो ।

केण व अण्णेण कअ पाआरन्तरिअणिप्पहो दहवअणो ॥१२५॥

[मुक्त्वा च रघुनार्यं लज्जागतस्त्रेदविन्दूयमानमुखः ।

केन वान्येन कृतः प्राकारान्तरितनिष्प्रभो दशवदनः ॥]

च पुना रघुनार्यं मुक्त्वा केन वान्येन दशवदनः कपिरुद्धत्वात्प्राकारमात्रेणान्तरितः सन् निष्प्रभः कृतः । तथा च रामेणैव कृत इत्यर्थः । कीदृक् । अवरोधजन्यया लज्जयागतैः स्त्रेदैर्विन्दूयमानं विन्दुभिः पूर्यमाणं मुखं यस्य स तथा । तथा च—संनिहितमृत्वोर्मुखश्रीरन्यथा प्रतिपद्यत इत्यतोऽपि रावणमृत्युननुमाय रामजीवनमनुमीयतामिति भावः ॥ यद्वा—सीताप्राप्तिव्यतिरेकनिश्चयाशिष्प्रभ इत्यर्थः । तेन ततोऽपि तदनुमीयतामिति वा ॥

अथ भाविनं रामस्यानुमानव्यापारमभिधाय सीतां शीतलयति—

अइरा अ वे रहुसुओ तण्णाअन्तगरहत्थमउइअपन्हम् ।

मोच्छिहि वेवन्तङ्गुलिगुप्पञ्चुक्खित्तविसमभाअं वेणिम् ॥ १२६ ॥

[अचिराच्च ते रघुसुतो आर्द्रायमाणाग्रहस्तमुकुलितपक्षाम् ।

मोक्षयति वेपमानाङ्गुलिगुप्यन्तुक्खित्तविपमभागां वेणीम् ॥]

अचिराच्च रघुसुतस्ते वेणीं मोक्षयति । किंभूताम् । आर्द्रायमाणाभ्यां त्वत्स्पर्शात् स्निग्धद्रवां हस्ताप्राग्भ्यां मुकुलितानि सैदसंचन्धात्संवृत्तानि पक्षमाणि असंयमनादुत्थितलोमाप्राणि यस्याह्याम् । एवं नावोदयादेव वेपमानाभिरङ्गुलीभिर्हत्क्षिप्ताः समीकृता विपमभागा यस्याः । श्लेषितो भर्ता समागत्य प्राकृतं विरहिण्या वेणी-
बन्धं मोचयतीति भावः ॥

अथ रावणस्य निन्दया मरणधौव्यमाह—

विअलिअलज्जालहुअं एअ करन्तस्स रहुवइम्मि धरन्ते ।

ण अ तह दुक्खामि तुमे जह पविपत्तम्मि दहमुहस्स सहावे १२७

[विगलितलज्जालसुकमेतत्कुर्वतो रघुपतौ ध्रियमाणे ।

न च तथा दूये त्वया यथा परिवृत्ते दशमुखस्य स्वभावे ॥]

अहं त्वया हेतुभूतया तथा न द्वये यथा इक्षुमुखस्य स्वभावे परिवृत्तेऽन्यथाभूते
सतीत्यर्थः । अन्यथाभावमेवाह । किंभूतस्य । रघुपतां प्रियमाप्ते जीवति सति
विगलिता या वधनमूलिका लब्धा तथा लघुकमश्लाघनीयमेतन्मायामस्यरूपं छलं
कुर्वतः । तथा चैवंविधत्वद्दुःखेनापि मम तथा न दुःखम्, यथा लोकनिन्दितैकच्छ-
लतदुत्थलज्जापरित्वागरूपप्रकृतिविपर्ययाभ्यां रावणस्यासन्नमृत्युज्ञानादिति भावः ॥

अथ रामस्योत्कर्षेण परानभिभाव्यत्वमाह—

वालिवहदिदृष्टसारं बाणगलत्स्थिभ्रसमुद्दिण्यथलवहम् ।

रोहिभ्रलङ्कावलयं मा लघुकं प्रेच्छ राहवस्य भुजबलम् ॥१२८॥

[वालिवहदृष्टसारं बाणगलहस्तितसमुद्दत्तलपयम् ।

रोहितलङ्कावलयं मा लघुकं पश्य राघवस्य भुजबलम् ॥]

हे जानकि, राघवस्य भुजबलं मा लघुकमल्पं पश्य जानीहि । कीदृक् । बालिनो
वधे दृष्टमार ज्ञानध्वरावणबाधकरूपनिर्गर्भम् । अथ बाणेन गलहस्तितः प्रेरितो
यः समुद्रसेन दत्तो रामायेल्लर्थात् स्थलरूपः पन्था यस्यत् । अथ रोहितं लङ्का-
वलयं येन । तथा च रामे नैतत्संभाव्यमिति भावः ॥

अथ शकुनदर्शनेन सत्यापवति—

दिदृष्टासि मए सिविणे ससिसुरालिहणसोहिउन्मुहपडिमा ।

स्क्न्धुद्विअसुरगअकण्णआलविहुअधयलंसुअदसद्धन्ता ॥ १२९ ॥

[दृष्टासि मया स्वप्ने शशिसूर्यालिहणशोभितोन्मुखप्रतिमा ।

स्कन्धोत्थितसुरगजकर्णतालविधुनधवलांशुकदशार्धान्ता ॥]

हे सीते, त्वं मया स्वप्ने दृष्टासि । कीदृशी । शशिसूर्योरालिहणेन मिलनेन
शोभिता उन्मुखी प्रतिमा आकृतिर्यस्याः सा । एवं स्कन्धेनोत्थित उन्नतस्कन्धो यः
सुरगजस्तर्कणतालेन विधुतो धवलाशुकस्य दशार्धान्तो यस्यास्तथा चरावतस्कन्धो-
परि पार्श्वद्वयवर्तिचन्द्रमूर्या श्वेताम्बरा च इत्यप्रतिमा दृष्टेति । पुष्पकोपरि रामलक्ष्म-
णसाहित्यं सीतायाः सूच्यमानं रावणस्येण राज्यलक्ष्मीप्राप्तिं सूचयति । तदुक्तं
स्वप्नाध्याये—‘आरोहणं गोहयवृजराणाम्’ इत्यादि ॥

पुनः स्वप्नेनैव रावणाशुभं स्फुटयति—

दिङ्को अ मे दहमुहो दहमुहपरिवाडिविअडकहृणमगो ।

कालदढ पासकङ्खिअदरघडिडग्घडिअखडिअमुहसंघाओ ॥१३०॥

[दृष्टश्च मे दशमुखो दशमुखपरिपाटिविकटकर्षणमार्गः ।

कालदढपाशकृष्टदरघटितोद्धाटितस्खलितमुखसंघातः ॥]

मे नया दशमुखश्च दृष्टः । स्वप्ने एवेत्यर्थात् । केवलं त्वमेवेत्यर्थः । कीदृक् । दशानां मुखानां परिपाट्यानुक्रमेण विकटो विस्तीर्णः कर्षणमार्गः छेदनस्थानं यस्य सः । तथा—छिन्नशिरस्कृतया मुखावलम्बनस्थानस्य विकटत्वमित्याशयः । अत एव कालस्य यमस्य दृढपाशेन कृष्टः सन् पुनः किञ्चिद्धटितः संवद्ध उत्पन्न इति यावत् । पुनरुद्धाटितः छिन्नोऽतः पतितो भूमापित्यर्थान्मुखसंघातो यस्य । वारं वारं यमपाशाकृष्टः छिद्यते उत्पद्यते पतति चेत्यर्थः । तथा वासशो मृत्युः सूचितः ॥

अथ मस्तकस्य मायात्वं सिद्धान्तयति—

तं अवलम्बसु धीरं णासउ संपइ अमङ्गलं जाव इमम् ।

मुणिअपरमत्थलहुई अवहीरिअणिफ्फला णिअत्तउ माआ १३१

[तदवलम्बसु धैर्यं नश्यतु संप्रत्यमङ्गलं यावदिदम् ।

ज्ञातपरमार्थलघुकावधीरितनिष्फला निवर्ततां माया ॥]

तत्पूर्वोक्तहेतोर्धैर्यमवलम्बसु । यावदिति परिच्छेदे । इदमङ्गलं रोदनादिरूपं संप्रति नश्यतु । इयं च शिरोघटनरूपा माया निवर्तताम् । कीदृशी । ज्ञातपरमार्थं सती लघुका तुच्छा कपटस्य विशेषादर्शनाप्रावधिकत्वात् । अतोऽवधीरिताना-
दता सती निष्फला अमाजनिक्त्वा । तथा च कपटत्वेन निर्णयावहेल्या निष्फला-
येति भावः ॥

अथ शिरोलीकत्वनिगमनेन त्रिजटाया वचनमुपसंहरन्नाह—

होत्तं जइ रामसिरं एआवत्थं पि तो समूससमाणम् ।

अमअं मिव णाअरसं आसाएउण तुह करण्फरिससुहम् ॥१३२॥

[भवद्यदि रामशिर एतावदवस्थमपि ततः समुच्छ्रंसत् ।

अमृतमिव ज्ञातरसमासाद्य तव करस्पर्शमुखम् ॥]

एतद्यदि रामशिरो भवदभविष्यत्तदा एतावदवस्थं छिन्नमपि ज्ञातरसं तव कर-
स्पर्शमुत्तममृतमिवावाचास्वाद्य वा समुच्छ्वसत्समुदश्वासिष्यदजीविष्यदित्यर्थः । मृत-
मप्यमृतेन जीवतीति रामशिरः सर्वथा भैतदिति भावः । तृट्ठे शतृप्रत्ययः ॥

अथ नूनमदिशशङ्कीति घन्धुडनहृदयानीति पुनरपि सीताया रोदनमाह—
इत्थं रामपेन्मकित्तणदूसहवज्जाहिघाजदूमिअहिअजा ।

संभरिअ मुक्ककण्ठमण्णनअं मरणणिअआ वि परुण्णा ॥ १३३ ॥

[इति रामप्रेमकीर्तनदुःसहवज्राभिघातदुःखितहृदया ।

संस्मृत्य मुक्तकण्ठमन्यमयं मरणनिश्चयापि प्ररुदिता ॥]

इत्यनेन प्रसारेण त्रिनयाकृतं यद्रामप्रेमकीर्तनं तदेव दुःखहेतुत्वाद्दुःसहो वो
वज्राभिघातसेन दुःखितहृदया सती सीता संस्मृत्य । पूर्वप्रेमव्यवहारमित्यर्थात् ।
मुक्तकण्ठमुच्यैर्या स्यादेवं मरणे कृतनिश्चयाप्यन्वयनत्रं पूर्वरोदनापेक्षयापि श्श्राण-
त्मकत्वेन विलक्षणं यथा भवत्येवं प्ररुदिता । यथा मृतस्यानुबन्धस्वरणं तथा तथा
रोदनाधिक्यं भवतीति भावः ॥

अथ प्रसन्नान्तरेण सीतासमाधासनमाह—

तो तिअह्वावअणेहि वि ण संठिआ जाव तीअ पववकलअलो ।

रणसंणाहगमीरो ण सुओ राहवपहाअमङ्गलपटहो ॥ १३४ ॥

[तत्रस्त्रिजटावचनैरपि न संस्थिता यावत्तया हृवगकलकलः ।

रणसंज्ञाहगमीरो न श्रुतो राघवप्रभातमङ्गलपटहः ॥]

तत्रघरमरोदनान्तरं सीता त्रिजटावचनैरपि तावच्च संस्थिता राघवसंबन्धि-
त्वात् समाश्रयता, यावत्तया हृवगणां कलकलः, तथा राघवस्य प्रभातमङ्गलपटह-
पटहश्च निश्च न श्रुतः । पटहश्चनैः कीदृक् । रणसंज्ञाहतिमितं गमीरः । सर्वे श्रुत्वा
संनहन्तिवति तारतापीकृतं तथा च हृवगकोलाहलपटहनिर्हादयोः श्रुत्वा त्रिजटा-
वचसि प्रामाण्यप्रदाहप्रतीता सती आश्वासयित्वा इत्यर्थः । 'रणसंज्ञागमीरो' इति पाठे
रणसंज्ञा रणसंकेतस्वरूपं गमीर इत्यर्थः । हृवगकलकलरूपो मङ्गलपटहश्चनिरित्यर्थ-
इति चेत् ॥

अथ समाश्वस्तायाः सीताया विश्वसितमाह—

अह बहुविहसंठावणपञ्चाणिज्जन्तजीविआसाबन्धम् ।

सीअ गअसोअविसअं दूरुण्णामिअपओहरं णीससिअम् ॥१३५॥

[अथ बहुविधसंस्थापनप्रत्यानीयमानजीविताशाबन्धम् ।

तया गतशोकविषदं दूरोन्नामितपयोधरं निश्चसितम् ॥]

अथ प्रसन्नानन्तरं तथा निश्चसितं निःश्वासः कृतः । अस्माभिराश्वस्तवकोलाह-
ल्यदिना रामसत्तानिश्चयादिति भावः । बहुविधसंस्थापनेन त्रिजटाकृतसमाश्वस्तनेन
प्रत्यानीयमानस्य गच्छतः परावर्तितस्य जीवितस्वाशाबन्धो यस्यादिति क्रियाविशे-
षणम् । सीतया हर्षेनिःश्वासः कृत इति त्रिजटावीर्यामपि सीतागीविताशाबन्ध उत्पन्न
इत्यर्थः । एवं गतेन शोकेन विषदमानन्दत्वान्नुष्णम् । एवं दूरमुपामितौ पयोधरौ
यत्रैत्रपि ह्यं क्रियाविशेषणम् । तथा च 'दीहं पि समुससिअम्' इति पूर्वोक्तश्लो-
कहेतुकनिश्वासापेक्षयाप्यानन्दहेतुकनिःश्वासस्य महत्त्ववर्णनेन शोकौत्तरकालीनत्वा-
दानन्दस्य शोकापेक्षवाप्युक्तयः सूचितः ॥

अथ पुनः सीताया विरहदुःखोत्पत्तिमाह—

तो आसासिअमुहिए तीए पुणरुत्तसच्चविअवीसत्थे ।

विहृद्धिअवेहृद्धमए पुणो वि संघडइ विरहदुक्खं हिअए ॥१३६॥

[तत आश्वासितसुखिते तस्याः पुनरुत्तसत्यापितविश्वस्ते ।

विषटितवैधन्यमये पुनरपि संघटते विरहदुःखं हृदये ॥]

ततो रामसत्तानिश्चयेन जीवधारणोत्तरं तस्या हृदये विरहदुःखं पुनरपि संघटते
स्मृतीत्यर्थः । अन्तराशिरोदर्शनेन विरहदुःखीभत्साक्षिरसोत्पत्त्या जागरूकस्यापि
विप्रलम्भस्य विच्छेदादिति भावः । किंभूते । प्रथमं त्रिजटाभक्त्याश्रयिते सति
सुखिते । अथ रामसत्तया रूपैकार्यतया पुनरुत्तस्येन श्वस्तवकोलाहल्यदिना परस्त्रापितं
रानोऽस्तीति स्थिराकरणम् । भावे चः । तेन विश्वस्ते प्रमाणसंभवेन विशेषेण-
श्वस्ते । अत एव विगठितं वैधन्यमयं यत्र तथाभूते ॥

अथ सीतायात्रिजटानुरागकथनमुखेनाश्वसकं विच्छिनत्ति—

माआमोहम्मि गप सुए अ पवबाण समरसंणाहरवे ।

जणअतणआइ दिट्ठं तिअडाणेहाणुराअभणिअस्त फलम् ॥१३७॥

इअं तिरिपयरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे

महाकव्वे एआरहो आसासओ ॥

[मायामोहे गते श्रुते च प्लवगानां समरसंणाहरवे ।

जनकतनयया दष्टं त्रिजटान्नेहानुरागभणितस्य फलम् ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये एकदश आश्वसः ॥

जनकपुत्र्या सीतया त्रिजटाया येहो वात्सल्यं दया अनुराग-प्रीतिस्तत्पूर्वकस्य भणितस्य फलं तात्पर्यपर्यवसानं वा दष्टम् । मत्प्रीत्या यथैवानया कथितं तथैव जातमिति ज्ञातमित्यर्थः । कुत्र सति । मायया जनिते मोहे गते प्लवगानां समरनिमित्ते संनाहस्य रवे संनहतां संनघतामित्यादिरूपे च श्रुते सति । द्वाभ्यां रामसत्तानिश्चयादिति भावः ॥

मायोत्तमाज्ञदशया रामदासप्रश्वसिता ।

रामसेतुप्रवीपस्य संपूर्णैकदशी शिखा ॥

द्वादश आश्वसः ।

अथ प्रत्यूषमाह—

ताव अ दरदलिउपपलपलोट्टधूलिमइलन्तकलहंसठलो ।

जाओ दरसंमीलिअहरिआअन्तकुमुआअरो पच्चूसो ॥ १ ॥

[तावच्च दरदलिनोत्पलप्रलुठितधूलिमलिनायमानकलहंसकुलः ।

जातो दरसंमीलितहरेितायमानकुमुद्राकरः प्रत्यूषः ॥]

यावत् षड्वक्त्रकलकलः श्रुत्वा, सीता विलपाहुपरला वा, तावदेव प्रत्यूषो जातः । कीदृक् । दरदलितेभ्य ईषद्विक्रमिषेभ्य उत्पलेभ्यः प्रलुठिताभिर्निर्गताभिर्धूनीभिर्संलिनायमानानि कलहंसानां कुलानि यत्र सः । तथा—न केवलमुत्पत्तानां विकासासंभ, किंतु कुमुदानामपि मुदपासंभ इत्याह—दरसंमीलितानि किंचिन्मुकुलितानि भवत एव हरितशृङ्गस्य श्रान्तपत्रचतुष्टयस्योपरिस्थित्वा हरितायमानानि कुमुदानि यत्र तथाभूता आकरा सरोवरादयो यत्र ॥

अथ निश्चायसान्नाह—

अरुणाअम्बच्छाओ णवसलिलाकलुसचन्दिमाहअमूलो ।

धाडकलङ्कखडरो ओसरइ तडो व रअणिपच्छिमभाओ ॥ २ ॥

[अरुणाताम्रच्छायो नवसलिलाकलुपचन्द्रिकाहतमूलः ।

धातुकलङ्ककलुषोऽपसरति तट इव रजनीपश्चिमभागः ॥]

रजन्याः पश्चिमो भागश्चरमयामोऽपसरति । प्रभातं जातमित्यर्थः । कीटक । अरुणेनारुणोदयेन संध्यारोगेण धाताम्रच्छायः । एवं नवसलिलं वन्या(?)तौर्यं कर्दमाविलम्बतात्तदाकलुषा प्राभातिकत्वाद्दूसरा या चन्द्रिका तयाहतं स्पृष्टं मूलं यस्य । उदयाचलावच्छेदोऽप्रभागस्तत्राक्षरसंबन्धात्ताम्रत्वम् । अस्तावलावच्छेदो मूलभागस्तत्राविल्वचन्द्रिकासंबन्धाद्दूसरत्वमिति भावः । तट इव । यथा धातुकलङ्केन गैरिक्तशोभेन कलुषो विचित्रो नखादीनां तटः कलुषवन्याजलाहतमूलः समपसरति पतति सोऽपि धातुयोगात्ताम्र इत्युपमा । यद्वा—रजनिशेषः पश्चिमावलसैवारुण-त्वाद्गैरिक्तमयस्तटश्चन्द्रिकारूपजलाहतमूलत्वात्पततीत्युत्प्रेक्षा ॥

अथ वृक्षच्छायानां दुर्लक्ष्यत्वमाह—

णिवृण्णिज्जइ रुअं अरुणसिहोलुगचन्दिअम्मि महीअले ।

ओवृत्तधूसराणं णवर चलन्तीण पाअवच्छाआणम् ॥ ३ ॥

[निर्वर्ण्यते रूपमरुणशिखावरुणचन्द्रिके महीतले ।

अपवृत्तधूसराणां केवलं चलन्तीनां पादपच्छायानाम् ॥]

अरुणशिखाभिरवरुणा मध्य चन्द्रिका यत्र तत्र महीतले केवलं चलन्तीनामेव पादपच्छायानां रूपं स्वरूपं निर्वर्ण्यते लक्ष्यते न तु स्थिराणामित्यर्थः । किंभूतानाम् । अपवृत्ताद्यानपगतानाम् । अत एव नीलिमापगमाद्दूसराणाम् । अरुणचन्द्रिकयोरेकतरप्रागभ्याभावाच्छाया विविच्य न गृह्यन्ते किंतु पवनान्दोलितशाखावशात्तथा चलनादीपदाकारतया च लक्ष्यन्त इति भावः ॥

प्राभातिकं रूपमाह—

संमीलइ कुमुअवणं अद्धत्वमिअगलिअप्पहं ससिबिम्मम् ।

विअलइ रअणिच्छाआ अरुणाहअमुद्धतारआ पुव्वदिसा ॥ ४ ॥

[संमीलति कुमुदवनमर्धास्तमितगलितप्रभं शशिविम्बम् ।

विगलति रजनीच्छायारुणाहतमुग्धतारका पूर्वदिक् ॥]

कुमुदवनं संकुचति, शशिविम्बमर्धास्तमितत्वादूलितप्रभमनुज्वलम् । भवतीत्यर्थात् । रजन्याश्छाया कान्तिर्विगलति प्रभातवशात् । अरुणेनारुणकान्त्याहता सृष्ट्य अत एव मुग्धा मन्दा- ध्रुवा वा तारका यत्र तादृशी पूर्वदिक् । भवतीत्यर्थः ॥

अथ गगनस्य परुषताम्रत्वमाह—

दीसइ अ तिमिररेइअपल्लवअम्बतरुणारुणाहअमिहिअम् ।

विसमविहिण्णमणसिखाभङ्गप्फरुसमणिपव्वअद्धं व णहम् ॥ ५ ॥

[दृश्यते च तिमिररेचितपल्लवाताम्रतरुणारुणाहतमेधिकम् ।

विषमविभिन्नमनःशिलाभङ्गपरुषमणिपर्वतार्धमिव नभः ॥]

तिमिरेण रेचितं स्पर्कं सत्पल्लवदाताम्रेण तरुणेनारुणेनाहता छाया । अरुणी- कृतेति यावत् । तादृशी मेपिका स्वल्पमेधो यत्रैवंभूतं प्राच्यवच्छिन्नं नभो विषमं विभिन्ना सण्डसण्डीकृता या मन शिला तस्या भङ्गेन चूर्णेन परुषं रूपं विचित्रं वा मणिपर्वतस्यार्धमिव दृश्यत इत्यन्वयः । तथा च गगनस्य नीलतया पर्वतेन, प्राच्यवच्छिन्नस्य तस्मारुणोदयारुणमेधिकाविशिष्टस्य पद्मरागादिमणिविशिष्टपर्वता- धेन, तत्रैवेतलत प्रसृतानामरुणकान्तीनां मन शिलाचूर्णेन तौल्यमित्युपमा ॥

अथ चन्द्रस्यास्तमनमाह—

ताव अ अरुणिअम्बं णवसलिलाउण्णगअपअच्छविकलुसो ।

पत्तो अरुणुणामिअपासल्लन्तगअणोसरन्तो व ससी ॥ ६ ॥

[तावच्चास्तनितम्बं नवसलिलापूर्णगजपदच्छविकलुपः ।

प्राप्तोऽरुणोनामितपार्श्वायमानगगनापसरन्निव शशी ॥]

यावदरुणप्रगतम्बं भवति तावदेव शशी अस्ताचलनितम्बं प्राप्तः । शीदक् । नवसलिलेनापूर्णं यद्गजस्य पदं मण्डलकृतिपदस्थानं तस्य या छविसादृक्कलुपः पाण्डुरः । तान्दालिककृष्टिजलस्य कर्दमाविलत्वादिति भावः । उत्प्रेक्षते—अरुणेनो- ज्ञामितमुनोद्धितम् अत एव पार्श्वायमानं पूर्वपार्श्वेनोत्थितं सत्पश्चिमपार्श्वेनावनतं तथा प्रतिभासायद्गगनं तस्मादपसरन्निव । अन्यत्रापि शृङ्गादावेकपार्श्वेनोत्थाप्यमाने शिरःस्थितं वस्त्वप्यपार्श्वेन पततीति ध्वनिः ॥

अथ वनानामवस्थानाह—

होन्ति पवणाहआईं फुडमधुरविहंगणीहरन्तरुआईं ।

गुञ्जन्तमहुअराईं धुससिल्हालहुअकिसलआइ वणाईं ॥ ७ ॥

[भवन्ति पवनाहतानि स्फुटमधुरविहंगनिर्हदद्रुतानि ।

गुञ्जन्मधुकराणि धुतशीतलघुककिसलयानि वनानि ॥]

वनानि पवनेनाहतानि सन्ति ध्रुतं पतितं यच्छीतं तेन लघूनि किसलयानि येषां तथाभूतानि भवन्ति । वायुना शीतपतनात्पत्राणां लघुत्वमित्यर्थः । किभूतानि । स्फुटं मधुराणि विहंगानां निर्हदन्ति शब्दान्तरोत्पादीनि रुतानि यत्र तानि । प्रातर्विहंगदिशब्दोत्पत्तेरिति भावः । एवं गुञ्जन्तो मधुकरा येषु । सिल्हा शीते देखी ॥

अथ चन्द्रस्य पतनमाह—

अरुणकन्तचिअलिअं णिअअङ्काणुगअबहलजोहाभरिअम् ।

अत्पसिहराहि पडिअं उक्खडिअकरावलम्बणं ससिबिम्बम् ॥८॥

[अरुणाक्रान्तविगलितं निजाङ्कानुगतबहलज्योत्स्नाभृतम् ।

अस्तशिखरात्पतितमुत्खण्डितकरावलम्बनं शशिविम्बम् ॥]

अस्तशिखराच्छशिविम्बं पतितम् । कीदृक् । अरुणेनाक्रान्तत्वादुत्तानीकृतत्वाद्दिगलितं स्थानभ्रष्टम् । एवम्—वहिरसत्त्वान्निजाङ्केऽनुगताभिर्बहलज्योत्स्नाभिर्भृतं पूर्णम् । गुह्यत्वात्पतनं युक्तमेवेत्याशयः ॥ एवम्—उत्खण्डितं विघटितं करैः किरणैरवलम्बनं यस्य । किरणानामसत्त्वात् । अन्योऽपि वृक्षादीं वर्तमानस्याजितसारतादिनिष्ठहस्तायवलम्बनः सन्गुह्यत्वात्पतः पततीति ध्वनिः ॥

अथ चक्रयोः संघटनमाह—

पिअअमवियोअट्टुक्खं कह वि गमेऊण जामिणीअ पहाए ।

अणुधाइ पडिरुअन्ती अचुभुट्ठाउं व सहअरी चक्काअम् ॥ ९ ॥

[प्रियतमनियोगदुःखं कथमपि गमयित्वा यामिन्यां प्रभाते ।

अनुधावति प्रतिरुच्यन्त्युत्थातुमिव सहचरी चक्रवाकम् ॥]

सहचरी चक्री प्रभाते चक्रवाकमनु लक्ष्मीकृत्य धावति गच्छति । उत्प्रेक्षते—अभ्युत्थातुमिव चक्रस्यागमनं ज्ञात्वाभ्युत्थानं कर्तुमिव । यथैकस्मिन्नागच्छत्यन्यो-

[संगीतमिति कुमुदवनमर्धास्तमितगलितप्रभं शशिविम्बम् ।

विगलति रजनीच्छायारुणाहतमुग्धतारका पूर्वदिक् ॥]

कुमुदवनं संकुचति, शशिविम्बमर्धास्तमितत्वादलितप्रभमनुज्वलम् । भवतीत्यर्थात् । रजन्याश्छाया चान्तिर्विगलति प्रभतवशात् । अरुणेनारुणकान्त्वाहता स्पृष्टवत एव मुग्धा मन्दाः ध्रुवा वा तारका यत्र तादृशी पूर्वदिक् । भवतीत्यर्थः ॥

अथ गगनस्य परुपतात्रत्वमाह—

दीसद् अ तिमिरेद्दपल्लवअम्बतरुणारुणाहअमिहिमम् ।

विसमविदिष्णामणसिलाभङ्गफरुसमणिपवअद्दं व णद्दम् ॥ ५ ॥

[दृश्यते च तिमिरेचितपल्लवाताम्रतरुणारुणाहतमेधिकम् ।

विपमविमिनमनःशिलाभङ्गपरुपमणिपर्वतार्धमिव नभः ॥]

तिमिरेण रेचिनं व्यक्तं सत्पल्लवदाताम्रेण तदणेनाहणेनाहता छत्रा । अहणीकृतेति यावत् । तादृशी मेचिक्र खल्पमेघो यत्रैवेभूतं प्राच्यवच्छिन्न नभो विपमं विभिन्ना दण्डदण्डीकृता या मनःशिला तस्य भोक्त चूर्णेन परुपं रूपं विचिनं वा मणिपर्वतस्यार्धमिव दृश्यते इत्यन्वयः । तथा च गगनस्य नीलनवा पर्वतेन, प्राच्यनच्छिन्नस्य तस्यारुणोदवारुणमेधिकानिशिष्टस्य पञ्चरगादिमणिविशिष्टपर्वतार्धेन, तत्रैवेतत्वात् प्रसृतानामरणकान्तीनां मन शिलाचूर्णेन तोत्पनित्युपमा ॥

अथ चन्द्रस्यस्तमनमाह—

ताव अ अस्थमिअम्बं णवसलिलाडण्णगअपअच्छविकलुसो ।

पतो अरुणुण्णानिअपासद्धन्तगअणोसरन्तो व ससी ॥ ६ ॥

[तावच्चास्तनितम्बं नवसलिलापूर्णगजपदच्छविकलुसः ।

प्राप्तोऽरुणोन्नामितपार्थायमानगगनापसरन्निव शशी ॥]

यावदरुणप्रागतम्बं भवति तावदेव शशी अस्तावन्नितम्बं प्राप्तः । क्रीडक् । नवसलिलेनापूर्णं यद्भवस्य पदं मण्डलाकृतिपदस्थानं तस्य या छविस्तद्वाकलुसः पाण्डुरः । तद्वत्कान्तिवृत्तिजन्मस्य कर्दमाविक्रवादिस्ति भावः । उत्प्रेक्षते—अरुणेनोन्नामितसुनोलितम् अत एव पार्थायमानं पूर्वपार्श्वेनोरिवं सत्पश्चिमपार्श्वेनावन्तं तथा प्रतिभावाद्यद्गमं तस्मादपसरन्निव । अन्यत्रापि पृथ्वादिरेकपार्श्वेनोत्पाद्यमाने शिःस्थितं वस्त्वपरपार्श्वेन पटवीती ध्वनिः ॥

अथ वनानामवस्थामाह—

होन्ति पवणाहाराँ फुडमधुरविहंगणीहरन्तरुआँ ।

गुञ्जन्तमहुअराँ धुससिल्हालहुअकिसलआइ वणाँ ॥ ७ ॥

[भवन्ति पवणाहतानि स्फुटमधुरविहंगनिर्द्दद्भुतानि ।

गुञ्जन्मधुकराणि धुतशीतलधुककिसलयानि वनानि ॥]

वनानि पवनेनाहतानि सन्ति धुतं पतितं यच्छीतं तेन लघूनि किसलयानि येषां तथाभूतानि भवन्ति । वायुना शीतपतनात्पत्राणां लघुत्वमित्यर्थः । किंभूतानि । स्फुटं मधुराणि विहंगानां निर्द्ददन्ति शब्दान्तरोत्पादीनि भूतानि यत्र तानि । प्रातर्विहंगदिशच्छ्रोत्रोत्तोरिति भावः । एवं गुञ्जन्तो मधुकरा येषु । लिहा शीते देखी ॥

अथ चन्द्रस्य पतनमाह—

अरुणफन्तविअलिअं णिअअङ्काणुगअवहलजोहाभरिअम् ।

अत्यसिहराहि पडिअं उक्खडिअकरावलम्बणं ससिबिम्बम् ॥८॥

[अरुणाक्रान्तविगलितं निजाङ्कानुगतवहलज्योत्स्नाभृतम् ।

असाशिखरात्पतितमुत्खण्डितकरावलम्बनं शशिविम्बम् ॥]

अस्तशिखराच्छशिविम्बं पतितम् । कीदृक् । अरुणेनाक्रान्तत्वादुत्तानीकृतत्वात्विगलितं स्थानध्रष्टम् । एवम्—बहिरसत्वाजिजाङ्केऽनुगताभिर्वहलज्योत्स्नाभिर्भूतं पूर्णम् । युक्तत्वात्पतनं युक्तमेवेत्याशयः ॥ एवम्—उत्खण्डितं विघटितं करैः किरणैरवलम्बनं यस्य । किरणानामसत्त्वात् । अन्योऽपि वृक्षादीं वर्तमानस्याजितरात्यादिनिष्ठहस्ताशवलम्बनः सन्मुहत्वादधः पततीति घ्वनिः ॥

अथ चक्रयोः संघटनमाह—

पिअअमवियोअदुक्खं कह वि गमेऊण जामिणीअ पहाए ।

अणुधाइ पडिअन्ती अब्भुट्ठाउं व सहअरी चकाअम् ॥ ९ ॥

[प्रियतमवियोगदुःखं कथमपि गमयित्वा यामिन्यां प्रभाते ।

अनुधावति प्रतिरुक्त्वाम्युत्थातुमिव सहचरी चक्रवाकम् ॥]

सहचरी चक्री प्रभाते चक्रवाकमनु लक्ष्मीकृत्वा धावति गच्छति । उत्प्रेक्षते—अभ्युत्थातुमिव चक्रस्यागमनं ज्ञत्वाभ्युत्थानं कर्तुमिव । यथैकस्मिन्नागच्छत्यन्यो-

ऽभ्युत्थानं करोतीत्यर्थः । पाठान्तरे—वाति गच्छति 'वा गतिगन्धनयोः' इति धातुः । किं कृत्वा । यामिन्या रात्रां यामिन्या वा करणभूतया प्रियतमस्य चक्रस्य वियोगेन दुःखं कथमपि वष्टेन गमयिन्वातिवाह्य । कीदृशी । प्रतिरुदती एतज्जिज्ञानानिमित्तं चक्रेण रते कृते सति प्रतिरवं कुर्वती । प्रतिरोदनं कुर्वतीत्यर्थं प्रतिरुदतीति वा । एतेनोक्तं स सूचिना ॥

अष्टावलस्यावस्थामाह—

जाअं समल्लिभन्ते अब्भहिओसहिसिहाकरालिअपासम् ।

अत्यसिहरं मिअङ्के अण्णमअपअट्टचन्दमणिणीसन्दम् ॥ १० ॥

[जातं समालीयमानेऽभ्यधिकौपधिशिखाकरालितपार्श्वम् ।

अस्तशिखरं मृगाङ्केऽन्यमयप्रवृत्तचन्द्रमणिनिःस्पन्दम् ॥]

मृगाङ्के समालीयमाने संबद्धे शिखरेणैव तिरोहितत्वानीनता गच्छति वान्ता-
चलशिखरं जातम् । कीदृक् । अभ्यधिकभिध्वन्द्रस्य संनिधानेन श्रौढाभिरोषधीनां
शिखाभिः करालितं दन्तुरितं पार्श्वं यस्य तथाभूतम् । एवम्—अन्यमयमन्यादसं
यथा स्यात्तथा प्रवृत्तचन्द्रमणीना नि स्पन्दो जलनिर्गमो यत्र । चन्द्रस्यात्संनिहि-
तत्वेन बाहुल्यादिति भावः ॥ चन्द्रस्य लीनतापक्षेऽभ्यधिकानां नानाविधानामोप-
धीनामित्यन्वयः कर्तव्यः । एवं च—अन्यमयमल्पमित्यर्थः । तथा च—चन्द्र-
स्यास्तमनादोषधिप्रभाणां दन्तुरितत्वमात्रं नतु श्रौढिः, चन्द्रमणीनामपि जलनि-
र्गमः पूर्वापेक्षया स्वरूप एव सूर्योदयमलसानिध्यादिति भावः ॥

अथारुणोदयमाह—

दूरोणअणक्खत्तं अरुणसिहाहअगळत्थिओणअजोहम् ।

अत्यमइ व ससिसहिअं उट्टेइ व उअअपव्वाहि णहअलम् ११

[दूरावनतनक्षत्रमरणाशिखाहृतगलहस्त्रितावनतज्योत्साम् ।

अस्तायत इव शशिसहितमुत्तिष्ठतीश्वोदयपर्वतान्नभस्तलम् ॥]

दूरावनतानि नक्षत्राणि यस्मात् । एवम्—अरुणशिखाभिराहता स्पृष्ट्य अत
एव—गलहस्त्रिताः प्रेरिता सलोऽवनताः प्रतीक्षा पतित्वा ज्योत्सवा यत्र तादृशं
नभस्तलं शशिना महितमस्तायतेऽस्य यातीश्वोदयपर्वतादुत्तिष्ठतीव । चन्द्रास्तमना-
रुणोद्गमाभ्यां तथा बुभुक्षतेरियमुन्नेषा ॥

अथ प्रत्यूषापगममाह—

पद्मलम्भेण पथोसो जाओ दिण्णप्फलो रइसुहेण निसा ।

आणिअविरहुक्कण्ठो गलइ अणिद्विण्णवम्महो पञ्चूसो ॥ १२ ॥

[पतिलम्भेन प्रदोषो जातो दत्तफलो रतिसुखेन निशा ।

आनीतविरहोत्कण्ठो गलत्यनिर्विण्णमन्मथः प्रत्यूषः ॥]

स्त्रीणां पतिप्राप्त्या प्रदोषो निशाद्यभावो दत्तफलो जातः । असति पतिसमागमे दूतीगतागतेन तत्तर्कया सति च तदर्शनादिनापूर्वरसोत्पत्तेरिति भावः । तदुत्तरमाल्लिङ्गनचुम्बनादिना रतिसुखेन निशापि दत्तफलय । जातेत्यर्थात् । आनीता विरहादुत्कण्ठा येन । अत एव—अनिर्विण्णोऽनिर्वाण उद्दीप्तो वा मन्मथो यत्र तथाभूतः सन् प्रत्यूषः परं गलति गच्छति । प्रियविश्लेषशङ्कया रसविच्छेदकरत्वेन हृदये न लगतीत्यर्थः ॥

अथ प्रभातिकं सुरतमाह—

वीसम्मवद्धिअरसं अइराअक्खलिअसेससंठिअरसणम् ।

विअलिअमएण णिउणं पञ्चूसरअं पओसदूरअह्महिअम् ॥ १३ ॥

[विश्रम्भवर्धितरसमतिरागस्त्वलितशेषसंस्थितरसनम् ।

विगलितमदेन निपुणं प्रत्यूपरतं प्रदोषदूराभ्यधिकम् ॥]

प्रत्यूपरतं प्रदोषरतादूरेणभ्यधिकं प्राथमिकादपि प्रदोषरताद्रसनीवत्तयातिशयचनीयं जातमित्यर्थः । तदेवाह—वीदक्क । विश्रम्भेण प्रलासत्त्या वर्धितो रसः संभोगरूपः शृङ्गारो मनःप्रीतिर्वा यत्र । द्वितीयरते विश्रम्भेण लज्जाविरहादुत्कण्ठया यथावदभिव्यजनात् । न तु प्रथमरते इति भावः । अतिरागेणाल्लुबन्धेनाल्लासनेन वा स्त्वलितापगता शेषेणैकदेशेन संस्थिता रसना यत्र । शेषसंस्थिता अपि रसना अतिरागेण स्त्वलिता इत्यर्थः । प्रदोषरते लज्जासत्त्वेनोत्कण्ठावशादल्पकालव्याप्त्या च तथाविधोपमर्दाभागाद्रसनादिकं शेषावच्छेदेन स्थितमेव, द्वितीयरते तु विश्रम्भापगतलज्जत्वेनाधिकसमयव्याप्त्या च बहुविधोपमर्दावच्छेदावच्छेदेनापि न स्थितमिति रसनारूपोऽप्यन्तरायः सुरते न स्थित इति भाव इति वयम् ॥ सांप्रदायिकास्तु—अतिरागेण स्त्वलिता अपि रसना शेषेण संस्थिता यत्रेत्यर्थमाहुः ॥ 'वसंगम्' इति पाठे शेषेणाबलादिनेत्यर्थः । तथा च—प्रथमरते लज्जासत्त्वादज्ञावरणार्थः

मञ्जलादीनां भूयो भूयः समर्पणादेकदेशेन वसनं स्थितमेव । द्वितीयरते त्वति-
रागेण तदपि स्वलितम् । अन्यत्पूर्ववद्भाष्येयम् । एवं च विगलितमदत्वेन
हेतुना निपुणं चतुरं ज्ञानपूर्वकतया लिङ्गनचुम्बनादिव्यापारवैशिष्ट्यविधिप्रमित्यर्थः ।
प्रथमरते तु मदस्त्वेन रसविशेषमप्रचित्तया तादृशनैपुण्यामावादिति भावः ॥
'दूरन्तरिअम्' इति पाठे प्रत्यूपरतं प्रदोपरतापेक्षया 'दूरान्तरितम् । चिर-
कालेन जातमित्यर्थः ॥ विगलितमदेन निपुणे सलज्जम् । प्रथमं मदाधिक्याल्लज्जा
नासीदित्यपि केचित् ॥ अचिराच्चेति सं[त्युप]स्कृत्य प्रदोपरतानन्तरमचिरादेवोक्त-
पठ्या प्रत्यूपरतं जातमित्यर्थः । तेन प्रथमरतस्य चिरकालव्यापकत्वमित्यन्ये ॥

चपकमाह—

संकन्ताहररागं थोअमुरासंठिउण्णलद्धत्यइअम् ।

। चसअं कामिणिमुक्कं किलिन्तवडलतणुओ ण मुञ्चइ गन्धो ॥ १४ ॥

[संकान्ताहररागं श्लोकमुरासंस्थितोत्पलार्धस्वगितम् ।

चपकं कामिनीमुक्कं क्लाम्यद्वकुलतनुको न मुञ्चति गन्धः ॥]

कामिनीभिर्मुक्तं लक्ष्मणपि चपक क्लाम्यन्मलययद्वकुलपुष्पं तद्गन्धवत्तनुकः स्वतो
गन्धो न मुञ्चति । ईपमुरागन्धस्तिष्ठत्येवेत्यर्थः । कीदृशम् । संकान्तं पानसमये
श्लोऽधरस्य रागसाम्बुलदिकृतो वध । एवम्—श्लोकमुरया संस्थितेनोत्पलेनार्ध-
स्थलितमर्धाच्छादितम् । मुरया निपीतत्वेन किञ्चिदवशेषस्त्वात्तत्र चोत्पलानाम-
वशिष्टादिति भावः । क्लाम्यता बहुलेन तनुल्पीयानित्यपि केचित् ॥

श्रीणां रतान्तावस्थामाह—

पसिठिलफेसकलाओ उच्चसिअमेहलावरुद्धणिअम्बो ।

छाआलग्गपरिमलो पिअअममुक्कतणुओ विलासिणिसत्थो ॥ १५ ॥

[प्रशियिलकेशकलापो उद्धर्नितमेखलावरुद्धनितम्बः ।

छायालप्रपरिमलः प्रियतममुक्कतनुको विलासिनीसार्यः ॥]

विलासिनीनां सार्यः प्रियतमेन मुक्तः संभोगानन्तरं त्यक्त संस्तुतो दुर्बलो
जात इति शेषः । अतिसुरतोपमर्दात् । भाविचिरहादित्यन्ये । किंभूतः । प्रशियिलो
विकीर्णः केशकलापो यस्येति चिररीमरतावस्था । एवम्—उद्धर्नितयोर्ध्वंमुखीभूय
स्थितया मेखलायावरुद्धो नितम्बो यस्येति साहजिकरतावस्था । तथा च—उभय-

रूपं रतमासीदिति भावः । एवम्—छायया आशामात्रेण यत्किंचिदिलक्ष्यः । लज्जः परिमलः कस्तूरिकादिविमर्षोत्पत्तद्गन्धो वा यम्य । एतेनार्युपभोगः सूचितः । यद्वा—संभोगानन्तरमुपसि नारीणां गृहगमनाय शरीरसंयमनावस्थेयम् । तथाहि—प्रसिधिलोऽक्षमतया बन्धदार्याभावेन दिशि दिशि पतितः । एवम्—उद्धर्तितया आलस्यत्वरया वा यथा तथार्पणेन पूर्वविपरीतयेत्यर्थः ॥

तदैतासां गृहगमनारम्भमेवाह—

दुग्णिमिअवामचरणं बलन्तपीणोरुविसमपाउद्धारम् ।

दुक्खेण संठविज्झइ पिअहुत्तणिअत्तपत्थिअं जुवईहिं ॥ १६ ॥

[दुर्नियोजितवामचरणं बलपीनोरुविषमपादोद्धारम् ।

दुःखेन संस्थाप्यते प्रियाभिमुखनिवृत्तप्रस्थितं युवतीभिः ॥]

युवतीभिः प्रियाभिमुलान्निवृत्तं प्रियं पश्चात्कृत्य प्रवृत्तम् । प्रियपरान्मुखमित्यर्थः । यत्प्रस्थितं गृहगमनोद्यमस्तदुःखेन संस्थाप्यते स्थिरीक्रियते । तात्कालिकविरहसंभोगभ्रमाद्येति भावः । किंभूतम् । दुःखेन निवोजितं भूमावर्षितं वामचरणं यत्र । एवम्—पीनत्वाद्बलता संमुखासुत्थापयितुमसामर्थ्यादकीभवतीरुणा हेतुभूतेन विषमः समसाध्यतया विपर्ययो दक्षिणपादस्योद्धार उत्थापनं यत्र । क्रियो हि प्रथमं वामपादमध्ये विन्यस्य पश्चाद्दक्षिणपादमुत्थाप्य चलन्तीति स्वभावः । तथा च—तथाकर्तुमुद्यता अपि संभोगोत्कर्षाज्जाहानितम्बस्य जबीभूतत्वेन अटित्युत्थापनमर्षणं वा चरणयोः कर्तुं न शक्नुवन्तीति भावः ॥

अथ दिनागमनमाह—

संखोहिअकमलसरो संज्ञाअवअम्बघाउकइमिअमुहो ।

ठाणप्फिडिओ इ राओ रत्तिं भमिऊण पडिणिअत्तो दिअसो १७

[संक्षोभितकमलसराः संख्यातपाताम्रधातुकर्दमित्मुखः ।

स्थानस्फिटित इव गजो रात्रि भ्रमित्वा प्रतिनिवृत्तो दिवसः ॥]

स्थान एव स्फिटितो भ्रष्टोऽपगतो दिवसो-रात्रि, व्याप्य भ्रमित्वा द्वीपान्तरं गत्वा गज इव प्रतिनिवृत्तः पुनरगतः । यथा बन्धनस्थानान्द्रष्टो गजो रात्रौ भ्रमित्वा प्रतिनिवर्तते प्रातः स्वस्थानमायातीत्यर्थः । साम्यमाह—कीरकम् । संक्षोभितं विक्रान्तं कमलप्रधानं सरो येत् । पक्षे—संक्षोभितं, शुभशयनिपातेनोपमर्दितम् ।

एवम्—संध्यातप एवाताम्रो धातुकर्दमो गैरिकपद्मस्तद्विशिष्टं मुखमुपक्रमो यस्य ।

पद्मे—संध्यातपवदाताम्र इत्यर्थः । तदाभिघातादिना मुखे गैरिकसंपर्कदिति भावः ॥

अथ कमलप्रकाशमाह—

अरुणपडिवोहिआए अब्भुत्थन्तीअ आअअं व दिणअरम् ।

साहेन्ति विहडिआई दिमिअं कमलाइं णिअसलच्छीअ पअम् १८

[अरुणप्रतिबोधिताया अभ्युत्तिष्ठन्त्यागतमिव दिनकरम् ।

शासन्ति विघटितानि नियोजितं कमलानि दिवसलक्ष्याः पदम् ॥]

विघटितानि विकसितानि कमलानि आगतं दिनकरमभ्युत्तिष्ठन्त्येव तदभ्युत्थानमाचरन्त्येव दिवसलक्ष्या नियोजितनार्पितं पदं चरणं शासति वधयन्ति । दिनकरप्रत्युद्गजने दिनश्रियात्र चरणं निहितमिति कमलद्वलविघटनेन शायत इति भावः । किंभूतायाः । अरुणेन प्रतिबोधिताया जानरिताया निशि तत्र सुप्ताया इत्यर्थात् । अरुणोदयमुपक्रम्य प्रथमं कमलवन एव तदुद्गवादिति तात्पर्यम् । अन्योऽपि— 'केनचिदयं मान्यो भवति, अस्योपस्थानं क्रियताम्'—इत्यादिरतिबोधितस्त्वरया गच्छन् यत्र न्यस्यति तत्राभिघातादन्यथा संस्थानं भवतीति ध्वनिः । यद्वा— अरुणेन प्रतिबोधितायाः 'तव स्वामी दिनकर इहागतः' इति शायितायाः । इत्यादिरूपेण समासोक्त्या प्रोपितमर्तृवाहृतान्त एव सूचितः ॥

कम्पूनां व्यवस्थाभाह—

एकेकमवोच्छिण्णं पओसवीसत्यविहडिअं उअद्विजले ।

जणणि व चन्दपडिमं अह्निअइ विहाअकाअरं सङ्खउलम् ॥ १९ ॥

[एकैकक्रमव्यवच्छिन्नं प्रदोषविश्वस्तविघटितमुदधिजले ।

जननीमिव चन्द्रप्रतिमामालीयते विभातकातरं शङ्खकुलम् ॥]

प्रदोषे विश्वसामभयं यथा स्यात्तथा विघटितं मदेकैकक्रमेण व्यवच्छिन्नं विश्लिष्टं शङ्खकुलं प्रभाते कातरं विश्लेषेण तु दितं जननीं नारामालीयते एकस्या एवैकदा शतावधिशाहा उरपयन्ते । तथा च—ते सहेव संचरन्तः नायं विश्लिष्टाः प्रातः पुनर्जननीमदुसधाय तन्मरीषे वर्तुलीभवन्तीत्यर्थः । किंभूतामिव । उदधिजले चन्द्रप्रतिमामिव स्थितामित्यर्थः । प्रातश्चन्द्रस्य प्रतिबिम्बस्य तत्र स्फुटत्वादिति भावः । श्रैलेन साम्यम् । 'यद्वा—जननीमिव' चन्द्रप्रतिमामालीयते इत्युत्प्रेक्षा ।

जननीभ्रमाचन्द्रप्रतिबिम्बमाच्छ्रिय वर्तुलीभवन्तीत्यर्थः । यद्वा—यथा जननीभ्रम
आलीयते तथा तद्भ्रमाचन्द्रप्रतिबिम्बमपीति सहोपमा ॥

अथ कमलसौरभोद्गममाह—

होइ कमलाअराणं समूससन्ताण चिरणिरोद्वेकमुहो ।

संचालिअमहुमहुरो मारुअभिण्णो वि भंसलो चिअ गन्धो ॥२०॥

[भवति कमलाकराणां समुच्छ्रसतां चिरनिरोधैकमुखः ।

संचालितमधुमधुरो मारुतभिन्नोऽपि भांसल एव गन्धः ॥]

समुच्छ्रसतां विफ्रसतां कमलाकराणां गन्धः प्राभातिकेन मारुतेन भिन्नोऽपि
दिशि दिशि क्षिप्तोऽपि भांसलो घन एव भवति । अत्र बीजमाह—चिरं
विरोधेन मुद्रणाद्बहिर्गमनप्रतिबन्धेनैकमुख एकं मुखं यस्येत्यहमहमिकया वहिर्भवि-
तुमुत्कण्ठित इत्यर्थः । यद्वा—चिरनिरोधे सत्येकं मुखं द्वारं यस्येत्यर्थः । तेन
प्रतिरुद्धानानीयत्कमलविकासे तत्पथेन वहिर्भवतामनिद्रेनाप्यल्पता कर्तुं न शक्यत
इति भावः । एवं संचालितेन मधुना मधुरो मनोहारी ॥

अथ राक्षसानामपशकुनमाह—

जं चिअ कामिणिसार्थं आउच्छताण मुक्त्वाहत्थवअम् ।

रक्खसभडाण तं चिअ जाअं णिप्पच्छिमोवऊहणसौक्खम् २१

[य एव कामिनीसार्थः आपृच्छ्यमानानां मुक्तवाष्पस्तवकः ।

राक्षसमदानां स एव जातो निष्पश्चिमोपगूहनसौख्यः ॥]

आप्रश्रं युद्धाय संबदनं कुर्वतां राक्षसमदानां य एव कामिनीसार्थः समरश्चङ्क्या
लक्षाधुपूरो वृत्तः स एव निष्पश्चिममपुनर्भावि उपगूहनसौख्यमालिङ्गनसौख्यं
यस्य तथाभूतो जातः । तथा च—संबदनकालीनपरिरम्भणातिरिक्तं परिरम्भणं
नारुतीत्यमहत्वं ताल्कलिकाश्रुतिर्गमेन सूचितमिति संग्रामे रक्षसां क्षय उक्तः ॥

अथ रामस्य निद्रामहत्तमाह—

अहं समरन्तरिअसुहो दहमुह्वेरपडिमुञ्चनाअदिअहो ।

लद्धामरिसावसरो अलद्धणिहो वि राहओ पडिउद्धो ॥ २२ ॥

[अथ समरान्तरितसुखो दशमुखवैरप्रतिमोचनागतदिवसः ।

लद्धामर्पावसरोऽलद्धनिद्रोऽपि राघवः प्रतिबुद्धः ॥]

अथ प्रत्युद्योत्तरं देवतारूपत्वाद्विरहदुःखाद्वा लब्धनिद्रोऽपि राघवः प्रतिबुद्धो जागरितः । लौकिकचक्षुर्मुद्रणं विरहजन्यमोहं वा तत्त्वाजेत्यर्थः । कीरक् । समरेण युद्धरतेनान्तरितं विप्रितं संकल्पोपनीतसीतासमागमजन्यं सुखं यस्य । यद्वा— समरेणान्तरितमन्तःप्रापितं सुखं यस्य । विरहदुःखे सत्येव कीरत्प्रेरेण परं सुखोत्पत्तिरित्यर्थः । एवं दशमुखे यद्दूरं तत्प्रतिमोचनाय प्रत्यपकारायाम्तो दिवसो यस्य । एवं लब्धोऽमर्षस्यावसरो येन । तथा च—तात्कालिकामर्षोद्गतयुद्धरसेन गृह्णारोऽन्तरित इति भावशान्त्युदयो ॥

अथ रामस्य मनःखेदमाह—

सीताविओअदुक्खं विसहन्तरस चउजाममेत्तन्तरिअम् ।

दीहो अ गओ कालो ण समा एका अ सा णिसा रडुवइणो२३

[सीतावियोगदुःखं विपहमाणस्य चतुर्याममात्रान्तरितम् ।

दीर्घश्च गतः कालो न समैका च सा निशा रघुपतेः ॥]

चत्वारो यामाः प्रहरचतुष्टयं तन्मात्रेणान्तरितं सीतावियोगदुःखं विपहमानस्य । प्रत्यस्यदुःखोपशान्नादिति भावः । रघुपतेर्दीर्घो बहुतरुध कालो गतः । ऐक्य निशा परं न गता न गतैव । संनिहितसीतासमागमोत्कण्ठयातिवाहयितुं दुःसहा बभूवे-

किं त्वयं न समा दुःखहेतुत्वात्ततोऽधिकेत्यर्थः ॥

अथ रामस्य घटुर्दर्शनमाह—

उन्मिहन्ती चिअ से णिदासेसोणअच्छिबत्तक्खलिआ ।

गुरुओलइअरणभरेदिट्ठी दिट्ठसमरे धणुम्मि णिसण्णा ॥ २४ ॥

[उन्मीढन्त्येवास्य निद्राशेषावनताक्षिपत्रस्खलिता ।

गुरुकावलगिरणभरे दृष्टिर्दृष्टसमरे धनुषि निपण्णा ॥]

उन्मीढन्त्येवोन्मेषसमकालमेवास्य दृष्टिर्धनुषि निपण्णा । कीदृशी । निद्रायाः शेषेण तन्द्रीरूपावशिष्टमणेन निद्राविच्छेदेन वावनताभ्यामक्षिपत्राभ्यां स्खलिता शृण्मता । तथा च—निद्राजन्यालस्येन किंविन्मिळ्दप्यक्षिपत्रद्वयं विजिल प्रबो-

धसमकालमेव निखिलविषयपरिस्थानेन धनुषि लभेति वीररसोत्कर्षः सूचितः ।
 किंभूते । गुरुकोऽन्यानिर्वासोऽवलगितो रणमरो यत्र । एवम्—दृष्टः समरो
 यस्येति सर्वत्र जयशीलत्वाद्भवसाय उक्तः ॥

अथ रामस्योत्थानमाह—

मुञ्च अ किलिन्तकुसुमं अवहोवासमलिओवहाणद्वन्तम् ।
 सइपरिधचणविसमं द्विअआवेअपिसुणं सिलासअणीअम् ॥२५॥
 [मुञ्चति च क्लाम्यत्कुसुममुभयावकाशमृदितोपधानार्धान्तम् ।
 सदापरिवर्तनविषमं हृदयावेगपिशुनं शिलाशयनीयम् ॥]

रामो न केवलं धनुः पश्यति, अपि तु शिलारूपं शयनीयं मुञ्चति च । शिलायाः
 शीतलत्वेन शयनीयतया विरहतापस्याधिक्यमुक्तम् । कीदृशम् । सदापरिवर्तनेन
 पार्श्वान्तरशयनेन विषमं निश्रोत्रतम्, अत एव क्लाम्यन्ति कुसुमानि यत्र ।
 एवं वामदक्षिणवकाशद्वये मृदितौ घृष्टवुपधानस्यार्धान्ता यत्रेति स्थैर्यभावेन संता-
 पस्याधिक्यमुक्तम् । अत एव हृदयावेगस्य मनस्तापस्य पिशुनं कथकम् । एभिरेव
 संतापोत्कर्षोऽनुमीयत इति भावः ॥

अथ अट्टासंवरणं संदानितकेनाह—

तो सेलसारगरुअं अइराहोन्तदइआसमागमपिसुणम् ।
 अहिणन्दिऊण सुइरं फुरमाणवअहिअपीवरं वामभुअम् ॥ २६ ॥
 खणसंमाणिअधम्मो धणुकड्डुणमग्गमोइअपरिट्टविअम् ।
 वन्धइ मलिअविसज्जिअतमालसअणसुरहिं अटापग्गभारम् ॥२७॥
 (जुग्गअम्)

[ततः शैलसारगुरुकमचिराद्भविष्यदपितासमागमपिशुनम् ।
 अभिनन्द्य सुचिरं स्फुरदम्यधिकपीवरं वामभुजम् ॥
 क्षणसंमानितधर्मो धनुःकर्षणमार्गमोचितपरिस्थापितम् ।
 वध्नाति मृदितविसृष्टतमालशयनसुरभिं अटाप्राग्भारम् ॥]

(सुग्गकम्)

ततस्त्रल्पत्यागानन्तरं जटाप्राग्भारं बध्नाति । राम इत्यर्थात् । इत्युत्तरस्कन्धके-
नान्वयः । किं कृत्वा । स्फुरत्पन्दमानम् । अत एवाभ्यधिकं मांसलं वामभुजं
सुविरमभिनन्द्य स्तुत्वा । तथा च—शकुनसाद्रुष्यस्याभिनन्दनं कर्तव्यमिति सूचि-
तम् । किंभूतम् । शैलवत्सारेण बलेन गुरकम् । एवम्—अन्विराद्भाविनः सीता-
समागमस्य पिशुनं कथकम् । इति कार्यसिद्धिरुक्ता ॥ स कीदृक् । क्षणं क्षणेनो-
त्मवेन वा समानितो धर्मो येन । देवपूजादेस्तत्कालकर्तव्यत्वादिति मङ्गलसूच-
नम् । जटाप्राग्भारं किंभूतम् । धनुःकर्षणमार्गान्मोचितं शरस्यागकाले करस्त्रलन-
शङ्कया कर्णमूलाद्बहिष्कृतम् । अथ च—परिस्थापितं संयतम् । एवम्—पार्श्वपरि-
वर्तनादिना मृदितं तदनु तदानीं विद्युष्ट यत्तमालपुष्पशयनं तेन सारभयुक्तम् ॥

अथ धनुर्ग्रहणमाह—

दाऊण गलिअवाहं चिरधरिआऊरमाणरोसाअम्बम् ।

दिट्ठिं लङ्काहिमुहिं समत्थणिबडिअतारआदुप्पेच्छम् ॥ २८ ॥

गेह्इ गहिअत्थामं सीआसुण्णइअसअणमग्गड्ढविअम् ।

बहुसो विरहुक्कण्ठिअणिमिअमुहोरुण्णमइअकोटिं चावम् ॥२९॥

(जुग्गअम्)

[दत्त्वा गलितवाप्यां चिरधृतापूर्यमाणरोपाताभ्राम् ।

दृष्टिं लङ्काभिमुखीं समस्तनिर्वलिततारकादुष्प्रेक्ष्याम् ॥

गृह्णाति गृहीतस्थामं(म) सीताशून्याकृतशयनमार्गस्थापितम् ।

बहुशो विरहोत्कण्ठितनियोजितमुखावरुदितमृदितकोटिं चापम् ॥]

(युग्मकम्)

लङ्काभिमुखीं दृष्टिं दत्त्वा । लङ्कां दृष्ट्वेत्यर्थः । रामधारं गृह्णातीत्युत्तरस्कन्धकेन
संदानितकम् । किंभूताम् । गलितो वाप्यो वत इति सीतापहारदुःखमुक्तम् ।
एवम्—चिरं धृतेन संचितेन तदानीं समयलभ्यादापूर्यमाणेन सनदेन रोषेणाताप्रा-
म् । अत एव समस्तं निर्वलितया रोषेण विस्फारणात्पृथग्भूतया तारकया दुष्प्रेक्ष्या-
मिति सपक्षस्यापि दुष्प्रेक्षणीयतया विपक्षनाशकत्वमुक्तम् । चापं कीदृशम् । गृहीतं
ज्ञातं स्थाम बलं यस्य तम्(त्) । एवम्—सीतया शून्याकृते शयनस्य मार्गं वामपा-
र्श्वे स्थाने सीताप्रातिनिध्येन स्थापितम् । एवम्—विरहादुत्कण्ठितेनोत्कण्ठया ।

यद्वा—विरहोत्कण्ठितं संनियोजितं सीताभ्रमेण प्रागिव तन्मुखबुद्ध्या निवेशितं
यन्मुखं तस्य तद्विरहैस्तदलमेन भ्रमनिवृत्तौ मनःखेदोद्गतैरसुमिर्मृदिता कोटिरभ्र-
यस्य । इति वामनेत्रापान्नसंगताटनित्वमुक्तम् ॥

अथ ज्यारोपणमाह—

तो तं महिअलणिविअं वामकरावेढणिहुरपरिग्गहिअम् ।

दाहिणहृत्थेण कअं बलन्तदेहभरणामिअं सज्जीअम् ॥ ३० ॥

[ततस्तन्महीतलनिवेशितं वामकरावेष्टनिष्ठुरपरिगृहीतम् ।

दक्षिणहस्तेन कृतं बलदेहभरनामितं सजीवम् ॥]

ततो ग्रहणानन्तरं तद्बलुत्सेन रामेण प्रथमं महीतले निवेशितम् एकदन्त्यावष्ट-
ब्धम् । अनन्तरं वामकरस्यावेष्टेन मुष्टिना निष्ठुरं दृढं यथा स्यादेवं परिगृहीतं
धृतम् । तदनु ज्यारोपणसमये बलतस्त्रिर्यम्भूतस्य देहस्य भरेण नामितं सद्दक्षिण-
हस्तेन सजीवं जीवा ज्या तत्सहितं कृतम् । यथा यथा देहस्य नवता तथा तथा तद्भरणे
धनुषोऽपीति जातिरलंकारः । 'ज्या जीवा जीवनं जीवो जीवो कर्णेवृहस्पती' ॥

अथ रामस्य प्रस्थानमाह—

काऊण ससिअमन्यरगरुअसिरोअम्पतज्जिअं पडिबक्खम् ।

चलिओ चलन्तपव्वअविलइअधणुमेत्तसाहणो रहुणाहो ॥ ३१ ॥

[कृत्वा श्रसितमन्यरगुरुकशिरःकम्पतर्जितं प्रतिपक्षम् ।

चलितश्चलत्पर्वतविलगितधनुर्मात्रसाधनो रघुनाथः ॥]

रघुनाथश्चलितः । युद्धायेत्यर्थात् । किंभूतः । चलति पर्वते विलगितं निवेशितं
यद्बलुत्सेन्मात्रं साधनं सिद्धिसामग्री यस्य । विरहदौर्बल्येन संचाराय धनुःकोट्या-
वष्टब्धस्य सुबलस्य चलनेन बलप्रकर्षे उक्तः । किं कृत्वा । प्रतिपक्षं रावणं सीतादुः-
खस्मरणजन्यश्रसितेन मन्यरस्तद्विलम्बेन विलम्बितो यः शिरःकम्पस्तेन तर्जितं
भीषितं कृत्वा । श्रसितहेतुको वास्तविकः शिरःकम्पस्तर्जनरूपेणोत्प्रेक्षितः ॥

अथ कपिसैन्यसंचारमाह—

चलिअं च तुलिअपव्वअमिलन्तसिहरणहणिम्मिएकमहिहरम् ।

अणुरुअभुअपरिद्धिअविडवमुणिज्जन्तपाअवं कइसेणम् ॥ ३२ ॥

[चलितं च तुलितपर्वतमिलच्छिखरनभोनिर्मितैकमहीधरम् ।

अनुरूपभुजपरिस्थितविटपज्ञायमानपादपं कपिसैन्यम् ॥]

न केवलं राम एव चलितं, किंतु कपिसैन्यमपि चलितम् । कीटक । तुलित-
नमुत्थापितानां पर्वतानां मिलद्भिः शिखरैर्नभसि निर्मित एको महीधरो येन ।
तदेकाकारत्वादित्यर्थः । एवम्—अनुरूपेषु कपीनां सदृशाकारेषु भुजेषु परिसंस्थिताः
सन्तो विटपैर्ज्ञायमानाः पादपा यत्र सादृश्यात् आकारतौरुत्वात् । भुजैः समं भेदा-
ग्रहणामप्रीत्यत्रेऽपि विटपरूपस्य विशेषस्य दर्शनेन वृक्षोऽयमिति विविच्य ग्रह इति
करीना महत्त्वं पर्वतवृक्षादीनामत्रोद्गोलोत्थापनादुद्योगशीलत्वं सूचितम् । खानुरु-
पैर्भुजरूपैः परिस्थितैर्विटपैर्ज्ञायमानवृक्षस्वरूपं भुजेषु विटपप्रमाद्वृक्षत्वेन भ्रमविषय
इत्यर्थं इति केचित् ॥

कपीनां तेजःप्रकर्षमाह—

'संणज्झन्ति कुउरिसा' संणाहभरेण किं करेन्ति समत्था ।

'णिअअवलं विअ कवअं कइणाप्पडिहआ भुआ अ पहरणम् ३ ३

[संनज्झन्ति कुपुरुषाः संनाहभरेण किं कुर्वन्ति समर्थाः ।

निजकवलमेव कवचं कपीनामप्रतिहती भुजौ च प्रहरणम् ॥]

कुपुरुषा अशरः संनाहं कुर्वन्ते, समर्थाः पुनः संनाहरूपेण भरेण देहगौरवा-
पादश्चमात्रेण किं कुर्वन्ति, अपि तु न किमपीत्यर्थः । इति कृत्वा कपिभिः संनाहो
न कृत इति भावः । अत एव कवचादेरन्यथासिद्धिमाह—कपीनां निजकवलमेव
कवचं परशस्त्रेभ्यस्तनुत्राणकारणमित्यर्थं । एवं च—अप्रतिहतां परानभिभाष्यौ
भुजावेव प्रहरणं परानिभवकारि शस्त्रम् । खजादीनां तु कदाचित्प्रतिपातशङ्का-
पीति भावः ॥

अथ सेनासंनिवेशप्रकारमाह—

णाअणिसाअरसारं माअणिकलुसजुअगइणवुद्धम् ।

आगकखन्धम्मि कअं लङ्कामगणिउणं विहीसणसेणम् ॥ ३४ ॥

[ज्ञातनिशाचरसारं मापानिष्कल्पयुद्धगतिप्रबुद्धम् ।

अप्रसक्त्ये कृतं लङ्कामार्गनिपुणं विनीयणसैन्यम् ॥]

विनीयणसैन्यमप्रसक्त्ये सैन्याग्रे कृतं स्थापितम् । सुग्रीवादिभिरित्यर्थात् ।

कृत इत्यत आह—ज्ञातं निशाचराणां सारं बलं निगूढमन्त्रणा वा येन । एवं मायया
निष्कलुषा निरुपद्रवा वा मायासु निष्कलुषा वा ये राक्षसालोषां युद्धप्रकारे प्रबुद्धं
प्रवीणम् । यद्वा—मायया कपटेन निष्कलुषेण कपटव्यतिरेकेण च या बुद्धगति-
स्तत्रोभयत्र प्रवीणम् । एवं च—लङ्कायां मार्गस्थान्तर्वर्तिदुरुहनास्थानस्य निपुर्णं
ज्ञातारं यत इति राजनीतिरुक्ता ॥

अथ रामस्य युद्धग्रहणमाह—

समरतुरिअस्स सुकअं कह मोत्तव्वं ति दूमिओ सुग्गीवो ।
गहिआवहम्मि रामे सोअइ अ विहीसणो निसाअरवंसम् ॥ ३५ ॥
[समरत्वरितस्य सुकृतं कथं मोक्तव्यमिति दुःखितः सुग्रीवः ।
गृहीतायुधे रामे शोचति च विभीषणो निशाचरवंशम् ॥]

रामे गृहीतायुधे सति समरे त्वरितस्य स्वयमेव युयुत्सवो रामस्यैत्यर्थात् । सुकृतं
शोभनं कृतमुपकारो बालिवधादिरूपः कथं मोक्तव्यं प्रत्युपकारेण सहशीकर्तव्यमिति
कृत्वा सुग्रीवो दुःखितो रामस्यामोघशक्त्या रावणवधदेरित एव संभवादस्माक-
मन्यथासिद्धिः स्यादिति भावः । एवं विभीषणोऽपि निशाचरवंशं शोचनाधिषयी-
करोति सकलराक्षसक्षयध्रौष्यादिति भावः ॥

अथ धनुस्फालनमाह—

अप्फालिए धनुम्मि अ खोहिअगिरिविधुअसाअरे रहुवइणा ।
कम्पिअचरपाआरा अङ्गक्खिखणविसमं च वेवइ लङ्का ॥ ३६ ॥
[आस्फालिते धनुषि च क्षोभितगिरिविधुतसागरे रघुपतिना ।
कम्पितगृहप्राकाराङ्गक्षेपणविषममिव वेपते लङ्का ॥]

क्षोभितः कम्पितो गिरिः सुचेलस्येन विधुतस्तत्कम्पेन भूमिकम्पात्कम्पितः
सागरो यस्माद् एवंभूते धनुषि रघुपतिनास्फालिते सति कम्पिता गृहाः प्राकाराश्च
यत्र तथाभूता लङ्काज्ञानाभवयवानां चक्षेपणमितस्ततः प्रापणं तेन विषमं यथा
स्यादेवं वेपते इव । अन्यस्यापि कम्पे करचरणदिक्षेपणं भवतीति ध्वनिः । तथा
च गृहप्राकारादिकमद्भ्रतवैनोत्प्रेक्ष्य तत्कम्पे लङ्काकम्पत्वमुत्प्रेक्षितमित्यास्फालनश-
ब्दस्य सकलकम्पहेतुत्वादुचैत्वं सूचितम् ॥

[चलितं च तुलितपर्वतमिलच्छिखरनभोनिर्मितैकमहीधरम् ।

अनुरूपमुजपारेस्वितविटपज्ञायमानपादपं कपिसैन्यम् ॥]

न केवलं राम एव चलितः, किंतु कपिसैन्यमपि चलितम् । कीदृक् । तुलितानामुन्थापितानां पर्वतानां मिलद्भिः शिखरैर्नभसि निर्मित एवो महीधरो येन । तदेकाकारत्वादित्यर्थः । एवम्—अनुरूपेषु कपीना सहस्राकारेषु भुजेषु परिसंस्थिताः सन्तो विटपैर्ज्ञायमानाः पादपा यत्र तादृशम् आकारतोऽस्यात् । भुजैः समं मेदा-अहसामप्रोसह्वेषुपि विटपरूपस्य विशेषस्य दर्शनेन वृद्धोऽयमिति विविच्य प्रह इति कपीना महत्त्वं पर्वतवृक्षादीनामस्त्रीकृतोत्थापनादुद्योगशीलत्वं सूचितम् । स्वानुरूपैर्भुजरूपैः परिस्थितं विटपैर्ज्ञायमानवृक्षस्वरूपं भुजेषु विटपभ्रमाद्भ्रमत्वेन भ्रमविषय इत्यर्थ इति केचित् ॥

कपीनां तेजःप्रकपमाह—

संणद्धन्ति कुडरिसा संणाहभरेण किं करेन्ति समरथा ।

णिअअवलं विअ कवअं कइणाप्पट्टिहवा भुआ अ पहरणम् ३३

[संनद्धन्ति कुपुरुषाः संणाहभरेण किं कुर्वन्ति समरथाः ।

निजकवलमेव कवचं कपीनामप्रतिहतौ भुजौ च प्रहरणम् ॥]

कुपुरुषां अश्वराः संणाहं कुर्वन्ते, समरथाः पुनः संणाहरूपेण भरेण देहगौरवा-पादकमात्रेण किं कुर्वन्ति, अपि तु न किमपीत्यर्थः । इति कृत्वा कपिभिः संणाहो न कृत इति भावः । अत एव कवचादेरन्यथास्तिद्विमाह—कपीनां निजकवलमेव कवचं परशस्त्रेभ्यस्तनुत्राणकारणमित्यर्थः । एवं च—अप्रतिहतौ परानभिभाष्यी भुजावेव प्रहरणं पराभिभवकारि शक्यम् । स्वज्ञासीना तु कदाचित्प्रतिघातशङ्का-पीति भावः ॥

अथ सेनासन्निवेशप्रकारमाह—

णाअणिसाअरसारं माअणिकलुसजुज्जगइप्पबुद्धम् ।

अग्गक्खन्धम्मि कअं लङ्कामाणिसणं विहीसणसेणम् ॥ ३४ ॥

[ज्ञातनिशाचरसारं मापानिष्कलुपयुद्गतिप्रयुद्धम् ।

अप्रस्कन्धे कृतं लङ्कामार्गनिपुणं विभीषणसैन्यम् ॥]

विभीषणसैन्यमप्रस्कन्धे सैन्याद्ये कृतं स्थापितम् । सुग्रीवादिभित्तिवर्षात् ।

कुत इत्यत आह—ज्ञातं निशाचरणां सारं बलं निगूढमन्त्रणा वा वेन । एवं मायया
निष्कलुषा नित्यप्रवा वा मायासु निष्कलुषा वा ये राक्षसालोषां युद्धप्रकारे प्रबुद्धं
प्रवीणम् । यद्वा—मायया कपटेन निष्कलुषेण कपटव्यतिरेकेण च या युद्धराति-
स्तत्रोभयत्र प्रवीणम् । एवं च—लङ्काया मार्गस्यान्तर्वर्तिदुरूहनानास्थानस्य निपुणं
ज्ञातारं यत इति राजनीतिरुक्ता ॥

अथ रामस्य युद्धग्रहणमाह—

समरत्तुरिअस्स सुकळं कइ मोत्तवं ति दूमिओ सुग्गीवो ।
राहिआवइम्मि रामे सोअइ अ विहीसणो निसाअरवंसम् ॥ ३५ ॥
[समरत्वरितस्य सुकृतं कथं मोक्तव्यमिति दुःखितः सुग्रीवः ।
गृहीतायुधे रामे शोचति च विभीषणो निशाचरवंशम् ॥]

रामे गृहीतायुधे सति समरे त्वरितस्य स्वयमेव युयुत्सतो रामस्येत्यर्थात् । सुकृतं
शोभनं कृतसुपकारो धालिवधादिरूपः कथं मोक्तव्यं प्रत्युपकारेण सदृशीकर्तव्यमिति
कृत्वा सुग्रीवो दुःखितो रामस्यभोधशस्त्रतया रावणवधादेरित एव संभवादस्माक-
मन्ययास्तिद्विः स्यादिति भावः । एवं विभीषणोऽपि निशाचरवंशं शोचनाविधये-
करोति सकलराक्षसक्षयप्रौढ्यादिति भावः ॥

अथ धनुरास्फालनमाह—

अप्फालिप धनुम्मि अ खोहिअगिरिविहुअसाअरे रहुवइणा ।
कम्पिअधरपाआरा अङ्गखिखवणविसमं व वेवइ लङ्का ॥ ३६ ॥
[आस्फालिते धनुषि च क्षोमितगिरिविधुतसागरे रघुपतिना ।
कम्पितगृहप्राकाराङ्गक्षेपणविषममिव वेपते लङ्का ॥]

क्षोमितः कम्पितो गिरिः सुवेच्छेन विधुतस्तत्कम्पेन भूमिकम्पात्कम्पितः
सागरो यस्माद् एवंभूते धनुषि रघुपतिनास्फालिते सति कम्पिता गृहाः प्राकाराश्च
यत्र तथाभूता लङ्काज्ञानामवयवानी यत्क्षेपणमितस्ततः प्रापणं तेन विषमं यथा
स्यादेवं वेपते इव । अन्यस्यापि कम्पे करचरणादिक्षेपणं भवतीति ध्वनिः । तथा
च गृहप्राकारादिकमभ्रत्वेनोत्प्रेक्ष्य तत्कम्पे लङ्काकम्पत्वमुत्प्रेक्षितमित्यास्फालनश-
ब्दस्य सकलकम्पहेतुत्वादुच्येत्स्वं सूचितम् ॥

अथास्फलजराब्दस्य सीताकर्णगोचरतामाह—

क्षीणपुलकाइअङ्गी अबहहरिसमिलिआणणा जणअमुआ ।

सोऊण समासत्था पढमुह्लावं व राहवस्स धणुरवम् ॥ ३७ ॥

[क्षीणपुलकाचिताङ्गपूर्वहर्षमिलितानना जनकमुता ।

श्रुत्वा समाश्रस्ता प्रयमोह्लापमिव राघवस्य धनूरवम् ॥]

राघवस्य प्रथमसभाषणमिव प्रथमाह्वानमिव धनुःशब्दं श्रुत्वा जनकमुता समाश्रुत्वा मन्त्रत्युदारः स्यादित्यध्यवसायेन प्रीतहृदयाभूदित्यर्थः । कीदृशी । क्षीणं विन्तादुर्वलम् । अथ च—पुलकैरचितमङ्गं यस्यास्तादृशीति रामधनुःशब्देन सात्त्विकभावोदय उक्तः । एवम्—अपूर्वेण प्राणनाशद्वितेन हर्षेण मिलितमाननं वस्या इति विकसितत्वादिहपमुखचेष्टासूचनम् । अन्योऽपि देशान्तरादागत्याहूय कुशलप्रश्नादिना विरहिणीमाश्रामयतीति ध्वनिः ॥

अथ कपीनां कलकलमाह—

मुच्छाविअजुवइजणो रक्खसवइहिअअमहिहरसणिघाओ ।

वामोहेइ पुरिअणं सीआकण्णसुहओ पवङ्गकलअलो ॥ ३८ ॥

[मूर्च्छितयुवतीजनो राक्षसपतिहृदयमहीधरशनिघातः ।

व्यामोहयति पुरीजनं सीताकर्णसुखदः प्लवङ्गकलकलः ॥]

प्लवङ्गानां कलकलः पुरी लङ्का तजनं व्यामोहयति गभीरत्वादाकसिकत्वाच्च । कीदृक् । मूर्च्छितो राक्षसयुवतीजनो येन । युवतीत्वेन पतिविनाशशङ्कया कातरतां धिक्क्यात् । एवम्—राक्षसपतेर्हृदयमेव दृढत्वात्तुल्यत्वाच्च महीधरस्त्वान्नाशनिघात एव । मेदकत्वादशनिपर्वते पततीति ध्वनिः । एवंभूतो दुःमहः सीताकर्णयोः परं सुखदः शुभगो वा । पतिसंबन्धित्वादिति भावः ॥

अथ कपीनां दिशि दिशि धावनमाह—

कइवररहसुद्धाइअधुअसमअपहाविओअहिसमकन्तो ।

सलिलभरेण्टदरिसुहो रसइ पसम्मन्तपडिरवं धरणिहरो ॥ ३९ ॥

[कपिवररभसोद्धानितधुतसमयप्रधात्वितोदधिसमाक्रान्तः ।

सलिलन्नियमाणदरीमुखो रसति प्रशाम्यत्यतिरवं धरणीधरः ॥]

घरणीधरः सुवेले रसति शब्दायते । कीदृक् । कपिवराणां रमसेन यदुद्भावितं
वेगस्तेन धृतसमयो मुक्तमर्यादोऽतः प्रभावित उत्पथगामी य उदधिस्तेन समा-
क्रान्तः । अत एव—सलिलेन त्रियमाणं पूर्यमाणं दरीमुखं यत्र तथाभूतः । तथा
च दरीधूच्छ्रितसमुद्रजलप्रवेशादुत्थितशब्दत्वेन रसतीत्यर्थः । अत एव—प्रशा-
म्यन्ननुत्तिष्ठन् प्रतिरवो यत्र तद्यथा स्वादिति क्रियाविशेषणम् । कंदराणां जलपूर्ण-
त्वात्प्रतिध्वनेरनुत्पत्तिरिति भावः ॥

अथ रामधनुःशब्दनिवृत्तिमाह—

णिज्जिअसेसकळअलो पहमफ्फालिअरसन्तघणुणिग्घोसो ।

सामरिसविअन्भिआणणदहवअणाअणिअओ चिरेण पसन्तो ४०

[निर्जिताशेषकलकलः प्रथमास्फालितरसद्वनुर्निर्घोषः ।

सामर्षविजृम्भिताननदशवदनाकर्णितश्चिरेण प्रशान्तः ॥]

रामेण प्रथममास्फालितस्य, अत एव—रसतो धनुषो निर्घोषः प्रतिरव एता-
वानतिगभीरोऽयमिति सामर्षत्वादिजृम्भितमाताम्रभ्रुकुटिमत्वाद्बहुतमाननं यस्य तेन
दशवदनेनाकर्णितः संक्षिरेण प्रशान्तो गभीरत्वात् । कीदृक् । निर्जितोऽशेषः
सकलः शेषः स्वभिन्नो वा कलकलो येन । तथा च सामर्षेणापि राक्षणेन श्रुत एव
ननु तद्दाम्भीर्यमुपितच्चिन्तेन प्रत्युत्तरमाचरितुं पारितस्मिति भावः । श्रुतिबाहुल्येना-
कर्णेनवैलक्षण्यप्रतिपादनाव दशवदनपदैर्नोपन्यासः ॥

अथ रविणजागरणमाह—

ताव अ रक्खसणाहो पाआरन्तरिअकडइअं कइसेणम् ।

रणमहिअं अरणेन्तो णिअए णिहापरिक्खअम्मि विउद्धो ॥ ४१ ॥

[तावच्च राक्षसनाथः प्राकारान्तरितकटकितं कपिसैन्यम् ।

रणमहितमगणयनिजके निद्रापरिक्षये विबुद्धः ॥]

यावद्रामधनुर्ध्वनिः शाम्यति तावदेव निजके स्वभावसिद्धे न तु भयादिनिमित्तके
निद्रापरिक्षये सति राक्षसनाथो विबुद्धो जागरितः । किं कुर्वन् । प्राकारेणान्तरितं
व्यवहितम्, अथ च कटकितं कटकत्वेन सेनात्वेन व्यवस्थितम् । यद्वा—कटकं
वल्गुत्वाद्बद्धशमावेष्ट्य स्थितं, कपिसैन्यं रणे सहितं सत्कृतमप्यगणयन् । एतेनाहं-
कारित्वमुक्तम् ॥

अथ रावणस्य पार्श्वपरिवर्तनमाह—

वहइ विपलाअणिहं विइओवासपरिअत्तणावद्धसुहम् ।

विसमसुअमङ्गलरवं ओहीअन्तपअलाइअं दहवअणो ॥ ४२ ॥

[वहति विपलायमाननिद्रं द्वितीयावकाशपरिवर्तनावद्धसुखम् ।

विपमध्रुतमङ्गलरवमवहीयमानप्रचलायितं दशवदनः ॥]

दशवदनोऽवहीयमानं क्रमेण ह्यमानं प्रचलायितं तल्पे आलस्यादूर्णनं वहति । किंभूतम् । विपलायमानापगच्छन्ती निद्रा यत्र, एव द्वितीयावकाशे तल्पस्यापरभागे परिवर्तनेन पार्श्वशयेनावद्धं सुखं येन । अत एव किञ्चित्तन्त्रीमत्त्वादिपममपरिस्फुटं श्रुतो मङ्गलरवो जयजीवेत्यादिस्वधारणादिकृतो नृदत्तादिमनुष्यो वा यत्र तथाभू-
तम् । इति मङ्गलरवस्याकर्णनवैषम्येणामत्रविनाशत्वमपि ध्वनितम् । 'घूर्णितं प्रच-
लायितम्' इत्यमरः ॥

अथामुष्य तन्त्रीमङ्गमाह—

तो मधुमअमुचन्तामसिणोहीरन्तलोहिअच्छिणिहाअम् ।

धणुसदामरिसद्वअं णिदासेसं दसाणणस्स विअलिअम् ॥ ४३ ॥

[ततो मधुमदमुच्यमानामसृणापहियमाणलोहिताक्षिनिघातम् ।

धनुःशब्दामर्षहतं निद्राशेष दशाननस्य विगलितम् ॥]

ततो घूर्णितानन्तरं दशाननस्य निद्राशेषमालस्वरूपं विगलितमपगतम् । किंभू-
तम् । मधुमदेन मुच्यमान अत एव आ ईपन्मसृणमपहियमाणो मन्दं मन्दमुन्नी-
त्यमानो लोहिताक्षिमूहो यत्र । दशमुखत्वानुदणादिव्यापारेण मधुमदधधुषि
तिष्ठतीति भावः । 'ही अन्त-' इति पाठे—अवहीयमानमपचीयमानं लौहित्यं यत्र
तथाभूताशिवृन्दमित्यर्थः । 'मुचन्तम्' इति पाठे—निद्राशेषस्यैव विशेषणम् ।
मधुमदस्यापि तदानीमपगमादित्यर्थः । पुनः किंभूतम् । मदग्रेऽप्येवं प्रौढिरिति
रामघनु शब्दामर्षेण हतं खण्डितम् । वीररसोत्पत्तेरिति भावः ॥

अथामुष्याङ्गमङ्गिमाह—

तुङ्गमणितोरणाइ व एककमलङ्घिअङ्गुलिकरालाइं ।

उद्धं भुअजुअलाइं मुअइ बलेऊण णिअअसअणुच्छङ्गे ॥ ४४ ॥

[तुङ्गमणितोरणानीव एकैकक्रमलङ्घिताङ्गुलिकरालानि ।

ऊर्ध्वं भुजयुगलानि मुञ्चति बलयित्वा निजकशयनोत्सङ्गे ॥]

रावणो भुजयुगलानि ऊर्ध्वं बलयित्वा उत्थाप्य तिर्यग् नीत्वा बलित्वा स्वयमेव पार्श्वोचितो भूत्वा निजकमात्मीर्यं न तु सीतागतमनस्कत्वादर्कविषयमन्दोदरी-
प्रवृत्तीनामपि यच्छयनं तदुत्सङ्गे मुञ्चति क्षिपति । विंशतिभुजत्वाद्भयोर्द्रयोर्वाग्मद-
क्षिणभुजयोरङ्गभङ्गवेकीकरणयुगलानीति बहुत्वोपन्यासः । किंभूतानि । एकैकक्रमेण
लङ्घिताः परस्परसंभिभिर्निर्गम्य परस्परमतिक्रम्य संबद्धा या अङ्गुलयः । करयोरि-
त्यर्थात् । ताभिः करालानि दन्तुराणि, अत एव तुङ्गानि यानि मणिविशिष्टानि
तोरणानि पुरश्चाराणि तानीव तत्सदृशानि । भुजयोर्द्वारपार्श्ववर्तिसंस्पर्शान्यामङ्गुलीना-
मुपरिस्थकङ्कराभित्तुल्यत्वादित्याशयः । अङ्गदादिसत्त्वान्मणिसन्दोपादानम् ॥

अथ युद्धोद्योगसूचकं रावणवाच्यं समाह—

आह भयचलिपरावणभजन्तक्खम्भदिण्णसुरसंखोहम् ।

आहम्मिडं पअत्तं रणसंणाहपिसुणं दशाणणतूरम् ॥ ४५ ॥

[अथ भयचलितैरावणभज्यमानस्तम्भदत्तसुरसंक्षोभम् ।

आहन्तुं प्रवृत्तं रणसंनाहपिशुनं दशाननतूर्यम् ॥]

अथ रावणोत्थानानन्तरं रणाय यः संनाहस्तस्य ज्ञापकं दशाननस्य तूर्यं पट्टह
आहन्तुं प्रवृत्तं वादयितुमारब्धम् । किंभूतम् । भयाचलितेन पलायमानेनैरावणेन
भज्यमानो यो बन्धनस्त्रम्भस्त्रेण दत्तः सुरेभ्यः संक्षोभो येन तत् । तदानीमन्यो-
परोधनियन्धनत्वेनातिगम्भीरतया तादृशरसस्य कदाप्यसंभवादिति भावः ॥

अथ सप्तभिः स्कन्धकैरवलाभिः सह शयितानामपि रक्षसां गृह्णारजित्वरं
वीररत्नमाह—

रणसण्णापडिउद्धा गहिअजहासण्णपहरणा रअणिअरा ।

मीलन्तकण्ठलग्गं थोअं धेत्तूण णिग्गआ जुअइजणम् ॥ ४६ ॥]

[रणसंज्ञाप्रतिबुद्धा गृहीतयथासन्नप्रहरणा रजनीचराः ।

मीलत्कण्ठलग्नं स्त्रोकं गृहीत्वा निर्गता युवतिजनम् ॥]

रजनीचरा मीलनेव निद्रालस्येन मुदितनेत्र एव कण्ठलग्नः समराय गच्छतीति
कृतालिङ्गनो यत्नं युवतिजनमपि स्त्रोकं गृहीत्वापि धितैकभुजव्यापारादिनैव तत्सं-

तोषाय प्रत्यादिद्य निर्गता मदग्रे मा केऽपि गच्छन्वित्यहमहमिकया प्रस्थिता इति
वीरोत्कर्षं सूचितः । अत एवोक्तं रणाय संज्ञा संकेतो वायरवः परकृतकण्ठि-
व्यापारो वा तेन प्रतिबुद्धा जागरिता सन्तो गृहीतं यथा निकटवर्तिसूत्रमारभ्य
लग्नुहर्षन्तं प्रहरणमन्त्रं यैस्त्वयाभूता इति सत्वरता सदसद्विचारवैमुख्येन जितका-
शित्वं च सूचितम् ॥

आउच्छमाणगद्विआ सुअम्मि अत्थेक्कसमरसण्णावड्ढे ।

जुअइमुहाहि पियाणं णेन्ति अमुक्कसिदिलद्विआ अहरोट्ठा ॥४७॥

[आपृच्छयमानगृहीताः श्रुते आकस्मिकस्मरन्ज्ञापटहे ।

युवतिमुखात्रियाणां निर्यान्त्यमुक्तशिथिलस्थिता अधरौघाः ॥]

अकस्मात्समस्य संज्ञा संकेतस्तत्सूचकपटहे तद्धनौ श्रुते सति आपृच्छयमाना-
भिर्योद्धुमनुज्ञाप्यतामिलादिसंबन्धनविषयीक्रियमाणाभिः स्त्रीभिर्गृहीतास्तदानीमुक्त-
पठया निजाधरोट्टेन पातुमाक्रान्ताः प्रियाणामधरौघा युवतिमुखात्रियान्ति बहिर्भ-
वन्ति । किंभूताः । अमुक्ता. प्रियैस्तासामनुरोधेनाख्याजिता अपि सग्रामचित्तत्वाद्-
व्यापारितत्वेन शिथिलस्थितास्ताभिरपि वैमनस्येन तथानाक्रान्ततया दृढं न
संबद्धा । अतः स्वयमेवापसरन्तीति भावः । यद्वा—प्रियाभिरेवामुक्ता अपील्यर्थं ।
ऊर्ध्वोष्ठस्य पानावर्णनेन अध. स्थिता अधररूपा वा ओघा इत्यर्थः । यद्वा—अध-
रसहिता ओघा गृहीताक्षुम्बिता इत्युभयोरन्वयः ॥

पिअअमकण्ठोलइअं जुअईण सुअम्मि समरसण्णाहरवे ।

ईसिणिहं णवर भअं मुरअक्खेएण गलइ वाहाजुअलम् ॥ ४८ ॥

[प्रियतमकण्ठावलगितं युवतीनां श्रुते समरसंज्ञाहरवे ।

ईपन्निभं केवलं भयं सुरतक्षेपेण गलति वाहायुगलम् ॥]

युद्धाय गच्छतीति प्रियतमस्य कण्ठेऽवलगितमालिङ्गनाय नियोजितं युवतीनां
बाहू बाहुस्तुगुगलमकम्पात्मभरसनाहाय रवे दह्याया श्रुते सति नायकस्य युद्ध-
रसोत्पत्त्या सुरतस्य क्षेपेण त्यागेन गलति स्खलति । तत्र भयं केवलं किञ्चिन्निभं
व्याज । तथा च संभावितयुद्धभिया बाहू विश्रयाविति व्याजमात्रम् । वस्तुतस्तु
रमान्तरितनायकीदास्येन विलम्बचित्ततया नायिकानामप्यालिङ्गनं विचटितमिति
भावः । रसभङ्गवर्णनमशङ्कनत्वेन वीररसपोषकत्वेन च न दोषावहमित्यवधेयम् ।
'वाहा भुजाया वाहस्तु मानमेदे वृषे ह्ये' ॥

सुअसण्णारवतुरिआ पडिवण्णाउहत्थवलिअकरअला ।

उवेहन्ति णिसिअरा वच्छवलन्तत्थणं पिआवेडसुहम् ॥ ४९ ॥

[श्रुतसंज्ञारवत्वरिताः प्रतिपन्नायुधविहस्तवलितकरतलाः ।

उद्वेहयन्ति निशाचरा वक्षोवलस्तनं प्रियावेष्टसुखम् ॥]

श्रुतेन संज्ञारवेण युद्धसंकेतशब्देन । ङाहादीनामित्यर्थात् । त्वरिता निशाचराः प्रतिपन्नं प्राप्तं यदायुधं तत्र वीरकामरसयोरुपत्त्या विहस्तं व्यग्रमत एव धर्तुमधर्तुं वा एकतरपरिच्छेदाभावाद्बलितं वक्रत्वेनासम्यक् संबद्धं करतलं येषां तथाभूताः सन्तो वक्षसि बलन्तौ स्थिरत्वाभावादालिङ्गनदार्याभावेन तिर्यग्मुठन्तौ स्तनौ यत्र तादृशं प्रियाणामवेष्टमालिङ्गनं तत्सुखमुद्वेहयन्ति चञ्चलयन्ति । द्विचिस्तया न स्थिरीकुर्वन्तीत्यर्थः । स्तनादिपरिहारेण खट्वादायेव हस्तस्य व्यग्रतयापि वीरस्यैवोत्कर्ष इति भावः । उद्वेहयन्ति स्नाजयन्ति करस्य व्यापृतत्वाद्दक्षसैवेति भाव इति केचित् ॥

रुम्भन्तीण पिअअमे अक्कअउवे वि पणअभङ्गन्मि कए ।

जुअईण चिरप्ररूढो भअदित्थम्मि हिअए ण लग्गइ माणो ॥५०॥

[रुन्धतीनां प्रियतमानकृतपूर्वेऽपि प्रणयभङ्गे कृते ।

युवतीनां चिरप्ररूढो भयोद्विभ्रे हृदये न लगति मानः ॥]

नायकेरकृतपूर्वेऽपि अकृतं च्येऽपि वा प्रणयस्य भङ्गे नायिकान्तरासङ्गादिना कृते सति चिरप्ररूढो युवतीनां मानो युद्धे किं स्यादिति भयोद्विभ्रे हृदये न लगति । किंभूतानाम् । प्रियतमान् रुन्धतीनां युद्धाच्चिवर्तयन्तीनाम् । तथा चानिवर्तने रामिष्यसेषेखवगर्भव तत्प्रतिबन्धाव मनोऽपगच्छतीत्यर्थः । यद्वा प्रियतमान् रुन्धतीनां भाविबिच्छेपशङ्कया सुरते नियोजयन्तीनामित्यर्थः ॥

जह जह पिआइ रुम्भइ संभाविअसानिआवमाणब्भहिअम् ।

सह सह भट्टस्स वड्डुइ संमाणिअसच्छरेण समरुच्छाहो ॥५१॥

[यथा यथा प्रियया रुन्धते संभावितस्लाम्यपमानाभ्यधिकम् ।

तथा तथा भटस्य वर्धते संमाणितमत्सरेण समरोत्साहः ॥]

भटस्य समरोत्साहः प्रियया यथा यथा रुन्धते निवर्तनेनालिङ्गनचुम्बनादिरसान्तरापादनेन वा विघटते तथा तथा संभावितेन तर्कितेन स्वामिनोऽपमानेना-

भ्यधिकं यथा, स्यादेवं संमानितेनादत्तेन शत्रुं प्रति भात्सय्येण सह वर्धते अगमने सति स्वर्णा रावणोऽपमानं कुर्यादित्युक्ताहमात्सर्वयोरधिद्वयमिति भावः ॥

अथ राक्षसाना प्रयाणमाह—

दहआकरेहि धरिआ खलिआ पणएण पेम्मराएण हिआ ।
माणेण ववट्टविआ रणपरिओसेण णिग्गआ रअणिअरा ॥५२॥

[दयिताकराम्यां धृताः स्वलिताः प्रणयेन प्रेमरागेण हृताः । :

मानेन व्यवस्थापिता रणपरितोषेण निर्गता रजनीचराः ॥]

प्रथमं दयितानां कराभ्यां धृताः, अथ प्रणयेन स्वलिता विहतगमनोचनाः, तदनु प्रेम्णा रागेण च हृता दयिताभिमुखीकृता एवभूता अपि रजनीचरा माने-
नाहंकारेण व्यवस्थापिता गमनाय स्थिरीकृताः सन्तः समोगपेक्षया रणे परितो-
षेण पक्षपातेन निर्गता इति प्रस्थाने निवर्तनेनामङ्गलमुक्तम् । प्रणयप्रेमरागणामुत्त-
रोत्तरयुत्कर्षेण मेदः ॥

क्रियद्भिः संनहनं न कृतमित्याह—

सुरसमरुच्चच्छन्दा कइसमसीसलहुआइअम्मि रणभरे ।

लज्जन्ति अ संगहिडं ण अ विसइन्ति पसरं परस्स णिसिअरा५३

[सुरसमरोच्चच्छन्दाः कपिसमशीर्षलघुकायिते रणभरे ।

लज्जन्ते च संनहुं न च विपहन्ते प्रसरं परस्य निशिचराः ॥]

निशिचरा. सुराणा समरे उच्चच्छन्दोऽभिप्रायो येषां तथाभूता, अत एव
कपिभिः समं समशीर्षेण स्पर्धया लघुके छाद्यनीये प्रकृते रणभरे संनहुं संनाहं
कर्तुं लज्जन्ते सुरसमर एव संनाहो युक्त इत्याशयात् । तर्हि युष्यन्ति कुत इत्यत
आह—चो हेतौ । यतः परस्य शत्रोः प्रसरमतिक्रमं न विपहन्ते । तथा च परा-
तिक्रमभङ्गनाव परं युष्यन्ति । सत्संनाहेन विनापि स्यादिति गर्वः सूचितः ।
'अभिप्रायवशौ छन्दौ' इत्यमरः ॥

अथ प्रभूणां क्रियतांविज्रीनिविदत्तये पुनः संनहनमाह—

वणविवरेसु कराळं वणवेढेसु मुहळं खलन्तद्धन्तम् ।

होइ उरत्थलविसमं पुट्टिणिराअट्टिअं महोअरकवअम् ॥ ५४ ॥

[त्रणविबरेषु करालं व्रणवेष्टेषु मुखरं स्वलदर्धान्तम् ।

भवत्युरःस्थलविपमं पृष्ठनिरायतस्थितं महोदरकवचम् ॥]

महोदरस्य रावणप्रातुः कवचं भवति । कीदृशम् । संशुक्षितानां व्रणानां विवरेषु करालं सच्छिद्रम् । एवं व्रणानां वेष्टेषु उच्छुक्षितसंशुक्षितमांसभागेषु बुहुदाकारेषु मुखरं मिथः संघट्टच्छब्दावमानम् । अत एव तत्रैव स्वलक्षवरोधिन हठादनपत्तरजेकदेशो यस्य । एतेन बहुबुद्धविजयित्वमुक्तम् । एवमुदरस्थले विपममुदरस्य महत्त्वेन निम्नोन्नतम् । एवं पृष्ठे निरायतं वीर्यं सत्स्थितं स्थिरम् । समत्वेन मिलितत्वादिति भावः ॥

प्रहस्तस्य संनह्नमाह—

सुरसमरदिदृशारो रक्त्रसणाहस्त जङ्गमो पाथारो ।

सरनोक्त्रेषु सुहस्त्यो संणज्जइ हरिसिञ्जो क्रमेण पहत्यो ॥५५॥

[सुरसमरदृष्टारो राक्षसनाथस्य जङ्गमः प्राकारः ।

शरमोक्षेषु सुहस्तः संनह्यते हर्षितः क्रमेण प्रहस्तः ॥]

प्रहस्तो रावणमातुलः सेनापतिः क्रमेणासंभ्रमाद्यथोचितप्रकारेण संनह्यते । कीदृक् । सुराणां समरे दृष्टं सारं बलं यस्य । तत्र कृतकार्यं इत्यर्थः । एवं राक्षसनाथस्य जङ्गमो गतिशीलः प्रकारो महत्त्वादावरकत्वाच्च । एवं शरणां मोक्षेषु सुहस्तो लघुहस्तः । अत एव हर्षितो युद्धरसवत्त्वादिति भावः । 'पाथारो' इति पाठे प्रताप इत्यर्थः ॥

त्रिशिरसस्तदाह—

त्रिसिरस्स समुक्खित्तो बहुकण्ठन्तरकरालिञ्जो संणाहो ।

सिडिलं चिञ्जोसरिञ्जो एकमुहुक्खित्तहत्थतणुअम्मि उरे ॥५६॥

[त्रिशिरसः समुद्धितो बहुकण्ठान्तरकरालितः संनाहः ।

शियिलमेवापसृत एकमुखोद्धितहस्ततनुके उरसि ॥]

त्रिशिरसो रावणपुत्रस्य मस्तकत्रयप्रवेशसौकर्याय उदूर्ध्वं क्षिप्तः संनाहो बहूनां कण्ठानामन्तरेषु मध्येषु करालितः सच्छिद्रः सञ्चुरसि शियिलं मन्दमेवापसृतोऽधोगतो न तु दृश्यत् । उरसि कीदृशो । एकमुखेनैकोपक्रमेणोत्क्षिप्तैः संनाहवाहुमध्यप्रवेशनानोत्तोलितैर्हस्तैस्तनुके । मिलितोत्थापितहस्तपद्मत्वा कृष्या कृशीभूतेऽपी-

स्वयः । अत एव कण्ठत्रयकरपदतया वैषम्येण तिर्यग्भूतत्वान्प्रतिरुद्धगतिरिवेनापसरणे
शैथिल्यमिति भावः ॥

महोदरस्य तदाह—

दिष्णमहिअम्पगरुअं संचालेन्ते महोअरे अप्पाणम् ।

वच्छत्थलपुञ्जइओ ओसरइ भरेण अप्पणो संणाहो ॥५७॥

[दत्तमहीकम्पगुरुकं संचालयति महोदर आत्मानम् ।

वक्षःस्थलपुञ्जितोऽपसरति भरेणात्मनः संनाहः ॥]

इत्तन महीकम्पेन शुक्लं यथा स्यादेवं महोदरे आत्मानं शरीरं संचालयति सति
वक्षस्थले पुञ्जितो वर्तुलीभूतोऽपि संनाह आत्मन संनाहस्यैव भरेण गौरवेणापम-
रति । उदरमहत्त्वेन प्रतिरुद्धगतिरपि देहसंचारजनितसंचारादधः पततीत्यर्थः ।
इति संनाहमहत्त्वेन देहमहत्त्वमुक्तम् । पूर्वमुरसि विषमस्थितत्वनात्रमुक्तमिदानीं
परिधानपर्यन्तमित्यर्पानहत्क्यम् । अन्य एव महोदरोऽयमिति वा ॥

इन्द्रजित्सदाह—

णीसरिएरावणदन्तमुसलदीसन्तमसिणणिहसच्छाअम् ।

कवअं मज्झकरालं उत्तम्भिज्जइ उरत्थले इन्द्रइणो ॥ ५८ ॥

[निःसूतैरावणदन्तमुसलदृश्यमानमसृणनिघर्षच्छायम् ।

कवचं मध्यकरालमुत्तम्यते उरःस्थले इन्द्रजितः ॥]

इन्द्रजितो एवणपुत्रस्य उरस्थले कवचमुत्तम्यते उत्तानीक्रियते । हृदयस्योत्त-
तत्वेनेत्यर्थात् । किंभूतम् । नि सूताना भित्त्वा धर्हिर्गतानामैरावणदन्तमुसलाना
दृश्यमानस्य मसृणस्य नूतनरत्वाच्चिद्विणस्य निघर्षस्य निघर्षणस्थानस्य च्छाया कान्ति-
रुञ्ज्वलता यत्र तत् । अत एव मध्ये कराल सच्छिद्रम् ॥

अतिक्रायस्य तदाह—

अइकाअस्स वि कवए चिरेण ऊह्मु ठिअपलम्भोसारे ।

देहप्पहाविमुकं जाअं वोच्छिण्णकसणमिहिअं व णहम् ॥ ५९ ॥

[अतिक्रायस्यापि कवचे चिरेणोर्वोः स्थितप्रलम्बावसारे ।

देहप्रभाविमुक्तं जातं व्यवच्छिन्नकृष्णमेधिकमिव नमः ॥]

चिरेण देहद्वैर्ध्याद्विलम्ब्यावपतनेनोर्वोः स्थितः प्रलम्बोऽवसारः प्रसारो वस्येत्यु-

हृपर्यन्तलम्बितेऽतिक्रमस्यापि रावणपुत्रस्य कवचे नभो रगनं व्यवच्छिन्ना पृथ-
ग्भूय संगता कृष्णमेधिका यत्र तथाभूतमिव जातम् । नभसि मेघघनीलं कवचमपि
लप्रमित्यर्थः । नभः कीदृशम् । देहस्य कवचान्तरितत्वेन तत्प्रभया विमुक्तं लक्ष-
मिति स्वरूपनिर्वचनमात्रम् । 'कवचम्' इति प्रथमान्तपाठे देहप्रभया श्यामया
विमुक्तं लक्षं सत् व्यवच्छिन्नापगता कृष्णमेधिका यत्र तथाभूतं नभ इव जातम् ।
यथा निर्मोघतया केवलमेव नभो लक्ष्यते तथा देहकान्तिनिरोधानात्कवचमपीत्यर्थः ।
वस्तुतस्त्वत्र पक्षे 'देहपहाणुविद्धम्' इति पाठः, तथा च देहप्रभाभिरनुविद्धं लौह-
वलयच्छिद्रैर्वर्हिभूय संवद्धं जातं तत्र व्यवच्छिन्ना पृथग्भूता कृष्णमेधिका यत्र
तादृशं नभ इवेति श्यामत्वेन कवचनभसोर्देहप्रभामेघयोश्च तौल्यमिति यथा नभसि
मेघो लक्ष्यते, तथा कवचे देहप्रभापीत्यर्थः ॥

धूम्राक्षस्य तदाह—

समरतुरिओ विसुरइ उरत्थलुवत्तदाविअंसोवासम् ।

आवन्धिऊण कवअं वज्जमुहच्छिण्णवन्धणं धुम्मक्खो ॥ ६० ॥

[समरत्वरितः खिद्यते उरःस्थलोद्धृतदर्शितांसावकाशम् ।

आवन्द्य कवचं वज्रमुखाच्छिन्नवन्धनं धूम्राक्षः ॥]

समराय त्वरितो धूम्राक्षः कवचमावल्य खिद्यते योऽहमिन्द्रेण समं युद्धवान्
स एव कपिभिर्गोहं संनष्टानीत्याशयात् । किंभूतम् । वज्रमुखेन छिन्नं वन्धनं
यस्य तथाभूतम् । अत एव उरःस्थले उद्धृतं वन्धनाभावेन विपरीत्य पतितम्,
अतो दर्शितोऽसावकाशोऽसप्रदेशो येनेति संमुखघातेन शरत्वसुफम् ॥

अशनिप्रभस्य तदाह—

रोसेण चिरप्परूढे फुट्टिए असणिप्पहस्स वणसंघाए ।

कवअविवरेहि गल्लिअं सुइरं उप्पाअजलहरस्स च रुधिरम् ॥ ६१ ॥

[रोसेण चिरप्ररूढे स्फुटितेऽशनिप्रभस्य व्रणसंघाते ।

कवचविवरैर्गलितं सुचिरमुत्पातजलधरस्येव रुधिरम् ॥]

अशनिप्रभस्य रावणमातुलस्य रुधिरं कवचविवरैः सुचिरं गलितम् । कस्मि-
न्सति । चिरात्प्ररूढे उन्नतमांसीभूय संघुक्षिते व्रणसंघाते रोसेण स्फुटिते सति ।
रोषजन्यस्फन्दनेनोत्फुल्लताया कवचघर्षणात् । किंभूतस्येव । उत्पातजलधरस्येव ।
यथा तस्माद्रुधिरं गलतीत्यर्थः । श्यामत्वादिनिष्ठसूचकत्वाच्च तेनोपमा ॥

निकुम्भस्य तदाह—

उत्क्षिप्यन्तगिराया अमरिसवेअवलिष्ट निकुम्भस्त उरे ।

फुडदाविअसीमन्ता विअलिअलोहवला विअट्टइ माढी ॥ ६२ ॥

[उत्क्षिप्यमाणनिरायतामर्षविगलिते निकुम्भस्योरसि ।

स्फुटदर्शितसीमन्ता विगलितलौहवलयो विशीर्यते माढी ॥]

निकुम्भस्य कुम्भकर्णमुतस्यमर्षस्य क्रोधस्य वेगेन त्वरया समुद्रगेन वलिते उच्छ्वसिते उरसि माढी । देस्यां लौहाद्गुणव्यतितो 'जिरह' इति प्रसिद्धः । संनाहो विशीर्यते द्विधा भवति । किंभूना । उत्क्षिप्यमाणा सती निरयता वीर्या । एवम्— स्फुटं दर्शितं सीमन्तो द्विधाभावेत्या यया । अत एव विगलितानि त्रुटित्वा पतितानि लौहवलयानि यस्याः । तथा च क्रोधेन हृदयस्योत्फुल्लतया क्वचस्यातिपीडनाद् द्विधाभावेनामङ्गलं सूचितम् ॥

शुक्रस्य तदाह—

सुरप्रहरणघातसहं सुधो वि सुपरिच्छदं निबन्धइ कवचम् ।

समुहृष्टिअं ण आणइ पुरधो दुवाररामसरदुजाअम् ॥ ६३ ॥

[सुरप्रहरणघातसहं शुक्रोऽपि सुपरिच्छदं निबन्धाति कवचम् ।

संमुखस्थितं न जानाति पुरतो दुर्वाररामशरदुर्जातम् ॥]

रावणमन्त्री शुक्रोऽपि सुरप्रहरणाना घातसहं सुपरिच्छदं कवचं निबन्धाति । किंतु पुरतोऽप्ये भावि [दुर्वारेभ्यो] रामशरेभ्यो दुर्जनमुद्भवं (विषं दुर्जातं) देहं भित्त्वा दुर्निर्बमं वा संमुखस्थितं पुरोर्बल्यपि न जानाति न पश्यति । अत एव श्रंतव्यतीत्यर्थः । रामशरनिपाते कवचेनापि न रक्षेति भावः ॥

सारणस्य संनहनाभावमाह—

तुरिआवच्छिअकामिणिवलन्तघणिओवऊहणाहिण्णाणम् ।

थणपरिमळं दअन्तो पीइ चिअ सारणो ण बन्धइ कवचम् ॥ ६४ ॥

[दुर्वारितापृष्ठकामिनीवलन्न्योपगूहनाभिज्ञानम् ।

स्तनपरिमळं दयमानो निरैत्येव सारणो न बन्धाति कवचम् ॥]

अपरो मन्त्री सारणो निरैति युद्धाय गच्छत्येव । पर कवचं न बन्धाति । किंभूतः । त्वरितमाट्टय्या वक्ष्यामीति संभाषितायाः कामिन्त्यास्तदैव बलतो घन्यो-

पगूहनस्य गाढालिङ्गनस्याभिधानं चिह्नं स्तनयोः परिमर्लम् । कस्तूरिकादिपङ्कलेप-
मालिङ्गनफाले स्ववर्णसि लयमित्यर्थात् । दयमानो रक्षन् क्वचोपमर्देन न तिष्ठेदिति
श्रद्धारितया प्रियायामनुरागित्वमुक्तम् ।

अथ रथानां घटनमाह—

• जुक्ता कुम्भस्स रथे माआबद्धमुखरान्धकारध्वजपटे ।

• सुररुधिरदंष्ट्रकेसरगुप्पन्तभुअङ्गपग्गहा केसरिणो ॥ ६५ ॥

[युक्ताः कुम्भस्य रथे मायाबद्धमुखरान्धकारध्वजपटे ।

सुररुधिरदंष्ट्रकेसरव्याकुलभुजङ्गप्रग्रहाः केसरिणः ॥]

मायाबद्धो मुखरो गर्जनन्धकार एव ध्वजपटो यत्र तत्र कुम्भकर्णपुत्रस्य
कुम्भस्य रथे केसरिणो युक्ता योजिताः । कीदृशाः । सुराणां रुधिरदंष्ट्रेषु केसरेषु
व्याकुला भुजङ्गा एव प्रग्रहाः खलीनरज्जवो येषु ते । शुक्लशोणितसंघन्धात्स्कन्ध-
पालानां कर्कश्येन दुःस्थतया भुजङ्गानां व्याकुलत्वमिति भावः ॥

- अथ राक्षसानां खड्गग्रहणमाह—

• णिम्माणइ अमरिसं पडिहत्थेइ गरुअं पि सामिअसुकअम् ।

विहृणइ पराहिमाणं णिभिओ मुट्ठिम्मि मण्डलगगस्स करो ॥६६॥

[निर्मापयत्वमर्थं प्रतिहस्तयति गुरुकमपि स्वामियुक्तम् ।

विधुनोति परामिमानं नियोजितो मुष्टौ मण्डलाग्रस्य करः ॥]

अयं खड्गोऽमर्षं जनयति । अतो गुरुकमपि स्वामिनः सुकृतमुपकारं प्रतिहस्त-
यति प्रतिस्वीकरोति प्रत्युपकरोतीत्यर्थः । एवं परेषामभिमानमहंकारं विधुनोतीति
कृत्वा करो हस्तो मण्डलाग्रस्य खड्गस्य मुष्टौ खड्गधारणस्थाने नियोजितो वीरैरि-
त्यर्थात् । मिलिओ इति पाठे मिलित इत्यर्थः ॥

अथ देवव्रीणां स्वयं वरोत्कण्ठमाह—

• संणज्जन्ति समत्था ण सहिज्जइ कलअलो विसूरइ हिअअम् ।

विरएइ सुरवहुजणो विमाणतोरणगअनाओ णेवच्छम् ॥ ६७ ॥

[संनिह्यन्ति समर्था न सह्यते कलकलः खिद्यते हृदयम् ।

विरचयति सुरवधूजनो विमानतोरणगतागतो नेपथ्यम् ॥]

समर्था राक्षसाः संनह्यन्ति । तैरेव कलकलः । कपीनामित्यर्थात् । न सह्यते ।
तेषामेव हृदयं खिद्यते । युद्धालभादित्यर्थात् । इति कृत्वा सुराणां वधूजनो विमान-
स्य तोरणे द्वारि गतागतः सन् नेपथ्यमलङ्कारं विरचयति । वीराणां वरणाय युद्ध-
जिज्ञासया विमानस्य द्वारपर्यन्तमागच्छति तदानीं युद्धाभावात्नेपथ्यचिकीर्षया पुन-
रन्तर्गच्छति चेति संप्रामे भविष्यद्बहुशूरपतनं सूचितम् ॥

अथ लङ्कावरोधमाह—

इअ जा समरसअहो संणज्झइ हरिसिओ गिसाअरलोओ ।

ता रहुवइदीसन्तं अहीणं चिअ समन्तओ कइसेणम् ॥ ६८ ॥

[इति यावत्समरसतृष्णः संनह्यति हर्षितो निशाचरलोकः ।

तावद्रघुपतिदृश्यमानमालीनमेव समन्ततः कपिसैन्यम् ॥]

इत्यनेन प्रकारेण समरे सतृष्णो निशाचरलोको हर्षितः सन् यावत्संनह्यति
तावदेव रघुपतिना दृश्यमानं कपिसैन्यं समन्तादालीनमेव संगतमेव । लङ्कायामि-
त्यर्थात् । अतिदृढालङ्कावरोधेन कपीनामहंकारित्वमुक्तम् ॥

अथ लङ्कापमर्दमाह—

भगारामविओलं दलिउज्जाणभवणोवणिग्गमलहुइम् ।

ओवग्गन्ति पवद्दा सोहाविणिअंसणं गिसाअरणअरिम् ॥ ६९ ॥

[भग्नारामविलोलां दलितोद्यानभवनोपनिर्गमलघुकाम् ।

अवक्रामन्ति पृवद्दाः शोभाविनिदर्शनं निशाचरनगरीम् ॥]

पृवद्दाः शोभाया विशेषतो निदर्शनं दृष्टान्तभूता निशाचरनगरी लङ्कामवक्रा-
मन्ति उपमर्दयन्ति । अत्र प्रकारमाह—कीदृशीम् । भग्नैरारामः साधारणोपवनै-
र्विलोलां भग्नारामां विलोला चेति वा । एवम्—दलितैरुद्याने राजोपवनैर्भवनैरुद्दे-
रूपनिर्गमैर्द्वाैरैर्लघुकामल्पीभूताम् । शोभैव विशिष्टं निवसनं वस्त्रं यस्या इत्यर्थो वा ।
'आरामः स्यादुपवनम्', 'पुमानाकीड उद्यानम्' इत्यनरोभयत्र ॥

अथ हुवगानां कोटाहलमाह—

अङ्गाअअरअणिअरं धीराअन्तपवआहिवधरिअन्तम् ।

रसइ विसमाअअपअं रोसुद्धाइअपरिद्विअं पवअचलम् ॥ ७० ॥

[अङ्गागतरजनीचरं धीरायमाणप्लवगाधिपध्रियमाणम् ।

रसति विषमागतपदं रोषोद्धावितपरिस्थितं हुवगबलम् ॥]

अङ्ग आगता लङ्कातः प्रत्यासन्ना रजनीचरा यस्य तथाभूतं हुवगबलं रसति शब्दा-
यते । राक्षसान्दष्टैस्त्वर्थात् । किंभूतम् । धीरायमाणेन प्लवगाधिपतिना ध्रियमाणमवेक्ष्य-
माणम् । हे कपयः, मा धावत रजनीचरा निर्यान्तु ततो मारयतेत्युक्त्वा निरुध्यमानं
वा । अत एव निशाचरानागच्छतो इष्ट्वा हन्तुं रोषेणोद्धावितं पश्चात्सुग्रीवनिषेधेन परि-
स्थितम् । एवम्—विषमं व्यस्तमागतं पदं यस्य तथा । जातिस्वाभाव्यादित्यर्थः ॥

अथ नभसि देवतावतरणमाह—

रहसह्निअन्तगव्विअकइसेण्णच्छन्दणहअलङ्गीणसुरम् ।

वन्दित्तणदद्वब्बं पेच्छइ सुरवहुजणो णिसाअरणअरिम् ॥ ७१ ॥

[रभसाङ्गीयमानगर्वितकपिसैन्यछन्दनभस्तलालीनसुराम् ।

वन्दीत्वद्रष्टव्यां प्रेक्षते सुरवधूजनो निशाचरनगरीम् ॥]

सुराणां वधूजनो निशाचरनगरीं लब्धां प्रेक्षते । हर्षेणैस्त्वर्थात् । किंभूताम् ।
पूर्वं वन्दीत्वेन वन्दीभावेन द्रष्टव्यां न तु रावणभिर्या स्वारसिक्तयेति रावणप्रता-
पमद्रः सूचितः । पुनः क्रीडशीम् । रभसेन वेगेनाङ्गीयमानं संगतं सद्रवितं यत्क-
पिसैन्यं तच्छन्देन तद्वशेन नभस्तले आलीना अबतीर्णाः सुरा यत्र तथाभूताम् ।
येनैव क्रमेण आश्चरं परितः कपयः स्थितास्तैर्नैव क्रमेण राक्षसभिर्या कपिसंनिधि-
माश्रित्य लङ्कोपरि नभसि देवता अपि स्थिता इत्यर्थः ॥

अथ हुवगानामितस्ततो धावने वेगातिशयमाह—

रणरहसपत्थिआणं उरुवेअविसदृसेलसिहरक्खलिआ ।

पवआण पढमभग्गा पडन्ति समइच्छिआण मग्गेण दुमा ॥७२॥

[रणरभसप्रस्थितानामूर्खवेगविशीर्णशैलशिखरस्खलिताः ।

हुवगानां प्रथमभग्नाः पतन्ति समतिक्रामतां मार्गेण द्रुमाः ॥]

रणे रभसादुत्साहात्प्रस्थितानां हुवगानां सप्ततिक्रामतामतिक्रम्य गच्छतां सतां

मार्गेण पश्चाद्दूर्ध्वोर्ध्वेन विशीर्णेभ्यः शैलशिखरेभ्यः स्खलिताः पृथग्भूता द्रुमाः पतन्ति । भूमाविल्यर्थात् । किंभूताः । प्रथमं भग्ना वेगवशात्प्रथमं गतेनोद्घातेन प्रथमं भग्ना अघ्नतिक्रम्य गतेषु कपिषु पश्चात्पतन्तीति बलवेगवपुःप्रकर्ष उक्तः । केचित्तु प्रस्थितानामागतानामधातिक्रमतामागच्छतामित्येकेनैव पथा गतागतमाचरतामित्यर्थे प्रथमं गमनसमये भग्ना अपि भङ्गकवेगमारता क्रान्तत्वादेव न पतित्वा अघ्नगमनोत्तरं तन्निवृत्तौ पतित्वा इत्यर्थमाहुः ॥

अथ रावणस्य गजव्यूहरचनामाह—

गहजलसमुद्विपट्टिं पाआरन्तरिअधअवडेहिं पवङ्गाः ।

सूयन्ति गुडिअवारणरइअघडाबन्धसंठिए रअणिअरे ॥ ७३ ॥

[नभस्तलसमुत्थितैः प्राकारान्तरितध्वजपटैः पृवङ्गाः ।

सूचयन्ति गुटितवारणरचितघण्टाबन्धसंस्थितान्जनीघरान् ॥]

उवङ्गा गुटितानां कृतसंन्याहानां वारणानां रचितेषु घण्टाबन्धेषु संस्थितान्जनीघरान् सूचयन्ति तर्कयन्ति । कैः । नभस्तले समुत्थितैः प्राकारान्तरितानां ध्वजानां पटैः । तथा च प्राकारव्यवधानाददृष्टानव्युत्थितपताकासमूहेन गजाननुमायानुमिन्वन्तीत्यर्थः ॥

अथ कपीनां परस्परालापमाह—

भमइ पवणाणुसारी पवअबलसस खलिउद्विअपउच्छलिओ ।

दुमभङ्गसइविसमो महिणीहरिअगरुओ समुहवणरओ ॥ ७४ ॥

[भ्रमति पवनानुसारी पृवगबलस्य खलितोत्थितपदोच्छलितः ।

दुमभङ्गशब्दविषमो महीनिर्हृदितगुरुकः समुहपनरपः ॥]

पृवगबलस्य समुहपनरवो निशाचरगमनशक्ताजनितयुद्धव्यवस्थानुकूलपरस्परभाषणकोलाहलः पवनानुसारी सन् भ्रमति । वेगजनितः साहजिको वा वायुर्यदा यदिशि वाति तदा तत्रायमपीत्यर्थः । किंभूतः । प्रथमं स्खलितं त्वरावशात्प्रमादेव विपर्यस्तपतितम्, अयोत्थितमुन्ध्यापितं सत्पदं तस्मादुच्छलितः संचारशब्दाद्भ्रंश ऊर्ध्वं परितश्च प्रापित इत्यर्थः ॥ अथात्रार्थं दुमार्णां भङ्गाच्छब्देन विषमो नीचोच्चः । तदनु मया निर्हृदितेन गुरुको मांसलः ॥

अथ लङ्गापरिखातटमङ्गमाह—

णिह्लिअमणिअडाणं देन्ति अहासण्णविवरपल्हत्थाणम् ।

विह्दिअसुवेल्लम्बिअदिसावलन्तोञ्जरत्तणं फडिहाणम् ॥ ७५ ॥

[निर्दलितमणितटानां ददति यथासन्नविवरपर्यस्तानाम् ।

विघटितसुवेल्लम्बितदिग्बलनिर्झरत्वं परिखाणाम् ॥]

निर्दलितं ह्यङ्गसंचाराद्भुटितं मणिमयं तटं यासां तासाम् । अतएव यथासन्नैः
विवरैर्निम्नभागैः पर्यस्तानामितस्वतो गतानां लङ्गापरिखानां तद्वर्तिकजलनां विघटि-
तात्कपिचङ्कमण्यत्कचित्कचिद्विशीर्णासुवेलाल्लम्बिताः पतिता दिक्षु बलन्तो बर्फी-
भूय वहन्तो ये निर्झरास्तद्भावं ददति । वानरा इत्यर्थात् । कपिचङ्कमण्यद्विधाभूत-
नानासुबेलप्रदेशानुस्यूतनानामहीनिम्नप्रदेशेन परिखाजलानि सुबेलमूलमतिक्रम्य
गतानि सुबेलावतीर्णनिर्झरद्भुद्धिं जनयन्ति तत्सर्वं बद्धमणिमयपरिखातटविदलन-
द्वारा वानरा निष्पादयन्तीत्यर्थः ॥

अथ लङ्गागोपुरातिकममाह—

जे चिरआलपरुद्धा समराइळ्ळिअमहिन्दपअणिक्खेया ।

ते णवर गोनुरन्तरविह्दणचडुलेहि वाणरेहि विडहिआ ॥७६॥

[ये चिरकालपरुद्धाः समरातिक्रान्तमहेन्द्रपदनिक्षेपाः ।

ते केवलं गोपुरान्तरविघटनचटुलैर्वाणैर्विघटिताः ॥]

समरादतिक्रान्तस्य पलायितस्य महेन्द्रस्य ये पदनिक्षेपाश्चरणविन्धासस्थानानि
चिरकालमारभ्य परुद्धा उपविताः प्रवृत्ता इति यावत् । ते गोपुरस्य पुरद्वारस्य
यदन्तरमध्यन्तरं तस्य विघटने विमर्दने चटुलैश्चटुलैर्वाणैः केवलं विघटिता
विमर्दिता नान्यैरित्यर्थः । पूर्वं लङ्गावरोधकमये पुरद्वारत एव महेन्द्रः पलायितस्त-
श्चरणचिह्नानि सर्वे पश्यन्तिवति रावणेनाद्यापि रक्षितानि, पुनस्तदा वानरैरेव
स्वचरणविमर्दरन्तरितानीति महेन्द्रापकीर्तिः कपिभिरपहस्तिता । तत्र रावणेन
प्रतिबन्धः कर्तुं न शक्ति इति भावः । केऽपि न लक्षयन्तिवति राक्षसानामप्यगम्ये-
नातिनिगूढेन काचित्कलङ्कान्तःप्रवेशेन पलायितस्य महेन्द्रस्याद्यापि स्थितानि चरण-
चिह्नानि कपिभिर्विघटितानीति तत्प्रदेशगमनेन कपीनामतिप्रसरः सूचित इति वा ॥

अथ परिखाजलशोभमाह—

जाआ णिसाअरपुरी पाआरब्भन्तरावसेसधअवडा ।

खणवाणरसंवेह्णअफलिहाविज्झविअरक्खसेन्दपआवा ॥ ७७ ॥

[जाता निशाचरपुरी प्राकाराभ्यन्तरावशेषध्वजपटा ।

क्षणवानरसंवेह्यितपरिखाविध्मापितराक्षसेन्द्रप्रतापा ॥]

राक्षसपुरी जाता । कीदृशी । प्राकाराभ्यन्तरेऽवशेषा अवशिष्टा ध्वजपटा यस्या तथा सा । गोपुरासन्नध्वजपटानां कपिभिरपनीतत्वादिति भावः । एवम्—क्षणं व्याप्य वानरैः संवेह्यिताभिश्च क्रमाच्चक्षलीकृताभिः परिखाभिर्विध्मापितो निर्वापितः । प्रशमं नीत इति यावत् । राक्षसेन्द्रस्य प्रतापो यत्र । तथा च बहिस्तत्प्रतापरूपो बद्धिर्नास्तीति तत्प्रशमे विक्षोभितपरिखाजलप्रसरणहेतुकत्वमुत्प्रेक्षितम्, अन्योऽपि बद्धिर्जलेन क्षाम्यतीति ध्वनिन्नेन प्राकाराभ्यन्तरमात्रपर्यवसायी राक्षसप्रतापः स्थित इति तात्पर्यम् ॥

अथ परिखावेष्टनमाह—

विअडगिरिऊडसंणिहणिरन्तरासण्णवाणरपरिक्खत्ता ।

जाआ पाआरोहअमज्झब्बूडफडिह व रक्खसणअरी ॥ ७८ ॥

[विकटगिरिकूटसंनिभनिरन्तरासन्नवानरपरिक्षिता ।

जाता प्राकारोभयमध्यव्यूढपरिखेव राक्षसनगरी ॥]

विकटानि यानि गिरीणां कूटानि शृङ्गाणि तत्संनिभस्तत्तुल्यैर्निरन्तरभासत्तामिलितैर्वानरैः परिक्षिता वेष्टिता राक्षसनगरी प्राकारद्वयमध्ये ध्यूढोपचिता परिखा यस्यास्तादृशीव जाता । परिखाया एक प्राकारः स्थित एव, अपरः परदिशि मण्डलाकारः स्थितः कपिव्यूह एवाभूदित्युत्प्रेक्षा । तथा चोक्तं रघौ—‘द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः’ इति ॥

अथ द्वारद्वयैः कपिभिर्द्वारमतिक्रम्य प्राकारेऽधिरूढमित्याह—

तो तं बलन्तविअहं वाणरसेण्णं विहत्तदाराहोअम् ।

जाअं णिवहणिरन्तरलङ्कापाआरघडिअमण्डलिबन्धम् ॥ ७९ ॥

[ततस्तद्वलद्विकटं वानरसैन्यं विमक्तद्वारामोगम् ।

जातं निवहणिरन्तरलङ्काप्राकारघटितमण्डलीबन्धम् ॥]

ततः परिलोपरोधानन्तरं तद्वानरसैन्यं बलद्वारप्रदेशात्प्रवेशाय दिशि दिशि गच्छत्सद्विकटं विस्तीर्णं ततो विभक्तः संकीर्णत्वाद्युपप्रवेशक्षमविस्ताराय राक्षस-निर्गमाय च भग्नो द्वारस्यभोगो विस्तारो येन तथाभूतं सन्निवहैः सजातीयैर्निरन्तरं मिलितं यथा स्यात्तथा लङ्काप्राकारे घटितो निर्मितो मण्डलीबन्धो मण्डलकाराव-स्थितिवेन तथा जातम् । प्राकारोपरि प्राकारक्रमेण स्थितमित्यर्थः । विभक्तः कपिमुख्येभ्यो विभज्य दत्तो द्वाराणामाभोगो येन । लङ्काद्वाराणां बहुत्वादित्यर्थः ॥

अथापरेऽपि परिखाप्रान्तवर्तिनस्तदृष्ट्वा परिखामतिक्रम्य प्राकारं लङ्कितवन्त इत्याह—

विइओअहिगन्भीरे फलिहावत्तम्मि विइअवद्धगिरिवहा ।

आढत्ता लङ्केउं विइअसुवेलं व वाणरा पाआरम् ॥ ८० ॥

[द्वितीयोदधिगम्भीरे परिखापृष्ठे द्वितीयवद्धगिरिपथाः ।

आरब्धा लङ्कयितुं द्वितीयसुवेलमिव वानराः प्राकारम् ॥]

वानरा द्वितीयं सुवेलमिव प्राकारं लङ्कयितुमारब्धाः । लङ्कितवन्त इत्यर्थः । किंभूताः । द्वितीयसमुद्रवद्धगम्भीरे परिखापृष्ठे तन्नण्डले द्वितीयो बद्धो गिरिभिः पन्था वैस्ते । एको गिरिपथः समुद्रे दत्तः परः परिखायामित्यर्थः । तथा च यथा सुवेलमूले समुद्रस्तथा प्राकारमूले परिखेत्युभयोरुभयत्वेनोत्प्रेक्षया महत्त्वमुक्तम् ॥

अथ रक्षोवलप्रयाणमाह—

णवरि अ मुक्ककलकलं वाणरतुलिअम्मि दहमुहाहिट्टाणे ।

चलिअं रअणिअरवलं खअग्गिविहुए ष महीअले उअहिजलम् ८१

[अनन्तरं च मुक्ककलकलं वानरतुलिते दशमुखाधिष्ठाने ।

चलितं रजनीचरवलं क्षयाग्निविधुत इव महीतले उदधिजलम्]

प्राकारातिक्रमानन्तरं रजनीचराणां चलं मुक्ककलकलं सचलितम् । युद्धायेत्य-र्थात् । अ सति । दशमुखस्याधिष्ठाने पुरे वानरैस्तुलिते आक्रान्ते सति । एतदुप-रिस्थातुं न युक्तमित्याशयात् । किमिव । उदधिजलमिव । यथा क्षयः प्रलयस्त-त्कालीनाग्निभिर्बिधुते व्याप्य व्याकुलीकृते महीतले तद्विर्वापणाय समुद्रजलं चल-तीति कपिशत्वेन वह्निकपिसैन्ययोः, श्यामत्वेन जलधिजलरुचणवलयोः, महरवेन च लङ्कामहीतलदोस्तात्यम् ॥

अथ निकुम्भस्य प्रयाणमाह—

आरूढो गीद् रद्दं आसण्णगइन्द्रलङ्घणवलन्तेहिं ।

सरद्देहिं समरतुल्लिओ जुत्तं जुभग्गकेसरेहिं णिउम्भो ॥ ८२ ॥

[आरूढो निरैति रथमासन्नगजेन्द्रलङ्घनवलमानैः ।

शरभैः समरत्वरितो युक्तं युगभग्गकेसरैर्निकुम्भः ॥]

समराय त्वरितो निकुम्भः शरभैरुपदैर्बुक्तं रथमाहूढः सचिरैति निर्गच्छति ।
किंभूतैः । आसन्नाः पुरोवर्तिनो ये गजेन्द्रासन्नलङ्घनाय बलमानैः सारथिना प्रसिद्धो-
थातिर्गमवद्भिः । सिद्धाभिभावकत्वेन हस्तिलङ्घनसमर्थत्वात् । एवं युगेन स्कन्ध-
वर्तिक्रमविशेषेण संपर्पणाद्भ्रमाः केशरा येषां तैरित्यभ्यासतः सुशिक्षितत्वमुक्तम् ॥

अथ प्रजङ्घस्य प्रयाणमाह—

कह वि पडिबद्धकवओ समरासङ्घिभसमरथवाणरलोओ ।

गीइ धणुओडिताडणतूरविअतुरङ्गमो रहेण पअहो ॥ ८३ ॥

[कथमपि प्रतिबद्धकवचः समराष्ववसितसमस्तवानरलोकः ।

निरैति धनुष्कोटिताडनत्वरिततुरङ्गमो रथेन प्रजङ्घः ॥]

प्रजङ्घनामा राक्षसो रथेन निरैति । कीदृक् । कथमपि त्वरया यथा तथा प्रति-
बद्धः कवचो येन । एवम्—समरेऽप्यवसितः सर्वैः सह मयैव योद्धव्यमिति
स्थिरीकृतः समस्तवानरलोको येन । तथा धनुष्कोट्या ताडनेन प्रेरणया त्वरा
परित्यास्तुरङ्गमा वेनेति युद्धोत्साहः सूचितः ॥

अथेन्द्रजिभिर्गमनमाह—

चडुलवडाआगिवहो कञ्चणघरभित्तिविअडकूवरबन्धो ।

इन्दइणो वि पसरिओ एकुहेसो ष रक्खसउरीअ रहो ॥ ८४ ॥

[चटुलपताकानिवहः काञ्चनगृहभित्तिविकटकूबरबन्धः ।

इन्द्रजितोऽपि प्रसृत एकोदेश इव राक्षसपुर्या रथः ॥]

इन्द्रजितोऽपि रथः प्रसृतशक्तिः । कीदृक् । चटुलधन्वतः पताकानिवहो
यत्र । काञ्चनगृहभित्तिविकटो विल्लीर्णः कूबरस्य बन्धो विन्यासो यत्र । क इव ।
राक्षसपुर्या शूराणां एक उदेशः प्रदेश इव चलिन्त इत्युपप्रेक्षा । तत्रापि पताकानां
भ्रमकृद्भित्तीनां च सत्त्वादिति भावः । 'कूबरान्नु युगंधरः' ॥

एतस्य तुरङ्गानाह—

खणपरिअत्तमिइन्द्रा खणलक्खिअकुअर। खणन्तरमहिंसा ।
तस्स खणमेत्तमेहा र्हं वहन्ति खणपच्चआ अ तुरङ्गा ॥ ८५ ॥

[क्षणपरिवृत्तमृगेन्द्राः क्षणलक्षितकुञ्जराः क्षणान्तरमहिषाः ।

तस्य क्षणमात्रमेवा रथं वहन्ति क्षणपर्वताश्च तुरङ्गाः ॥]

तस्य रथं तुरङ्गा वहन्ति । शीघ्रताः । क्षणं परिवृत्तास्त्वक्तुरङ्गरूपा गन्तव्य-
दिग्विपरीतमुखा वा चरणाक्रान्तरथा वा मृगेन्द्राः सिंहाकाराः क्षणं लक्षिताः
कुञ्जराः, क्षणान्तरे महिषाः, क्षणमात्रं मेघाः, क्षणं गतिमन्तः पर्वताः । इतीन्द्र-
जितो मात्वाधित्वमुक्तम् ॥

अथ योचानामितरणपेशं निर्गमनमाह—

अविसज्जिअणिकन्ते अत्याणक्खोहहलहलुट्टिअमुहले ।

दह्वअणस्स सुहावइ आण्णाभङ्गो वि तक्खणं णिअअवले ॥ ८६ ॥

[अविसर्जितनिष्क्रान्ते अस्थानक्षोभहलहलोत्थितमुखरे ।

दशवदनस्य सुखायत आज्ञामङ्गोऽपि तत्क्षणं निजकवले ॥]

तत्क्षणं निर्गमावसरेऽविसर्जिते गन्दुमनाज्ञापिते, एकैकं न गन्तव्यं किंतु संभू-
येति निवारितनिर्गमेऽपि वा, निष्क्रान्तेऽहमहमिकवा पुरोगते निजकवले दशवद-
नस्वाज्ञामङ्गोऽपि मुञ्जायते । 'आज्ञामङ्गो नरेन्द्राणाम्' इति निवेधेऽपि धन्या अमी
यन्निवारिता अपि न तिष्ठन्तीति मदाप्ताः श्श्राथेति मनःप्रीतिसुखादयन्तीत्यर्थः ।
किंभूते । अस्थानक्षोभादाकस्मिकक्षोभादुत्थितेन हलहलेन कलकलेन मुखरे शब्दा-
यमाने पूर्वनिपातानियमात् । यद्य—हलहलशब्दो युद्धोत्पन्नार्थां देशी । युद्धो-
त्पन्नार्था मुखर इत्यर्थः । यस्तुतस्तु हल्ललिरिति (?) प्रसिद्धार्थवाची । तेन हल-
हलस्योरिथतेनोत्थानेन मुखर इत्यर्थः ॥

अथ तत्काले सेनासञ्जीकरणमाह—

गुडिअगुडिज्जन्तभडं सोइइ रणतुरिअजुत्तजुज्जन्तरहम् ।

घटिअघडेन्तगअघडं चलिअचलन्ततुरअं गिस्ताअरसेणम् ॥ ८७ ॥

[गुटितगुट्यमानभटं शोभते रणत्वरितयुक्तयुज्यमानरथम् ।

घटितघट्यमानगजघटं चलितचलत्तुरङ्गं निशाचरसैन्यम् ॥]

निशाचरसैन्यं शोभते । कीदृक् । गुटिता कृतसंनहा शुष्यमानाः संनश्यमाना मटा यत्र । केचित्संनदाः, केचित्संनद्यन्तीत्यर्थः । एवम्—रणत्वरितेन वीरेण केचिद्युक्ताः केचिद्युज्यमाना रथा यत्र । तुरज्रादिभिरित्यर्थात् । एवं काश्चिद्दृष्टिताः काश्चिद्दृष्यमाना गजघटा यत्र । तथा केचिन्नलिताः केचित्तदाचलन्तस्तुक्ता यत्र तथाभूतमिति रणसंरम्भ उक्तः ॥

अथ बलस्य निष्क्रमणमाह—

हृत्पिगधवरिअराअं रहगअसच्चविअपवअवइसोमेत्ति ।

आसगअवरिअहपुमं भूमीगअवरिअकइबलं णीइ बलम् ॥ ८८ ॥

[हस्तिगतवृतरामं रथगतसत्यापितप्लवगपतिसौमित्रि ।

अश्वगतवृतहनुमद्भूमिगतवृतकपिबलं निरैति बलम् ॥]

हस्तिगतैर्वृतोऽनेन सममस्माभिर्योद्धव्यमिति स्वीकृतो रामो यत्र । तस्य जायकत्वान्मुख्यबलेन युद्धमिति भावः । एवम्—रथगतैः सत्यापितावेताभ्यां सहास्माभिर्योद्धव्यमिति स्थिरीकृतौ सौमित्रिप्लवगपती यत्र । एवम्—अश्वगतैर्वृतो योद्धव्यत्वेन स्वीकृतो हनुमान्यत्र । तथा—भूमिगतैः पत्तिभिर्वृतं स्वीकृतमवशिष्टं कपिबलं यत्र तद्बलम् । निशाचराणामित्यर्थात् । निरैति । केचित्तु 'वरिअ' इत्यत्र चारितः परिवारित इत्यर्थः । तेन हस्तिगतैर्वारितो वेष्टितो रामो यत्रेति क्रमेण सर्वत्रार्थमाहुः ॥

अथ बलस्य निष्क्रमणप्रकारमाह—

रहसंधट्टकखलिअं गोउरमुहपुञ्जइज्जमाणगअघटम् ।

भवनन्तरगुप्पन्तं अघडेन्तेकमुहणिग्गमं बलइ बलम् ॥ ८९ ॥

[रथसंधट्टस्खलितं गोपुरमुखपुङ्गवमानगजघटम् ।

भवनान्तरव्याकुलमघटमानैकमुखनिर्गमं बलति बलम् ॥]

तद्बलमघटमानोऽसंपद्यमान एकमुखेनैकोपक्रमेण । एकदेति यावत् । निर्गमो यस्य तथा सद्बलति । निर्गमव्यग्रतया दिशि दिशि मण्डलीमाचरतीत्यर्थः । किंभूतम् । रथानां संधटेन संमर्देन स्खलितं प्रतिहतगति । एवम्—गोपुरमुखेन पुङ्गवमानाः संकीर्णतया चतुर्लीक्रियमाणा गजघटा यत्र युगपन्निर्गमनाभावात् । तथा—भवनयोरन्तरे मध्ये व्याकुलम् । ऋतुमार्गालाभादिति भावः ॥

अथ रथानां बहिर्भावमाह—

दुक्खेण गोउराइं वलन्तञ्जुअकोडिविहडिअकवाडाइं ।

वोलन्ति रक्खसरहा तंसोणामिअधआहओवरितडिमा ॥ ९० ॥

[दुःखेन गोपुराणि वलद्युगकोटिविघटितकपाटानि ।

व्यतिक्रामन्ति राक्षसस्थास्तिर्यगवनामितध्वजाहतोपरितडिमाः ॥]

राक्षसस्था गोपुराणि पुरद्वाराणि संकीर्णतया दुःखेन व्यतिक्रामन्ति लङ्घन्ते । किंभूतानि । कपाटयोरन्तरसंकीर्णतया लग्नकोटित्वेन बलतो बक्रीभवतो युगस्य तुरगस्कन्धकाष्ठस्य कोटिभ्यां प्रान्ताभ्यामतिक्रम्य संचारेण विघटिते कपाटे यत्र तानि । रथाः किंभूताः । उच्यतया निर्गमसौकर्याय तिर्यगवनामितेन । सारथिनेत्यर्थाद् । ध्वजेन आहतं स्पृष्टमुपरितडिमं द्वारस्थोपरिभागो यैः ॥

अथ भूमेर्भारमाह—

णिसुडिअदिसागइन्दे भग्गभुअङ्गफणं दलिअपाआलम् ।

गरुअं पि रक्खसाणं अइराहोन्तलहुअं भरं सहइ मही ॥ ९१ ॥

[निपातितदिग्गजेन्द्रं भग्गभुजङ्गफणं दलितपातालम् ।

गुरुकमपि राक्षसानामचिराद्भविष्यत्तुल्यकं भरं सहते मही ॥]

मही सर्वसहा राक्षसानां गुरुकमपि भरं सहते । कुत इत्यत आह—अचिरादल्पकालेनैव भविष्यत्तुल्यकं लभ्यभविष्यन्तम् । राक्षसानां भयादिति भावः । 'होन्त' इति लक्ष्यं शब्द । वस्तुतस्तु—भविष्यती लघुता वस्येति भविष्यत्तुल्यकम् । भविष्यदल्पताकमित्यर्थः । भरं पुनः किंभूतम् । निपातिता दिग्गजेन्द्रा येन । भूमेरवनमनेन दन्तावष्टम्भलागादिति भावः । अत एव—भग्ना भुजङ्गस्य शेषस्य फणा यस्मात् । तथा—दलितं पातालं येन । भूपतनादित्यर्थः । अन्येनापि गुरुकमपि दुःखमल्पकालव्यापि बुध्वा सद्यते इति ध्वनिः ॥

अथार्धवलनिर्गममाह—

अग्गक्खन्धावडिअं मञ्जे दारमुहरुद्धपुखिअपिहुलम् ।

ऊसासिअसाहिमुहं कूलाभरिअभवणङ्गणं णीइ थलम् ॥ ९२ ॥

[अग्रस्कन्धापतितं मञ्जे द्वारमुखरुद्धपुञ्जितपृथुलम् ।

उच्छ्वासितरथ्यामुखं कूलमृतभवनाङ्गणं निरैति बलम् ॥]

बलं निरैति बहिर्भवति । कीदृक् । अप्रस्कन्धेन सैन्याप्रभागेन आपतितं बहिर्भूय प्रसृतम् । यद्वा—अप्रस्कन्धे वर्तिकपिसैन्याप्रे आपतितं स्वाप्रभागेनैवैवर्धात् । मध्ये मध्यभागे संकीर्णतया द्वारमुखेन रुद्रं सत्पुञ्जितं वतुलीकृतमत एव पृथुलं पुष्टम् । अथ—उच्छ्वासितं कियता निर्गमनादसवाधीकृतं रथ्यामुखं येन । माहिशब्दो राजमार्गं देशी । तथा—कूलेन पश्चाद्भागेन भूतं इदिति निर्गमनाभावात्पूरितं रथ्यासंनिहितं भवनाङ्गं येनेति बलबाहुत्यमुक्तम् ॥

अथ बलस्य बहिर्गमनमाह—

इभ दारकअत्थम्भं णीइ विहिण्णविअडं गिसाअरसेणम् ।

एकमुहदरिविणिग्गअसमत्थलुत्ताणपत्थिअणइच्छाअम् ॥ ९३ ॥

[इति द्वारकृतस्तम्भं निरैति विभिन्नविकटं निशाचरसैन्यम् ।

एकमुखदरीविनिर्गतसमस्थलोत्तानप्रस्थितनदीच्छायम् ॥]

निशाचरसैन्यमित्यनेन प्रकारेण द्वारे कृतस्तम्भं संकीर्णतया पुञ्जितं सङ्घिर्गच्छति । अत एव—विभिन्नं बहिर्भूय दिशि दिशि प्रसृतं सङ्घिकटं विस्तीर्णम् । पुनः किंभूतम् । एकमुखी या दरी ततो विनिर्गता । अर्थात्—बहि । समस्थले उत्तानप्रस्थिता गभीरप्रभृता या नदी तद्दृच्छाया कान्तिर्यस्य तथाभूतम् । बलबाहुत्येन द्वारसैक्यप्रतिभासादेकमुखेत्युक्तम् । तथा च—यथा कन्दरातो जलं निर्गत्य बहिः प्रसरति तथा लङ्कात् सेनापीति दरीलङ्कयोर्जलसैन्ययोः साम्यम् ॥

अथ लङ्कायां सेनाशून्यतामाह—

जाआइ सं मुहुत्तं पुण्णञ्जीणसरिआपुलिणसोहाइ ।

रक्खसघरङ्गणाइ गअसमराहिमुहजोहपइरिक्काइ ॥ ९४ ॥

[जातानि तन्मुहूर्तं पूर्णक्षीणसरित्पुलिन्नशोभानि ।

राक्षसगृहाङ्गणानि गतसमराभिमुखयोधप्रतिरिक्तानि ॥]

तन्मुहूर्तं व्याप्य राक्षसानां गृहाङ्गणानि गतं. समराभिमुखयोधः प्रतिरिक्तानि शून्यानि सन्ति । प्रथमं जलेन पूर्णमथ क्षीणं वन्याजलनिर्गमात्तुच्छं शत्सरिता पुष्टिनं तत्समानशोभानि जातानि । यथा जलनिर्गमात्पुलिन्नं तुच्छं भासते तथा सेनानिर्गमाद्गृहाङ्गणान्यपीत्यर्थः ॥

अथ कपिसैन्यस्य राक्षससैन्यसंमुखागमनमाह—

लङ्कावेष्टणतुरिओ आलोइअदारणिन्तरक्खसलोओ ।

रसिऊण पवअणिवहो खरपवणाइइवणइओ व पचलिओ ॥९५॥

[लङ्कावेष्टनत्वरित आलोकितद्वारनिर्यद्राक्षसलोकः ।

रसित्वा प्लवगनिवहः खरपवनाविद्धवनदव इव प्रचलितः ॥]

लङ्कावेष्टनत्वरितः प्लवगनिवह आलोकितो द्वाराभिर्यद्राक्षसलोको येन तथाभूतः
मन् रसित्वा सिंहनादं कृत्वा प्रचलितः । क इव । वनदव इव । यथा खरपवने-
नाविद्धः क्षिप्तः । प्रसारित इति यावत् । तादृशो वनदवः प्रचलति, तथा राक्ष-
सान् दृष्ट्वा कपयः प्रचेष्टुरित्यर्थः । वनदवकपिसैन्ययोः कपिशत्वानोद्धतत्वेन परेषां
दाहकत्वेन च साम्यम् ॥

अथ राक्षसचलसंचारक्रममाह—

पहरुअअपाइकं परिवडुइ पक्खपसरिआसारोहम् ।

मुक्कडुसमाअङ्गं सिधिलिअरहपग्गहं णिसाअरसेणम् ॥ ९६ ॥

[प्रहारऋजुकपदाति परिवर्धते पक्षप्रसृताधारोहम् ।

मुक्काङ्कुशमातङ्गं शिथिलितरथप्रग्रहं निशाचरसैन्यम् ॥]

तन्निशाचरसैन्यं परिवर्धते उत्तरोत्तरं भटानामागमनाविति भावः । किंभूतम् ।
प्रहारे ऋजुका वेपथसंमुत्तीकृतजुन्ताः पदातयो यत्र । एवम्—पक्षयोः पार्श्वयोः
प्रसृता अश्वारोहा अश्ववारा यत्र । एवम्—मुक्काङ्कुशास्त्यकाङ्कुशावरोधा मातङ्गा
यत्र । तथा—शिथिलिता हयसंचारार्थमनाकृष्टा रथानां प्रग्रहा रथयो यत्र तथा-
भूतमिति युद्धरीतिरुक्ता ॥

अथैतदुपरि कपिसैन्यसंचारक्रममाह—

सो एकाअअवेअं एकक्कमदिण्णमहिअलठभहिअपअम् ।

ठाइ अणोहीणभडं तह परिमण्डलपहाविअं कइसेणम् ॥ ९७ ॥

[तत एकागतवेगमेकैकक्रमदत्तमहीतलाम्यधिकपदम् ।

तिष्ठत्यनवहीनभटं तथा परिमण्डलप्रधानितं कपिसैन्यम् ॥]

ततो रक्षोयलागमनोत्तरं कपिसैन्यं तथा तेन प्रकारेण तिष्ठति । प्राकारतटभव-

लम्बयेत्यर्थात् । किंभूतम् । एकागत एकक्रमागतो वेगो यस्य तत् । प्रथममेतान्दृष्ट्वा
 एकरूपेण धावितमित्यर्थः । अथ कियदूरमागव्य एकैकक्रमेण परस्परमपेक्ष्य दत्तं
 महीतलेऽभ्यधिकमुत्तरोत्तरभूम्यतिक्रामकं पदं येन । प्रतिपक्षचेष्टां निरुम्य लघु-
 लघुकृताप्रिमाप्रिमभूमिप्रहणमित्यर्थः । अधानवहीना अनपगतर्धिया भटा यत्र ।
 तथा सत्परिमण्डलेन मण्डलीमुपक्रम्य प्रधावितं पुन कृतवेगमित्यर्थः ॥

अधोभयसैन्यसंघटमाह—

पत्यन्ति आअरोसा पत्थिज्जन्ति अ महग्वरणसोडीरा ।
 जिहणन्ति जिहणन्ति अ अणुराएण णवरं ण भज्जन्ति भटा ९८
 इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहयहे महाकव्वे
 वारहो आसासभो ॥

[प्रार्थयन्ते जातरोषाः प्रार्थयन्ते च महार्घरणशौटीर्याः ।

निघ्नन्ति निहन्यते चानुरागेण केवलं न भज्यन्ते भटाः ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये द्वादश
 आक्षराः ।

जातरोषा भटाः प्रार्थयन्ते परानुपसृण्वन्ति युद्धापाकारयन्ति वा । न केवलं
 प्रार्थयन्ते किंतु परैः प्रार्थयन्ते उपरध्यन्ते च शोद्धुमाह्वयन्ते वा । एवम्—महार्घ-
 मुत्कृष्टं रणे शौटीर्यमहंकारी दपों वा येषां तथाभूताः सन्तो निघ्नन्ति । परानिल-
 र्थात् । न केवलं निघ्नन्ति किंतु निहन्यन्ते च । परंरित्यर्थात् एवं व्यतिरेके सति
 अनुरागेण युद्धोत्साहेन केवलं न भज्यन्त इति शौर्यमुक्तम् । 'प्रार्थितः शत्रुसंरुद्धे
 याचितेऽभिहितेऽपि च' इति कोपः ॥

सैन्यसंघट्टदशया रामदासप्रकाशिता ।

रामसेतुप्रसीपस्य पूर्णाभूद्दशश्री शिखा ॥

त्रयोदश आश्वासः ।

अथ पुरःसराणां द्वन्द्वयुद्धमाह—

अह् गिग्गअमिलिएहिं अह्णीणसमागएहि अ विमुक्करवम् ।

रअणिअरवाणरेहिं दिण्णं सहिअं च गरुअरणपत्थाणम् ॥ १ ॥

[अथ निर्गममिलिताभ्यामालीनसमागताभ्यां च विमुक्करवम् ।

रजनीचरवानराभ्यां दत्तं सोढं च गुरुकरणप्रस्थानम् ॥]

अथ मियः सैन्यसमागमानन्तरं रजनीचरेण वानरेण च द्वाभ्यां द्वाभ्यां गुरुकं
रणप्रस्थानं रणयात्रोचितं कर्म एकेन प्रहारादिना दत्तमन्येन सोढं च देहस्थाग्रे समर्प-
णादिना प्रतीष्टं चेत्यर्थः । किंभूताभ्याम् । एकः स्वव्यूहाभिर्गतः परः पुरो गत्वा
मध्ये मिलितः संनिहितस्त्रयाभूताभ्याम् । एवं च विमुक्करवं ससिंहनादं यथा
स्यादेवमाजीनावाशेषादेकीभूती सन्तौ समागतौ समं तुभ्यं संगतौ ताभ्यामिल्यर्थः ।
यद्वा—रजनीचरवानरैरिति संस्कृत्य लङ्घातः सुवेत्तश्च निर्गतैरन्तरा मिलितैरिति
क्रमेण सर्वं पूर्ववद्वाख्येयम् । विमुक्करवमिति सर्वकियाविशेषणं वा ॥

अथ पश्चादागतानां व्यापारमाह—

तह् अ पुरिह्णिवाइअदेहोवरिणिमिअचलणपत्थणतुरिआ ।

एण्णकमं अहिगभा थोअं जह् पहरलालसा ओसरिआ ॥ २ ॥

[तथा च पुरोगनिपातितदेहोपरिनिवेशितचरणप्रस्थानत्वरिताः ।

एकैकमभिगता स्तोके यथा प्रहारलालसा अ पसृताः ॥]

ते योधा एकैकं परस्परं तथाभिगताः संगता यथा प्रहारलालसा प्रहारससृष्टाः
मन्तः स्तोकनीपदपसृताः पश्चादागताश्च । मिश्रणे सति स्वज्ञादिप्रहारो न घटते
इति किञ्चिद्व्यवहिता इत्यर्थः । किंभूताः । पुरोगाणां निपातितम् । परैः प्रहृत्येत्य-
र्थात् । यद्देहं तदुपरिनिवेशिताभ्यां चरणाभ्यां यत्प्रस्थानं पराभिमुखगमनं तत्र
त्वरिताः । स्थानाभावान्मृतकोपरि चरणी दत्त्येत्यर्थः । तेन स्वीयानां मरणं दृष्ट्वाऽग्र
गता इति शौर्यमुक्तम् । पुरोगैर्निपातितं यद्देहं परस्वेत्यर्थात्परव्यूहमतिश्रम्य सं-
दति दपान्धत्वमुक्तमिति वा ॥

अथ भयाना शीघ्रकारितामाह—

जह ह्रिअएहिं ववसिअं रअकलुसेहिं णअणेहिं जह सच्चविअम् ।
रअणिअरेहिं रणमुहे नह पडिवक्खम्मि पहरणं ओहरिअम् ॥३॥

[यथा हृदयैर्व्यवसितं रजःकलुषाम्यां नयनाभ्यां यथा सत्यापितम् ।
रजनीचरै रणमुखे तथा प्रतिपक्षे प्रहरणमवपातितम् ॥]

रणमुखे रजनीचरैर्यथा हृदयैर्व्यवसितमिदमस्त्रमिन्धं व्यापारयितव्यमिति
चिन्तितं तदनुपदमेव रजोभिः कलुषाभ्यामीषन्मुकुलिताभ्यां नयनाभ्यां यथा
सत्यापितमयमत्र प्रहतं व्य इति निर्धारितं तथा तत्समकालमेव रजोमुद्रितदृष्टिनप्रपि
प्रतिपक्षे प्रहरणं सद्भाद्यवपातितं प्रक्षिप्तमिति कायव्यापारस्य हृदयादिव्यापारतुल्य-
तया सत्त्वोत्कर्ष उक्तः ॥

भयाना तेजःप्रकर्षमाह—

पअलम्भअमहिअजवा मुट्ठिपरिट्ठुविअणिअम्पक्खग्गा ।

सच्चविअलद्धलक्खा पढमपहारविसआ ण भज्जन्ति भदा ॥ ४ ॥

[पदलम्भाम्यधिकजवा मुष्टिपरिस्थापितनिष्प्रकम्पखङ्गाः ।

सत्यापितलब्धलक्ष्याः प्रथमप्रहारविषया न भज्यन्ते भदाः ॥]

पदलम्भेन परव्यूहरूपस्थानप्राप्त्याम्यधिकवेगाः, तथा मुष्टौ परि सर्वतोभावेन
स्थापितत्वेन स्थिरखङ्गा, तथा सत्यापितो निजव्यूहादेव हन्तव्यत्वेन स्थिरीकृतः
पथादागत्य लब्धो लक्ष्यः शत्रुर्यैस्तथाभूता भदा राक्षसाः प्रथमप्रहारस्य विषया
अपि यावद्भीभिः प्रहारः क्रियते तावत्स्थाविभिरेव लक्ष्यैः कपिभिर्वृक्षादिना प्रहृता
अपि न भज्यन्ते नापसरन्ति, किन्तु प्रतिप्रहार प्रयच्छता संनिधौ कृतवेगेन लब्धो
यावत्प्रतिक्रियते तावदेव कृतप्रहारोऽपि कपिखङ्गादिना ताडित इत्यर्थः । यद्वा प्रथमं
निजव्यूहादेव कपिभिः शिलादिना ताडिता राक्षसास्तदनु अनेनाहं ताडित इति
कुथा सत्यापितं लक्ष्यं कपिं वेगेनागत्य लब्धा न भज्यन्ते न पराजयन्ते किन्तु
तमभिदल्य जयन्तीत्यर्थः । 'विसआ' इत्यत्र विशदः स्पष्टा इति वा । 'भज' इत्यत्र
'भवा' इति कचित्पाठः ॥

प्रहृतगजानां वैक्लव्यमाह—

विधुणन्ति चलिभविडवे मुहमण्डलधोलणुपुसिधसिन्दूरे ।

पवधसहत्याइद्रे कुम्भअहुवसुत्तपाअवे माअङ्का ॥ ५ ॥

[विधुन्वन्ति चलितविटपान्मुखमण्डलवूर्णनोत्प्रोञ्चितसिन्दूरान् ।

प्लवगस्त्रहस्ताविद्वान्कुम्भतटभग्नपादपान्मातङ्गाः ॥]

हृवर्गैः स्वहस्तेनाविद्वान् क्षिप्तानय कुम्भतटे भग्नान्पादपान्मातङ्गा विधुन्वन्ति पातनाय चालयन्ति नतु पातयितुं पारयन्तीति कपीनां प्रहारसार्धमुक्त्वा । विधुन्वन्ति अवधूय पातयन्तीति गजप्रकर्षं एवेति केचित् । किंभूतान् । शिरोविधूननेन चलितविटपानत एव विटपैरेव मुखमण्डलधूर्णनेनोत्प्रोञ्चितमपासितमलंकारभूतं सिन्दूरं चैस्तान् ॥

रुवणं प्रति रणस्य दुरन्ततामाह—

रोसस्स दासरहिणो मअणस्स अ दूसहस्स रक्खसवइणो ।

समअं चिअ अहुत्तो दोएह वि अणुरुअदारुणो परिणामो ॥ ६ ॥

[रोषस्य दाशरथेर्मदनस्य च दुःसहस्य राक्षसपतेः ।

सममेवारब्धो द्वयोरप्यनुरूपदारुणः परिणामः ॥]

दाशरथे रोषस्य राक्षसपतेर्मदनस्य च द्वयोरप्यनुरूपो योग्यो दारुणो दुरन्तः परिणामः पर्ववसानं सममेकद्वारब्धो दैवनेत्यर्थात् । युद्धेन वा । जगन्मह्युः सीताया अभिलाषुकस्य रुवणस्य च कामत्वास्य तदुदाहरणहेतुकस्य रघुपतेरवन्धस्य च क्रोधस्य राक्षसनाम एव योग्यो विपाक इति भावः । दुःसहस्येति मदनरोषयो-रपि विशेषणम् ॥

परिणामस्य दास्यतामाह—

णिहणन्ति गएहिं गए तुरएहिं तुरङ्गमे र्हेहिं अ रहिणो ।

आअं पवङ्गमाणं पडिक्खो पहरणं च रक्खससेणम् ॥ ७ ॥

[निघ्नन्ति गजैर्गजांस्तुरगैस्तुरङ्गमान्पैश्च रथिनः ।

जातं पुवङ्गमानां प्रतिपक्ष्यः प्रहरणं च राक्षससैन्यम् ॥]

प्लवङ्गमाणां प्रतिपक्ष्यो हननकर्म प्रहरणं च तत्कारणमासुर्षं द्वयमपि राक्षससैन्य-

मेव जातम् । यतो गजादिभिः सजातीयैरेव गजादीन्निघ्नन्तीति रामरोपप्रभाव
एवायमिति भावः ॥

अथ रक्षमा पौरुषमाह—

सरविक्रिण्णमद्दिहरा सरविहडिअसेसमुगाराहअसेला ।

पहरणमग्गाइच्चिअभुअचुण्णिअपव्वआ भमन्ति णिसिअरा ॥ ८ ॥

[शरविकीर्णमहीधरा शरविघटितशेषमुद्रराहतशैलाः ।

प्रहरणमार्गाश्चित्तुजचूर्णितपर्वता भ्रमन्ति निशाचराः ॥]

शरैर्विकीर्णाः कणसाः कृत्वा विक्षिप्ता महीधराः कपीनामस्त्राणि यैस्ते निशाचरा
भ्रमन्ति । किंभूताः । शरैर्विघटितानामर्थात्पर्वतानां शेषा अवशिष्टाः शरैरपि
मेत्तुशक्या ये ते मुद्ररैरुहताः खण्डिताः शैल्यैस्ते । मुद्रराहतशरभिचावशिष्ट-
कपिर्षाल इत्यर्थः । यद्वा—रामादिशरविघटितानामर्थात्मुद्रराणां ये शेषा मुद्ररा-
स्तैरुहतशैल्य इत्यर्थः । यद्वा—शरैर्विघटिताः, शेषे यथा(पश्चात्) मुद्ररैरुहताः
शैल्यैरित्यर्थः । एवम्—प्रहारमार्गे प्रहरणस्थानेऽधिता अभिपिप्ताः । प्रहरणी-
कृता इत्यर्थः । ये भुजास्तैश्चूर्णिताः पर्वता यैरित्यर्थः । यद्वा—प्रहरणमार्गाच्छूर्ण-
णामलपातस्थानाद्विता अतिक्रान्ता ये भुजास्तैश्चूर्णिताः पर्वता यैरित्यर्थः । 'मग्गा-
इच्छिअ' इति पाठेऽप्ययमेवावर्षः । यद्वा प्रहारमार्गमतिक्रान्ताम्बद्धिषया (न, ते)
भुजैश्चूर्णिता इत्यादि । येऽस्त्रैर्न लब्धास्ते भुजैरेव चूर्णिता इत्यर्थः । तथा च दूरतरे
शरैर्दूरे मुद्ररैः संनिधौ भुजैः । सर्वत्रैव(?) शैल्य विदारिताः, किंतु भुजैश्चूर्णिता
इति शरादिविकरणोत्कर्षक्रमेण विघटनादिक्रियोत्कर्षक्रमादितरपेक्षया भुजानामा-
धिक्यमावाति ॥

कपीनामाकारस्यौल्यमाह—

भाअण्डिओ वि वित्थअगिरिपरिणाहविकडे पवङ्गकस्सन्धे ।

अपड्डप्पन्तावेडो उल्ललइ गजस्स थोरकरपच्मारो ॥ ९ ॥

[भागपतितोऽपि विस्तृतगिरिपरिणाहविकटे पवङ्गकस्सन्धे ।

अप्रभवदावेष्ट उल्ललति गजस्य स्थूलकरप्राग्भारः ॥]

गजस्य स्थूलः करः शृण्डा तस्य प्राग्भारोऽप्रभागः लुवहानां स्सन्धे भागे
योग्यस्थाने एकदेशे वा पतितोऽपि । भागेनैकदेशेन पतितोऽपि वा अप्रभवन्मातु-

मसमर्थमावेष्टं मण्डलीभावो यस्य । चद्वा अप्रभवदसंपद्यमानमावेष्टजमाक्रमणं येनेति
स्कन्धस्य बृहत्त्वादावेष्ट्य धर्तुमपारयन्सञ्जलति चञ्चलीभवतीत्यर्थः । हेतुमाह—
किंभूते । विस्तृतो यो गिरिस्त्रयैव यः परिणाहो वित्त्वारस्तेन विक्रटे दुर्ग्राधे ।
गिरिपरिणाहवद्विक्रटे वित्तीर्ण इति वा ॥

रजोवक्षोनिक्षोभमाह—

रज्ज्वणिअरोरत्थलच्चुण्णिअस्स कइरोसपेसिअस्स सिहरिणो ।

उद्धं उद्धाइ रओ ओसरइ अहोमुहो शिलासंघातो ॥ १० ॥

[रजनचरोरःस्थलचूर्णितस्य कपिरोपप्रेषितस्य शिखरिणः ।

ऊर्ध्वमुद्धावति रजोऽपसरत्प्रधोमुखः शिलासंघातः ॥]

रजनोचराणामुरःस्थले चूर्णितस्य कपिना रोषेण प्रेषितस्य शिखरिणो रजो
धूलिहूर्ध्वमाकशमुद्धावति लघुत्वाद् । चूर्णितशिलासंघातोऽधोमुखः सन्नपसरति
शुल्लवात्पततीत्यर्थेन क्रुद्धकपिक्षिप्तपर्वतैरपि निशाचरा न पातिताः । तथा सति
चूर्णनं न स्यात् । प्रत्युत स्थिरीभूतानां तेषां वक्षोभिस्त एव चूर्णिता इति कपीनां
प्रहारे रक्षसां तु वक्षति दार्ढ्यमुक्तम् ॥

बल्योः साधारणमुत्कर्षमाह—

रिडवलमज्झणिराआ णिहअणिरन्तरणिसुद्धणज्जन्तभडा ।

विक्रमणीसामण्णा दद्धं पि भडाण दुक्करा गइमग्गा ॥ ११ ॥

[रिपुवलमच्यनिरायता निहतनिरन्तरनिपातितज्ञायमानभटाः ।

विक्रमनिःसामान्या द्रष्टुमपि भटानां दुष्करा गतिमार्गाः ॥]

भटानां गतिमार्गाः संचारवर्तमानि द्रष्टुमपि दुष्करा अशक्याः । किंभूताः ।
रिपूणां बलस्य मध्ये निरायता रीर्षाः । एवम्—निहताः, अत एव निरन्तरं निपातिताः
सन्तो ज्ञायमाना दृश्यमाना भटा यत्र । वस्तुतस्तु—पूर्वनिपातानियमात् भटज्ञाय-
मानाः । तथा च निपातितैर्भटैर्ज्ञायमाना लक्ष्यमाणाः । रिपुबलमध्ये येन पथा वीरा
गच्छन्ति तत्र शतशो रिपवः पतन्तीति निरायतभटनिपातनाकारेण ज्ञायतेऽनेन
[पथा] वीरो गत श्रुतीत्यर्थः । अत एव विक्रमेण निःसामान्या असाधारणाः ॥

पुनस्तदेवाह—

ण्डिहृत्पद्मस्य सोडीरं अप्पडिहृत्पद्मस्य ओ हसिज्जइ पहरो ।
यद्दुइ वैरावन्धो अइसंधिज्जन्ति साहसेमु समत्या ॥ १२ ॥

[निवार्यते शौण्डीर्यमप्रतिहस्तालघुको हस्यते प्रहारः ।

वर्ष्यते वैरावन्धोऽतिसंदधति साहसेषु समर्याः ॥]

शौण्डीर्यं युद्धे चातुर्यमहंकारो वा निर्वाह्यते तदनुरूपव्यापारेण निष्पाद्यते ।
सुमैरिति शेषः । तथा—अप्रतिहस्तात्वादसदस्तालघुकोऽनादरणीयः प्रहारो
हस्यत उपहासविश्वीक्रियते । अथ—प्रहारे सति वैरस्य आवन्धो वर्ष्यते वैरम-
धिकं वर्ष्यत इत्यर्थः । हेतुमाह—समर्याः साहसेषु प्राणानपेक्षकर्मसु अतिसंदधति
अति(भि)निविष्टा भवन्तीत्यर्थः । अतिसंधीयन्ते वा समर्यैः सहाभियुज्यन्त इत्यर्थः ॥

पुनस्तदेवाह—

ण पडइ पडिए वि सिरि सुलविहिण्णं पि णेअ भिज्जइ हिअअम् ।
दुप्परिइअं ण लग्गइ लाविज्जन्तं पि पडिभट्टाण रणभअम् ॥ १३ ॥

[न पतति पतितेऽपि शिरसि शूलविभिन्नमपि नैव भिद्यते हृदयम् ।

दुष्परिचितं न लगति लाग्यमानमपि प्रतिभयानां रणभयम् ॥]

प्रतिभयानां शिरसि पतितेऽपि न पतति । कबन्ध इति शेषः । युद्धसंस्कारगत्वा-
दिति केचिद् । वस्तुतस्तु—शिरसि पतितेऽपि हृदयं न पतति नाथो गच्छति न
आंतरतामवलम्बत इत्यर्थः । एवम्—हृदयपदच्छत्याशोरूपं हृदयं शूत्रेण विभिन्नं
विदीर्णमपि तथापि मनोरूपं तत्र भिद्यते । किन्तु युयुत्सायमेव तिष्ठतीत्यर्थः ।
तथा लाग्यमानमपि क्षत्रुभिरापीयमानमपि रणभयं न लगति न संबध्यते दुष्परि-
चितम् । अतः शत्रूणां रणभयेन संबन्धो न घटते । कदाप्यपरिचितत्वावित्यर्थः ॥

पुनस्तदेवाह—

सहइ पहरिसेसु दप्पो दप्पट्टाणेसु सहइ पुरिसासहो ।

णिहोसेसु भट्टाणं ओसारेसु वि ण ओसरइ रोसरसो ॥ १४ ॥

[सहते प्रहारेषु दपौ दर्पस्थानेषु सहते पुरुषाच्यवसायः ।

निर्दोषेषु भट्टानामपसारेष्वपि नापसरति रोपरसः ॥]

प्रहारेषु । क्षत्रोरित्यर्थात् । भट्टानां दर्पः सहते । शौर्यादेव प्रहारः सद्यत इ-

त्वर्थः । एवम्—दर्पस्थानेध्वभिमुत्सागमनादिव्यापारेषु पुरुषाव्यवसायः सहते प्रहार-
पूर्वकालीनोऽभिमुत्सागमनादिलक्षणशौर्यव्यापारो जैतव्यमेव मयेत्यव्यवसायेन
सहते इत्यर्थः । तत एव तदानीं पुरो गत्वा मिलन्ति न तु भङ्गन्ते इति भावः ।
एवं निर्दोषेष्वपसारेषु न भयेन । किंतु प्रहारसौकर्याय । पश्चादागमनेष्वपि
रोपरसो नापसरति । कित्वाप्रे भावति वर्धते इत्यर्थः । यद्वा—दर्पः सहते क्षमते
समर्थो भवति । दर्पादेव प्रहारः क्रियते इत्यर्थः । तथा दर्पस्थाने पुरोगमनादि-
व्यापारेषु अध्ववसायः क्षमते तेनैव तत्क्रियत इत्यर्थः ॥

अथ कपीनां पतनावस्थामाह—

रिउगअभिण्णुक्खित्ता रोसविहुवन्तच्चडुलकेसरणिवहा ।

दढदद्वदन्तमूला रसिउण समच्छरं णिमिहन्ति ईक ॥ १५ ॥

[रिपुगजभिन्नोक्षिता रोषविधूयमानच्चटुलकेसरनिवहाः ।

दृढदृढदन्तमूला रसित्वा समस्तरं निमीलन्ति कपयः ॥]

रिपूणां गर्जेर्गदाभिर्वा भिक्षा अशोत्क्षिप्ताः कपयो रसित्वा शब्दं कृत्वा समस्तरं
निमीलन्ति मात्सर्यसहिता एव मूर्च्छन्ति त्रियन्ते वा । मात्सर्यशापकमाह—
किंमूलाः । रोषेण विधूयमानोऽतएव चटुलः केसरनिवहो येषां ते । एवम्—
दृढमूर्ध्वदन्तैर्दृष्टमधोदन्तमूलं वैरिति केसरकम्पदन्तमूर्ध्वशरुपं क्रोधलक्षणमुक्तम् ॥

पुनः शराणां प्रकर्षमेवाह—

अवहीरणा ण किज्जइ सुमरिज्जइ संसए वि सामिअसुकअम् ।

ण गणिज्जइ विणिवाओ दद्वे वि म अन्नि संमरिज्जइ लज्जा १६

[अवधीरणा न क्रियते स्मर्यते संशयेऽपि स्वामिसुकृतम् ।

न गण्यते विनिपातो दृष्टेऽपि भये स्मर्यते लज्जा ॥]

भर्तृरक्षणीरणानास्था न क्रियते जये चशक्ति वा । तथा—प्राणसंशयेऽपि
स्वामिनः सुकृतमुपकारः सत्कारो वा स्मर्यते । तथा—विनिपातो मरणमपि न
गण्यते न विचार्यते । एवम्—भये दृष्टेऽपि लज्जा स्मर्यते । तथा च कीर्तिसुकृत-
लज्जादिरक्षानिमित्तं प्राणानुपेक्ष्य बुध्यते, न तु मयं क्लियत इति भावः ॥

अथ शरनिरानरणां नृत्युमाह—

पद्मगणिभाहि सुइरं जे जीविअसंसअन्मि वि परिच्छृढा ।

ते बिअ अहिमुहणिहआ सुरबन्दीहि अहिसारिआ रअणिअरा १७

[प्रथमानीताभिः सुचिरं ये जीवितसंशयेऽपि परिक्षिताः ।

त एवाभिमुखनिहताः सुरबन्दीभिरभिसारिता रजनीचराः ॥]

प्रथमं पूर्वं बन्दीकृतानीताभिः सुरसुन्दरीभिः सुचिरं व्याप्य विभीषिक-
कृते जीवितसंशयेऽपि ये रजनीचरा परिक्षिता जालपकर्मण लक्षास्त एव संप्रा-
माभिमुखनिहताः सन्तः पुनरभिसारितास्वदानो शौर्यभूर्युना प्राप्तदेवत्वान्त-
भिर्हता इत्यर्थः ॥

अथ कपीनां तेज प्रकर्षमाह—

रअणिअरवद्धलकखो अबद्धरुहिरपरिपण्डुरङ्गच्छेओ ।

अगणिअवणसंतावो उण्हपहारसरसो समद्धिअइ ऊई ॥ १८ ॥

[रजनीचरबद्धलक्ष्योऽबद्धरुधिरपरिपाण्डुराङ्गच्छेदः ।

अगणितव्रणसंताप उष्णप्रहारसरसः समालीयते कपिः ॥]

रजनीचरे । कृतप्रहार इत्यर्थात् । बद्धं लक्ष्यं येनेति प्रहर्तारि दत्तदृष्टि कपिः
समालीयते । प्रथमं येन हतस्वपैव प्रतिहर्तुं मिलतीत्यर्थः । वीरः । उष्णे तात्काल-
लिके शत्रुकृते प्रहारे सरसः क्रोधवशात्प्रतिहर्तुं सानुरागः । सकोवरसो वा ।
एवम्—अबद्धेन प्रवहता रुधरेण परिपाण्डुरोऽङ्गच्छेदः क्षतं यस्य तथा । तथा
च व्रणसंतापविचारश्चन्य इति विजिगीषुत्वमुक्तम् ॥

पुनः शूराणां स्वभावमाह—

ण पडिकएन्ति अयसरं ओच्छुन्दन्ति जणिअं परेण पआव्रम् ।

बोलेन्ति जहाभणिअं साधुकारपुरओ अइन्ति समत्था ॥ १९ ॥

[न प्रतीक्ष्य(क्ष)न्तेऽवसरमाक्रामति जनितं परेण प्रतापम् ।

व्यतिक्रामन्ति यथाभणितं साधुकारपुरत आयान्ति समर्थाः ॥]

समर्था अवसर न प्रतीक्ष्य(क्ष)न्ते । स्वगामधीन्यूनतया अदेशेऽप्यकालेऽपि
मिलन्ति प्रहरन्ति च । दर्पोन्नतत्वादिति भावः । एवम्—परेण जनितं प्रतापमा-
क्रामति । सप्रतापोत्कर्षजननात् । एवम्—ताडयिष्यामीत्यादि यथाभणितं व्यति-

क्रामन्ति निर्वाहयन्ति । तदैव ताडनादिन्यापारात् । तथा—सांशुकारपुरतः प्रतिपक्षप्रहारादिकं दृष्ट्वा साधु साधिति कृत्वा आयान्ति । तमेव [प्रति]प्रहर्तुमित्यर्थात् । एतन्त्यापारोत्कर्षेण विपक्षकृतसांशुकारस्य पुरतः संमुखे आयान्ति इति वा । वयं तु—पुरतोऽप्रतः स्थान एव प्रथमं स्तैनैव कृतः साधुशब्दाभिलाषो यावदायाति विपक्षबलं, तावत्स्वयमेवागच्छन्तीति शब्दापेक्षयाप्यधिकवेगवत्तया सत्त्वोत्कर्षं उक्त इति ध्रुमः ॥

अथ द्वादशभिः कुलकेन शूराणां युद्धमाह—

इअ ताण तं विअम्भइ सुरङ्गणासुरअलम्भसंकेअहरम् ।

भग्गजमलोअवन्थं महेन्द्रभवणुज्जुआइअवर्हं जुज्जम् ॥ २० ॥

[इति तेषां (तयोर्वा) तद्विजृम्भते सुराङ्गनासुरतलम्भसंकेतगृहम् ।

भग्नयमलोकपथं महेन्द्रभवनऋजुकायितपथं युद्धम् ॥]

इति वक्ष्यमाणप्रकारेण तेषां वानराणां राक्षसानां च तयोः कपिराक्षससैन्ययोर्वा तस्युद्धं विजृम्भते वर्धते । कीदृक् । सुराङ्गनासुरतस्य प्राप्नो संकेतगृहम् । भटानामिति शेषः । अत्रैव ताभिस्तेषां वरणास्तदुत्पत्तेरिति भावः । इति शौर्येण मरणनुक्तम् । अत एव महेन्द्रभवनस्य कृते ऋजुकायितः संमुखीकृतः पन्था येन । सर्वेऽपि घृत्वा ताभिस्तत्रैव नीयन्ते इति भावः । अत एव भग्नोऽप्रहतीकृतो यमलोकस्य पन्था येन । कातराणामसत्त्वादित्याशयः ॥

कइवच्छत्थलपरिणअणिअअमुहत्थमिअदन्तिदन्तप्फलिहम् ।

णिहअभटमहिअणिवडिअसुरवधूचलवलअमुहलपवअगइवहम् २१

[कपिवक्षःस्थलपरिणतनिजकमुखास्तमितदन्तिदन्तपरिवम् ।

निहतभटमहितनिपतितसुरवधूचलवलअमुहलपवअगइवहम् ॥]

युद्धं कीदृक् । कपीनां वक्षःस्थलेषु परिणतानां पक्षाक्षगत्स्य दत्तदन्तप्रहाराणां पूर्वनिपातानियमादत्राकर्षणादन्तिनां निजकमुख एवास्तमिता वक्षसो हृदत्वेन स्फोटनाभाषान्मूलेनैव स्क्न्धपर्यन्तं गतत्वाददृश्या दन्तपरिथा यत्र तदिति गिरिवत् स्थितत्वेनापतनादक्षोभगतत्वं वल्लवत्यमाकारमहत्त्वं च कपीनाम्, गजानां तु प्रहारदार्व्यम्, तेजस्वित्वं यक्षोभिर्भेदनादेव संनिधिर्भवतीति जानतां क्रोधमूर्च्छितत्वं च

सूचितम् । केचिन्तु यथा यथा गजो दन्तौ निर्यन्त्रयति तथा तथा कपिरपि वधः
 पुरः करोतीत्युभयोरपि सत्त्वोत्कर्ष इति वदन्ति । परिणताः कृतप्रहार इति दन्त-
 परिपर्येष विशेषणमिति वा । भावे सैन परिणतेन प्रहारेणास्यमिता इति वा ।
 एवम्—निहतभद्रानां महितेन समीहया निपतितानां स्वर्गादागतानां सुखधूना
 चलकलवेर्मुखरा- ह्यज्ञानां गतिपथा यनेति । परव्यूहे ह्यवगा येन पया सचरन्ते
 तत्र बहवो भ्रियन्त इति बह्वीनामागमनावरणव्यापाराय नानाकरचमत्कारेण बल-
 यानां क्षणक्षणत्वाराच्छब्दावमानत्वमिति भावः । वस्तुतस्त्वेकमेव वीरं करेण
 धारयन्तीनां परस्परं कलहेन करप्रतिक्षेपाय करव्यापारतो बल्यक्षपत्कारोपचयेन
 मौत्पर्यमिद्वि वयम् ॥

ओवअणोसुद्धरहं उप्पअणोच्छित्तविहृडमाणगइन्दम् ।

गहिअण्फिडिअतुरङ्गं अपुधाविअपवअणिहअरक्खसजोहम् २२

[अवपतनावपातितरथमुत्पतनोक्षिसविघटमानगजेन्द्रम् ।

गृहीतस्फेटितुरङ्गमनुधावितह्वगनिहतराक्षसपोधम् ॥]

एवमवपतनेनोत्पतनादात्तागत. पतनेनावपातिता अन्तरिक्षस्था एव निमग्नरेण
 महीमानीय चूर्णिता रथा यत्र । कपिमितित्यर्थात् । एवम्—उत्पतनेनोत्पत्तेन
 उन्निष्ठाः स्वशरीरेण प्रेर्याकाशं नीताः, अत एव विघटमानाः स्फुटितदेहसंघयो
 गजेन्द्रा यत्र । एवम्—गृहीताः सन्त स्फेटिताश्चलत्वाद्द्विर्हितास्तुरगा यत्र ।
 अत एव अनुधावितास्तद्व्यपश्चालना ये ह्यगामानिहता एकाग्रोधास्तदश्ववारीभूता
 यत्रेत्युत्फालापफलवेगबलप्रकर्ष उक्त ॥

रसणिद्याओरत्थलमुहविमहिज्जन्तचन्दणदुमप्पहरम् ।

कलअललोहोग्वाडिअमुहबोलीणमरमग्गणिन्नणिणाअम् ॥ २३ ॥

[रनिर्वृतोरःस्थलगुण्वविपह्यमानचन्दनद्रुमप्रहारम् ।

कलकललोभोद्धाटितमुत्पुव्यतिक्रान्तशरमार्गनिर्यन्निनादम् ॥]

एवम्—रसेन । चन्दनस्यैवेत्यर्थात् । निर्वृते उरःस्थले मुखेन विषधमात्रध-
 न्दनद्रुमप्रहारो यत्र । प्रियाभिरहोत्तमत्वेऽपि रसेन शैत्यजननात्प्रहारास्यापि सुखद-
 त्तमिति भावः । रसेन वीरेण निर्वृत इति वा । वीररमाप्रहारोऽपि सुखद इत्यर्थः ।
 तथा—कलकलस्य लोभेन चिरीर्षया उद्धाटिताभ्यास्तान्मुक्ताशयतिक्रान्तस्य बहिर्भूतस्य

धारस्य मागेण रन्ध्रेण निर्धेन् बहिर्गच्छन्नादो यत्र । क्षतदशावामप्यन्यकलकल-
श्रुत्या सञ्चिकीर्षया वीररसोत्कर्षः सूचितः ॥

भिण्णघट्टिलान्तघटं पडिरुद्धोसरिअचकलिअपाइकम् ।

रुहिरोहिण्णरह्वहं मुहसुक्खापेणणिहुअहेसिअतुरअम् ॥ २४ ॥

[भिन्नवद्व्यमानघटं प्रतिरुद्धापसृतचकितपदाति ।

रुधिरापभिन्नरथपथं मुखशुष्यफेननिभृतहेषिततुरगम् ॥]

किंभूतम् । प्रथमं कपीनां संचारेण भिक्षा द्विधाभूताः, अथ हस्तिपकैर्धव्यमानाः
पूर्ववत्स्थाप्यमाना गजघटा यत्र । एवम्—अग्रतः प्रतिरुद्धा अतएवापसृताः पञ्चा-
द्रताः सन्तश्चक्रिताश्चक्रवदुष्पूर्णतः प्रतिरोधकमावेष्टयितुं मण्डलीमाचरन्तो वा पदा-
तयो यत्र । एवम्—रुधरेणापभिन्नः प्रतिहतो रथानां पन्था यत्र । अलवहुत्वेन
रथसंचाराभावात् । तथा—मुखे शुष्को यः फेनस्तेन निभृतं मन्दं हेषितं येषां ते
पुरगा यत्र । मुखशोषे स्फुटं शब्दानिष्पत्तेरिति भावः ॥

रिउपहरणपरिओसिअसाहुक्काररवगग्भिणपडन्तसिरम् ।

णिच्चिभण्णपहरमुच्छिअवअणञ्भन्तरविदाअभडचुक्कारम् ॥ २५ ॥

[रिपुप्रहरणपरितोषितसाधुक्काररवगर्भितपतच्छिरम् ।

निर्भिन्नप्रहारमूर्च्छितवदनाभ्यन्तरविशीर्णभटचुक्कारम् ॥]

एवम्—रिपूनां प्रहारेण परितोषितानां वीरणासलकण्ठस्पर्शसमकालीनः साधु-
क्षररवो गर्भितो गर्भस्थो यत्र तथाभूतं सत्पतच्छिरो यत्रेति प्रहारव्यधवमुक्तम् ।
एवम्—निर्भिन्नेन दृष्टेन प्रहारेण मूर्च्छितानाम् । भ्रुकृतत्वादत्राकर्षणाद्भटानां
वदनाभ्यन्तरे विशीर्णं मूर्च्छया मुखमुद्रणादस्फुटीभूतधुक्कारोऽर्थात्सिहनादो यत्र ।
मूर्च्छितेन मूर्च्छया विशीर्णो भटानां चुक्कारो यत्रेति वा । चुक्कारशब्दो देव्यां
शब्दवाची ॥

सेलपहरुद्विआइअदुक्खववट्टविअहत्थिपत्थिअजोहम् ।

भग्गअचिह्विमुहिअपणट्टणिअअभडदुक्खणञ्जन्तरहम् ॥ २६ ॥

[शैलप्रहारोद्देदितदुःखव्यवस्थापितहस्तिप्रार्थितयोधम् ।

भग्गवजचिह्विमुषितप्रनष्टनिजकभटदुःखज्ञायमानरथम् ॥]

एवम्—क्षीतप्रहारोद्देदितैः, अत एव दुःखेन व्यवस्थापितं स्थिरीकृतैर्हस्तिभिः प्राथितान् रत्ननागा योधा यत्र । एवम्—भग्नेर्ध्वजचिह्नं, पतानाभिर्विमुषितवचो- रितवत्पत्राण्य अदृश्या भक्त्याः सन्तो निजकमदाना दुःखेन ज्ञायमाना रथा यत्र तादृशम् ॥

गिरिपेद्भिर्अरहकङ्कणविहलविसारिअमुहत्थणन्ततुरङ्गम् ।

महिअलपलोद्दमद्दिहरअभरसोमलिअभिण्णपण्डुररुहिरम् ॥२७॥

[गिरिप्रेरितरथकर्षणविह्वलविस्तारितमुखस्तनतुरङ्गम् ।

महीतलप्रलुठितमहीधररजतरसावमृदितभिन्नपाण्डुररुधिरम् ॥]

एवम्—गिरिभिः प्रेरिता यन्त्रिता ये रथासंया कर्षणेन विह्वला, अत एव विस्तारितमुखा व्याप्तमुखा सन्तः स्तनन्तः श्वेदाविष्कारं कुर्वन्तस्तुरङ्गा यत्र । तथा महीतले प्रलुठितानां पतिताना बाजरथुधीभूताना महीधरणा रजतरसेन रूप्यशो- देनावमृदितानि घृष्टानि अत एव भिन्नान्वेष्टीभूतानि सन्ति पाण्डुराणि धेतरणादि रुधिराणि यत्र ततथा ॥

कइमुक्कुचुग्णिअट्टिअसेलमुणिज्जन्तसरससरिआमग्गम् ।

ओहरिअवच्चिआसिमगोवडन्तवाणरजोहम् ॥ २८ ॥

[कपिमुक्कुचूर्णितस्थितशैलज्ञायमानसरससरिन्मार्गम् ।

अवपातितवच्चिनासिमार्गावपतद्धानरयोधम् ॥]

एवम्—कपिमुक्कुत्वात्प्रहारदालेन यत्र पतितान्नात्र चूर्णितस्थिता ये शैलस्तेषां ज्ञायमाना सरसा सरिन्मार्गा स्रोतांसि यत्र । जलमिश्रणाक्षर्णाना सरन्त्येन ज्ञायतेऽत्र स्रोतः स्थितमित्यर्थः । एवम्—रक्षोभिरवपातितानामथ च कपिभिर्निः- सुख्य बधितान्ममसीया मार्गं पतनपथेऽवपतन्तो धानरयोधा यत्र तथाभूतम् । तथा च यत्र ये स्थिनास्ते बहिर्गता, अन्ये पुनरात्र पतन्तः दण्डिता इति कपिबाहु- ल्यमुक्तम् ॥

अहिधावन्तपवद्भममुक्कंमणिराजकेसरसहुग्घाअम् ।

मज्झन्तभाअणिवडिअदण्डाउहमिण्णमहिअलोवद्धभट्टम् ॥ २९ ॥

[अभिधावन्तुवद्भममुक्कांसनिरायतकेसरसटोद्घातम् ।

मध्यन्तभागनिपतितदण्डायुधभिन्नमहीतलपविद्धमटम् ॥]

एवम्—अभिधावतां हवद्गमानां मुक्तो विन्कीर्णः सञ्जसेषु निर्यत्यतो वीर्यः केसरसटानामुद्धातो यत्र । अवञ्चन्धसंस्कारात् । एवम्—मध्यस्थान्तभगेन निपतितं यद्गृह्यरूपमायुधं तेन भिन्नाः सन्तो महीतलेऽपविद्धाः पातिता भटा यत्र तत् ॥

गहिअसिरदट्टवाणरगिसाअरोरस्थलद्धरोविअदाढम् ।

णहघरिअपच्चओञ्जरसीअरतण्णाअगरुइओसण्णरअम् ॥ ३० ॥

[गृहीतशिरोदष्टवानरनिशाचरोरःस्थलार्धरोपितदंष्ट्रम् ।

नभोधृतपर्वतनिर्झरशीकरार्द्रगुरुकितावसन्नरजः ॥]

एवम्—गृहीते आक्रम्य धृते शिरसि दष्टा ये वानरास्तैर्निशाचराणामुरःस्थलेऽर्धरोपिता दंष्ट्रा यत्र । रक्षोभिः कपीनां शिरः क्वलितम्, कपिभिस्तेषां वक्षसि दंष्ट्रा निष्ठातेत्यर्थः । तत्र शिरसः क्वलितत्वेन दंष्ट्राणामत्यन्तप्रेरणाभावादर्थनिमन्त्रत्वमिति भावः । एवम्—नभसि धृतानां पर्वतानां निर्झरशीकरार्द्रत्वाद्गुरुणि सन्ध्यवसन्नानि पतितानि रजांसि यत्रेति युद्धसौकर्यमुक्तम् ॥

सारहिहत्थअलाहअमुहपडिउट्टिअतुरङ्गणिव्वूडरहम् ।

सरघाअचुण्णिओवडिअपच्चआवीअरुहिरसरिआसोत्तम् ॥ ३१ ॥

(आइकुलअम्)

[सारथिहस्ततलाहतमुखपतितोत्थिततुरङ्गनिर्व्यूडरयम् ।

शरघातचूर्णितावपतितपर्वतापीतरुधिरसरित्त्वोतः ॥]

(आदिकुलकम्)

किंभूतम् । प्रथमं संभ्रमेण पतिताः, तदनु सारथिना हस्ततलेनाहतमुखत्वादुत्थिता ये तुरङ्गास्तैर्निर्व्यूडाः संचारिता रथा यत्र । एवम्—रथाःशरघातेन चूर्णिताः सन्तः क्षितौ अवपतिता ये कपीनां पर्वतास्तैश्चूर्णद्वारा पीतानि शोथितानि रुधिरसरितां स्रोतांसि यत्र तत् ॥

अथ बलयोरावर्तनमाह—

अट्टन्ति असहणाइं खण्डिज्जन्तपडिसारिअद्धन्वाइं ।

वोच्छिज्जन्तमुहाइं भिज्जन्तोसरिअपडिअडाइं बलाइं ॥ ३२ ॥

[आवर्तन्तेऽसहनानि खण्ड्यमानप्रतिसारितार्धान्तानि ।

व्यवच्छिद्यमानमुखानि भिद्यमानापसृतप्रतिभटाति बलानि ॥]

बलन्यापर्वन्ते । परस्परमुपर्युपरि पतन्तीत्यर्थः । किंभूतानि । परेषां प्रहार-
मुत्सर्पं वासादमानानि । तथा—खण्ड्यमानाः सन्तः प्रतिसारिताः पराशुखीकृता
अर्धन्ता कतिपये यत्र । अत एव व्यवच्छिद्यमानमुखानि । मानभङ्गप्रसङ्गात् पुनः
स्त्रीयैः कैश्चिदागत्य भियमानाः सन्तोऽपसृताः पश्चाद्गताः प्रतिभटाः प्रहर्तारो
येषां तानि । तथा च कैश्चित्केचित्प्रथमं निहत्यापसारितास्तद्दृष्ट्वा तत्पक्षपूरणाय
तदीयैरन्वयरागत्यामी पुनर्निहत्य निबल्यन्ते तद्दृष्ट्वा पुनरेतदीयैरेते परामूयन्ते, पला-
यितास्तु स्वपक्ष(पूरकपक्ष)पूरणाय पुनः परावर्तन्ते इति क्रमेणोत्तरोत्तरमप्युन्मत्त-
केलिरिव युद्धमभूदिति भावः ॥

रक्षसानां जिगीषामाह—

वाणरपहरकखड्गिआ अणिरुविअलकखपेसिआसिपहरणा ।

मुच्छाणिमीलिअच्छा ओहीरन्ता वि अह्निअन्ति णिसिअरा ॥३३॥

[यानरप्रहारोत्खण्डिता अनिरूपितलक्ष्यप्रेषितासिप्रहरणाः ।

मूर्च्छानिमीलिताक्षा अपहियमाणा अप्यालीयन्ते निशिचराः ॥]

वानराणां प्रहारेणोत्खण्डिता व्रणिताः । अत एव अपहियमाणाः स्त्रीयैः पश्चात्प्री-
यमाना अपि निशिचरा मूर्च्छया निमीलिताक्षाः । अत एवानिरूपितमदृष्टं यलक्ष्यं
चान्द्वं(?) तत्र प्रेषितं प्रेरितमस्तिरूपं प्रहरणं शब्दं यैस्त्रयाभूताः सन्तलोनेव लक्ष्येण
शत्रुणा आलीयन्ते मिलन्ति । प्रथमं यैर्हतास्तानात्मीयजनकृतप्रतिबन्धमुपेक्ष्य
मूर्च्छितत्वेनाहङ्गापि संगम्य प्रहरन्तीति रक्षसां तेजस्वित्वमुक्तम् ॥

अथ कपीनां पतनप्रकारमाह—

चुण्णिअगरुअपडिभटो फुरइ अणह्णीणरकखसाहअविहलो ।

खण्डिजन्तपअट्टो ओलिच्छिण्णपडिओ पवङ्गमजोहो ॥ ३४ ॥

[चूर्णितगुरुकप्रतिभटः स्फुरलनालीनराक्षसाहतविह्वलः ।

खण्ड्यमानप्रवृत्तः पङ्क्तिच्छिन्नपतितः प्लवङ्गमयोधः ॥]

प्रथमं चूर्णितो गुरुकः प्रतिभटो येन । तदनु येन सह प्रवृत्तप्लवङ्गसदन्धेन केन-
चिदनालीनेन दूरवर्तिना, रक्षसेन पश्चादलक्षितमागल्यं इतः सन् विह्वलो मूर्च्छितः ।
अथ मूर्च्छादशार्थां खण्डप्रदिनां खण्ड्यमानोऽपि तत एव लब्धचैतन्यः पुनः
प्रवृत्तः । योद्धुमित्यर्थात् । अनन्तरम् । ओलिरिति पङ्क्ती देशी । तैरेव पङ्क्तिमेण

छिन्नः सन् पतितः ह्यवज्ञमयोधः स्फुरति कम्पते । मरणोत्तरमपि क्रोधसंस्कार-
सत्त्वादिति भावः ॥

उभयत्र शूराणां शरीरनिरपेक्षतामाह—

सोडीरेण पआवो छाआ पहरेहिं विक्कमेहिं परिअणो ।

जीएण अ अहिमाणो रक्खिज्जइ अ गरुओ सरीरेण जसो ॥३५॥

[शौण्डीर्येण प्रतापश्छाया प्रहारैर्विक्रमैः परिजनः ।

जीवेन चाभिमानो रक्ष्यते च गुरुकं शरीरेण यशः ॥]

सुभटैः शौण्डीर्येणाहंकारेण युद्धचातुर्येण वा प्रतापो रक्ष्यते । संकटे सति तथा शौण्डीर्यमाचरन्ति यथा सर्वेषामप्यधुब्धत्वेन प्रतिभासन्त इति प्रतापरक्षा भवतीत्यर्थः । प्रहारैश्छाया रक्ष्यते । तत्रैव तथा प्रहरन्ति यथा कान्तिरक्षा भवतीत्यर्थः । विक्रमैः परिजनः । संकटपतितः सेवकादिः पराक्रम्य रक्ष्यत इत्यर्थः । जीवेन चाभिमानो गर्वः । अतिसंकटे जीवनमप्युपेक्षन्ते नतु परावृत्त्य गर्व नाशयन्तीत्यर्थः । शरीरेण च यशः । परप्रहारोपस्थितौ शूरविह्वलभिसुखक्षतादिकमप्यङ्गीकृत्य यशो गृह्णन्ति नतु शरीरे लावण्यव्ययभियाः दयां कुर्वन्तीति सत्त्वोद्रेकः सूचितः । रक्ष्यत इति सर्वत्रान्वितम् । अतः क्रियादीपकम् ॥

रक्षसां रणाभिलाषमाह—

मिज्जइ उरो ण हिअअं गिरिणा भज्जइ रओ ण उण उच्छाहो ।

छिज्जन्ति सिरणिहाजा तुज्जा ण उण रणदोहला सुहडाणम् ॥३६॥

[मिथ्यते उरो न हृदयं गिरिणा भज्यते रयो न पुनरुत्साहः ।

छिद्यन्ते शिरोनिघातास्तुज्जा न पुना रणदोहदाः सुभटानाम् ॥]

सुभटानामुरो बलःस्थलं शस्त्रमिथ्यते । नतु हृदयं चित्तं मिथ्यते । कृतादपि मनो रणोत्सुकमेव तिष्ठतीत्यर्थः । एवम्—कपीनामखेण गिरिणा रयो भज्यते न पुनः समरोत्साहो भज्यते । किं तु रयमन्त्रे सति दीप्यत इत्यर्थः । एवम्—शिरोनिघातादिछिद्यन्ते । निघातः समूहः । न पुना रणदोहदा रणाभिलाषाः । ते तु मरणोत्तरममरशरीरेऽप्यनुवर्तन्ते इति जिगीषुत्वमुक्तम् ॥

अथ प्रथमोत्थितरज.प्रथममाह—

सेलोश्शरेहिं गअणे धुअलोहिअसीअरेहिं धारामग्गे ।

गअसलिलेहिं घडासु अ वोच्छिज्जइ पसरिअं मदिरउट्टाणम् ३७

[शैलनिर्झरैर्गगने धुतलोहितशीकरैर्धारामार्गं ।

मदसलिलैर्घटासु च व्यवच्छिद्यते प्रसृतं महीरजउत्थानम् ॥]

प्रसृतमूर्ध्नाधोव्यापि महीरजसामुत्थानमुद्गमो गगने कपिभिरुत्तोलितानां शैलानां निर्झरैर्व्यवच्छिद्यते प्रक्षाम्यते । एवम्—धारामार्गं रणस्थाने धुनरितस्ततो गतैर्लेहितानां शोणितानां 'शीकरैः' । एवं गजानां घटासु च मदजलैः । व्यवच्छिद्यते इत्यनुपज्यते ॥

अथ कपीनां भुजभङ्गमाह—

विसहिअखग्गप्पहरा गइन्ददन्तोह्लिहिअग्गलापडिरूआ ।

सेलाइच्छणवलिआ विसमं भजन्ति पवअवाहुप्फडिहा ॥३८॥

[विसोढखङ्गप्रहारा गजेन्द्रदन्तोह्लिखितार्गलाप्रतिरूपाः ।

शैलतिक्रमवलिता विपमं भज्यन्ते प्लवङ्गबाहुपरिघाः ॥]

इवज्ञाना बाहुपरिघा भज्यन्ते ब्रुवन्ति । विपमं विसदृशं यथा स्यात्तथा । किंभूताः । विसोढ. खङ्गप्रहारो यैः । अत एव गजेन्द्रदन्ताभ्यां लिखिता यार्गला तत्प्रतिरूपास्तुत्याः । खङ्गप्रणाना दन्तोह्लेखचिह्नैर्गलाभिश्च बाहुनामुपमा । यद्वा गजेन्द्रदन्तोह्लिखिताश्च अर्गलाप्रतिरूपाश्चेति कर्मधारयः । भिन्नत्वे हेतुमाह—शैलानामतिक्रमेण क्षत्तोत्पत्त्या धारणासामर्थ्यादथ पतनेन वलिता यन्त्रणमासाद्य वकीभूताः । अत एव द्विधा भवन्तीत्यर्थः ॥

अथ पक्षिणां रुधिरत्यागमाह—

तेण्हाइओ वि सुइरं संणाहच्छेअगन्धिभणम्मि वणमुहे ।

णिब्वलिअलोहविरसं ण पिअइ आमुअइ चक्खिऊण विहङ्गो ३९

[तृपितोऽपि सुचिरं संनाहच्छेदगर्भिते व्रणमुखे ।

निर्वलितलोहविरसं न पिबत्यामुञ्चत्यास्वाद्य विहङ्गः ॥]

विहङ्गो वृध्नादि. सुचिरं तृपायुकोऽपि सन् संनाहस्य छेदेन खण्डेन गर्भिते गर्भस्थतच्छेदे व्रणस्य मुखे रुधिरनिर्गमस्थाने रुधिरमास्वाद्येपि विहङ्गालिप्य न पिबति ।

किंत्वामुद्यति खगति । अत्र हेतुमाह—किंभूतम् । निर्वलिसेन पृथग्भूतेन संनाहस्य लोहेन तत्कणेन विरसम् । लोहकणिकासंपर्काद्विस्त्रादमित्यर्थः ॥

अथ कवन्धानां वेपमाह—

वेवइ पडिभो वि भुजो ओसुद्धन्मि वअणन्मि धरइ अमरिसो ।
लुअसीसं वि कवन्धं धावइ उक्खित्तकण्ठलोहिअधारम् ॥ ४० ॥

[वेपते पतितोऽपि भुजोऽवपातिते वदने ध्रियतेऽमर्षः ।

लूनशीर्षोऽपि कवन्धो धावत्युत्क्षिप्तकण्ठलोहितधारः ॥]

छिन्नः सन् पतितोऽपि भुजोऽपि वेपते । भटानामित्यर्थात् । अन्नोद्यमनादि-
रूपकर्मसंस्कारसत्त्वादिति भावः । एवम्—छित्त्वावपातितेऽपि मुलेऽमर्षो भ्रुकुट्या-
धारुष्यादि तद्धिहं ध्रियते । तदवस्थायां कर्तनलापवात् । एवम्—मत्शीर्षोऽपि
छिन्नमौलिरपि कवन्ध उरिक्षिप्ता ऊर्ध्वगता कण्ठस्य लोहितधारा यत्र तथाभूतः
सन् धावति । पूर्ववेगोत्कर्षादिति भावः ॥

वीराणां रणरसवत्तामाह—

देइ रसं रिउपहरो वहइ धुरं विक्रमस्स वेरावन्धो ।

आअङ्घ्रिअरणरहसो दर्पं वहेइ आअओ अइमारो ॥ ४१ ॥

[ददाति रसं रिपुप्रहारो वहति धुरं विक्रमस्य वैराबन्धः ।

आकृष्टरणरभसो दर्पं वर्धयत्यागतोऽतिभारः ॥]

वीराणां रिपुकृतः प्रहारो रसमुत्साहं ददाति । नत्वनुत्साहम् । मलयोरिव प्रति-
प्रहारचिकीर्षोत्कर्षकत्वात् । तथा—वैराबन्धो वैरासजनं विक्रमस्य धुरां वहति ।
तस्माद्विक्रमो वर्धयति इत्यर्थः । एवम्—आगत उपरि पतितोऽतिभारः कठिनकार्य-
गौरवं दर्पं वलं वर्धयति । कीदृक् । आकृष्ट आनीतो रणे रभस उत्कण्ठ येन ।
मत्कृष्यमेवैतदित्यभिसंधानादिति भावः ॥

भटानां रणे कालक्षेपासहिष्णुतामाह—

साहेइ रिखं व असं ण सहइ आआरिअं व कालक्खेवम् ।

लहइ सुहं मिव णासं जीअं मुअइ समुहं पहरणं व भडो ॥ ४२ ॥

[साधयति रिपुमिव यशो न सहते आकारितमिव कालक्षेपम् ।

लभते सुखमिव नाशं जीवं मुञ्चति संमुखं प्रहरणमिव भटः ॥]

भटो यशः साधयति । रिपुमिव यथा रिपुं विजित्वात्मसात्करोति तथा तत एव यशोऽपीत्यर्थः । एवम्—यथा आकारितं युद्धाय परेषामाक्षेपवचनं न सहते तथा कालक्षेपमपि । तस्मिन् सति तत्कालमेव युध्यतीत्यर्थः । किञ्च—यथा परप्रहरादिना सुखं लभते तथा तेनैव नाशमपि । पश्चादनागमनादिति भावः । एवम्—संमुखं यथा प्रहरणमखं सुधति तथा स्वयमेव जीवमपि । शूराणां संमुखमरणस्य चमनीयत्वादिति सर्वत्र सहोपमा । नाशजीवत्यागयोरन्यथासिद्धत्वकृतत्वमेदादुक्ति-वैचित्र्यमित्यवधेयम् ॥

कपीना मूर्च्छावस्थामाह—

विसहिअखग्गप्पहरा विअलिअलोहिअकिलिन्तणीसारमुआ ।

सुच्छिञ्जन्तो अल्ला अकन्ता णिअअमहिहरेहि पवङ्गा ॥ ४३ ॥

[विसोढखड्गप्रहारा विगलितलोहितकाम्पन्निःसारभुजाः ।

मूर्च्छायमाना अवमीलन्त आक्रान्ता निजकमहीधरैः ह्यङ्गाः ॥]

विसोढः खड्गप्रहारो वै बाह्यावित्यर्थात् । अत एव विगलितशोणितत्वात्काम्पन्तो विह्वला नि.सारा घलशून्या भुजा येषां ते ह्यङ्गा अस्त्रीकृतैर्निजकमहीधरैरेवाकागता यन्त्रिता । सव्रणस्य बाहोरवलत्वेन धर्तुमक्षमतया गिरीणां पतनादिति भावः । अत एव—पर्वतभरान्मूर्च्छायमानाः सन्तोऽवमीलन्तो निमीलन्नयनाः ॥

पद्यभिरुभयत्र शूराणां जीवनिरपेक्षतादिरूपमुत्कर्षमाह—

दअइ कुसुअं व माणं वड्डुन्तं पि अणहं ण पत्तिअइ जसम् ।

ण करेइ लोअगरुए जीअ च्चिअ णवर आअरं भइसत्यो ॥४४॥

[दयते कुसुममिव मानं वर्धमानमप्यनघं न प्रत्येति यशः ।

न करोति लौकगुरुके जीव एव केवलमादरं भटसार्थः ॥]

भटानां सार्थः कुसुममिव मानमहंकारं दयते रक्षति । यथा कुसुमे कोमलत्व-सुख्या विमर्दविरहेणाभङ्गत्वमम्लानत्वं च गृह्यते तथा मानेऽपीत्यर्थः । संमुख-मरणादिना वर्धमानमप्यनघं निष्कलुषं यशो न प्रत्येति । मम यशः प्रौढं जातमिति न जानाति । तथा चापरिपूर्णत्वभ्रमेणोत्तरोत्तरमपि तस्य विद्धे कालुष्याभावाय च प्राणम्ययेन यत इत्यर्थः । केवलं लोकेषु गुरुके श्लाघनीये जीव एवादरसुपेयसुद्धिं न करोति किंतु तृणाय मन्यते । इति जीवमपि दत्त्वा मानं यशश्च वर्धयतीत्यर्थः ॥

णिह्तालक्षितजोहे जाए लहुअन्मि णिअअघारांमगे ।

परिवहुन्ताइभरं गरुअं परसंकुलं अइन्ति समत्थाः ॥ ४५ ॥

[निह्तालक्षितयोधे जाते लघौ निजकधारामार्गे ।

परिवर्धमानाजिभरं गुरुकं परसंकुलमायान्ति समर्थाः ॥]

अलक्षितं क्षिप्रकारितया कृतः को मारयतीत्यनाकलितं यथा स्वादेवं निहताः परयोधा यत्र तथाभूते निजकधारामार्गे स्वारब्धसंप्राप्ते लघौ जाते सति निर्वाहिते सति समर्थाः परसंकुलं परचक्रमायान्ति । कीदृशम् । परिवर्धमानाजिभरो येन । स्वपक्षक्षयं दृष्ट्वा एतत्पक्षमतिक्रामदित्यर्थः । अत एव गुरुकमन्ति-भाव्यम् । तथा च बहुधाः कृतबुद्धा अपि शत्रोरुपस्थितौ परिश्रममगणयित्वा पुनर्वुध्यन्तीत्यर्थः ॥

धारेन्ति जसस्स धुरं एन्तं ण सहन्ति विक्रमस्स परिहवम् ।

रोसस्स करेन्ति धिइं माणं बद्धेन्ति साहसस्स समत्था ॥ ४६ ॥

[धारयन्ति यशसो धुरामायान्तं न सहन्ते विक्रमस्य परिभवम् ।

रोषस्य कुर्वन्ति धृतिं मानं वर्धयन्ति साहसस्य समर्थाः ॥]

समर्था यशसो धुरां धारयन्ति । परानतिक्रम्य यशो निर्वाहयन्तीत्यर्थः । आयान्तं संभाव्यमानं विक्रमस्य परिभवं न सहन्ते । दुष्कृतयुद्धेनापि विक्रमं रक्षन्तीत्यर्थः । एवम्—रोषस्य धृतिं धारणं कुर्वन्ति । अत एव साहसस्य प्राणानपेक्षकर्मणो मानं परिमाणं वर्धयन्ति । यशोविक्रमयो रक्षायै रुद्धा साहसमपि कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

पयरासाइधहरिसं खणमुच्छागलिअरणमनोरहसोक्खम् ।

जीअविढन्तच्छरसं सिरपरिवत्तिअजसं विअम्भइ समरम् ॥ ४७ ॥

[प्रहारासादितहर्षः क्षणमूर्च्छागलितरणमनोरपसौह्यम् ।

जीवार्जिताप्सराः शिरःपरिवर्तितयशा विजृम्भते समरः ॥]

प्रहारेण प्रहारे दत्त्वा आसादितो हर्षो यत्र । परंप्रहारेण वा । एवम्—क्षणं परप्रहारात् मूर्च्छया गलितं रणभिलापसौह्यं यत्र । केवलं मूर्च्छासमये सङ्ग्राममुखेन जायत इत्यर्थः । एवम्—जीवितार्जिता जीवं दत्त्वा लब्धा अप्सरसो यत्र । शौर्यात् ।

तथा—शिरसा परिवर्तितानि शिरो दत्त्वा गृहीतानि यशासि यत्र । एवंभूत समरो
विशृम्भते वर्धते । सर्वं क्रियाविशेषणं वा ॥

संदेहेषु हसिज्जइ रज्जिज्जइ साहसे रमिज्जइ वसणे ।

मुच्छासु वीसमिज्जइ णिव्वुडं ति णवरं गणिज्जइ मरणे ॥ ४८ ॥

[संदेहेषु हस्यते रज्यते साहसेषु रम्यते व्यसने ।

मूर्च्छासु विश्रम्यते निर्व्यूटमिति केवलं गण्यते मरणे ॥]

भटैः प्राणसदेहेषु जीवने लक्ष्म्या , मरणे देवस्त्रीणाम्, कीर्तैरुभयत्र लाभ
इत्यानन्दतो हासं क्रियते । परेषामनभ्यवक्षितत्वबुद्धिपरिहाराय वा संदेहादेव
प्राणानपेक्षकर्मरूपसाहसेऽनुरज्यते । युद्धेनेत्यर्थात् । अथ तत्र व्यसने प्राणसंकटे
सति रम्यते । जीवनादपीदानीं मरणमतिश्रेयः स्वर्गहेतुत्वादित्युत्साहः क्रियते तत्रैव
प्रहारे सति मूर्च्छासु परं विश्रामो लभ्यतेऽपरथा युध्यत एव तदुत्तरं मरणे सति
निर्व्यूटं स्वकृत्यं निर्वाहितमिति गण्यते । शत्रुविनाशनरूपं स्वामिनः, -सुरस्त्रीत्यभ-
स्वर्गवासरूपं चात्मनः प्रयोजनं सिद्धमिति युध्यत इत्यतिशयत्वमुक्तम् ॥

अथैकादशभिः स्कन्धै रणरेणूथानमाह—

चलिओ अ चरणपहओ अनुवदिण्णरइमण्डलगहासद्धो ।

अत्येक्ककड्ढिअणिसो अभाअभग्गदिअसो महिरड्गघाओ ॥ ४९ ॥

[चलितश्च चरणप्रहतोऽपूर्वदत्तरविमण्डलग्रहाशङ्कः ।

अकस्मादाकृष्टनिशोऽभागभग्नदिवसो महीरजउद्धातः ॥]

कपिहस्त्यश्वादीनां चरणैः प्रहत प्रेरितो महीरजतामुद्धातो घनीभूतः समूहश्च-
लित उदियतश्चेत्यर्थः । कीदृक् । अपूर्वोऽद्भुतो दत्तो रविमण्डले ग्रहस्य राहोराशङ्का
वितर्को येन स तथा । रजइछेजे रवौ सर्वप्राप्तो राहुणा कृत इति वितर्कोऽभावास्या
निर्गम जायत इत्यद्भुतत्वम् । अत एवाकस्मादिवाप्याकृष्टा आनीता निशा येन ।
तथा—अभागेऽस्थाने प्रहरद्वयेऽपि भग्नो विनाशिनो दिवसो येन । सूर्यस्यासमित-
त्वादित्यन्धकारमयत्वमुक्तम् ॥

अथैषां प्रसरणक्रममाह—

मूले बहलग्घाओ मज्झोआसे पसारिअत्तणतडिणो ।

णहपुञ्जिअवित्थरिओ पडइ दिसासु गरुअत्तणेण महिरओ ॥५०॥

[मूले बहलोद्धातं मध्यावकाशे प्रसारितत्वतडिनम् ।

नमःपुञ्जितविस्तृतं पतति दिक्षु गुरुत्वेन महीरजः ॥]

मूले उद्गमस्थाने बहलो निबिड उद्धातो यस्य । अथ—मध्यावकाशे किञ्चिदु-
र्ध्वप्रदेशे करिकर्णतालदिना प्रसारितत्वेन तडिनं विरलम् । तदुक्तम्—‘तडिनं
विरले नुच्छे’ । अनन्तरम्—नभसि सर्वतः समेख पुञ्जितं सद्विस्तृतं प्रसृतं मही-
रजः कर्तुं पश्चाद्दिक्षु पतति । प्रसारि भवतीत्यर्थः । केन । गुरुत्वेन । तथा च
लघुत्वाद्दुश्चितं वियति सर्वतो घनीभूय लब्धगुरुत्वं सत्पततीत्यर्थः ॥

अथैषामेकीभावमाह—

मुअइ भरेइ णु वसुहं णीइ दिसाहिं थपइ णु दिसाअकम् ।

अदिट्टणिगमभवहो पढइ णहाहिं गअणं विलग्गइ णु रओ ॥५१॥

[मुञ्जति विभर्ति नु वसुधां निरैति दिग्म्यः स्थगयति नु दिक्चक्रम् ।

अदृष्टनिर्गमपथं पतति नभसो गगनं विलगति नु रजः ॥]

रजो वसुधां मुञ्जति नु । अन्वत्र गमनात् । अथवा विभर्ति पूरयति नु । वसुधा-
यामेव घनीभूय स्थितत्वात् । अथ—दिरभ्यो निरैति निर्गच्छति नु । अथैव ततः
समागमादित एव गमनाद्वा । दिक्चक्रं स्थगयति व्याप्नोति नु । अथवा अत्रैव नभसः
पतति नु । इतो गगनं विलगति आकामति नु । सर्वत्र हेतुमाह—अदृष्टो निर्गमस्य
प्रादुर्भावस्य पन्था यस्य सत् । तथा च—सर्वत्र स्थानीभूतत्वेन कुतो निर्गच्छति
कुत्र वा गच्छतीत्येकतरनिश्चयाभावाद्घस्तिर्यगूर्ध्वप्रसरणवितर्केण सकलव्यापकत्व-
मुक्तम् ॥

अथैषां सर्ववेदहव्यापकत्वमाह—

दीसइ रअणिअरखलं पवङ्गजोहेहिं मंसलरअन्तरिअम् ।

ओसाअहअस्स ठिअं पुरओ मणिपड्वअस्स व हअच्छाअम् ५२

[दृश्यते रजनीचरखलं पवङ्गयोर्धैर्मांसलरजोन्तरितम् ।

अवश्यायहतस्य स्थितं पुरतो मणिपर्वतस्येव हतच्छायम् ॥]

पवङ्गयोर्धैः सह मांसलैर्धैर्न रजोभिरन्तरितं छन्नस्य एव हतच्छायं हतप्रभं
रजनीचरखलं दृश्यते । किंभूतमिव । अवश्यायेन तुषारेण हतस्य च्छन्नस्य मणि-
प्रधानपर्वतस्य पुरतः स्थितमिव । तथा च—क्षमावैन क्रोधेन चारुणवर्णाः
सेतु० ३१

ह्रवन्ना अपि रजश्छा इत्यवश्यायच्छनभणिपवैतत्येतोपमिता इति सर्वेषां
धूलिच्छन्नत्वमुक्तम् ॥

अथेषां नभनि प्रसरणमाह—

ओधूसरिअधअवडो पसरइ मइलिअतुरङ्गममुहफेणो ।

कसणमिहिअ व तणुओ णहम्मि सामलइआअवो रअणिवहो ५३

[अवधूसरितध्वजपटः प्रसरति मलिनिततुरङ्गममुखफेनः ।

कृष्णमेघिकेव तनुको नभसि श्यामलितातपो रजोनिवहः ॥]

तनुकः स्वल्प एव रजोनिवहो नभसि प्रसरति व्यापको भवति । कृष्णमेघिकेव ।
यथा कृष्णः स्वल्पो मेघो नभसि प्रसरति । किंभूत । श्यामलितः श्यामीकृत
आतपो येन स तथा । मेघोऽप्येवम् । एवम्—मलिनितस्तुरङ्गममुखफेनो येन ।
तथा—अवधूसरिता ध्वजपटा येनेति भूमेहत्याय तुरङ्गमुखे गलित्वा पतामसु
मिलित्वा क्रमेण गगनं व्याप्तवानित्युक्तम् ॥

अथेषां नैबिज्यमाह—

वाणररइसविसज्जिअणइङ्गणोवइअसेलमग्गणिराओ ।

रइणो कलुसच्छायो पडइ पणालोवणरो व किरणुज्जोओ ॥ ५४ ॥

[वानररभसविसर्जितनभोज्जणावपतितशैलमार्गनिरापतः ।

रवेः कलुपच्छायः पतति प्रणालनिर्झर इव किरणोद्घोतः ॥]

रवेः किरणोद्घोतः किरणप्रक्षयः पतति । प्रणालनिर्झर इव प्रणालस्य सीधा-
दिस्थितजलनिर्गमरन्ध्रस्य निर्झरो जलधारः यथा पतति तथैवेत्यर्थः । साम्ये कीज-
माह—कीदक् । वानरं रभसेनोत्ताहेन विमर्जितास्त्वक् अत एव नभोज्जणाव-
पतिता ये शैलास्तेषां मार्गेण पतनवर्त्मना निरायतो रीर्यः । तथा च गिरिभिः
स्वशरीरेणवष्टभ्य निजवर्त्मधूनीनामधोनयनाद्प्रतिबन्धेन तरणितेजसामधःपतना-
दन्यत्र तु धूलिभिः प्रतिरोधात् तथेति भावः । पुन कीदक् । कलुपच्छायः परितः
समागततरङ्गसपर्कादिति कलुपत्वेन वर्तुलत्वेन रीर्यत्वेन च तत्ताप्यादुपमा ॥

अथेषां सङ्गादौ पिण्डीभावमाह—

कुविओहरिअणिसाअरपवअदढक्खन्धपूरिअद्धन्तासु ।

मंसलमहुकोसणिहो वज्झउ वज्जरुहिरासिघारासु रओ ॥ ५५ ॥

[कुपितावहृतनिशाचरभ्रवगददस्कन्वपूरितार्धान्तासु ।

मांसलमधुकोपनिभं वध्यते बद्धरुधिरासिधारासु रजः ॥]

यदं स्थानीभूतं रुधिरं यासु तासु अलिधारासु रजो, कथ्यते संबध्यते । इडी-
भवतीति यावत् । किंभूतासु । कुपितैर्निशाचरैरवहृतोऽवपातितोऽत एव, भ्रवगानां
हृदोऽपि स्कन्धे पूरितो ध्याताः । मग्न इति यावत् । अर्धान्तो, अग्रभागो, यासां
तासु । अत एवोत्थापनामन्तरं तत्रैव रुधिरसंपर्कोदाद्वैत्वेन संदानि[त]त्वान्मांसलः
स्थूलो यो मधुकोपश्छाकृतिमधूत्पत्तिस्थानं तस्युत्थम् । वर्तुलत्वादिति भावः ॥

अथैषां गजमुखे पङ्क्तिभावमाह—

रणपरिसङ्कणविह्वला रङ्किरणाहअकिलिन्तमणुलिङ्गणअणा ।

गिञ्जाअन्ति गइन्दा सीअरसंबलितरेणुकर्दमिअमुखा ॥ ५६ ॥

[रणपरिसर्पणविह्वला रविकिरणाहृतक्लाम्यन्मुकुलितनयनाः ।

निर्वान्ति गजेन्द्राः शीकरसंबलितरेणुकर्दमितमुखाः ॥]

रणे परिसर्पणेन अग्रणेन विह्वलाः । अत एव रविकिरणैराहताः स्पृष्टाः सन्तः
क्लाम्यन्तोऽथ च मुकुलितनयना मुद्रितावा गजेन्द्रा निर्वान्ति मुखिता भवन्ति ।
अत्र शीजमाह—शीकरसंबलितै रेणुभिः कर्दमितमुखाः संतापे सति, निजोदरज-
लावशेकादाननलमरेणुपङ्केन शैलोत्पत्तेरिति भावः ॥

अथैषां मूले विरलत्वमाह—

मूलाहोअकराला सोणितस्रोत्तणिवहन्तरालपसरिआ ।

एकैकमेण समअं संबध्यन्ति उपरि महिलउत्पीडा ॥ ५७ ॥

[मूलाभोगकरालाः शोणितस्रोतोनिवहान्तरालप्रसृताः ।

एकैकमेण-समं संबध्यन्ते उपरि महीरजउत्पीडाः ॥]

महीरजसामुत्पीडा उपरि एकैकमेण परस्परं सममेकदेव संबध्यन्ते
मिलन्ति । किंभूताः । शोणित(प्रवाह) निवहस्यान्तरालेषु प्रसृता उत्थिताः । अत
एव—मूलाभोगे मूलस्थाने कराला विरलाः । अयमर्थः—यत्र यत्र न शोणितप्रवा-
हस्तत्र तत्रोत्थिता अन्यत्र शोणितसंस्थाओत्थिता इति मूले विरल्य अपि नभसि
गत्वा मिथो मिथिताः ॥

अथैषां नभसि खण्डखण्डीभावमाह—

णिवालेऊण णहे गअमुक्कारिअवलन्तधअवडतणुइम् ।

पवणो कहुइ विसमं छाआवहपट्टधूमरं रअलेहम् ॥ ५८ ॥

[निर्वालय नभसि गजसूक्तवलयद्वजपटननुकाम् ।

पवनः कर्पति विपमं छायापथपृष्ठधूसरां रजोलेखाम् ॥]

पवनो रजोलेखा नभसि निर्वालय पृथक्कृत विपमं यथा स्यादेवं कर्पति । धार-
क्रमेण स्थाने स्थाने प्रापयतीत्यर्थः । किंभूताम् । गजानां सूक्तैरुर्ध्वंश्चसितैर्वल-
न्तस्तिर्यग्भ्रजन्तो ये ध्वजपदास्तत्समीपे तद्वत्तनुषा कृशाम् । तदुपरि च्छायापथो
नभस्थितं सुरयजक्तमं तत्पृष्ठवद्भूमरम् । तथा चोपरि स्थितत्वेन धूसरत्वेन कृश-
दीर्घत्वेन च पताकापटच्छायापथाभ्यामुपमा ॥

अथैषां गजदृष्टिरोधकतामाह—

संरुम्भइ दिट्ठवहं गआण अहिमुहपहाविआण रणमुहे ।

मारुअकम्पिजन्तो वअणआसम्मि मुहवडो व महिरओ ॥ ५९ ॥

[संरुणद्धि दृष्टिपथं गजानामभिमुखप्रधावितानां रणमुखे ।

मारुतकम्प्यमानो वदनाभ्याशे मुखपट इव महीरजः ॥]

महीरजः कर्तृ रणमुखेऽभिमुखाप्रधावितानां गजानां दृष्टिपथं संरुणद्धि । पुरो
द्रष्टुं न ददातीत्यर्थः । अत एव कियन्ता' शत्रवो जीवन्तीति भावः । किंभूतः ।
मारुतेन कम्प्यमानः प्रनार्यमाणः । अत एव वदनस्याभ्याशे निकटे मुखपट इव
मुखाच्छादकपट इव । सोऽपि कुद्गजस्य मुखे वीक्षमानस्तद्दृष्टिपथं रणद्वीत्युत्प्रेक्षा ॥

अथ द्वाभ्यामेवा क्रमेण प्रशान्तिमाह—

णवरि अ भडवच्छत्थलवणरगणिराअपत्थिउच्छलिआए ।

रुहिरणई अ महिरओ उम्मूलिअकूलपाअवो व णिसुद्धो ॥ ६० ॥

[अनन्तरं च भटवक्षःस्वलव्रणमार्गनिरायतप्रस्थितोच्छ्रुलितया ।

रुधिरनद्या च महीरज उन्मूलितकूलपादप इव निपातितम् ॥]

१. 'रजोऽय रजसा सारं शीपुष्पगुणधूलिपु' इत्ययमकोषाद्रजशब्दस्याकारान्तस्य
पुंलिङ्गत्वम्, एवं च 'कर्तृ' इति सामान्ये नपुंसकत्वे बोध्यम्.

रजोवृद्धानन्तरं च भटानां वक्षःस्थलेषु व्रणमार्गेभ्यो व्रणस्थानेभ्यो निरावर्त
दीर्घं यथा स्यादेवं प्रस्थितोच्छ्वलितया रुधिरनद्या महीरजो निपातितम् । मूले
विच्छेदान्नाशितमित्यर्थः । किं (भूत)मिव । उन्नतलितस्य कूलस्था पादप इव । अन्य-
थाप्युच्छ्वलितया नद्या कूलमुन्नतस्य वृक्षः पाल्यते इत्युरप्रेक्षा । वक्षःक्षतेन शौर्यमुक्तम् ॥

अथैषां क्रमेणातिकार्यमाह—

फलद्रुअणीहारनिर्हं संघाइअकमलणालतन्तुच्छाअम् ।

चोलइ दरवोच्छिन्नं मारुअभिण्णतलिणट्टिअं रअसेसम् ॥ ६१ ॥

[प्रलघुवृक्षणीहारनिर्हं संघटितकमलनालतन्तुच्छायम् ।

घूर्णते दरव्यवच्छिन्नं मारुतभिचतडिनस्थितं रजःशेषम् ॥]

रजःशेषं रुधिरैरवशेषितं रजः प्रथमं दरव्यवच्छिन्नं रुधिरसंपर्केण मूलविच्छेदा-
दीपतृथकपृथग्भूतं तदनु माहतेन मित्रं खण्डसखण्डीकृतमतस्खडिनस्थितं विरलस्थितं
सत् घूर्णते । दिशि दिशि गच्छतीत्यर्थः । कीदृशम् । खण्डखण्डीभावेऽपि प्रलघुका
विन्दुरूपं ये नीहारास्तत्रिभम् । वर्तुलाकारत्वात् पश्चात्संघटिता नालभद्रादुत्पा-
दिता ये कमलनालानां तन्तवस्तोषामिव च्छाया यस्य तथाभूतम् । वर्तुलाकारस्यैव
खण्डस्य मारुतेन पुनः शतशो विच्छिद्य किञ्चिद्व्यवहितस्थितदीर्घनानासूत्रसदृशी-
कृतत्वादिति । प्रथमं किञ्चिद्व्यवच्छिन्नस्थितं, तदनु हिमविन्दुवत् खण्डखण्डीभूतं
पश्चादनेकभिन्नतन्तुषुदूर्वाधस्तिर्यङ्क्रमेण कुरीभूय प्रसृतमित्यर्थः । पाण्डुरत्वेन
हिमतन्तुभ्यां तीत्यम् ॥

अथ गजानां पतनमाह—

रुम्भन्तुब्धुअमग्गं धराहरन्तरवलन्तणइसोत्तणिहम् ।

वलइ वलन्तधअयडं पडिअगइन्दणिबहन्तरालेसु वलम् ॥ ६२ ॥

[रुष्यमानर्जुकमार्गं धराधरान्तरवलन्नदीस्रोतोनिभम् ।

वलति वलद्भ्रुजपटं पतितगजेन्द्रनिवहान्तरालेषु वलम् ॥]

पतितस्य गजेन्द्रनिवहस्यान्तरालेषु शून्यावकाशेषु वल(दूर्ण)द्भ्रुजपटं सद्दलं
वलति घूर्णते । किंभूतम् । रुष्यमानः ऋजुमार्गो यस्य लव । तथा च पतितगजा-
वरुदः संमुखमार्गत्वादेवकाशेन गन्तुं वलस्य प्रमणम् । तत एव पताकानामपी-
त्यर्थः । अत एव धराधरणामन्तरे वलद्भ्रुकीभयद्यन्नदीस्रोतस्तत्रिभम् । यथा पर्व-

ज्ञावरद्वेषवत्या संमुग्धमपहाय पर्वतयोरन्तरेण चलितुं नदीप्रवाहो वक्रोभवति
तथेदमपीति । पर्वतैर्गजानां, स्रोतमा वलस्य तौल्यादुपमा ॥

अथ कपीनां पतनमाह—

दूसहस्रद्विअप्पहरा दुबोद्धविलग्नसमरणिव्यूढभरा ।

ओच्छुष्णदुर्गमपहा कअदुक्करपेसणा पडन्ति पवङ्गा ॥ ६३ ॥

[दुःसहस्रोदप्रहारा दुर्बहविलग्नसमरनिव्यूढभराः ।

अवक्षुष्णदुर्गमपथाः कृतदुष्करप्रेषणाः पतन्ति पवङ्गाः ॥]

दुःमहाः सन्तः सौटा प्रहारा यैः । एवम्—दुर्बहस्य दु खनिर्वाहनीयस्य विल-
ग्नसोपगतस्य समरस्य निव्यूढो निर्वाहितो भरो यैः । शत्रूणां जयात् । एवम्—
अवक्षुष्ण आक्रान्तो दुर्गम परागम्य पन्था यैः । अथ च—कृतं निष्पादितं
दुष्करममाध्यं प्रेषणं राजाज्ञा यैः । एवंभूता अपि हवङ्गाः पतन्ति म्रियन्त इति
रणस्य घोरत्वमुक्तम् ॥

अथ युद्धसमृद्धिमाह—

बन्धुवहबद्धवैरं सहस्रपूरणकबन्धजणिआमोअम् ।

बद्धइ भडदिण्णरसं भुजपबलपहुअवीरपडणं जुग्गाम् ॥ ६४ ॥

[बन्धुवधबद्धवैरं सहस्रपूरणकबन्धजनितामोदम् ।

वर्धते भटदत्तरसं भुजप्रबलप्रभूतवीरपतनं युद्धम् ॥]

बन्धूनां पितृभ्रातृपितृव्याधीनां वधेन बद्धं वैरं यत्र । एवम्—ग्रहस्य पूरणं
यस्मात्तेन चरमेण कबन्धेन जनित आमोदो नर्तनं यत्र । सहस्रशूरपतने एकः
कबन्धो नृस्यतीति प्रसिद्धि । एवम्—भटेभ्यो दत्तो रसः प्रीतिर्येन । एवम्—
भुजाभ्यां प्रबलानां प्रभूतानामसंख्यानां वीरानां पतनं यत्र । तादृशं युद्धं वर्धते ।
प्रकर्षं गच्छतीत्यर्थः ॥

अथ शिवालां संभारमाह—

मणिवन्धागतपुञ्जितसंणाहच्छेअवलअदिण्णावेडम् ।

णेउं ण चएइ सिआ मूलुच्छिण्णगरुअं णिसिअरस्स भुअम् ६५

-[मणिवन्धागतपुञ्जितसंणाहच्छेदवलपदत्तावेष्टम् ।

नेतुं न शक्नोति शिवा मूलोच्छिन्नगुरुकं निशिचरस्य भुजम् ॥]

शिवा भृगाली मूलात्स्कन्धादुच्छिन्नं कृतमत एव गुरुकं निश्चिचरस्य भुजं नेतु-
मन्यत्र प्रापयितुं न शक्नोति । किंभूतम् । मणिवन्धे करमूले आगतः सन् पुञ्जितो
यः संनाहच्छेदवलयो बलयाकृतिः संनाहच्छेदत्वेन दत्तमावेष्टं चतुर्दिक्षु वर्तनं
यत्र । स्कन्धे खड्गपासात् संनाहसहितस्य भुजस्य छेदे संनाहः संसृत्य करमूल-
भागत्वं वर्तुलीभूय स्थित इत्यामूलच्छेदादेव गुरुकस्य भुजस्य संनाहेनातिशुक्त्वाद्-
सोलयितुं न पारयतीत्यर्थः ॥

अथ रुधिरसरित्प्रवाहमाह—

आवत्तन्तरवलिजा रुधिरणिहापसु पासबद्धप्फेणा ।

ओल्लन्तपन्हगरुथा अत्थाअन्ति पडिऊण चमरुप्पीडा ॥ ६६ ॥

[आवर्तान्तरवलिजा रुधिरनिघातेषु पार्श्वबद्धफेनाः ।

आर्द्रायमाणपक्ष्मगुरुका अस्तायन्ते पतित्वा चामरोत्पीडाः ॥]

चामराणामुत्पीडाः रुधिरनिघातेषु पतित्वा आवर्तान्तरे रुधिरभ्रमिमध्ये वलिजा
भ्रमिताः सन्तोऽस्तायन्ते मज्जन्ति । अत्र हेतुमाह—किंभूताः । रुधिरसंपर्कादा-
र्द्रायमाणैः पक्ष्मभिः केशैर्गुरुका यतः । एवं पार्श्वे प्रान्ते बद्धा लम्बाः फेना यत्र ।
'चमरश्चामरोऽपि चे'ति शब्दभेदः ॥

अथ गजानां वैकुण्ठव्यमाह—

उद्धमुहगुक्कणाथा पुवद्धभरोसिअन्तपच्छिमभाथा ।

कुम्भे पवअंसिलाहअखुप्पन्तुद्धङ्कुसे धुणन्ति गइन्दा ॥ ६७ ॥

[ऊर्ध्वमुखमुक्कनादाः पूर्वार्धभरावसीदत्पश्चिमभागाः ।

कुम्भान्पृथ्वगशिलाहतंनिखायमाणोर्ध्वाङ्कुशान्धुन्वन्ति गजेन्द्राः ॥]

गजेन्द्राः ह्यर्धैः शिलाभिराहतत्वाद्धितः सन् निखायमाणोऽन्तःप्रवेशित ऊर्ध्व
उपरिवर्ता ऊर्ध्वदण्डो वा अङ्कुशो यत्र तान् कुम्भान् धुन्वन्ति चालयन्ति । कुम्भे
पूर्वरोपित एवाङ्कुशः शिख्यभिघातेन नभः । तदुद्धारार्थमिति भावः । पीडावशेन
वा । अत एव किंभूताः । ऊर्ध्वमुखाः सन्तो मुक्कनादाः कृतचीत्काराः । अथ च—
पूर्वार्धस्योत्तोलितस्कन्धभागस्य भरेणत्वसीदन् यच्चितः पश्चिमभागोऽधःस्थितनि-
तम्बप्रदेशो धेपास्मिति जातिरलंकारः ॥

त्राविरुद्धपथतया संमुखमपहाय पर्वतयोरन्तरेण चलितुं नदीप्रवाहो वकीर्भवति
तथेदमपीति । पर्वतैर्गजानां, स्रोतसा बलस्य सौल्यादुपमा ॥

अथ कर्पीनां पतनमाह—

दूसहस्रद्विअप्पहरा दुव्वोज्झविलग्गसमरणिव्यूढभरा ।

ओच्छुण्णदुग्गमपहा कअदुक्करपेसणा पडन्ति पवद्दा ॥ ६३ ॥

[दुःसहस्रोदप्रहारा दुर्बहविलग्नसमरनिर्व्यूढभराः ।

अवक्षुण्णदुर्गमपथाः कृतदुष्करप्रेषणाः पतन्ति प्लवङ्गाः ॥]

दुःसहाः सन्तः सोढाः प्रहारा यैः । एवम्—दुर्बहस्य दुःखनिर्वाहनीयस्य विल-
ग्नस्योपगर्तस्य समरस्य निर्व्यूढो निर्वाहितो भरो यैः । शत्रूणां जयात् । एवम्—
अवक्षुण्ण आक्रान्तो दुर्गमः परागम्यः पन्था यैः । अथ च—कृतं निष्पादितं
दुष्करमसाध्यं प्रेषणं राजाज्ञा यैः । एवंभूता अपि प्लवङ्गा पतन्ति म्रियन्त इति
रणस्य घोरत्वमुक्तम् ॥

अथ युद्धसमृद्धिमाह—

बन्धुवहवद्धवैरं सहस्रपूरणकबन्धजणिआमोअम् ।

वद्धइ भट्टदिण्णरसं भुजपवलपट्टअवीरपडणं-जुज्झम् ॥ ६४ ॥

[बन्धुवधवद्धवैरं सहस्रपूरणकबन्धजनितामोदम् ।

वर्धते भटदत्तरसं भुजप्रबलप्रभूतवीरपतनं युद्धम् ॥]

बन्धूनां पितृभ्रातृपितृव्याधीनां वधेन बद्धं वैरं यत्र । एवम्—सहस्रस्य पूरणं
यस्मात्तेन चरमेण कबन्धेन जनित आमोदो नर्तनं यत्र । सहस्रशूरपतने एकः
कबन्धो नृलतीति प्रसिद्धिः । एवम्—भट्टेभ्यो दत्तो रसः प्रीतिर्येन । एवम्—
भुजाभ्यां प्रबलानां प्रभूतानामसंख्यानां वीरणां पतनं यत्र । तादृशं युद्धं वर्धते ।
प्रकर्षं गच्छतीत्यर्थः ॥

अथ सिचानां सेमारमाह—

मणिवन्धागअपुञ्जिअसंगाहच्छेअवलअदिण्णावेडम् ।

णेउं ण चएइ सिआ मूलच्छिण्णगरुअं णिसिअरसस भुअम् ६५

[मणिवन्धागतपुञ्जितसंनाहच्छेदवलयदत्तावेष्टम् ।

नेतुं न शक्नोति शिवा मूलोच्छिन्नगुरुकं निशिचरस्य भुजम् ॥]

शिवा सृगली मूलात्स्कन्धादुच्छिन्नं कृतमत एव शुरुकं निश्चिरस्य भुजं नेतु-
मन्वत्र प्रापयितुं न शक्नोति । किंभूतम् । मणिवन्धे करमूले आगतः सन् पुञ्जितो
यः संनाहच्छेदबलयो बलयाकृतिः संनाहच्छेदस्तेन दत्तमावेष्टं चतुर्दिक्षु वर्तनं
यत्र । स्कन्धे खड्गपातात् संनाहसहितस्य भुजस्य छेदे संनाहः संयस्य करमूल-
मागल्य वर्तुलीभूय स्थित इत्यामूलच्छेदादेव शुरुकस्य भुजस्य संनाहेनातिगुरुत्वाद्-
त्सोलयितुं न पारयतीत्यर्थः ॥

अथ रुधिरसरित्प्रवाहमाह—

आवत्तन्तरवलिजा रुधिरणिहाएसु पासवद्धप्फेणा ।

ओह्यन्तपम्हगरुआ अत्याअन्ति पडिऊण चमरुप्पीडा ॥ ६६ ॥

[आवर्तान्तरवलिजा रुधिरनिघातेषु पार्श्ववद्धफेनाः ।

आर्द्रायमाणपक्षमगुरुका अस्तायन्ते पतित्वा चामरोत्पीडाः ॥]

चामराणामुत्पीडाः रुधिरनिघातेषु पतित्वा आवर्तान्तरे रुधिरअमिसध्ये बलिजा
भ्रमिताः सन्तोऽस्तायन्ते मज्जन्ति । अत्र हेतुमाह—किंभूताः । रुधिरसंपर्कादा-
र्द्रायमाणैः पक्षमभिः केशैर्गुरुका यतः । एवं पार्श्वे प्राप्ते बद्ध लम्बाः फेना यत्र ।
'चमरश्चामरोऽपि चे'ति शब्दभेदः ॥

अथ गजानां वैकुण्ठ्यमाह—

उद्धमुद्धमुक्कणाआ पुवद्धभरोसिअन्तपच्छिमभाआ ।

कुम्भे पवअंसिलाहअखुप्पन्तुद्धङ्कुसे धुणन्ति गइन्दा ॥ ६७ ॥

[ऊर्ध्वमुखमुक्कनादाः पूर्वार्धभरावसीदत्पश्चिमभागाः ।

कुम्भान्पृथ्वगशिलाहतंनिखायमानोर्ध्वाङ्कुशान्धुन्वन्ति गजेन्द्राः ॥]

गजेन्द्राः श्वरीः-शिलाभिराहतस्ताडितः सन् निखायमानोऽन्तःप्रवेशित ऊर्ध्वं
उपरिवर्तो ऊर्ध्वदण्डो वा व्यङ्कुशो यत्र तान् कुम्भान् धुन्वन्ति चालयन्ति । कुम्भे
पूर्वारोपित एवाङ्कुशः शिलाभिघातेन मग्नः । तदुद्धारार्थमिति भावः । पीडावशेन
वा । अत एव किंभूताः । ऊर्ध्वमुखाः सन्तो मुक्कनादाः कृतचीत्काराः । अथ च—
पूर्वार्धसोत्तोलितस्कन्धभागस्य भरेणावसीदन् यन्त्रितः पश्चिमभागोऽधःस्थितनि-
तम्बप्रदेशोऽधोपामिति जातिरलंकारः ॥

अथ राक्षसानामपयानसाह—

अह पवअमरुभन्ता पहरुञ्जुअतिअसमङ्गदाणसमुइआ ।

जाआ रक्खसजोहा पढमुगअदुक्करं पडिवहाहिमुहा ॥ ६८ ॥

[अथ प्लवगभरोद्धान्ताः प्रहारऋजुकत्रिदशभङ्गदानममुचिताः ।

जाता राक्षसयोधाः प्रथमोद्गतदुष्करं प्रतिपथाभिमुखाः ॥]

अथ गङ्गं क्लृपानन्तरं राक्षसयोधा प्रतिपथाभिमुखाः प्रतीपगमनोन्मुखा जाता । प्रथममुद्गतमुपस्थितमत एव दुष्कर यथा स्यात् । राक्षसानां युधि पलायनमिदं प्रथममेवोपस्थितमिति लज्जावशादिति भावः । किभूता । प्लवगाना भरेणाधिस्येनो-
द्धान्ता दिशि दिशि गच्छन्तः । प्लवगानाक्रान्तदेशालम्भादिति भावः । एवम्—
प्रहारे युद्धे ऋजुना निष्कपटा अकपटयोधिनो ये त्रिदशास्तेषा भङ्गदाने समुचिता योग्याः । तज्जेत्तर इत्यर्थः ॥

अथ परावृत्तिमाह—

भग्गोणिअत्तिअगअं भनिअं ठाणपरिवत्तिओभगगरहम् ।

एक्कपअवलिअत्तोहं मण्डलिदिण्णतुरअं गिञ्जाअरसेण्णम् ॥६९॥

[भग्नापनिवर्तितगजं भ्रमितं स्थानपरिवर्तितावभङ्गरथम् ।

एकपदवलितयोधं मण्डलीदत्ततुरगं निशाचरसैन्यम् ॥]

निशाचरसैन्यं भ्रमितम् । युद्धाय पुनः परावृत्तमित्यर्थः । कीदृशम् । भग्नाः पला-
यिता सन्तोऽपनिवर्तिता युद्धसमुत्थीकृता गजा यत्र । एवम्—स्थाने परिवर्तिता
युद्धाय भ्रमिता अवभग्ना विमुक्ता रथा यत्र । एवम्—एकपदेनैकोपक्रमेण वलिता
बन्धीभूता योधा पतयो यत्र । तथा—मण्डल्यां गतिविशेषे दत्ताः प्रेरितास्तुरगा
यत्र । मण्डलीगत्वेव परावर्तिताश्चमित्यर्थः । तेन इत्यधरथपादातरूपचतुरङ्गवलय-
रावृत्तिरुक्ता । केचित्तु भ्रमितं पश्चाद्गतमिति व्याख्याय पलायनपरतयैव स्कन्धक-
मिदं व्याचक्षते । एतदनुसारेणाग्निमाग्निमभपि तथेति स्फुटत्वाच्च व्याख्यातम् ॥

अथ पुनः पलायनमाह—

अमरिमवित्थकन्ता वि वलाअन्ति भमिऊण गलिआमरिसा ।

ईसिविअत्तच्छूडा गिन्धीअल्लीणवाणरा रअणिअरा ॥ ७० ॥

[अमर्षवितिष्ठमाना वि(अपि)पलायन्ते भ्रमित्वा गलितामर्षाः ।

ईषद्विवृत्तक्षिप्ता निर्भीतालीनवानरा रजनीचराः ॥]

निर्भीता अत एवालीनाः संगता वानरा येषां ते रजनीचरा बुद्धाय ईषद्विवृत्तः परावृत्ता अथ क्षिप्ताः प्रेरिताः सन्तः । कपिभिरित्यर्थात् । पुनरपि भ्रमित्वा परावृत्त पलायन्ते । किंभूताः । प्रथमममर्षेण वितिष्ठमाना विलम्बिता अनन्तरं गलितामर्षा ईर्ष्याबून्याः । प्राणकातरत्वादिति भावः ॥

अथ पलायनावस्थानाह—

रहसंदाणिअतुरअं तुरङ्गमोरत्थलस्खलिअपाइकम् ।

पाइक्कावलिअराअं गअभज्जन्तरहसंकुलं वलइ वलम् ॥ ७१ ॥

[रथसंदानिततुरगं तुरङ्गमोरःस्थलस्खलितपदातिकम् ।

पदात्यावलितगजं गजभज्यमानरथसंकुलं वलति वलम् ॥]

निशाचराणां बलं वलति घूर्णते । किंभूतम् । रथैः संदानिता मिलितास्तुरगा यत्र । एवम्—तुरङ्गमाणागुरःस्थलस्खलिता घटिताः पदातयो यत्र । पदातिभिरावलिताः पृष्ठे तुरङ्गमातिक्रमादुपरुद्धा गजा यत्र तत् । गजैर्मज्यमाना ये रथास्तैः संकुलमेकीभूतम् । गजं रथा रथैरश्ववारास्तैः पत्तयः पत्तिभिश्च गजा उपर्युपरि पतित्वातिक्रान्ता इति चतुरङ्गवलविपर्यास उक्तः ॥

अथ कपीनां विश्राममाह—

ससइ विससुद्धकम्पं गरुआअन्तभुअलन्दिओभग्गटुमम् ।

विह्लोसरिअपडिभटं सण्णोवाहिअणिसाअरं पवअबलम् ॥ ७२ ॥

[शसिति विपमोर्ध्वकम्पं गुरुकायमाणमुजलम्बितावभग्गटुमम् ।

विह्वलापस्तप्रतिभटं सन्नापवाहितनिशाचरं प्लवगबलम् ॥]

विपमस्तिर्यक्तादूर्ध्वैः कम्पो यस्य तल्लवगबलं शसिति मारणीयापयानेन विधा-
भक्षसं लजति । तत् एव शिरःप्रमृत्त्यङ्गकम्प इत्यर्थः । किंभूतम् । विपक्षापयाने
सति भ्रमज्ञानाज्जीमायेन गुरुश्रयमाणाभ्यां मुजाभ्यां लम्बिता अधः संसृता अव-
भसा विपक्षाभिघातेन च विशीर्णशाखापद्मा हुमा यस्य । एवम्—विह्वलाः सन्तो-
ऽपसृताः पलायिताः प्रतिभटा यस्य । एवम्—सन्ना अवसन्ना अपवाहिताः पालिता
निशाचरा येन तत्तथा । कियन्तो मारिताः कियन्तः पलायिता इत्यर्थः ॥

अथ रक्षसां पुनः परगृहीच्छामाह—

अस्त्रण्डितसोऽडीरा पवआणिअपढममाणभङ्गावसरा ।

भग्गा वि भमन्ति पुणो णीसेसं रक्खसा ण गेहन्ति भअम् ७३

[अस्त्रण्डितशौण्डीर्याः प्लवगानीतप्रथममानभङ्गावसराः ।

भग्ना अपि भ्रमन्ति पुनर्निःशेषं राक्षसा न गृह्णन्ति भयम् ॥]

यतोऽस्त्रण्डितशौण्डीर्या अस्त्रण्डिताहंभार अतो भग्ना अपि राक्षसा पुनर्भ्र-
मन्ति । युद्धाय निवर्तितुमित्यर्थात् । किंभूता । प्लवंगरानीत उपस्थापित हि प्रथमस्य
मानभङ्गस्यावसरः समयो येषां ते । प्रथमोऽवसरो वा । अन्यथा कदापि येषां मान-
भङ्गो न जात इत्यर्थः । अत एवासद्यतवा निवर्तनमिति भावः । यतो भ्रमन्ति तत
एव ज्ञायते निःशेषं भयं न गृह्णन्ति । अन्यथा पलायनमेव कुर्युरिति भावः ॥

अथ चतुर्भिः कुल्केन पलायनमेवैषामाह—

तह वि अ दरपरिवत्तिअचक्कलइज्जन्तगरुअचकरहवहम् ।

विस्थक्कन्तपहाविअसमत्थसंठावणाविढत्तरणजसम् ॥ ७४ ॥

[तथापि च दरपरिवर्तितचक्रायमाणगुरुकचक्रारयपथम् ।

वितिष्ठमानप्रधावितसमर्थसंस्थापनार्जितरणयशः ॥]

यद्यपि युद्धाय साकाहं तथापि निशाचरसैन्यं भग्नमित्यग्निमचतुर्येनान्वयः ।
कपीनामुप्रनया पलायितमित्यर्थः । दरपरिवर्तितः किञ्चिद्भ्रामितोऽत एव चक्राय-
माणश्चक्राकृतिर्गुरुकचक्रस्य रथस्य पन्था यत्र । परागृह्यै रथभ्रामणे निर्यक् चलित-
तचक्रोल्लिखितः पन्था अपि चक्राकृतिरभूदित्यर्थः । अत एव धर्षणसंपादकत्वेन
गुह्येति चक्रविशेषणमिति वयम् । संप्रदायस्तु—‘दरपरिवर्तितान्यत एव चक्राय-
माणानि गुह्येणि चक्राणि येषां तादृशानां रथानां पन्था यत्र’ इत्याह । एवं वितिष्ठमा-
नैर्युद्धायंमवस्थितैः, अथ च पलायितानां परावर्तनाय प्रधावितैरितस्ततो गच्छद्भिः
समर्थः संस्थापनाय माभेरित्यादि समाश्वासनवाक्येनार्जितं रणे यशो यत्र । एवं
रणाय परानाश्वासयानात् तेनैव यशो लब्धमित्यर्थः । यद्वा—वितिष्ठमानैः प्रधावि-
ताना पलायिताना समस्ताना संस्थापनायेलन्वयः ॥

वाणरपरंमुहोगामिबद्धमोडिअलिलाडवट्टणिसिअरम् ।

परसेण्णकलअलाहित्थपडिणिअत्तन्तगअविओलारोहम् ॥ ७५ ॥

[वानरपराङ्मुखानामितार्थमोटितललाटपट्टनिशिचरम् ।

परसैन्यकलकलोद्विग्नप्रतिनिवर्तमानगजविलोकारोहम् ॥]

किंभूतं सैन्यम् । वानरैः पराङ्मुखीकृतानामिताः, अत एवार्थमोटितं ललाटपट्टं येषां तथाभूता निशिचरा यत्र । तत्पलायनादन्यतो मुखानां निशाचराणां पृष्ठतो गत्वा कपिभिर्भूतस्य शिरसः स्वाभिमुखीकरणाय यदावर्तनं तत्प्रतिबन्धादेव ललाट-स्यार्थमोटितत्वमित्यर्थः । एवम्— जयोत्साहजनितेन वानरसैन्यकलकलेनोद्विग्नसैन्य-सोभ्यस्तत एव प्रतिनिवर्तमानेभ्यः पलायमानेभ्यो गजेभ्यो विलोकाश्चबलाः । पतिता इति यावत् । आरोहा हस्तिपका यत्र । गजानामुद्धतगत्या हस्तिपकानां पतनमित्यर्थः ॥

चलवाणराणुधाविअवालघरिज्जन्तणिच्चलट्टिअतुरअम् ।

णिहअभट्टपडिअसारहिपवङ्गभेसिअतुरङ्गहीरन्तरहम् ॥ ७६ ॥

[चलवानरानुधावितवालघ्रियमाणनिश्चलस्थिततुरगम् ।

निहतभटपतितसारथिप्लवङ्गभीषिततुरङ्गद्वियमाणरथम् ॥]

एवम्—चलवानरैरनुधाविताः पृष्ठतोऽनुगताः, अत एव बाले सरे पुच्छके वा घ्रियमाणाः सन्तो निश्चलस्थितास्तुरगा यत्र । कपिभिर्भूतत्वेन प्रतिरुद्धगतित्वात् । एवम्—निहतो भटो रथो यस्य पतितः सारथिवस्य तादृश एव प्लवङ्गेन भीषितैः कोलाहलादिना त्रासितैस्तुरङ्गैर्द्वियमाणा रथा यत्र । पलायिताश्चपृष्ठलाः शून्या एव रथा गच्छन्तीत्यर्थः ॥

धारामगगणिवाइअबलपडिहअविरलवाणरुणिअमगम् ।

भग्गं गलन्तपहरणसुण्णइओहअंमुंअं गिसाअंरसेण्णम् ॥ ७७ ॥

(अन्त्यकुलअम्)

[धारामार्गनिपातितबलप्रतिहतविरलवानरोन्नीतमार्गम् ।

भग्ने गलत्पहरणशून्यीकृतीभयभुजं निशाचरसैन्यम् ॥]

(अन्त्यकुलअम्)

धाराभागं संश्रमे निपालितं यद्वलं करितुरगादि तेन हेतुना प्रतिहता विच्छिन्ना
अत एव विरला स्थाने स्थाने प्रवृत्ताः सन्तो वानरैरुन्नीता ऊहिता मार्गा यस्या
गन्तुणा हतत्वेन धारामारम्भाभावाद्भ्रमो विरलत्वमत एवात्र संवारचिह्नमनेन गता
इत्यादि कवि(पि)तर्कप्रसक्तिरित्यर्थः । एवम्—गलद्धिः प्रहरणरत्नं शून्यीकृता
उभये भुजा यस्य तादृशम् । भयेबाह्वमपि स्खलितं व्यक्तं चेत्पर्यः ॥

अथैषा परावृत्तिमाह—

अह द्विअमच्छरलहुआ एककमचखुरकलणाहिअद्विअथा ।
द्विअभावडिअदहमुहा वलिजा पडिमुक्करणभआ रअणिअरा ७८
[अथ हतमत्सरलघुका एकैककमचक्षुरक्षणाहितहृदयाः ।
हृदयापतितदशमुखा वलिताः प्रतिमुक्करणमया रजनीचराः ॥]

अथ पलायनानन्तरं रजनीचरा हृदये आपतितो दशमुखो येषां तथाभूताः,
अत एव प्रतिमुक्करणमया सन्तो वलिता घूर्णिताः । युद्धं क्षब्धा गन्तव्यं तदा
दशमुखो मारयिष्यतीति युद्धमेव वरमिति भीतिमुन्मत्तज्व पुनर्युद्धाय परावृत्ता इत्यर्थः ।
किंभूताः । हतमत्सरत्वेन मातर्यशून्यत्वेन लघुका नि सारा । मात्सर्ये सति
पलायनमेव स्यादिति भावः । एवम्—एकैककमेण परस्परं चक्षुषां रक्षणे आहि-
तान्मर्षितानि हृदयानि वैस्ते । चक्षुः संमुखे लजया परस्परं लक्ष्मणारयन्त इति
सहैव परावृत्ता इति भावः ॥

अथैषा पुनः पौष्टपमाह—

वोच्छिन्नसंधिअजसा होन्ति णिअत्तसँमुहद्वविअसोडीरा ।
कइवलदुप्परिअह्हा सिद्धिडिअपडिबण्णरणधुरा रअणिअरा ॥७९॥
[व्यवच्छिन्नसंहितशशसो भवन्ति निवृत्तसंमुखस्थापितशौण्डीर्याः ।
कपिबलदुप्परिकलनीयाः शिथिलितप्रतिपन्नरणधुरा रजनीचराः ॥]

शिथिलिता व्यक्ता अथ प्रतिपन्ना स्वीकृता रणधुरा वैस्ते रजनीचरा भवन्ति ।
कीदृशाः । प्रथमे व्यवच्छिन्नं बुद्धितमनन्तर सहितं सूत्रवयोजनं यशो वैस्ते तथा ।
एवम्—निवृत्तमपगतं पश्चात्समुत्थे स्थापितं शौण्डीर्यमहंकारो वै । एवम्—कपि-
बलदुप्परिकलनीया दुराधर्याः । तथा च—यशःशौण्डीर्यं दुर्धर्षत्वं च भद्रादपगतम्,
युद्धाय परावृत्त्य पुनरागतमित्यर्थः ॥

अथ पुनर्युद्धमाह—

तो भङ्गलज्जिआणं परिवद्धिअपसरहरिसिआण अ गरुअम् ।

रअणिअरवाणराणं वरिआआरिअभडं पवट्टइ जुञ्झम् ॥ ८० ॥

[ततो भङ्गलज्जितानां परिवर्धितप्रसरहर्षितानां च गुरुकम् ।

रजनीचरवानराणां वृताकारितभटं प्रवर्तते युद्धम् ॥]

ततस्तदनन्तरं भङ्गेन लज्जितानां रजनीचराणां, परिवर्धितेन प्रसरेण हर्षितानां च वानराणां गुरुकं युद्धं प्रवर्तते । किंभूतम् । वृतोऽमुकेन समं मया शोद्धव्यमिति स्वीकृतः सन्नाकारितो आहूतो भटो यत्र तदिति संप्रदायः । वस्तुतस्तु—भङ्गेन हेतुना मया पराजितमिति रक्षसा कातरेण समं मम युद्धमभूदिति कपीनां [च] लज्जेत्यर्थः । परावृत्तिलक्षणेन च परिवर्धितप्रसरेणोभयेषामपि हर्ष इत्युभयमप्युभयविशेषणमिति न द्वन्द्वानुपपत्तिरिति वयम् ॥

अथ सुग्रीवप्रजह्वयोर्द्वन्द्वयुद्धमाह—

सुग्रीवेण पअहो सत्तच्छअपाअवेण दिण्णरणसुहो ।

वणगअदाणसुरहिणा वच्छुच्छलिअकुसुमइहासेण हओ ॥ ८१ ॥

[सुग्रीवेण प्रजह्वः सप्तच्छदपादपेन दत्तरणमुखः ।

वनगजदानसुरभिणा वक्षउच्छुल्लितकुसुमाइहासेन हतः ॥]

सुग्रीवेण सेनामुखे पतितत्वाचिरं कृतयुद्धवाच दत्तरणमुखः प्रजह्वो नाम राक्षसः सप्तच्छदपादपेन करणीभूतेन हतस्त्वाहितः । पादपेन किंभूतेन । वनगजानां दानेन सुरभिणा । एतेन मत्तगजगण्डकण्डूयनसहत्वेन महत्त्वमुक्तम् । दानवहा । एवम्—वक्षसः । प्रजह्वस्येत्यर्थात् । वक्षसि उच्छुल्लितादि कुसुमान्येवाइहासो यस्य तेन । साधु ताडितोऽयं मंत्रप्रहारसहो न भवतीति वृक्षोपहासविषयोऽभूदित्युत्प्रेक्षा ॥

द्विविदाशनिप्रभयोस्तदाह—

दिविआहअस्स समरे सुरहिं उरपडिअसरसचन्दणगन्धम् ।

अेसणिअपहस्स जीअं अग्घाअन्तसुहिओणिमिहस्स गअम् ॥ ८२ ॥

[द्विविदाहतस्य समरे सुरभिमुःपतितसरसचन्दनगन्धम् ।

अशनिप्रभस्य जीवमाजिग्रत्सुखितावनिमीलतो गतः ॥]

समरे द्विविदेनाहतस्य । चन्दनेनेत्यर्थात् । अशनिप्रभस्य रक्षसो जीवो गतः ।

किंभूतस्य । सुरभिमुखि पतितस्य सरसचन्दनस्य गन्धमाजिब्रतः सतः सुखितस्य,
 धत एवावनिमीलतो मुद्रितनयनस्य । तथा च—मूर्च्छापूर्वकभरणजन्यदृष्टिमुद्रणं
 चन्दनगन्धाघ्राणसुखहेतुकरचेनोत्प्रेक्षितम् ॥

मन्दवज्रमुखोस्तदाह—

हन्तूण वज्रमुष्टिं हसद् मन्दो वि मुष्टिघातजिसुद्धम् ।

आहित्थविद्विगिगभजलणसिहाअम्बफुटिभलोअणजुगलम् ८३

[हत्वा वज्रमुष्टिं हसति मन्दोऽपि मुष्टिघातनिपातितम् ।

उद्विग्नदृष्टिनिर्गतज्वलनशिखाताम्रस्फुटिनलोचनयुगलम् ॥]

वज्रमुष्टिं राक्षसं हत्वा मन्दोऽपि द्विविदभ्राता हसति । हठदेव मृत इत्या-
 शयात् । किंभूतम् । मुष्टिघातेन निपातितम् । एवम्—उद्विग्नदृष्टिर्गन्धाघ्राणजन्यदृष्टिर्गन्धा-
 या ज्वलनशिखा क्रोधात् तथा आताम्रं सत् स्फुटितं मुष्टिघातदेव बहिर्भूतं स्फुरितं
 दीप्तं वा लोचनयुगलं यस्य तम् ॥

सुपेणविद्युन्मालिनोस्तदाह—

कुपिण विज्जुमाली चिरजुञ्जअहरिसिओ सुसेणेण कओ ।

चलणजुअलावलम्बिअणकवुक्खित्तपुडिओहअभुअप्फडिहो ॥८४

[कुपितेन विद्युन्माली चिरयुद्धहर्षितः सुपेणेन कृतः ।

चरणयुगलावलम्बितनखोन्क्षिप्तखण्डितोभयभुजपरिघः ॥]

सुप्रीवश्वशुरेण वानरवैद्येन सुपेणेन कुपितेन सता विद्युन्माली नाम रक्षस-
 क्षरणयुगलेनावलम्बितौ भूमाववष्टम्भं अथ पूर्वनिपातानियमात् करद्वयनखैः
 खण्डिताधुत्पाटितावधोत्क्षिप्तौ क्वचित्प्रेरितानुभयभुजपरिघं यस्य तादृक् कृतः ।
 भूमौ पञ्चामवष्टम्भ्य नखैरुत्कृत्य भुजद्वयमन्यत- क्षिप्तमित्यर्थः ॥

नलतपनयोस्तदाह—

सहिअपहरं णलेण वि तवणस्स तलाहिघाअमोडिअकण्ठम् ।

णिहिअं देहम्मि सिरं देहो अद्वणिमिओ महिअलम्मि कओ ८५

[सोढप्रहारं नलेनापि तपनस्य तलाभिघातमोटितकण्ठम् ।

निहितं देहे शिरो देहोऽर्धनिवेशितो महीतले कृतः ॥]

नलेनापि तपनस्य रक्षसः शिरः कर्म्म तलाभिघातेन चपेटप्रहारेण मोटितकण्ठं

सदेहेनिहितं स्थापितम् । तथा चपेटप्रहारः कृतो यथा तदीयं शिरस्तदीयकबन्ध
एव प्रविष्टमित्यर्थः । सोढप्रहारं यथा स्वात्पनकृतप्रहारं सोढुत्वर्थः । न. केवलं शिर
एव तथा कृतम् । अपि तु तदीयदेहोऽपि महीतलेऽर्धनिवेशितः कृतः तथा च
एकेनैव प्रहारेण शिरः कबन्धे प्रविष्टम्, कबन्धोऽप्यर्धेन भूमौ प्रविष्ट इत्यर्थः ॥

हनुमज्जम्बुमालिनोस्तदाह—

हन्तूण जम्बुमालिं क्षति विहिण्णो अइञ्चिओ पवणमुओ ।

सअलतलगाढताडणभिण्णुच्छलिअसिरमेअसित्तदसदिसम् ॥८६॥

[हत्वा जम्बुमालिनं क्षति विभिन्नोऽतिक्रान्तः पवनसुतः ।

सकलतलगाढताडनभिन्नोच्छलितशिरोमेदःसिक्तदशदिक् ॥]

पवनसुतो जम्बुमालिनं हत्वा क्षति विभिन्नस्तस्मादेव राक्षसात्पृथग्भूतः सन्न-
तिक्रान्तो दूरं गतः । कीदृक् । सकलतलेन संपूर्णचपेटेन गाढताडनाद्भिन्नैः स्फुटि-
तैरयोच्छलितैः शिरोमेदोभिः सिक्ता दशदिशो येन स तथा । [चन्द्रिकायां] तल्ला-
डनेन यावच्छिरोमेदः समुच्छलति तावदेव तत्संपर्कमिया दूरमुपगत्य गत इति
वेगोत्कर्ष उक्तः ॥

अथ मेघनादाहदयोर्द्वादशभिस्तदाह—

अह गेणहइ अइभूमिं इन्दइवालितणआण रणसोडीरम् ।

णिहएकमेकपरिअणसहत्थपडिवणसंसअतुलारोहम् ॥ ८७ ॥

[अथ गृह्णाति भूमिं चन्द्रजिह्वालितनययो रणशौण्डीर्यम् ।

निहतैकैकपरिजनस्वहस्तप्रतिपन्नसंशयतुलारोहम् ॥]

अथ जम्बुमालिबान्तरमिन्द्रजिह्वादयो रणे शौण्डीर्यमहंकारव्यातुर्यं वातिभू-
मितुलपर्वकाष्ठां गृह्णाति । द्वयोरपि तुल्यवल्त्वात्तुल्यं वर्धते इत्यर्थः । कीदृशम् ।
निहता एकैकस्य परस्परस्य । एकैके वा तयोरेव ये परिजनास्तैर्हेतुभूतैः स्वहस्तो-
न्मूला प्रतिपन्नः स्वीकृतः संशयरूपतुलायामारोह आरोहणं यस्मात् । ताभ्यामेवे-
त्यर्थात् । तादृशम् । परस्परगृह्णात् परस्परपरिजनक्षयं दृष्ट्वा अनयोः को अवेदेवं-
रूपः संशयो रणशौण्डीर्यादिति भावः । कस्य शौण्डीर्यं महदिति संशयनिपत्यत्वं
शौण्डीर्यस्यैवेति केचित् । निहता एकैकपरिजना यस्मात्तथाभूतं च तद् स्वहस्ते-
स्यादिक्रमेण कर्मधारयो वा ॥

वाणन्धआरिअदिसं धणुमण्डलपरिगअं विसेसेइ परम् ।

आलोइउक्खआणिअमुक्कपडन्तेहि गिरिसहस्सेहि कई ॥ ८८ ॥

[वाणान्धकारितदिशं धनुर्मण्डलपरिगतं विशेषयति परम् ।

आलोकितोत्थातानीतमुक्कपतद्गिरिसहस्रैः कपिः ॥]

कपिरद्गद. परमिन्द्रजितं प्रथममालोकितैरथोरजानैरथानीतैरथ मुक्करथ पतद्भि-
द्गिरिसहस्रैर्विशेषयत्यतिक्रामति । स्वापैश्या न्यून करोतीति वा । यद्वा आलोकिता-
दिक्रियाणा युगपद्भ्रूया शिप्रधारित्वमुक्कम् । पर विभूतम् । वाणैराच्छादितत्वेना-
न्धकारिता दिशो येन तम् । नत्वद्गदाच्छादकमित्याशयः । एवम्—धनुर्मण्डलेन
परिगतं मण्डलाकारेण धनुषा संगतमित्यर्थं ॥

णिवडन्ति कुसुमणिदभरमिलिअवलन्तविडवोवउढमहुअरा ।

विवड्णणफललहुआ धुतमज्झक्खुडिअपल्लवा दुमणिवहा ॥८९॥

[निपतन्ति कुसुमनिर्भरमिलितवलद्विटपोपगूढमधुकराः ।

विकीर्णफललघवो धुतमध्येखण्डितपल्लवा द्रुमनिवहाः ॥]

द्रुमणा निवहा निपतन्ति । मेघनादोपरीत्यर्थात् । कीदृशाः । कुसुमनिर्भरा
व्यासा. अथ मिलिता मूलभागमेव कृत्वाक्षेपणात्परस्पर सवद्धा, अत एव चलन्तो
बन्धीभवन्तो ये विटपालेषूपगूढा. पृथक्पतनभिया मिथीभूय स्थिता मधुकरा येषु
ते । एवम्—विकीर्णरितस्तत्. फललघवः । विकीर्णकला सन्तो लघव इति वा ।
एवम्—धुताः सन्तो मध्ये अन्तरा देशे उत्खण्डिता पल्लवा येषां ते । इन्द्रजित्प-
र्यन्तं सफलपल्लवा न गच्छन्तीत्यर्थं ॥

वालितणअं ण पायइ गअणे गुप्पइ दुमेहि सरसंघाओ ।

छिज्जन्ति अद्धवत्थे एन्ता दइमुहसुअं ण लह्वन्ति दुमा ॥ ९० ॥

[वालितनयं न प्राप्नोति गगने गोप्यते द्रुमैः शरसंघातः ।

छिद्यन्तेऽर्धपथे आयान्तो दशमुखसुतं न लह्वन्ते द्रुमाः ॥]

मेघनादस्य शरसंघातो वालितनयं न प्राप्नोति । तावद्दूरं न गच्छतीत्यर्थः ।
किंतु गगनेऽन्तर इवाद्दशितैर्द्रुमैर्गोप्यते तिरोपीयते व्याकुम्भीभवति वा । अत
एव तेऽपि द्रुमा दशमुखसुतं न लह्वन्ते । तावत्पर्यन्तं न गच्छन्ति । किंतु

आयान्तः सन्तोऽर्धपथ एव विच्छिन्यन्ते । तैरेव शरैरित्यर्थात् । तथा च द्वयोरपि तुल्यक्रियत्वमुच्यते ॥

विक्लित्तलोद्धकुसुमं सरदलिउद्धाअमाणचन्दणगन्धम् ।

उद्धुअमन्दाररजं सरसलवङ्गदलगन्धिभञ्जं होइ णहम् ॥ ९१ ॥

[विक्लित्तलोद्धकुसुमं शरदलितोर्ध्वायमानचन्दनगन्धम् ।

उद्धूतमन्दाररजः सरसलवङ्गदलगन्धितं भवति नमः ॥]

नमो भवति । कीदृशम् । विक्लित्तानि लोभ्रस्य कुसुमानि यस्य । एवम्— इन्द्र-
जितः शरेण दलितानां चन्दनानामूर्ध्वायमान ऊर्ध्वप्रसारो उद्धावमानो वा गन्धो
यत्र । दलने सति सौरभोद्भवात् । तथा उद्धूतानि मन्दारस्य देवतरो रजांसि
यत्र । पुष्पाणामित्यर्थात् । एवम्—सरसैर्लवङ्गस्य दलैर्गन्धितं व्याप्तम् । अत्रदस्यैता-
न्यस्त्राणीति भावः ॥

इअ तं समपडिहत्थं वारंवारवलदिण्णसाहुकारम् ।

इन्दइवालिसुआणं परं पमाणं गअं पि बड्डइ जुज्झम् ॥ ९२ ॥

[इति तत्समप्रतिहस्तं वारंवारवलदत्तसाधुकारम् ।

इन्द्रजिद्वालिसुतयोः परं प्रमाणं गतमपि वर्धते युद्धम् ॥]

इति वक्ष्यमाणप्रकारेण इन्द्रजिद्वालिसुतयोस्तयुद्धं परं प्रमाणमुत्कर्षकांशं गत-
मपि वर्धते । पूर्वपूर्वतोऽप्युत्कृष्टं भवतीत्यर्थः । किंभूतम् । सगः प्रतिहस्तः पर-
प्रहारनिवारणादिरूपा प्रतिक्रिया प्रतिपक्षो वा यत्र । एवम्—वारंवारं बलाभ्यां दत्तः
साधुकारो यत्र । स्वस्वपक्षव्यापारोत्कर्षादित्यनेन सह सप्तभिरादिकुलकम् ॥

दुमकुसुममज्झणिग्गअसरपुङ्खालग्गणिज्जमाणमहुअरम् ।

णिवावारोवसिअट्ठिओहआविग्गसेण्णविम्हअदिट्ठम् ॥ ९३ ॥

[दुमकुसुममध्यनिर्गतशरपुङ्खालग्ननीयमानमधुकरम् ।

निर्व्यापारापसृतस्थितोमयाविग्रसैत्यविस्मयदृष्टम् ॥]

किंभूतं युद्धम् । अत्रीकृतवृक्षस्य कुसुमानां मध्येन निर्गतैरेन्द्रजितः शरैः पुङ्खे-
ष्यालगाः सन्तो नीयमाना मधुकरा यत्र । मधुसंचन्वेत्त मधुपा अपि पुङ्खे लगा
गच्छन्तीत्यर्थः । एवम्—अपूर्वयुद्धदर्शनाव निर्व्यापाराभ्यां युद्धभूम्यलगागता-

मार्गयोस्त्राणाय चापसूतस्थिताभ्यां पार्श्वयोः पश्चाद्द्विभ्यामुभयोरवित्राभ्यां स्वस्व-
प्रभुमरणशब्दयोद्विगाभ्यां सैन्याभ्यां विस्मयेन दृष्टम् । उभयमिति सैन्यविशेषणं
वा । 'एज्जनाग' इति पाठे शरणा पुल्लालगा सन्तो शयमाना मधुकरा यत्रैत्यर्थः ॥

दहमुहतणभविसज्जिअसरभरिअणहङ्गणुप्पइअवालिमुअम् ।

वालिमुअरोसपेसिअसालसिलासेलरुद्धदहमुहतणअम् ॥ ९४ ॥

[दशमुखतनयविसृष्टशरभृतनभोङ्गणोत्पतितवालिमुतम् ।

वालिमुतरोपप्रेषितशालशिलाशैलरुद्धदशमुखतनयम् ॥]

एवम्—दशमुखतनयेन विसृष्टं शरैर्नृतात्पूरितानभोङ्गणाद्दुत्पतित- प्रहारवार-
णयोर्ध्वगतो वालिसुतो यत्र । एवम्—वालिमुतेन रोषन- प्रेषितं- शालो वृक्ष- शिल-
शैलश्च तै रुद्धो न तु प्रनिहत । प्रतिक्रियासत्त्वात् । दशमुखतनयो यत्र तत् ॥

णिसिअरसरणिद्वारिअवाणरदेहरुहिरारुणदिसाहोअम् ।

वाणरपहरपअत्तिअरक्खसरुद्धिरोहकइमिअभूमिअलम् ॥ ९५ ॥

[निशिचरशरनिर्दारितवानरदेहरुधिरारुणदिशाभोगम् ।

वानरप्रहारप्रवर्तितराक्षसरुधिरौघकर्दमितभूमितलम् ॥]

एवम्—निशिचरस्येन्द्रजित- शरैर्निर्दारितो वानरस्वाङ्गदस्य यो देहस्यस्य रपि-
रैरुणमात्रो दशानां दिशामाभोगो विस्तारो यस्मान् । एवम्—वानरस्याङ्गदस्य
प्रहारैः प्रवर्तितेनोत्पादितेन राक्षस्येन्द्रजितो [देहस्य] रुधिरौघेन कर्दमिनं भूमि-
तलं यस्मात्तत् ॥

रिउसूलदूमिओहीरमाणवालिमुअदिण्णवाणरसोअम् ।

सेलाहिघाअमुच्छिअदहमुहतणअभअभिण्णरअणिअरबलम् ॥ ९६ ॥

[रिपुसूलदुःखितावहियमाणवालिमुतदत्तवानरशोकम् ।

शैलाभिघातमूर्च्छितदशमुखतनयमयमिन्नरजनीचरवलम् ॥]

एवम्—रिपोरिन्द्रजित शूलेन दुःखितः सन्नवहियमाणोऽवपात्यमानो यो वालि-
मुतस्येन दत्तो वानरेभ्यः शोको यत्र । तन्मरणसदेहात् । एवम्—शैलाभिघाता-

न्मूर्च्छितेन दशमुखतनयेन हेतुना भयेन भिन्नं पृथग्भूतं पलायितं रजनीचरवत्
यस्मात्तत् । एतन्मूर्च्छया वानरप्रसरशङ्कावशादिति भावः ॥

तारावणअविसेसिअरअणिअरपअत्तपवअसेण्णकलअलम् ।

मन्दोदरिसुअदूमिअवाणरपरिओसमुह्लरक्खसलोअम् ॥ ९७ ॥

[तारातनयविशेषितरजनीचरप्रवृत्तप्लवगसैन्यकलकलम् ।

मन्दोदरीसुतदुःखितवानरपरितोषमुखरराक्षसलोकम् ॥]

एवम्—तारातनयेनाङ्गदेन विशेषितोऽतिकान्तो यो रजनीचरः शक्रजितेन
हेतुना जातानन्दत्वात् प्रवृत्त उत्पन्नः प्लवगसैन्यस्य कलकलो यत्र तत् । एवम्—
मन्दोदरीसुतेन दुःखितो व्याकुलो यो वानरोऽङ्गदस्तेन हेतुना परितोषान्मुखराः
कृतकोलाहला राक्षसलोका यत्र । अङ्गदेन यदा मेघनादः परिभूयते तदा प्लवजानाम्,
यदा च मेघनादेनाङ्गदः तदा निशाचराणां सुहृर्गुहुरानन्दकोलाहलोऽभूदित्यर्थः ॥

सुअपडिअणिप्फलप्फलिहभङ्गहेलाहसन्तवाणरजोहम् ।

उरभिण्णसिलाअलमेहणाअमुक्कट्टहासपण्डुरिअणहम् ॥ ९८ ॥

(आङ्कुलअम्)

[सुजपतितनिष्फलपरिघमङ्गहेलाहसद्वानरयोधम् ।

उरोभिन्नशिलातलमेघनादमुक्ताट्टहासपाण्डुरितनभः ॥]

(आदिकुलकम्)

एवं भुजयोः । अर्धाङ्गदस्य । पतितः सशिष्फलः । अनभिभावकत्वात् । यः
परिघो मेघनादस्य तद्भङ्गेन द्विधाभावेन सानन्दत्वाद्देलया हसन्तो वानरयोधा यत्र ।
सुजयोः किमपि नाभूत् प्रलुप्त परिघ एव मग्न इत्याशयः । एवम्—उरस्ति भिन्नं
स्फुटितं शिलातलमङ्गदमुक्तं यस्य तेन मेघनादेन गर्वितया मुक्तो योऽट्टहासस्तेन
पाण्डुरितं नभो यस्मात्तत् ॥

अयेन्द्रजित्पराजयेनाश्वासं विच्छिनत्ति—

अह इन्दइन्मि वालितणएण समराणुराअभग्नुच्छाहे ।

णिहओ त्ति हसन्ति कई माआइ ठिअ त्ति हरिसिया रअणिअरा ९९

इअ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दहमुहवहे महाकव्वे

तेरहो आसासओ ।

पुनस्तमेवाह—

छिन्नइ करेण समअं पवए णल्लिभइ रक्खसाण पहरणम् ।

पावइ तुरिअविमुकं अणहं ण अ रक्खसं पवङ्गपहरणम् ॥ ५ ॥

[छिद्यते करेण समं प्लवगे नालीयते राक्षसानां प्रहरणम् ।

प्राप्नोति त्वरितविमुक्तमनघं न च राक्षसं प्लवङ्गप्रहरणम् ॥]

राक्षसानां प्रहरणं शरादि करेण समं छिद्यते । रामशरैरित्यर्थात् । अत एव प्लवगे नालीयते न संबन्धते स्वयमेव नष्टत्वात् । तथा च राक्षसानामिति बहुत्वेन स्थाने स्थाने रक्षोभिः प्रथमं संहितमपि शरादि यावत् क्षिप्यते तावदेव तद् दृष्ट्वा रामेण संघाय मुच्यमानं शरैरिच्छन्नमिति तत्तत्संधानोत्तरसंभावितप्रेरणापूर्वसूक्ष्मक्षण एव रामेण संघाय मुक्ता शरास्तावद् दूरं गत्वा कृतकृत्या बभूवुः । अथ च प्लवग इलेकवचनेन एक एव रामो यावत्तेषु बहुषु नाना शरान्व्यापारयति स्म, तावत्तेषां भेदेनापि शरो न व्यापारयितुं पारित इति भावः । एवं च रामापेक्षया त्वरितं प्रथमतो विमुक्तं प्लवगानां प्रहरणं शिलादि अनघमविद्धं राक्षसं न प्राप्नोतीति पश्चात्

नितमित्युभयथापि रामस्य लघु-
शिलाभिः समं तुल्यं छिद्यत
पश्चान्मुक्तरामशरेण संनिधा-
वेव छिन्ना, तथा शिलामुक्तिसमकालमुक्तमपि राक्षसानामक्षमितो व्यवधान एव
ततः मनिषौ छिन्नमित्यतो लघुहस्तत्वमुक्तम् ॥

तमेवाह—

भिण्णे वच्छम्मि शिला गिरिसिहरं छिण्णपाडिअसिरट्ठाणे ।

णिवडइ सराहिसंधिअपरकमेहि पवएहि रोसविमुकम् ॥ ६ ॥

[भिन्ने वक्षसि शिला गिरिशिखरं छिन्नपातितशिरःस्थाने ।

निपतति शराभिःसंहितपराक्रमैः प्लवगै रोपविमुक्तम् ॥]

कपिभिः प्रथमं मुक्ता शिला पश्चान्मुक्तरामशरैर्भिन्ने राक्षसानां वक्षसि पतति ।
एवम्—रामशरैरेव छिन्नस्य सतः पातितस्य शिरसः स्थाने राक्षसानामेव गले प्लवगै
रोपेण विमुक्तमपि गिरिशिखरं पतति । तथा च तत्तत्स्थान एव लक्ष्ये शिलाशीर्षा
पतनाद्द्रोभेदनशिरस्येदनादपि बीरो न पतित इति लघुहस्तत्वमेवोक्तम् । किंभूतैः ।
रामस्य शरेणाभिःसंहितो वधितः परक्रमो येषां तैः । शत्रुमारणस्य तत एव सिद्ध-
त्वाद् । अत्र एवोक्तम्—निपतति, न तु किञ्चिदपि करोतीति भावः ॥

तमेवाह—

सइ संधिओ बिअ सरो रहुणाहत्स सइ चकलइअं च धणुम् ।
अच्छिजइ अ सराहअसइपल्हत्थन्त रक्खससिरेहि मही ॥ ७ ॥

[सदा संहित एव शरो रघुनाथस्य सदा चक्रीकृतं च धनुः ।

आच्छाद्यते च शराहतपर्यस्यद्राक्षसशिरोभिर्मही ॥]

रघुनाथस्य शरः सदा संहित एव पतंजि(प्रलब्धि)कारोपित एव, धनुश्च सदा चक्रीकृतं चक्राकारमेव शरणाभादानसंधानविमोक्षाणां शैश्यादित्यंभूतमेव दृश्यत इत्यर्थः । एवं शरैराहतानि सृष्टानि सन्ति पर्यस्यन्तीतस्ततः पतन्ति यानि राक्षस-
शिरांसि तैर्मही आच्छाद्यते व्याप्यत इत्यर्थः ॥

तमेवाह—

विसमालग्गहुअवहा विसहररेअविअविलमुइपडिच्छन्दा ।

दीसन्ति बाणमग्गा रक्खसदेहेसु से ण दीसन्ति सरा ॥ ८ ॥

[विषमालग्रहुतवहा विषधररेचितविलमुखप्रतिच्छन्दा ।

दृश्यन्ते बाणमार्गा राक्षसदेहेष्वस्य न दृश्यन्ते शराः ॥]

राक्षसदेहेषु बाणानां मार्गा निर्गमपथाः परं दृश्यन्ते, न पुनरस्य रामस्य शरा इत्यन्वयः । क्षिप्रगतत्वादिति भावः । किंभूताः । विषमं स्थाने स्थाने आलम्बो हुत-
वहो धेषु ते । एतेन शरणाभागेयत्वमुक्तम् । एवम्—विषधरैः सर्पं रेचितानां
शून्याकृतानां विलमुक्तानां विवरणां प्रतिच्छन्दाः प्रतिरूपाः । तान्यपि दीर्घाणि
कचित्कचिल्लमविधानलानीति शरणामपि सर्पसमानशीलत्वेन घातकत्वमुक्तम् ॥

पुनस्तमेवाह—

उकरिसन्तस्स करे पत्थन्तस्स हिअए रसन्तस्स मुहे ।

दीसन्ति णवर पडिआ णिअद्वसिरपडणसूइआ रामशरा ॥ ९ ॥

[उत्कर्षतः करे प्रार्थयमानस्य हृदये रसतो मुखे ।

दृश्यन्ते केवलं पतिता निबद्धशिरःपतनसूचिता रामशराः ॥]

रामशरा उत्कर्षतः शरानाकर्षतः परस्य कर एव, प्रार्थयमानस्य कपिरत्यमित्यं

भारणीय इति प्रतिसंघानस्य हृदय एव, रसतश्छिन्धि ताञ्ज्येयादि शब्दं कुर्वाणस्य मुख एव, केवलं पतिता दृश्यन्ते, न तु पृथग्भाषा गच्छन्तो वा । तथा च रञ्जोभिः अपिभ्याषादनाय कायिभो मानसो वाचिको वा पदा य एव व्यापारः कृतस्तदा तमेव श्रुतिरुद्धवन्त इति रामशराणां मन्त्रमश्रुतेवताविष्टान(त्व)मुक्तम् । किभूताः । निवद्वाना भ्यूहे सयोजिताना वीराणां शिर पतनेन सूचिता प्रकाशिता । तथा च ब्यूहवर्तिवीरशिर पतनैरनेन यथा रामगरो गत इति केवलमनुमीयते, दृश्यते पुनलक्ष्यकरादिस्थानलम एवेति रामस्य कृतहस्ताम्बमुक्तम् । यद्वा—निवदं शिर-
स्त्राणादिसवदं यच्छिरस्तपतने सूचिता शुष्टु योग्या इति स्वरूपनिर्वचनमिति वयम् । संप्रदायस्तु निवद कवन्धसंगतं यच्छिरस्तपतनेन सूचिता इति व्याचष्टे ॥

तमेवाह—

जो जत्य चिअ दिट्टो सुओ जहिं जस्स विअलिओ वि णिणाओ ।

चलिओ अ जो जहिं चिअ तस्स तहिं चेअ णिवडिआ रामसरा १०

[यो यत्रैव दृष्टः श्रुतो यत्र यस्य विगलितोऽपि निनादः ।

चलितश्च यो यत्रैव तस्य तत्रैव निपतिता रामशराः ॥]

यो वीरो यत्रैव दृष्टः, तथा तस्य वीरस्य यत्रैव विगलितोऽभ्युत्थितोऽपि निनादः श्रुतः, तथा यश्च वीरो यत्रैव चलितः, तस्य कृते तत्रैव रामशरा निपतिता इति क्रमेण दृष्टवेधिनं शब्दवेधिकमश्रुतादृष्टवेधिनं च शराणां सूचितम् ॥

तमेवाह—

हअहत्थिभट्टतुरङ्गा दीहा दीसन्ति तस्मि रक्खमसेण्णे ।

अगक्खन्धपअत्ता कूळं भेत्तूण णिग्गआ रामसरा ॥ ११ ॥

[हतहस्तिभट्टतुरङ्गा दीर्घा दृश्यन्ते तस्मिन्नाक्षससैन्ये ।

अप्रस्कन्धप्रवृत्ताः कूलं भित्त्वा निर्गता रामशराः ॥]

तत्र राक्षससैन्ये अप्रस्कन्धेन सेनामुगेन प्रवृत्ता प्रविष्टाः कूलं पश्चाद्भागं भित्त्वा निर्गता रामशरा हता हस्तिनो मदास्तुरङ्गाश्च वैस्त्रयाभूताः सन्तो दीर्घा भारकरा दृश्यन्ते । एकैकपृष्ठलम्बा परे परे गच्छन्तीत्यर्थः । यद्वा दीर्घाकारेण हतं हस्तादि पतित्रं दृष्ट्वा सेनाया मुक्ते प्रविश्य पश्चात्निर्गता धारावाहिनो रामशरा इत्यनुभिसा गिपदीक्रियन्त इत्यर्थः । दृशोरुपलब्धिपरत्वादित्याशयः ॥

समेवाह—

जं चिअ उअलद्धभअं काहिइ समअं पडाइअवारम्भम् ।

सं रामसरहिइअं दिइं णवर पडिअं गिसाअरसेण्णम् ॥ १२ ॥

[यदेवोपलब्धभयं करिष्यति समं पलायितव्यारम्भम् ।

तद्रामशरामिहतं दृष्टं केवलं पतितं निशाचरसैन्यम् ॥]

तद्विशाचरसैन्यं रामशरैरमिहतं सत्केवलं पतितं दृष्टम् । तत्किम् । यदेव उप-
लब्धभयं सत्सममेकदैव पलायितव्ये पलायने । भावे तव्यः । आरम्भमुद्यमं करि-
ष्यति । तथा च—शूराः पत्ययिताञ्च निघ्नन्तीति पुराणश्रुत्या पलायनोद्यमपूर्वकाल
एव समेण इतमिति भावः ॥

पुनस्तमेवाह—

इअ तं वाणुक्कित्तं पडन्तसमकालदिट्टसिरसंघाअम् ।

सुअसारणावसेसं क्षणेण रक्खसवलं कअं रहुवइणा ॥ १३ ॥

[इति तद्वाणोत्कृत्तं पतत्समकालदृष्टशिरःसंघातम् ।

शुकसारणावशेषं क्षणेन राक्षसवलं कृतं रघुपतिना ॥]

इत्यनेन प्रकारेण धाणैरुत्कृत्तं तद्वाणसवलं रघुपतिना शुकसारणावशेषौ यत्र
तथाभूतं क्षणेन कृतम् । पूर्वपरिचितत्वात्कृपया शुकसारणावेव रक्षितौ । परे सर्वे
एव हता इत्यर्थः । किंभूतम् । पतन् सन् समकालमेकदैव दृष्टः शिरःसंघातो यत्रेति
रामस्य लघुहस्तत्वमुक्तम् । अत एव क्षणेनेत्युक्तम् ॥

अथ संध्यामाह—

ताव अ सलोहिआरुणरक्खसवलणिबिसेससंझातिमिरो ।

परमत्थओ चिरस्स व णिवाओ गलिअरक्खसभओ दिअहो १४

[तावच्च सलोहितारुणराक्षसवलनिर्विशेषसंध्यातिमिरः ।

परमार्थद्विरस्येव निर्वाणो गलितराक्षसभयो दिवसः ॥]

तावदेव गलितं राक्षसानां भयं यत्र । निशि तेषां बलवत्त्वात् । तथाभूतः सन्

१. 'लगितं' इति पुस्तकान्तरे. 'गलित' इति यथाङ्गुत्पाठे 'राक्षसानाम्' इति
कठोरं पठौ.

दिवसो निर्वाणोऽपगतः । किंभूत इव । चिरस्य चिरकालस्य परमार्थस्वरूप-
मिव । तथा च दिवसो न गतः किंतु चिरकालो गत इत्येक एव दिवसो निवृत्त-
वर्तिनीतावियोगदुःखातिशयहेतुत्वादलम्बरावणत्वाच्च(सो)रामस्य चिरकालत्वेनोप्रे-
क्षितः । पुनः कीदृक् । सलोहितं क्षतजन्यगोणितमहितम् । अत एवाहणं यत्रा-
क्षसवर्लं तन्निर्विभेयं तन्नृत्यं सध्याकालीनं निमिरं यत्र तदिति त्रैहिलेन संध्याराग-
शोणितयोः, इयामत्वेन तिमिरपक्षसवल्लोः साम्यम् ॥

अथ पुनर्मेषनादागमनमाह—

अह उगाहिअचाओ एको वालिमुअमोडितरहुप्पइओ ।

संचरइ मेहणाओ णिअअच्छविमेलिअन्धआरम्मि णहे ॥ १५ ॥

[अथोद्गाहितचाप एको वालिमुतमोटिनरथोत्पतितः ।

संचरति मेषनादो निजकच्छविमेलितान्धकारे नभसि ॥]

अथ संध्यागमानन्तरमेको मेषनादो नभसि संचरति । कीदृशे । निजककान्त्या
मिलितं इयामत्वादेरीकृतमन्धकारं मानाकल्पितं यत्र तत्र । स कीदृक् । उद्गाहि
उत्तोलितथापो येन तादृक् । एवम्—वालिमुतेन भोटिताद्भ्रमाद्ब्रवादुत्पतितः ।
कृतोरकाल इत्यर्थं ॥

अथ रामलक्ष्मणयोर्धन्वनोपक्रममाह—

तो णिट्ठविअणिसिअरा इन्दइणा गरुअचेरमूलाहारा ।

समअं चिअ सच्चविआ अदिट्ठेण विहिणेअ दहरहतणआ ॥ १६ ॥

[ततो निष्ठापितनिश्चराविन्द्रजिता गुरुकवैरमूलाधारौ ।

सममेव सस्थापितावदृष्टेन विधिनेव दशरथतनयौ ॥]

तत आगमनानन्तरमदृष्टेनालक्षितेनेन्द्रजिता दशरथतनयोः सममेकद्वैव सस्था-
पितां भागपाशलाङ्गस्वेन व्यवस्थापितौ । किंभूतेनेव । विधिनेव । विधिरदृष्टं
विधानं वा तेनेव । तदायत्तरवादिस्तुप्रेक्षा । तावन्मदृष्टावस्मदायप्रलक्ष्यौ भवतः ।
दशरथतनयौ किंभूतौ । निष्ठापिता नाक्षिता निश्चरा याम्नां तौ । अत एव
खरादिनाशकत्वाद्गुरुकस्य वैरस्य मूलाधारौ ॥

अथ नागपादास्त्रागमाह—

मुअइ अ सअन्मुदिण्णे ताण मुअङ्गमुहग्गिग्गआणलजीहे ।

णीसेसणिहअरक्खसवीसत्थपलम्बिओहअमुआण सरे ॥ १७ ॥

[मुञ्चति च स्वयंभूदत्तांस्तयोर्भुजङ्गमुखनिर्गतानलजिह्वान् ।

निःशेषनिहतराक्षसविश्वस्ताप्रलम्बितोभयभुजयोः शरान् ॥]

स भेषनादस्त्रयो रामलक्ष्मणयोः कृते स्वयंभुवा ब्रह्मणा दत्तान् शरान् मुञ्चति च । किंभूतान् । भुजङ्गानां मुखेभ्यो निर्गता विषानलविशिष्टा जिह्वा येषु तान् । वस्तुतस्तु भुजङ्गरूपेभ्यो मुखेभ्यो निर्गता विषानला एव जिह्वा येषां तानित्यर्थः । तयोः किंभूतयोः । निःशेषनिहतराक्षसत्वाद्विश्वस्तं यथा स्यादेवं प्रलम्बितावुभयभुजौ वयोः । मारणीयभावेन शरादिव्यापारकरणाभावादिति लम्बमानत्वेन नागपाशबन्धनसौकर्यमुक्तम् ॥

अथ बन्धनमाह—

तो भिण्णाङ्गअदेसा जिदारिअवीअवाहुपाअडिअमुहा ।

राहवदेहेम्मि ठिआ तिअसंदाणिअमुआ मुअङ्गमवाणा ॥ १८ ॥

[ततो भिन्नाङ्गददेशा निर्दारितद्वितीयबाहुप्रकटितमुखाः ।

राहवदेहे स्थितास्त्रिकसंदानितमुजा भुजङ्गमवाणाः ॥]

ततस्त्रागानन्तरं भुजङ्गमा एव बाणस्त्रिके । तयोरेवेत्यर्थात् । संदामितौ बद्धौ मुजौ यैस्त्रयाभूताः सन्तो राहवयोर्देहे स्थिताः । किंभूताः । एकस्य भुजस्य त्रिको विद्धोऽङ्गददेशः कफोष्णुपरि देशो यैस्ते । पुनर्निर्दारितद्वितीयबाहुं प्रकटितमुखा एकबाहुमन्वेन प्रविद्वालत्तन्निश्चितद्वितीयबाहुं बहिर्भूतमुखा इत्यर्थः ॥

एतत्पृष्ठलगापरशराणां निर्गममाह—

जिद्धोआअसणीला जिन्ति विसाणलफुलिङ्गपज्जलिअमुहा ।

धणुसंधाणविमुक्का अब्बणाराअविम्भमा भुअइन्दा ॥ १९ ॥

[निर्घोतायसनीला निर्यान्ति विषानलस्फुलिङ्गप्रज्वलितमुखाः ।

धनुःसंधाननिमुक्ता अपूर्वनाराचविभ्रमा भुजगेन्द्राः ॥]

इन्द्रजिता धनु संधाने सति विमुक्ता भुजगेन्द्रा निर्यान्ति । किभृताः । निर्वोतं
दादोत्तरं जले क्षिप्तं यदायसं लौहं दद्वचीला । एवम्—विपानलक्ष्मुलिङ्गः प्रज्व-
लितं धीम मुय येषां ते । अत एवापूर्वनाराचानामाग्नेयादीनामिव विभ्रमो विलामो
येषाम् । यद्वा—विशिष्टभ्रमो येभ्यस्ते । सर्प. परमार्थं शरो न भवतीति भावः ॥

अथैषा पतनमाह—

षिवडन्ति विद्युन्मुखला तारसमन्वहिजलोहलट्टिच्छाया ।

कसणजलओअराहि ध रक्खसमाअन्धआरिअणहाहि सरा ॥२०॥

[निपतन्ति विद्युन्मुखरास्तालसमन्वधिकलौहयष्टिच्छायाः ।

कृष्णजलदोदरादिव राक्षसमायान्धकारितनभसः शराः ॥]

राक्षसमायान्धकारितात्तनभसो विद्युत् इव मुखराः सन्दायमानाः शरा भुजङ्ग-
ह्वा निपतन्ति । राक्षसयोर्देह इत्यर्थान् । कृष्णो जलद उदरे येषां तन्नादिवेति
नभोविशेषणम्, तनभो जलदेनापम्यान् । अत एव विपानिकपिशत्वेन शराणां
विद्युद्धिः साम्यम् । विद्युन्गेषाञ्चिपततीति प्रकृतोऽर्थः । नीलमेघानामुदरादिवेति
समुच्च एवोपमा, तनोविशिष्टनभसो भेदेन तुल्यत्वादिति वा । शरा. किभृताः ।
तालवृक्षात्समन्वधिका महत्यो या लौहयष्ट्यस्तच्छाया कान्तिर्येषां तै । अग्निमुख-
न्वेऽपि इयामत्वादीर्घन्वाचेति भावः ॥

अथैषा नानारूपनामाह—

पदमं रविबिम्बनिहा पल्लवकासंनिहा णहद्धपटन्ता ।

भिन्दन्ता होन्ति सरा दरणिभिण्णभमिआ भुआसु भुअङ्गा ॥२१॥

[प्रथमं रविबिम्बनिभाः प्रलयोल्कासंनिभा नभोर्धपतन्तः ।

भिन्दन्तो भवन्ति शरा दरनिर्भिन्नभ्रमणशीला भुजासु भुजङ्गाः ॥]

ते शरा. प्रथमं नभ शिखरे दृश्यमानाः सन्तो रविबिम्बतुल्या भवन्ति ।
विपानिमयत्वे सति गगनमूलवर्तित्वात् । अथ नभसोऽर्धात्पतन्त. सन्त. प्रलयो-
ल्कामि. सनिभा मुत्तेनाग्निमयत्वे सति भोगेन दण्डायमानत्वात् । अथ । भुजा-
वित्थर्यान् । भिन्दन्तो दशनन्त. सन्त शरा मुखस्य भुजनिविष्टत्वेनाग्नेरप्रकाशे सति
ऋजुकृतदेहत्वात् । अथ तयोर्भुजासु दर ईषक्तिर्भिन्नं दष्टं यस्तथाभूताः कृतकि-
चिर्दंशाः । अथ च भ्रमणशीला भोगेन बलयाकार. सन्तो भुजङ्गा भवन्तीति

सर्वत्र संबध्यते । तथा च वस्तुतस्ते(न) भुजङ्गा एव, किं तु सांनिध्यक्रमेणावब-
प्रकाशक्रमेण मायया वा तथा तथा प्रतिभासन्त इत्यर्थः ॥

अथ वानरादिष्वेष्टामाह—

बद्धान्ति दहरहसुआ दरभगमणोरहा किलिन्मन्ति सुरा ।

अद्विट्टमेहणाआ उण्णामिअपव्वआ भमन्ति पवङ्गा ॥ २२ ॥

[वध्यते दशरथसुतौ दरभग्ननोरथाः क्लाम्यन्ति सुराः ।

अद्विट्टमेघनादा उन्नामितपर्वता भ्रमन्ति पृवङ्गाः ॥]

दशरथसुतौ वध्येते । नागपदैरित्थर्थात् । तयोर्नारायणरूपत्वेन अल्पभग्नो राव-
णवधरूपे मनोरथो येषां तथाभूताः सन्तः सुराः क्लाम्यन्ति । किमकस्माज्जातमिति
सन्तिन्तत्वात् । एवम्—न दृष्टो मेघनादो येन्नादृशाः पृवङ्गा उत्थापितपर्वताः
सन्तो भ्रमन्ति दिशि दिशि गच्छन्ति । केनेदं कृतमिति जिज्ञासयेत्यर्थः ॥

अर्थपामवस्थामाह—

रसइ णहम्मि णिसिअरो भिण्णमभिण्णहिअअं दिसासु कइवल्लम् ।

भिज्जन्तो वि ण भिज्जइ रिउदंसणदिण्णलोअणो दासरही ॥२३॥

[रसति नभसि निश्चिरो भिन्नमभिन्नहृदयं दिक्षु कपिवल्लम् ।

भिद्यमानोऽपि न भिद्यते रिपुदर्शनदत्तलोचनो दाशरथिः ॥]

नभसि निश्चिरो मेघनादो रसति शब्दायते । तयोर्वन्धनादास्फोटनमाचरती-
त्यर्थः । अभिन्नहृदयमपराश्रुतचित्तं कपिवल्लं दिक्षु भिन्नं तदनुसंधानाय घूर्णितम् ।
दाशरथी रामो भिद्यमानोऽपि नागपदैः खण्ड्यमानोऽपि न भिद्यते न पराश्रुत-
चित्तो भवति । शौर्यसत्त्वात् । कीदृक् । रिपोरिन्द्रजितो दर्शने दत्ते लोचने येन
स तथा । दाशरथिरिति लक्ष्मणसाधारण्याय जातिपरमिति केचिद् ॥

अथ सर्पाणामप्रेषु प्रैसरणमाह—

रोसाणलपज्जलिअं जलन्तवड्ढवामुहाणलपडिच्छन्दम् ।

अङ्गेषु लद्धपसरा हिअअं से णवर परिहरन्ति भुजङ्गा ॥ २४ ॥

[रोसानलप्रज्वलितं ज्वलद्दृढवामुखानलप्रतिच्छन्दम् ।

अङ्गेषु लब्धप्रसरा हृदयमस्य केवलं परिहरन्ति भुजङ्गाः ॥]

अस्य रामस्याङ्गेषु लब्धप्रसरा व्यासा भुजङ्गा रोपानलेन प्रज्वलितं यतस्वत एव
केवलं हृदयं परिहरन्ति । तापमीत्या तत्र परं न गच्छन्तीत्यर्थं । किंभूतम् ।
ज्वलतो बडवामुखान्तरस्य प्रतिच्छन्दं समम् ॥

अथ तद्भुजानामवस्थामाह—

ताण भुजङ्गपरिगता दुक्क्षपहुवन्तविअडभोगावेडा ।

जाआ थिरणिक्कम्पा मलयतटोत्पन्नचन्दनदुम ध भुआ ॥२५॥

[तयोर्भुजङ्गपरिगता दुःखप्रभवद्विकटभोगावेष्टाः ।

जाताः स्थिरनिष्कम्पा मलयतटोत्पन्नचन्दनदुमा इव भुजाः ॥]

तयोर्भुजा भुजङ्गैः परिगताः सन्तः स्थिरनिष्कम्पा जाताः । के इव । मलयत-
टोत्पन्नचन्दनवृक्षा इव । ते मर्षवेष्टिताः स्थिरनिष्कम्पा एवेत्याशयः । किंभूताः ।
दुःखेन प्रभवद्विकटभोगैरावेष्टनं येषां ते । महत्त्वाद्भेदिति वेष्टयितुं न पारयन्ती-
त्यर्थः । चन्दनमप्येवमेवेति भावः ॥

अथ तयोरेवस्थामाह—

तद्द पडिवणधणुसरा सरणिदिभज्जन्तणिचलभुअफ्फलिहा ।

दट्टोद्विमेत्तलक्खिअणिफ्फलरोसलहुआ कआ रहुतणआ ॥ २६ ॥

[तथा प्रतिपन्नधनुःशरैः शरनिर्भिद्यमाननिश्चलभुजपरिधौ ।

दष्टौष्ठमात्रलक्षितनिष्फलोपलघुकां कृतौ रघुतनयौ ॥]

रघुतनयौ शरनिर्भिद्यमानत्वाजिधुल्लै भुजपरिधौ ययोस्तथाभूतौ कृतौ । इन्द्र-
जितैस्त्वयौत् । किंभूतौ । तथा पूर्ववदेन प्रतिपन्नं भूतं धनु शरं यान्यां तौ ।
वरस्थितधनु शरवित्यर्थः । एवमुत्तरौष्ठेन दष्टौ योधरौष्ठस्त्वन्मात्रेण न तु व्यव-
सायेन लक्षितो ज्ञातोऽथ च निष्फलः प्रतिक्रिया विरहाद्यो रोपहोत हेतुना लघु
अक्षमत्वेन ज्ञायमानावित्यर्थः ॥

अथ शोषितनिर्गमनमाह—

सरणिदिभण्णसरीरा जाआ आलोअमग्गिअत्तावअवा ।

दरदिद्वपत्तणन्तरणिहित्तसंस्वाअलोहिआ रहुतणआ ॥ २७ ॥

[शरनिर्भिद्यशरीरौ जातावा लोकमार्गितव्यावयवौ ।

दरदृष्टपत्रणान्तरनिहितसंस्थानलौहितौ रघुतनयौ ॥]

शरोर्निर्भिन्नचरीरौ रघुतनयौ आलोकाय दर्शनाय मार्गितव्या अन्वेपणीया अव-
यवा यथोक्तौ जातौ । सर्पावृतत्वात् । आलोकेन शीपादिना तमःप्रागल्भ्यादिति
केचित् । एवम्—किञ्चिद्दृष्टं पत्रणा पुङ्गवादन्तरे तन्मध्ये निहितं स्थितं संस्थानं
घनीभूतं लोहितं यथोक्तौ । क्षतादीषदयकाशे शरेणागत्वा पुङ्गे खलपतया पतना-
भावेन रुधिरं घनीभूतमित्यर्थः ॥

अथ तयोर्जडीभावमाह—

सरसीविओरुजुअलं संकीलिअविहलणिवलट्टिअचलणम् ।

णिअलिअदेहावअवं संचरिअवं पि रहुसुआण अवहअम् ॥२८॥

[शरस्यूतोरुयुगलं संकीलितविहलनिश्चलस्थितचरणम् ।

निगलितदेहावयवं संचरितव्यमपि रघुसुतयोरपहतम् ॥]

रघुसुतयोः संचरितव्यं संचरणमप्यपहतम् । सर्पाकान्तत्वात्स्पन्दोऽपि नाभूदि-
त्यर्थः । शरैः स्यूतमूस्युगलं यत्र संकीलितत्वेन विह्वलौ, अथ च निश्चलस्थितौ चरणौ
यत्र । एवम्—निगलिता देहावयवा यत्र । तद्यथा स्वादिति सर्वं क्रियाविशेषणम् ॥

अथ धनुःपतनमाह—

तो सुरहिअएहि समं पडिअं विहलन्तपडमसंठिअबाणम् ।

अदिट्टरिअविसज्जिअसरपहरङ्कुसिअवामहत्थाहि धणुम् ॥ २९ ॥

[ततः सुरहृदयैः समं पतितं विघटमानप्रथमसंस्थितबाणम् ।

अदृष्टरिपुविसृष्टशरग्रहाराङ्कुशितवामहस्ताद्धनुः ॥]

ततो जडीभावानन्तरमदृष्टेन रिपुणा विसृष्टे यः शरस्वत्प्रहारेणाङ्कुशितादङ्कुशा-
कारेण वकीकृताद्दामहस्ताद्धनुः पतितम् । रामलक्ष्मणयोरित्यर्थात् । सुरार्थां हृदयैः
समम् । सुराणामपि हृदयं पतितं तैऽप्यचेतना जाता इत्यर्थः । सहोक्तिरलंकारः ।
धनुः कीदृशम् । विघटमानः प्रथमसंस्थितो बाणो यत्र तत् । शरोऽपि पतित इत्यर्थः ॥

अथ दिवि देवस्त्रीणामाक्रन्दमाह—

उद्धाओ अ सहसा विवलाअविमाणतडिमपच्छिदेसे ।

सुरवहुविसमकन्दो एकमुहाहअरसन्ततन्तिच्छाओ ॥ ३० ॥

[उद्धावितश्च सहसा विपलायितविमानतडिमपश्चिमदेशे ।

सुरवधूविषमाक्रन्द एकमुखाहतरसत्तन्नीच्छायः ॥]

सुरभृशं विषम आकन्द उद्धावित वृत्तितश्च । कुत्र । विपलशिताना विमानानां
तडिमस्य पश्चिमदेशे पश्चाद्भागो । रामान्स्थादर्शनार्थं विमानप्रवेशद्वारदेशादधः पश्य-
न्तीना बुद्धदिदृशया दिवि स्थिताना देवश्रीणा रामधनु पाते सत्याकन्दोऽभवदि-
त्यर्थः । आकन्द कीटक । एकमुत्तमेकद्वैत्राहतात्मानत एव रक्षन्तीना तन्वीणामिव
छाया यस्येति तन्नीवनिनुन्यमाधुर्यमित्यर्थः ॥

अथ रामपतनमाह—

तो पडिओ रहुणाहो भञ्जन्तो तिहुवणस्स आसावन्धम् ।

सीहणहङ्कुसपहओ तुङ्गं आसण्णपाअवं व वणगओ ॥ ३१ ॥

[ततः पतितो रघुनाथो भङ्गंस्त्रिभुवनस्याशावन्धम् ।

सिंहनखाङ्कुशप्रहृतस्तुङ्गमासन्नपादपमिव वनगजः ॥]

ततस्तदाकन्दानन्तरं रघुनाथः पतितः । भूमाविल्यर्थात् । त्रिभुवनस्याशावन्धं
रामेण एवमो हन्तव्य एवमूर्त्तं भञ्जन्त्वण्डवन् । रामे पतिते आशावन्धोऽपि गत
इत्यर्थः । वनगज इव । यथा सिंहनखाङ्कुसेन प्रहृते विद्धो वनगजस्तुङ्गमासन्नं
पार्श्वस्थं पादपं भञ्जवन् पततीत्यर्थः । अत्र वनगजेन रामस्य, पादपेनाशावन्धस्य,
नखाङ्कुसेन शरस्य च तुन्यत्वादुपमा ॥

अथ लक्ष्मणपतनमाह—

पडिअस्स अ रहुवण्णो पडिओ अणुमगगअं सुमित्तानणओ ।

उद्धट्ठिअस्स पणओ पहत्थस्स व दुमस्स छाआणिवहो ॥ ३२ ॥

[पतितस्य च रघुपतेः पतितोऽनुमार्गं सुमित्रातनयः ।

ऊर्ध्वस्थितस्य प्रणतः पर्यस्तस्यैव द्रुमस्य छायानिवहः ॥]

पतितस्य रघुपतेरनुमार्गं पश्चात्सुमित्रातनयो लक्ष्मणः प्रणतो नम्रः सन् व्याप्यो
वा पतितः । छायानिवह इव । यथा—ऊर्ध्वस्थितस्य तुङ्गस्य द्रुमस्य पर्यस्तस्य
पतितस्य सतोऽनुमार्गं पश्चात्प्रणतो नम्रश्छायानिवहः पतति, तस्यैवैत्यर्थात् । यथा
उभान् पतति तच्छाया पततीत्यर्थेन रामस्य वृक्षेण, लक्ष्मणस्य तच्छायया तौन्येन
लक्ष्मणजीवनस्य रामजीवनाधीनत्वमुक्तम् ॥

सुराणां तयोर्दर्शनमाह—

धरणिपट्टिषु तेसु अ णिद्वण्णन्तसमुहोणअभरुवत्ता ।

उत्ताणिएकचक्का सुराण तंसतडिमा चिरं आसि रहा ॥ ३३ ॥

[धरणिपतितयोस्तयोश्च निर्वर्ण्यमानसंमुखावनतभरोद्धृत्ताः ।

उत्तानितैकचक्राः सुराणां तिर्यक्तडिमाश्चिरमासन्त्याः ॥]

तयो रामलक्ष्मणयोर्धरणिपतितयोश्च सतोः सुराणां रथा निर्वर्ण्यमाने रामलक्ष्मणौ जीवतो न वेति निरुप्यमाणे सति संमुखीभूयावनतानामधोमुखानाम् । अर्थात्सुराणाम् । भरेण उद्धृत्ता नतोन्नताश्चिरमासन् । यद्विशसाश्रित्य रामलक्ष्मणदर्शनं चकुस्तद्विधि गौरवेण नत्वा अत एवापरदिशि समुन्नता बभूवुरित्यर्थः । अतस्तत्रैवोत्तानित मूर्च्छगतमेकं चक्रं येषां ते । अत एव तिर्यक्तडिमाश्चिर्यगतपार्श्वभित्तय इत्यर्थः ॥

अथ त्रैलोक्यसोकमाह—

हिअपडणे व मूढं रइपडणे व सहसा तमम्मि णिवडिअम् ।

रामपडणम्मि जाअं सिरपडणे व गअजीविअं तेहोक्कम् ॥ ३४ ॥

[हृदयपतन इव मूढं रविपतन इव सहसा तमसि निपतितम् ।

रामपतने जातं शिरःपतन इव गतजीवितं त्रैलोक्यम् ॥]

रामपतने सति त्रैलोक्यं जातम् । कीदृशम् । यथा हृदयं मनस्तत्पतने तदपगमे सति मूढं भवति तथैव मूढमज्ञम् । किं कर्तव्यमिति ज्ञानविरहात् । एवम्—रविपतने रवेरस्तमने यथा सहसा तमसि निपतति तथैव तमसि मूर्च्छायां निपतितं शुरुतरशोकात् । एवम् । यथा शिरःपतने सति गतजीवितं प्राणशून्यं भवति तथैव गतजीवितं श्रुतमिवेत्यर्थः । रामरूपरक्षकाभावादिति भावः ॥

अथ कपीनां राघवपरतानाह—

अह रामपरित्ताणं सुण्णदिसामुहपल्लोअणणिरुच्छाहम् ।

भअणिअलपुअअअं ण मुअइ पडिअं पि राहवं कइसेण्णम् ॥ ३५ ॥

[अथ रामपरित्राणं शून्यदिब्युखप्रलोकननिरुत्साहम् ।

भयनिश्चलपुञ्जितं न मुञ्चति पतितमपि राघवं कपिसैन्यम् ॥]

कपिसैन्यं कर्तुं पतितमपि राघवं न मुञ्चति । शरत्वात्स्वामिभक्तित्वाच्च । किंभूतं

सैन्यम् । रामान् परित्राणं यस्य तन् । एवम्—रामेण विना शन्यानां दिशुस्ताना
प्रलोकनेन निरुत्साहम् । एवम्—भयेन रामविरतिजनुषा शत्रुतो वा निश्चलं सत्पुञ्जितं
वर्तुलीभूतम् । अन्यत्रापि प्रतिकर्तव्योपस्थितौ सर्वे संभूय विचारयन्तीति ध्वनिः ॥

अथ कपीनां निश्चेष्टतामाह—

दीपं भग्मुच्छाहं उद्विग्मणं विसाथपेह्निअहिअम् ।

राह्वविड्णणअणं आलेक्खगअं व संठिअं कइसेण्णम् ॥ ३६ ॥

[दीपं भग्मुत्साहमुद्विग्मनो विपादप्रेरितहृदयम् ।

राघववितीर्णनयनमालेरूपगतमिव संस्थितं कपिसैन्यम् ॥]

कपिसैन्यमालेरूपं चित्रं तद्रूपमिव संस्थितम् । यथा चित्रलिखितं निश्चलमचेतनं
च भवति तथेत्यर्थः । तदेवाह—कीदृशम् । विपादेन प्रेरितं नानाशङ्कायामारोपितं
हृदयं यस्य । एवम्—राघवयोर्वितीर्णं आपिते नयने तदित्यपरं निगदव्याख्यातम् ॥

अथ रामस्य मुखप्रसादमाह—

पडिअस्स वि रहुवइणो दीसन्तो देइ पवअवइसंलावम् ।

अविसाअमहरघविओ सासअधीरघरिओ मुहस्स पसाओ ॥ ३७ ॥

[पतितस्यापि रघुपतेर्दृश्यमानो ददाति प्लवगपतिसंलापम् ।

अविपादमहार्घितः शाश्वतधैर्यधृतो मुखस्य प्रसादः ॥]

पतितस्यापि रघुपतेर्मुखस्य प्रसादो दृश्यमानः सन् । अर्थान्मुग्रीवेष । प्लवग-
पतये सुग्रीवैव चलापमाश्रामवाक्यं ददाति । कीदृक् । अविपादेनानुद्वेगेन महा-
र्घितो दुर्लभः । एवम्—शाश्वतेन सार्वदिकेन धैर्येण धृतः । तथा च—तस्यानुद्वेग-
धैर्यमुखप्रसादोऽर्जवत्पृष्ठरविर्है सर्वे एवाश्रितवित्ता वभूवुरित्यर्थः ॥

अथ पुनः सुग्रीवस्येन्द्रजिह्वानमाह—

णवरि अ विहीसणजलाहअच्छिण्णः वाजराहिवेण णहअरो ।

पासम्मि धणुसहाओ दिट्ठो कअपेसणो दसाणणतणओ ॥ ३८ ॥

[अनन्तरं च विभीषणजलाहताक्षेण वानराधिपेन नभश्चरः ।

पार्श्वे धनुःसहायो दृष्टः कृतप्रेषणो दशाननतनयः ॥]

अथ समाधासानन्तरं वानराधिपेन दशातनस्य तनयः पार्श्वे निकटे नभश्चरो
गगनचारी दृष्टः । कीदृक् । धनुःसहायो धनुर्धरः । एवम्—कृता प्रेषणा रावणाज्ञा

येन तादृक् । सुग्रीवेण कीदृशेन । विभीषणस्य राक्षसमायाहरमन्त्रेणाभिमन्त्रितं यज्जलं सेनाहते स्पृष्टे क्षालिते अक्षिणी यस्य तेन । तथा च—तत एव माया-हरणादिव्यदृष्टिना दृष्ट इति भावः ॥

अथ सुग्रीवपौरुषमाह—

तो रोसतुलिअपव्वअसहसुद्धाइअपहाविओ सुग्गीओ ।

लङ्कं भअविवलाअं अहिलेऊण णवरं ठिओ रअणिअरम् ॥ ३९ ॥

[ततो रोपतुलितपर्वतसहसोद्धावितप्रधावितः सुग्रीवः ।

लङ्कां भयविपलायितमभिलीय केवलं स्थितो रजनीचरम् ॥]

ततस्तद्दर्शनानन्तरं सुग्रीवो रजनीचरमिन्द्रजितं लङ्कामभिलीय प्रापद्य केवलं स्थितः । किभूतः । रोपेण तुलितपर्वत उत्तोलितगिरिः सन् सहस्र उद्धावितः कृतो-त्फालः, तदनु प्रधावितः कृतवेगः । तं किभूतम् । भयेन विपलायितम् । तथा च—तं दृष्ट्वा उत्तुल्य तथा विप्रावयामास यथेन्द्रजितप्रमुखाः सर्वेऽपि लङ्कां प्रविष्टा इत्यर्थः ॥

अथ रावणोत्साहमाह—

इन्द्रज्जणा विणिवेइअराहवणिहणसुहिओ गिसाअरणाहो ।

आसाइअजणअसुआसमागमोवाअणिव्वुओ ऊससिओ ॥ ४० ॥

[इन्द्रजिता विनिवेदितराघवनिधनसुखितो निशाचरनाथः ।

आसादितजनकसुतासमागमोपायनिर्वृत उच्छ्वसितः ॥]

इन्द्रजिता विनिवेदितेन रामलक्ष्मणौ हत्वागतोऽस्मीत्येवं कथितेन राघवयो-निधनेन सुखितो निशाचरनाथो रावण आसादितेन लब्धेन जनकसुतासमागमो-पायेन निर्वृतः सुखितः समुच्छ्वसितो वीर्यश्वारं कृतवान् । रामनिधनमेव तदुपाय इति भावः ॥

अथ सीताया मूर्च्छितारामदर्शनमाह—

अहं गिसिअरीहि दहसुहवअणाणिअदिट्टसरसखणवेह्वा ।

मुक्काअन्दविसंठुलदरविलविअमुच्छिआ कआ जणअसुआ ॥४१॥

[अथ निशिचरीभिर्देशमुखवचनानीतदृष्टसरसक्षणवैधव्या ।

मुक्ताअन्दविसंठुलदरविलपितमूर्च्छिता कृता जनकसुता ॥]

अथ रावणोत्साहानन्तरं निशिवरीभिर्जनकमुता मुक्त आक्रन्दो यया सा मुक्ता-
क्रन्द, अत एव विसंगुल्या विह्वला, अत एव दरविलपिता किञ्चिद्विलापवती सती
मूर्च्छिता कृता । अत्र हेतुमाह—कीदृशी । दशमुस्तावचनेन आनीतया सत्या दृष्टं
ज्ञातं सरसं तादृशालिकं क्षणं व्याप्य वैधव्यं यया सा । सर्वत्र कर्मवारयः । तथा
च—रावणवाचा तामिरानीय रामपतनं दर्शिता मती तां तन्भवस्थां प्रापदित्यर्थः ।
मुक्ताक्रन्दं विसंगुलेन दरविलपितेन मूर्च्छितेति केचित् । तात्त्विकमपि रामपतनं
मायामस्तक्वच्छब्दमात्रेण न प्रत्येप्यतीति रणशिरसि तद्दर्शयितुं सीतासमानायिता
रावणेनेति रामायणवार्ता । गङ्गागमनेन तदेव प्रतीकारो वृत्त इति क्षण वैधव्यमुक्तम् ॥

अथ रामस्य प्रत्यपमाह—

तो गअमोहुन्मिहो पेच्छन्तो राहवो सुमिचातनयम् ।

परिदेविडं पउत्तो तक्खणपठभट्टसअलमीळादुक्खो ॥ ४२ ॥

[ततो गतमोहोन्मीलः प्रेक्ष्यमाणो राघवः सुमित्रातनयम् ।

परिदेवितुं प्रवृत्तस्तत्क्षणप्रभ्रष्टसकलसीतादुःखः ॥]

ततः सीतादर्शनानन्तरं राघवः परिदेवनं प्रत्यपं वरुं प्रवृत्तः । किंभूतः । गतेन
मोहेन मूर्च्छया उन्मीला नयनोन्मीलनं यच्च तथाभूतं सन् सुमित्रातनयं प्रेक्ष-
माणः । ज्ञानानन्तरं तस्मिन्नेव दृष्टि पतितेति श्लोहातिराव उक्तः । अत एव तत्क्षणे
प्रवृत्तं विसृष्टं सकलं सीतादुःखं वेनेति तथाऽप्यधिकं पश्यान उक्तः ॥

अथ लक्ष्मणोत्कर्षपरं प्रत्यपवाक्यमाह—

जस्सं सअलं तिहुअणं आरुहइ धणुम्मि संसअं आरुढे ।

सो वि हूओ सोमिच्ची णत्थि जए जं ण एइ विहिपरिणामो ४३

[यस्य सकलं त्रिभुवनमारोहति धनुषि मंशयमारुढे ।

सोऽपि हतः सौमित्रिर्नास्ति जगति यं नैति विधिपरिणामः ॥]

सोऽपि सौमित्रिलक्ष्मणो हतः । यस्य धनुषि आरुढे सखे सति सकलं त्रिभु-
वनं संशयमारोहति । स्थास्यति न वेति सखेद्विषयीभवतीत्यर्थः । अर्थान्तरं
न्यस्यति—जगति स नास्ति यं विधेरदृष्टस्य परिणामो नैति नागच्छति । तथा च—
सर्वमप्यदृष्टवदम्, अत एव परैरपरिभाव्योऽप्ययं हत इति भावः ॥

अथात्ममर्हणापरं तद्वाक्यमाह—

अह्वा अं कञ्कञ्चो मञ्ज कए मुक्कजीविओ सोमिच्छी ।

णिष्फलवूढमुजभरो णवर मए बेअ लहुइओ अप्पाणो ॥ ४४ ॥

[अथवायं कृतकार्यो मम कृते-मुक्तजीवितः सौमित्रिः ।

निष्फलव्यूढमुजभरः केवलं मयैव लघूकृत आत्मा ॥]

अथवायं सौमित्रिर्मेम कृते भक्तिमितं मुक्तजीवितो यतस्तत एव कृतकार्यः, एवं-
विधकीर्तिरेव महत्कार्यम् । तथा सति मरणेऽपि न क्षतिरिति भावः । केवलं मयै-
वात्मा लघूकृतः । कृत इत्यत आह—आत्मा कीदृक् । निष्फलं यथा भवति तथा
व्यूढौ धृतौ भुजावेव भरौ भारौ येन स तथा । तथा च—लक्ष्मणरक्षावन्व्यत्वा-
द्भारत्वमेव भुजयोर्न तु सफलत्वमिति भावः ॥

अथ सुग्रीवं प्रति रामस्य वचनमाह—

अह् जम्पइ सुग्गीवं महुरं उच्छाहदाविअपरिच्छेअम् ।

वअणं सहसोवत्थिअमरणावत्थाववट्टविअगम्भीरम् ॥ ४५ ॥

[अथ जल्पति सुग्रीवं मधुरमुत्साहदर्शितपरिच्छेदम् ।

वचनं सहसोपस्थितमरणावस्थाव्यवस्थापितगाम्भीर्यम् ॥]

अथ परिदेवनोत्तरं स रामः सुग्रीवं प्रति वचनं जल्पति । कीदृक् । मधुरमितम् ।
उत्साहेन दर्शितः परिच्छेदो लक्ष्मणेन सहानुमरणे निधयो यत्र । वक्तव्यभाग-
परिच्छेद इति वा । एवम्—सहसोपस्थितायां मरणावस्थायां व्यवस्थापितं स्थिरी-
कृतं गाम्भीर्यमकातरत्वं यत्र तत्र । मधुरत्वादि क्रियाविशेषणं वा ॥

सुग्रीवार्दिप्रशंसापरं तद्वाक्यस्वरूपमाह—

णिष्कूढं धीर तुमे इमो वि उअहुत्तमुअबलो कइलोओ ।

कम्मं इमेण वि कअं जअणिवडिअजसदुकरं मारुइणा ॥ ४६ ॥

[निर्व्यूढं धीर त्वयायमप्युपमुक्तमुजबलः कपिलोकः ।

कर्मानेनापि कृतं जगन्निर्वलितयशो दुष्करं मारुतिना ॥]

हे धीर, त्वया निर्व्यूढं प्रत्युपकारः कृतः । अयमपि कपिलोक उपमुक्तमुज-
बलः । सेतुबन्धादिना व्यापारितमुजबलः । अनेनापि मारुतिना कर्म-कृतम् ।

कीदृक् । जगतो निर्बलितं पृथग्भूतं यज्ञो यत्र तत् । दूरतरविलक्षणयज्ञोनिधानम् ।
अथ च दुष्कर समुद्रलङ्घनादिकल्पनाद् । अथवा जगद्विलक्षणयज्ञोभिर्मेहतरैरपि
दुष्करमित्यर्थः । तथा च भवतां श्रमो मया ज्ञात इति भावः ॥

विभीषणं प्रत्यनुशयपरं तदाह—

आवद्धबन्धुवेरं जं मे ण गिआ विभीषणं राअसिरी ।

दुःखेण एण अ महं अविहाविअवाणवेअणरसं हिअअम् ॥४७॥

[आवद्धबन्धुवैरं यन्मया न नीता विभीषणं राजश्रीः ।

दुःखेनैतेन च मयाविभावितवाणवेदनारसं हृदयम् ॥]

आवद्धं बन्धुना रावणेन तमं वैरं येन । मर्दयमित्यर्थात् । एतादृशं विभीषणं
प्रति मया राज्ञो रावणस्य धीर्लङ्का प्रभुता यच्चानीता न प्रापिता । अयं राजा न
कृत इत्यर्थः । एतेन दुःखेन मम हृदयमविभावितोऽपरिज्ञातो वाणवेदनारसो येन
तथाभूतम् । अस्तीत्यध्याहारः । तथा च रावणभयादनेन लङ्का (ङ्गाया) न गन्त-
व्यमन्वत्र स्थानमस्य नास्त्येवेति मरणदुःखादपि महद्दुःखमिति भावः ॥

अथ सुग्रीवविमर्जनपरं तदाह—

रा वच्चसु मा मुच्छसु तुरिअं तेणेअ सेइवन्धेण तुमम् ।

पेच्छसु बन्धववर्गं दुःखं कालस्य जाणितं परिणामम् ॥ ४८ ॥

[तावद्भ्रज मा मुञ्च त्वरितं तेनैव सेतुवन्धेन त्वम् ।

प्रेक्षस्व बान्धववर्गं दुःखं कालस्य ज्ञात्वा परिणामम् ॥]

तावदिति वाक्योपसंश्लेषः । हे सुग्रीव, यावद्भवन्तोऽपि नानिभूनास्तावत्त्वं तेनैव
सेतुवन्धेन त्वरितं ब्रज पृहाय गच्छ मा मुञ्च । मोहं मा कुरुवेत्यर्थः । अथ
बान्धववर्गं प्रेक्षस्व । कुत इत्यत आह—किं कृत्वा । कालस्य परिणामं दुःखं दुःख-
हेतुं ज्ञात्वा । तथा च यत्र ममैवेयमवस्था, तत्र भवतां का गतिरिति भावः ॥

अथ सप्तभिः सुग्रीवोक्तिमाह—

तो तिष्ठरोसलङ्घिअविहुआणणदुक्खधरिअबाहुप्पीडो ।

रहुवङ्गो पडिवअणं भणइ अदाऊण वाणरे पवअवई ॥ ४९ ॥

[ततस्तीव्ररोपलङ्घितविधुताननदुःखधृतवाप्योत्पीडः ।

रघुपतेः प्रतिश्रचनं भणत्वदत्त्वा वानरान्धुवगपतिः ॥]

ततो रामवचनादुत्तरं ह्रवगपतिर्वाचराम्भणति । किं कृत्वा । रघुपतेः कृते प्रति-
वचनं प्रत्युत्तरमदत्त्वा । अयुक्तत्वादत् एयातिरोपत्वाद्वा । किंभूतः । तीवरोपेण
लङ्घितमतिक्रान्तमत एव विधूतं कम्पितं यदाननं तेन दुःखेन घृतो वाष्पोत्पीडो
येन स तथा । रामदुःखादुदक्षुरित्यर्थः ॥

वच्चह लक्ष्मणसहितं नवपल्लवरइअवीरसअणत्थरणम् ।

पावेह वाणरडरिं अविहाविअवाणवेअणं रहुणाहम् ॥ ५० ॥

[ब्रजत लक्ष्मणसहितं नवपल्लवरचितवीरशयनास्तरणम् ।

प्रापयत वानरपुरीमधिभावितवाणवेदनं रघुनाथम् ॥]

हे वानराः, यूयं ब्रजत । लक्ष्मणसहितं रघुनाथं वानरपुरीं किष्किन्धां प्राप-
यत । किंभूतम् । नवपल्लवै रचितं वीरशयने आस्तरणं यस्य तम् । अत एवाधि-
भावित्वापरिज्ञाता वाणवेदना यत्र तयथा स्यादिति क्रियाविशेषणम् । नवपल्लवादि-
कोमलोपचारेण वाणवेदना परिहर्तव्येति भावः ॥

अहअं पि विज्जुपडणाइरित्तसंपाअगहिअपधिद्वधणुम् ।

अद्धोहरिआसाइअवलिअभुअक्खित्तमोडिअगआविहलम् ॥ ५१ ॥

[अहमपि विद्युत्पतनातिरिक्तसंपातगृहीतप्रवृद्धधनुषम् ।

अर्धावहतासादितबलित्तमुजाक्षिप्तमोटितगदाविह्वलम् ॥]

अहमपि दशमुखनीदृशं करोमीति चतुर्थस्कन्धकेतान्वयादन्त्यकुलकम् । कीदृ-
शम् । विद्युत्पतनादप्यतिरिक्तेनालक्ष्यत्वादिनोत्कटेन संपातेनोत्फालेन गृहीतमाच्छिन्नं
प्रवृद्धं महद्दनुर्वस्य तम् । प्रथममुत्कृष्टं तद्वदुर्गृहीष्यामीत्यर्थः । अध रावणेनेत्यर्थात् ।
अर्धेनार्धभागोनावहृतया मधुपर्यवपातितयाथ तदैव मयासादितया करेण घृतया तददु-
बलितादामोद्य बध्नोष्ठताद्रावणस्य भुजादाक्षिप्तयातिक्रम्य गृहीतया पश्चान्मोटितया
भग्नया मद्या विह्वलम् । धनुर्ग्रहणानन्तरं तेन मधुपरि गदा क्षेप्तव्या, सापि मया-
न्तरिक्ष एवातिक्रम्य गृहीतव्या, ततोऽस्त्राभावाद्याकुल एव स्यादित्यर्थः ॥

खन्धद्धन्तोवाहिअकरजुअलोलुग्गचन्दहासकखरगम् ।

अकन्तचलणताडिअदलिअरहाहोमुहोसरन्तपहरणम् ॥ ५२ ॥

[स्कन्धार्धान्तापवाहितकरयुगलावरुग्गचन्द्रहासखड्गम् ।

आक्रान्तचरणताडितदलित्तरथाधोमुखापसरत्प्रहरणम् ॥]

पुनः किभूतम् । अर्धान्मयैव । स्कन्धस्यार्धान्तेऽपवाहितः पातितः सन् मयैव
करयुगलेनावरुगणे गृहीत्वा भग्नधन्द्रहासनामा खत्रो यस्य तम् । गदाभङ्गानन्तरं
तेन मयि खद्र-पाननीय , सोऽपि मया भङ्गनीय इत्यर्थः । एवम्—अर्धान्मयैव ।
आक्रान्तादधिष्ठितादथ चरणस्ताडितादथ एव दलितास्फुटितात्तस्यैव रथादधोमुखं
सदपस्तरङ्गमौ पतन् प्रहरणमखसमुदायो यस्य तम् । तस्य खड्गादिशून्यतायां मत्या-
मुत्सुख मया यदाहत्या तद्रथो भङ्गनीय , तदनु ततोऽप्यस्त्राणि पतिष्यन्तीत्यर्थः ॥

भग्गपुरिह्विसंठुलभुअजुअलुक्खुडिअसेसणिफ्फलवाहुम् ।

वज्जणिद्दहत्थणिबडन्तदिण्णदढमुट्टिभिण्णवच्छद्वन्वम् ॥ ५३ ॥

[भग्गपुरोगविमंभ्रुलभुजयुगलोत्खण्डितशेषनिष्फलवाहुम् ।

वज्रनिभहस्तनिपतदत्तदढमुष्टिभिन्नवक्षोर्धान्तिम् ॥]

एवम्—मयैव । तस्यैवार्थात् । भग्गा पुरोगामिनः पुरोवर्तिनः । अर्धाद्दश ।
ये बाहवस्तद्विमभ्रुलो विकल सम्ममैव भुजयुगलेनोत्खाण्डिता शेषाः पथाद्द्वर्तिनो
निष्फला कार्याजनकत्वाद्दश बाहवो यस्य तम् । अथ विरयस्य तस्य पुर पुरो-
वर्तिनो दश, पश्चात्पथाद्द्वर्तिनोऽपि दश, एवं विसतिरपि बाहवो मया भुजाभ्या-
मुत्पाटनीया इत्यर्थः । यद्वा—मयैव प्रथमं भग्गमत एव पुरोवर्ति सन्, विसष्टुलं
यद्भुजयुगलं तेनैव हेतुना तरप्रतिबद्धत्वेनोत्खाण्डितास्फुटिता शेषा निष्फला बाहवो
यस्य तम् । मुख्यवाहुद्वयभजनात्तदन्वितो परेऽप्यथदश भङ्गिता स्थुरित्वर्थः ।
एवम्—वज्रनिभस्य हस्तास्य निपतन्मन्दतोऽर्पितो यो दढो मुष्टिलेन भिन्नो वक्षसो-
ऽर्धान्तो यस्य । तथा च बाहुभङ्गानन्तरं मुञ्चा तस्य वक्षो विदारयिष्यामीत्यर्थः ॥

भुअणिघालिअकट्टिअसुडिअकेकविसरन्तपव्विद्धसिरम् ।

णिफ्फलसीआसुविअणक्खुक्खुडिअहिअअं करेमि दहमुहम् ५४

(अन्त्यकुलअम्)

[भुजनिर्घालितकूटखण्डितैकैकविसरत्प्रवृद्धशिरसम् ।

निष्फलसीतासंहितनखोत्खण्डितहृदयं करोमि दशमुखम् ॥]

(अन्त्यकुलकम्)

एवम्—भुजाभ्यां निर्घालितानि पूत्वा धृत्वा पृथङ्कृतानि तदनु आकृ[ष्टन्याकृ]-
ष्टानि पश्चात्खण्डितानि सन्ति एकैकं प्रत्येकं विसरन्ति भूमौ पतन्ति प्रवृद्धान्युप-

नितानि शिरांसि यस्य तम् । बन्धोविदारणानन्तरं प्रलेकं तस्य मस्तकानि विच्छिद्य
विच्छिद्य भूमौ पातयिष्यामीत्यर्थः । अथ कार्यानिष्पत्त्या निष्फलं यथा स्यादेवं
सीताविषये संहितभासजितमत एव नखैस्त्वण्डितमभ्यन्तरादप्युत्थारतं हृदयं यस्य
तथाभूतम् । शिरःखण्डनानन्तरं सीतायामासक्त्वपराधात्तदन्तःस्थितमपि तन्मनो
नखैस्त्वाव बहिः करिष्यामीत्यर्थः ॥

इअ अर्जं चेअ मए णिह्वअम्मि दसाणणे णिआ किक्किन्धम् ।

अणुमरिहिइ व मरन्तं वृच्छिहि व जिअन्तराह्वं जणअसुआ५५

[इत्यथैव मया निहते दशानने नीता किक्किन्धाम् ।

अनुमरिष्यति वा म्रियमाणं द्रक्ष्यति वा जीवद्राघवं जनकसुता ॥]

इत्यनेन प्रकारेणैव मया दशानने निहते सति किक्किन्धां नीता सती जनक-
सुता जीवन्तं राघवं द्रक्ष्यति वा । अथ तथाभूतमेव म्रियमाणमनुमरिष्यति वा ।
तथा च—इतः सीताया नयने रामस्य जीवने मरणे च पक्षद्वयेऽपि सीतात्मन
इत्युभयथापि नम प्रत्युपकारसिद्धिः स्याद्य नयनं न चेत्तदा कस्यामपि दशार्थां
तस्य तच्छमो न स्वादिति महदनिष्टम् ॥

अथ रामस्य गरुडानुमानमाह—

विसहरवाणं च्चि इमे विहीसणेण विणिवारिए सुग्गीए ।

आढत्तो च्चिन्तेउं मन्तं हिअएणं गारुडं रहुणाओ ॥ ५६ ॥

[विषधरवाणा इतीमे विभीषणेन विनिवारिते सुग्रीवे ।

आरब्धश्चिन्तयितुं मन्त्रं हृदयेन गारुडं रघुनाथः ॥]

इमे विषधराः सर्पास्तद्रूपं वाणास्तथा च किं करिष्यन्तीति कृत्वा विभीषणेन
सुग्रीवे विनिवारिते सति । राघवयोः किक्किन्धां प्रेषणादित्यर्थात् । रघुनाथो राम-
स्तत्प्रतिकाराय गारुडं मन्त्रं हृदयेन चिन्तयितुमारब्धः ॥

अथ मरुडागमनमाह—

णवरि अ सहसुच्छिप्पन्तसाअरद्वन्तधुवमाणसुवेलम् ।

जाअं खरवाआहअकिरन्तरक्खसकलेवरं धरणीअलम् ॥ ५७ ॥

[अनन्तरं च सहस्रोत्क्षिप्यमाणसागरार्धान्तधूयमानसुवेलम् ।

जातं खरवाताहतकीर्यमाणराक्षसकलेवरं धरणीतलम् ॥]

मन्त्रचिन्तनानन्तर च धरणीतलं महीतलं जातम् । कीदृशम् । सहसा उत्क्षि-
प्यमाणेन । पक्षपातैरेत्यर्थात् । सागरस्वार्धान्तेन सुवेलसनिहितभागेन दौधूयमानः
कम्प्यमानो धाव्यमानः क्षान्त्यमानो वा सुवेलो यत्र तादृशम् । एवम्—सरेण
तीक्ष्णेन पक्षयोरेव वातेन कीर्यमाणमितस्ततः प्रेर्यमाणं राक्षसाना कलेवरं यत्र तत् ।
विरोधित्वादित्याशयः ॥

अथ गरुडदर्शनमाह—

पेच्छइ अ कणअपेहुणबहलुज्जोअपडिसारिअमहातिमिरम् ।

णवपिच्छमनुअपन्हं थिरपित्थिणिहित्तमहुमहासणमग्गम् ॥ ५८ ॥

[प्रेक्षते च कनकपिच्छबहलोद्द्योतप्रतिसारितमहातिमिरम् ।

नवपिच्छमृदुकपक्षमाणं स्थिरपृष्ठनिहितमधुमथनासनमार्गम् ॥]

रामो गरुडं प्रेक्षते चेत्युत्तरस्कन्धकेन सदानिलकम् । कीदृशम् । कनकमयानां
पिच्छानां बहलोद्द्योतेन प्रतिसारितं महातिमिरं येन तम् । सुवर्णमयगरुतेजसा तमो
नाशयन्तमित्यर्थः । एवम्—नवपिच्छवात्रूतनपक्षत्वान्मृदुकपक्षमाणं मृदुलीमात्रम् ।
एवम्—स्थिरपृष्ठे निहितो मधुमथनासनस्य मार्गः स्वानं यत्र तम् । तद्वाहन-
त्वादिति भावः ॥

दुवारवासवाउइघाअविमुक्केकपिच्छपाअहवच्छम् ।

रामो पातालाच्चित्तकण्ठवलन्तट्टिओरअधरं गरुडम् ॥ ५९ ॥

(जुगअम्)

[दुवारवासवायुधघातविमुक्तैकपक्षप्रकटवक्षसम् ।

रामः पातालाच्चित्तकण्ठवलन्तितोरगधरं गरुडम् ॥]

(युगमकम्)

किभूतम् । दुवारस्य वासवायुधस्य वज्रस्य घातेन विमुक्तस्तुटितो य एकः पक्ष-
सेन प्रकट वक्षो यस्य तम् । पक्षाभावेनावरणाभावादिति भावः । एवम्—पाता-
लाच्चित्त आकृष्टः मन् कण्ठे कलन् वक्रोभूय स्थितो य उरगस्तद्वारकम् । पाता-
लादेव तदानीमागमनाच्चश्चाकृष्टतर्पणं वेष्टितकण्ठमित्यर्थः ॥

अथ नागपाशात्यागमाह—

तो कथरामपणामे गरुडे ओषड्असमुहसंठिअदिष्टे ।

दोह् वि मुक्कसरीरा ण विणज्जइ ते कहिं गआ सरणिवहा ६०

[ततः कृतरामप्रणामे गरुडेऽवपतितसंमुखसंस्थितदृष्टे ।

द्वयोरपि मुक्कशरीरा न विज्ञायते ते कुत्र गता शरनिवहाः ॥]

ततो रामस्य तद्दर्शनानन्तरं दूरादेव कृतप्रणामे गरुडेऽवपतितेनाकाशादवतरणेन संमुखसंस्थिते दृष्टे सति द्वयोरपि रामलक्ष्मणयोर्मुक्तं स्वकं शरीरं यैस्तथाभूताः सन्तः शरनिवहाः कुत्र गता इति न विज्ञायते । रामसंमुखगतं गरुडं दृष्ट्वा हठादेव सर्पाः पलायिता इति भावः ॥

अथ गरुडालिङ्गनमाह—

अह सरबन्धविमुक्को विणयातणओवऊहणक्खअरहिओ ।

अपाहिअत्थमन्तो जाओ गअगरुडदारुणो रहुणाहो ॥ ६१ ॥

[अथ शरबन्धविमुक्तो विनतातनयोपगूहनक्षतरहितः ।

अध्यापितास्त्रमन्त्रो जातो गतगरुडदारुणो रघुनाथः ॥]

अथ गरुडसांनिध्यानन्तरं शरबन्धाद्विमुक्तो रघुनाथो गतेन गरुडेन हेतुना दारुणो दुःसहो जातः । तस्मिन्सति तदासक्तत्वादिति भावः । कीदृक् । विनता-
तनवस्योपगूहनाशालिङ्गनाल्लक्ष्यै रहितः शून्यः । एवम्—गरुडेनाध्यापित तपदि-
ष्टोऽस्त्रमन्त्रो गरुडो यस्य सः । गरुडेनालिङ्ग्य सर्पमयाभावायोपदिष्टनिजमन्त्रः
प्रबलोऽभूदित्यर्थः ॥

अथ धूम्राक्षस्य बुद्धेयोगमाह—

अह सरबन्धविमुक्के सोऊण णिसाअराहिवो रहुणाहे ।

आअअगरुडासङ्को धुम्मक्खम्मि सअलं णिमेइ रणभरम् ॥६२॥

[अथ शरबन्धविमुक्तौ श्रुत्वा निशाचराधिपो रघुनाथौ ।

आगतगरुडाशङ्को धूम्राक्षे सकलं नियोजयति रणभरम् ॥]

अथ गरुडगमनोत्तरं शरबन्धाद्विमुक्तौ रघुनाथौ श्रुत्वा निशाचराधिपः सकलं
रणभरं धूम्राक्षे नियोजयतीति । कीदृक् । आगता गरुडादाशङ्का यस्य । गरुड
एवात्मान् हन्तुमागत इत्येवंरूपतदाशङ्कानित्यर्थः । आगतादुरुवादिति वा ॥

अथ धूम्राक्षस्य प्रयाणमाह—

सो रोसेण रहेण च उच्छाहेण च गिस्ताअरबलेण समम् ।

णीइ भुअं च पहरिसं बहमानो विक्रमं च वैरावन्धम् ॥ ६३ ॥

[स रोसेण रथेनेयोत्साहेनेव निशाचरबलेन समम् ।

निरैति भुजमिव प्रहर्षं बहमानो विक्रममिव वैरावन्धम् ॥]

स धूम्राक्षो रणाय निरैति । रथेनेव रोसेण समम् । यथा रथेन सह निर्गच्छति
तथा रोसेणापि सहेत्यर्थः । एवम्—उत्साहेन सह यथा तथा निशाचरबलेनापि
सहेत्यर्थः । किंभूतः । यथा भुजं तथा प्रहर्षमानन्दमपि । एवम्—यथा विक्रम
तथा वैरावन्धमपि बहमान इति सर्वत्र सहोपमा ॥

अथ हनूमद्भूम्राक्षसैन्ययोः सामुख्यमाह—

तो सो रक्खसणिवहो सह धुम्मक्खेण साअरद्धन्तणिहो ।

वडवामुखानलस्येव संचरणपहम्मि मारुअसुअस्स ठिओ ॥ ६४ ॥

[ततः सा राक्षसनिवहः सह धूम्राक्षेण सागरार्धान्तिनिभः ।

वडवामुखानलस्येव संचरणपथे मारुतसुतस्य स्थितः ॥]

ततो धूम्राक्षनिर्गमनानन्तरं सागरम्यार्धान्त एकदेशस्तत्रिभो बहुलत्वाच्चीलत्वाच्च
तद्भुत्वो राक्षसनिवहो धूम्राक्षेण समं तेष्वस्त्वित्वात्कपिशब्दाच्च वडवामुखानलस्येव
माहतसुतस्य संचरणपथे समुत्थे स्थितः । तथा च सागरार्धान्ततुल्यत्वेन राक्षसनि-
वहस्य भक्ष्यत्वम्, वडवानलत्वेनोत्प्रेक्षया हनूमतो भक्षकत्वं प्रतीयते ॥

अथैतयोर्युद्धमाह—

अहं दारुणावसाने कइरक्खससेण्णवइअरम्मि पअत्ते ।

संभारिअक्खणिहणो ओत्थरइ सरेहिं मारुइं धुम्मक्खो ॥ ६५ ॥

[अथ दारुणावसाने कपिराक्षससैन्यव्यतिकरे प्रवृत्ते ।

संस्मृताक्षनिधनोऽवस्तुणानि शरैर्माकृतिं धूम्राक्षः ॥]

अथ सामुख्यानन्तरं क्षयहेतुत्वाद्धारणमवभानं यस्य तादृशि कपिराक्षससैन्ययो-
र्व्यतिकरे युद्धरूपे प्रवृत्ते सति धूम्राक्षः शरैर्माकृतिमवस्तुणानि आच्छदयति ।
किंभूतः । संस्मृतमक्षस्य भ्रातुर्निधनं मरणं येन तादृक् । लडादाहममयेऽशोऽने-
नेव इत इति को वादिति भावः ॥

अथ धूम्राक्षरवभङ्गमाह—

तो तस्स सरणिघाप रोमन्तरलग्गणिप्फले धुअमाणो ।

अक्रमणमोडितरहो द्विअधम्मकखधनुसंठिओ हसइ कई ॥६६॥

[ततस्तस्य शरनिघाताब्रोमान्तरलग्गनिप्फलान्धुन्वानः ।

आक्रमणमोडितरयो हतधूम्राक्षधनुःसंस्थितो हसति कपिः ॥]

ततः शरवृष्यनन्तरमाक्रमणेनोत्प्लुत्यारोहणेन मोडितो भग्नो रथो येन । धूम्राक्षस्येत्वर्थान् । स कपिर्हनुमान् हतमाच्छिद्य गृहीतं यद्धूम्राक्षस्य धनुस्तत्र संस्थितः हसति । धूम्राक्षं लक्ष्मीकृत्सेत्वर्थान् । मर्कटस्वभावोऽयमिति भावः । किं कुर्वन् । तस्य धूम्राक्षस्य शरनिघाताब्रोमान्तरेषु लग्गान् सतो निष्फलानकिंचित्करत्वाद्दुन्वानो देहोक्षेपणादिना दिशि दिशि क्षिपन् ॥

अथ हनूमदेहदार्ढ्यमाह—

भग्गो भुअम्मि फलिहो वच्छुच्छलिअदलिअं ण दट्टं सुसलम् ।

धुम्मकखरोसमुक्कं पवअस्स जहिं तहिं विराइ पहरणम् ॥ ६७ ॥

[भग्नो भुजे परिघो वक्षउच्छुलितदलितं न दृष्टं मुसलम् ।

धूम्राक्षरोपमुक्तं प्लवगस्य यत्र तत्र विशीर्यति प्रहरणम् ॥]

हनूमतो भुजे परेषां परिघो भग्नो द्विधाभूतः । वक्षस उच्छुलितं सहलितं द्विधाभूतं मुसलमपि न दृष्टम् । कुत्र गतमित्यर्थः । एवम्—धूम्राक्षेणापि रोषेण मुक्तं प्रहरणं परिवादि प्लवगस्य यत्रैव तत्रैव देहे विशीर्यति खण्डखण्डीभवति । पतितं सदित्यर्थान् । एतेन वज्रदेहत्वमुक्तम् ॥

अथ युग्मकेन धूम्राक्षमरणमाह—

तो दीहवामकरअलपडिवण्णावेढणोणअगलुद्देसम् ।

रुम्भन्तजीवणिग्गभवच्छब्भन्तरभसन्तसीहणिणाअम् ॥ ६८ ॥

खणवावारिविसंटुलगलन्तपहरणपलम्बिओहअहत्थम् ।

कुणइ पभज्जणतणओ उद्धट्टिअमुक्कजीविअं धुम्मकखम् ॥ ६९ ॥

(जुगअम्)

[ततो दीर्घवामकरतलप्रतिपन्नावेष्टनावनतगलोदेशम् ।
 रुध्यमानजीवनिर्गमवक्षोभ्यन्तरभ्रमन्सिहनिनादम् ॥
 क्षणव्यापारिविसंश्लुङ्गलत्प्रहरणप्रलम्बितोभयहस्तम् ।
 करोति प्रमञ्जनतनय ऊर्ध्वोत्थितमुक्तजीविन धूम्राक्षम् ॥]

(युग्मकम्)

ततः परिधादिप्रहारानन्तरं प्रमञ्जनतनयो हनुमान् धूम्राक्षमूर्ध्वमुत्थितं गतं सन् मुक्तं स्पर्श जीवितं येन तादृशं करोतीत्युत्तरस्वरूपकेनान्वयः । किंभूतम् । दीर्घं वामकरतलेन प्रतिपन्नमङ्गीकृतं यदावेष्टनभामोद्य प्रहणं तेनावततो गलोदेशो यस्य तम् । वामबाहुनावेष्टयामोद्य गले धृतमित्यर्थः । अथ कण्ठस्य मोहितत्वाद्गुह्यमानो जीवनिर्गमस्तत्र हेतुना वक्षोभ्यन्तरे भ्रमन् सिहनिनादो यस्य तम् । प्राणावस्थित्यं निहनादो धूर्ध्वोत्थितः । पुनः किंभूतम् । मलामोदने सति क्षण व्यापारिणौ प्रति- क्रियानिमित्तं हनुमत्करादिनिर्मोचनाय कृतप्रयत्नो मन्तौ विसंश्लुङ्गं विह्वलौ । अत एव गलन्प्रहरणौ पतद्भ्रमं मन्तौ प्रलम्बितासुभयहस्तौ यस्य तम् । निर्वाणपीडया करबोरवशीभावेन पतद्दहत्वं लम्बमानम् चेत्यर्थः ॥

अथाकम्पनप्रयाणमाह—

अद् पटिण् धुम्भक्खे ह्असेसम्मि अ गण् णिसावरसेण्णे ।
 दहमुहसमुहाणत्तं णिन्तं पेच्छइ अकम्पणं पवणसुओ ॥ ७० ॥

[अथ पतिते धूम्राक्षे हतशेषे च गते निशाचरसैन्ये ।

दशमुखसंसुखाज्ञप्तं निर्वन्तं प्रेक्षतेऽकम्पनं पवनसुतः ॥]

अथ पूर्वोक्तप्रकारानन्तरं धूम्राक्षे पतिते निशाचरसैन्ये च हतशेषे हतावशिष्टे स्वरूपे सति दशमुखेन संसुखे आज्ञप्तम् । दुःखार्थान् । निर्वन्तं लघातो बहि- र्भवन्तमकम्पनं नाम रावणपुत्रं पवनसुतं प्रेक्षते, न तु प्रसत्यातिकामति । तथा- मति निःकटवर्तिनीं लङ्घनेव प्रविशेदित्याशयः ॥

अथाकम्पनपतनमाह—

तं पि विइण्णोरत्थलवीसत्थोहरिअणिट्ठिआइहणिवहम् ।
 ओसुम्भइ हणुमन्तो एकेकक्खुडिअविप्पइण्णावअवम् ॥ ७१ ॥

[तमपि वितीर्णैःस्थलविश्वस्तावहृतनिष्ठितायुधनिबहम् ।

अवपातयति हनूमानेकैकखण्डितविप्रकीर्णावयवम् ॥]

तमपि । निकटगतमित्यर्थात् । हनूमानवपातयति । अकम्पनं मारयामासेत्यर्थः । किंभूतम् । वितीर्णं प्रहारायात्रे कृत्वा दत्तं यदुरःस्थलम् । हनूमतेत्यर्थात् । तत्र विश्वस्तमज्ञोभं यथा स्यादेवमवहृतः पतितः । अकम्पनेनेत्यर्थात् । अत एव निष्ठितः शतखण्डीभूय विनष्ट आयुधनिबहो यस्य तम् । हनूमता प्रहरेत्युक्त्वा पुरः कृते वक्षसि वज्रमथत्वादकम्पनप्रहितान्वस्त्राणि खण्डलखण्डीभूतानीत्यर्थः । अथैकैकं प्रत्येकं खण्डिताः सन्तो विप्रकीर्णा हनूमतैव दिशि दिशि क्षिप्ता अवयवाः करचरणादयो यस्य तम् ॥

अथ नीलप्रहस्तयोर्युद्धमाह—

अह दहमुहसंदिष्टो हणुमन्ताघातसमतुलगण्डिओ ।

पडिओ नीलस्स मुहे अलद्धसमरमुहदूमिअस्स पहत्थो ॥ ७२ ॥

[अथ दशमुखसंदिष्टो हनूमदाघातसमतुलाग्रस्फटितः ।

पतितो नीलस्य मुखेऽलब्धसमरमुखदुःखितस्य प्रहस्तः ॥]

अथाकम्पनवधानन्तरं युद्धाय दशमुखेन संदिष्टो हनूमत्कृताघातात्समतुलाग्रेण काकतालीयसंवादसाम्येन देवात्स्फटितो बहिर्भूतः प्रहस्तो नाम राक्षसोऽप्राप्तसमरमुखत्वाद्दुःखितस्य नीलस्य मुखे संमुखे पतितः । हनुमता हनुमारब्धोऽपि देवादपक्रान्तो नीलस्वामं प्राप्तवानित्यर्थः ॥

अथ नीलोरसि प्रहारमाह—

णवरि अ पत्थाणे च्चिअ वाणो कालायसो पहत्थविमुक्तो ।

पडिओ नीलस्स उरे वणपडिभिण्णरुहिरुग्गमेण पिसुणिओ ७३

[अनन्तरं च प्रस्थान एव वाणः कालायसः प्रहस्तविमुक्तः ।

पतितो नीलस्योरसि व्रणप्रतिभिन्नरुधिरोद्गमेन पिशुनितः ॥]

सांमुख्यानन्तरं च प्रस्थान एव प्रहस्तं प्रति नीलस्य प्रयाणसमय एव प्रहस्तेन विमुक्तः कालायसो ब्रवीकृतत्वेन श्यामलौहघटितो वाणो नीलस्योरसि पतितः । यदैव नीलस्तदतिक्रमाय प्रस्थितस्तदैव प्रहस्तमुक्तो वाणस्तदुरसि पतित इत्यर्थः ।

अथ स वागो रणान्प्रतिभिन्नस्य रधिरस्योद्गमेनोच्छलनेन पिशुनित क्षिप्रगमन-
त्वाभीष्टरुधिरोद्गमेन मूषितः । अनुमापिन इति यावत् ॥

अथ नीलस्य कल्पद्रुमश्लेषमाह—

वेओवत्तिअविडयं मुअइ कई वि सुरहस्थिपरिमल्लसुरहिम् ।
गइमगलगभनलं पडिसोत्तपमारिअंसुअं कल्पद्रुमम् ॥ ७४ ॥

[वेगापरतिनविटपं मुञ्चति कपिरपि सुरहस्तिपरिमल्लसुरभिम् ।
गतिमार्गल्लभ्रभ्रमरं प्रतिस्रोतःप्रसारितांशुकं कल्पद्रुमम् ॥]

कपिरपि कल्पद्रुमं मुञ्चति । प्रहस्यं प्रतीत्यर्थत् । किंभूतम् । वेगेनापरतितानि
पश्चाद्भिमुखीकृतानि विटपानि यस्य तम् । वेगोत्प्रेण प्रतिकूलीकृतकायूत्कर्पादिति
भावः । एवम्—सुरहस्तिनामंरावतारीना परिगटेन कटकण्डूयनादिभिर्मदरूपसंब-
न्धेन सुरभिम् । मदसंबन्धादिति तदुपमर्दसहत्वेन महत्त्वं दृढत्वमायुक्तम् । ए-
वम्—गतिमार्गे लघ्ना अद्गामिनो भ्रमरा बभ्येति विश्लिष्टभ्रमरैरप्यलभ्यत्वेनाप्यु-
त्कृष्टजपत्वम् । एवम्—प्रतिस्रोतसा पश्चाद्द्व्यम्ना प्रसारितमंशुकं वर्यं यस्य । वेग-
माहतेनेत्यर्थत् । अनेनापि तदेवोक्तम् ॥

अथैतद्द्वयस्य मुक्तावर्षणमाह—

बोलन्तजलहरस्त व तो से आसारजललवत्थवअग्निहो ।
आगमभगम्मि ठिओ धुअविडवकखलिअमोत्तिआफलणिवहो ७५

[व्यतिक्रामजलधरस्यैव ततोऽस्यासारजललवस्तवमग्निभः ।

आगममार्गे स्थितो धुतविटपस्खलितमुक्ताफलनिवहः ॥]

ततस्त्वामानन्तरमस्य नीलक्षिप्तकलानृत्तस्यागममार्गे सचरणपथे धुनेभ्यः कम्पि-
तेभ्यो विटपेभ्यः खलितो मुक्ताफलनिवहः स्थितः । अस्य किंभूतस्य । व्यतिक्राम-
न्तो नभसि गच्छन्तो जलधरस्यैव । फलनिवहः कीदृक् । आसारो वृष्टिस्तज्जलस्य
रज्जो विन्दुमत्समूहनिभः । तथा च जलधरप्रायस्य कल्पद्रुमस्य वृष्टिजलविन्दुप्राया
मुक्ताः पतिता इत्यर्थः ॥

अथ प्रहस्योरिति तद्द्वयभङ्गमाह—

तो तस्त भुअविमुको भग्नो वणभरिअमोत्तिअफलवअरो ।

भजन्तविडवविअलिअसिअंसुआवीअपहररुधिरमि उरे ॥७६॥

[ततस्तस्य भुजविमुक्तो भग्नो व्रणभृतमौक्तिकफलप्रकरः ।

भज्यमानविटपविगलितसितांशुकापीतप्रहाररुधिरं उरसि ॥]

ततस्तदनन्तरे नीलभुजेन विमुक्तः क्षितः । कल्पद्रुम इत्यर्थात् । तस्य प्रहस्त-
स्योरसि भग्नो विशीर्षः । इत्युरसः प्रहारस्य च दार्ढ्यमुक्तम् । किंभूतः । व्रणेषु
तज्जनितक्षतेषु भृतो व्याप्तो मौक्तिकफलप्रकरो यस्य स तथा । उरसि कीदृशे ।
भज्यमानेभ्यो विटपेभ्यो विगलितानि यानि सितांशुकानि तस्मिन्निवृत्तानि तैरापी-
तानि संसृज्य शोषितानि प्रहारजन्यरुधिराणि यत्रेति विशेषणभ्यां क्षतमुक्त्वायत-
नवस्त्रभ्रंशनैरपि प्रहारोत्कर्षं उक्तः ॥

अथ नीलस्य शीघ्रक्रियतामाह—

समञं वञ्चेद्द्वि सरे थण्ड समञं कई दुमेहिं णहअलम् ।

समञं तेण विमुक्तो चउदिसं पाअडो सिलासंघाओ ॥ ७७ ॥

[समं वञ्चयति शरान्स्थगयति समं कपिर्दुर्मेर्नभस्तलम् ।

समञं तेन विमुक्तश्चतुर्दिशं प्रकटः शिलासंघातः ॥]

कपिर्नालः समनेकदैव तत्प्रेषिताञ्जरान् वञ्चयति । उत्पतनावपतनादिना धारय-
तीत्यर्थः । एवम्—एकदैव दुर्मेर्नभस्तलं स्थगयत्याच्छादयति । एवम्—एकदैव तेन
कपिना विमुक्तः शिलासमूहश्चतुर्दिशं प्रकटः । सर्वत्र पततीत्यर्थः । तथा च शरान्
वञ्चयेव द्रुमान् क्षिप्तवांसैर्देव च शिला इति कृतहस्तत्वमुक्तम् ॥

अथ नभसि नीलास्त्रच्छेदनमाह—

विअलन्तदुमच्छेआ सरघाअदलन्तविअल्लिअसिलाणिवहा ।

दीसन्ति दल्लिअपव्वअवोच्छिअन्तोञ्जरा णहअल्लुदेसा ॥ ७८ ॥

[विगलद्रुमच्छेदाः शरघातदलद्विगलितशिलानिवहाः ।

दृश्यन्ते दलितपर्यंतव्यवच्छिद्यमाननिर्झरा नभस्तलोद्देशाः ॥]

नभस्तलप्रदेशा दृश्यन्ते । कीदृशाः । विगलन्तो द्रुमार्णां छेदाः प्रहस्तशरप्रहा-
रकृताः खण्डा येस्मात् । एवम्—तस्यैव शरघातेन दलन्तः सन्तो विगलिताः
पलिता नीलक्षिप्तशिलानिवहा येस्मात् । एवम्—तस्यैव शरेण दलितानां पर्वतानां

१. अन्यपदार्थैस्त्वेकवचनान्तत्वं चिन्त्यम्.

व्यवच्छिद्यमाना निर्झरा यत्र ते । पर्वतेषु द्विधाभूतेषु निर्झरा अपि द्विराण्वीभूता
इत्यर्थः । पर्वतेषु शतखण्डेषु पृथग्भूता इति वा ॥

नीलस्त्रावस्थामाह—

गिरिधाउरअकसउरो अंसनिपल्हत्थवह्लकेलरणिवहो ।

संज्ञाअवविच्छुरिओ सजलो व्य घणो णहम्मि दीसइ णीलो ७९

[गिरिधातुरजःकलुषोऽसविपर्यस्ताब्रह्मकेसरनिवहः ।

संध्यातपविच्छुरितः सजल इव घनो नभसि दृश्यते नीलः ॥]

नभसि नीलो दृश्यते । सर्वैरित्यर्थात् । कीदृशः । क्षिप्यमाणनिरीणां गौरिकरजोभिः
कलुषः क्वुरित । स्वतो नीलवत् । एवम्—असे स्कन्धमूले विपर्यसो नित्यं
नमनोन्नमनादिना विसंगुलः केसरानां स्कन्धवाल्यानां निवहो यस्य न तथा । क
इव । संध्यातपेन संध्याकालीनरविकिरणेन विच्छुरितः संबद्धः । अरणीकृत इति
वावत् । एवंभूतः सजलो घन इव । तथा च—जलसंबन्धेन द्यामतथा मेपेन
नीलस्य, रक्ततया संध्यासंधेन गौरिकरजसां तौल्यादुपमा ॥

अथ नीलेन प्रहस्ताधनुर्ग्रहणमाह—

णवरि थ गअणद्धन्ते ओवडणक्खित्तधणुणिअत्तत्थिमिओ ।

तह धरिओ विअ दीसइ षडमविमुक्केहि सरसमूहेहि कई ॥८०॥

[अनन्तरं च गगनार्धान्तेऽवपतनाक्षितधनुर्निवृत्तस्तिमितः ।

तथा धृत इव दृश्यते प्रथमविमुक्तैः शरसमूहैः कपिः ॥]

कपिर्नीलः प्रहस्तेन प्रथमं विमुक्तैः शरसमूहैस्तथा धृत इव दृश्यते । किभूतः ।
गगनस्यार्धान्ते उपर्येकदेशेऽवपतनेनोर्ध्वाधोगमनेनाक्षितमतिक्रम्य गृहीतं धनुर्वेन
तथाभूतः सन्नितृत्तो यत्र एवावपतितस्तत्रैव गतः सन् स्तिमितः स्थिरीभूतः । तथा
च—प्रथमं प्रहस्तेन शरा विमुक्तास्तदुत्तरमवपत्वा प्रहस्ताधनुर्गृहीत्वा निवृत्त्य पूर्व-
स्थानस्थितो नीलः स्तिमितोऽपि शरैः पृष्ठगामिभिर्भूत इव लक्षितो न तु धृत
इत्यवफालोत्फालयोः क्षिप्रता सूचिता ॥

अथ प्रहस्तास्य मुसलक्षेपमाह—

अह गिसिअरेण मुसलं णीलस्स ललाटवट्टपञ्चुप्फलिअम् ।

मज्झम्मि धरेन्तरवं समुहागअतुरिअवच्चिअं पडिवण्णम् ॥८१॥

[अथ निशिचरेण मुसलं नीलस्य ललाटपट्टप्रत्युत्फलितम् ।

मध्ये द्वियमाणरवं संमुखागतत्वरितवञ्चितं प्रतिपन्नम् ॥]

अथ धनुःशून्यतानन्तरं निशिचरेण स्वैर्नैव क्षिप्तं मुसलं नीलस्य ललाटपट्टप्र-
त्युत्फलितं यत् एव गतं तत्रैवागतं सन् मध्ये प्रतिपन्नम् । हस्तेनोत्प्लुत्य गृहीतमि-
त्यर्थः । द्वियमाणरवं ससिंहनादं यथा स्यात् । कीदृशम् । संमुखागतं त्वरितमेव
वञ्चितम् । ललाटेभेदनाभावात् । तथा च—प्रत्युत्फलेनोत्कर्षेण प्रहारललाटयो-
र्दार्ढ्यप्रकर्षः । यद्वा—मध्ये स्वयमुत्प्लुत्य पुरो गत्वा मध्यवर्तमाने घृतमिति प्रथमजा-
तमुसलोच्छलनादपि प्रहसोत्फालस्य क्षीप्तत्वमित्याशयः ॥

अथ नीलेन शिलाप्रहणमाह—

गेण्डइ अ जलगतणओ सुवेलसिहरद्धलगामेहच्छाअम् ।

विअडपहत्थोरत्थलसनवित्थारकट्टिणत्तणं कसणसिलम् ॥ ८२ ॥

[गृह्णाति च ज्वलनतनयः सुवेलशिखरार्थलग्रमेघच्छायाम् ।

विकटप्रहस्तोरःस्थलसमविस्तारकटिनत्वां कृष्णशिलाम् ॥]

च पुनर्ज्वलनतनयो नीलः कृष्णशिलां गृह्णाति । किंभूताम् । विकटं विस्तीर्ण
वत्प्रहस्तस्योरःस्थलं तत्समे विस्तारकटिनत्वे यस्यास्तामिति तदभिभवसौकर्याय ।
एवम्—सुवेलशिखरस्यार्धान्ते उपरिदेशे लग्नस्य मेघस्यैव छाया कान्तिर्यस्या-
स्तामिति । यथा सुवेलशिखरोपरिभागे मेघस्तिष्ठति तथा नीलहस्तोपरि शिलापति
सुवलेन नीलस्य, शिखरेण भुजस्य, तदूर्ध्वभागेन करस्य, मेघेन शिल्प-
यास्तुत्यत्वम् ॥

अथ नीलोत्फालमाह—

दूरसमुत्पट्टण अ णीलेण सिलाअलोत्थअम्मि दिणअरे ।

जाओ णहम्मि दिअसो तक्खणवद्धतिमिरा महीअलम्मि णिसा ८३

[दूरसमुत्पतितेन च नीलेन शिलातलावस्तृते दिनकरे ।

जातो नभस्ति दिवंसस्तात्क्ष्णबद्धतिमिरा महीतले निशा ॥]

दूरं समुत्पतितेन कृतोत्फालेन च नीलेन दिनकरे शिलातलेनावस्तृते छत्रे सति

१. 'कीदृशम्' इति 'कीदं' 'द्वियमाणरवं' इत्यतः प्राग्भवत्. २. 'नीलस्य'
इति भवेत्.

[हुंकारेण सभायां क्षुभितमहाकलकलेन उद्गमथ्ये ।

पूर्णसैन्यकलकलेन च ज्ञातश्चलित इति वानरैर्दशमुग्धः ॥]

दशमुत्तः सभाया तिष्ठतीति वानरैः क्रोधजन्यहुंकारेण ज्ञातः । तथा—क्षुभितानाम् । भगरीयाणामित्यर्थात् । महाद्योलहलेन उद्गमथ्ये आगत इति ज्ञातः । पश्चात्पूर्वस्य च तुरङ्गतापत्रस्य सैन्यस्य कलकलेन रणरणरुममुत्थेन उद्गातो युद्धाय चलित इति ज्ञातः ॥

अथैतस्य नगराभिर्गममाह—

गवरि अ मुहणिवहोवरि दुक्खपहुत्तधवला अवत्तच्छाओ ।

णिगन्तूग पुतीओ भञ्जइ भग्गरणमच्छरं कइसेण्णम् ॥ ५ ॥

[अनन्तरं च मुखनिवहोपरि दुःखप्रभूतधवलातपत्रच्छायः ।

निर्गम्य पुरीतो मनन्ति भग्गरणमत्सरं कपिसैन्यम् ॥]

अथ प्रस्थानानन्तरं स रावणः पुरीतो निर्गम्य बहिर्गत्वा कपिसैन्यं मनन्ति भञ्जयति पराङ्मुखीकरोति । किंभूतम् । मुखनिवहस्योपरि दुःखेन प्रभूता संमिता धवलातपत्रस्य च्छाया यस्य स तथा । क्रोधेन मुखानामुत्कुह्यया महत्त्वोत्कर्षान् । सैन्यं किंभूतम् । भग्नो रणाय मत्सरोऽभ्यर्चया यस्य तम् ॥

अथ कपीना पलायनमाह—

तो मुहमेत्तवलन्ता पच्छिमकेसरसडणहअग्गवलन्था ।

भग्गाणुमग्गलग्गा पेच्छन्ति दसाणणं पयंगमणिवहा ॥ ६ ॥

[ततो मुखमात्रवलमानाः पश्चिमकेशरसटाहताप्रस्कन्धाः ।

भग्नानुमार्गलग्नाः प्रेक्षन्ते दशाननं प्लवङ्गमनिवहाः ॥]

ततो राक्षणागमनानन्तरं भग्नानां पलायितानामनुमार्गं लग्नाः पश्चाद्गच्छन्तः प्लवङ्गमनिवहा दशाननं प्रेक्षन्ते । पुरोगता व्यवहिता एव पश्चाद्गतानां तु रावणकृतो-परिपातशङ्कित्वादिति भावः । किंभूताः । मुखमात्रेण बलमानाः पश्चादभिमुक्त्वा न तु चरणैरत एव पश्चिमाः पश्चादभिमुख्यः स्कन्धसंनिहितपश्चाद्भागवृत्तयो वा याः केशरसटाहानिराहताः स्पृष्टा अप्रस्कन्धा अप्रदेशा येषां ते । विहावलोकिदन्त्या-येन प्रेक्षणांमुखस्य परिवृत्तत्वेन सटानामपि परिवृत्तत्वादित्याशयः ॥

अथ नीलस्तान्परावर्तयतीत्याह—

तो ते भिण्णपअट्टे दहवअणकन्तदिण्णविद्विअपए ।
पन्हट्टजहामणिए भणइ समुत्पण्णरणभए जलणसुओ ॥ ७ ॥

[ततस्तान्भिन्नप्रवृत्तान्दशवदनाक्रान्तदत्तविद्वितपदान् ।

प्रभ्रष्टयथाभणितान्भणति समुत्पन्नरणभयाङ्गुलनसुतः ॥]

ततस्तेषां पलायनोत्तरं तान्समुत्पन्नसमरभयान्कपीञ्चलनसुतो नीलो भणति ।
किंभूतान् । प्रथमं भिन्नानितस्ततो गतानथ प्रवृत्तानेकीभूतान् । यद्वा—प्रथमं भिन्ना-
न्पलायितानथ प्रवृत्तानपकीर्तिभिया परावृत्त्य संभूयस्थितान् । एवम्—दशवदना-
क्रान्ततया दत्तं भूमावर्षितं विद्वितं शीघ्रं विसंघुलं वा पदं यैस्तान् । एवम्—
प्रभ्रष्टं प्रस्पृतं यथाभणितं यैस्तान् विस्मृतयुद्धप्रतिज्ञावचनाद् इति ॥

अथ नीलस्य परावर्तनवाक्यमाह—

मा मुञ्चह समरधुरं एस समुक्खित्तमलयसिहरद्धन्तो ।
जस्स कएण पडाअह तं चिअ वो हरइ जीविअं पवअवई ॥ ८ ॥

[मा मुञ्चत समरधुरामेष समुक्षित्तमलयशिखरार्धान्तः ।

यस्य कृतेन पलायञ्चं तदेव वो हरति जीवितं प्लवगपतिः ॥]

हे कपयः, समरस्य धुरां भारं मा मुञ्चत । कृत इत्यत आह—एष प्लवगपतिः
समुत्थापितमलयैकदेशः सन् । युष्मान् हन्तुमित्यर्थात् । यस्य जीवितस्य कृतेन
निमित्तेन पलायञ्चं तदेव वो युष्माकं जीवितं हरति । हरिष्यतीत्यर्थः । 'वर्तमान-
सानीप्ये लद्' । तथा च—पलायने भ्रणापकीर्ता युद्धे तु मरणे कीर्तिस्वर्गौ,
इतरथा तु कीर्तिलक्ष्मीवैति युद्धमेव सन्यगिति भावः ॥

अथ रावणस्य रामदर्शनमाह—

सीआहिअहिअएण अ अह सो त्ति दसाणणेण सारहिसिद्धो ।
ण वि तह रामो त्ति चिरं अह तीअ पिओ त्ति सबहुमाणं दिट्ठो ॥९॥

[सीताहितहृदयेन चाथ स इति दशाननेन सारथिशिष्टः ।

नापि तथा राम इति चिरं यथा तस्याः प्रिय इति सबहुमानं दृष्टः ॥]

अथ नीलवचनोत्तरं दशाननेन सोऽथं राम इति सारथिना शिष्टः कथितो राम-

स्तथा मत्प्रतिपक्षः कृतसमुद्रबन्धनादिपुरयार्थं इति कृत्वापि तथा न दृष्टे यथा
तस्याः सीतायाः प्रियः स्वामी प्रेमपात्रं च तदुपभोगभाजनं चेति कृत्वा सबहुमानं
नादरम् । सञ्चाधमिति यावत् । किर दृष्टः । कीदृगस्य लावभ्यं किं वा परारुपमिति
जिज्ञासावज्ञादिति भावः । अत्र बीजमाह—किंभूतेन । सीतायामाहितचित्तेन ।
तथा चाहमियतापि ध्रमेण सीतां न लभे, अयं त्वनायासेनैव लब्धवानिति धन्वोऽ-
यमिति तात्पर्यम् ॥

अथ रावणापयानमाह—

अहं रामसराहिअओ पवएहि परंमुहोहसिजन्तरहो ।

छिण्णपडिआअवत्तो लङ्काहिमुहो गओ गिसाअरणाहो ॥ १० ॥

[अथ रामसराभिहतः प्रवर्गैः पराङ्मुखोपहस्यमानरथः ।

छिन्नपतितातपत्रो लङ्काभिमुखो गतो निशाचरनाथः ॥]

अथ रामदर्शनानन्तरं रामशरेणाभिहतो निशाचरनाथो लङ्काभिमुखः सन्
गतः । लङ्कां प्रविष्ट इत्यर्थः । उवर्गं पराङ्मुखत्वं त्वश्चादुपगम्य करतलादिभिरुप-
हस्यमानो रथे बस्य । एवं छिन्नं सत्पतितमातपत्रं यस्य स तथा ॥

अथ कुम्भकर्णप्रबोधनमाह—

तो तेण लघुइअजसं पत्ताविणासेण मुक्कसोडीरपअम् ।

पडिबोहणं अआले सुहोवसुत्तस्स कुम्भअण्णस्स कअम् ॥ ११ ॥

[ततस्तेन लघूकृतयशः प्राप्तविनाशेन मुक्तशौटीर्यपदम् ।

प्रतिबोधनमकाले सुखोपसुप्तस्य कुम्भकर्णस्य कृतम् ॥]

ततो लङ्काप्रवेशानन्तरं प्राप्तविनाशेन तेन रावणेन अकाले व्यवस्थितजागरण-
समयं विनैव सुखोपसुप्तस्य कुम्भकर्णस्य प्रतिबोधनं कृतम् । किंमूलम् । लघूकृतं
यशो येन स्वाक्षमताप्रकाशनात् । तथा—मुक्तं शौटीर्येणाहंकारेण पदं स्थानं यत्-
परसापेक्षत्वात्तत्किंयाविशेषणं वा ॥

अथ कुम्भकर्णप्रयाणमाह—

सो वि अ जम्भाअन्तो अआलपडिबोहगरुइअसिरद्धन्तो ।

णीइ हसिऊण सुइरं लहुअं सोऊण रामवहसंदेशम् ॥ १२ ॥

[सोऽपि च जृम्भायमाणोऽकालप्रतिबोधगुरुकृतशिरोर्धान्तः ।

निरैति हसित्वा सुचिरं लघुकं श्रुत्वा रामवधसंदेशम् ॥]

अकाले प्रतिबोधेन जागरेण गुरुकृतः स्तम्भितः शिरोर्धान्तो मस्तकरूपैकदेशो यस्य तथाभूतः सन् जृम्भायमाणः स कुम्भकर्णोऽपि रामवधरूपं संदेशमभीष्टवचनं श्रुत्वा यतो लघुकमीपत्करमतः सुचिरं हसित्वा निरैति । निर्गच्छतीत्यर्थः ॥

अथैतस्य देहमहत्त्वमाह—

ओच्छुष्णरश्मिहवहो जाओ देहस्स से कणअपाआरो ।

ऊरुपएसालगो दरखलिओ व तवणिज्जराअपरिअरो ॥ १३ ॥

[आक्रान्तरविरथपथो जातो देहस्यास्य कनकप्राकारः ।

ऊरुप्रदेशालग्नो दरखलित इव तपनीयरागपरिकरः ॥]

अस्य कुम्भकर्णस्य देहस्य ऊरुप्रदेशालग्नः कनकप्राकारो दरखलितविकल्प-
स्वस्थानार्त्किंचिदधोपसृत ऊरुलग्नत्वात्तपनीयस्य सुवर्णस्य रागो रजनं यत्र स सुव-
र्णघटितः परिकर इव जातः । परिकरो मेखलवज्रिके निवध्यत इति समाचारः ।
स तु सुप्तोत्थितस्य षिथिलीभवत्येवेति ध्वनिः । कीदृक्प्राकारः । आक्रान्तो रविर-
थस्य पन्था येन स तावदुच्य इत्युत्प्रेक्षा ॥

अथास्य प्राकारलक्षणमाह—

लङ्घिअपाआरस्स अ तो से विबलाअमाणमअरप(क)गाहा ।

जाणुष्पमाणसलिला जाआ फडिहागआ समुद्वद्धन्ता ॥ १४ ॥

[लङ्घितप्राकारस्य च ततोऽस्य विपलायमानमकरप्रग्राहाः ।

जानुप्रमाणसलिला जाताः परिखागताः समुद्रार्धान्ताः ॥]

ततः सांनिध्यानन्तरं लङ्घितप्राकारस्यास्य कुम्भकर्णस्य जानुद्वयसलिलाः सन्तः
मनुदैकदेशाः परिखागताः परिखाप्रविष्टा जाताः । प्राकारसंनिहितभूमेः कुम्भकर्ण-
चरणयन्त्रितर्पनावनमनात्समुद्रस्योन्नमनम् । तत एव तज्जलस्य नीचगामितया
परिखायां संक्रम इति भावः । तथापि परिखाजलस्य जानुप्रमाणत्वमित्यस्य महत्त्वमु-
क्तम् । किंभूताः । विपलायमानाः क्षोभादितस्ततो गामिनो मकरप्रग्राह यत्र ते ।
प्रग्राहो जलसिंहः ॥

अथ कपीनां पलायनमाह—

तो तं पेच्छन्त विश्व पच्छाद्गुत्ता णिअत्तरणवावारा ।

हृत्यपडन्तधराहरविसमकन्ता पडाइआ कइणिवहा ॥ १५ ॥

[ततस्त्रं पश्यन्त एव पश्चादभिमुखा निवृत्तरणव्यापाराः ।

हस्तपतद्गराधरविपमाक्रान्ताः पलायिताः कपिनिग्रहाः ॥]

ततः प्राकारलङ्घनानन्तरं तं कुम्भकर्णं पश्यन्त एव पश्चादभिमुखाः सन्तः कपिनिग्रहाः पलायिताः । किंभूताः । निवृत्तयुद्धव्यापारः । एवम्—हस्तात्पतद्गराधरेण विपममाक्रान्ता भीत्या सम्यक् वर्तुममामर्थ्येन यश्चिताः ॥

अथामुष्य युद्धमाह—

अह सेलेहि तरुहि अ फलिहेहि अ मोगगरेहि हन्तूण दढम् ।

दढदण्डाउहमग्गणमुसलेहि खणेण वाणरबलं सअलम् ॥ १६ ॥

[अथ शैलैस्तारुमिश्व परिघैश्च मुद्गरैर्हत्वा दृढम् ।

दृढदण्डायुधमार्गणमुसलैः क्षणेन वानरबलं सकलम् ॥]

अथ कपिभङ्गोत्तर शैलादिभिर्दृढं दण्डरूपमायुधं मार्गणो बाणो मुसलं चैतत्पर्यन्तैरस्त्रैः क्षणेन सकलं वानरबलं दृढं यथा स्यात्तथा हस्वेति परस्क्रन्धकेन संदानितम् ॥

तो पवआइ गआइं तुरआइ अ रक्खसाइ लोहिअमत्तो ।

रामसरापाअधुओ णिअअबले परबले पअत्तो खत्तुम् ॥ १७ ॥

[ततः प्रवगान्गजांस्तुरगांश्च राक्षसांल्लोहितमन्तः ।

रामशराघातधृतो निजकबले परबले प्रवृत्तः खादितुम् ॥]

रा कुम्भकर्णो रामशराघातेन धृतः कम्पितः सन् क्रोधात् । निजकबले परबले च प्रवृत्तः खादितुं श्रेष्ठं प्रवृत्तः । एषामेव श्रेष्ठैः शिवैर्मत्तो यतः । युग्मम् ॥

अथ कुम्भकर्णमुजच्छेदमाह—

चिरजुज्झिअस्स तो से दोएह वि रामधणुणिग्गअसराद्विहआ ।

पढमं धरणीअ भुआ पच्छा छेअरुहिरोज्झरा पत्तहत्था ॥ १८ ॥

[चिरयोधितस्य ततोऽस्य द्वावपि रामधनुर्निर्गतशरामिहतौ ।

प्रथमं धरण्यां भुजौ पश्चाच्छेदरुधिरनिर्झराः पर्यस्ताः ॥]

ततः सन्यक्षयानन्तरं चिरं योधितस्य । कपिभिरित्यर्थात् । अस्य कुम्भकर्णस्य रामधनुर्निर्गतेन शरेणामिहतौ छिन्नौ द्वावपि भुजौ धरण्यां प्रथमं पर्यस्तौ पतितौ, पश्चात् छेदरुधिराणां निर्झराः पर्यस्ता विकीर्णा इति रुधिराणां प्रतिरोधव्यागेन प्रथमं भुवि पतनार्हत्वेऽपि भुजयोः प्राथमिकं पतनं प्रहारस्यातिशयं तयोर्गौरवं वा सूचयति ॥

अघानयोः पतनस्थानमाह—

एको रुद्धणइमुहो अणुवेळं णिवडिओ सुवेळो व्व भुओ ।

साअरलद्धत्थामो वीओ से वीअसेलबन्ध व्व ठिओ ॥ १९ ॥

[एको रुद्धनदीमुखोऽनुवेळं निपतितः सुवेळ इव भुजः ।

सागरलब्धस्थामा द्वितीयो द्वितीयसेतुबन्ध इव स्थितः ॥]

एको भुजः समुद्रस्य बेलामगु सुवेळ इव स्थितः । यथा बेलग्यां सुवेळस्तिष्ठति तथेत्यर्थः । तत्समानरूपत्वात् । कीदृक् । रुद्धं नदीनां मुखं समुद्रप्रवेशस्थानं' येन सः । तथा समुद्रेऽपि रुद्धपरदिस्वर्तिनदीमुख इति साम्यम् । एवं सागरे लब्धं स्थाम स्थैर्यं येन तथाभूतः सन् द्वितीयो बाहुर्द्वितीयसेतुबन्ध इव स्थितस्तत्समा-
नाकारत्वात्प्रथमो विद्यत एवेति भावः ॥

अथ कुम्भकर्णशिरश्छेदमाह—

आअण्णकड्डिण्ण अ तो से चकल्लिअसिहिसिहेण रणमुहे ।

रहुवइसरेण तुङ्गं चक्रेण व राहुणो सिरं उक्खुडिअम् ॥ २० ॥

[आकर्णकृष्टेन च ततोऽस्य चकलितशिखिशिखेन रणमुखे ।

रघुपतिशरेण तुङ्गं चक्रेणेव राहोः शिर उत्खण्डितम् ॥]

ततो भुजपतनानन्तरमाकर्णकृष्टेन रघुपतिशरेण अस्य कुम्भकर्णस्य तुङ्गमुखं शिरो मखकमुत्खण्डितम् । कीदृशेन । चकलितं चक्राकारं शिखिनः शिखा यत्र रोम । आभ्रेयत्वात्तद्रूपतेजोमयत्वाद्वा । राहोः शिर इव । यथा राहोस्तुङ्गं शिरश्चकितशिखिशिखेन चक्रेणोत्खण्डितमित्यर्थः ॥

अथ शिर पतनमाह—

गअणुण्णएण तेण अ पवणभरेन्तमुहकन्दरामुहलेण ।

छिण्णपडिण्ण वि कओ चउत्थतुङ्गसिहरुग्गमो व तिऊडो ॥२१॥

[गगनोन्नतेन तेन च पवनभ्रियमाणमुखकन्दरामुखरेण ।

छिन्नपतितेनापि कृतश्चतुर्थतुङ्गशिखरोद्गम इव त्रिकूटः ॥]

पुनर्गगनं व्यायोन्नतेन छिन्नपतितेनापि तेन शिखरा त्रिकूट सुवेलक्षनुष्यं
तुङ्गस्य शिखरस्योद्गम उत्पत्तिर्यत्र तथाभूत इव कृत । त्रयाणा विद्यमानत्वाच्चतुर्थे
तदेव शिखरे जातमित्युपप्रेक्षा । किंभूतेन । पवनेन भ्रियमाणा पूर्यमाणा या मुखमेव
कन्दरा तथा मुखरेण शब्दायमानेनेत्यवशाशानिगयादस्य महत्त्वमुक्तम् । शिखर-
मपि तादृशकन्दरामुखरमिति साम्यम् ॥

अथ कवन्धपतनमाह—

पडिण्ण अ कुम्भअण्णे दूरपलाअदरभग्गपक्कग्गाहो ।

देहभरन्तुच्छङ्गो पट्वालेइ वडवामुहं मअरहरो ॥ २२ ॥

[पतिते च कुम्भकर्णे दूरपलायितदरभग्नप्रप्राहः ।

देहभ्रियमाणोत्सङ्गः प्रावयते वडवामुखं मकरगृहः ॥]

च पुन कुम्भकर्णे पतिते मति मकराणां गृहं यत्र स समुद्रे वडवामुखं वडवाग्नि
प्रावयति व्याप्नोति । कीदृशः । दूरं पलायित सन भग्नः क्षोणिक्षोभसंभूतः पर-
स्परसंघटाद्देहाभिघाताद्वा धन्यथा सम्वितावयव प्रप्राहो जलमिहो यत्र स तथा
पक्वग्गाहो देशी वा । अत्र हेतुमाह—देहेन कवन्धेन भ्रियमाण पूर्यमाण उत्सङ्गो
भग्न तत्रैव पतितत्वादिति वडवानलप्रावनेन (?) तदा ह्यस्यापि जलस्यादाहादा-
विक्रयं ते न्वसमुद्रशोभाविन्यात्कवन्धस्य महत्त्वमुक्तम् ॥

अथ रावणस्य रोपमाह—

तो कुम्भअण्णणिहणं सोऊण दंसाणणो पहत्थन्भहिअम् ।

रोसाअवरज्जन्तं पुणो वि हसिऊण धुणइ मुहसंचाअम् ॥ २३ ॥

[ततः कुम्भकर्णनिधनं श्रुत्वा दशाननः प्रहस्ताभ्यधिकाम् ।

रोपातपरज्यमानं पुनरपि हसित्वा धुनोति मुखसंचातम् ॥]

ततस्तत्पतनानन्तरं प्रहस्तनिधनादप्यधिकं दुःखदत्त्वात्कुम्भकर्णस्य निधनं श्रुत्वा
दशाननः पुनरपि मुखसंघातं धुनोति । विषादेन चालयतीत्यर्थः । किंभूतम् ।
रोपरूपेणात्पेन तीक्ष्णत्वात् रज्यमानमरुणीक्रियमाणम् ॥

अथ पुनरपि रावणप्रयाणमाह—

गिन्तस्स अ त्तं वेळं अमरिसपरिवड्ढिअस्स भवणुच्छङ्गे ।

खम्मन्तरवित्थारा ते च्चिअ वच्छत्थलस्स से ण पहुत्ता ॥ २४ ॥

[निर्यतश्च तद्वेलायाममर्षपरिवर्धितस्य भवनोत्सङ्गे ।

स्तम्भान्तरविस्तारास्त एव वक्षःस्थलस्यास्य न प्रभूताः ॥]

भवनस्योत्सङ्गे यैरेव पूर्वं गतागतं कृतं त एव स्तम्भयोरन्तरस्य मध्यस्य विस्तारा
अधकाशास्तस्यां वेलायां निर्यतो युद्धाय प्रस्थितस्य वास्य रावणस्य वक्षःस्थलस्य
न प्रभूता न परिमिताः । किंभूताः । (?) स्वल्पपरिमाणा बभूवुरित्यर्थः । अत्र
हेतुमाह— किंभूतस्य । अमर्षेण परिवर्धितस्योत्फुल्लस्य । तथा च— वक्षःस्थलोत्फुल्ल-
तया स्तम्भान्तरेण हठाभिर्गमनाभावादगम्यं च चिन्तितम् ॥

अथेन्द्रजिद्विज्ञप्तिमाह—

दरणिग्गाअस्स णवरि अ उग्घाडिअवच्छभरिअभवणुच्छङ्गो ।

जानुपडिउड्ढिओ से जम्पइ हसिऊण मेहणाओ त्ति सुओ २५

[दरनिर्गतस्यान्तरं च उद्घाटितवक्षोभृतभवनोत्सङ्गः ।

जानुपतितोत्पितोऽस्य जल्पति हसित्वा मेघनाद इति सुतः ॥]

रुहान्तःस्तम्भद्वयगमनान्तरं दरनिर्गतस्य ततः किञ्चिद्दूर्हिभूतस्यास्य रावणस्य
मेघनादः श्रुतो जानुभ्यां पतितः सञ्जुत्थितः । पूर्वकायेनेत्यर्थात् । हसित्वा क्रोधा-
दिति वक्ष्यमाणं जल्पति । किंभूतः । उद्घाटितेनोत्थितत्वात्प्रकाशितेन वक्षसा श्रुतो
प्याप्तो भवनोत्सङ्गो येन स तथा । बुद्धरसोत्फुल्लत्वात् । अत एव हृदयोत्साहव्यज-
नाय तद्बुद्धादनमिति भावः ॥

चतुर्थविद्विज्ञप्तिवाक्यस्वरूपमाह—

णिम्माविअम्मि कळे साहसगरुए वि अप्पण च्चिअ गुरुणा ।

पुत्तेण पुत्तसरिसं पुत्तप्फरिसं ण पाविओ होइ पिआ ॥ २६ ॥

[निर्मितेऽपि कार्ये साहसगुरुकेऽपि आत्मनैव गुरुणा ।

पुत्रेण पुत्रसदृशं पुत्रस्पर्शं न प्रापितो भवति पिता ॥]

साहसविषयत्वेन गुरुके लोके राहते । साहमेनापि गुरुकेऽसाध्ये इति वा । तादृशेऽपि कार्ये गुरुणा पित्रा आत्मनैव निर्मिते निर्बाहिते सति पुत्रेण पिता पुत्र-
सदृशं पुत्रस्पर्शं पुत्रजन्मसुखतुल्यं पुत्रस्पर्शसुखं प्रापितो न भवति तादृशपुत्रस्य
पुत्रत्वाभावात्तत्स्पर्शेन सुखानुत्पत्तेरिति भावः ॥

स्वोत्कर्षपरं तदेवाह—

कीस ममम्भि घरेन्ते माणुसमेत्तस्स दहरहसुअस्स कए ।

इअ णीसि अप्पण चिअ लहुअन्तो अम्ह रक्खसउलस्स जसम्

[किमिति मयि धियमाणे मानुषमात्रस्य दशरथसुतस्य कृते ।

इति निरैपि आत्मनैव लघूकुर्वन्मम राक्षसकुलस्य यशः ॥]

हे ताव, मयि धियमाणे जीवति सति मानुषमात्रस्य न तु देवादेर्दशरथसुतस्य
कृते इत्यनेन प्रकारान्तरेण आत्मनैव किमिति निरैपि युद्धाय निर्गच्छशील्यर्थः ।
मामेवादिशेति भावः । किं बुद्धेन् । मम किनपरं राक्षसकुलस्य च यशो लघूकुर्वन् ।
एतेऽयोग्या एवेति रावण-स्वयमेव प्रस्थितोऽभूदिति लोकप्रसिद्धिः स्यादिति भावः ॥

रावणोत्कर्षपरं तदाह—

उक्खअभुअंगरअणं णिसुद्धिअणन्दणवणं पलोटिअसेलम् ।

अप्पाणं व ण आणसि समं समत्थस्स तिहुअणस्स भरसहम् २८

[उत्खातभुजंगरत्नं निपातितनन्दनवनं प्रलोटितशैलम् ।

आत्मानं वा न जानासि समं समस्तस्य त्रिभुवनस्य भरसहम् ॥]

हे ताव, स्वमात्मानं वा न जानासि स्वं न परिचिनोषि । यदप्रतियोगिना मानु-
षेण समं युक्तसुरसीति भावः । किंभूतम् । राममेकदैव समस्तस्य त्रिभुवनस्य भर-
सहम् । ईलोक्यमप्येकत्र भवति तथापि त्वया समं न पारयतीत्यर्थः । तदेवोप-
पादयति—पुनः किंभूतम् । उत्खातमुत्पादितं भुजंगस्य शेषादिः फणारजं येनेति
पातालस्य, विच्छिद्य निपातितं नन्दनवनं येनेति स्वर्गस्य, प्रलोटितः परिवर्तितः
कैलासः शैलो येनेति मर्त्यस्य, परिभावकत्वमुक्त्वा ॥

रामेण समुद्रो बद्ध इति महत्त्वमाशङ्क्य तत्प्रतिज्ञेपपरं तदाह—
 किं निहणेमि रणमुद्दे सरैकसोसविअसाअरं रहुणाहम् ।
 ओ सत्त वि अज्जं विअ बलन्तवडवामुंहे मलेमि समुद्दे ॥२९॥
 [किं निहन्मि रणमुखे शरैकशोषितसागरं रघुनाथम् ।
 उत सप्ताप्यचैव बलद्वडवामुखान्मृद्रामि समुद्रान् ॥]

शरैरेकः शोषितः सागरो येन तं रघुनाथं किं रणमुखे निहन्मि मारवामि । उत
 पश्चान्तरे अचैव सप्तापि समुद्रान् मृद्रामि व्याकुलवामि । किंभूतान् । बलद्विधि दिशि
 गच्छद्वडवामुखमौर्वान्त्ये येषु तानिति क्षोभाधिक्यमुक्तम् । एकसमुद्राभिभावका-
 द्रामादुभयपक्षेणाप्यहमधिकः स्यामिति भावः । शरैकेन शोषित इति वा ॥

अथ शुभकेनेन्द्रजितो रथारोहणमाह—

इअ विण्णविअदहमुद्दो पच्छिमसारहिकरट्टविअसीसको ।
 आबद्धकवअमन्थरपअविक्रमभरनमन्तकित्थअतडिमम् ॥ ३० ॥
 धअसिहरट्टिअजलहरमुच्चन्तासणिपडिप्फलिअसूरकरम् ।
 समरतुरिओ विलग्गइ रहं सुआसण्णरामधणुणिग्घोसो ॥ ३१ ॥
 (जुग्गअम्)

[इति विज्ञापितदशमुखः पश्चिमसारथिकरस्याविशीर्षकः ।
 आबद्धकवचमन्थरपदविक्रमभरनमद्विस्तृततडिमम् ॥]
 [ध्वजशिखरस्थितजलधरमुच्यमानाशनिप्रतिफलितसूरकरम् ।
 समरत्वरितो विलसति रथं श्रुतासन्नरामधनुर्निर्घोषः ॥]

(शुभकम्)

इत्यनेन प्रकारेण विज्ञापितो दशमुखो येन स मेघनादः समरत्वरितः सन् रथं
 विलसति । आरोहति श्लथं । इत्यग्रिमस्कन्धवेन समन्वयः । किंभूतः । पश्चि-
 मेन पश्चाद्वर्तिना सारथिना करे स्थापितं शीर्षकं शिखरानं यस्य स तथा । रथं
 किंभूतम् । वा ईपद्वद्धो यः क्वचः तेन मन्थरयोर्वन्त्रणाद्गुरुकृतयोः पादयोर्विक्रमा-
 बुद्धत्तरोहणाद्गुरेण गौरवेण नमदयोगच्छद्विस्तृतं तडिमं पश्चाद्वर्तिभित्तिभागे यस्य
 तम् । तथा च क्वचं तथा तथा परिधायापि शीर्षकं न गृहीतवानिति त्वरातिशय

उक्तः ॥ पुनः किभूतम् । ध्वजानां शिखरेषु स्थितैर्जलधरैर्मुच्यमानेष्वशनिषु प्रति-
फलिता स्रक्तान्ताः सूरस्य करा यत्र तम् । इति वज्रेषु रविकरसंपदाद्बुधोत्प्रक्रमेण
तटित्कल्पनम् । एतत्सर्वं मायाकल्पितमिति भावः । समस्त्वराद्देतुमाह—किभूत ।
श्रुत आनन्नस्य निकटवर्तिनो रामस्य धनुर्निर्घोषो येन । इति रणोत्साह उक्तः ॥

अथामुष्य प्रस्थानमाह—

इअ वारिअदहवअणो दहवअणाणत्तिविलइउक्खित्तभरो ।

णीइ रहं आरूढो रक्खसपरिवारिओ दसाणणतणओ ॥ ३२ ॥

[इति वारितदशवदनो दशवदनाज्ञप्तिविलगितोक्षितभरः ।

निरेति रथमारूढो राक्षसपरिवारितो दशाननतनयः ॥]

इत्यनेन प्रकरेण वारितदशवदनो राक्षसैः परिवारितो वेष्टितश्च दशाननतनयो
रथमारूढः सन् निरेति । रणाय निर्गच्छतीत्यर्थः । किभूतः । दशवदनस्याज्ञया
विलगितो योजितसन्नृक्षित उल्थापितो भरः संग्रामरूपो येन स तथा । अन्यत्रापि
समर्थेन केनचिदर्पितं भारादि समुत्थाप्यते इति ध्वनिः ॥

अथ रथवेगमाह—

जो दहमुहभगदारे तुरिअपहाविअरहस्स जो णअरिमुखे ।

खोहेन्तस्स कइवलं सो च्चिअ वेओ अ से पअत्तहलहलो ॥ ३३ ॥

[यो दशमुखाम्बुद्वारे त्वरितप्रधावितरथस्य यो नगरीमुखे ।

क्षोभयतः कपिवलं स एव वेगश्चास्य प्रवृत्तहलहलः ॥]

त्वरितं प्रधावितो रथो यस्य तथाभूतस्यास्य मेघनादस्य यो वेगो रथकृत एव दश-
मुखस्याप्रवर्तिनि द्वारे । मूलस्थान इत्यर्थः । यत्र नगरीमुखे लङ्काया गोपुरे । मध्य
इत्यर्थः । कपिवलं क्षोभयतो विमर्दयतश्च तस्य स एव वेगो जात इत्यर्थात् । तथा
च परेषा यथायथा पुरः समागमनं तथा तथा शत्रुमानिष्येन वेगशैथिल्यं भवति ।
मेघनादन्य तु पितृस्त्माहनाय तदमे चरमकाष्ठापन्न एव ज्वोत्कर्ष आसीदथ पर्यन्ते
संग्रामशिरसि तथैव स्थित इति रणोत्साहः सूचितः । वेगः कीदृक् । प्रवृत्तो हल-
ः क्षोभविशेषो यस्माद्विपक्षणामित्यर्थात् । शब्दोऽयं देशी ॥

अथ नीलादिभिरस्य प्रतिक्षेपमाह—

अह रामबद्धलक्ष्मो पद्ममुद्गाइअपवंगमक्खविअबलो ।

वाणरजोहेहि समं जलणसुएण दरिओ दसाणणतणओ ॥ ३४ ॥

[अथ रामबद्धलक्ष्यः प्रथमोद्गावितप्लवङ्गमक्षपितबलः ।

वानरयोधैः समं ज्वलनस्रुतेन वृतो दशाननतनयः ॥]

अथ समरभूमिगमनोत्तरं रामे बद्धं लक्ष्यं शरलक्ष्यता येन तथाभूतो दशानन-
तनयस्तत एव वानरयोधैर्हनुमदादिभिः समं ज्वलनस्रुतेन नीलेन वृतः । पुरी
गत्वा प्रतीष्ट इत्यर्थः । कीदृक् । प्रथमोद्गावितमप्रेकृतवेगमत एव ह्यङ्गमैः क्षपितं
नाशितं बलं यस्मै स तथा । ये पुरः समागतास्ते कपिभिर्हता इत्यर्थः ॥

अथ सर्वैरेकदा युद्धमाह—

णीलेण गण्डसेलं दिविएण द्रुमं सिलाभलं मारुइणा ।

दारेइ सरेहि समं णलेण मुक्कं अ मलअसिहरक्खण्डम् ॥ ३५ ॥

[नीलेन गण्डशैलं द्विविदेन द्रुमं शिलातलं मारुतिना ।

दारयति शरैः समं नलेन मुक्तं च मलयशिखरखण्डम् ॥]

नीलादिभिर्मुक्तं गण्डशैलदिकं सममेकदैव शरैर्दारयति मेघनाद इत्यर्थादिति
निगदव्याख्यातम् । गण्डशैलो गिरैः स्थूलोपलः ॥

अथ विभीषणमन्त्रणमाह—

तो भग्गपवअसेणं णिउम्भिलाहुत्तसच्चविअपत्थाणम् ।

दारेइ मेइणाअं विभीसणेण भणिओ सुमित्तातणओ ॥ ३६ ॥

[ततो भग्गपवगसैन्यं निकुम्भिलाभिमुखसत्यापितप्रस्थानम् ।

दारयत मेघनादं विभीषणेन भणितः सुमित्रातनयः ॥]

ततो युद्धानन्तरं भग्नं ह्यवगानां सैन्यं येन । एवम्—निकुम्भिला नाम यज्ञ-
स्थानं तदभिमुखं सत्यापितं स्थिरीकृतं प्रस्थानं येन । यद्युमित्यर्थात् । तं मेघनादं
दारयत । यथा तत्र न याति तथाचरतेति विभीषणेन सुमित्रातनयो लक्ष्मणो
भणितः । तत्र गत्वा तृतीयवेलायामस्तां ब्रह्मणो वरं लब्ध्वा दुर्जयः स्यादिति भावः ॥

अथ मेघनादपतनमाह—

तो माआहि सरेहि अ सेलेहि अ जुज्झिअस्स रक्खससरिसम् ।
सोमिच्छिणा णिसुद्धं पिआमहत्थेण मेह्णाअस्स सिरम् ॥ ३७ ॥

[ततो मायाभिः शरैश्च शल्यैश्च युद्धस्य राक्षससदृशम् ।

सौमित्रिणा निपातितं पितामहास्त्रेण मेघनादस्य शिरः ॥]

ततो विभीषणमन्त्रणानन्तरं मायाभिर्मेंघट्टिजलपातादिभिः शरैः शल्यैश्च-राक्ष-
ससदृशं तद्योगं यथा स्यात् । अत्युत्कृष्टमित्यर्थः । तथा युद्धस्य कृतयुद्धस्य । कर्तारो
क्तः । मेघनादस्य शिरः सौमित्रिणा ब्रह्मास्त्रेण निपातितम् ॥

अथ रावणरोदनमाह—

सोऽण इन्द्रइवहं मुअइ सरोसं दसाणणो वाहजलम् ।

अट्ठभुत्तिवदीवाणं णिवडइ तुप्पं व तक्खणं सह्वाअमम् ॥ ३८ ॥

[श्रुत्वा इन्द्रजिद्वधं मुञ्चति सरोपं दशाननो वाष्पजलम् ।

अभ्युत्तेजितदीपानां निर्वलति घृतमिव तत्क्षणं सह्युतागम् ॥]

इन्द्रजितो वधं श्रुत्वा दशानन- सरोपं वाष्पजलं मुञ्चति । तच्च निर्वलति पृथ-
ग्भूय-पततीत्यर्थः । किमिव । घृतमिव यथाभ्युत्तेजितानां दीपानां घृतं सह्युताशं
दीपरश्मिसपर्कं सन्निर्वलति द्रवीभवति इति दीपदशाननयो रश्मिरोपयोर्घृतवाष्प-
योर्भौत्यादुपमा । तथा च तदानीमुत्तेजितदीपवद्दशाननोऽभूदिति भावः ॥

अथ रावणस्य रोपविपादावाह—

णिहए अ मेह्णाए परिअत्तन्तेण तक्खणं चिअ विधिणा ।

रोसविसाएहि समं हत्थेहि च दोहि आहदो दहवअणो ॥ ३९ ॥

[निहते च मेघनादे परिवर्तमानेन तत्क्षणमेव विधिना ।

रोपविपादाभ्यां समं हस्ताभ्यामिव द्वाभ्यामाहतो दशवदनः ॥]

च पुनर्मेंघनादे निहते सति तत्क्षणमेव परिवर्तमानेन विरुद्धवृत्तिना विधिना-
दृष्टेन विधात्रा च द्वाभ्यां हस्ताभ्यामिव रोपविपादाभ्यां दशवदन आहतत्वाडितः ।
तथा च विधेरपि इन्द्रजितो भीतिः स्थिता, हते च तस्मिन् रावणवधेऽपि साध्य-
वमायत्वात्प्रतिकूलत्वं जातमिति रावणरोपविपादौ विधिहस्तत्वेनोत्प्रेक्ष्य तत्ताटन-

मुक्ताम्, तेन विधिताडितो न जीवतीति ध्वनितम् । प्रकृते रोपविपादयोरेव युद्ध-
हेतुत्वेन मृत्युहेतुत्वमित्याशयः । अन्येनापि रिपुर्हस्ताभ्यां तावत् इति ध्वनिः ।
यद्वा विधेरपि मेघनादजीवनपर्वन्तमेवानुकूल्यं स्थितम्, इते च तस्मिन् प्रातिकूल्यं
जातम्, अतस्तथा कृतवानिति भावः ॥

अथ पुनरपि रावणप्रयाणमाह—

गीसेसणिहृत्खबन्धू तो सो एको वि बहुमुआदुष्प्रेच्छो ।

भीषणमुहसंघाओ रक्खसलोओ ब णिग्गओ दहवअणो ॥ ४० ॥

[निःशेषनिहतबन्धुस्ततः स एकोऽपि बहुभुजादुष्प्रेक्ष्यः ।

भीषणमुखसंघातो राक्षसलोक इव निर्गतो दशवदनः ॥]

ततो रोषविषादानन्तरं निःशेषं निहतो बन्धुर्यस्य स हतसकलराक्षसतया एकोऽ-
प्यसहायोऽपि दशवदनो राक्षसलोक इव राक्षसपुत्र इव निर्गतो रणायेत्यर्थात् ।
पुत्रत्वे हेतुमाह—कीदृक् । बह्वीभिर्मुजाभिर्दुष्प्रेक्ष्यः । एवम्—भीषणो भयानको
मुखानां समूहो यस्य तथा । तथा च द्विभुजैकमुखत्वेन प्रसिद्धलोकवैलक्षण्यद्वोपा-
दुत्फुल्लतया विस्तारवपि बाहुषु दशस्यपि मुखेषु कीदिकोदिवुद्धिर्भवतीत्युत्प्रेक्षा मर्त्य-
लोकैवद्राक्षसलोकः ॥

अथामुष्य रवारीहृषमाह—

णवरि अ पवणपणोह्लिअकसणपलाआदरन्धआरिअसूरम् ।

परिणअमत्तैरावणमअपवालिअतुरंगकेसरमारम् ॥ ४१ ॥

[अनन्तरं च पवनप्रणोदितकृष्णपताकादरान्धकारितसूरम् ॥

परिणतमत्तैरावणमदप्लानिततुरङ्गकेसरमारम् ॥]

निर्गमनानन्तरं स रथमारूढ इत्युत्तरस्कन्धकेन संदानितकम् । किंभूतम् । पवनेन
प्रणोदिताश्चालिता याः कृष्णपताकास्ताभिरन्धकारितोऽन्धकारविशिष्ट इव कृतः सूरौ
येन तम् । पवनोत्थापितत्वेन पताका एव सूर्यधिम्बलप्राः इयामतया सूर्योऽप्यम्ब-
कारालिहित इति बुद्धिं जनयन्तीति भावः । अत एवोत्पातादयोऽत्र सूचिताः ।
नीलपताकानां बाहुत्वेन सूर्यस्य छत्रतया रविरप्यन्धकारच्छन्न इति बुद्धिर्वा ।
एवम्—परिणतः परिवृत्तः कृताघातो यो मत्तैरावणस्तस्य भदैः श्लाघितस्तुरङ्गाणां
केसरमारो यत्रैति पूर्वपूर्वमपि बहुयुद्धसहत्वमुक्तम् ॥

चक्रमलमइलिओअरधअवडपुसिअससिबिम्बपच्छिमभाअम् ।

धणअगआभङ्गुगअसिदिजालालुङ्गिअं रहं आरूढो ॥ ४२ ॥

(जुगमम्)

[चक्रमलमलिनितोदरध्वजपटप्रोञ्चितशशिविम्बपश्चिमभागम् ।

धनदगदाभङ्गोद्गतशिखिज्वालाकलुपितं रथमारूढः ॥]

(युगमकम्)

पुनः किंभूतम् । चक्राणां मलेन मलिनितं धर्षणे सति संकान्तेन श्यामीकृतमुदरं यस्य तथाभूतः सन् तदानीं ध्वजपटेन प्रोञ्चितः शशिविम्बस्य पश्चिमस्तल्व-
लिभागो येन तथाभूतम् । चन्द्रे चक्रमलसंबन्धादुत्पन्ना श्यामिका पताकया प्रोञ्चपा-
पसार्यते येनेति गगनचारित्वमुच्यत्वं च सूचितम् । एवम्—धनदस्य गदाया भङ्गा-
दुद्गताभिः शिखिज्वालाभिः कलुपितमीपदाद्दाम्नीकृतम् । पूर्वं युद्धे सति कुबेरस्य
गदा तत्र प्रहारेण भग्ना ततोऽग्निरस्थितस्त्रेन कलुपमिति बहुयुद्धसहत्वमुक्तम् ॥
युगमकम् ॥

अथ निशिचरीणामुद्देशप्रकाशमाह—

दृष्ट्वा अ तं गिन्तं पीता मङ्गलमणाहि रअणिअरीहिं ।

अत्तो चिअ उप्पण्णा तेहिं चिअ लोअणेहि वाहत्थवआ ॥ ४३ ॥

[दृष्ट्वा च तं निर्यान्तं पीता मङ्गलमनोमी रजनीचरीभिः ॥

अत एवोत्पन्नास्ताभ्यामेव लोचनाभ्यां वाप्यस्तवकाः ॥]

च पुनस्तं निर्यान्तं दृष्ट्वा मङ्गलचित्ताभिर्निशाचरीभिर्याभ्यामेव लोचनाभ्यामु-
त्पन्ना वाप्यस्तवकास्ताभ्यामेव पीताः । निहतमकलवन्धुत्वेन रावणः स्वयमेव रणाय
गच्छतीति शौच्यबुद्ध्या निर्गता अप्सश्रुविन्दवो यात्रायाममङ्गलानि मा भवन्त्विति
पुनरन्तर्नीता इत्यर्थः ॥

अथ रावणस्य कपिसैन्यदर्शनमाह—

तो तेण करअलट्टिअसेलोङ्गारसलिलणिद्धरिअवच्छअडम् ।

दिट्ठीहि अ वाणेहि अ तुलिअं जाइ लहुअं पवंगमसेण्णम् ॥४४॥

[ततस्तेन करतलस्थितशैलनिर्झरसलिलनिर्वृतवक्षःस्थलम् ।

दृष्टिभिश्च वाणैश्च तुलितं याति लघुतां प्लवङ्गमसैन्यम् ॥]

ततो शुद्धक्षेत्रगमनानन्तरं तेन रावणेन दृष्टिभिश्च वाणैश्च तुलितं प्लवङ्गमसैन्यं लघुतां याति । प्रथमं दर्शनेनैव ज्ञातं कपिलमिदं मदुपमर्दं न सहिष्यते, चरमं शरत्वागे निर्धारितमिति तुलितपदार्थः । सांमुख्ये सति क्षुब्धं शरत्वागे सति क्षुब्ध-तरमभूदिति लघुतापदार्थः । किंभूतम् । करतलस्थितस्य शैलस्य निर्झरसलिलेन निर्वृतं शीतलिनं वक्षःस्थलं यस्य तत् । तथा च रावणदर्शनादुत्तरे हृदि क्षोभोद्भूतकरकं येन पर्वतपरिवृत्त्या निर्झरपातेन शैल्यमभूदत एव दृष्ट्या तुलितमिति भावः । अन्यदपि तुल्ययामारोपितं सत्त्वज्ञान्यतया लघुतामेव गच्छतीति ध्वनिः । 'वाणैहि व' इति पाठे वाणैरिव यथा वाणैस्तुलितं लघुतां याति तथा दृष्टिभिरपीति सहोपमा ॥

अथ विभीषणदर्शनमाह—

पासावडिअन्मि वि से विहीसणे पवअसेण्णकअपरिवारे ।

दीणो त्ति सोअरो त्ति अ अमरिसरससंधिओ वि उल्ललइ सरो ॥४५॥

[पार्श्वपतितेऽप्यस्य विभीषणे प्लवगसैन्यकृतपरिवारे ।

दीन इति सोदर इति चामर्परससंधितोऽप्युल्ललति शरः ॥]

अस्य रावणस्य पार्श्वपतितेऽप्यस्य विभीषणे अमर्परसेन संहितोऽपि शरः दीन इति सोदरोऽयमिति हेतोस्तल्लति वे(व्य)दुं न स्थिरीभवतीत्यर्थे इति रोपकरण-माधयोः संधिरित्यत्र कृपया न विद्म इति भावः । किंभूते । प्लवगसैन्येन कृतः परिवारो वेष्टनं यस्य । यद्वा प्लवगसैन्यं कृतः परिवारः परिवर्जो येन तस्मिन्नित्यर्थः ॥

अथ लक्षणस्य शक्तिवैधमाह—

विसहिअपडमप्पहरो णवरि अ रोसेण संधिउब्भडवाणो ।

इन्द्रासणीअ व दुमो सत्तीअ उरम्मि लक्खणो णिब्भिण्णो ॥४६॥

[विसोडप्रथमप्रहारोऽनन्तरं च रोपेण संधितोद्भटवाणः ।

इन्द्राशन्येव द्रुमः शक्योरसि लक्ष्मणो निर्मितः ॥]

विसोडः प्रथमप्रहारो येन । रिपोरित्यर्थात् । अनन्तरं च रोपेण संधित उद्भटो वाणो येन तथामृतो लक्ष्मणः शक्या उरसि निर्मितस्ताडितः । रावणेनेत्यर्थात् ।

एकं रावणप्रहारं सोढुं यावद्गणं लक्ष्मणः संदधाति तावदेव शक्त्या निर्भन्न इत्यर्थः ।
द्रुम इव । यथा इन्द्राशान्या वज्रेण द्रुमो निर्भियते तथेत्यर्थः ॥

अथ लक्ष्मणस्य विशल्यकरणमाह—

सो वि अ पवणमुखाणिअधराहरोसद्विद्विण्णजीअव्वद्विओ ।
तह संघिअचावसरो गिसाअरेहि सह जुञ्जित्तं आढत्तो ॥ ४७ ॥

[सोऽपि च पवनमुत्तानीतधराधरौपधिवितीर्णजीवाभ्यधिकः ।

तथा संघितचापशरो निशाचरैः सह योद्धुमारब्धः ॥]

सोऽपि च लक्ष्मणः पवनमुतेनागीतस्य धराधरस्य औपध्या वितीर्णेन प्रत्यानीय
दत्तेन जीवेन प्राणपदकेनाभ्यधिको नूतनसृष्ट्या भ्रमराहिलेन परमतेजसो सन्
निशाचरैः सह योद्धुमारब्धः । कीदृक् । तथा पूर्ववदेव संघिनं चापशरं येन स
तथेति शतजन्यधातुर्वपम्याभाव उक्तः ॥

अथ त्रिभिरादिकुलकेनेन्द्रथागमनमाह—

अह रामो वि गिअच्छइ तुरअखुरप्पहरविहलजलहरवट्टम् ।

ठिअवज्जहरालम्बिअकणअद्धअक्खम्मणिम्महन्तपरिमलम् ॥ ४८ ॥

[अथ रामोऽपि निर्ध्यायति तुरगखुरप्रहारविहलजलधरपृष्ठम् ।

स्थितवज्रधरालम्बिनकनकध्वजस्तम्भानिर्यन्परिमलम् ॥]

अथ लक्ष्मणविशल्यतानन्तरं रामोऽपि स्वर्गाज्ञिपतितं स्थं निर्ध्यायति पश्य-
तीति तृतीयस्कन्धकेन सहान्वयः । किंभूतम् । तुरगाणां खुरप्रहारेण विहलानि
स्थाने स्थाने खण्डितानि जलधराणां पृष्ठानि यस्मात्तम् । एवम्—स्थितेन वज्रध-
रेणालम्बितात्पृष्ठेनावष्टम्भात्कनकध्वजस्तम्भान्निर्यन्परितः प्रसर्पन्परिमलः सौरभं
नञ् । इन्द्रदेहस्थितपारिजानादिसंबन्धान् ॥

वामभुअगद्विअपग्गह्माअलिभरणमिअदीहरधुरादण्डम् ।

भिज्जन्तमेहसीहरतण्णाओणअणिमण्णचामरपन्हम् ॥ ४९ ॥

[वामभुजगृहीतप्रग्रह्मातलिभरनमितदीर्घधुरादण्डम् ।

भिद्यमानमेघशीकराद्रावनतनिपण्णचामरपदमाणम् ॥]

किंभूतम् । वामभुजेन गृहीतः प्रग्रहो वल्गा येन स तस्य मातलेरिन्द्रमुतस्य भरेण

नमितो दीर्घो धुरादण्डो यत्र तम् । अधःपतनेन मातलेरपि तदुपरि नमनादिति भावः । एवम्—भिद्यमानस्य द्विधाभूतस्य कर्मवर्तिनो मेघस्य शीकरैरम्बुकणैरार्द्रा-
प्यत एवावनतानि सन्ति निषण्णानि मिथो मिलितानि चामराणां पक्ष्माणि वज्रेत्य-
लंकृतत्वमुक्तम् ॥

ससिणिहसतुसारोह्रिअरविअरवमुआअधअवडसिहद्वन्तम् ।

उण्णअपच्छिमतडिमं णिवडन्तं खअवइं व सग्गाहि रहम् ॥५०॥

(आदिकुलकम्)

[शशिनिवर्षतुपारार्द्रितरविकरशुक्लध्वजपटशिखार्धान्तम् ।

उन्नतपश्चिमतडिमं निपतन्तं खगपतिमिव खर्गैरित्यम् ॥]

(आदिकुलकम्)

किंभूतम् । शशिनो निषर्षे सति तवीयदुपरैरार्द्रांकृतः पश्चात्तदधोवर्तिनो रवेः
करैः शुक्लो ध्वजपटस्य शिखारं तदर्धान्तो यत्र तमिति तावद्दूरादागमनमुक्तम् ।
एवम्—उन्नतं पश्चिमतडिमं यस्य । अत्रभागेणाधःपतने पश्चाद्भागस्योरिवतत्वादिति
भावः । खगपतिमिव । यथा गरुडः स्वर्गादधो गच्छतीत्यर्थः । आदिकुलकम् ॥

अथ रामस्य मातलिभेलनमाह—

तो रामो नाअडिणा पढमदराभासणुन्मुहपसण्णमुहो ।

तिअसवहुमाणगरुअं दूरअरोणामिआणणेण पणमिओ ॥ ५१ ॥

[ततो रामो मातलिना प्रथमदराभाषणोन्मुखप्रसन्नमुखः ।

त्रिदशबहुमानगुरुकं दूरतरावनमिताननेन प्रणतः ॥]

तत आगमनानन्तरं दूरतरमतिदूरमत एवावनधीकृतं मुखं येनेत्यादर उक्तः ।
सादृशेन मातलिना रामः प्रणतो नमस्कृतः । त्रिदशानामिन्द्रादीनां बहुमानेन सत्कारेण
गुरुकमतिशयितं यथा स्यात् । रामः कीदृक् । प्रथमिके कुशलप्रश्नादिरूपे किञ्चि-
दाभाषणे उन्मुखं सत्प्रसन्नं मुखं यस्य स इति प्रतीतत्वमुक्तम् ॥

अथ कवचदानमाह—

देइ अ रहपुअइअं उहअकरक्खिवणपाअडिअवित्थारम् ।

कवअं सिहुअणवइणो अठभन्तरलग्गणिम्महन्तपरिमलम् ॥ ५२ ॥

[ददाति च रथपुञ्जितमुभयकरक्षेपणप्रकटितविस्तारम् ।

कवचं त्रिभुवनपतेरम्यन्तरलग्ननिर्यत्परिमलम् ॥]

त्रिभुवनपतेरिन्द्रस्य । त्रिभुवनपतये रामायेति वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । कवचं ददाति च । मातलिरित्यर्थात् । किंभूतम् । रथे पुञ्जितम् । तत्रैव स्थापितत्वादिति महत्त्वमुक्तम् । अथोत्थापने सति उभयकराभ्यां क्षेपणेन पार्श्वयोर्बाहुद्वयस्थानोत्थापनेन प्रकटितो विस्तारो यस्य । हृदयोत्थापनाभिव्यजनादुभयकरस्थानयोः क्षेपणेन वा । एवम्—अभ्यन्तरे लग्न. सन्निर्यमितस्ततः प्रमर्पन् परिमलः श्रीखण्डादेर्यत्र तस्मिन्नि तन्त्रलोत्तारितत्वमुक्तम् ॥

अथ कवचपरिधानमाह—

तं च कवचं सुराहिवसवद्भ्रपहुत्तलोअगमुहृत्परिसम् ।

सीताविरहोलुग्णे जातं योअसिडिळं रहुवइस्स डरे ॥ ५३ ॥

[तच्च कवचं सुराधिपसर्वाङ्गप्रभूतलोचनसुखस्पर्शम् ।

सीताविरहावरुग्णे जातं स्तोकशिथिलं रघुपतेरुसि ॥]

तच्च कवचं सीताया विरहेणावरुग्णे दुर्बले रघुपतेरुसि स्तोकमीपन् शिथिलं जातम् । दांबल्यादेव किञ्चिद्वकाशादिति रामस्येन्द्रतुल्यदेहत्वमुक्तम् । किंभूतम् । सुराधिपस्य महत्साधस्य सर्वाङ्गेषु प्रभूतानां व्याप्तानां लोचनानां सुखस्पर्शम् । नयनस्य कठिनस्पर्शासहत्वेन तत्तत्स्थानेषु कोमलीकृतत्वादिति भावः ॥

अथ कवचबन्धनमाह—

महिअलमोइण्णेण अ सुरवइहत्थपरिमाससइहुल्लिअम् ।

आरुढस्म रहं से कवचं सबङ्गिअं कअं माअडिणा ॥ ५४ ॥

[महीतलमवतीर्णेन च सुरपतिहस्तापरिमर्पसदादुर्लभितम् ।

आरुढस्य रथमस्य कवचं सर्वाङ्गिकं कृतं नातलिना ॥]

महीतलमवतीर्णेन समागतेन च मातलिना कवचं रथमाहृतस्यास्य रामस्य सर्वाङ्गिकं सर्वाङ्गव्यापि कृतं च । रथारोहणानन्तरं कवचपरिधानमिति अर्थः । किंभूतम् । सुरपतेर्हस्ताभ्यां परिमर्पेण रजोमार्जनादिना व्यापारेण दुर्लभितं क्षेहपात्रोक्तम् । उज्ज्वलीकरणादिति रामे तत्पक्षपात उक्तः ॥

अथ रामे लक्ष्मणविज्ञप्तिं प्रस्तौति—

तो नीलरविसुराहिं समद्विओ राहवं सुनिच्चातणओ ।

भणइ धरणीअ तक्खणविलइअधणुगच्छिणं णिमेऊण करम् ॥५५॥

[ततो नीलरविसुताभ्यां समन्वितो राघवं सुमित्रातनयः ।

भणति धरण्यां तत्क्षणविलगितधनुर्गर्भितं निवेद्य करम् ॥]

ततो रामस्य कवचपरिधानोत्तरं नीलसुग्रीवाभ्यां समन्वितः सुमित्रातनयो
धरण्यां करं निवेद्य राघवं भणति । किंभूतं करम् । तत्क्षणे विलगितेन गृहीतेन
धनुषा गर्भितम् । पूर्णाभ्यन्तरमित्यर्थः । मुष्टिना धृतत्वादिति भावः ॥

त्रिभिर्विज्ञप्तिवाक्यमाह—

वीसमउ तुम्ह चावं अडणिमुहप्फिडिअसिडिलजीआवन्धम् ।

अइरा पेच्छ विराअं ममम्मि नीले व्व रविसुए व्व दइसुइम् ५६

[विश्राम्यतु तव चापमटनिमुखस्फेटितशिथिलज्याबन्धम् ।

अचिरात्पश्य विशीर्णं मयि नीले वा रविसुते वा दशमुखम् ॥]

हे राम, तव, चापम् अटनिमुखस्फेटित उत्तारितः सन् शिथिलोऽस्तब्धो ज्या-
बन्धो यत्र तथा सत् विश्राम्यतु सुखीभवतु । प्रान्तादुत्तार्य धनुष्येव ज्या निवेद्यत
इति संप्रदायः । तर्हि रावणस्य का वार्तस्तत आह—मयि नीले वा रविसुते वा
सति विशीर्णं विशकलितप्रत्येकावयवं दशमुखं पश्य । समर्थं सेवके सति प्रभुणा
न युष्यत इति भावः ॥

तव योग्योऽपि नायमित्याह—

गुरुअम्मि कुणसु कोवं लहुए दइसुइवहम्मि सुअसु अमरिसम् ।

तुङ्गं तटं णिसुम्मइ ण अ णइवणं समत्थलिं व्व वणगओ ॥५७॥

[गुरौ कुरुष्व कोपं लघौ दशमुखवधे मुञ्चामर्षम् ।

तुङ्गं तटं निपातयति न च नदीवप्रं समस्थलीं वा वनगजः ॥]

हे राम, गुरावस्मदाद्यसाध्ये कोपं स्वध्यापाराय कुरुष्व । लघौ सुकरत्वादस्म-
दादिसाध्ये दशमुखवधेऽमर्षं मुञ्च । अपकर्षहेतुत्वादन्वयासिद्धत्वादिति भावः ।
अर्थान्तरं न्यस्यति—वनगजस्तुङ्गमुच्चं तटं पर्वतादेर्निपातयति न च नदीवप्रं वेंला-

दिरूपं समस्यलीं समभूमिं वा निपातयतीत्यर्थस्तेषामनुबन्धेन बुद्धानारोहादिति भावः ॥

स्वयं मामर्थेऽपि प्रमुणा परिजन एव भारो निवीयत इति दृष्टान्तग्रन्थाह—
पञ्जत्तस्स समस्यं दहिडं अद्धच्छिपेच्छिएण वि तिउरम् ।

रहुवइ किं ष ण मुवइ आणत्ती तिणअणस्स तिअसेहि कथा ५८
[पर्याप्तस्य समस्तं दग्धुमर्धाक्षिप्रेक्षितेनापि त्रिपुरम् ।

रघुपते किं वा न शृणोपि आन्नसिखिनयनस्य त्रिदशैः कृता ॥]

हे रघुपते, किं वा न शृणोपि न श्रुतवानमि त्रिनयनस्याज्ञप्तिराज्ञा त्रिदशैः कृता । त्रिपुरवध इत्यर्थात् । किंभूतस्य । अर्धाक्षिप्रेक्षितेनापि कटाक्षमात्रेण समस्तं त्रिपुरं दग्धुं पर्याप्तस्य समर्थस्य । तथा चेतरासाध्यमेव प्रमुणा साध्यत इति भावः ॥

अथ रामस्य प्रत्युत्तरमाह—

तो दहवअणालोअणरोमुग्गअसेअलद्धिअणिलाडभडो ।

पुलइअणीलरविसुओ षणअं पडिभणइ लक्खणं रहुणाहो ॥५९॥

[ततो दशवदनालोकनरोपोद्गतस्वेदलङ्घितललटतटः ।

प्रलोकितनीलरविसुतः प्रणतं प्रतिभणति लक्ष्मणं रघुनाथः ॥]

ततो लक्ष्मणवचनोत्तरमवलोकितनीलमुग्रोव. सन् प्रणतं लक्ष्मणं रघुनाथः प्रतिभणति । किंभूतः । दशवदनालोकनाश्रोपेणोद्गतैः स्वेदैर्लङ्घितमतिकान्तं ललटतटं यस्स(!)तीर्थोक्ता ॥

प्रत्युत्तरवाक्यमाह—

णिव्यूढजम्पिआणं आसइइ तुम्ह ववसिअं मह् हिअअम् ।

किं ङण भरो ष होहिइ सअं अणिट्टविअदहमुहो मज्झ मुओ ६०

[निर्व्यूढजल्पितानामव्यवस्यति युष्माकं व्यवसितं मम हृदयम् ।

किं पुनर्भर इव भविष्यति स्वयमनिष्ठापितदशमुखो मम भुजः ॥]

मम हृदयं कर्तुं निर्व्यूढजल्पितानां निर्वाहितस्वप्रतिज्ञानां युष्माकं व्यवसितं कर्म अव्यवस्यति । मिदन्तवेन जानातीत्यर्थः । किं पुनः किं तु स्वयमात्मनानिष्ठापितदशमुखो भवद्भिरिव नाशितत्वादविनाशितरावण सन्नेप मम भुजो भर इव भविष्यति । अकृतैर्विधकार्यत्वादुद्बद्घने गुरुरेव स्यादिति मयैव हन्तव्य इति भावः ॥

पुनस्तदेवाह—

कुम्भस्स पहत्थस्स अ दूसह् णिहणेण इन्दइस्स अ समरे । ।

दसकण्ठं मुह्वडिअं केसरिणो वणगअं व मा हरह महम् ॥ ६१ ॥

[कुम्भस्य प्रहस्तस्य च तुष्यत निधनेनेन्द्रजितश्च समरे ।

दशकण्ठं मुखपतितं केसरिणो वनगजमिव मा हरत मम ॥]

हे सुग्रीव, नील, लक्ष्मण, यथासंख्यं समरे कुम्भस्य प्रहस्तस्य चेन्द्रजितश्च निधनेन यूयं तुष्यत । कृतस्वस्वकार्यत्वात् । मम केसरिणो मुखपतितं संमुखगतं वनगजमिव दशकण्ठं मा हरत मा आच्छिद्य शृहीत । तथा सत्साक्षितगजः सिंह इवाहमकृतार्थ एव स्वामित्युत्प्रेक्षया व्यज्यते । केसरिणो वनगजमिवेति क्रमाद्गुपमा वा ॥

अथ रावणस्य शरत्यागमाह—

ताण अ कहं पअत्तं वोच्छिन्दन्तस्स दहमुहस्स रणमुहे ।

उन्मूलिडं पअत्तो अग्गकखन्धम्मि कइवलं सरणिवहो ॥ ६२ ॥

[तेषां च कथां प्रवृत्तां व्यवच्छिन्दतो दशमुखस्य रणमुखे ।

उन्मूलयितुं प्रवृत्तोऽग्रस्कन्धे कपिवलं शरनिवहः ॥]

च पुनर्दशमुखस्य शरनिवहो रणमुखेऽग्रस्कन्धे सैन्वाग्रे । स्थितमित्यर्थात् । कपिवलमुन्मूलयितुं प्रवृत्तः । अभवदित्यर्थात् । अत एव तेषां रामादीनामित्थं प्रवृत्तां कथां व्यवच्छिन्दतो विधटयतः । आकस्मिकरावणशरत्यागेन सर्वे संभ्रान्ता बभूवुरित्यर्थः ॥

अथ रामरावणयोर्युद्धमाह—

तो दोण्ह वि समसारं वाणवहण्णिडिअतिअसपेक्खिज्जन्तम् ।

एकअरमरणगरुअं जाअं रामस्स दहमुहस्स अ जुज्झम् ॥ ६३ ॥

[ततो द्वयोरपि समसारं वाणपथस्फेटितत्रिदशप्रेक्ष्यमाणम् ।

एकतरमरणगुरुकं जातं रामस्य दशमुखस्य च युद्धम् ॥]

ततो रावणशरपातानन्तरं रामस्य दशमुखस्य च द्वयोरपि युद्धं जातम् । रामेण रावणः प्रतीष्ट इत्यर्थः । किंभूतम् । समसारं समबलम् । एवम्—वाणपथस्फेटितवाणपातभिया बहिर्भूतस्थिता ये त्रिदशस्तैः प्रेक्ष्यमाणम् । आकाशादित्यर्थात् । एवम्—एकतरस्य मरणेन गुरुकं सातिशयम् ॥

अथ रामोरसि चापप्रहारमाह—

तो कङ्कित्वाण चापं कुण्डलमणिकिरणघटितज्यावन्धम् ।
मुक्तो रामस्स उरे पठमं हतबन्धुणा दहमुद्देण सरो ॥ ६४ ॥

[ततः कृष्ट्वा चापं कुण्डलमणिकिरणघटितज्यावन्धम् ।

मुक्तो रामस्योरसि प्रथमं हतबन्धुना दशमुखेन शरः ॥]

ततो शुद्धारम्भानन्तरं यतो हतसकलमुत्रभ्रातादिबन्धुनात एव पीडितत्वात्प्रथमं दशमुखेन रामस्योरसि शरो मुक्तः । किं कृत्वा । कुण्डलमणिकिरणैर्घटितः संबद्धो ज्यावन्धो यत्र तद्यथा स्यादेवं चापं कृष्ट्वा । आकर्णमित्यर्थः । चापविशेषणं वा कुण्डलेत्यादि ॥

अथ रामशोभमाह—

वेअपडिण्ण तेण अ तद् धीरो वि परिकम्पिओ रहुणाहो ।
अप्पाणजिच्चिसेसं सअलं जह्णेण कम्पिअं तेहोक्कम् ॥ ६५ ॥

[विगपतितेन तेन च तथा धीरोऽपि परिकम्पितो रघुनाथः ।

आत्मनिर्विशेषं सकलं यथानेन कम्पितं त्रैलोक्यम् ॥]

वेगपतितेन तेन च शरेण धीरोऽपि रघुनाथस्याया कम्पितो यथानेन रघुनाथेनात्मनिर्विशेषं मदशं यथा स्वादेवं सकलं त्रैलोक्यं कम्पितम् । रामविपत्तिशङ्कित्वादिति भावः । यस्तु तस्त्वु आत्मनो निर्विशेषमभिनमात्मस्वरूपं त्रैलोक्यं कम्पितम् । रामस्य विष्णुरूपत्वेन सर्वस्यापि उदात्तमकरवात्सकम्पे स्वाभिन्नकम्पो युज्यत एव । निध्वभरत्वेन वा तत्कम्पे त्रैलोक्यकम्प इति वयम् ॥

अथ रामशरत्यागमाह—

रहुणाहस्स वि चाणो अणुपरिवाडिघडिअप्फुडिअकेऊरम् ।
दहघअणमुजणिहाअं तालवणक्खन्धपरिअएण अइगओ ॥६६॥

[रघुनाथस्यापि चाणोऽनुपरिपाटिघटितस्फुटितकेचूरम् ।

दशवदनमुजनिघातं तालवनस्कन्धपरिचयेनातिगतः ॥]

रघुनाथस्यापि चाणस्तालवनस्कन्धेषु य. परिचयोऽभ्यागस्तेन दशवदनस्य मुजसमूहमतिगतोऽतिक्रम्य गतः । पुरा सप्तताल्यनेकदेवाभिनत्तरीलैव रावणस्य

विंशतिमपि बाहून्भिक्त्वा गत इत्यर्थः । किंभूतम् । अनुपरिपाठ्यानुक्रमेण घटिता
एकाभिमुख्येन स्थिताः, अथ च स्फुटिता बाणेनैव विद्धाः केयूरा येषु (यस्मिन्)
तमित्यद्भदस्थान एव भुजानभिनदित्याशयः ॥

अथ रावणस्य बाणलागे लघवमाह—

अण्णं संधिअवाणं रहसाअट्टिअणिराअवट्टं अण्णम् ।

समअं रक्खसवइणो अण्णं सरलहुइओअरं होइ धणुम् ॥ ६७ ॥

[अन्यत्संधितवाणं रमसाकृष्टनिरायतपृष्ठमन्यत् ।

समं राक्षसपतेरन्यल्लघुकृतोदरं भवति धनुः ॥]

राक्षसपतेर्धनुः सममेकदैव भवति । कीदृशम् । संतितवाणं सत् अन्यत्
अन्यावस्थं समकोटिद्वयत्वात् । रमसेनाकृष्टत्वाभिरायतपृष्ठमुत्थापितपृष्ठं सदन्यत्
कोटिद्वयनमनात् । शरैर्लेधुकृतोदरं शरलागेन तुच्छोदरं सत् अन्यद्विकटोदर-
त्वात् । इति संधानाकर्षणलागानामेककालिकत्वेन शिक्षाकौशलमुक्तम् ॥

अथ रामस्यापि तदाह—

सइसंधिअण्णितसरं अवङ्गदेससइलगाजीवावन्धम् ।

दीसइ सइमुक्कसरं सइमण्डलिअविअडोअरं रामधणुम् ॥ ६८ ॥

[सदासंधितनिर्यच्छरमपाङ्गदेशसदालमज्याबन्धम् ।

इत्यते सदामुक्तशरं सदामण्डलितविकटोदरं रामधनुः ॥]

रामधनुर्इत्यते । कीदृशम् । सदा संधिताः सन्तो निर्यान्तः शरा चस्मादिति
संधानसमकालमेव निर्गमनमुक्तम् । यद्वा—सदासंधितशरं सदानिर्यच्छरमिति
व्यवस्थाद्वयकथनम् । एवम्—अपाङ्गदेशे सदालमज्याबन्धं सदैवाकर्णकृष्टमित्यर्थः ।
एवम्—सदामुक्तशरमसंधानदशायामेव शरश्चान्यमित्यर्थः । एवम्—सदामण्डलितं
मण्डलाकारं सद्विकटोदरं तुच्छोदरं त्यक्तशरत्वात् । यद्वा—सदा मण्डलितोदरं
सदा विकटोदरं चैत्यर्थः । तथा च प्रेक्षकेषु येन धनुषा यावस्था प्रतिपन्ना तद्दृष्टि-
स्तामेवाग्रहीदिति हस्तलघवमुक्तम् ॥

अथोभवसाधारणं कौशलमाह—

वामो पसारिअ विअ दाहिणहत्थो अवङ्गदेसणिबडिओ ।

चावेसु अ तह गिमिआ ताणं दीसन्ति अन्तरालेसु सरा ॥ ६९ ॥

[वामः प्रसारित एव दक्षिणहस्तोऽपाङ्गदेशनिपतितः ।

चापयोश्च तथा नियोजितास्तयोर्दृश्यतेऽन्तरालेषु शराः ॥]

तयो रामरावणयोर्द्वयोरपि वामो हस्तः प्रसारित एव दण्डाकार एव दृश्यते, उत्थापितधनुष्णान् । दक्षिणस्तु अपाङ्गदेशे निपतित एव, कृष्टधनुष्णान् । तथा चाप-योश्च नियोजिताः संधिताः सन्तः शरा अन्तरालेषु पक्ष्यलक्षकयोस्त्रयोरेव मध्येषु दृश्यन्ते, धारावाहित्वात् । तथा च कदा गृहीताः कदा त्यक्ता इति न ज्ञायत इति भावः ॥

अथ रामस्य रावणशरभिषातमाह—

दहमुहविसज्जिष्ण अ शरेण सीआविओअसइसंतत्तम् ।

द्विअअं अमुक्कधीरं णिहाअभिष्णं पि राहवेण ण णाअम् ॥ ७० ॥

[दशमुखनिरुष्टेन च शरेण सीतावियोगसदासंततम् ।

हृदयममुक्तधैर्यं निघातभिन्नमपि राघवेण न ज्ञातम् ॥]

दशमुखत्वचेन च शरेण निघातः संधटविशेषत्वेन भिन्नमपि ताडितमपि हृदयं राघवेण न ज्ञातम् । सीतावियोगेन संतप्तं यतः । संतापेनैव धिरीकृतत्वादिति नाम । न हि प्रौढविभूर्बलवन्तमपि यत्नं विघ्नन्तरं मूर्च्छयतीत्याशयः । अत एव अमुक्तधैर्यम् । धैर्यविशिष्टमित्यर्थः ॥

अथ रावणस्य रामशरभिषातमाह—

रहुणाहपेसिष्ण अ शरेण समुद्दागअस्स रक्खसवइणो ।

भिष्णोरे णिडालवट्टो ण अ से कुडभिउडिचिरअणा विहविआ ७१

[रघुनाथप्रेपितेन च शरेण संमुखागतस्य राक्षसपतेः ।

भिन्नं ललाटपृष्ठं न चास्य स्फुटभुकुटिविरचना विद्राविता ॥]

.....रावणस्य ललाटपृष्ठं भिन्नं शरितम् । न चास्य ललाटपृष्ठस्य पूर्वफल एव क्रोधादुत्पन्ना स्फुटा भुकुटिविरचना विद्राविता ल्याजिता । ललाट-भेदेऽपि भुकुटिसत्त्वेन वीररसोत्कर्षः ॥

अथ रावणस्य मूर्च्छामाह—

तो से मुच्छाविहलो लोहिअणीसन्दभरिअलोअणणिवहो ।
वारंवारपअट्टो भमिओ बाहुसिहरेसु मुहसंघाओ ॥ ७२ ॥

[ततोऽस्य मूर्च्छाविहलो लोहितनिःस्यन्दमृतलोचननिवहः ।

वारंवारप्रवृत्तो भ्रमितो बाहुशिखरेषु मुखसंघातः ॥]

ततः शराभिषातानन्तरमस्य रावणस्य मुखसंघातो बाहुनां शिखरेषु स्कन्धेषु वारंवारं प्रवृत्त उत्थायोत्थाय निपतितः सन् भ्रमितो घूर्णितः । तथा च—प्रहार-
दाढ्यमुक्त्वा । किंभूतः । मूर्च्छया विहलोऽसंभृतः । एवम्—लोहितस्य निःस्यन्देन
व्याप्तलोचनसमूहः । तेषामधोवर्तितत्वादिति भावः ॥

पुनरपि रावणशरस्त्रागमाह—

तो गअमोहुन्मिलो णअणहुआसणपइत्तपत्तणपम्हम् ।

मुअइ सरोसाअट्टिअविइअमुद्दावङ्गमिलिअपुह्णं वाणम् ॥ ७३ ॥

[ततो गतमोहोन्मीलो नयनहुताशनप्रदीप्तपत्रणापक्ष्माणम् ।

मुञ्चति सरोपाकृष्टद्वितीयमुखापाङ्गमिलितपुह्णं वाणम् ॥]

ततो मूर्च्छानन्तरं गतमोहत्वाद्दुन्मीला नयनोन्मीलनं यस्य स उन्मीलित-
नयनौ रावणो वाणं मुञ्चति । किंभूतम् । रक्षःस्त्राभाष्यादमर्षोद्भूतेन नयनहुताशनेन
प्रदीप्तानि किञ्चिन्वदितानि पत्रणा पुह्णस्तस्य पक्ष्माण्यघ्राणि यत्र तम् । एवम्—
सरोपाकृष्टत्वात् द्वितीयमुखस्य पुरोवर्ति मुखपृष्ठवर्ति मुखस्यापाङ्गे मिलितः पुह्णो
चस्येत्त्राकर्षणोत्कर्षेण कोपोत्कर्षः सूचितः ॥

पुनरपि रामशरस्त्रागमाह—

तो सो खआणलणिहो किरणसहस्सेद्धि.णिब्भरेन्तवसदिसो ।

रहुवइसरराहुमुहे पन्थद्वे सूरमण्डलो व णिवड्डो ॥ ७४ ॥

[ततः स क्षयानलनिभः किरणसहस्रैर्निभ्रियमाणदशदिक् ।

रघुपतिशरराहुमुखे पथ्यर्धे सूरमण्डलमिव निमग्नः ॥]

ततस्त्रागानन्तरं स रावणवाणः अर्धे पथि रघुपतिक्षिप्तः शर एव राहुस्तन्मुखे
सूर्यमण्डलमिव निमग्नः । राहुणा भागुरिव रामशरेण कवलीकृत इत्यर्थः । सूर्यसा-

म्यमाह—कीदृक् । क्षयानलतुल्यः । आग्नेयत्वात् । एवम्—किरणमहर्षेर्नित्रिय-
माणाः पूर्यमाणा दशदिशो येन स तथा । रविरप्येवमेवेत्यर्थः ॥

अथ रामस्य चरमवाणसंधानमाह—

रघुणाहो वि सधीरं उक्करिसेण अग्गहत्थेअण सरम् ।

आसण्ण लाइअवं पेच्छइ फुल्लकमलाअरं व दहमुहम् ॥ ७५ ॥

[रघुनाथोऽपि सधैर्यमुत्कृष्णाप्रहस्तेन शरम् ।

आसन्ने लवितव्यं प्रेक्षते फुल्लकमलाकरमिव दशमुखम् ॥]

रघुनाथोऽपि सधैर्यं यथा स्यादेवं हलाग्रेण शरमुत्कृष्य तूणादाकृष्य आसन्ने
निकटे एव लवितव्यं छेदनीयं फुल्लकमलानामाकरं शर इव दशमुखं प्रेक्षते । अत्र
नानाकमलतुल्यतानामुखसत्त्वादाकरत्वेन रावणस्योत्प्रेक्षा । मालिकोऽप्याकरे फुल्ल-
पुष्पाणि प्रथमं पश्यति पश्चादवचिनोति इति तन्मुखानां पश्चाच्छेदनीयत्वं गम्यते ॥

अथ शरसंधानमाह—

रामो संधेइ सरं विभीषणन्तेण वलइ रक्खसलच्छी ।

दहमुहविणासपिसुणं फुरइ अ सीताइ तक्खणं वामच्छम् ॥७६॥

[रामः संदधाति शरं विभीषणान्तेन बलति राक्षसलक्ष्मीः ।

दशमुखविनाशपिशुनं स्फुरति च सीतायास्तन्क्षणं वामाक्षि ॥]

रामः शरं धनुषि संदधाति । तथा मति रावणबधनिर्णयाद्राक्षमाना लक्ष्मी राम-
पक्षीयत्वेन भयाभावापचितत्वाच्च विभीषणस्यान्तेन पार्श्वेन बलति बक्रीभवति ।
तमाश्रयितुमुपक्रमत इत्यर्थः । अन्योऽपि भीतो भयहेतुपक्षीयमाश्रयत इति ध्वनिः ।
च पुनस्तक्षणमेव दशमुखविनाशसूचकं सत् सीताया वामाक्षि स्फुरति वेषते ।
स्त्रीणा वामाक्षिस्पन्दोऽभीष्टसूचक इति भावः ॥

अथ रावणस्यापशकुनमाह—

वामं णिसिअरणअणं रहुवइणो दाहिणं च फुन्दइ णअणम् ।

बन्धुवहरज्जपिसुणं पफुरइ विहीसणस्स लोअणजुअलम् ॥७७॥

[वामं निशिचरनयनं रघुपतेर्दक्षिणं च स्पन्दते नयनम् ।

बन्धुवधराज्यपिशुनं प्रस्फुरति विभीषणस्य लोचनयुगलम् ॥]

निशिचरस्यास्य रावणस्य वामं नयनं स्पन्दते । मरणसूचकत्वात् । रघुपतेश्च

दक्षिणं नयनं स्पन्दते । अभीष्टभार्याख्यभक्तकृत्वात् । विभीषणस्य लोचनयुगलं प्रस्फुरति वैपते । रावणरूपबन्धुवधानिष्टसूचकत्वेन वामम्, निजराज्यलाभरूप-भीष्टसूचकत्वेन दक्षिणमित्यर्थः ॥

अथ रामस्य धनुराकर्षणमाह—

वच्छभरन्तुच्छङ्गे संधिअवाणे धनुन्मि कङ्किल्लन्ते ।

रामसरपत्तणेहि व उप्पुसिआ सुरवहूण बाहत्थवळा ॥ ७८ ॥

[वक्षोभ्रियमाणोत्सङ्गे संहितवाणे धनुषि कृष्यमाणे ।

रामशरपत्रगैरिव उत्प्रोञ्छिताः सुरवधूनां वाष्पस्तवकाः ॥]

वक्षसा हृदयेन भ्रियमाणः पूर्यमाण उत्सङ्गो यस्य । इत्याकर्षणकृतत्वं चापस्य, हृदयस्योत्साहोत्फुल्लत्वं च । हृदयं परिपूर्य प्रहारः कृत इति लोकप्रसिद्धिरप्युक्ता । तादृशो संहितवाणे धनुषि कृष्यमाणे सति । रामेणेत्यर्थात् । सुरवधूनां वाष्पस्तवका रामशरस्य पत्रगं पुङ्खवर्तिपक्षास्तैरिव उत्प्रोञ्छिता मार्जिताः । रामशराकर्षण-समकालमेव सुरवन्दीनामानन्दाश्रुप्रमार्जनं जातमित्यस्य संहितरामशरपक्षप्रोञ्छनहे-तुकत्वमुत्प्रेक्षितम् । अन्यत्रापि अश्रु वत्त्रादिश्लक्ष्णद्रव्येण प्रोञ्छयत इति ध्वनिः ॥

अथ रावणस्य शिरश्छेदमाह—

णवरि अ सो रहुवइणा वारं वारेण चन्द्रहासच्छिण्णो ।

एकेण शरेण लुओ एकमुहो दहमुहस्स मुहसंघाओ ॥ ७९ ॥

[अनन्तरं च स रघुपतिना वारं वारं चन्द्रहासच्छिन्नः ।

एकेन शरेण लून एकमुखो दशमुखस्य मुखसंघातः ॥]

धनुराकर्षणानन्तरं च रघुपतिना दशमुखस्य मुखसमूह एकेन शरेण एकं मुख-मुपक्रमो यस्य स एकोपक्रमः सन् लूनः । एकदैव छिन्न इत्यर्थः । कीदृशं । वारं वारं शिवाराधनसमये चन्द्रहासेन रावणखण्डेन छिन्नोऽपि । तथा च स एव क्रमिकच्छेदेन पुनः पुनरुत्तिष्ठति स एव रामशरेण एकदा खण्डित इति पुनरनु-त्थानं व्यज्यते । रामेणैव पूर्वं भूयो भूयश्चन्द्रहासेन क्रमशश्छिन्नत्वादुत्थित इति तदानीमेकदैव शरेण छिन्नत्वानोत्थित इति केचित् ॥

अथ रावणपतनमाह—

अविहत्तकण्ठगरुओ छिन्नो वि दसाणगस्त होइ भअअरो ।

घरणिअलुत्तिण्णस्त व णिअअच्छेअपडिउट्टिओ मुहणिवहो ८०

[अविभक्तकण्ठगुरुकश्छिन्नोऽपि दशाननस्य भवति भयंकरः ।

घरणितलोत्तीर्णस्यैव निजकच्छेदप्रत्युत्थितो मुखनिवहः ॥]

घरणितल उत्तीर्णस्य भूमिपतितस्य दशाननस्य छिन्नोऽपि । मुखनिवहो भयं-
करो भवति । कीदृक् । अविभक्तकण्ठः मन् गुरुः । कण्ठविभागाभावेनादरस्थानं
जीवितत्वप्रमादित्यर्थ । उत्प्रेक्षते—निजकच्छेदेभ्यः प्रत्युत्थित इव पूर्ववत्पुनरु-
त्पन्न इव । अतोऽप्यभिनवोत्पत्तिश्रमेण सर्वेषामाशङ्गाविषय इति भावः । छेदेऽपि
कवन्धलप्रस्यैव भूमौ पतनमिति प्रहारलाघवमुक्तम् ॥

अथ रावणजीवनिष्क्रमणमाह—

तस्त ह्अस्त रणमुहे रक्खसणाहस्त अहिमुहं अत्पाणो ।

दसहि वि मुहेहि समअं सिहाकरालो घ हुअवहो णिफन्तो ८१

[तस्य हतस्य रणमुखे राक्षसनाथस्याभिमुखमात्मा ।

दशभिरपि मुखैः समं शिखाकराल इव हृतवहो निष्क्रान्तः ॥]

रणमुखे हतस्य च तस्य राक्षसनाथस्यात्मा दशभिरपि मुखैः सममेकैव अभि-
मुखं समुख निष्क्रान्त । शरीराद्बहिर्भूत इत्यर्थ । शिखाभि कराल सच्छिद्रो दन्तुरो
वा हृतवह इव । तेजोमयत्वादशधा विभक्तस्य जीवस्य बहुशिखबहुत्वित्येनात्प्रेक्षा ॥

अथ रामस्य बुद्धोपमहारमाह—

अह णिहअम्मि दहमुहे ऊसस्सिअम्मि अ समन्तओ तेह्लोके ।

वअणम्मि अ उप्पुसिआ भिवड्डी ओआरिअं च रामेण धणुम् ८२

[अथ निहते दशमुखे उच्छ्वसिते च समन्तल्लोक्ये ।

वदने बोधप्रोञ्जिताभ्रुकुटिरवतारितं च रामेण धनुः ॥]

अथ जीवोत्क्रमणानन्तर दशमुखे निहते मृते त्रैलोक्ये च समन्तल सर्वत
उच्छ्वसिते मर्जीवे ऊर्ध्वेधासनिशिष्टे वा यन्त्रणाभावादुत्थिते आनन्दादुत्फुल्लो वा
रामेण वदने भ्रुकुटिरत्प्रोञ्जिता निवर्णिता, धनुश्च अवतारितम्, संहितज्यं कृत-
मित्यर्थ । कृतकार्यत्वादिति भावः ॥

अथ रावणशोभामाह—

णिहअबन्धुप्पित्था जाणन्ती विक्रमं गिसाअरवइणो ।

माअ त्ति परिगणेन्ती ण सुअइ णिअहं पि रावणं राअसिरी ८३

[निर्दयबन्धुद्विम्ना जानती विक्रमं निशाचरपतेः ।

मायेति परिगणयन्ती न मुञ्चति निहतमपि रावणं राजश्रीः ॥]

निशाचरपतेर्विक्रमं जानती सती तन्मरणं माया इति परिगणयन्ती विचारयन्ती राजश्रीनिर्दयमपि रावणं न मुञ्चति । मृतोऽपि रावणो राजशोभया न त्यक्त इति भावः । तत्र तत्पराक्रमाध्यवसायेन मायादुद्धिहेतुकत्वमुत्प्रेक्षितम् । राजश्रीः किम्भूता । उपेक्ष्य गतात्वेन दयाशून्यो बन्धुर्दशमुखो यस्याः सा निर्दयबन्धुः । अत एवोद्विम्ना ज्वल्लुचित्तापि । 'णिगअबन्धुप्पित्थेति' सम्बन्धपाठः । निर्गतबन्धु-त्वादुद्धिमेत्यर्थः ॥

अथ विभीषणरोदनमाह—

ताहे विभीषणस्स वि अन्तोहिअअम्मि बन्धुणेहुप्पण्णो ।

दासरहिणो वि पुरओ मुक्को विअ लोअणेहि वाहत्थवओ ॥८४॥

[तदा विभीषणस्याप्यन्तर्हृदये बन्धुकोहोत्पन्नः ।

दाशरथेरपि पुरतो मुक्त एव लोचनाभ्यां बाष्पस्तवकः ॥]

तदा दाशरथेरपि पुरतो विभीषणस्यापि लोचनाभ्यां बाष्पस्तवको मुक्त एव । यद्यपि भोक्तुं न युज्यते तथापीत्येवकारार्थः । तत्र हेतुमाह— कीदृक् । अन्तर्हृदये हृदयाम्बन्तरे रावणरूपबन्धुत्वेहादुत्पन्नस्तथा च बाहुल्याद्धर्तुं न पारित इति भावः ॥

अथ विभीषणप्रलापमाह—

णिहअम्मि अ दहवअणे विहीसणो जिन्दिआमरत्तणसदो ।

परिदेविडं पडत्तो मरणसमअभिअदुक्खदिण्णाआसो ॥ ८५ ॥

[निहते च दशवदने विभीषणो निन्दितामरत्वशब्दः ।

परिदेवितुं प्रवृत्तो मरणसमम्यधिकदुःखदत्तायासः ॥]

विभीषणः परिदेवितुं परिदेवनं कर्तुं प्रवृत्तश्च । कीदृक् । दशवदने निहते सति निन्दितोऽमरत्वशब्दो येन च तथा । अमरजेतुरपि रावणस्य चन्मरणं तदाम-

रत्वेनापि किम् । अमरत्वं कुत्र बेल्लानय' । एवं निजमरणात्मभ्याधिकेन दुःखा-
दपि महता रावणमरणदुःखेन दत्त आयामः क्लेशो यस्मै स तथा ॥

त्रिभिः प्रलापवचनमाह—

जो च्चिथ जेऊण जमं दिट्ठो इच्छासुहं तुमे जमलोओ ।

दीसिहिसि कह णु पत्थिव इण्हि तं चेअ सेसजणसामण्णम् ॥८६॥

[य एव जित्वा यमं दृष्ट इच्छासुखं त्वया यमलोकः ।

द्रक्ष्यसि कथं नु पार्थिव इदानीं तमेव शेषजनसामान्यम् ॥]

हे पार्थिव रावण, यमं जित्वा य एव यमलोकस्त्वया इच्छासुखं स्वेच्छया दृष्ट ।
परिभ्रम्येत्यर्थः । इदानीं मृत्यां सति तमेव यमलोक शेषजनैः, प्राकृतजनैः, सामान्यं
साधारण्यं यथा स्यात्तथा कथं नु द्रक्ष्यसि । यमशामनीयत्वेनेत्यर्थः ॥

एक्रेण रक्खसाहिव पुवं अवहीरिओवएसेण वि ते ।

समणिहणेण रणमुहे पडिमुकं णवर कुम्भअण्णेण तुहम् ॥ ८७ ॥

[एकेन राक्षसाधिप पूर्वमवधीरितोपदेशेनापि ते ।

समनिधनेन रणमुखे प्रतिमुक्तं केवलं कुम्भकर्णेन तव ॥]

हे राक्षसाधिप, एकेन केवलं कुम्भकर्णेन तव प्रतिमुक्तं भरणपोषणाद्युपकारस्य
प्रतिमोचनं कृतम् । प्रत्युपकारित्वादित्यर्थः । श्रावृत्वाविशेषेऽपि न मयेति भावः ।
किभूतेन । ते तव अवधीरित उपदेशो येन । पूर्वं प्रनक्षितभवदाज्ञेनापि स्वतन्त्र-
त्वात् । प्रतिमोचने हेतुमाह—पुन किभूतेन । रणमुखे भवन्मरणेन समं निधनं
यस्य तेन । संप्रति भवता सह भवदर्थं लक्ष्मीवितेनेत्यर्थः ॥

पत्थिव तुमं मुअन्तो समसुहदुक्खेहि बान्धवेहि अमुक्कम् ।

जइ हं धम्मपहाणो धम्मपहाणाण को गणिज्जउ पुरओ ॥ ८८ ॥

[पार्थिव त्वां मुञ्चन्समसुखदुःखैर्बान्धवैरमुक्तम् ।

यद्यहं धर्मप्रधानोऽधर्मप्रधानानां को गण्यतां पुरतः ॥]

हे पार्थिव, समानसुखदुःखैर्बान्धवैः, कुम्भकर्णादिभिरमुक्तं त्वां मुञ्चन् त्वया समं
परलोकमगच्छन्नहं यदि धर्मप्रधानो धार्मिकः, तदाधर्मप्रधानानां मध्ये कः पुरतः
प्रथमं गण्यताम् । न कोऽपीत्यर्थः । तथा चाहमेवाधर्मिकाणां प्रथमगण्य इति भावः ॥

अथ द्वाभ्यां रामं प्रति तद्वचनमाह—

आहासइ अ रहुवइं मरणसमोवमहिअरुद्वबाहुप्पीडो ।

बन्धुवहागअदुक्खो गिन्हुम्हासुक्खणइमुहो व महिहरो ॥ ८९ ॥

[आभाषते च रघुपतिं मरणसमम्यधिकरुद्वबाणोत्पीडः ।

बन्धुवधागतदुःखो ग्रीष्मोष्मण्युष्कनदीमुख इव महीधरः ॥]

रघुपतिमाभाषते च । किंभूतः । मरणादपि समम्यधिकं यथा स्यादेवं रुद्वो वाणोत्पीडो येन यस्य वा स तथा । वचनसौष्टवाय कृतं संतापजनितमुखशोषेण वा जातमश्रुनिरोधं मरणादप्यधिकं मन्वमान इत्यर्थः । एवम्—बन्धूनां रावणादीनां वधेनागतदुःखः । क इव । ग्रीष्मोष्मणा युष्कं नदीमुखं यस्य तादृशो महीधर इव । तथा च प्रथमपक्षे नदीमुखशोषवाणनिरोधयोर्भेदीधरविभीषणयोः, द्वितीयपक्षे त्वधिकत्वाद् ग्रीष्मोष्मसंतापशोस्तौत्यादुपमा ॥

पहु वीसजेहि महं ता दहमुइकुम्भअण्णचलणणिवडिओ ।

पच्छा परलोअगअं छिवामि सीसम्मि मेहणाअं अ सुअम् ॥ ९० ॥

[प्रभो विसृज मां तावद्दशमुखकुम्भकर्णचरणनिपतितः ।

पश्चात्परलोकगतं स्पृशामि शीर्षं मेघनादं च सुतम् ॥]

हे प्रभो राम, मां विसृज आज्ञापय । तावत्तदा प्रथमं दशमुखकुम्भकर्णयोश्चरणेषु निपतितः सन् पश्चात्परलोकगतं मृतं मेघनादं च शीर्षं स्पृशामि । परामृशामीत्यर्थः । तावद्विसृज यावदेतावत्करोमीति वा ॥

अथ रावणादिसंस्कारमाह—

महिअलपडिअविसंठुलहीसणविलावजाआणुअम्पेण ।

रामेण वि पवणसुओ आणत्तो रक्खसाहिवइसक्कारे ॥ ९१ ॥

[महीतलपतितविसंठुलविभीषणविलापजातानुकम्पेन ।

रामेणापि पवनसुत आज्ञप्तो राक्षसाधिपतिसंस्कारे ॥]

महीतले पतितस्य विसंठुलस्य विपर्यस्तकरचरणोर्देविभीषणस्य विलापाज्जातानुकम्पेन रामेणापि राक्षसाधिपतेः संस्कारे दाहादौ पवनसुतो हनुमान् आज्ञप्तो नियुक्त इत्यर्थः ॥

अथ सुग्रीवमाहात्र्योपसंहारमाह—

निह्वअम्मि अ दहवअणे आसंघन्तेण जणअतणआलम्भम् ।

सुग्गीवेण वि दिट्ठो पञ्चुवअरस्स साअरस्स व अन्तो ॥ ९२ ॥

[निहते च दशवदनेऽध्यवस्यता जनकतनयालम्भम् ।

सुग्रीवेणापि दृष्टः प्रत्युपकारस्य सागरस्येवान्तः ॥]

च पुनर्दशवदने निहते सती जनकतनयाया. सीताया लम्भं प्राप्तिमभ्यवस्यता स्थिरीकुर्वता सुग्रीवेणापि सागरस्येव प्रत्युपकारस्य अन्तो दृष्टः । यथा सागरस्य पारो दृष्टस्तथा सीतोद्धाररूपप्रत्युपकारस्य निर्वाहरूप. पर्यन्तो दृष्ट इति सहोपमा । दुस्तरत्वेन सागरतुल्यस्य प्रत्युपकारस्य पारो दृष्ट इति साधर्म्योपमा वा ॥

अथ सरथमातलिषितर्जनमाह—

काऊण अ सुरकज्जं रहुवइवीसज्जिण्ण कइअणपुरओ ।

जलहरगुप्पन्तघओ सग्गाहिमुहो रहो कथो माअडिणा ॥ ९३ ॥

[कृत्वा च सुरकार्यं रघुपतिविसृष्टेन कपिजनपुरतः ।

जलधरव्याकुलायमानध्वजः स्वर्गाभिमुखो रथः कृतो मातलिना ॥]

सुराणां रावणवधरूपं कार्यं कृत्वा कपिजनानां पुरतो रघुपतिविसृष्टेनाज्ञप्तेन मातलिना च रथ स्वर्गाभिमुख कृतः । ऊर्ध्वं प्रेरित इत्यर्थः । किंभूतः । जलधरेषु व्याकुलायमानो ध्वजो यस्य स तथा । ऊर्ध्वतो यत्रणातिर्धर्मावावृत्ति भावः ॥

अथ रामस्वायोप्यासमागमेनाश्रासकमुपसंहरति—

घेत्तूण जणअतणअं कच्चणलट्ठिं व हुअवहम्मि विसुद्धम् ।

पत्तो पुरिं रहुवई कावं भरहस्स सप्फळं अणुराअम् ॥ ९४ ॥

[गृहीत्वा जनकतनयां काञ्चनयष्टिमिव हुतवहे विशुद्धाम् ।

प्राप्तः पुरीं रघुपतिः कर्तुं भरतस्य सफलमनुरागम् ॥]

रघुपति. पुरीमयोध्या प्राप्तः । किं कृत्वा । जनकतनयां गृहीत्वा । सीतया सहै-
स्वर्धः । किंभूताम् । काञ्चनयष्टिमिव हुतवहे यहाँ विशुद्धानुत्तीर्णाम् । यथा वहाँ
प्रवेशिता काञ्चनयष्टिरधिकरोचिष्मती भवति, तथा रक्षोगृहनिवामजन्मपरीवादमा-

र्जनाय बद्धौ परिक्षिता सीताप्यधिकरोचिष्मती वृत्तेति निर्दोषत्वमुक्तम् । किमर्थम् ।
भरतस्य भक्तिरूपमनुरागं सफलं कर्तुम् । रामसिंहासनान्तरोहणादिरूपामासन्नके
रामसमागम एव फलनिलासयः । यद्वा—भरतस्य कृते स्वीयं केहरूपमनुरागं
सफलं कर्तुमित्यर्थः । समाप्तौ सफलत्वोत्कीर्तनेन शुभसूचनरूपं मङ्गलमप्युक्तम् ॥

अथ ग्रन्थसमाप्तिमाह—

एतद्य सगप्पइ एवं सीआलम्भेण जणिअरामब्भुअवम् ।
रावणवह त्ति क्वं अणुराअङ्कं समत्थजणणिवेसम् ॥ ९५ ॥

इथ सिरिपवरसेणविरइए कालिदासकए दइमुहवधे महाकव्वे
पञ्च(न्द)रहो आसासओ परिसमत्तो ।

[अत्र समाप्यते एतस्सीतालम्भेन जनितरामान्युदयम् ।
रावणवध इति काव्यमनुरागाङ्कं समस्तजननिर्दोषम् ॥]

इति श्रीप्रवरसेनविरचिते कालिदासकृते दशमुखवधे महाकाव्ये पञ्चदश
आश्वासः परिसमाप्तः ।

एतद्रावणवध इति नाम काव्यमत्र समाप्यते । कविनेत्यर्थात् । कर्म कर्त्तरि वा ।
एतदेव स्मृत्तकं तत्समाप्तिस्वानमित्यर्थः । किंभूतम् । सीताया लम्भेन प्राप्या
जनितौ रामस्याभ्युदयो यत्र वर्णितत्वेनेत्यर्थः । पुनः कीदृक् । सीतां प्रति रामानु-
रागस्य सेतुबन्धरावणवधादिरूपोऽङ्कविहं यत्र तद्गतज्ञापकत्वात् । अथ च अनुरा-
गपदरूपोऽङ्कः प्रलाधासकन्तेऽसाधारणं विहं यस्येत्यर्थः । एवं समस्तजनस्य द्वेष-
शून्यं सीतारामसंबन्धित्वेनानुरक्तसर्वजनमित्यर्थः ॥

सीतासंप्राप्तिदशया रामदासप्रकाशिता ।

रामसेतुप्रदीपस्य पूर्णा पञ्चदशी शिखा ॥

सेतुग्रन्थसमुद्रार्था मणयो भयाकृष्टाः ।

उपदेशसहकृतेन्द्रियपटुभिः प्राज्ञैः परीक्ष्यन्ताम् ॥

चतुर्भूतारिशीलाशु(१६५२)भिरभिगणिते साहस्राद्दस्य वर्षे
 वर्षे जलालदीन्द्रक्षितिमुकुटमणेरप्यनन्तागमा(४०)भ्याम् ।
 पद्मभ्यां शुक्लपक्षे नभसि गुरुदिने रादामसेन राज्ञा
 विश्नेनापरितोऽयं तिगितुलितदियायो रामसेतुप्रदीपः ॥
 सूर्याचन्द्रमसोरुदयति कथा यावत्तथा दीप्यते
 यावत्कास्तुभक्वन्तिजालजटिल वैकुण्ठवक्षःस्थली ।
 गङ्गावीथिभिरधितो हरजटाजूटः समुज्जृम्भते
 यावत्तावद्कव्यरेण जगती राजन्वती वर्तताम् ॥

इति श्रीश्रीमद्विखिलमहीमहेन्द्रमुकुटमणिमयूखमञ्जरीपिञ्जरीकृतकमलसकदमा-
 र्गभौमशिरोमणिश्रीमदकव्यरजह्वालदीन्द्रकृपाकटाक्षवीक्षितभानुभक्तिपरायणहृ-
 दयहर्म्यनिवासितनागयणमङ्गराजाभिराजश्रीश्रीरामदासविरचितो रामसेतुप्रदीपो
 नाम अन्व. परिपूर्ण ॥

